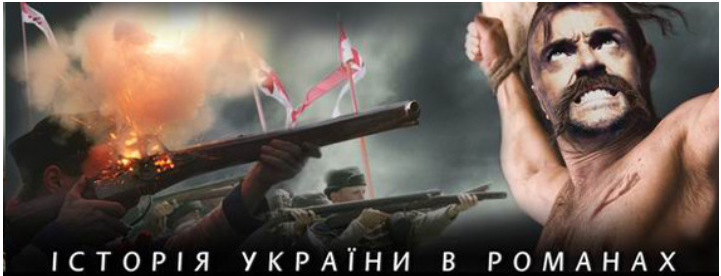

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій СОРОКА

Іван Богун

том II

FOLIO
Коронація слова
Корона
ІНТЕР

Ю. В. Сорока
Іван Богун. У 2 тт. Том 2
Серия «Історія України в романах»

предоставлено правообладателями
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=4572806
Юрий Сорока «Иван Богун», том 2, серия «Історія України в романах»: Фоліо; Харків; 2010
ISBN 978-966-03-5006-9,978-966-03-5007-6

Аннотация

Що нам відомо про сподвижників Богдана Хмельницького? Про людей, котрі пов'язали власну долю з боротьбою славного гетьмана? Ким вони були, як жили, що залишили по собі? Як не сумно це розуміти, але про Івана Богуна, Данила Нечая, Максима Кривоноса і багатьох інших відомо значно менше, ніж заслуговують ці люди за свої життя, що вони їх поклали на олтар служіння Батьківщині. Герой твору Юрія Сороки, полковник кальницький, вінницький і подільский, а пізніше й наказний гетьман Іван Богун є чи не найяскравішою постаттю в плеяді полковників Хмельницького. Чи таким він був, яким дозволив собі зобразити його автор? Чи зміг він показати його так, як того заслуговує славетний український лицар? Залишимо це на суд читача, якого на сторінках цієї книжки чекають буревії і бойовища України XVII сторіччя…

Содержание

Частина друга 8
Розділ I 8
I 8
II 14
III 21
IV 28
V 36
VI 54
Розділ II 73
I 73
II 82
III 95
IV 102
V 110
VI 119
Розділ III 133
I 133
II 149
III 163
IV 181
V 191
Розділ IV 209
I 209

II 212
III 227
IV 234
V 249
VI 259
VII 271
Розділ V 288
I 288
II 296
III 310
IV 315
V 324
VI 333
VII 337
VIII 348
Розділ VI 361
I 361
II 369
III 382
IV 400
V 417
VI 425
VII 435
VIII 442
Розділ VII 448
I 448

II 455
III 464
IV 473
V 485
VI 493
Розділ VIII 509
I 509
II 514
III 523
IV 530
V 539
VI 546
VII 559
VIII 578
Розділ IX 592
I 592
II 612
III 620
IV 628
V 636
VI 645
VII 656
VIII 672
Розділ X 687
I 687
II 694

III 704
IV 712
V 720
VI 730
Розділ XI 741
I 741
II 748
III 762
IV 765
V 772
VI 785
VII 794
Частина третя 806
Розділ I 806
I 806
II 817
III 824
IV 839
V 846
VI 855
Розділ II 869
I 869
II 881
III 888
IV 906
V 916

VI 929
Розділ III 948
I 948
II 955
III 964
IV 972
V 981
VI 989
Розділ IV 1002
I 1002
II 1011
III 1025
IV 1030
V 1038
VI 1049
VI 1057
2 1071

Юрий Сорока
Иван Богун Том 2

Лауреат Всеукраїнського конкурсу романів, кіносценаріїв, п'єс та пісенної лірики про кохання «Коронація слова-2009»

Частина друга

Було колись в Україні -
Ревіли гармати;
Було колись – запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося – осталися
Могили на полі…
Тарас ШЕВЧЕНКО. Іван Подкова

Розділ І

І

Україна стрімко летіла до найвизначніших подій у

своїй середньовічній історії. Вже почали відлік останні місяці польської «золотої доби», а на обрії поставали буревії козацької звитяги. Королівська влада, магнати, сенатори і сеймові комісари поки що не могли чітко уявляти межі загрози, яка йшла для них з одвічно проблемних земель Речі Посполитої, але все ж відчували – біда ходить поряд. Звідусіль шляхами потяглися обози з порохом, оловом, зброєю та провіантом. Для кого? У полках реєстрового козацтва, нібито вірних короні, з'явилися непевні люди, які проводили зустрічі з козаками, ба, навіть зі старшиною! Та не у військових канцеляріях, під наглядом панів комісарів, не на майданах, а в темних гаях, очеретах, на пасіках. Чому? Про що мовлять бунтівні гультіпаки, якщо навіть у серці Речі Посполитої міщани Ґданська і Торуня постачають гармати і порох до них українським схизматикам, а хлопство спокійних воєводств польських покидає маєтки своїх панів і масово зникає в невідомому напрямку? Хто ж бунтує всіх цих людей, відділених одне від одного тисячами верст, мовою і віросповіданням?

Відповідь, як це часто-густо буває перед великою війною, надійшла від шпигів, котрих щедро було розсіяно в реєстровому війську, і як ще частіше трапляється, відповіді тій не було надано потрібної уваги. А все сходилося на непокірному чигиринському сотни-

кові, який обіймав цю посаду після смерті свого батька в Цецорській битві, а до повстань десятирічної давнини навіть був призначений генеральним військовим писарем. У листах, що їх погано поки що розвинена контррозвідка майбутнього гетьмана України пропускала від шпигів до їхніх хазяїв у Варшаву, Краків, а також у ставку нового коронного гетьмана Миколая Потоцького в Кам'янці на Поділлі, значилось: готується бунт, який за своїми масштабами затьмарить усі виступи, що відбулися від часів Кшиштофа Косинського.

І написане в тих листах не перебільшувало небезпеки ні на йоту. Залишається лише дивуватися, чому не відреагував вчасно сенат, чому залізна Річ Посполита не задушила виступ свавільників ще до його початку, отримавши такі тривожні відомості. Утім, доля імперій, як і доля окремих людей, іноді вирішується сліпим випадком. Посвячені, до яких з літа 1646 року належав і Богун, відчувши, що доля турецького походу (призначеного відправною точкою виступу) висить на волосинці після вального сейму, який запідозрив короля у зраді та намірах знестися з козацтвом за спиною у шляхти, швидко змінили свої плани. Тепер малося на меті скористатися походом коронного хорунжого Олександра Конєцпольського на татарські улуси.

У жовтні 1647 року молодий пан Олександр мав намір переправитись через Дніпро в пониззі й вступити

до татарських земель. Але маючи у складі свого реґіменту трохи менше трьох тисяч жовнірів, переважно з надвірних хоругв кількох магнатів, він вирішив скористатися допомогою реєстрового козацтва, тож дуже скоро старший реєстру Яцек Шемберг отримав наказ виступити в район Лебедина. Він мав закрити кордон у місцях можливого прориву татарських чамбулів. Недосвідчений Конєцпольський фактично розділив свої і без того досить невеликі сили, зробивши помилку, яка для нього цілком могла закінчитися крахом і загибеллю. Цим вирішив на свою користь скористатися Богдан Хмельницький. І як за помахом чарівної палички, в полках Шемберга виринули люди, які були в них і раніше, але нічим досі не притягували до себе уваги. Натомість тепер почали активну агітацію козаків повстати проти влади. Військо загуділо розтривоженим вуликом – козаків закликали вдарити на жовнірів Олександра, які й не думали очікувати загрози з цього боку. Вдарити і враз заявити про себе, викинувши гасло повстання на Україну, немов іскру в оберемок сухої соломи. Простий та дієвий план. Але він не спрацював. Зламалося щось у чітко відлагодженому механізмі. Зараз, позираючи на ті події крізь призму минулих століть, можна багато сказати про поспішливість і недостатню підготовку того кроку, який ледь не призвів до катастрофи. Але чи могло бути все гладким та

шовковистим у таборі послідовників майбутнього повстання? Не могло! Тому що готував Хмельницький свій доленосний задум, справу всього життя, не серед рівного, засіяного м'якою конюшиною поля, а лише серед густих тернів, заростів таволги та непрохідних боліт непорозуміння, страху розділити участь Наливайка, Сулими, Павлюка і Остряниці, дій розрізнених отаманів та проповідників, які подекуди тягли ковдру кожен на себе, іноді зашкоджуючи загальній справі. Як би не було, задум розпочати повстання під час походу Олександра Конєцпольського потерпів цілковите фіаско – осінню 1647 року під Лебединoм усі плани було сплутано нерішучістю деяких людей у стані повстанців і діями очаківської орди. Вона так жорстоко шарпала реґіменти Шемберга, що годі було й думати про виступ супроти власних союзників у цій битві. Крім того, чутки про повстання одразу ж дійшли до вух польських рейментарів. Так, як і дотепер часто-густо трапляється серед нас, серед дітей козацької нації, знайшовся пацюк, чиє ім'я повинно бути навіки проклято справжніми патріотами нації. Сталася зрада, і до Конєцпольського та Шемберга дійшли напрочуд точні дані про все задумане козаками.

І полетіли Україною посланці коронного гетьмана, несучи листи шляхті, залогам фортець, міським радцям та управителям фільварків. Миттю затягли

гайки дисципліни командири великих та малих реґіментів, готуючись відвернути небезпеку нового повстання. Це й не дивно, десять літ – надто малий термін, аби забути ріки шляхетної крові, пущеної козаками Павлюка, Гуні й Остряниці. Чорними зміями лягли кайдани на руки Богдана Хмельницького. Конав від зловтішного реготу рудий підстароста чигиринський пан Чаплинський, коли за сотником з гуркотом зачинилися ковані залізом двері в'язниці. Тепер йому, Чаплинському, нічого не завадить господарювати на землі Богдана, як і жити з його дружиною.

Могло б так статися, що пропав би квіт українського лицарства, майбутній гетьман, названий освіченими сучасниками «князем і самодержцем України», загинув би серед вогких темних стін і ворожої зненависті. Але йому була писана в небесній канцелярії інша доля. Волею цієї самої долі наглядачем над Хмельницьким було призначено полковника Кричевського. Поміркований козацький старшина і представник католицької шляхти, як і більшість військової верхівки в той час, Кричевський усе ж симпатизував козацтву, як ніхто інший розуміючи його стан і біди, що їх несла йому польська влада. Крім того, він доводився кумом Хмельницькому. Ніхто не знає, які думки роїлися у світлій голові пана полковника, коли він отримав універсал з наказом ув'язнити того, з ким поєднав йо-

го святий хрест, проте історія донесла його безпрецедентне рішення – усупереч наказові охороняти заколотника як зіницю ока до суду над ним, Кричевський, коли до нього прийшли з проханням відпустити Богдана сотники чигиринського полку Бурляй, Вешняк і Токайчук, вірні Хмельницькому, випустив того. Випустив на поруку розбійникам, таким, як сам Богдан-Зиновій. Саме такою є розповсюджена думка багатьох польських істориків. Звичайно, хіба борець за долю свого народу не є розбійником в очах того, хто звик тримати цей самий народ за бидло. Бидло, яке до того ж приносить колосальні статки доки його не бунтують люди, подібні до Хмельницького.

Ті ж сотники, до яких приєдналися ще три сотні найближчих сподвижників, не гаючись спорядили вози і тихцем виїхали з Чигирина, розпустивши неправдиві слухи, що їдуть на Трахтемирів. Серед рипу возів і стукоту копит по мерзлій землі Чигиринщини Богдан вирушав на Січ. Вирушав дорогою історії, яка вела його і три сотні найближчих соратників майбутнього гетьмана повз Крилів на Запоріжжя. Стояв морозний грудень 1647 року.

II

Напівтемрява світлиці ховала в собі хатнє начиння,

зброю, вивішену на перському килимі, кришталь, кераміку і срібло на полицях під стелею вздовж стін. Загадковий морок, здавалося, поглинув і всі звуки, мовчазним мереживом постаючи перед присутніми в кімнаті. Хоча ні, там, за прозорими блюдцями віконниць, серед холодного сяйва місячної ночі, чулися кроки, приглушені голоси, віддалений гавкіт сторожових собак. Нічна варта хутора не спала.

Іван, закинувши руки за голову, лежав на м'якій перині, що нею була встелена постіль. Мовчки позирав на силует Ганни поряд із собою. Вона безмовно сиділа, схиливши голову на плече і охопивши коліна витонченими своїми руками. Її обличчя теж розтануло в мороці. Іван не бачив, куди спрямовано погляд коханої, але ясно відчував його.

– Ти не спиш? – долетів до нього нарешті тихий її голос.

– Ні.

– Я здогадалася.

Іван зітхнув.

– Знову ти сидиш отак… Вже далеко, мабуть, за північ, чому не спиш, Ганнусю?

– Я не хочу.

У темряві, розбиваючи нічну тишу, ритмічно та дзвінко озвався годинник, який висів у сусідній світлиці. Іван ще раз зітхнув і знайшов її руку.

– Третя година ночі. Ганно, ти не повинна так себе поводити. Це лише вихід полку в степ, звичне явище.

– Я знаю.

– Але чому ж ти так хвилюєшся?

– Я не хвилююсь. Заспокойся, коханий, усе добре. Я лишень не хочу спати. Зараз трішки посиджу і ляжу біля тебе. Так, це лише звичайний вихід у степ, я все розумію.

Іван піднявся і обійняв Ганну, міцно притиснувши до грудей. Деякий час так і сиділи, боячись поворухнутися.

– Усе буде добре, ти ж знаєш: я не надовго.

І цієї миті Ганна вперше не стрималася:

– Це війна, Іване, страшна війна! І ти завтра вранці вирушаєш на неї. Будемо ж чесними між собою. Я багато чого не розумію з того, що діється останнім часом навколо нас. Але я не настільки сліпа, щоб не зрозуміти – ти з Хмельницьким. Про нього мовлять багато поганого, хоча я знаю напевне: мій чоловік нізащо в житті не тримав би руку нечесної людини… І ось настала наша остання ніч перед довгою розлукою… Не сперечайся, Іване, я все відчуваю серцем. Я очікувала на цю мить. Боялася її. Проте розумію: найчастіше наше життя протікає не зовсім так, як нам було б бажаніше побудувати його. Але я вдячна Богові за той час, що ми з тобою були поряд, і буду молити його на-

близити твоє повернення з походу.

Іван відчув, як його плече стало мокрим від її сліз.

– Не плач, ясочко, – якомога ласкавіше прошепотів він.

– Я не плачу. Уже не плачу.

Повільно спливають хвилини. Уже заховався за чорною смужкою дерев на обрії повний диск місяця, а край неба на сході почав повільно світліти, наливаючи олов'яними кольорами зграї важких хмар, які наближувались, поглинаючи собою мізерні крапочки зірок. Ганна зітхнула і м'яко вивільнилась з обіймів. Нечутним кроком підійшла до вікна. На тлі близького світанку Богун роздивився її прямий силует, важкі хвилі волосся і добре помітні вже ознаки обважнілого стану крізь легкі хвилі напівпрозорого шовку.

– Ось і закінчується ніч. Господи, як швидко, – шепотіла вона. – Пробач мені за те, що я відібрала її в тебе. Перед такою дорогою козак повинен добре спочити…

Іван не знав що відповісти. Найважче заспокоїти того, хто все розуміє. Найважче казати речі, які відомі наперед.

– Навпаки, Ганно, ти подарувала її мені, – він піднявся і наблизився до дружини. – Так, це твій дарунок. Я відчував тепло твого тіла, пахощі волосся, чув твій голос. Хіба це не справжнє щастя? Повір, таких ночей

буде ще багато в нашому житті, нескінченна кількість, цілий океан. Однак цю ми запам'ятаємо назавжди.

– Так, любий, запам'ятаємо.

На подвір'ї знову почувся стукіт, кроки, бряжчання ланцюгів, приглушені голоси. Хутір прокидався задовго до сходу сонця – півтора десятка козаків під проводом хорунжого мали за кілька годин бути у Вороновиці, де, об'єднавшись з рештою Вороновицької сотні, вирушати до Брацлава, під полкові хоругви. Іван мовчки почав одягатися.

Тиша. Тиша у світлиці і буря у двох серцях, що линули одне до одного.

– Пора, – нарешті пролунав голос Богуна.

Ганна затамувала подих і перехрестила чоловіка.

– Бережи тебе, лицарю, Свята діва Марія, – тихо промовила вона, коли за Іваном зачинилися двері світлиці.

* * *

У Вороновицю прибули задовго до обідньої пори. Коли битий шлях, який робив навколо містечка широку петлю, відкриваючи очам подорожніх живописну долину, густо порослу деревами, що вже встигли вбратися в рясну свіжу зелень, сонце ледь виткнулось з-за обрію. Невеличке сотенне містечко, яке визирало

з тих самих заростів серед долини, було надзвичайно людним та метушливим. Вочевидь, загальний збір полку, наказ про який приніс напередодні на Богунів хутір захеканий, укритий пилом джура, став і для мешканців Вороновиці надзвичайною подією. Усе, що мало йти до війська, вирушало, щоб за день-два стати на вигоні перед Брацлавом, де зазвичай проводився збір Брацлавського полку реєстрового Запорізького війська. В очах селян, які подекуди траплялися назустріч валці верхівців під час виходу з містечка, Іван читав похмуре невдоволення. І чомусь у такі хвилини йому здавалася неймовірно важкою малиново-чорна оксамитова хоругва, яка гордовито тріпотіла у струменях ранішнього вітру над його головою. Придивившись, Іван зміг розрізнити подібне почуття й у очах сотника Охрімця, з яким їхав поряд. Невже й він соромиться виходу, події, яка завжди в минулі часи приносила лише піднесені емоції? Напевне. Недоречними виглядали блакитні сукна на козаках, недоречною була весела молодецька мелодія, яка лилася з того боку, де виїздили сотенні музики. У вухах досі чувся повний зневаги голос літнього селянина, якого зустріли поблизу криниці, коли напували коней перед дорогою:

– А вже вирядилися! А знамена розпустили! Тьху! – і він смачно вилаявся в пожовклі від тютюну вуса.

– Бачу, чоловіче, не до вподоби тобі наша поява,

не дуже жалуєш ти козацтво, – примружився на нього Богун.

– Чому не жалую? – спересерця відповів селянин. – Козак завжди заступником був простому чоловікові, тільки які ж ви козаки?

– Відомо які, – спокійно знизав плечима Богун. – Чи, може, ти вже своєї Вороновицької сотні не признаєш?

– Вороновицької сотні! – і селянин зі злістю засміявся. – І совісті в тебе стачає таке говорити! Чого витріщився?! Може, ще шаблею почастуєш?… Ех, люде, люде! Коли б на правдиве діло йшли, ще й я самопала взяв би, з вами подався б. А так… Жовніри ви, прихвосні лядські, а не козаки. Справжнє козацтво тепер навколо Хмеля гуртується. На Томаківці тепер наше лицарство. А от ти, пане хорунжий, куди прямуєш?

Іван промовчав.

– А, мовчиш? Ну то я скажу! Ви, собачі діти, їдете до Барабаша та Караїмовича, щоб з ними спільно Шембергам та Потоцьким чоботи цілувати. А коли зацілуєте донесхочу, вони вашими руками крові Хмельницькому і з ним сущим пустять. От такі ви козаки, пане хорунжий!

У Брацлаві стало відомо, що полковник Крутій несподівано занедужав, тож Брацлавський полк очолив присланий для цієї цілі Шембергом шляхтич з Теребовлі. Не гаючись, ранком наступного ж дня виру-

шили, взявши напрямок на Богуслав, де ще з лютого місяця стояв табором коронний гетьман Миколай Потоцький. Уже в дорозі прийшли вісті, що до гетьмана в Богуславі приєднався Шемберг, маючи під своєю орудою Переяславський і Білоцерківський полки. Серед брацлавської старшини з'явилися досить достовірні чутки, що після з'єднання з рештою реєстровців Брацлавський полк пересадять на човни з метою сплавитися Дніпром до Запоріжжя. Таку інформацію, крім іншого, доводили розповіді очевидців, які побували не так давно на Січі. Бурлило на Запоріжжі, страшні заграви прийдешніх битв поставали на обрії. Що ж діялося там, у серці козацьких земель?

III

Подолавши минулого грудня шлях від Чигирина до Микитиного Рогу, Богдан Хмельницький став табором на острові Томаківка, де одразу ж почав будувати укріплення, одночасно розвернувши роботу по залученню до своїх лав нових бійців. Сумнівні, з точки зору влади, люди з'явилися на Січі, не на жарт турбуючи рейментарів польської залоги, яка складалася з лояльних до влади черкаських реєстровиків і двох сотень драгунів. Довгі обози, долаючи снігові замети і зимову негоду Дикого Поля, потяглися десятками на То-

маківку з волості. Сотнями почали з'являтися на Дніпровому острові «уходники», «бортники» та «лисичники», які мешкали по бурдюгах і зимівниках, що їх було розсіяно чималенькими територіями запорізьких паланок, численними балками та байраками козацького краю. Одночасно з тими приготуваннями вирушило посольство Хмельницького до ханської столиці Бахчисараю – бунтівний сотник добре розумів, що без допомоги з-за меж Запоріжжя він не зможе подолати коронного війська і приречe долю повстання на смертельну небезпеку ще на самому початку. Так, він, пересиливши себе, йшов на союз із бусурманами, яких бив не жалкуючи у великих та малих битвах протягом усього свого життя, захищаючи хрест святий від магометанської експансії Блискучої Порти. Йшов на нього тому, що тепер повсталим за волю свого народу як повітря потрібна швидка татарська кіннота, поєднавши яку з досвідченою запорізькою піхотою, можна було отримати армію, здатну протистояти досить сильному супротивнику…

У Богуславі було відомо майже все з того, що діялося на бунтівному острові, однак така поінформованість не могла заспокоїти коронного гетьмана, скоріше навпаки. З активного листування, що його вів пан Миколай у той період з Мартином Калиновським, який перебував у Вінниці, з Ієремією Вишневецьким,

коронним канцлером Єжи Оссолінським і самим Володиславом IV, було помітно: Потоцький вбачає в таборі, розташованому на Томаківці, не просто кілька сотень озброєної «ребелії», зовсім ні! «Тож нехай ваших милостей не заведе в оману їхня мізерна кількість, бо це не що інше, як вершина айсберга. Вирубати слід упень ту гідру, позаяк бажають самостійно панувати в Україні, укладати договори з іноземними володарями, а також вчиняти на цих наших землях так, як заманеться лише їхній волі та бажанню…»

І Потоцький мав рацію – із Січі долітали все більш тривожні вісті. Тридцятого січня 1648 року Хмельницький атакував підрозділ черкаського полковника Станіслава Вадовського, який було розташовано в січовій фортеці, а також кілька комонних під'їздів, що їх чигиринський полковник Кричевський за волею гетьмана послав на допомогу черкасцям. У короткій сутичці, під час якої до козаків Хмельницького приєдналася значна частина реєстровців, а Вадовський утратив убитими тридцять жовнірів, третина з котрих були шляхтичами, Вадовський і Кричевський порахували за доцільне відійти ближче до Крилова, а Богдан-Зиновій Хмельницький в оточенні перших трофеїв і своїх найближчих прихильників ступив на широкий майдан Микитинорозької Січі.

Тут, у присутності кошового отамана Війська За-

порізького Низового Федора Лютая, колишнього переяславського сотника і давнього товариша Хмельницького, перед старшиною і козаками виголосив промову, якою навік полонив серця суворих запорожців.

– Чи не бачите, панове-молодці, наруги єзуїтської над вірою святою? – говорив Хмельницький, і очі його палали вогнем ненависті до поневолювачів України, – над нашою благочестивою православною вірою і тими, хто святому вівтареві служить? Знущання вельможного сейму над стародавніми козацькими правами та вольностями? Насильство жовнірства над населенням українських міст та містечок, муки та здирство з боку проклятого Богом жидівського племені? До вас, лицарство, несу душу свою і тіло, тому що повстав проти сього і тим викликав невдоволення можновладних. Заховайте мене, старого товариша. Захищайте самих себе – бо й вам загрожує!

Того ж дня вдарили гармати, загули тулумбаси, скликаючи козаків на загальну Раду «для діла великого». І полинула за цим гаслом до Січі багатотисячна хвиля лугарів, степовиків і гайдамак, які жили по берегах Дніпра, Бугу, Самари і Конки. Стали на майдані, охопивши хвилями живого моря вкрите килимами підвищення, на якому розмістився Хмельницький, сказали йому, вчорашньому утікачеві і вигнанцю: «Приймаємо тебе, пане Хмельницький, хлібом-сіллю і щи-

рим серцем!» Палала заграва на сході, провіщаючи ранок 19 квітня 1648 року.

Тридцять тисяч козаків прийшли на майдан, велетенська, досі небачена сила. Навіть великий січовий майдан зробився раптом затісним, і коли це стало зрозумілим, Хмельницький вийшов за межі січової фортеці і тут, на широкому полі над Дніпром, його й було проголошено гетьманом Війська Запорізького Низового і Городового. З очеретів військової скарбниці винесли гетьманські клейноди, і військовий суддя Омелько Деривухо на чолі кількох курінних отаманів і значних товаришів наблизився до Хмельницького під гучні вітання всього багатотисячного товариства. На вогненно-червоному оксамиті ніс він «срібну з позолотою, особливо майстерно зроблену і чесним каменем прикрашену булаву, срібну печатку і каламар». Трохи позаду восьмеро козаків, натужившись, несли великі військові литаври, які виблискували новою міддю, і бунчук із золоченим верхом на високому древку. А позаду Омелька і козаків з литаврами, гордовито розкривши своє малинове полотнище променям ранішнього сонця, пливла шита золотом хоругва, дарована колись запорожцям самим королем Володиславом. У хвості урочистої валки котилася запряжена четвіркою коней кантара, на якій розмістилися три середні польові гармати з достатнім запасом пороху та ядер.

Клейноди було урочисто даровано Богдану Хмельницькому, після чого він з найближчими соратниками, серед яких був і Данило Нечай, січовою старшиною і значними запорожцями вирушив до церкви Святої Покрови, яка здіймала свої золоті маківки поряд з будинками січової старшини та військовою канцелярією, де вислухав літургію. По її закінченні знову загули гармати над Микитиним Рогом – п'ятдесят гарматних жерл вивергнули полум'я, славлячи Бога «вся благая строящему». До реву гармат приєдналися тисячі мушкетних пострілів, утворюючи такий гуркіт, який рознісся околишніми степами не менш ніж на тридцять верст. Ожила, ожила Січ того теплого квітневого дня! Минулися недобрі часи, коли польський командир наказував запорожцям, радість горіла в очах низових братчиків, передчуття нових битв – одвічної козацької роботи. Від часів Сагайдачного, напевне, не переживали запорожці такого небувалого емоційного піднесення. А ще в очах козаків, які тісним колом оточили підмостки, що на них знаходився Хмельницький, він читав таку гордість, таку віру у власні сили, що тепер упевнився цілковито і остаточно – почата ним справа не може вмерти під залізним ударом коронного війська. І цієї миті починається війна, яка просто зобов'язана винести хоробру козацьку націю на вершину власної багатовікової слави…

Сонце вже наближувалося до обрію, підводячи підсумок того доленосного для України дня, коли вкотре зарокотали гармати, і всім присутнім на майдані козакам, яких, здавалося, все побільшувало, було оголошено: на волость, для війни з ляхами вирушає вісім тисяч козаків. Решті ж наказується розходитися по уходах, зимівниках і бурдюгах, зберігаючи готовність виступити за першим же гаслом із Січі. Вслід за цим почалися традиційні для козацької фортеці гуляння. З діжками горілки, пива і меду, з музиками і мушкетними громами, з піснями і молодецькими танцями, як то діялося завжди, коли на Січі приймалися важливі рішення або починалася підготовка до походу. Вже у вечірніх сутінках до гетьмана Хмельницького прибув захеканий посланець, який доповів: у чотирьох верстах від Переволочної зупинився кошем перекопський мурза Тугай-бей, який за наказом хана і домовленістю з Богданом-Зіновієм прийшов до Микитиного Рогу з трьома тисячами кінноти на допомогу повсталим козакам. Довідавшись про це, кошовий отаман Лютай одразу ж віддав розпорядження спорядити в подарунок татарам десять возів з хлібом, м'ясом і вином, доводячи справою – військовий союз одвічних ворогів діє!

А вже ранком двадцять другого квітня потяглися крізь розчинену січову браму, слідуючи за гетьманом, який виїздив під хоругвою і бунчуком, слідом за ново-

обраною старшиною українського війська, комонні та піші сотні, яким судилося стати осередком майбутньої переможної армії, сотень тисяч вояків, котрі поставлять на коліна пихату Річ Посполиту. І дарма, що тепер під орудою гетьмана були лише чотири полки – Максима Кривоноса, Данила Нечая, Півторакожуха і Криси. Вони були повні відваги і готові кинутися у бій хоч би й з усім кварцяним військом. Повстання, яке згодом, розгорівшись, отримало назву Хмельниччини і статус визвольної війни, починалося.

IV

Миколай Потоцький перебував у стані глибокої задуми, коли у двері неголосно постукали, напевне, тому відповів не одразу, лише коли стукіт повторився.

– Зайдіть, – коротко кинув нарешті.

Укриті різьбою і ковані мідною чеканкою двері розчинилися. На порозі стояв Стефан, двадцятишестирічний красень у гусарському обладунку, улюблений молодший син коронного гетьмана. Пан Миколай мимоволі замилувався стрункою постаттю сина, його блакитними очима під білявою чуприною, широкими, затягнутими в хутро леопарда і срібло кіраси грудьми, молодецьким дзвоном золотих острогів.

– Бажаю тобі, ясновельможний пане, любий батьку,

довгих років життя і яскравої лицарської слави на полях Марсових!

Потоцький у відповідь лише ліниво змахнув рукою:

– Сідай, Стефане. Я посилав по тебе тому, що маю важливу розмову.

Молодий шляхтич шанобливо схилив голову і сів на краєчок лави.

– Ось, – простягнув Потоцький синові сувій жовтуватого паперу зі зламаною сургучевою печаткою. – Перечитай.

Стефан кинув здивований погляд на аркуш, що його тримав у руках старий Потоцький:

– Але чи я можу, адже лист офіційний…

– Якщо я даю тобі його, ти, звичайно, можеш його читати. Це відповідь Хмельницького на мій лист, який йому доставили минулого тижня пани Хмелецький і Кричевський.

Стефан прийняв з рук батька лист і заходився уважно читати його, мимоволі рухаючи губами в такт написаному.

– Ти розумієш, чому я покликав тебе? – поставив запитання гетьман, коли Стефан закінчив читати.

– Не зовсім.

– Не зовсім… У тому-то й річ, не зовсім зрозуміло, що саме має на увазі сей лотр. Однак, якщо трохи помислити, усе ясно, як білий день: він усього лише ви-

грає час! Так, саме виграє час! Він пише, що був і залишається вірним слугою Речі Посполитої і одночасно вимагає від коронного війська залишити запорізькі землі. Він пише, що втік сюди від помсти особистих ворогів, але одночасно заміряється на скасування ординацій і збільшення козацького реєстру. Збільшення до розмірів, які будуть небезпечними для ойчизни. Мало того, він має нахабність вимагати скасувати з полковництва у реєстровому козацькому війську всіх призначених мною і покійним паном Конєцпольським полковників, взамін чого хлопство само обере над собою старшину. Exquisitissime![1] Але я, чорт забирай, добре пам'ятаю, що з того вийшло десять років тому!.. Ще він вимагає видачі Чаплинського, Барабаша та Караїмовича, неймовірно!

– Але це принизливо! Він сміється з нас! – запально вигукнув Стефан.

– Вірно, мій любий сину. Але навіть не його сміх є найгіршим у цій справі. Головне в тому, що Хмельницький уже не згоден лише на повернення йому триклятого Суботова і прощення минулих гріхів. Тепер йому потрібно дещо більше, і саме в цьому криється для нас страшна загроза…

– Але, прошу пана, цю небезпеку я міг би розігнати по плавнях за допомогою одних лишень канчуків! – не

---

[1] *Exquisitissime (лат.)* – відмінно.

стримавшись, зашипів Стефан.

Миколай сумно посміхнувся і кілька хвилин мовчав, щось обдумуючи.

– Якби все було так просто… – мовив він по хвилині роздумів, після того як підійшов до розчиненого вікна і з насолодою вдихнув свіже квітневе повітря, що його доносив лагідний, з пахощами зелені, вітерець. – На жаль, це не так. Стефане, я боюся, ти не усвідомлюєш усієї глибини небезпеки, яка перед нами постала. Вона надзвичайно велика. Крім назрілого хлопського бунту в Україні, ми стоїмо на крок від війни з Туреччиною. Війни, яка нам зараз зовсім не потрібна. Ти, напевне, не чув про документи, які Хмельницький викрав перед втечею у Барабаша?

– Нічого визначеного, так, чутки…

– Чутки! Старий п'яничка припустився страшної помилки! Точніше буде сказати: однієї з цілої череди помилок, головною з яких була видача тих іродових документів Барабашеві коронним канцлером і мала печатка Речі Посполитої, що її домудрувався поставити там король Володислав.

– Що ж це за листи, батьку?

– Не багато й не мало, це привілеї, видані козацькому війську на підготовку великого морського походу на Туреччину… Похід, який спровокувала польська корона! Ти уявляєш, які наслідки можуть бути, якщо ті до-

кументи з'являться на столі в султана?!

– Пся крев!

– Саме так, мій любий. Хмельницький цілком може спровокувати веліце[2] грандіозний дипломатичний скандал, навіть війну. Якою, безперечно, не упустить скористатися у власних цілях. Але разом з тобою цієї загрози не розуміють, і це вкрай прикро, у Варшаві. Я вже неодноразово писав його величності і пану коронному канцлеру про необхідність найрішучіших заходів як тут, на Подніпрянщині, так і на Низу. І серед цих заходів повинна бути проведена потайна операція по знищенню тих вибухових паперів. Хоча мені доповідають про велику силу таємної служби того здрайці, я за допомогою декого в сеймі міг би забезпечити їх знищення. Проте бачу лише байдужість до речей, над якими можливо і потрібно замислитися. Крім того, я маю під своєю булавою лише шістнадцять тисяч жовнірів, майже половина з яких схизмати, і я дуже сумніваюся в їхній відданості. Це на тлі того, що донесення наших людей з різних куточків України не промовляють, кричать: триклята Русь ось-ось вибухне!

– Не хочу видатися неввічливим, батьку, але ти згущуєш фарби. На Томаківці присутні лише три тисячі погано озброєної ребелії. Я волів би іменувати їх скоріше ватагою розбійників, аніж яким-не-яким військом.

---

[2] *Веліце (заст.)* – дуже, вельми, вкрай.

До того ж козаки Барабаша і Караїмовича присягли на вірність короні. У нашій перемозі над Хмельницьким можна не сумніватися! І якщо батько зболить надати мені таку можливість, я з радістю доведу правильність своїх слів.

Миколай Потоцький зворушено подивився на сина й лагідно поклав йому на плече руку.

– Запальний юначе… – сумно вимовив він. – Що ж, забігаючи наперед, скажу тобі: ти отримаєш таку нагоду. Але, разом з тим, я мушу дещо остудити твою пристрасність. Тепер їх вже близько шести тисяч, вони досить добре озброєні й мають армату. Це далеко не повні відомості, позаяк багатьох з моїх людей, висланих для здобуття розвідувальної інформації, було перехоплено роз'їздами Тугай-бея. До речі – в його коші теж не менше шести тисяч вершників і, я боюсь, він виступить супроти нас спільно із Хмельницьким.

– Боягузливі кочівники і вирванці! – презирливо пхикнув Стефан. – Не маю сумніву: вони втечуть у свої степи, налякані одним лише виглядом закутих у броню шляхетних лицарів.

– Хотілося б мати хоча б долю твого оптимізму, юначе… Але, власне, ми з тобою підійшли до теми розмови, заради якої тебе покликано, Стефане. Ти очолиш авангард коронного війська у майбутній кампанії і ґвалтовно маєш виступити задля того, щоб винищи-

ти бунтівну гідру до тієї миті, коли на волості до їхніх лав приєднаються десятки тисяч невдоволеного владою хлопства.

Стефан рвучко підвівся з лави і, картинно поклавши руку на руків'я палаша, схилив голову в поклоні.

– Дякую за довіру, батьку! – гаряче вимовив він.

– Задум мій такий, – коронний гетьман, не звертаючи уваги на палкий прояв темпераменту Стефана, підійшов до столу і взявся обома руками за спинку дубового крісла, у якому раніше сидів. – Наше військо буде поділено на три реґіменти. Перший і головний залишиться тут, у Богуславі. Він складе основні сили і, перебуваючи під моїм приводом, буде очікувати на прибуття до нас шеститисячного загону князя Ієремії, а також надвірних хоругв панів Корецького, Заславського, Чорторийського і Сенявського. Маю надію, вони з'являться в нашому таборі протягом наступного тижня, від сили, двох тижнів. Другий і третій реґіменти поведеш ти, сину мій. Жалкую, що немає змоги відрядити з тобою твого старшого брата Петра. Його досвід міг би дещо врівноважити твою запальність… Але у всьому є свої позитивні сторони: колись він теж був молодим і недосвідченим юнаком. Але з часом зумів довести свою спроможність бути гідним старовинного роду Потоцьких. Тепер доля дарує таку нагоду тобі, Стефане!.. Отже, ти повинен стати на чолі семи ко-

зацьких полків і десяти коронних хоругв. Маєте вирушити вже назавтра – змію потрібно напрудшей придушити, доки вона ще не вислизнула із своєї нори. Тож Чигиринський, Канівський, Черкаський і Корсунський полки цієї миті очікують команди сісти на чайки з тим, щоб вирушити до Микитиного Рогу. Цієї ночі до них приєднається Брацлавський полк. Тими полками безпосередньо керуватимуть Барабаш та Караїмович. Вони обидва попереджені, що мають підтримувати зв'язок з тобою і виконувати усі твої команди. Ти ж на чолі хоругв коронного війська вирушиш суходолом напрямком на Кодак і далі, до Микитиного Рогу. Окрім драгунів, відряджаю з тобою пана Шемберга і ще два полки реєстрових – Переяславський і Білоцерківський. Таким маневром ми отримуємо нагоду обложити лотра Хмельницького із суші і води, що, маю надію, повинно принести свої плоди. Якщо ж він встигне залишити Запоріжжя, ти, Стефане, затримаєш ребелію до мого підходу. Знай: ти будь-що повинен це зробити. За будь-яку ціну!

Стефан підняв на старого гетьмана погляд вологих від хвилювання очей.

– Я зроблю все, батьку! Я виконаю твою волю!

Піддавшись раптовому пориву почуттів, коронний гетьман стиснув сина в обіймах на одну лиш коротку мить. Коли він випростав руки, очі його дивилися твер-

до та холодно.

– Зроби це, Стефане, і ти вкриєш себе невмирущою славою, а Річ Посполиту врятуєш від страшної загрози. Загрози, якої не знала досі наша минувшина!

Кілька хвилин по тому, як за Стефаном Потоцьким зачинилися двері, коронний гетьман мовчки стояв, заглиблений у власні думки, після чого вирушив у куток, туди, де на стіні висіла посвячена самим Папою ікона святого Миколи. Ставши на одне коліно, він звів перед обличчям зчеплені проміж собою долоні. Довго і старанно вимовляв хрипкі шиплячі латинські слова молитви «Domine nostre», після чого прошепотів, переходячи на польську мову:

– Урятуй цього юнака, святий Миколо, оборонець всякого подорожнього. Помилуй його так, як помилував трьох приречених на смерть від меча в темниці, і дай сили витримати все, що випаде на його долю. Дай йому міць та наснагу для боротьби з ворогом. Зроби влучною його зброю і твердим панцир, – і Потоцький тричі перехрестився за католицьким звичаєм.

V

Вода за низьким облавком човна тихо дзюркотіла, відкликаючись подекуди сплеском невдало покладеного на неї весла. Недалекий, порослий густими ча-

гарниками берег, який уже яскраво зеленів на тлі жовтих острівців очерету, дзвенів від пташиного співу, загадково тріскотів сухими гілками, які ставали на перешкоді невидимій з річкового плеса звірині. Кілька разів протягом дня, що минув, Іван помічав на берегах багаття, невеличкі купи вершників та кілька човнів з невідомими рибалками. І хоча в кавалькаді реєстрового війська, яка складалася майже із сотні човнів, не звертали на них жодної уваги, всі, кого козаки зустрічали на своєму шляху, швидко і беззвучно розчинялися в берегових заростях. У Івана складалося враження, що про них у цих малолюдних місцях добре поінформовані і стережуться їх, немов вогню.

Раптом він відчув несильний поштовх у бік. Повернувши голову, побачив Михайла – наймолодшого з Нечаєвих кумів, котрих пан Данило, як і було домовлено раніше, прислав до Богуна перед тим як зникнути із свого хутора під Баром і опинитися в таборі Хмельницького на Томаківці. Тут же, на байдаку, перебували й вірні Нечаєві Филон та Петро, які отримали суворий наказ слідкувати, щоб з голови Івана не впало жодної волосини (і про що Богун, звісно, й гадки не мав). Дивно, але Іван досі не знав їхніх прізвищ, хоча від дня його весілля і вечора, проведеного в розмовах з осередком антипольського заколоту, йому часто доводилося спілкуватися з ними. Із самим Нечаєм, як той прохав,

не бачилися жодного разу.

– Бачив, пане хорунжий? – тихо мовив Михайло.

– Ти про що? – не зрозумів Іван.

– Немов від зачумлених розбігаються.

– Нічого дивного, – знизав плечима Богун. – Чув щось нове?

– У нас на чайці все добре. Хіба лишень отой чортяка мене непокоїть, – Михайло ледь помітно хитнув головою в бік чайкового отамана, який стояв на носовому чердаку байдака і підозріло поглядав на Богуна і його співрозмовника.

– Розгон? – схилив голову Іван, зблиснувши очима. – Він про щось здогадується, здається мені, он бачиш, як позирає?

– То, може, ми його… На ножі й за облавку? – мотнув головою Михайло.

– Не треба! – Богун зробив заперечливий жест. – Зарано. Та й не розбійники ми. Такі питання вирішуються тільки на раді. Зберемо раду, тоді й вирішимо долю лядських прихвоснів. На решті човнів як?

– По різному. Коли минулого разу приставали, ми з Петром пройшлися берегом, щоправда, толком і не поговорили ні з ким. Але навіть з того, що чув, висновок сам надходить: на Хмельницького йти збройною рукою майже нікому не до вподоби. Люди гудуть. Чигиринці, канівці, черкасці, корсунці – усі. Щоправда до

відкритого бунту справа дійде не скоро, але хтозна. Потрібно глядіти людей Хмельницького, я мислю, що серед нас не може не бути його посланців.

– Потрібно знати, кого глядіти. У разі помилки маємо ризик передчасно здійняти бучу, а це призведе до непотрібних наслідків.

– Мовлять: Филон Джеджалій людей гуртує.

– Звідкіля тобі відомо? Михайло знизав плечима:

– Кажу ж: ходив берегом, прислухався. Коло кабиць різне мовлять…

– Хто він?

– Кропив'янського полку обозний. А от як він тут опинився? Його полк не виступав у похід!

– Чорт! – Богун з досадою сплюнув за облавку. – Невчасно Данило зник, ох невчасно. Тепер я втратив усі зв'язки з ним і з Хмельницьким. Що діяти? Коли починати? Усе на свій розсуд. А який, у біса, розсуд, коли не знаєш нічого!

– Чому? – навіть образився Михайло. – Про настрої брацлавців нам добре відомо, а от решта…

– Так, саме решта, – Іван помітив на собі ще один підозрілий погляд Розгона. – Добре, Михаиле, іди на весла. Не будемо дражнити до пори. Стривай! – він притримав Михаила за плече. – Пристанемо на ночівлю, знайди мені того Джеджалія. Хто він…

– Кажу ж: кропив'янський обозний.

– Добре, от його і знайди.

– Зробимо! – бадьоро змахнув головою Михайло і попростував до своєї лави, минаючи веслярів і закріплені всюди, де тільки можливо було віднайти вільне місце, припаси їжі, питної води і зброї.

Богун запалив люльку і трохи повернув стерно, яким керував, спрямовуючи човен трохи далі від берега, на чисту воду, де вітрила інших човнів не спиняли подуву вітру і він дещо допомагав веслярам.

Широкою темно-блакитною стрічкою розлився Дніпро, вільно несучи свої води між далеких один від одного, вкритих сивою імлою берегів. Стрімкі, порослі густим лісом схили, які подекуди переходили в білясті стіни голих скель, височіли на добру сотню сажнів над головами приголомшених грандіозним видовищем козаків. Іноді ж навпаки – гористі береги стрімко збігали до низу, перетворюючись на порослі очеретами плавні та тихі затони для того лиш, аби за кілька миль знову здійнятися ще вище, вкритися блакитною ковдрою соснових борів або темно-сивими кам'янистими осипами й одинокими скелями. На тлі такої величавої картини байдаки з піднятими на щоглах білосніжними вітрилами дійсно походили на красунь-чайок. Легкі й прудкі, вони немов на одну лиш коротку мить торкнулися водяної поверхні, щоб скоро знову здійнятися на крило, заквилити і повернути груди назустріч вітру. Бо-

ротися з ним, одночасно насолоджуючись його свіжим подихом…

За кілька годин до заходу сонця Богуна відірвав від думок чайковий отаман.

– Пане хорунжий! Я волів би перемовитися з вами кількома словами. Чи не були б ви такі люб'язні перейти до мене на чердак, – гукнув він з носового чердака, пильно поглядаючи на Івана.

– Одну хвилину, вашмость, мостивий пане! Лише передам стерно, зачекайте, якщо для вас це не надто важко, – в тон йому відповів Іван, у душі сміючись над такою багатослівною люб'язністю. – Агов, козаче, – гукнув він ближньому з веслярів. – Візьми стерно.

Скоро, притримуючись за канати вітрильної оснастки, Богун попрямував на ніс човна вузьким ходом, який було намощено над лавами для веслярів. За кілька секунд був біля Розгона.

– Слухаю вашу милість, – напустивши в голос показної серйозності, мовив Іван.

Розгон кинув швидкий нервовий погляд на передню лаву, на якій, спиною до них, сиділи козаки, і зробив кілька кроків у бік задертого догори носа чайки, вхопившись за канати, які підтримували щоглу. Іван подумки вилаявся і рушив за ним. «Невже клятий лемко про щось здогадується?» – майнула думка.

– Я мушу говорити з вами як зі старшиною і шлях-

тичем, пане хорунжий, – почав чайковий, притишивши голос.

– Готовий вас вислухати.

– Річ у тім, пане Богун, що мене вельми непокоїть настрій черні на нашому човні. Я думаю, ви не могли його не помітити.

– Але я не розумію, що ви маєте на увазі, – знизав плечима Іван.

– Я маю на увазі висловлювання деяких козаків на адресу генеральної старшини і його милості пана коронного гетьмана. То були надзвичайно різкі слова. Крім того, ці перешіптування, незрозумілі погляди… Ви помітили?

– Я не помітив нічого, окрім міцних козацьких жартів та звичайних розмов. Можливо, тому, що не надто прислухався.

– У тім і справа. Декотрі люди тут дозволяють собі відкрито симпатизувати Хмельницькому, а це вже, знаєте…

– Ви чули звичайні теревені.

Розгон уважно подивився в очі Івану.

– На вашому місці я б не був таким недалекоглядним. Подібні, як ви зболили висловитися, теревені замалим що не утримують у собі прямого заклику до бунту, а наш з вами святий обов'язок складається в тому, аби душити такі настрої в зародку.

Богун відчув, як у ньому зростає огида до цього сухорлявого підпанка, невідомо яким чином обраного на посаду вороновицького осавули. Хоча Богун нечасто зустрічався з ним раніше, проте трохи був знайомий і не сподівався від Розгона таких відверто пропольських висловлювань. За мить він усе ж опанував себе і з підкресленою офіційністю відповів:

– Я обіцяю вам у подальшому бути уважнішим до таких проявів неблагонадійності. Ви ж, у свою чергу, інформуйте мене про все, що знаєте. Маю надію, ми здатні поки що підтримувати дисципліну серед своїх підлеглих.

Розгон зітхнув з видимою полегкістю і кинув на веслярів за спиною Івана черговий підозрілий погляд.

– Радий нашою з вами спроможністю порозумітися. Коли пристанемо до берега на ночівлю, я проінформую про всі свої підозри пана генерального осавула, але поки що, вважаю, не варто акцентувати на собі увагу сіроми.

– Цілком з вами згоден.

Повернувшись до кормового стерна, Іван навмисне голосно напустився на козака, якого полишав за себе:

– Ти як, скурвий сину, стерно тримаєш?! Чи повилазило?! Не доставало ще передню чайку носом підштовхнути! Іди на весла і намагайся виконувати свої обов'язки краще! – а коли той кинув на нього оше-

лешений погляд, буркнув стиха собі під ніс: – Шепни хлопцям, щоб трималися напоготові. Він не повинен залишити байдак, коли ми пристанемо до берега.

Через дві години, коли сонце майже сховалося за береговими скелями на заході, отаманські чайки, які йшли на півмилі попереду човнів Брацлавського полку, круто взяли праворуч і попрямували до похмурого у перших сутінках затону, на одному з берегів якого височіла прямовисна скеля; другий, більш положистий, був укритий смарагдовим килимом густих степових трав і рідкими невисокими деревцями. Із сусідньої чайки, веслярі якої налягли і почали обганяти, весело прокричав чиїсь голос:

– Егей, братики! До берега тримай! Кам'яний Затон, тут матимемо перепочинок до ранку, годі мозолі на руках натирати!

Услід за іншими Богун повернув стерно, і човен, важко схилившись на лівий облавок, швидко пішов до берега – веслярі почули швидкий відпочинок і запрацювали з темпом не меншим, аніж під час морської баталії.

Уже поблизу самого берега Іван помітив, що Розгон ступив ногою на очеретяний кранець, що йшов поверх облавка вздовж усього човна, очікуючи миті, коли буде можна стрибнути на берег.

– Михаиле! – багатозначно вказав Богун козакові на

чайкового отамана.

– Бачу, пане хорунжий, – козак повернувся до товаришів. – Петре, Филоне, ловіть мерщій!

Не встиг безталанний осавул зморгнути оком, як брацлавці, швидко перестрибуючи лави, наблизилися до нього і оточили з трьох сторін.

– Кудись намилилися, пане осавуле? – звернувся до нього Михайло.

– Що?! – отетеріло пискнув той, а коли відчув на своїх ліктях міцні козацькі долоні, щосили смикнувся і спробував добути пістоля. – Нечувано! Та як ти смієш, збойця?! Негайно прибери руки!

Тієї ж миті Петро, який стояв у чайкового за спиною, смикнув його за очкур, та так, що той незграбно буцнувся сідницями на вологі дошки чердака. Вільною рукою Петро взяв з рук Розгона пістолет і стромив його собі в кобур, нашитий на шаровари.

– Я візьму це поки що, вашмость, бо, не приведи Господи, ясний пан пораниться… Ось так. Шаблю теж, тут усі свої, навіщо вона вам до волейної потреби?[3]

Розгон розгубився настільки, що не міг вимовити жодного слова, безсило позираючи на козаків, котрі його оточували. Але ось погляд чайкового отамана натрапив на постать Богуна. Тієї ж миті очі йому звузилися, а з горлянки почувся схожий на шипіння голос:

---

[3] *Волейна потреба (заст.)* – війна, генеральна битва.

– Здрайцю! Ти заодно з ними! Зачекай же, негідний шибенику, кров'ю заплатиш мені за таку наругу, навіки проклявши сей день і… – голос осавула раптово обірвався, після того як Михайло досить відчутно стусонув його під дих гострим носком сап'янового чобота.

– Полеміку залишимо на більш зручний час, virtus domine,[4] – констатував Богун. Він швидко озирнувся. За ті короткі хвилини, поки увагу козаків було привернуто до арешту отамана-невдахи, їхній човен один залишився на чистому плесі за півсотні сажнів від берега, решта війська вже висаджувалась. Голі, у самих лишень сорочках, козаки стрибали в прибережні хвилі й налягали на скинуті з чайок канати, витягуючи носи човнів на жовтаву смужку піщаного берега. Іван ще раз окинув оком козаків у чайці. Відкриті, чесні погляди, у багатьох читається піднесення після зухвалого арешту обридлого лядського підпанка, якого їм було нав'язано в сотенні осавули. Набрав у легені повітря.

– Молодці, я маю надію, усім зрозуміла суть того, що тут у нас відбувається? – звернувся він до козаків. – Якщо ні, пояснюю: пан лядський посіпака мав намір розповісти Барабашеві про заколот, який ви, сучі сини, вчинили на човні. Але позаякя особисто ще маю сумніви щодо того, чи стався той самий заколот, ми мусимо подбати, аби пан осавул залишився з нами в чай-

---

[4] *Virtus domine (лат.)* – вельможний пане.

ці. Тож зв'яжіть його міцніше та строміть у рот кляпа. І нехай полежить під лавою. Михаиле!

– Слухаю, пане хорунжий! – молодий козак навіть не згадував про панібратську манеру, якою зазвичай спілкувався з Богуном до виступу в похід. Тепер у його голосі чулися лише повага й чітка військова дисципліна.

– Залишитеся з Филоном у чайці. Очей із цього стерва не зводити. Решту, я вважаю, не потрібно попереджувати про мовчання?

– Розуміємо! – почулися веселі голоси.

– Ображаєш, ваш мость! Не діти…

– Нехай Богові дякує, стерво, що ми його до пекла не доправили.

Коли нарешті причалили до берега, сутінки вже встигли оповити низину Кам'яного Затону густою темною імлою. Не очікуючи, доки козаки витягнуть човен на берег, Іван стрибнув і за мить уже крокував мокрою від вечірньої роси тирсою. Після сміливого ув'язнення чайкового отамана плани доводилося міняти, а якщо бути відвертим, створювати на лету, адже залишившись без зв'язку з осередком повстання, після того як Богдан Хмельницький мало не потрапив під сокиру ката і був змушений минулої осені спішно вирушати на Запоріжжя, Богун мав діяти на власний страх і розсуд, а його вплив фактично звузився лиш на півсотню ко-

заків, що їх мав під власною орудою. Він і гадки не мав про події на Низу, хоча вперто не вірив чуткам, котрі розпускали у війську шпиги Шемберга, а саме: заколотників на Томаківці жалюгідна жменька, їх деморалізовано і скоро спільними діями вірного короні реєстрового війська і хоругв драгунії буде розбито, а тих, хто залишиться в живих, піддано справедливому суду і страті. Тож він вирішив тепер не очікувати, доки Михайло знайде Джеджалія і домовиться з ним про зустріч, вирушивши на пошуки кропив'янського обозного особисто. Лише тепер Богун повною мірою осягнув, на яку небезпеку наразив своїх козаків, у разі якщо про їхній вчинок стане відомо. Тоді, безперечно, з огляду на особливу небезпечність їхніх дій під час військового походу, з ними довго панькатися не будуть – постинають голови або розстріляють у кращому разі. Швидко, без зайвих роздумів та сентиментів. Тож, сказавши «А», цілком логічним було без заминки сказати «Б», тобто розпочати діяти на просторі решти полків, які розташувалися великим табором на березі Кам'яного Затону. Але хто він такий, щоб діяти в таких масштабах? З ким знайомий, на кого може покластися? Думка працювала, немов у лихоманці. Тепер він зовсім не був упевненим у собі так, як кілька хвилин тому. А що робити, якщо Джеджалій виявиться посвяченим у справу Хмельницького на тому ж рівні, що й

він сам? Урешті Іван вирішив: будь що буде! Головне знайти хоч яких-небудь спільників, а потім вони разом щось надумають. Настрій у війську такий, що хвилюватися більше приводів було в Барабаша з Караїмовичем, аніж у тих, хто мав намір повстати проти їхньої влади.

Збираючи докупи розтривожені, немов вулик бджіл, думки, Богун нарешті зупинився поблизу від великого оберемка хмизу, що його роздмухували двоє козачат.

– Агов, вояки, – звернувся до молодиків, – а чи не тут сотня Кропив'янського полку стоїть?

Але новачки не встигли дати будь-якої відповіді – за спиною в Івана почувся шерех, і за мить густий басовитий голос відповів:

– Бог його знає, чоловіче. Немає часу по полках та сотнях ділитися, он ніч уже. Як ішли чайками, так і на ночівлю стаємо. А тобі хіба що?

Іван повернув голову вбік і побачив середніх літ козака в потертому блакитному каптані і високій баранячій шапці з червоним шликом. Підійшовши до козачат, незнайомець із сухим стуком кинув на землю чималу в'язанку дров, яку ніс за спиною.

– Мені потрібен обозний Джеджалій.

– Хто? – козак чомусь наблизився і прискіпливо обдивився Богуна.

– Обозний Кропив'янського полку на ім'я Дже-

джалій.

– А ти хто такий будеш? – відповів невідомий запитанням на запитання. Іван відчув, як втрачає рівновагу.

– Послухай, друже, а чи не забагато ти на себе береш? Знаєш, де Джеджалія відшукати, – скажи, а не знаєш, навіщо випитуєш речі, які тебе не стосуються?

– А ти заспокойся, молодцю, – посміхнувся самими краєчками губ козак. – Якщо запитую, ти скажи. Повір, дарма б тобі мозок не пудрив.

– Богун я, вороновицький хорунжий.

– Це з Брацлавщини?

Іван мужньо зібрав докупи рештки самовладання:

– Це з Вінниччини.

Козак, здавалося, не помічав Іванового роздратування.

– Богун, кажеш… Чув про такого. А як доведеш, що ти – це він?

Іванові раптом стало смішно.

– Слухай, та звідкіля ти такий допитливий узявся?

– Та то довга байка. А ось ти взявся тут з легкої руки пана Данила. Та тільки ось прізвище того пана я забув. Не підкажеш?

І тут Богуна осяяло. Неймовірно! Якщо він не помиляється, пощастило з першого разу. Напевне, сам Бог послав йому назустріч цього недовірливого козака. Він

широко посміхнувся:

– Можливо, Нечай?

– Точно, Нечай! – козак посміхнувся у відповідь і простягнув Богунові руку. – Пан Данило все хвилювався, що залишив тебе без зв'язку. Думав – як ти там? Та й ми з Филоном нічого не відаємо про вітри, які віють у Вороновицькій сотні. Щоправда, тепер це вже не має великого значення, але… Ну то які вітри віють?

– Такі, як від Різдва на Томаківці.

– Он як? Добре, добре… Ну що ж, ходімо.

І більше не вимовивши жодного слова, новий знайомий повів Івана берегом, який швидко перетворювався на козацький табір – зводилися намети та навіси, розгоралися багаття, над якими вже висіли велетенські мідні казани. На траві сиділи купами козаки, поставивши рушниці та ратища в піраміди.

За кілька хвилин наблизилися до яскравого вогнища, над яким молодики під керівництвом кашовара налагоджували кабицю. Поряд, на великому камені, сиділи розмовляючи четверо козаків.

– Филоне, – покликав Іванів проводир. – Тут до тебе.

Один з тих що сиділи на камені, підняв голову, і Іван побачив звернене на себе чорновусе і смагляве обличчя з уважними карими очима, яке виказувало в собі вихідця з Молдови або Волощини. Джеджалій був одягнений у червоний каптан з відкинутими за спи-

ну рукавами, сині шаровари і жовті сап'янці. На голові мав видрову шапку, увінчану невеликим павичевим пером. З-за шовкового очкура визирали руків'я дорогих турецьких пістолів, при боці було почеплено цяцьковану золотом та самоцвітами шаблю.

Джеджалій кинув на Івана вивчаючий погляд і вказав рукою на вільне місце навпроти себе.

– Сідай, пане…

– Іван Богун. Сотенний хорунжий. Вороновицька сотня Брацлавського полку, – коротко відрекомендувався Іван.

– Вітаю, пане Іване. А я маю честь бути обозним Кропив'янського полку. Я слухаю тебе, пане Іване, які справи привели до мене мостивого пана?

На мить Іван замислився. Усе ж урешті вирішив нічого не приховувати. Ім'я Нечая, сказане козаком, який привів сюди Івана, стало немов гаслом, подаючи сигнал: «Ти серед своїх, Іване!». Напевне тому він коротко, але вичерпно розповів про змову на своїй чайці, про арешт Розгона, про його наміри донести на них Барабашеві. Не оминув і факт, що той самий Розгон лежить зв'язаним, мало не ковтаючи смердючу воду, яка просочувалася крізь смолені дошки їхнього човна.

– А цікавить мене, пане обозний, ваша думка щодо подальших наших спільних дій. Бачу-бо: козаки мої

бинаймній[5] не мають бажання битися зі своїми побратимами, котрі свого часу пішли за Хмельницьким і тепер виступили нам назустріч. Але ми невпинно просуваємося до миті, коли доведеться підіймати нашу зброю проти них.

Джеджалій посміхнувся ледь помітною посмішкою:

– Іноді можна помітити, а також відчути самим серцем, що за людина сидить навпроти тебе, – повільно вимовив він, і в карих очах обозного загадково виблискували язики полум'я. – Це не завжди відбувається, але коли відчуваєш, воно ніколи не обмане тебе! Ти, пане хорунжий, мужній воїн і надійний товариш. Дасть Бог, і ми ще не раз зустрінемося, але тепер ти мусиш йти до своїх людей. Нехай вони готують куліш і відпочивають. До ранку не відбудеться ніяких подій, а нам з вами потрібно набратися сил. Коли ж на ранковій зорі твої козаки почують удари литавр, поспішайте на раду. На ній ти, мій добрий знайомий, отримаєш усі відповіді на свої запитання.

Назад Іван прямував у напрочуд доброму настрої. Упевненість Джеджалія розсіяла його власні тривоги і наповнила впевненістю: його і його козаків не зможуть кинути проти Нечая, Кривоноса, Топиги і Омелька Деривухо, які перебувають десь тут, зовсім поряд. Так само сидять біля вогнищ, варять вечерю і готують

---

[5] *Бинамній (заст.)* – аж ніяк, ані трохи.

зброю до битви. До битви, у якій він, Іван Богун, повинен будь-що стати на їхньому боці.

VI

На ранок, коли прохолодний туман у Кам'яному Затоні ще не встигли випалити промені сонця, над табором, який встиг прокинутися і гудів, немов бджолиний рій, почулося басовите рокотання литавр. Низькочастотні звуки, що їх видобували довбуші з мідних, обтягнутих міцними воловими шкурами тулумбасів, відбивалися від скель Кам'яного Затону, лякаючи численну звірину в чагарниках, здіймаючи на крило хмари птаства з очеретів і плавнів.

На чималому майдані, який впритул підходив до смужки берега з напіввитягнутими з води чайками, зібралися, мабуть, три чверті війська. Козаки поки що поводилися тихо, впівголоса перемовлялися, очікуючи, коли замовкнуть литаври і почнеться рада. Подекуди із тихого роптания вихоплювалися різкі викрики, які здіймалися над загальним шурхотом натовпу і щось переконливо доводили оточуючим. Богун, який на чолі чотирьох десятків козаків своєї чайки приєднався до натовпу, прислухався до тих голосів.

– Чи ми бусурмани?! – волав один з них. – Чи хреста святого зреклися?!

– Чому зреклися? – невдоволено відповідали йому.

– А тому, що лише нехрист може спільно з ворогами віри своєї здійняти супроти братів православних тричі прокляту руку!..

– Не підемо на Хмеля, браття! – лунало з іншого боку. – Станемо лишень з ним, плече до плеча, за наші права козацькі! Лядською кров'ю змиємо образи, що їх нам завдано за довгі роки поганої кормиги!

– В ім'я Отця, Сина і Духа Святого! – нависало густим басом, перекриваючи гомін попередніх промовців. – Іже архангели святі смертний бій ведуть із силами пекла, пристало й нам, живота не жалкуючи, стати під знамена Богдана-Зиновія і відстояти віру стару православну, храми Божі. Спопелити триклятих католиків і стерти із земного лику нечестиву унію!

Богун, а слідом за ним і решта козаків Вороновицької сотні, швидко проштовхалися крізь натовп і опинилися в кількох десятках кроків від дощаного помосту в середині майдану (при більш детальному огляді помосту, це виявився невеличкий, устелений поверх облавок неструганими дошками човник). Сходинками на нього слугували дві порохові діжі різних розмірів – більшу було сперто на човен, менша стояла впритул до неї. На імпровізованому помості, під великою, вишитою золотим гаптуванням у формі великого мальтійського хреста хоругвою, височіли над натов-

пом кілька дрібних козацьких старшин, серед яких Іван признав Джеджалія, того недовірливого козака, який познайомив його з кропив'янським обозним, і ще кілька віддалено знайомих облич. Ні один із присутніх на помості, окрім Джеджалія, не був у чині старшим від сотника. Навколо помосту було розташовано чотири великі полкові тулумбаси, в кожен з яких, напружуючи вузли сталевих м'язів під бронзою шкіри, били четверо здорованів-довбишів. Зодягнені були в самі лишень шаровари, чорні зміюки оселедців на їхніх головах злиплися від поту, очі виблискували, а руки продовжували ритмічно кидати на сиву лискучу поверхню волових шкір на тулумбасах важкі дубові довбешки, від чого над майданом немов гуркотів травневий грім. Гуркіт усе наростав, аж доки нарешті, підкорюючись помаху руки Джеджалія, довбиші забили швидко та дрібно і за хвилину завмерли, важко відсапуючись після своєї напруженої роботи. Филон Джеджалій оглянув шеститисячний натовп козаків і добре поставленим голосом досвідченого трибуна розпочав свою полум'яну промову:

– Побратими мої дорогі! Товариші, з якими доводилося не раз ділити казанок саламахи, жменю тютюну і пуд пилу на сотнях шляхів, що ними водила нас спільна доля козацька. Бурхливі хвилі моря били нам в обличчя, загрожуючи поглинути; степові суховії висушу-

вали наші серця. Гаряча картеч яничарських гармат, хмари татарських стріл та кулі ландскнехтів рвали на частини наші тіла. Але ми витримували все, не стогнали й не просили від Бога хліба легшого, аніж той, що Він дав нам, – козацький хліб. Коли потрібно було, ми долали багато такого, що під силу не кожному смертному. А чи знаєте, чому?… Чому, Недригайло?! Чому, Запалію?! Чому, Чорногора?! – вказав розчервонілий від емоцій, які його переповнювали, обозний на кількох козаків з тих, кому пощастило стояти в перших рядах.

– На те ми й є лицарі! – повним металу голосом рубонув той, кого іменували Запалій.

– Бо козацькою матір'ю були народжені! – підтримав товариша Недригайло.

– Ще й не таке подолаємо, – гудів велет Чорногора.

– Ваша правда, товариші мої любі! – струснув головою Джеджалій. – Усі ми козаки, лицарі і воїни, тож не нам глядіти іншого хліба. Але є ще щось, окрім лицарської звитяги, що веде нас у бій, допомагає долати труднощі і втому, а деколи й пекучий біль від ран. І то є впевненість: сприймаємо все задля світлої й справедливої цілі! Саме так, адже не може бути справа захисту кордонів Батьківщини чимось, що не вкладається в рамки понять святого і справедливого подвигу. І походи до бусурманських берегів, де в муках конають

хрещені люди, то є справедлива справа. І рейди на Крим, на Волощину і Молдову… Завжди і всюди козацтво стояло за наші спільні інтереси, тобто інтереси української нації. Але були й інші походи. Не буду критися – за них мені теж не соромно подивитися в очі товаришам, синам своїм або навіть Цареві Небесному. І хоч у тих битвах здіймав я свій меч не супроти бусурманського племені, а супроти християн, не дивлячись на такі обставини, я завжди буду відносити їх до битв справедливих. Бо хоч і вважають ті люди, про яких мовлю я, себе християнами, проте не є вони нам братнім народом, а є лиш хмарою чорною. Хмарою, що несе в собі нашій православній батьківщині загрозу незміренно більшу, аніж орди кримських Ґераїв, або навіть бюлюки турецького імператора! І це не голі слова! Чи пам'ятаєте наругу проклятого Богом Самуїла Лаща над невинними селянами Лисянки після повстання Острянина? Кого сотнями сей пес католицький вішав та на палі садив? Бунтівників? Зась! Селян-трударів, які своїм потом землю поливають, добуваючи хліба насущного. А крига Маслового Ставу? Мало не прогоріла від нашого сорому півсаженна крига! А шаблі та канчуки за кожне слово правди, що його за останні роки будь-який українець мав необережність вимовити у присутності польського пана?! Чи правду я мовлю?

У відповідь в козацьких рядах почав наростати загрозливий гомін. Так, вони добре пам'ятали і страшні віхи, посаджені польськими жовнірами по шляхах – палі і шибениці зі страченими після подій десятирічної давнини. Пам'ятали й присипану тонким прошарком снігу кригу Маслового Ставу, націлені їм у груди жерла гармат і повні зневаги посмішки бундючних гусарських товаришів, які здіймались, комонні, над ними, примусово зігнаними з коней, похмурими і простоволосими під крижаним подихом морозного вітру. Не стерли десять літ, які пройшли з тієї чорної днини, з пам'яті сліз. Сліз, що душили їх, вкритих бойовими рубцями воїнів, коли впала пораненим птахом на кригу військова хоругва. Та хоругва, яку із славою ніс з-під Хотина генеральний хорунжий легендарного Петра Сагайдачного. Лягла вона тоді під ноги вельможному польському панству, згідно з присудом польського короля-єзуїта і польського сейму…

– Чи не забули жидівських оренд на православні храми?! – продовжував линути голос Джеджалія над стривоженим натовпом, немов дзвін сполоху.

– Не забули, батьку! – почулися крики.

– Усе пам'ятаємо!

– І Кумейки, і Старицю, і Боровицю!!!

– Проклятої ординації не забулись-мо!

– Наруги…

Джеджалій здійняв руки над натовпом, прохаючи тиші.

– А якщо так, подумайте, браття, – продовжив він за хвилину. – Куди ж нас ведуть тепер наші старшини? Я нагадаю! А всі ми, оце чесне товариство, йдемо до колиски козацтва, милого серцю Запоріжжя, щоб збройною рукою зупинити братів наших. Тих, котрі здійняли над Січчю гасло до повернення потоптаної ворогами слави дідів наших, батьків наших! Гасло до здобуття волі золотої та захисту православної віри. Йдемо дружно, полками та сотнями, плече до плеча. Йдемо, щоби купно зі щеням Потоцького і його жовнірством обагрити руки кров'ю власних братів. Ідемо, немов шість тисяч проклятих Каїнів!

Цієї миті десь далеко за спинами в козаків засурмила сурма і вдарили кілька пострілів, додаючи неспокою в без того розбурхане море козацьких оселедців. «Напевне, бороніться Барабаш та його посіпаки», – майнула в голові Івана думка. З полегшенням, але не без легкого сорому Богун відчув, що він належав до цієї миті до тих небагатьох у барабашевому війську, хто був погано поінформованим про події, які тепер розгорталися в нього перед очима. Про вірність такої думки кричуще говорили вчорашні натяки Джеджалія і сьогоднішній одностайний настрій козаків у всіх без винятку полках. Але тінь сорому за власну некомпе-

тентність майнула і розтанула, тож Іван, піддаючись загальному настрою, крикнув одним з перших:

– Геть Барабаша!!! Геть собаку Караїмовича!!!

Ще мить, і його голос потонув у вибуху криків і бахканні рушничних пострілів – білі фонтани порохового диму здійнялися над головами присутніх, а ще вище них злетіли вгору тисячі шапок. Джеджалій терпляче очікував, доки натовп не виплесне першої хвилі емоцій. Лише через десять хвилин, коли крики поступово перейшли в низьке гудіння, він зміг продовжити:

– Браття мої! Лише десять років пройшло від пори, коли нам було заборонено самоврядування, раду і гетьмана. Але ж цьому звичаю багато сотень років! Чому ж так швидко наші генеральні старшини забули його? Чи, може, вони поглухли, якщо не чули гуркоту литавр? Так ні! А ми їхнім милостям листа написали до того ж, у ньому запросили на раду, де ж вони? Чи звичаю козацького не поважають? Адже рада, лише вона одна є найголовнішим органом командування Військом Запорізьким. Рада, а не накази псявіри Потоцького! А жаль, що немає їх перед нами, от кому б годилось поставити запитання: супроти кого ведете нас, ясновельможні?! Та їх катма!.. Що ж, у такому випадку доведеться без присутності їх милостей вирішувати власну долю!

Раптом перед натовпом з'явився швидкий сухорля-

вий козак у розхристаній вишиванці, червоних шароварах і мащених дьогтем ялових чоботах. Чорний оселедець звисав йому нижче плеча, вуса – немов дві гадюки, у лівому вусі велика золота серга, правиця стискувала пістолет. Кілька старшин, з тих, що стояли поряд з Джеджалієм, зробили спробу затулити собою того, кого обрали собі за отамана, однак Филон обома руками розсунув їх на два боки і палаючими очима поглянув на козака. Той рвучко плигнув на діжу біля помосту і повернувся до натовпу.

– До Хмеля!!! – страшним, зірваним у битвах голосом, що швидше походив на рипіння іржавого заліза, заревів він. – Смерть ляхам! Усі до батька Хмеля!

І натовп вкінець ошаленів. Сотні, тисячі голосів несамовито волали, гриміли, перекочувалися оглушливим гуркотом буремного моря. А в тому гуркоті десятикратно повторювалося оте панівне:

– До Хмеля!

Мить, і хвиля вже ринула до помосту, на якому стояв Джеджалій з побратимами, підхопила його і понесла крізь людське море. І здавалося, що це поміж штормових валів пливе швидка чайка, над облавками якої височіли кілька кремезних, немов точених на тлі світанкових променів сонця постатей у червоних каптанах. Іван, як і решта козаків, шаленів від п'янкого напливу свідомості власних сил. Поруч бачив Михайла, трохи

попереду Петра і Филона. Йому здавалося, усе, що відбувалося до цієї миті, навік шугонуло в безодню. І безсила туга після поразки під Кумейками, німі сльози після вістей, отриманих зі Стариці, усе кануло у вічність. Тепер невідома, але надзвичайно сильна рука тримала долю України, виводила її боротьбу за свободу на новий, невідомий дотепер рівень. Здіймала знамено справжніх воїнів, які не підкорилися плину часу і залізному кулаку Речі Посполитої. Немов уразливий людський організм, те військо багато разів падало, ламалося і спливало кров'ю, але піднімалося знову, загоївши рани, зростивши поламані кістки, і могутня рука була знову спроможна стиснути пальці на руків'ї меча. Меча віри і правди, святої зброї боротьби за право носити назву стародавнього і мудрого народу українського…

Десь попереду гулко вдарила гармата, потім ще одна. Іван, опам'ятавшись немов від запаморочення, побачив, як козака, який стояв поряд з ним, щось вдарило в груди і той зник у хмарці багряної куряви. «Ядро з фальконета, – майнула думка, – невеличкого фальконета, з тих, що укріплені на носі кожної чайки!» Він рвонув з піхов шаблю і кинувся до берега Дніпра, туди, де, вишикувавшись у рівні ряди, стояли байдаки.

– Вперед, козаки! Вони стріляють з гармат, поспішімо! – почув він власний крик і поринув у давно забуту

ейфорію бойовища.

На березі, охопивши невеличкою підковою ділянку у два десятки сажнів, стояли вишикувані у два ряди жовніри особистої сторожі генеральних осавулів Барабаша і Караїмовича. Закуті в потемнілі від річкової вологи лати, округлі іспанські шоломи-моріони, з аркебузами напереваги, нереально виглядали вони, твердо стоячи, одні проти цілого людського моря. Перша шеренга, завчено ставши на одне коліно, зі зброєю напереваги, друга, підставивши під стволи аркебузів металеві сішки. З високих, задертих догори носів чайок, що їх було витягнуто на берег, націлились у атакуючих козаків кілька дрібних морських гарматок. У руках у гармашів, зодягнених, як і їх товариші по зброї, в лати і шоломи, тліли, окурюючись білими хмаринками, запалені ґноти. На одній з чайок Іван побачив вишитий золотом каптан підстаркуватого Барабаша. Той вимахував руками і щосили кричав щось, але його годі було почути – здавалося, що всі шість тисяч реєстровців, які кілька хвилин тому слухали Филона Джеджалія, єдиною лавою кинулися до ненависного їм генерального осавула. Мить, і грім залпу вибухнув Богунові прямо в обличчя. Щось обпекло бік, і ось він уже змахнув шаблею над головою ландскнехта з блідим обличчям, сивуватою еспаньйолкою та величезними від жаху очима. Гарячу кров на обличчі відчув одно-

часно з неприємним звучанням шабельного леза, яке буває зазвичай, коли криця перерубує кістки. Розвернувшись, рубонув жовніра, котрий тягнув, відкинувши аркебуза, з піхов шпагу. Краєм ока ще встиг побачити, як той, вхопившись руками за шию, різко відвернувся від нього, зробив два кроки і впав. Шолом із широкими відлогами відкотився від нього на крок уперед, а руде волосся найманця швидкою хвилею розповзлося по витоптаній зелені трави. Поряд, устигнувши здійснити усього один залп, снопами валилися інші жовніри. Осатанілі від вигляду крові козаки подекуди не вдовольнялися одним лише смертельним ударом, і продовжували рубати навіть тих, хто вже перестав подавати будь-які ознаки життя. Скоро ця смертельна хвиля досягла чайок, і на одній з них важко здійнялися в повітря, на десятку ратищ кожне, тіла Івана Барабаша та Ілляша Караїмовича. Помайорівши якусь мить страшними прапорами, вони, одне за одним, шубовснули в темну воду Кам'яного Затону, супроводжувані брудною лайкою та прокльонами. Так закінчили свої життя двоє нерішучих, а тому й пропольськи налаштованих лідерів реєстрового козацтва. Навіки залишили по собі пам'ять як про людей, що їх убили власні підлеглі, розгнівані зрадою, невдалою політикою і потуранням ворогам своєї батьківщини. Господня кара нависла й над багатьма подібними їм…

Уже за годину козацька рада обрала наказним отаманом Филона Джеджалія і ухвалила рухатися на з'єднання із Хмельницьким.

Богун сидів на одній з лав своєї чайки і терпляче очікував, доки Михайло обробить його рану і перев'яже її. Поряд лежала закривавлена сорочка, пола каптана Богуна теж була вкрита темно-рудими плямами.

– Та тихіше, ідоле! Пече немов каленим залізом! – здригнувшись, мовив Іван до молодого козака, коли той особливо дошкульно зачепив досить велику рану, яка вже почала вкриватися запеченою кров'ю.

– То нічого, – бадьоро відповів Михайло. – От якби на два пальці праворуч, тоді…

– Що тоді? – кинув на нього нетерплячий погляд Богун.

– Тоді б пан чайковий отаман не гримав би на мене, а терпляче очікував би поки я закінчу… Терпи, кому кажу!

– А я що по-твоєму роблю?!

– От і славно, пане хорунжий…

Михайло ретельно промив краї Іванової рани оковитою, в якій перед тим розчинив півзаряда пороху, приклав шмат чистого полотна з якоюсь зеленкуватою маззю і щільно перев'язав довгим полотняним ременем.

– Ну, здається все. У сорочці народився, пане Іване! Ще б трохи, і… одне слово – натовкли б тобі груди олив'яними сливами. Я то бачив, як тебе отим ударило. Думав, усе, відкозакувався наш Богун!

Іван криво посміхнувся:

– Най спробують довбнею добити! – він обережно натяг каптан на поранений бік. – А що, багато братчиків у цій оказії полягло?

– Бог не без милості, козак не без удачі, – знизав плечима Михайло. – Але дванадцятеро полягли, як у степу трава. Кількох поранено – чув про це, коли за твоїм дорученням до Джеджалія бігав. Пан отаман звелів усіх на крутому березі Дніпра поховати, нехай дивляться на веселу Дніпрову хвилю… А поряд німців, які їх і постріляли. І навіщо нам з отим стервом баритися?

– Вони не стерво, Михаиле.

– Пхе! – насупився Михайло. – А хто ж бо? Та вони ж у нас стріляли, тобі он мало ребра не потрощили, братчиків побили. Якби на те моя воля, скинув би слідом за Барабашем!

Іван, скривившись від болю, що його завдав необережний рух, дістав з піхов шаблю. Оглянувши закривавлене лезо, заходився витирати його просоченою гусячим жиром ганчіркою.

– Ти на війні був? – запитав згодом у Михайла.

– Доси ні.

– Коли ти, Михаиле, хоч кілька разів заглянеш в обличчя смерті, коли відчуєш на собі її холодне дихання, ти або зламаєшся і зрозумієш, що класти власне життя на шальку терезів – це не твоє, або це затягне тебе і почне п'янити не гірше, ніж жбан оковитої. І ось саме тоді ти зрозумієш: воїн воїна повинен поважати, навіть коли вони знаходяться в націлених одна на одну батавах… Ті люди сміливо підняли зброю проти багатотисячного табору. Тому що це було їх роботою. Вони знали, яка доля на них очікує, але ні один не відступив. Хіба такі люди не достойні слави і почестей?

Михайло помітно знітився після таких слів хорунжого і нічого не відповів. Богун ще кілька хвилин витирав з блискучого полірованого леза плями запеченої крові, після чого стромив шаблю назад у піхви. Погляд його несподівано впав на зішкулене під лавою тіло за кілька кроків від нього. Розгон! За останніми подіями Богун зовсім забув про свого безталанного осавула.

– Михаиле! – гукнув він.

– А хіба що?

– Подивись лишень, бранець наш ще живий? Лежить он без руху.

Михайло швидко перескочив через кілька лав і схилився над Розгоном. Коли підвів голову, на обличчі його сяяла посмішка:

– Та він спить! Хропе, немов кабан у соломі!

– Підійми його, – і собі посміхнувся Іван.

Михайло несильно штурхнув лежачого ногою.

– Підіймайтеся, вашмость! Годі спати, так і суд Божий проспите.

Розгон гарячково підхопився, ударившись головою до лави. Дико зиркнув навколо і нарешті спинив погляд на постаті Богуна.

– Негайно накажіть мене розв'язати! – нервово скрикнув він.

Богун знизав плечима.

– Розв'яжи, – кинув Михайлу.

Короткий замах ятагана, і мотузки впали на дно чайки. Похмурий Розгон сів на лаву, не в силі стояти на затерплих ногах.

– Що ще? – заглянув йому в очі Богун.

– Глузуєш? – сплюнув за облавок Розгон. – Марно глузуєш. Відпусти мене негайно.

– А хто тебе, осавуле, тримає?

– Клянуся Богом, ти відповіси за все! Дарма посміхаєшся, лотре!

Раптом Івана осяяла здогадка.

– Слухай, Розгоне, ти що – ні пострілів не чув, ані литавр?

– Нехай це тебе не хвилює! Коли я доберуся до його милості пана Караїмовича, тоді ти почуєш, як на твоїй

шиї рипить, затягуючись, зашморг!

– Здоровий сон, дай Бог кожному такий. Їй-бо, чоловіче, ти багато проспав, – помахав головою середніх літ козак, якого в сотні кликали Тетеркою. Він і ще кілька козаків Вороновицької сотні до цієї хвилини палили люльки і, не встряючи в розмову, сиділи на чердаку човна. – Ти, Розгоне, нещасний чоловік. Як тепер лизатимеш панські чоботи, розуму не прикладу.

Розгон, здавалося, нічого не почув.

– Відпусти мене, банита клятий! – знову зашипів він.

– Ти вільний, – спокійно промовив Богун.

Усе ще недовірливо позираючи на оточуючих його козаків, Розгон переліз через облавок, сів на очеретяний кранець, що ним було обшито верх чайки, і незграбно скочив на вогкий прибережний пісок. За хвилину він швидко чимчикував берегом, відшукуючи очима отаманську чайку. З-під піл розхристаного каптана раз по раз виглядали його худі і довгі, немов у лелеки, ноги, а рука притримувала при боці неіснуючу шаблю. Здивовано він поглядав навкруги і бачив веселі, усміхнені обличчя, які ще зовсім недавно були похмурими і злими. Відшукував біло-червоний штандарт Барабаша і не бачив його. Серед наметів, що їх уже почали складати, видивлявся великий, з білої парусини, з двома ландскнехтами обабіч відлоги. Але не було ландскнехтів, не було й намету. Через десять

хвилин лють, яка кипіла в ньому на хамську сірому і бунтівного Богуна, перетворилася на здивування, а ще через десять хвилин у грудях з'явилося передчуття незрозумілих змін, від чого спиною, чомусь, пробігав холодок страху. Нарешті ноги вивели Розгона до кручі над Дніпром, де вже закінчувався імпровізований табір. Тут, на вкритому молодою зеленню схилі, кільканадцять голих до пояса козаків, вимахуючи лопатами і заступами, рили досить велику яму. Поряд, викладені рівними рядами, лежали вкриті почорнілою кров'ю тіла порубаних жовнірів з охорони наказних отаманів. Уже без лат і шоломів, але при шпагах, у ботфортах, своїх коротких шароварах і оксамитових камзолах. Уражений несподіваною думкою, Розгон сів на землю і отетеріло поглядав, як козаки діловито зносили трупи в яму, потім засипали їх жовтуватою, з домішками глини, землею. Опам'ятався лише, коли, вишикувавшись у ряд перед свіжою могилою, козаки здійняли в небо мушкети. Один з них, очевидно, старшина, змахнув шаблею, і повітря розірвав залп, разом з яким у небо злетів розпачливий крик колишнього осавула Вороновицької сотні Брацлавського полку. Добру хвилину над вкритими імлою берегами Борисфену і темною водою Кам'яного Затону неслося оте хрипке, повне страху і розпачу «А-а-а!». Чайки одна за одною почали відчалювати від берега. Тепер у жодній з них

не було місця для того, хто вважав себе дисциплінованим служником Речі Посполитої і захисником святої католицької церкви.

Розділ II

I

Грізне п'ятнадцятитисячне військо Стефана Потоцького ще позавчора залишило за спиною Крилов і тепер повільно, опоясавши себе багаточисельними під'їздами і дозорами, узгоджуючи свою швидкість руху зі швидкістю незграбних обозів, прямувало просторами Дикого Поля до Кодацького порога на Дніпрі, де під прикриттям мурів фортеці було вирішено з'єднатися з полками під проводом Барабаша з тим, щоб купно продовжувати похід до Томаківки і Микитиного Рогу, з води і суші блокувавши бунтівного Хмельницького.

Стугоніла земля під важким поступом закованих у залізо коней гусарії. По шість у ряд, поділені на хоругви в чотири-п'ять сотень вершників, виїздили гусарські товариші, виблискуючи у променях по-весінньому ласкавого сонця кованим золотою ниткою залізом панцирів, сегментованими крицевими наплічниками і шоломами-місюрками з високим верхом і кільчастими відлогами, які захищали шию. Закуті в залізо рукавиць руки велично підтримували прикрашені зо-

лотими або срібними бляхами вуздечки. Красені-коні гнули лебедині свої шиї та закусували вудила, хропли і били копитом землю під час зупинок, тоді, коли доводилося очікувати, доки підтягнуться обози з панським майном. За гусарськими хоругвами, як і перші, оповившись оксамитом та шовками штандартів, прапорів і значків, страусовим пухом султанів, залізною ходою прямували роти «чорних дияволів». Така назва, що перейшла до Польщі з батьківщини рейтарів – Німеччини вслід за ними самими, цілком і повністю характеризувала другу за значенням кінноту Речі Посполитої. Чорні лаковані лати, чорний оксамит камзолів і сап'ян чобіт. Вороні, з вогненними очима, коні й чорні округлі шоломи-бурґіньйоти на головах вершників. Серед цієї скупої і похмурої гами кольорів різнилися хіба що блискучі стволи бандолетів,[6] хижі леза сокир та золоті галуни на рондиках коней.

У Стефана, який їхав на чолі війська під великим гербовим штандартом роду Потоцьких, груди здавлювала хвиля захвату і гордощів за власний статус рейментаря усіх цих пишних хоругв і рот. У такі хвилини він на чолі чималої свити гнав коня чвалом вбік від напрямку руху похідних колон і завмирав, милуючись картиною могутньої величі власного війська. У вуха

---

[6] *Бандолет* – короткий карабін, який нагадував великий пістолет і використовувався у кавалерії, зокрема рейтарами.

били бравурні ноти військового маршу, що їх старанно видували з міді труб та ріжків музики, серце наповнювалось відчуттям власної значущості, п'янким розумінням сили й непереможності. У пам'яті спливали давно прочитані рядки Овідія, Тацита й Светонія Транквіла. І ось уже не двадцятишестирічниф молодший син і надія коронного гетьмана на чолі війська, ні! Він Гай Юлій Цезар, який серед лісів Галлії веде свої непереможні легіони до стін Гергові, щоб покарати на горло бунтівного Верцингеторікса. Він Сципіон Африканський, якому волею долі призначено закінчити шлях варвара Ганнібала спекотними долинами Кампанії і схилами Альп. Він Септимій Вар, що за наказом божественного Октавіана Августа дарує світло цивілізації варварам холодної Германії… Утім, останній приклад невдалий – Септимій Вар утратив у хащах Тевтобурзького лісу три легіони і сам загинув, не змивши ганьби найдошкульнішої поразки війська за всю історію імперського Риму. Але така дрібниця не спроможна засмутити Стефана. І ось він, зажмуривши очі, бачить, як він сам, сидячи в сідлі бойового коня, на високому пагорбі швидким рухом вихоплює з піхов короткий меч-гладіус і спрямовує його блискуче лезо вперед, туди, де перед темною стіною соснового лісу чорним накипом збилися натовпи бородатих, одягнених у лахміття та звірині шкури варварів. І вслід за цим його рухом мо-

гутній ритмічний гуркіт охоплює все навколо – то зрушили з місця закуті в залізо лорік легіонери. Підкованими калігами ударили вогку землю, здійняли над головами ліси пілумів, вдарили ними до обтягнутих червоною шкірою скутумів[7] і стіною пішли до неминучої перемоги. У повітрі з моторошним шипінням загули боліди, що їх зметнули до небес велетенські катапульти, а в уяві Стефана чомусь каркаючий голос урочисто продекламував: «Senatus populus que Romano![8]»

І от уже Стефан, сміючись від ейфорії, яка охопила його після таких видінь, летить знову на чоло війська, вимагає вина, здіймає келих і п'є старе угорське разом з найближчими товаришами. Старий венгржин, у свою чергу, ще більше розпалює молодого Потоцького, і він відчуває себе по-справжньому щасливим. О, так! Це сам пан Єзус послав йому бунтівника Хмельницького. Недаремно перед від'їздом батько шепнув йому: «Іди, і нехай історія напише тобі славу!»

Переночувавши в урочищі Княжі Байраки, Стефан повів своє військо далі й у вівторок другого травня вийшов до річки Жовті Води. Нашвидку оглянувши місцевість, він без довгих роздумів віддав наказ пере-

---

[7] *Лоріка, каліги, піаум, скутум (лат.)* – відповідно: панцир; солдатські чоботи; дротик з чотиригранним древком; щит.

[8] *Senatus populus que Romano! (лат.)* – Іменем сенату та Римського народу!

правлятися на її протилежний, лівий берег. І хоча нічого не віщувало небезпеки, першими на переправу пішли ті, кого менш за інших цінував пан рейментар – Переяславський та Білоцерківський полки реєстрового козацтва. Гусарію та рейтарів до часу було залишено у двох похідних колонах, проміж які повільно втягувався обоз і драгуни ар'єргарду.

Стефан розглядав у далекозору трубу як перші три сотні Переяславського полку, долаючи болотистий берег, заглибилися в неглибоку, але досить широку після весінньої повені річку, коли почув стукіт копит за спиною і нерішуче покашлювання людини, яка намагалася привернути до себе увагу. Ще деякий час він спостерігав за тим, як коні реєстровиків ідуть до грудей занурені у брудну воду, як метушливі козаки в синіх жупанах швидко розхоплюють на плечі мішки з возів, аби не дати їм попсуватися від води, як вони до пояса у воді переходять Жовті Води вслід за комонними, одразу скидаючи там у вози своє добро і похапцем викручуючи шаровари та поли жупанів.

Нарешті Потоцький відірвався від окуляра і поглянув на прибулих. Перед ним стояли переяславський полковник Адам Душинський і сеймовий комісар козацького війська Яцек Шемберг.

– Слово гонору, панове, сі блакитні мухи рухаються надто повільно, а нам ще вкрай потрібно встигнути

переправити обоз шляхетного панства і військо. Пане Шемберг, не могли б ви, гм… підігнати їх, чи що?

Шемберг, сорокатрирічний шляхтич, який провів на королівській службі от уже чверть сторіччя, блиснув на Стефана поглядом сталевих, з червоними прожилками, очей з-під густих сивуватих брів і обурено заворушив схожими на жмут соломи вусами:

– Але ми, проше пана, мусимо розвантажувати вози, інакше значна частина припасу й провіанту буде зіпсована. У цьому і є основна затримка.

Потоцький зітхнув:

– То є кепсько, панове, дуже кепсько!

– Ми тут, ваша милість, саме з питання переправи, – зиркнувши з-під лоба промовив Душинський.

– Прошу?

– Особисто я дотримуюся думки про недоцільність переправи, – похмурий вираз обличчя Душинського виразно промовляв, що він цілком упевнений у сенсові своїх слів.

– Гм… Цікаво! А що саме наштовхнуло вас на таку думку? – звився Потоцький.

Полковник приречено зітхнув і ще раз прокашлявся.

– Головним чином те, – усе ж уперто продовжив він гнути своє, – що на протилежному боці немає навіть кількох миль рівної і вільної від рослинності місцини для облаштування табору, самі лишень озера та

болітця.

– Але, прошу вибачення, який табір? – запротестував Потоцький. – Хіба ми тут для того, щоб подібно до кротів вкопуватись у землю? Ні, полковнику! Попереду ще кілька годин ясного сонячного дня, тож я маю на меті подолати близько десяти миль до того, як ми будемо змушені зупинитися на ночівлю. Пан Душинський, очевидно, бачив недобрий сон, або його налякала якась мара, коли він радить поводити себе, мов запорізька наволоч, закопуючись у землю без жодної на те необхідності.

Душинський густо почервонів і заграв жовнами, уп'явшись поглядом у саркастичну посмішку Потоцького, але промовчав. Йому на допомогу прийшов Шемберг:

– Пане Стефане, його милість має рацію. Недоцільно робити таких ризикованих маневрів, як переправа, знаходячись на ворожій території, якщо не проведено ґрунтовну розвідку на місцевості. А більш ворожої території, аніж тут, годі пошукати, ми наближаємося до самого серця Запоріжжя!

– Але пан забуває про Кодак, – скривив губи Стефан, – під час найменшого руху ребелії його комендант, поважний пан Гродзицький, зобов'язаний повідомити мене!

– І все ж таки я наполягаю на проведенні розвідки на

тому боці Жовтих Вод, – уперто схилив голову Шемберг, якого Миколай Потоцький конфіденційно вповноважив опікати Стефана, оберігаючи його від юнацької запальності й необдуманих рішень.

Кілька хвилин Стефан мовчав. Його неприємно вразили сумніви підлеглих у доцільності його, командуючого, рішень. Але в душі він не міг не погодитись із Шембергом і Душинським – серед цих триклятих боліт можна втратити військо не менш швидко, аніж утратив його Септимій Вар у Тевтобурзькому лісі. Урешті Стефан вирішив змінити тон із саркастичного на підкреслено шанобливий:

– Вельмишановна шляхта має знати, що я ніколи не пропускав повз вуха добру пораду мудрих людей, тож і ваші зауваження вважаю якщо не слушними, то принаймні гідними уваги. Отже, пане Душинський, не відмовте в люб'язності взяти із собою необхідну кількість переяславців і здійснити розвідку на кілька миль углиб лівобережжя Жовтих Вод. На щастя, ваші козаки першими почали переправу, тож готові вирушити негайно, як тільки завантажать на вози свої дорогоцінні пожитки. Ми ж з панами Шембергом, Чарнецьким та Сапєгою, у свою чергу, помислимо, як нам забезпечити себе від несподіваного нападу.

– Слухаю, – коротко кинув Душинський і повернув коня. Потоцький деякий час супроводжував його по-

глядом, мимоволі замішувавшись неймовірно чіткою і вишуканою риссю полковникового коня.

– Гей, жовніре! – крикнув нарешті він крізь зуби до найближчого герольда з почту. Той шанобливо наблизився і схилив голову. – Відшукай панів Сапєгу і Чарнецького. Передай їм, що я волів би порадитись, нехай негайно їдуть сюди.

За годину, встигнувши переправити на лівий берег Переяславський та Білоцерківський полки, а також близько півтори тисячі драгунів, переправу вирішили припинити до повернення під'їзду Душинського, а ще через годину спітнілий і вкритий з ніг до голови бризками тванюки посланець, із стегна якого стирчала довжезна татарська стріла, з'явився перед Потоцьким і, мляво рухаючи потрісканими губами, повідомив, що загін його милості пана полковника на відстані половини милі від річки Саксагані наскочив на великий татарський чамбул і під час швидкої сутички був розбитий. Рештки роз'їзду з важко пораненим паном полковником, відбиваючи атаки татар, оборонною рукою прямують сюди, під прикриття основних сил. Лише закінчивши доповідь, посланець захитався в сідлі й неодмінно гепнувся б на землю, якби його не підхопили одразу кілька жовнірів. Пополотнілий Потоцький одним рухом зіскочив на землю і зігнувся над пораненим.

– Скільки маємо часу? Молю тебе, лицарю, не мов-

чи!

Але козак не відповів жодного слова. Його бліде восковою блідістю обличчя не виказувало майже ніяких ознак життя, а груди ледь-ледь здіймалися.

Десь за рікою, з боку, де чорнів укритий густим лісом півострів, утворений руслами Жовтих Вод і Інгульця, почулися далекі рушничні постріли.

– Ось вам і відповідь, пане старосто, – почув Потоцький над головою зловісний голос Шемберга. Стефан рвучко випростався і підніс до очей далекозору трубу.

За дві англійські милі, майже не розбірливі з такої відстані, летіли чвалом кількадесят вершників у синіх жупанах. За ними, зайнявши мало не половину обрію, мчали татари. Опустивши трубу нижче, Стефан похолов: драгуни та реєстрові козаки на протилежному березі розсідлували коней, розпалювали багаття та готувалися до обіду.

II

Мутна від недавньої повені річка Жовті Води являла собою притоку Малого Інгулу, або Інгульця, утворюючи у своєму верхів'ї два русла – безпосередньо річку Жовту і ту, що протікала східніше та носила живописну назву Очеретяна Балка. Круті схили її берегів були

укриті густими заростями шипшини і ялівцю, здалеку схожі на м'яку, світло-зелену перину. А нижче, майже на три чверті перетинаючи русло, перешіптувався високий, не менше сажня заввишки, очерет. Завдяки саме тому очерету балка й отримала свою назву. Проміж Жовтою Водою і Очеретяною Балкою тридцятисаженною горою здіймався півострів, що його бачив молодий Потоцький, коли розширеними від жаху очима спостерігав за кількатисячною татарською ордою, котра гнала залишки його нещасливого роз'їзду. Старий темний ліс, що вкривав гору, був продовженням знаменитого в землях вольностей запорожців Чорного лісу і мав назву «суперник Чорного». Він і зіграв зі Стефаном Потоцьким злий жарт – приховав під своїми крислатими дубами не тільки орду Перекопського мурзи Тугай-бея, але й заманив невідомо за чим до себе необачного Душинського. І навіть це було не найстрашнішим для польського полководця, хоча він до часу й не здогадувався про пасаж, прихований на півострові – саме там зупинилося все козацьке військо. Надто вже звабливим місцем для талановитого стратега, що ним безперечно був Хмельницький, видалася ця місцина над Жовтими Водами – досяжне лише з півночі, зате зі сходу, заходу і півдня воно являло собою самим Богом утворену фортецю. Крім того козацький гетьман відчував: Потоцький не може оми-

нути Жовтих Вод, ідучи на з'єднання з полками, котрі йшли Дніпром. Тож тепер Тугай-бей отримав нарешті нагоду підтвердити справою свій військовий союз із Хмельницьким і зробив це не гаючись…

Бій за річкою кипів жорстокий. Старий служака Яцек Шемберг надто довгий час провів у коронному війську, щоб піддатися паніці від несподіваного ворожого нападу, тож діяв чітко, намагаючись урятувати те, що можливо було врятувати після помилки, вчиненої Потоцьким. Він, не гаючись жодної хвилини, рушив до жовнірів, які перебували на протилежному березі. Швидким чвалом минув береговий схил і кинувся конем у брудні хвилі Жовтої у супроводі одного лише хорунжого, котрий ніс гербовий штандарт пана сеймового комісара, гордовито здіймаючи його на довгому ратищі. Скоро там засурмили сурми, піднялися вгору значки, і почалася швидка підготовка до оборонного бою. Драгуни, виконуючи накази Шемберга, спішилися і, нагнавши коней у тил, поєднали зусилля з козаками Переяславського і Білоцерківського полків, щоб стягнути з небагаточисельних возів, які встигли переправитися, хоч який-небудь захист від ворожих вершників.

– Не боятися ворожих лав, сучі діти! – громоголосно повчав заклопотаних підлеглих Шемберг, виїжджаючи перед ними верхи, з оголеним мечем у руці. – Стояти

твердо, піки вперед, більше крику. Татарський кінь має два страхи – остроги вершника і ваші списи. І ніхто не примусить мене думати, що острогів він боїться більше! Він припиняє чвал від одного вигляду блискучої криці, а коли вона смертельною стіною виникає перед його очима, він ладен краще повернути. Тож стояти, стояти, і Бог дарує нам перемогу!

І постала та сама смертельна стіна, про яку говорив Шемберг, перед купами татарських вершників. Потрібно віддати належне його військовому досвіду – на все було потрачено не більше п'яти хвилин. Ще через хвилину перші татарські бахмати вдарили копитами в загорожу з возів. Посипалися стріли, заторохкотіли постріли мушкетів та самопалів, кинули у стрій за возами свої олив'яні вітання. І хоча польські підрозділи почали нести втрати, вони були незрівнянно меншими, аніж жертви, яких було б не оминути, коли б, приносячи в жертву Марсу сотні й сотні козацьких та жовнірських життів татари вдарили б у спину полкам під час зворотної переправи. А шалений біг кінноти дійсно було спинено лісом списів, перед яким ворожі коні ставали дибки і налякано повертали назад, подекуди втрачаючи вершників.

Перша злива стріл, як і злагоджені залпи з польського ваґенбурґу, швидко вщухла – на тонкому периметрі, що складався всього лиш з одного ряду возів,

закипів шалений шабельний бій. Татари плигали на вози прямо із сідел і накидались на поляків цілими сотнями, попередньо зробивши для себе проходи в строю пікінерів за допомогою арканів – велика перевага кримчаків була очевидною. Зі страшними криками кидалися татари із шаблями у руках через такі проходи на ворога, тоді як інші намагалися розірвати табір, відкочуючи важкі вози. Якщо це вдавалося, тягли свою здобич у тил, а нові вершники безстрашно кидалися у прорив, вимахуючи шаблями, боздуганами або й просто замашними киями. Короткими розміреними ударами, здійнявшись у стременах, рубали вони чубаті козацькі голови, або, накинувши на котрогось з поляків аркан, витягали нещасного з батави і тягли, поганяючи коней, укритим глиняними купинами берегом. Реєстровці трималися мужньо. Там, де стрій було не порушено, вони билися, немов леви, широкими замахами встромляючи списи у груди татарським коням, здіймали у височінь на ратищах косооких вершників; збивали татар із сідел влучними пострілами. Але чисельна перевага зробила своє – усе більше синіх жупанів вкривали стоптану траву перед живою стінкою каре, що в нього за допомогою надлюдських зусиль перешикував полки Шемберг. Усе настирливіше насідали татари. Немов степові сіроманці, відчували вони власну силу над жменькою польського воїнства, тож

втрачали страх і найменшу розсудливість. Із гиком кидалися в гущавину ворога, рубалися запекло, люто і нещадно. Не пройшло й чверті години від початку битви, коли рейментарям польського війська за рікою стало як білий день зрозумілим: за умови ближнього бою, коли немає можливості використати мушкети, гаківниці і ті кілька фальконетів, які були в розпорядженні в Шемберга, війська на лівому березі приречені на поразку. Вводити ж у бій нові сили надто небезпечно – поляки не мали жодного уявлення про резерви ворога і цим самим дали б йому можливість диктувати на полі бою свої умови. Взамін у Потоцького не було жодного козиря.

Тим часом в окуляри нюрнберзьких оптичних приладів була помітною зовсім невтішна картина – драгуни і реєстровці перемішались з атакуючими лавами татар на добрий десяток кроків углиб каре, яке ще якимось дивом трималося купи. Багато хто із жовнірів, відкинувши зламані ратища і порубані шаблі, боронився голоблями возів, камінням, а подекуди голими руками. До вух Стефана долітав схожий на страшний стогін звук – моторошне волання помираючих, переможне татарське «Аллах екбер!», крики болю і гніву, з якими змішувався тріск зброї і стукіт тисяч копит.

– На рани боскі! – у Потоцького перехопило горлянку, тож він мусів прокашлятись. Дикуватим поглядом

поглянув він на Чарнецького, який, граючи жовнами, уп'явся очима в протилежний берег, Сапєгу, ще кількох значних шляхтичів, що нетерпляче витанцьовували в сідлах, стискаючи правицями руків'я шабель. – Ми мусимо надати їм допомогу!

Сапєга раптом повним ненависті поглядом подивився на Стефана.

– Пане Потоцький! Я закликаю вас: зробивши одну помилку, не поспішайте робити іншу! Ми не мусимо дати втягти себе в битву саме зараз.

– Але чому?!

– А ви не здогадуєтесь, пане рейментар?

Потоцький кинув на Сапєгу погляд звужених очей.

– Пан має на увазі, що я повинен залишити в зубах у ворога майже три тисячі війська?! Нечувано!

– Заспокойтеся, Стефане, ви ж не хлоп'я! – не втримався Сапєга. – Вам не здається, що вони саме того й очікують? Погляньте на ту гору проміж Очеретяною та Жовтою. Чи не гарна позиція для атаки на нас під час переправи? Я не здивуюся, якщо Хмельницький спрогнозував вашу поведінку і вже тримає козаків у батавах, очікуючи на нашу недалекоглядність.

– Але ми не можемо…

– Можемо! Не забувайте: там Шемберг. Я гадаю, він спроможний дати собі раду. Все, що від них потрібно, це впорядковано відступити на правий берег, під за-

хист наших гармат.

Стефан, не знайшовши за потрібне відповідати, приклав до ока далекоглядну трубу і засопів. На протилежному боці нічого не змінилося – жорстокий бій вихоплював десятками зі строю як драгунів і козаків, так і татар. Попереду, як і раніше, гордовито майорів штандарт Шемберга, а від лісу на обрії поспішали все нові татарські чамбули. Потоцький прискіпливо роздивлявся їх, але з полегшенням зрозумів, що проміж них ніде не помітно червоних запорізьких каптанів. Схоже, все ж Хмельницького поряд не було.

– Але, проше, чому ж вони не відходять? – бубонів собі під ніс Стефан. – Пан Єзус освєнцоний, вони мають відійти!

– Боюсь, пане гетьманич, Яцек захопився битвою, – ліниво кинув у відповідь Чарнецький. – Гаряча голова! Але він завжди полюбляв, щоб його було зверху попри все.

Потоцький у черговий раз відірвав від очей трубу.

– Боюсь, пан має рацію! – він повернувся і махнув рукою до офіцерів, які, сидячи в сідлах позаду, очікували розпоряджень рейментаря. – Панове Штофгольд, Маєр і Вільховський! – голосно покликав він.

Тієї ж миті до нього наблизились на гарячих конях троє молодецьких рейтарських ротмістрів.

– Панове, – швидко заговорив Потоцький, немов бо-

явся, що його переб'ють, – негайно беріть свої роти і переправляйтесь на допомогу Шембергу.

Вільховський приклав до грудей руку і схилив голову в поштивому поклоні, німці обмежилися коротким нахилом голови. Через кілька хвилин тисяча чорних дияволів з наскоку подолала Жовту і вдарила у фланг ординцям. Стефан бачив їх, страшних у шаленому чвалі, бачив хмарки білого диму від пострілів рейтарських бандолетів, блискавки їхніх хижо загострених сокир… Але коли він за хвилину повернувся до них поглядом, лави чорних вершників були з трьох боків обкладені купами татар і, зберігаючи рівняння, відходили до річки.

– О матко боска! – майже схлипнув Стефан і здійняв вгору руку. – Поноровський, Сапранович, Гофман!

До рейментаря наблизилися ще троє ротмістрів.

– Заклинаю вас, Стефане, не робіть цього! – Сапєга підскочив впритул до Потоцького. – Ви ще будете мати вікторію, але не сьогодні, це нерозсудливо!

– Дякую за пораду, – холодно кинув крізь зуби Стефан і повернувся до рейтарів.

– Панове ротмістри…

– Vivat! – дружно гаркнули всі троє.

– Панове ротмістри, ви повинні нарешті зламати це абсурдне становище. Уперед, і нехай вам допоможе святий Франциск!

Ще три роти важкої кавалерії здійняли з річкового дна клуби жовтуватого намулу, і бій закипів з новою силою. Залізний кулак рейтарів обійшов каре Шемберга з лівого флангу і вдарив у фланг татарам, швидко заглиблюючись у натовпи іррегулярної ординської кінноти Тугай-бея паралельно фронту козаків Шемберга. Однак, вступивши в бій, вони зав'язли в ньому не менш швидко, ніж попередні три роти – рейтари розрядили пістолі й почали рукопашний бій. Стефан не вірив власним очам – полохливі татари сміливо приймали бій, не лякаючись майже двох тисяч важко озброєної кінноти і трьох тисяч відбірної піхоти! Звичайно, можна було пояснити їхню сміливість кількістю, яка вже сягала семи тисяч вершників за приблизними підрахунками, але… Молодий Потоцький не звик до такої поведінки степовиків, беручи до уваги свою недовгу військову кар'єру. Зазвичай ті діяли за рахунок швидкості й несподіванки, не встряючи в ломову битву. Тож тепер він був розгублений і, аби не виказати цього присутнім, продовжував діловито роздивлятися поле бою в далекозору трубу.

Нарешті, після того як спливли вкрай напружені чверть часу після вступу в бій останніх трьох рот, на превелику радість Стефана, сурмач Шемберга голосно та чітко тричі заграв гасло до відступу. Каре, яке удари рейтарів усе ж змогли вивести із скрутного ста-

новища, впорядкованими лавами рухнулося в бік річки.

– Сурмач! Гармашам гармати до бою! – голос Стефана задзвенів радісними нотками навіть більше, ніж цього вимагав його статус. І тієї ж миті сурмач чітко віддав належне гасло, здійнявши над болотистими берегами Жовтих Вод чисте срібло звуків, що губилися за річкою в гуркоті бойовища. І хоча гармаші і без того гасла давно стояли напоготові біля мортир із запаленими ґнотами, артилерія не знадобилася того дня – татари раптово припинили натиск і кинулися в бік, протилежний напрямку руху відступаючих полків Шемберга. За собою тягли кілька десятків возів з військового обозу Душинського і драгунських хоругв. Ще деякий час орду намагалися переслідувати сміливці з рейтарських рот, але скоро і їх було покликано під знамена своїх ротмістрів. Бій припинився так само раптово, як і почався. Стефан Потоцький, набундючившись, особисто зустрічав пошарпані ворогом сотні переяславців і білоцерківців на правому березі.

– Слава захисникам отчизни і пана круля! – пафосно вигукував він. – Правдиво мовлю, як Бога кохам: ви не посоромили лицарської честі!

У відповідь лунало мляве «слава» і «нєх жиє!», проте, якби Стефан пильніше придивився до людей у синіх жупанах, в їхніх похмурих поглядах він міг би по-

бачити зловісні вогники – передвісники власного краху. Але Потоцький не схотів придивитися, не почув навіть за спиною ненависне: «сам би спробував татарського частування, собака лядський!» і голосне шикання сотника, що послідувало за такими словами. Його погляд уже блукав поміж лав рейтарії, які обганяли піхоту на переправі з обох флангів, окочуючи реєстровців цілими струменями брудних бризок з-під кінських копит.

За десять кроків від рейментаря застигли, поглядаючи на нього, Чарнецький і Сапєга. Благодушно поглядали на жовнірів, які поверталися з несподіваного бою і салютували у відповідь на вітання шляхти.

– Що скажете? – невизначено запитав Сапєга, продовжуючи здіймати меч у військовому вітанні.

– Могло б бути гірше, – знизав плечима Чарнецький, прикладаючи у відповідь на крики жовнірів правицю, стиснену в кулак, до блискучого панцира на грудях.

– Зажене він ще нас до чортів на роги! – буркнув Сапєга.

– Ви несправедливі до нього, ваша милість. Він, звичайно, не такий, як покійний пан Станіслав, поступається й власному батькові, але… – Чарнецький невизначено похитав головою.

– Він багато в чому поступається, хіба лишень хворобливою самовпевненістю не обділений… От зара-

ди якої високої цілі ми втратили добрих чотири сотні війська?

– Якщо рахувати з пораненими, я мислю, можна сміливо подвоювати цю цифру.

– Тим більше!

Чарнецький повернувся до співрозмовника і посміхнувся посмішкою однодумця:

– Усе ж віддайте йому належне – усе, що він накоїв, зумів виправити. На превелике його і наше щастя, спільно з татарами не вчинили засідки й запорожці. Цілком ймовірно в такому разі було б залишитися без Переяславського і Білоцерківського полків.

– Але якщо він і надалі буде нехтувати нашими з вами порадами, це нам дорого обійдеться, слово гонору!

У цей час Стефан позирав на темну, порослу лісом гору на обрії. Вона немов прикувала до себе його погляд. Сивіючи у далині, вона приховувала в собі щось, від чого в серці Потоцького защеміло і примусило його душу затріпотіти від незрозумілого, але млосно-неприємного відчуття. Тієї хвилини Стефан не відчував себе консулом, котрий стоїть на чолі залізних легіонів. Він відчував лише одне почуття, у якому нізащо б не зізнався найближчій людині, ба навіть собі. Тим відчуттям був страх.

III

Відчаливши від Кам'яного Затону, чайки реєстрових полків, на чолі яких тепер стояв Филон Джеджалій, рушили вниз по Дніпру. На меті походу була Січ, від якої їх відділювали всього три денних переходи. Однак здолати той шлях полкам не довелося. Надвечір першого ж дня походу реєстрове військо наздогнала комонна депутація з Микитиного Рогу, примусивши Джеджалія зробити вимушену зупинку. Коли ж новообраний отаман пробіг очима лист, що подав йому, ступивши на чердак отаманської чайки, сивочубий запорізький посол, обличчя його враз прояснилось. У листі, підписаному Богданом-Зиновієм Хмельницьким, вказувалося: у разі, якщо Господь дарував можливість здійснити те, що було замислено, залишатись усім полкам у Кам'яному Затоні, очікуючи на підрозділи татар Тугай-бея. Перекопський мурза пообіцяв надати козакам коней і вози, а також супроводити їх до табору запорізького гетьмана. Події почали розкручуватися все швидше. Лист свідчив: Богдан вийшов з Микитиного Рогу, тобто нарешті здійняв давно очікуване гасло. Гасло, що його змовники не могли дочекатися протягом кількох останніх років. Джеджалій одразу ж віддав наказ не зупинятися на ночівлю і з першими

променями сонця наступного, другого травня вдруге пристав до берегів Кам'яного Затону, на яких подекуди ще здіймалися дими від не зовсім згаслих багать. Того ж дня до улоговини над Дніпром, наповнивши скелі гуркотом копит кількох тисяч коней, прибули татари, прислані Хмельницьким. Джеджалій вислухав погану українську мову ватажка татар, якогось Караїм-салтана, і дав у полки наказ розвантажувати чайки. Від татарина він дізнався, що від табору гетьмана їх відділяє якихось шістдесят верст, тобто один день форсованого маршу. Зоглядаючись на те, що Хмельницький прохав «поспішитися і якомога швидше поєднати сили, щоб спільно, тримаючи в серці надію на Бога, вдарити на ляхів…», одразу ж по обіді Джеджалій вирушив на чолі своїх полків до Жовтих Вод. Козаки прудко погнали швидконогих степових бахматів жовтою, укритою пилом стрічкою Микитинського шляху. Не відставав від них і невеличкий обоз, складений із сотні возів і татарських гарб. Вояки Караїм-салтана трималися на постріл з луку позаду козацького ар'єргарду, не поспішаючи починати більш близькі стосунки зі своїми одвічними ворогами.

Іван Богун, сидячи в сідлі, їхав поряд із сотником Охрімцем і задумливо оглядав укриті буйною рослинністю околиці Микитинського шляху. Одноманітні взимку та влітку степові пейзажі немов перероди-

лися цієї ясної травневої днини, співаючи весні гімни пробудження зеленими смарагдами свіжої тирси, червоними гранатами, жовтими бурштинами і блакитними сапфірами весняних квітів, переливистим співом. Грався з козацькими хоругвами і прапорцями на верхів'ях ратищ ласкавий, сповнений пахощів вітерець. Веселі переливи жайворонка у блакитній безодні неба немов акомпанували безмовній мелодії кольорів, доповнюючи феєричну симфонію дзвінким сріблом, надавали їй об'єму та реальності. Кудись вдалечінь летів табунець стрімких сайгаків, а дещо поодаль здіймалась на крило важка неповоротка дрохва. Серед трав попри саму стрічку шляху шурхотіли оливкові блискавки ящірок та вужів, деколи на мить показувала своє темне лискуче тіло гадюка. Іван милувався буянням степового життя. На повні легені вдихав терпке тепле повітря і не міг ним надихатися. З насолодою підставляв обличчя вітру, і перед його внутрішнім зором поставали картини з проведеної на Січі юності.

Ось вони з Нечаєм сидять поряд з казаном, повним киплячих духмяних раків, і слухають ліниві розсуди Макогона та швидке торохкотіння Зорі про родючість землі Запорізького краю. Ось стоять ошелешені серед січового майдану, а ось виходять у степ з косарями, ступаючи босими ногами в прохолоду ранкових рос.

У вухах майже реально почулись постріли гармат, які скликали запорожців на раду, а з ними басовиті перекоти військових литавр. Соколець, сонячні береги Анатолії, Павлюк… Здається, все це було лише вчора, але скільки ж років минуло від тієї пори? Батьківський хутір, його смерть, Ганна… Миле серцю обличчя в розчинених воротах хутора, гордовито піднята голівка та безмежно великий сум у очах, які він так любив цілувати. Але і тепер Іван не відчував відстані, що постала перед ними, розділивши коханих. Вона буде чекати на нього, вона неодмінно буде чекати на нього… Яке ж воно коротке, життя! Оглядаючись назад, чомусь не відчуваєш років, які пропливли повз тебе швидкою течією. Усе концентрується, вміщуючись у короткі, але яскраві спогади. Саме вони наповнюють життя, надають сенс минулому. Саме вони примушують воскреснути тих, хто пішов, та роблять молодими і дужими немічних старців. І ще кохання!.. Я теж очікуватиму на зустріч із тобою, Ганно! Палко, неспокійно, рахуючи дні. Бо чим ми є без кохання? Я буду пригадувати тепло твого тіла і свіжий аромат твоєї шкіри. Мелодійну музику твого голосу і п'янкий смак схожих на грона доспілої калини вуст. Бо чим ми залишимося без спогадів? Лише пилинками, що їх нестримно гонить неспокійний степовий вітер.

І, немов угадавши настрій Богуна, козаки затягли

пісню. Довгу, як степ і сумовиту, як доля. Суворі низькі голоси сповнювали простори співом, у якому чулась безмежність, не менша від безмежності Дикого Поля. Безмежність людських почуттів, пристрастей, суму й радості одночасно. Вони їхали назустріч долі, тож віддавшись цілком до її рук, співали про свою покірність Божій волі та готовність сприйняти все, що буде подаровано їм провидінням.

– Що засумував, Іване? – почув несподівано для себе поряд голос Охрімця.

– Це не сум, Тарасе, – похитав головою він.

– А що? Чи, може, пісня жалобить?! Гей, соколики! – вигукнув сотник гучним голосом. – А що затягли, мов на поминках! К бісу сум! Чи чуєш, бандуристе?!

– Чую, батьку! – долетів голос чубатого бандуриста.

– Про Сагайдака вшквар, про Дорошенка! Так ушквар, щоб чули бурлаки – славного ми племені-роду. Є нам про що згадати, кого славити. Ушквар, щоб не сумували молодці, а несли своє життя кирпатій з посмішкою та приказкою!

Мить – і залунало над рядами Вороновицької сотні, а скоро й поширилось над Брацлавським полком, над чигиринцями, черкасцями, корсунцями та канівцями:

Попід, попід гаєм
Та й женці жнуть,

Попід, попід гаєм
Та й женці жнуть!
А попід горою
Яром – долиною
Козаки йдуть!
Гей! Широкою
Козаки йдуть…

– Добре, дітки, от тепер любо-дорого! – гримів Охрімець. А що, Богуне, розверни нашу славну хоругву, негоже її в чохлі нам тримати!

І от уже тріпоче над Івановою з червоним верхом і срібною китицею шапкою малинове полотнище. Важкими хвилями оксамиту полум'яніє, вловивши на собі подих свіжого степового вітру. А розкотисті козацькі голоси виводять, аж хмари куріпок виринають з молодої зелені обабіч шляху:

Попе-попереду Дорошенко,
Попе-попереду Дорошенко!
Веде своє військо,
Військо Запорізьке хорошенько!

– Го-го-го! – шаленіє Охрімець. – А де ж ти, батьку, досі був?! Застоялись-мо, зачекалися! Діло буде, Богуне, справжня робота. Відчуваєш, хорунжий?! Тож слава Хмелю, слава!

Настрій сотника, немов полум'я сухому хмизу, передається Іванові. І десь у минулому, а радше у глибинах пам'яті зник коханий образ, залишивши відчуття волі й насолоди козацьким життям. Слава й воля або мед п'є, або кайдани тре! Цієї миті Іван немов побачив себе стороннім поглядом: верхи на гнідому бахматі, чия грива мало не торкається землі, з довгим держалом шитої золотом хоругви, сяюче щастям обличчя, вкрите тижневою щетиною, очі сміються, за плечима чорним опалом відсвічує сталь мушкетного ствола; на грудях, перекреслюючи блакитне сукно жупана, висить перев'язь з «дванадцятьма апостолами»,[9] нижче червоний шовк очкура і руків'я турецьких пістолів.

– Відчуваю, Тарасе! – кричить він до Охрімця, а в небо над ними злітають нові, одчайдушно веселі рядки:

А по-, а позаду
Сагайдачний,
А по-, а позаду
Сагайдачний!
Що проміняв жінку

---

[9] *«Дванадцять апостолів»* – так жартівливо іменували в європейських арміях епохи ренесансу солдатську перев'язь з прикріпленими до неї дванадцятьма дерев'яними циліндриками, у кожному з яких знаходився виміряний заряд пороху, що було потрібно для більш швидкого перезаряджання зброї під час битви.

На тютюн та люльку,
Необачний!
Гей, долиною, гей,
Сагайдачний!

І разом із цією одчайдушно-веселою піснею прийшло до Івана відчуття сили і непереможності початої ними справи. Десятки років усвідомлене холодним розумом та палким серцем, тепер воно перетворилося у щось реальне, таке, що простягни лишень руку, і відчуєш його – гаряче, повне надій і сподівань…

IV

На ранок четвертого травня становище військ Стефана Потоцького помітно погіршилося: Хмельницький вирішив полишити свій тимчасовий табір у лісі, тож, у супроводі гуркоту литавр і співу сурем, підвів свої полки впритул до польських, форсувавши Жовту і опинившись всього за дві з половиною версти від передових укріплень Потоцького, який напередодні дещо відступив від річки. Усе ж комунікацій з покинутим табором на горі козацький гетьман не полишив, ретельно охороняючи їх від ймовірних під'їздів противника. Надто вигідним у стратегічному плані майбутньої битви був плацдарм на вкритій лісом горі. Шляхетне панство, яке наглядало за жовнірами під час земляних

робіт по укріпленню табору, могло на власні очі бачити тих, кого ще кілька тижнів тому похвалялося розігнати самими лишень канчуками. Але зараз у мостивих панів було надто багато клопоту і важливих справ, щоб згадувати про ті оптимістичні обіцянки. Та й вкриті лісом балки й болотисті низини Жовтих Вод підходили для таких цілей незрівнянно менше, аніж обшиті дубом і драповані сукном бенкетні зали, де можна було бундючно підкрутити вуса і вдарити острогою до мармурових плит підлоги, оповідаючи тендітній панночці із сяючими від захоплення очима про своє молодецьке лицарське життя, безкінечну відвагу, зрівняну лише з відвагою Гектора та Ахіллеса.

З табору Хмельницького пильно наглядали за будівництвом польських укріплень. Не забували й про зміцнення власних позицій – перед виставленими у три ряди і засипаними землею возами запорожці копали рів, влаштовували шанці, артилерійські позиції. Сам Богдан-Зиновій стояв на підвищенні, поблизу обкладеної мішками з піском нотшлянги. Поклавши правицю на руків'я цяцькованої золотом турецької шаблі, уважно слідкував за тим, що діялось у польському стані, де схожі на мурах копирсалися піхотинці й козаки, жовтувато-сивими ланцюжками тяглися пасма свіжовикопаної землі. Це був міцної статури п'ятдесятитрирічний чоловік, дещо вищого за серед-

ній зросту, з широкими плечима, дужими жилавими руками і невеликим, як для його літ, черевцем. На засмаглому обличчі застиг задумливий вираз, карі, вкриті сіточкою зморшок навкруг них, очі дивилися з ледь помітною втомою. По-шляхетному високе чоло перерізали дві глибокі зморшки. Круто вигнуті смолисті брови, прямий ніс і довгі, з тонкими пасмами сивини, вуса, під якими розташувалися тонкі, міцно стиснені губи і вольове підборіддя. Весь образ гетьмана свідчив про його внутрішню силу і рішучість людини, яка спроможна повести за собою. На Хмельницькому був одягнений із червоного сукна каптан, укритий майстерним золотим та срібним шиттям, видрова шапка з пером на діамантовій застібці, широкі червоні шаровари і жовті сап'янові чоботи. Наряд доповнювали золоті остроги і вкриті золотом піхви шаблі, виділяючи його на тлі сірих свитин, білих вишиванок або, у кращому випадку, вигорілого червоного сукна каптанів, що в них були зодягнені більшість козаків, або темних кирей кількох старшин, які знаходились поруч. З них хіба що Данило Нечай, котрий завжди полюбляв гарний одяг, міг посперечатися в цьому з гетьманом. Проте Хмельницький не надавав таким дріб'язкам жодної уваги. Він ще хвилину постояв, розглядаючи ворожий табір, потім повернувся до своїх старшин.

– Пройдемося, панове полковники, – звернувся він

до них глибоким і чистим голосом, який однаково міг належати як талановитому співаку, так і доброму промовцю. – Наглянемо за будівництвом табору, а заодно й погомоніти б не завадило. Геть намети такої ясної днини!

І гетьман покрокував гребенем валу, минаючи оббиті із середини неструганим деревом шанці, захищені масивними дерев'яними щитами позиції гармат та шмигівниць, діжі з водою, пірамідки ядер, хитро влаштовані в землі сховища для пороху. Полковники, відставши на крок, прослідували за гетьманом. Деякий час Хмельницький мовчав, оком дбайливого господаря оглядаючи укріплення, які проминали. Через кілька хвилин, нарешті, звернувся до Кривоноса:

– Я думаю, Максиме, мортири потрібно знести з валу, заглибивши їх кроків на п'ять углиб табору. Можеш навіть за возами поставити. Навіщо вони стирчать зверху, немов бані церковні? Посадиш на валу одного гармаша, нехай він вогонь коригує. Решта ж обслуги буде під захистом, вірно кажу?

– Вірне діло, зробимо, батьку, – струснув чубом Кривоніс.

– Та води б більше в шанці та ще по мішку сухарів на кожен десяток козацтва не завадить.

– Сьогодні ж виконаємо, – озвався кремезний Півторакожуха. – Та тільки марно це, батьку. Хіба ж ми

тут облогу витримувати маємо?

Богдан кинув на Півторакожуха швидкий погляд.

– Ні, Федоре, облоги не буде. А воду та сухарі постав! Тут моя справа думати, а твоя виконувати.

– Слухаю! – виструнчився Півторакожуха.

Хмельницький з хвилину йшов мовчки, потім зупинився і почав, приклавши до чола долоню, розглядати щось в обозі Потоцького.

– Нечаю, тут, здається, твої соколи оборону триматимуть?

– Мої, батьку, – виступив наперед Нечай.

– Ну то поставиш звідси по сто кроків праворуч і ліворуч ще по ряду возів, та міцніше їх ланцюгами скрути один до одного. А перед фосами якірців[10] насієш. Та не бійся передати куті меду!

– Не пожаліємо, ваша ясновельможність! – з посмішкою відповів Нечай.

– Ет! А він сміється! – і собі посміхнувся Хмельницький. – Ти он той ярочок бачиш? – вказав він Нечаю на промитий дощовими водами рубець на зеленому полі перед табором. – І ліворуч від нього ще один. Їх гусарія не подолає, злякається коням ноги потрощи-

---

[10] *Якірці* – невеличкі вістря з гартованої криці, призначені для пошкодження кінських копит під час захисту від комонних атак. Були схожими на ногу птаха й влаштовані так, що під час розкидання завжди спрямовували ся догори одним з гострих кінців.

ти. От вони, бусурмани, якраз поміж цих двох ярочків сюди й вирушать. Тут найважчий удар гусарії потрібно очікувати. Вози у Півторакожуха візьмеш, йому не потрібні.

– Чому не потрібні? – стріпнувся Півторакожуха.

– Облоги ж не буде. Полковник промовчав.

– Добре. Жартую. Даси десятка два.

– Стільки дам.

– А в тебе як із возами, Михаиле? – повернувся Хмельницький до невисокого огрядного полковника Криси.

– Два десятки дам.

– Вирішено. Чув, Нечаю? Ну то посилай козаків по вози та до роботи. Ще «кобил» дерев'яних нагостри та перед валом вкопай погустіше.

Нечай, Півторакожуха та Криса подалися виконувати розпорядження гетьмана, тож біля нього залишився лише Кривоніс.

– Як міркуєш, Максиме, подужаємо? – тихо запитав у старого товариша гетьман, дивлячись у вкриту білими хмарками далечінь неба над польським табором.

– Мусимо! – коротко рубонув Кривоніс. – Від Джеджалія не було новин?

– Були.

– Хороші?

– Так. Годину тому джура повернувся, якого я з тата-

рами посилав. Скоро очікую побачити Филона у своєму обозі.

– Тоді, напевне, подужаємо, – Кривоніс почав припалювати люльку. – А без них скрутно б прийшлося.

Хмельницький трохи помовчав. Через хвилину подивився на Кривоноса.

– Твоя правда. Однак і на Січі боки відлежувати було вже неможливо. Якби обложили там… сам знаєш.

– Ну то слава Богу, що все склалося, як чекалося, – зітхнув Кривоніс.

– Від Потоцького теж біжать, – продовжив Хмельницький. – Учора прийшли тридцять реєстровців Переяславського полку на чолі із сотником. Голови поопускали, стоять… Мовлять: решта переяславців та білоцерківців теж перебіжить. А з ними й дехто з драгунів. Ще мовили, татарський напад добряче ляхам досадив. А особливо, коли від татарського бранця взнали, що з Тугай-беєм п'ятнадцять тисяч вершників і незабаром прибудуть з Криму ще сорок тисяч… Молодий Потоцький немов стіна пополотнів!

– Чи правду мовлять?

– Правду. Що б я за гетьман над вами був, якби у ворожому таборі своїх вух не мав? Мої люди те ж саме мало не слово в слово доносять.

– І про сорок тисяч татар?

– І про них.

– Значна сила.

– Значна. І маємо використати її найбільш ефективно. Починати сальву потрібно не пізніше, аніж завтра – не можемо дати ляхам докупи зібратися. Від вірних людей із Черкас мав я вчора листа. Пишуть: старий Потоцький об'єднав свої хоругви з військом Калиновського, після чого на чолі семи тисяч важкої кінноти форсував Тясмин і став, очікуючи надвірні війська магнатів, котрі мають приєднатися. Напередодні до них підійшов Заславський з тисячею ландскнехтів, і Сенявський – ще тисяча. Тож маємо дев'ять тисяч добре озброєних і вивчених ворогів. Якщо вони поєднаються зі Стефаном, нам уже не зарадить Господь Бог, не те що Тугай-беєві татари.

– Ну, об'єднатися ми їм не дозволимо. А от щодо Тугай-бея, не зрадить?

– Біс його, чорта голомозого, знає. Вірою своєю клянеться слова дотриматись. Крім того, у нього теж вибір невеликий, має прямий наказ Іслам-Ґерая. А ще у Криму два роки неврожай, а тут здобич, і не з маленьких. Думаю, якщо Тугай-бей хотів би зараз забратися, йому б це дорогого коштувало.

Кривоніс ще раз зітхнув.

– І все ж більшу надію на Джеджалія покладаю. Немає їх довго…

– Будуть, Максиме, будуть! – струснув головою

Хмельницький і покрокував геть.

V

Полки Джеджалія підійшли до козацького табору на Жовтих Водах за годину до сутінків того самого четвертого травня. Звернувши з Микитинського шляху, п'ять полків, на які так розраховував Стефан Потоцький, пройшли, тримаючи рівняння в лавах зовсім поряд від передових укріплень польського табору, дружно вдарили з мушкетів у повітря, після чого повільно втягайся в середні ворота козацького обозу. І ще довго за валами лунали радісні вітання, гуркіт салютів і музики. Стан польських рейментарів після такої події найточніше було б назвати шоковим. Серед могильної тиші спостерігали вони, як вороже військо, яке й дотепер переважало польську армію за кількістю, поповнювалося за рахунок піхоти, котру Потоцький так очікував для укріплення власних позицій. О, тепер для Стефана вони не були «синіми мухами», від яких він роздратовано відводив погляд, милуючись блискучими рядами крилатої гусарії і закованими у броню ротами «чорних дияволів». Тепер це були шість тисяч чудових піхотинців. Дисциплінованих, хоробрих і невибагливих вояків, бойові якості яких знали й поважали далеко за межами Речі Посполитої. І ці шість тисяч

тільки що продефілювали перед очима свого безталанного командира і поповнили ворожі ряди, роблячи і без того безрадісне становище авангарду коронного війська зовсім критичним.

Одразу ж після того, як було передано коня у руки джурам-татарчатам, Іван розшукав Джеджалія, від якого довідався, що Хмельницький вирішив не розтягувати фронт, а розташувати новоприбуле військо поряд з полками Кривоноса, Півторакожуха, Нечая та Криси, поповнюючи їх у числі іншого і арматою. Нашвидку віддавши відповідні розпорядження старшині, Джеджалій поспішив на доповідь до гетьмана. Богун вирішив діяти не гаючись.

– Пане полковнику, – підступив він до Джеджалія.

– Слухаю, хорунжий, – зупинився на мить той.

– Зі мною сорок козаків з Вороновиці, дозволь пристати з ними до полку Нечая.

Полковник замислився.

– Не час тепер з полку в полк бігати. Ти що, з Охрімцем не в ладах?

– Це не так. Охрімець про все знає і не утримує…

– Тоді в чому ж справа?

Іван знизав плечима, не знаючи, як краще почати, та на допомогу йому несподівано прийшов сам Охрімець, який взявся невідомо-звідки:

– Я, Филоне, кращого хорунжого аніж пан Іван, на-

віть уявити собі не можу. Проте скільки ж йому піді мною ходити? Люди його за ним хоч у вогонь, хоч у воду, а з Нечаем він мало не змалечку побратим. Відпусти козака.

– Добро, – коротко змахнув рукою Джеджалій і пішов, ледь помітний у сутінках, туди, де, освітлений яскравим полум'ям вогнищ і смолоскипів, білів намет гетьмана.

– Дякую, Тарасе, – простягнув Богун руку сотнику.

– Ти цього достойний, Богуне, – потиснув Охрімець простягнуту руку. Іван на мить відчув суху міцну долоню. – Знаю тебе не один рік і бачу, що ти спроможний на більше, ніж на те, аби нести сотенну хоругву. Дехто може заперечити, мовляв, не час просуватися вгору кар'єрними сходами тоді, коли на кону доля Батьківщини. Але то нісенітниці. Якщо людина спроможна повести за собою, має світлу голову, хоробре серце і вмілу руку, вона повинна зростати. Так і тільки так вона буде спроможна приносити найбільшу користь Україні. Тепер саме вдалий час. Одне слово, щасти тобі, Богуне. Не маю сумнівів – під рукою пана Данила ти досягнеш того, чого вартий.

– Але я зовсім не те мав на увазі! – розгублено мовив Іван. – Не власні амбіції штовхають мене на такий крок.

– Тоді що? – посміхнувся Охрімець.

– Зі мною Данилові куми Михайло, Петро та Филон. Нарешті він перший розповів мені про нашу змову й про батька Хмельницького. Поряд з ним я бився під Кумейками, поряд сидів на гребках під час морського походу, міряв милі промерзлих буджацьких степів. От чому я хотів би до Нечая, і інших причин тут немає.

– Щасти тобі, Іване, – повторив ще раз Охрімець і почав розкурювати люльку.

Через чверть години Богун на чолі козаків, які обрали його своїм чайковим отаманом, простував до тієї частини запорізького табору, де було розвернуто довірений Нечаєві полк. Козаки, вишикувавшись в колону по двоє, мовчки слідували за своїм отаманом, несучи на плечах мушкети і ратища списів, при поясі кожен мав шаблю, за поясом пара пістолів. Позаду торохкотіли три запряжені лошаками татарських гарби, у які ще в Кам'яному Затоні перевантажили припас із покинутої чайки, не забувши навіть вітрило, скриню і кілька порожніх діж (сухорлявий Тетерка рішуче відмовився їх залишити, мотивуючи: «У поході знадобиться!»).

Намет полковника Нечая стояв серед десятка менших наметів та навісів, кроків за сто від укріплень передньої лінії. Біля парусинової відлоги, з-під якої вибивалися промені жовтуватого світла, стояли на варті два чубатих запорожця, у заломлених на потилицю шапках, в одягнутих поверх вишиваних сорочок кіль-

частих панцирах. Невеличке Богунове військо розсілося круг кількох багать поблизу, а Іван попрямував до намету. Вартові пильно оглянули його, але пропустили без слів.

Посеред досить великого шатра, завішаного перськими килимами, стояв похідний розсувний стіл, на котрому, серед купи паперів, кількох срібних кубків і полумисків, стояв великий бронзовий шандал, у якому яскраво горіли вісім воскових свічок. Ще два дещо менших канделябри, на три свічки кожний, світили, один на великій, кованій залізом скрині, яка, очевидно, правила за лаву і похідне ліжко одночасно, другий прямо на почорнілій воловій шкурі однієї з трьох мідних полкових литавр, звалених недбало в кутку. Нечай, із закинутим за вухо оселедцем, у розстебненому каптані і м'яких турецьких чарухах[11] замість чобіт, схилився над столом, читаючи якогось листа зі зламаною сургучевою печаткою.

– Тут нічого нового! – кинув він до козака, який стояв поряд. – Вони нам байки розповідають та дурня з нас клеять. Тож візьми, Федоре, із собою ще двох хлопчаків поміцніше. Та тягни те падло до вогню, та візьми заліза розжареного, полоскотати мостивих панів!

Козак вишкірився рідкозубим ротом на знак згоди і вийшов з шатра, тільки тоді Нечай помітив Івана.

---

[11] *Чарухи (тур.)* – постоли, домашні туфлі.

Якусь мить стояв, немов не вірячи власним очам, потім кинувся до побратима і вхопив того в обійми.

– Іване! Друже мій дорогий! Та чи тебе я бачу?! – він випростав руки і відкинув назад голову, роздивляючись Богуна. – А я вже всі очі видивився… Так і думав: з Филоном ти. Ну як ти? Розповідай!

– Як завжди добре. Прийшов ось до тебе, пане полковнику, до реєстру проситися.

– Отакої! Та чи ти не в реєстрі?!

– Ну, – Богун поліз в кишеню за люлькою і скоро витяг, намацавши її і срібну тютюнницю. – Я у ляхів у реєстрі. А ти свій мати повинен… Одне слово… Бери тютюн, пригощайся. Одне слово, тут зі мною чотири десятки соколів, які мріють воювати у твоєму полку. Після того, як панів Барабаша та Караїмовича до пекла доправили, ми ані генеральної, ані полкової старшини не маємо, окрім Джеджалія. У тебе, я знаю, багато людей з Бару, мої теж звідтіля або з Вороновиці. До кого ж нам йти, як не до земляків?

– І добре зробили, що прийшли, люди дуже потрібні! А в нас тут все поспіхом, все бігом… Чорт забирай, нічого не встигаю!.. Ось, познайомлю тебе з моїм полковим осавулом. Мирон Кривуля, – Нечай вказав на замотану з ніг до голови у плащ постать, котру Богун одразу й не помітив, – осавул знаходився у затінку.

– Радий познайомитися, – простягнув руку Богун.

– Здоровий будь, пане Іване, – потиснув простягнуту руку Кривуля. – Та ми вже знайомі!

Іван придивився до обличчя осавула пильніше. Перед ним стояв, посміхаючись самими лиш очима, той самий козак, якого він зустрів у Кам'яному Затоні і який провів його до Джеджалія. Тільки тепер на ньому була не проста селянська одежа, а дорогий кармазин, а замість в'язанки хмизу – цяцькована камінням і золотою чеканкою шабля.

– Радий знову зустрітися! – схилив голову Кривуля.

– Взаємно, – стримано відповів Іван.

– Ну що ж, ось і зустрілися, привіталися… Ти вже не гнівись, Іване, але одразу ж до справ тебе прикличу, кожна хвилина дорога, – втрутився до розмови Нечай.

– Цілком у розпорядженні пана, – церемонно відказав Богун.

– Тоді до справ! Є тут у мене одна задумка, спробуємо здійснити. Тож дуже навіть добре, що ти прийшов саме тепер. У мене кожен мушкет на рахунку, а тут… – Нечай схилився над столом, махнувши рукою Івану, щоб той приєднувався. – Ось тут ми змалювали схему лядського обозу. Зі слів наших пластунів та їхніх полонених.

Богун слідом за побратимом придивився до великого аркуша паперу, на якому досить вдало було помічено розташування ворожого обозу, а також яри, па-

горби і складки місцевості на полі майбутнього бою.

– Так, – пояснював Нечай. – Відстань від них до нас трохи більше двох верст. Табір мають добре укріплений для кругової оборони. Він, власне, являє собою подовжене коло, з півдня на північ двісті тридцять сажнів, зі сходу на захід дещо більше – близько трьохсот. Тут, – Нечай тицьнув пальцем в мапу, – на півдні, у валу залишено ворота, ще одні, менші, за сотню кроків від перших з боку річки. Те ж бачимо з протилежної сторони. Перед основним окопом чотири ряди передових шанців у вигляді дуги, відкритим боком спрямованої до нас… артилерія, гаківниці, тощо. Отже, окопалися ляхи славно. Але ми тут покумекали і маємо бажання уночі навідатися до них у гості. Передня лінія шанців надто вже висунута вперед, тож добра сотня козаків з малою арматою могла б без великих перешкод укріпитися там і деякий час обстрілювати решту шанців і навіть основний окоп.

– Добра думка, – розглянувши мапу, погодився Богун. – Тільки гусарська хоругва виб'є звідтам цих сміливців після першого ж зробленого ними залпу.

– Виб'є! Як тільки сонце зійде, обов'язково виб'є, – погодився Нечай. – Але нічого там до обіду сидіти. Крові лядської пустимо, по шанцях пошуруємо, мо', здобич яка. А як будемо відходити, засиплемо їх к бісу! То ти як? – подивився Нечай на Івана.

– Що я? – не зрозумів Богун.

– Поведеш сотню? – очі Данила дивилися цілком серйозно, без будь-якого натяку на жарт.

– Я вже казав: у мене сорок козаків. Даси своїх на допомогу, поведу.

– От і славно! Пане осавуле, – звернувся Нечай до Кривулі. – Маємо сотника для новоприбулих. Закінчимо з нічною вилазкою – вводь чоловіка у справи.

– Слухаю, – кивнув головою осавул.

Ще з півгодини вони втрьох обговорювали деталі майбутньої операції, після чого Богун рішуче піднявся.

– Добре, – мовив він твердо. – Піду до козаків, почнемо готуватися негайно. Скільки у мене має бути людей окрім тих, що мав дотепер?

Нечай запитливо подивився на Кривулю.

– Ранком було сто сімдесят три чоловіка. Тепер, можливо, більше. Я бачив ще дві валки прибули, селяни, міщани…

– Військо не дуже, Іване, – узяв Івана за плече Данило. – Але ти мусиш разом зі своїми реєстровцями скласти ядро цієї сотні. Розумієш, тепер ще не так помітно, але дуже скоро з волості ринуть до нас тисячі й тисячі посполитих. Ти це мусиш знати, сам працював. Тож маємо першочерговою ціллю зробити їх не розрізненими ватагами бунтівного хлопства, а добре підготовленим, озброєним і дисциплінованим військом.

Про це день і ніч твердить гетьман, і у цьому наша перемога. Тож ваш нічний вихід, окрім цілей, про які ми говорили, має на меті трохи обстріляти новачків, дати понюхати їм пороху. Зробиш?

– Зроблю.

– Ну, не барись, до півночі маєте вийти.

Відлога намету різко відлетіла вбік і Іван побачив козака, якого перед початком їхньої розмови Нечай відрядив на допит якихось невідомих бранців.

– Що там? – наблизився до нього Нечай.

– Нічого нового, пане полковнику, – знизав плечима той. – Мовлять: до Крилова їх з листами відряджено. Що в листах – не відають, на словах нічого передавати не велено.

– Добре питали?

– Куди вже добріше…

– Ну то на шибеницю ясних панів! Мені й без них відомо, куди вони йшли і за чим. Щеня Потоцький батечка на допомогу кличе.

VI

Під стрічку ворожих шанців, майже не помітних у темряві, підповзли, коли тонкий серпик молодика готовий був сховатися за темною смужкою обрію. Чорне мов смола небо, щільно посилане алмазами зірок, на-

дійно приховувало під своєю ковдрою двісті п'ятдесят одягнених у забруднений темний одяг людей, які скрадаючись просувалися до передових укріплень ворожого табору. Більшість зі сміливців була озброєна косами, дерев'яними колами, або, у кращому випадку, застарілими ґнотовими самопалами. За три десятки кроків від передової охорони, почувши з темряви крик пугача, всі завмерли.

До Богуна підповз Михайло Нечипоренко (ще напередодні Іван нарешті взнав прізвища кумів Данила Нечая, з якими тепер був разом практично увесь час. Прізвище Филона було Міщук, а Петра кликали Зінченком).

– Наче тихо, – прошепотів Михайло. – Тобто нас не помітили. Але в шанцях хтось є. Голоси чути, брязкіт.

– Звісна річ, – витер Богун рукавом спітніле чоло. – Посидимо тут трохи, може, поснуть.

І, відкинувшись на спину, Іван завмер в очікуванні.

Дзвінка тиша навколо, лише загавкає час від часу в польському таборі собака, за ним ще кілька, після чого знову все замовкає. Час пливе повільно. Нарешті Іван зрозумів, що він ось уже кілька десятків хвилин не чує з шанців жодного звуку. Пора. Він повільно оголив шаблю.

– Ну, з Богом! Давай, Михаиле, гасло! – прошепотів Богун.

Михайло лише змахнув чубом, підніс до рота складені долоні і пронизливо завив по-вовчи. Тієї ж миті, як і було домовлено, всі Богунові пластуни піднялися в повний зріст і мерщій кинулися в шанці, звідки незабаром почулися приглушені крики, тріск дерева і дзвін криці.

Іван, першим із сотні, скочив у окопи і, роздивившись довкола очима, які вже добре звикли до темряви, швидко запрацював шаблею. Двоє жовнірів, які навіть не встигли осягнути, що з ними відбувається, впали, обливаючись кров'ю, щоб ніколи вже не піднятися. Третій, який стояв трохи далі і встиг вихопити з-за пояса пістолет, втратив його разом з рукою. Обхопивши другою рукою закривавлену куксу, він враз осів на землю і тонко заверещав. Ще один короткий замах, і крик припинився. Богун ще раз оглянувся – на відстані кількох десятків кроків праворуч і ліворуч від нього швидкоплинний бій вже припинився, козаки займали нову позицію, викидаючи з шанців побитих жовнірів.

– Лягай! – на повний голос скомандував він. – Усім залягти!

За мить рух у шанцях завмер і дуже вчасно – ляхи нарешті зрозуміли, що відбулося в них під носом, і зчинили цілу бурю мушкетного вогню. Козаки, ховаючись за трупами жовнірів, порізаних щойно, жваво відповіли, і темнота ночі освітилася сотнями сполохів

від вогню вогнепальної зброї. Скоро до мушкетів і самопалів з козацького боку до обстрілу приєднались кілька мортирок. Не дивлячись на крихітні розміри, вони промовляли на диво ефективно, засипаючи другу і третю лінію шанців десятками дутих стрілен. Завдяки їм мушкетний вогонь поляків значно послабшав, після чого Богун не гаючись наказав зводити перед шанцями новий окоп з боку польського табору. Козаки працювали швидко та завзято і вже за півгодини переробили укріплення для бою в потрібному напрямку, з флангів виставили сторожу і почали вести підкопи під основний периметр табору Потоцького. Відчувши, що військове щастя цієї ночі посміхається йому, Богун замислив підвести під польський табір кілька мінних ходів, щоб, заклавши в них потужні порохові заряди, здійняти в повітря добрячий шмат ворожого окопу. Проте, хоча задум і був у цілому непоганим, але його здійснення натрапило на несподівану перешкоду – ходи швидко наповнювались підземними водами, тож Іван був змушений відкликати землекопів. З новою силою зосередились на рушничній дуелі.

Захоплений битвою, Богун не одразу помітив, як небо на сході почало сіріти, передвіщаючи новий день. Сонце, зробивши коло, поверталось з-за обрію з чужих невідомих країв. Несло тепло своїх променів запорізьким степам. Помітно посвітлішало. Те-

пер стрільці бачили цілі, тож почали перестрілюватися ще з більшим азартом. Ще через годину, коли небо на сході стало яскраво-червоним, немов пролита кров, Богун, нарешті, дав наказ відходити до свого табору. Козаки, ховаючись немов ящірки у тирсу, у пасма передранкового туману, швидко, але без паніки відійшли. Не забули зруйнувати і шанці. Уже в таборі Богун підрахував здобич. Її склали двадцять три мушкети, три десятки пістолів, п'ятдесят шабель і дві гаківниці. Віддавши наказ розподілити зброю між новоприбулими, Іван поспішив до Нечая. Застав того в наметі.

– А, Іване, добре, що ти вже є, зараз поснідаємо.

Богун стомлено опустився на похідне ліжко в кутку. Лише тепер він відчув страшну втому – швидкий сорокамильний марш і ніч без сну остаточно вимотали його, тепер натруджене тіло вимагало відпочинку. Нечай одразу ж помітив його стан.

– Ти потерпи ще трішечки. Після сніданку маю намір познайомити тебе з гетьманом. Він уже запитував, хто це уночі ляхам веремію крутив. А після вже відпочинеш. Сьогодні, щоправда, будемо воювати. Але, я мислю, деякий час зможемо обійтися й без тебе.

Після нехитрого сніданку, який складався з гречаної саламахи, цибулі й копченого сала, вирушили до Хмельницького. Дорогою Нечай переповідав останні новини:

– Цієї ночі перебігли ще триста козаків від Душинського і Бруханського,[12] з ними кількадесят драгунів Чарнецького. Так що мостиві пани скоро самі залишаться свій табір боронити. Уночі не надто гаряче було?

– Та ні, – знизав плечима Іван. – Вони на нас не очікували.

– Багатьох втратив?

– Шістьох. Усі з новачків. Одинадцять поранених, але майже всі на ногах, лише двоє важкі.

– Могло б бути й гірше.

– Навряд.

– Перебіжчики всі як один твердять, що Потоцький до Тугай-бея послів шле, домовитися хоче. Розуміє, собака, що без них, чортів нехрещених, ми слабкі доки. От і має на меті татар якщо не на свій бік перетягти, то хоч принаймні від нас відхилити.

– А Тугай-бей що?

– Досі про все гетьману розповідав, мовляв, я від вас таємниць не маю. Але хто в ньому до кінця може бути впевненим? Хмельницькому у вічній дружбі клянеться, та ти сам здогадуєшся, що то за дружба…Тут друга біда. Потрібно скоріше ляха ламати. З волості чутки докочуються, що коронні гетьмани мають от-от

---

[12] Олександр Бруханський під час означених подій займав посаду полковника Білоцерківського полку реєстрового козацтва, на яку був призначений польською владою.

сюди вирушити. Якщо вони поєднаються, велика кров нас чекає. Тож сьогодні й почнемо ламати… Ну ось ми й прийшли. Зачекай.

Вони спинилися поблизу намету, розбитого в самому центрі табору. Від решти шатрів він відрізнявся хіба що більшими розмірами і кількістю різного роду козацької старшини, козаків та джур, які щохвилини заходили й виходили крізь підняту догори відлогу. Крім того, поблизу гетьманського намету розташувалися кілька гармат, з тих, які ще не встигли розташуватися на окопі, вози з порохом, селітрою та свинцем. Заклопотані козаки біля вогнища відливали кулі, трохи поодалік від вогню стояв ручний млинок для пороху.

– Я доповім і покличу тебе, – підморгнув Іванові Нечай.

– Давай, зачекаю, – Богун одразу ж поліз за люлькою.

Хвилини через три після того, як зник у наметі, Данило знову виринув на вулицю.

– Ходімо, очікує.

Іван мовчки пройшов за Нечаєм.

Першим, що кинулось в очі, була надзвичайно проста обстановка в гетьманському наметі. Умеблювання складалося лише з похідного ліжка, стола і кількох лав. Над ліжком невеличкий килимок. На ньому лук, сагайдак зі стрілами, палаш, два пістолі. На окремо-

му ослінчику в кутку срібна гетьманська булава. Сам гетьман сидів на лаві, поклавши руки на стіл, і диктував писарю, який розташувався навпроти. Той ретельно записував усе надиктоване, час від часу обмокуючи гусяче перо до срібного каламаря з чорнилом. Хмельницький, не дивлячись на ранню годину, був у чоботях, зашпиленому на всі ґудзики каптані, на голові мав шапку. Кинувши на Богуна уважний погляд, вказав на вільну лаву.

– Зачекайте трохи, панове-молодці, – мовив чистим густим басом і повернувся до писаря. – Записав? Добре, пиши далі: тож цим засвідчую свою безмежну відданість його королівській милості, повагу до ідеалів шляхетного лицарства. Але чи може серце моє не обливатися кров'ю, коли бачу страшну наругу над собою, вірним слугою вашої милості? Чи можу залишатися деінде, як не на Запоріжжі, у таборі озброєних однодумців, коли вороги мої взяли собі за ціль зжити мене зо світу, не цураючись ні підлої зради, ані безсоромної брехні чи збройної сили? Коли вони безсоромно начхали на королівські привілеї, сплюндрувавши дідизну мою, Суботів, а мене, всупереч волі пана короля, хотіли піддати смерті без суду, не дивлячись на шляхетне походження вірного слуги королівської милості? Але заприсягаюся всім, що є дорогим моєму серцю, всім, що є святим для мене, твердим сло-

вом лицаря і шляхтича: єдино маю на меті, віддавшись долею в руку Господню, мати захист від ворогів моїх, а також захистити тверде слово його милості від свавільства магнатів, які лютими гаспидами отруюють чисте тіло Речі Посполитої, її золоту волю і справедливі закони. Dolor[13] душі моєї примушує мене здіймати зброю лише тому, що patientia[14] вичерпано. Навіки вірний слуга його королівської милості, гетьман Війська його королівської милості Запорізького, Богдан-Зиновій Хмельницький. Дано п'ятого травня року Божого 1648-го у таборі на Жовтих Водах.

Ще деякий час у тиші, яка зацарювала в наметі, чулось рипіння пера по паперу. Нарешті писар зітхнув і підняв голову. Швидко перебіг очима написане, посипав тальком зі срібного ріжка і передав лист Хмельницькому. Гетьман швидко поставив внизу аркуша свій розмашистий підпис, звернув його в сувій, і притиснув до сургучу, завбачливо піднесеного писарем, свою гербову печатку.

– Можеш відсилати, – сказав Хмельницький писарю. Той схилив голову і тихцем вийшов з намету.

– Такі ось справи, панове, – звернувся нарешті Хмельницький до козаків. – Однією рукою мусимо шаблю тримати, другою листи про відданість королеві

---

[13] *Dolor (лат.)* – біль.

[14] *Patientia (лат.)* – терпіння.

писати. Навіть якщо для пана Володислава вони ламаного гроша не варті, все одно мусимо. Адже головне для нашої справи – виграти час… Ну то що в тебе, пане Даниле?

– Іван Богун, батьку. Твій новий сотник, колишній сотенний хорунжий у полковника Крутія. З нами от уже другий рік, а нещодавно допомагав Джеджалію в Кам'яному Затоні.

Хмельницький піднявся з-за столу і зробив крок назустріч Івану, Богун піднявся теж. Щиро потиснув простягнуту гетьманом руку.

– Чував про тебе, чоловіче. А тепер ось Бог дав нагоду побачитися. Ти, мовлять, цієї ночі ляхам спати не давав? – Хмельницький доброзичливо посміхнувся.

– Я, батьку, маю такий гріх, – посміхнувся у відповідь Богун.

– То не гріх, – Хмельницький повернувся до столу. – Ну, присядьмо. Хоч як часу не обмаль, хотів би з тобою, пане сотнику, кількома словами перемовитися.

– Слухаю, ваша ясновельможність, – Іван сів на лаву, виклавши піхви з шаблею на коліна.

– Дивно, що раніше Бог не дав нагоди з тобою зустрітися, – задумливо мовив Хмельницький. – Тут наш пан Данило багато хорошого про тебе оповідав, а йому маю віру, як самому собі. Каже він, що маєш ти, Богуне, палке серце і готовий покласти життя за

Україну?

– На мить не завагаюсь! – твердо відповів Богун.

– Добре! А ще мовить, не любиш ти ляхів з часів Павлюка-Бута?

– Раніше, батьку, значно раніше.

– Дозволь же запитати в тебе: чому?

Богун звів на Хмельницького погляд палаючих очей:

– Коли до доброго господаря на подвір'я вдираються розбишаки, ламають двері, виводять зі стайні коня, а з хліва дійну корову, таких людей неможливо назвати сусідами, то є розбишаки! Коли з храму Божого знімають дзвони, а його віддають під корчму нечестивому жиду, це є не що інше, як святотатство, замислене слугами сатани! Коли стогін і плач здіймаються над нивами, котрі вже не належать хліборобу, ріками, де риба є власністю магната, лісами, де дичина його ж таки, а в гаях уже не вільно козаку коня попасти, тоді не може бути в серці нічого, окрім ненависті, а думки жадають лише помсти! А що я бачу навколо, батьку? Стогне Україна, благає захисту. Ось і відповідь на твоє запитання!

– Добра відповідь, пане сотнику! – вдарив долонею по столу Хмельницький. – Ох, добра! Доволі вони над нами познущалися! Доволі кров'ю козацькою майдани у Львові, Кракові та Варшаві поливали, головами зацного рицарства стіни своїх цитаделей увінчували.

Слухай лишень! – і він, підхопившись, відшукав серед купи книг у кутку намету великий фоліант у темних пергаментних палітурках. Розкривши його за допомогою однієї з численних закладок, почав гаряче читати. – «Гетьман, обозний генеральний Сурмило, полковники: Недригайло, Боюн, Риндич були колесовані, і їм, переламавши щохвилинно руки і ноги, тягнули з них по колесу жили, доки вони не сконали. Полковники Гайдарівський, Бутрим, Запалій; обозні Кизим і Сучевський пробиті залізними шпицями наскрізь і підняті живими на стовпи. Осавули полкові Постилич, Гарун, Сутига, Подобай, Харкевич, Чудак і Чурай; сотники Чуприна, Околович, Сокальський, Мирович і Ворожбит прибиті цвяхами до дошок, облитих смолою і спалені повільним вогнем. Хорунжі Могилянський, Загреба, Скребило, Охтирка, Потурай, Бурлій і Загнибіда роздерті сталевими кігтями, схожими на ведмежу лапу. Старшини Ментяй, Дунаєвський, Скубрій, Глянський, Завезун, Косир, Гуртовий, Тумар і Тугай четвертовані. Жони та діти страждальців оних, побачивши страту, наповнювали повітря галасом своїм і риданням, але скоро замовкли. Жонам сім, відрізавши груди, перерубали їх всіх до ноги, а сосцями їхніми били чоловіків, які ще живими перебували, по обличчях їх; дітей, що залишилися без матерів і повзали між їх трупів, пересмажили всіх на очах батьків їх на заліз-

них решітках, під коїми підкидували вугілля і роздували шапками та мітлами…»[15]

Хмельницький спересерця пожбурив книгу на стіл.

– Ось такі реєстри Ярема Вишневецький складає, аби потім почитати на дозвіллі. Усіх! Усіх їх знав, за столом, як от з вами, сидів! Вірно ти мовиш, лицарю – розбишаки! А я від себе додам: кровопивці і загарбники. Тож мусимо з вами сили і навіть життя не шкодувати, а погань цю з України викинути!

Кілька хвилин Хмельницький мовчав. Коли звернувся до Богуна знову, в голосі його вже не було металу, який дзвенів щойно:

– Люди в тебе надійні, дарма що пороху мало нюхали, зате лядську неволю на власній шкірі відчули, якщо не побоялися до нас крізь Дике Поле, Кодак і лядські чати кинутися. Нікого не злякалися. Даси їм відчути, що добра голова над ними, у вогонь і воду за тобою підуть. Зі зброєю як?

– Рушниць немає майже в половини. З шаблями краще, але… Декотрі з киями, з косами.

– Таке в нас поки що військо, – зітхнув Богдан. – Але то пусте, буде краще! Армата буде, припас військо-

---

[15] Саме так в «Історії Русів» описується страта гетьмана Острянині і його старшини після поразки очолюваного ними повстання. Цілком ймовірним на думку автора є більш раннє джерело, з якого взято такий детальний опис злодійства польської влади над повсталими козаками.

вий, китайку на онучі останній сіромаха отримає. Треба лишень молодому Потоцькому хвоста присмажити. От цим зараз і будемо займатися. А поки що, – гетьман повернувся до Нечая, який нечутно стовбичив поряд, – поглянь, чим побратиму допомогти зможеш. Від мене особисто, Богуне, отримаєш два десятки самопалів, усе, що тепер можу.

– Дякую, батьку.

– Ділом подякуєш. Усе, – Хмельницький встав, даючи зрозуміти, що аудієнцію закінчено.

На вулиці Івана наздогнав гетьманський джура.

– Його ясновельможність наказали… Куди рушниці?

– До мене в обоз тягніть, – відповів за Івана Нечай. – Ми собі розберемося.

Доки друзі крокували крізь табір, козаки вже закінчували сніданок, застібали жупани, брали зброю і йшли до окопу, очікуючи на своїх бойових місцях гасла до початку битви. Від табору Потоцького вітерець доносив спів сурем, крики команд, дзвін заліза.

Розділ III

I

Пишні польські хоругви почали вистроюватись перед шанцями, у яких вночі погосподарював Богун, коли сонце піднялося вже досить високо над обрієм і почало припікати зовсім по-літньому. Здавалось, навіть само денне світило було здивоване разючою картиною, що відкрилася йому на зазвичай безлюдних просторах степу. Весело позирало воно на полки, які готувалися до жорстокої борні.

Один за одним реґіменти Чарнецького, Войниловича, Шемберга і Потоцького зайняли широкий, вкритий степовою травою і низькорослими кущами ожини та верболозу берег Жовтої. До них приєдналися залишки полків Душинського і Бруханського. Шляхта гарячіла коней, високо здіймаючи знамена та значки з родовими гербами. Її ряди виблискували в сонячних променях дорогими лицарськими обладунками роботи віденських, нюрнберзьких майстрів, навіть зброярів далекого іспанського Толедо. Яскраво полум'яніли ті ряди багрянцем дорогих шат, різнобарвними султанами на шоломах, укритими золотим шиттям кінськими рон-

диками. І здавалося сонцю, що не в бій ідуть гонорові пани, а зібралися тут задля бучного параду. Але бачило світило непомітні з козацького окопу натовпи озброєної челяді польських панів, і тому воно, на відміну від необстріляних новобранців козацького війська, не вважало, що вся армія Стефана Потоцького виглядає, як перші його шеренги. Польські сурмачі ні на мить не замовкали, за їх допомогою полки, хоругви, роти і сотні виконували складні еволюції, демонструючи виправку і залізну дисципліну, готували до битви зброю. До атаки залишалися лічені хвилини.

Дещо простіше виглядали війська гетьмана Хмельницького. Тут, у лавах, які вишикувалися навпроти коронного війська, було значно менше блискучих панцирів, підбитих дорогим хутром багряних плащів, золотих галунів, срібних блях та медальйонів на конях, султанів на шоломах і місюрках вершників. Проте, якщо придивитися уважніше, під зовнішньою простотою козацьких нарядів ховалися вороновані кільчасті панцирі, потемнілі від часу і десятків бойовищ, але не менш надійні від того, лати і шоломи. Дужі козацькі руки верхівців з комонних сотень звично стискали вкриті змійками різнобарвних візерунків ратища довгих списів, руків'я кривих турецьких шабель і хижих бойових молотків-келепів. Піхотні батави наїжачилися

мушкетними стволами, стрілами луків і куш.[16] Перед першою шеренгою піхотинців, з проміжками у десять кроків, вишикувалися заряджені шротом шмигівниці.

Хмельницький, у супроводі Кривоноса, Нечая, Джеджалія і Криси, їхав верхи, пустивши коня кроком, перед лавами своєї армії і досвідченим оком помічав ті самі незначні деталі, які виказували приховану силу козацького воїнства. І жодного сумніву, жодного вагання не мав гетьман, ні на мить не здалося йому, що його військо слабкіше за армаду Потоцького. Ці люди не поступляться в хоробрості бундючному жовнірству, навіть лицарським традиціям шляхти. А що стосується військових хитрощів, витривалості та самопожертви, тут їм не може бути рівних. Вдивляючись уважним поглядом в суворі обличчя запорожців, реєстровиків і покозаченого поспільства, він не бачив в їхніх очах страху або вагань, була там лише безмірна відвага, любов до батьківщини і ненависть до тих, хто все життя пригноблював їх волелюбні буйні характери, а тепер стояв, вишикувавшись навпроти, збройною рукою сподіваючись стерти їх усіх з лона рідної землі.

– Скажи їм слово, батьку, – почув Хмельницький голос Кривоноса. – Вони очікують на нього. З ним вони згодні йти до перемоги або смерті!

– Так, – захриплим від хвилювання голосом мовив

---

[16] *Куша (заст.)* – арбалет.

Богдан. – До перемоги або смерті!

І розлігся над щільними козацькими рядами його зміцнілий враз голос. Поніс у серце кожному все те, що роками накипало в душі у гетьмана. Про що мріяв, мандруючи вкритими пилом або баговинням шляхами воєводств Великопольщі і сидячи біля багаття серед безкінечних просторів Дикого Поля. Що відчував і не міг висловити під час прийомів у королівському палаці або у вітальні коронного гетьмана. Чим марив, залишаючись без діла серед садів, нив та пасік рідного Суботова, і про що мріяв, коли зустрічав перших однодумців у занесених снігами куренях на Томаківці. Про рідну землю говорив Хмельницький, про волю й щасливе життя господаря своєї власної землі, якого вона завжди була спроможна обдарувати і обдаровувала щедро плодами його чесної праці. Про святу віру предків козацької нації, велику і могутню у своїй безмірній доброті, любові до ближнього та примиренні перед будь-якими випробуваннями, які посилає Всевишній. Про козацьку вольницю, що з давніх-давен захищає українську землю і православну віру, не жалкуючи крові і самого життя задля ідеалів, близьких серцю кожного українця. І жаданою вологою серед спекотної пустелі падали Богданові слова у свідомість справжніх патріотів, готових скласти непокірні голови радше, аніж скоритися гнобителям, стати невільника-

ми на своїй рідній землі, забути віру предків, прийнявши з рук єзуїтів ненависний православному серцю римський обряд. Сліпучими самоцвітами сповнювали душі тих, хто вважав себе вільним козаком, ті слова. Запалювали праведний гнів до іноземців, які зазіхнули на свята святих кожного козака – обирання власної старшини вільними голосами при арматі, бути вільним подібно до степового вітру, незалежним від рішень чужого йому сейму, коли мав козак бажання погуляти Чорним морем або степами Буджаку чи кримськими улусами.

Громом здійнялися крики вітання гетьману, над густими козацькими рядами злетіли в повітря тисячі шапок. А за мить вже полетіли в бій комонні сотні, твердим кроком пішли назустріч ворогу рівні батави. Вдарились грудьми з гусарськими хоругвами та рейтарськими ротами, вивільнивши до небес нечувану хвилю праведного гніву. А з флангу вже вдарили татари Тугай-бея, зім'яли блискучі гусарські ряди, використовуючи раптовість та свою чисельну перевагу, втягнули їх у запеклий шабельний бій, щоб за мить відринути і вдарити в іншому місці, спочатку засипавши ворога хмарами гострих стріл…

До пізнього вечора тяглися запеклі бої на Жовтих Водах кривавого дня п'ятого травня 1648 року. Левами кидалися крилаті гусари на козацькі сотні, не жал-

куючи життя, билися рейтари, драгуни, панцерники і ландскнехти. Часом пороховий дим застилав поле бою так щільно, що годі було й роздивитися якісь окремі деталі серед безумства битви. Польські гармаші не шкодували ні куль, ні пороху, ні картечі, щосили намагаючись допомогти атакуючим хоругвам артилерійським вогнем. Іноді цілими десятками виривали з козацьких батав бійців, заливаючи яскравим багрянцем великі плями на смарагдовому килимі молодої трави. Швидко і професійно караколювали голландські мушкетери, злагодженими залпами поливаючи ворожі батави, дружно, плече до плеча зустрічали козацькі сотні і татарські чамбули озброєні довгими піками французькі кондотьєри і німецькі ландскнехти. Але Марс не був прихильним до польського лицарства і солдат удачі. Ще сміливішими були козаки, ще хоробрішими і сильнішими. Без жодних вагань кидалися чубаті, з перекошеними від злості обличчями і налитими кров'ю очима запорожці в саму гущавину важко озброєної кінноти. Зі страшним криком зіштовхувались у рукопашній з бундючними панами. Злими собачками гавкали, захлинаючись гарячою картеччю, фальконети і гаківниці. Тріск шмигівниць віддавався моторошним виттям серед ворожих лав. І хоча багатьох славних лицарів-запорожців забрав до себе Господь, а ще більше скаліченими занесено було до табору, де в польово-

му шпиталі кілька старих січових знахарів прикладали максимум зусиль, щоб зменшити страждання поранених, вередлива фортуна посміхнулася гетьману Хмельницькому. Важка кавалерія Потоцького нічого не змогла вдіяти з противником, як не покладав на неї своїх надій Стефан. Значно поріділі хоругви польського лицарства втратили свій блиск та пишність, коли з останніми променями вечірнього сонця понурим походом втягувалися у ворота окопу. Піхотинці понесли ще більші втрати: іноді за командирами сотень стомлено крокували декілька десятків жовнірів у проломлених, залитих кров'ю латах. І той страх, який поселився в серці Стефана кілька днів тому, тепер знову стиснув йому груди. Холодні пальці тупим невиразним болем упнулися в груди Потоцькому, коли він бачив те, що залишилося від його війська, цих напівмерців, які проходили повз нього, немов жалобна процесія. Не дивлячись на молодий вік, Стефан мав достатньо військового досвіду, щоб зрозуміти: після сьогоднішнього бою і величезних втрат, котрі він за собою потягнув, не могло бути й мови про наступ на ворожий табір. Єдине, що залишалося, це прикласти щонайбільше зусиль для оборони власного обозу і чекати. Очікувати батька, Вишневецького, решту вельможного панства, перед яким він ще тільки тиждень тому мріяв похизуватися блискучою перемогою. Або… Або ще один

крок. Той самий, на який Стефан не погодився б нізащо ще ранком. Але тепер, сидячи посеред розкиданих ковдр, одягу і обладунків, на похідному ліжку в кутку шатра, схожий на загнаного мисливцями звіра в темному лігві, Стефан вже не бачив себе на чолі залізних легіонів Сципіона Африканського. У великому венеційському дзеркалі відображувалось виснажене обличчя розгубленого молодого чоловіка. З рідкими поки ще вусиками, скуйовдженим русявим волоссям і надзвичайно стомленими очима. Не прикликуючи челядь, Потоцький розшнурував на боці шкіряні паски, вивільнився від панциру і пожбурив його геть, приєднавши до шолома і наплічників, які було розкидано по підлозі. Потім повільно стягнув із шиї червону шовкову хустку і, поклавши її на долоні, опустив обличчя в її невагомі хвилі, безсило вперши лікті у стегна. Так не поворухнувшись просидів не менше чверті години. Не чув навіть, як зашурхотіла відлога шатра, коли один з гайдуків ступив було усередину, але, побачивши стан свого господаря, прожогом кинувся назад. Коли Стефан нарешті підняв голову, в очах його, окрім втоми, читалася якась дивна туга. Приглушеним голосом гукнув челядинців, які виструнчилися перед ним за мить. Наказав покликати ротмістра Чарнецького. Очікувати довелося недовго. Чарнецький, у пишному вбранні, що його, очевидно, встиг вже поміняти після бою, пе-

реступив поріг за хвилину.

– Сідайте, шановний тезко, – вказав йому Потоцький на широку, обшиту коричневим сап'яном лаву. – Я маю до вас цілком конфіденційну розмову.

– Цілком до послуг вашої милості! – мотнув головою Чарнецький і сів на вказане місце.

Кілька хвилин, немов не наважуючись розпочати розмову і сказати те, що повинен був сказати, Потоцький розглядав своє відображення в дзеркалі. Нарешті зітхнув і поглянув на Чарнецького:

– Пане ротмістре, не буду приховувати: я розбитий, знесилений і я… я…Чорт забирай, як соромно! Я не сподівався на такий нещасливий вигин долі! Кляте хлопство покинуло нас, це катастрофа!

– Прошу помітити: вони не лише покинули наш стан, вони досить активно протистояли нам під час битви, – Чарнецький, на відміну від Стефана, був спокійним та врівноваженим. – Але смію вас завірити: це ще не катастрофа. Ми знаходимося в добре захищеному таборі, крім того ми, стонадцять кіп дзяблів, лицарі! Нам звично дивитися в очі смерті. А ля гер, ком а ля гер, як кажуть французи.

– То так, проше пана, – поспішив згодитися Потоцький, – поля Марса для нас не новина! Але… Розумієте, я хочу бути зрозумілим… Щоб ви зрозуміли мене…

– Я розумію вас, мостивий пане, – Чарнецький схи-

лив голову і в очах його зблиснули насмішкуваті вогники, яких, утім, схвильований Стефан не міг помітити. – Ви сподівалися на… гм, на дещо інший перебіг подій. Вам наш похід здавався чимось на кшталт повного пригод променаду. Що ж, настала пора бути відвертими і визнати: ви помилилися. Ми опинились серед диких степів, які завжди були негостинними до нас. Якщо не сказати більше. Крім того, ми тепер у меншості, тому що ваш батечко, достойний Signum stupidiatis,[17] не виявив бажання прислухатись до порад людей, які ніколи не порадять поганого. Co modo[18] наш регімент складався більшою мірою з вовків, яких, як відомо, скільки не годуй… Результат не примусив на себе довго очікувати. Крім того, я змушений засмутити вас ще більше. Не далі як чверть години тому я отримав приватного листа. У ньому, проміж іншим, повідомляється про прихід на допомогу Хмельницькому сорокатисячної орди на чолі з самим ханом, Іслам-Ґераєм.

– Неймовірно! – Потоцький скочив на рівні і закрокував по шатру. Приголомшлива новина примусила його пустити повз вуха навіть глузливі слова на адресу власного батька.

– Але, не дивлячись ні на що, це схоже на правду. Дані підтверджуються і поведінкою коронного гетьма-

---

[17] *Signum stupidiatis (лат.)* – відзнака за дурість

[18] *Co modo (лат.)* – таким чином.

на.

– Прошу?

– Мене повідомляють, що його ясновельможність, не дочекавшись надвірних військ відомих нам мостивих панів, вирушив було з п'ятьма тисячами жовнірів на допомогу нам. Але, очевидно побоюючись нової Цецори, спочатку зупинився поблизу Тясмина, після чого повернувся за мури Черкас. Мій добрий товариш полковник Коряцький, якому і належить вище означений лист, намагається підбадьорити нас тим, що його ясновельможність пан Миколай надіслав листа до візиря Османської імперії Ахмеда-паші, у якому висвітлив останні події у вигідному для нас світлі. Мовляв, згідно договору з Високою Портою, Річ Посполита заборонила козакам розбійницький похід на Чорне море. А ті лотри, у відповідь на дотримання нами угод, об'єдналися з татарами і загрожують Польщі громадянською війною. Тут ставка на те, що султан пам'ятає наші недавні домовини з Венецією та Папським престолом щодо війни з Туреччиною, точніше, їхні негативні наслідки. А оскільки руки падишаха зв'язані вічними негараздами в територіальних суперечках з Персією, він намагатиметься не псувати стосунків з Варшавою і натисне на Іслам-Ґерая… Це, звичайно, за умови, якщо до рук султана ще не попали викрадені Хмельницьким у Барабаша королівські грамоти.

Потоцький кинув на співрозмовника швидкий погляд.

– Пан обізнаний з тим, що діється навколо нас, краще, ніж я!

– Дякую.

– Але, пшепрашам, то не є комплімент!

– Що ж тоді?

– Це… Це неподобство! Мої підлеглі діють украй погано. До цієї миті я не мав у своєму розпорядженні ні послів його ясновельможності, мого коханого батька, а ні «язика» з табору триклятого баніти!

– Не треба хвилюватися, мій друже. Дякувати Богові, ми все ж маємо потрібні відомості. А вам я повинен сказати: тепер не час гратися у великого полководця. Час рятувати військо.

Потоцький від несподіванки застиг на місці, немов на голову йому вилили відро крижаної води. Неймовірно! Але як може читати його думки цей сорокарічний ротмістр?! І Стефану раптом стало до болю соромно за свої хлоп'ячі мрії, за невдалу переправу через Жовту, за суперечку із Сапєгою. Він сів, майже упав у крісло і затулив обличчя долонями. Коли підвів голову, очі його дивилися на Чарнецького, наче в побитого цуценяти.

– Я згоден з вами, пане Чарнецький, – з важким зітханням вимовив він. – Власне, й про це я хотів… по-

радитися.

Чарнецький підбадьорливо махнув головою.

– Радий що ми з вами змогли порозумітися. Що ж, яких заходів ви плануєте вжити? Маю надію, ви розумієте – в ситуації, яка склалася, було б цілковитим безумством намагатися відійти на з'єднання із силами його ясновельможності коронного гетьмана?

– Так, я усвідомлюю.

– Тож…

– Тож прохав би вас розпочати переговори з Тугай-беєм.

У виразі обличчя Чарнецького годі було й помітити лукавство чи будь-що, окрім праведного обурення.

– Але, прошу пана, це приниження слави нашого шляхетного лицарства, позаяк кожний, хто вважає себе шляхтичем, звик діяти супроти ординців своїм мечем, а не за допомогою політичних реверансів!

Потоцький пополотнів ще більше.

– Що ж нам робити? Невже краще домовини з Хмельницьким?

– О, ні! В жодному разі! Це являло б собою ще більше приниження. Крім того, з такої справи годі сподіватися приварку. Хмельницький тепер – дикий тур з налитими кров'ю очима, котрі бачать червоне навіть там, де його немає.

– Молю вас, пане Чарнецький, підкажіть вихід, і я

ваш боржник довіку! – палко вигукнув Стефан.

Чарнецький обвів поглядом розкішні нутрощі шатра. Перські килими на стінах і на долівці, вишукані меблі у надмірній кількості, цілий оберемок шовкової білизни на постелі, золоті канделябри у вигляді маленьких амурів, які натягували тятиви своїх крихітних луків; розкішні пахощі парфумів та ароматичних свічок. Так, цей шмаркач їхав не на війну, а на веселу, повну пригод прогулянку. У свої двадцять шість він отримав призначення командувати реґіментом коронного війська, тоді як сам Чарнецький, котрий присвятив королівській службі більше ніж двадцять років, всього лише ротмістр у його війську, гірше, поручник при особі ясновельможного рейментаря. Тьху! Звичайно, бути сином польного, а потім і коронного гетьмана, то є велике щастя. Але не всі ж стусани на голову ротмістра Чарнецького! Так, він прекрасно розуміє: єдиний вихід для них зараз, – це можливість домовитись з татарами і за будь-яку ціну втримати їх від сприяння Хмельницькому. У такому разі вони ще мають шанс скористатися перевагою над козаками в кінноті й зламати хребта здрайцю. Правда, невідомо, що принесуть ті самі переговори. Тож нехай ініціатива непопулярних серед шляхетних кіл домовин з кочівниками, а якщо вони, ці самі домовини, вийдуть з-під контролю, то і цей факт, нехай все буде пов'язано з іменем

Стефана Потоцького. Про що ротмістр його королівської милості Чарнецький і розповість при нагоді вельможному панству, доповнивши розповідь саме такими подробицями, на які заслуговує цей нездара, котрий уявив себе Гаєм Юлієм Цезарем.

– Вихід ви назвали самі, – нарешті озвався Чарнецький голосом, у якому бриніли нотки щирої дружби. – Звичайно, вихід не найкращий для хороброго лицаря, але… Ні, мовчіть, мовчіть! – замахав він руками, побачивши, що Потоцький мало не захлинувся від образи. – Все розумію, все! Виключно pro bono publico.[19] Пан Єзус відвернув від нас своє обличчя, і то єдине пояснення усіх наших бід.

– Так! – гаряче закивав головою Стефан. – Моє серце і мої діяння – все заради загального блага! Тож… Ми спробуємо домовитися з Тугай-беєм?

– Вимушені! Ви вимушені на це злою насмішкою долі, бачить Бог!

– На Бога, пане ротмістре, допоможіть мені в цій справі, адже всім відомий ваш дипломатичний талант!

Чарнецький встав.

– Не переймайтеся. Почну займатися цим негайно.

– О! Ви не уявляєте, наскільки я вдячний вам за це! Тепер я ваш боржник!

– Ну що ви. Мій гонор не дозволить мені нажива-

---

[19] *Pro bono publico (лат.)* – задля загального блага.

ти дивіденди на… гм, на такій справі. Хіба що якісь дрібниці. Так, аби дати пану привід не почувати себе боржником… Тепер про справу. Мені потрібні помічники. Краще зі всіх, ким ми маємо можливість розпорядитися, тут підійдуть, на мою думку, пани Войнилович і Бруханський. Крім того, знадобляться гроші, ну і, звичайно, обіцянки. Обіцянки про ще більші гроші. І для початку піднесемо в дар псявірі кілька негівських огирів і багату зброю. Татари цінують надзвичайно як перше, так і друге.

Потоцький розвів руками:

– Можу лише сказати, що я не помилився, викликавши вас для обговорення такої делікатної для нас справи.

– Дякую, шановний тезко, – схилив голову Чарнецький. – А тепер дозволю собі піти, щоб зайнятися задуманим.

– Так! Не смію затримувати вас навіть на мить.

Коли відлога намету заховала за собою постать ротмістра Чарнецького, Стефан з полегшенням зітхнув. Як добре, що є на кого покластися у важку мить, що є люди, які зрозуміють і підтримають, коли він, Стефан, потребує того найбільше. Настрій помітно поліпшився, і Потоцький, гукнувши челядь, наказав накривати на стіл, а сам, очікуючи на вечерю, налив собі чималенький кубок угорського і звалився з ним у постіль.

II

Сотня Богуна, ще не повністю сформована і погано озброєна, опинилася під час битви на дільниці, яка витримала на собі чи не найважчі удари гусарії, але вистояла, у чому була велика заслуга новопризначеного сотника. З безмірною хоробрістю, забувши про безсонну ніч і втому, кидався Іван у гущу ворога. Примруживши очі, схрещував свою шаблю з ворожими, власним прикладом спонукав козаків і вчорашніх селян до бою. Поряд з ними пліч-о-пліч зустрічав лавину ворожої кінноти, а за хвилину вже повертав лафет шмигівниці, щоб шквалом картечі допомогти необстріляним новачкам витримати нищівний удар гусарських списів. Його турецький панцир і гостроверхий шолом виблискували у променях сонця, немов обладунки казкового лицаря, а вкрите ворожою кров'ю шабельне лезо раз по разу ставило крапку в житті котрогось із шляхетного панства. О, тисячу разів був правий Омелько Чорний, коли ще в далекому дитинстві Богуна побачив у хлопця неабиякий хист до фехтування. Швидка, як кидок змії, разюча, немов блискавка, і несподівана, як удар долі, його шабля примушувала розширюватись від страху очі бувалих рубак з польського лицарства. Його пістолі не хибили,

а могутній голос наповнював хоробрістю серця козаків. Разючій енергії Богуна дивувалися навіть Кривоніс та Хмельницький, від чиєї уваги не заховалася мужня поведінка нового сотника.

Навіть коли нічна темрява припинила кровопролиття, а в шатрі Потоцького саме відбувалася розмова польського рейментаря з ротмістром Чарнецьким, Богун був з головою заглиблений у сотенні справи. Сидячи просто біля вогнища, він, підклавши під аркуш паперу шматок дошки, складав реєстр козаків своєї сотні. Один за одним підходили козаки до вогнища, називали свої прізвища, відповідали на кілька запитань і займали свої місця серед возів, вогнищ, навісів і виставлених у піраміди ратищ та мушкетів.

– Хто такий будеш, козаче? – запитував у чергового козака Іван.

– Данилом кличуть, Пилипенко…

– Звідкіля родом?

– З Черкас.

– Козак?

– Ні, ваш мость, з поспільства.

– До нас що привело?

– Несила на пана й жида спину гнути. Так кляті сала за шкіру залили, що хоч головою до стіни…

– Не треба головою до стіни. Краще ляхам голови розчерепити… Самопал є?

– Та де там! Але бачить Бог, від мого кола сьогодні славно тріщали шляхетні кістки! – Пилипенко багатозначно зважив у руці чималенького грубо обтесаного кола.

Іван посміхнувся:

– А ти, чоловіче, силою, бачу, не обділений. Тут і кінські кістки затріщать!

– А таки тріщали, – шморгнув носом Пилипенко під гучний регіт оточуючих.

– Ну от що, козаче, самопала доки не дам, але бачив я в нинішніх трофеях замашну бастарду. Якраз під твою руку. Михаиле!

– Тут я! – Нечипоренко тієї ж миті подав Богуну старовинний меч з важким довгим лезом.

– Тримай, козаче!

– Та селянин я…

– А я кажу – козак!

Пилипенко прийняв з рук сотника зброю, зважив її у руці й діловито промовив:

– Трохи залегкий, але файна цяцька. Навкруги знову засміялися.

– Хто там наступний? – повернувся до козаків Богун.

За годину до реєстру було внесено всіх. Порахувавши, Іван знайшов у списках двісті п'ятдесят два прізвища. Він дбайливо склав папери і гукнув Михайла.

Той швидко з'явився з темряви і сів поряд.

– Люди не голодні? – запитав його Богун голосом, у якому чулася втома.

– Усіх нагодували.

– То добре. З припасами Нечай допоміг?

– Він. Казани дав, пшона, сала. Усе як у людей. Та й голодранці наші не всі з порожніми руками. Ти б попоїв, пане сотнику!

Іван голосно позіхнув, затуливши долонею рота.

– Давай, що там у тебе…

Нечипоренко підвівся і зник у темряві. За хвилину повернувся з невеличким казанком тетері, шматком паляниці і величезною цибулиною в руках.

Богун лише цієї миті відчув голод. Без зайвих церемоній він підсунув до себе казанок і почав пізню вечерю. Час від часу поглядав на Михайла, який сидів поруч, задумливо дивлячись на вогонь.

– З Данилом розмовляв? – запитав у нього Богун.

– Розмовляв. Бачилися, як до табору входили.

– До себе не кликав?

– Кликав.

– А ти що ж?

– Нічого. Я попрохав його, щоб з тобою залишитися.

– Справа твоя, але ж кум…

– Пан сотник не задоволений мною? – похмуро зиркнув на Богуна Нечипоренко.

– З чого ти взяв? – здивувався Богун.

– Чому ж відсилаєш до Данила?

Богун відповів не одразу. Ретельно вишкрябав ложкою казанок, запив джерельною водою з баклаги і дістав люльку.

– Я тебе, Михаиле, не відсилаю, – озвався нарешті. – Хочу лишень, щоб ти знав: я радий, що в мене є такий добрий помічник. Кращого осавула у сотню годі й шукати. Але дивно, у тебе що, з Данилом ворожнеча?

– Що ти! Данило добрий козак і хороший кум, але справа не в ньому.

– У кому ж?

– Дозволь, пане сотнику, не відповідати на твоє запитання, – зиркнув на Івана Нечипоренко.

– Як знаєш. То що, коли вже так, будеш мені за осавула? Михайло звівся на ноги, зняв з голови шапку і вклонився Богунові до землі.

– Дякую за честь, пане сотнику, – мовив поштиво.

– От і славно, – зрадів Іван. – Трохи справ на тебе перекину. Хоча що там перекладати, – Богун згадав, що Нечипоренко ще від Кам'яного Затону прийняв на себе господарські справи загону, який одноголосно обрав його, Івана, своїм отаманом. – Бо ж негоже сотнику реєстри складати!

До вогнища підійшов озброєний мушкетом козак.

– Пане сотнику, до вас якийсь чоловік, – неголосно

доповів він.

– Хто ще?

Козак знизав плечима:

– Не відаю. Мовить: сотника Богуна хочу бачити, і крапка.

– Пустіть, – коротко наказав Іван.

За хвилину перед Богуном стояв літній чолов'яга в потертій свитині, сивих полотняних шароварах і баранячого хутра шапці. При боці шабля, за спиною невелика, полотняна ж таки торба. У погляді його сумовитих очей Богуну привиділось щось знайоме.

– Чолом тобі, пане сотнику, – вклонився прибулий, звертаючись до Івана голосом, у якому теж відчувалися знайомі нотки.

– Здоровий будь, козаче, – поважно вимовив Богун, – оповідай, що привело тебе до мене такої пізньої пори?

Козак якусь мить розглядав Івана, потім полегшено зітхнув.

– Таки знайшов. Адже я ні імені твого не знав, ані прізвища. Не пам'ятаєш?

Іван у свою чергу вивчав вкрите зморшками обличчя незнайомця, його виразні очі і довгасте підборіддя з тонкими вустами. Де ж він міг бачити цього чолов'ягу? І раптом, немов перед очима, постав шинок на околицях Бару, наповнений ароматами спекотного поля ві-

терець, запобігливий служка в шинку, який після кількох чарок оковитої, піднесених Нечаєм, оповів свою сумну історію… Невже він?

– Іван. Іван Коваль, – сказав Богун упевнено.

– Точно! Признав, вашмость. А я на це й не сподівався.

– Це було нескладно, чоловіче. Ну, оповідай, що до мене привело?

Коваль лише знизав плечима:

– Прийми в сотню.

Іван випустив кільце тютюнового диму і подивився в очі Ковалеві.

– У сотню, кажеш… Чому не прийняти? А що ж твій шинкар?

Коваль раптом спохмурнів.

– А що шинкар? Я свій борг віддав увесь, до решти… То приймеш? – у голосі прибулого чувся такий біль і погано прихована злість, що Богуну на мить стало не по собі.

– Візьму, козаче. Та ти не гарячкуй, я шинкаря не в насмішку тобі пригадав. А Одарка твоя як, видужала?

– Немає Одарки. Віддала Богові душу. Від тієї пори, коли ми з тобою, ясний пане, бачилися, всього кілька тижнів і прожила.

Коваль, вимовивши ті слова, якось одразу перемінився. На обличчі заграли жовна, в очах блиснув ли-

хий вогник, а рука підсвідомо стиснула руків'я шаблі.

– Велика колотнеча тоді зчинилася, коли ти, пане сотнику, дівку з палацу вивіз. День і ніч гетьманські пси землю рили. І нарили таки… Бачило якесь стерво вас у Мойсаха, тож молодий Конєцпольський того ж дня у нас у шинку був. Примчав із двома гайдуками, Мойсаха за пейси на подвір'я витяг… Жид тоді на мене пальцем і показав, мовляв з вами шептався, підбивав на щось. У-у, собаче плем'я! – Коваль до половини оголив шаблю, а потім з різким стуком вкинув її назад. – А далі… Далі мене в підземелля. Три тижні товкли немов старе цебро. Кожного дня товкли, випитували хто ви та що. А я й не знав… Але навіть якби знав, не сказав би! Така мене тоді злість взяла пекельна! Не від болю вив я, коли Олександрові посіпаки мені чобітьми ребра рахували, ні! Від того, вашмость, що не міг я йому, упиреві, в груди вчепитися, голими руками вирвати його чорне серце!..

А за три тижні випустили. Не знаю, яка муха Конєцпольського вкусила, тільки звелів він мене відпустити, дав кожуха і десять злотих. Десять клятих злотих! Людина, яка відібрала життя моїх дітей, кинула мені, немов кістку собаці, десять блискучих холодних монет. О, я в горлянку готовий був йому застромити ті гроші й неодмінно зробив би це, коли б мав бодай хоч найменший шанс продертися крізь натовп його пахол-

ків. Здорові відгодовані гайдуки проти мене одного, у якому після гетьманської гостинності душа ледь-ледь тіла трималася…

А від Мойсаха я взнав, що померла Одарка… Так я її і знайшов у комірчині на задньому дворі жидівської господи, де лежала відколи руки обпекла. Баба з нею була. Сказала: Мойсах не пускав до неї нікого, води не давав… Бабу покликав, лише коли вона, сердешна, конати почала. Якби раніше… Рани їй на руках поятрилися, лихоманка…

Деякий час Коваль мовчав. Потім перевів подих, мало не схлипнув, після чого продовжив:

– Коли поховав її біля Филона та Оленки, я витратив на панахиду та поминки кляті гроші, уночі розпоров Мойсаху черево косою і подався на Запоріжжя. Відтоді й переховувався по лугах та плавнях. А коли про Хмеля почув, зрозумів – це моя жадана нагода із собакою Конєцпольським порахуватись. А тебе знайшов, тому що навік у пам'яті твої слова закарбувалися, мовляв, настане час, і ми запитаємо в нього за всі наші кривди. Тож веди, сотнику, і ти побачиш – Іван Коваль не лише за жидівськими баняками дивитися ладен!

Коли Коваль нарешті замовк, Богун рвучко піднявся і простягнув йому руку. У відповідь відчув потиск міцної жилавої руки. Руки, яка звикла до важкої праці, а тепер була змушена шукати лише одного – помсти

тим, хто розбив зароблене працею право на щасливе життя цього чоловіка.

– Я не виню нікого, окрім них… Нікого! – вимовив Коваль.

Далеко за північ ліг відпочивати Богун на постелених для нього козаками кожухах, але сон не йшов до нього. Не йшов навіть після безсонної ночі й неймовірно важкого дня. Заклавши руки за голову, лежав Іван і дивився в чорне, засіяне діамантовим пилом Чумацького Шляху і вогниками зірок небо і пригадував ту мандрівку до Бару, про яку мимоволі нагадав йому нещасний Коваль. Господи, скільки ж часу минуло відтоді? І несподівано, примушуючи Івана звести голову від м'якого лежака, на тлі зоряного неба постав світлий образ коханої. Важка русява коса, усміхнені лагідні очі, ямочки на свіжому рум'янці щічок. Кольору стиглої калини жадані вуста… Уявний портрет перед очима був таким чітким і повним життя, що у Івана защеміло серце.

– Ганно, зозуленько моя… – нечутно зашепотів Іван неслухняними губами.

Серед цієї безкінечної ночі, яка нависла над ним на самому початку довгого бойового шляху через поневолену поляками Україну, він до болю чітко відчув, як далеко він від неї, такої любої, такої жаданої. Каменем на серці раптом повисли сотні верст звивистих, порос-

лих рідкою прибитою травою шляхів. Недовго, зовсім недовго продовжувалося їхнє вистраждане за стільки років щастя. А що ж там попереду? Як хочеться зазирнути за сиву пелену таємничого майбуття! Утім… не так це! Чи не щастям для того ж Коваля було незнання майбутнього кілька років тому? І від такої думки Богун мимоволі здригнувся. Помилуй нас, Отець Небесний… І губи гаряче зашепотіли молитву. Як же добре, що тепер ніч, що нічий сторонній погляд не може помітити його тривожний вираз обличчя, муку в сірих очах. Ні, не потрібно знати майбутнього! Нехай все пливе за своїм звичаєм А з Ганною він може поспілкуватися й в уяві, адже це дуже просто, коли людину ТАК кохаєш.

– Здрастуй, зіронько моя ясна, голубко моя, квіточко весіння, – тремтять в уяві власні слова.

А у вухах майже реально дзвенить піснею весняних струмків до болю знайомий голос:

– Лицарю мій, сокіл ясний! Як же стомилася я без тебе!

– І я теж, серденько. У гущавині лісу мені вважається твоя легка постать, коли дивлюсь у темну далечінь, у подиху степового вітру відчуваю пахощі твого волосся. З безодні зоряного неба приходить до мене твоя чудесна посмішка. Лише тобою живу, лише тим днем, коли матиму змогу обійняти тебе, пригорнувши

до серця.

– Який ти засмучений, Іванку! Не сумуй, не впускай у своє серце нудьги й печалі. Посміхайся! Посміхайся так, як ти вмієш, коли лукаві вогники виграють у твоїх очах, коли ясне чоло твоє розгладжується, а міцні руки лагідно, немов пір'їна, лежать на моїх плечах. Так! Ми зустрінемось, козаче мій любий, нам ніщо не зможе завадити, саме тому посміхайся.

– Я не буду сумувати! Хіба ж можу носити в серці нудьгу та печаль, коли в мене є ти. Лише важко усвідомлювати, що ти так далеко, лише сумно, що ми на самому початку довгого і важкого шляху крізь війну і кров, лише тривожно, що ти сама там, моя дорогоцінна.

– А пам'ятаєш ту заметіль?

– Звичайно, пам'ятаю!

– Пам'ятаєш, як хотів сварити мене?

– За тебе, за тебе, ясочко моя, хвилювався. Серце обливалося кров'ю, коли думав, що могло статись з тобою, якби коні збились з дороги, коли згадував палаючі, жадібні до крові від страшного голоду очі вовків у гущавині.

– Не хвилюйся за мене, мій любий, не бентежся, коханий! Молю Бога, аби вберіг тебе від кулі гарячої, від шаблі гострої. Молю і день і ніч, щоб дав нам зустрітися, щоб не відбирав одне в одного, і вірю, що Він по-

чує мою гарячу молитву. Настане щаслива година і ми будемо поряд, ти і я. І ніщо у світі не зможе нас розлучити!

– І я вірю, Ганно. Інакше і не буває, не може бути, коли люди кохають. А давай пригадаємо все наше життя від початку?

– Давай. Це ж дуже просто. Воно почалося в Синопі, серед палаючої золотої клітки, якою був для мене сераль Ахмеда-паші.

– Так, саме там народилися Ми. Серед палаючого міста, серед зойків і грому пострілів, серед дзвону оскаженілої криці. Адже справжнє почуття не може з'явитися на світ у тихій заводі. Ні, йому потрібне ревіння бурі, удари несамовитого вітру і нестійкість ґрунту під ногами. Лише сильний вітер здатен перетворити слабку іскру почуття на всепоглинаючу заграву пристрасті. Саме тому Ми народилися тієї миті.

– І ти купив мене за кухоль горілки.

– Я був змушений, інакше б кров побратима навіки прокляла наш союз.

– Не виправдовуйся любий, я не дорікаю тобі, лише хочу, щоб ми пам'ятали кожну мить Нашого життя.

– А після того я мало не втопив тебе у хвилях буремного моря…

– Мені було страшно тоді, любий. Та чорна безодня…

– О, вибач, вибач мені, зіронько ясна!

– Я не могла загинути тоді. Якби я знала це, страх не холодив би мого серця. Адже народившись, Ми ще не усвідомили того в буремному морі.

– І значно пізніше.

– Так, значно пізніше. У розкоші палацу, огорнута увагою шляхетного лицарства, занурившись з головою в насолоди бенкетів, прийомів і залицянь іменитих кавалерів, оглухнувши від дзвону золота і упиваючись владою над багатьма, моя половинка Нас ще тихо спала. Спала, очікуючи, коли її пробудять від сну. Спала довго, тому що ти, шляхетний мій лицарю, насолоджувався піснею мечів, забуваючи, що Ми народилися.

– Жодного дня, миті одної не дозволив собі забути. Але мене звали знамена тих, хто повстав за кращу долю України. Хіба я міг не почути їх сурму? Хіба міг у погоні за власним щастям покинути лави борців?

– А пам'ятаєш ту ніч, коли ми зустрілися на мурі дядечкового палацу? Як оглушливо мовчала тиша, а небо було таким, як і зараз? Ти був наївним і щирим… А потім пообіцяв перевернути землю заради того, щоб я стала твоєю… Вічний борець, вічний мандрівник… Тоді я думала, що бачу тебе востаннє, адже на мене очікували заручини. А ще невдовзі моя половинка Нас прокинулась. Несподівано, неждано! Немов чари,

немов омана, з тугою і усвідомленням того, що я сама сполохала власне щастя. І як же довго довелося чекати на тебе! Як страшно було думати про те, що наші стежки розійшлися навік.

– Загрубіле у боях серце козацьке не відчувало твого поклику, люба… Але у снах і наяву приходив до мене світлий твій образ. Приходив, обпікаючи неземною красою і лякаючи недосяжністю…

– Милий, милий Іванку. Не намовляй на себе, хіба серце, яке здатне так кохати, може бути загрубілим? Ти лише стомився, мій лицарю. Ти стомився. Поспи любий, поспи…

І нечутно для Богуна прийшов сон, м'якою своєю рукою здмухнувши втому важкого бойового дня. Залишив лиш дорогий серцю усміхнений образ на тлі загадкового Чумацького Шляху.

III

На світанку Хмельницький прийняв рішення атакувати польський табір силами запорізької і татарської кінноти, одночасно віддавши наказ полкам Нечая і Кривоноса шикуватися в каре для піхотного штурму. Січові гармаші, зачувши добру справу, почали завзято обстрілювати шанці Потоцького дутими стрільнами. Скоро там, попереду основного окопу, виросли білі

стовпчики вибухів, за якими почувся ледве вловимий на відстані крик. В окулярах далекозорих труб заметушилися жовніри, впали перші поранені.

Богун на чолі сотні зайняв своє місце в строю, поряд з рештою піхоти Данила Нечая. Дбайливим оком оглянув озброєних довгими двосаженними списами козаків перших трьох шеренг, перед якими стояли дві даровані Данилом шмигівниці і десяток важких, засипаних землею возів, на котрих було влаштовано дощані щити для захисту від ворожих куль і картечі. Повернувши голову, Іван помітив Михайла. Новопризначений осавула щось діловито пояснював козакам, ті уважно слухали, кивали погоджуючись головами. Богун прислухався.

– Стояти, пани-молодці, будь що, а стояти! – кричав Нечипоренко. – Не дивись убік, уперед дивись! Якщо поряд впав козак, не твоя справа! Попереду впав – переступи! Про них буде кому потурбуватися, ваша справа стояти і крокувати вперед. Уся увага на кінчику списа. Ваше життя на кінчику списа, а решта просто гамір і пил. Коли ти відчуєш, що тебе дістали, посміхайся! Ти вже у кращому світі!

Помітивши Богуна, Михайло підійшов до нього.

– Добра розмова! – Іван поклепав осавула по плечу. – Вони вірять тобі.

– Ні, пане сотнику, вони вірять тобі і Хмельницькому,

тому ладні померти.

– Усі помремо, якщо на те воля Божа. Коли встиг? – Іван вказав на вози із землею.

– Так, уночі… У деякі з возів ми колів наставили, здалеку зійдуть за шмигівниці. А за кожним возом по п'ять козаків з мушкетами, нехай підсипають ляхам перцю.

– Добре, Михаиле, добре. Тільки щоб дружно, єдиною лавою… Нам би до окопу дійти, а там уже на шаблі.

– Дійдемо, пане сотнику. Хлопці – вогонь, у діло просяться так, що не спиниш!

До Богуна підскочив на швидконогому конику полковницький джура.

– Пан полковник просять до себе…

– Зараз буду, – хитнув головою Богун.

Нечая Іван знайшов на пагорбі, який дещо здіймався над улоговиною річки Жовтої, на березі якої розташувалися супротивні табори, і який займало ліве крило козацького піхотного каре. Поряд з полковником, серед почту з джур, хорунжого і бунчужного, знаходився й сам Хмельницький. До гетьманського почту приєдналися й кілька досить багато вбраних татар, котрі, судячи зі всього, прибули від Тугай-бея для координування дій своєї кінноти з рештою повстанського війська. Тієї самої миті, коли Богун, притримуючи шаб-

лю, піднімався на пагорб, Тугай-бей, приклавши руку до своєї величезної чалми, поглядав на польський табір, на якусь деталь, розташовану там, де йому вказував Хмельницький. На мурзі був зодягнений оксамитовий кунтуш, з-під якого блищала кольчуга, на ногах Тугай-бей мав широкі зелені шаровари і червоні сап'янові чоботи. Рондик вороного коня сановитого татарина вражав пишністю срібних бляшок, золотого галуна і дорогої лакованої шкіри.

Нечай знаходився дещо поодаль від гетьмана. Стиха перемовлявся з Кривоносом, який теж розглядав табір Потоцького в далекозору трубу.

– А, Іване, добре, що прийшов! – потиснув Нечай Іванові руку. – Як там у тебе?

– Усе добре. До бою готові, – коротко відрапортував Богун, потискаючи руку Нечаю, а потім і Кривоносу.

– А це що у вас перед батавою? – вказав Кривоніс на вози із землею та дерев'яними крилами.

– Та от, трохи батаву від куль та картечі прикриємо…

– Молодець! – посміхнувся Нечай. – Казав я тобі, Максиме: золота голова в нашого пана Івана. Поглянь – здалеку ну ніби шмигівниці!

– А тут, Даниле, якраз і не моя заслуга. То осавул мій таку армату винайшов.

– Усе одно молодці, – похитав Нечай головою, – бідний думкою багатіє! А в мене новини для тебе, тому

й викликав.

– Новини? – враз насторожився Іван. – Які ще новини?

– А чому ж так насторожився? – Данило загадково підморгнув. – Та хороші, хороші! Уночі чотириста шабель запорізького війська прибули пану гетьману на підмогу, все охочекомонні. А привів їх… Ну а ось і пан військовий суддя сам до нас завітав, – закінчив він, дивлячись на когось за спиною в Богуна.

Іван рвучко повернувся. Позаду, кроків за десять від нього, взявши руки в боки, сидів у сідлі доброго гнідого жеребця Омелько. Знівечене колись обличчя розтягнулось у посмішці, очі, вкриті сіточкою дрібних зморшок, весело дивилися на Богуна. За мить Деривухо сплигнув на землю і підійшов до Івана.

– Ох і молодець! Ох і красень! Ну іди, іди, почоломкаємося! – він ухопив Богуна в обійми і тричі навхрест поцілував. – Ще вночі хотів тебе бачити, та де там! Данило каже: не руш, най відпочине. Та що я бачу? Чи ти вже не радий старому товаришу та курінному отаману, козаче? – Омелько вдавано звузив очі.

– Та Бог із тобою, чому ж не радий? – щиро посміхнувся Іван. – Не чекав я на тебе, навіть не сподівався.

Омелько нарешті випустив з обіймів колишнього вихованця і по черзі потис руки Нечаю і Кривоносу.

– Як же я можу на лежанці боки відлежувати, коли

тут такі справи закрутилися. Бачу, Максиме, настрашили ви ляхів добряче, за окоп і носа не поткнуть, – звернувся Омелько до Кривоноса.

– Підсипали учора куті, – недбало кинув той.

– Ну, а нині ще й брагою почастуємо, – Омелько поклав руку на руків'я шаблі.

Поблизу них проїхали кілька старшин на чолі з полковником Крисою, наблизившись до Хмельницького, вони зупинили коней.

– Ось що, Іване, – взяв Богуна за плече Омелько. – Потім потолкуємо, розповіси мені, як ти тут жив-був. Зараз у гетьмана невеличка нарада, і я маю бути там.

– Увечері, – хитнув головою Богун.

– Добро.

Іван повернувся і покрокував було схилом донизу, проте, зробивши всього кілька кроків, почув голос Нечая:

– Іване, запишись!

Богун знизав плечима і приєднався до кола старшин, у центрі якого знаходились Хмельницький і Тугай-бей.

Хмельницький, на якому, як і на Тугай-беєві, був під запиленим каптаном панцир, усе ще впівголоса радився з мурзою. Тому очевидно імпонувала така увага з боку гетьмана та козацької старшини – вузькооке обличчя з високими вилицями мало вираз задоволен-

ня і спокою, а тонкі, пещені пальці повільно перебирали чотки, зроблені з великих рожевих перлин. Нарешті Хмельницький востаннє кивнув головою, погоджуючись у чомусь із мурзою, і звернувся до старшини:

– Доброго дня вам, панове, радий вас бачити і всім бажаю славної перемоги над ворогом, – по колу пробігло схвальне гудіння, після якого голос гетьмана залунав буденно, по-діловому. – Довгі теревені розводити не будемо, ні до чого. Отже, буду говорити коротко. На нинішній день наше основне завдання – витягти ляха в поле, тож усі сили і хист потрібно прикласти до того, аби Потоцький вивів кавалерію за межі окопу. В іншому випадку ризикуємо розбити лоба до гарматних позицій ворога. Щеня, я маю на увазі Стефана, після вчорашніх невдач буде обережнішим, але, якщо віднестися до справи терпляче, по-творчому, мусимо отримати потрібні для нас наслідки. Тож думка моя така: полки Нечая, Кривоноса та Криси…

За чверть години Богун, без шолома і шапки, підставляючи обличчя свіжому вітру, стояв перед лавами своєї сотні з оголеною шаблею в руках. Поряд, під розвернутою хоругвою, знаходився сотенний хорунжий Тетерка, дещо позаду осавул Нечипоренко. Праворуч і ліворуч, на відстані в п'ятдесят кроків, зайняла свої місця старшина інших сотень. Прислухались. Нарешті десь у тилу піхотних полків низьким басовитим

голосом зарокотали литаври. Повільні ритмічні удари, схожі в своїй урочистості на відголоски весняного грому, здійнялися над багатотисячним військом. Одразу ж до Богуна долетів голос Данила Нечая:

– Ну, з Богом, соколики, усі вперед!

І рипнули колеса важких возів, із дзвоном металу рушили батави, супроводжувані веселою грою бандур, співом сопілок та срібними дзвіночками бубнів. Козаки зневажливо поглядали на польський табір, міцні руки гралися ратищами, келепами та шаблями. Повільно, але невблаганно, немов вода весняної повені, підступало козацтво під польський окоп. А там, скільки не вдивлялися старшини, годі було й побачити жодний більш-менш вагомий рух. Високі вали наїжачилися хижо загостреними колами, ворота було щільно зачинено, у передових шанцях ні душі. Десь там, за міцними дубовими щитами артилерійських позицій, причаїлася смерть, посаджена у бронзові і чавунні циліндри гармат, звідти люто позирали очі тих, хто звик дивитися на українську націю, як на робуче бидло. І саме тому відважні сини цієї самої нації міцніше стискали в руках зброю і, наплювавши на небезпеку, крокували назустріч гарматним жерлам. І дивне почуття охопило Богуна тієї миті. Крім звичного вже бойового запалу, окрім стукоту в скронях і передчуття битви, він раптом відчув себе на чолі грізної сили. Настільки мо-

гутньої і відчайдушної, що вона, прокинувшись, зможе зрівняти із землею цілі міста, каменя на камені не залишивши від наймогутніших цитаделей, перекроїти мапи держав і вирішити долі цілих народів. І він, Іван Богун, був часткою тієї великої сили, ведучи за собою в бій її підрозділ. Гаряча хвиля пробігла жилами Богуна, і він, закинувши на плече блискуче шабельне лезо і високо здіймаючи голову, широко ступав по зеленому килиму трави. Підставляв обличчя променям по-літньому пекучого сонця і впивався насолодою від власної сили. Бандуристи позаду вигравали щось молодецьке, безшабашне, від чого слова пісні самі просилися на язик:

Розлилися круті бережечки,
Гей, гей, по роздоллі,
Зажурилися козаченьки,
Гей, гей, у неволі.
Гей, ви, хлопці, ви, молодці,
Гей, гей, не журіться,
Посідлайте добрі коні,
Гей, гей, садовіться!..

Почата Богуном пісня враз перекотилася козацькими рядами, перекинулась до інших сотень, полків, і, нарешті, загриміла кількома тисячами низьких чоловічих голосів:

Та поїдьмо в чисте поле,
Гей, гей, у Варшаву.
Та надеремо китайки,
Гей, гей, та на славу…

З табору Стефана Потоцького розширеними від страху очима поглядали на широку хвилю козаків, яка невмолимо наближувалась, заповнюючи малахітовий килим трав строкатими кольорами одягу, блиском зброї і обладунків, дратувала їх багатоголосою піснею:

Гей, у лузі червона калина,
Гей, гей, похилилася,
Чомусь наша славна Україна,
Гей, гей, засмутилася.
А ми тую калиноньку,
Гей, гей, підіймемо.
А ми ж нашу славну Україну,
Гей, гей, розвеселимо!

Дочекавшись закінчення пісні, в тилу козацького війська тривожно та швидко загуркотіли литаври, змінюючи свій повільний ритм на мілкий дріб. Нечай, а за ним і сотники та решта старшини, зупинилися. Богун високо здійняв руку.

– Добре, пани, браття! А тепер назад. Повільно, ляхам спину не показати! – щосили гукнув він, не повер-

таючи голови. Його погляд блукав по ворожому табору, де було добре помітно з цієї відстані тліючі ґноти на рогулях, що їх тримали в руках пушкарі, чорні жерла гармат і вишикувані за частоколом кавалерійські хоругви в повному обладунку; чув, як хропли коні під гусарами і як шелестіли від найменшого руху їх металеві крила.

У супроводі рокотання литавр полки задкували не менше ніж чверть години, доки не опинилися неподалік від власного табору. Нарешті дріб тулумбасів затих.

– Порівняти ряди! – бадьоро вигукнув Богун.

За хвилину тулумбаси забили так, як і на початку, – повільно і грізно. Їх урочисте «Бом! Бом! Бом!» надавало наступу багатотисячного козацького війська ще більш смертоносного вигляду. Цього разу, на відміну від першого наступу, йшли мовчки, без пісень і розмов. Затихли й музики. Натомість на поле перед возами і шмигівницями вискочили кілька десятків запорожців у самих лишень синіх шароварах та сап'янових чоботах. Виграючи могутніми м'язами під бронзовою від загару шкірою, вони з несамовитою швидкістю почали вимахувати важкими карабелами і палашами, виконували відчайдушні стрибки і трюки. З відстані здавалося, що широкі плечі завзятих січових рубак укрилися сяйвом – з такою швидкістю смертельно загострена

криця літала зовсім поряд з оголеними, а тому беззахисними торсами бійців. Шаблі перекидалися з руки в руку, описували кола, вісімки, імітували разючі, швидкі, як вітер, удари. Потроху наблизилися до межі, від якої відступили минулого разу. Литаври продовжували гуркотіти. Знову близькі жерла гармат, сизуваті димки ґнотів і дзвінка тиша у ворожому таборі. Богун поглянув на Нечая, який виступав на десяток кроків попереду, на чолі полку, відрізняючись від решти війська лише полковницьким перначем у руці – такий самий розкуйовджений оселедець, розхристаний каптан, з-під якого виглядають волохаті груди, у правиці оголена шабля, у зубах люлька.

– Пора! – пролунав нарешті його голос.

Богун повернувся до батави і змахнув шаблею.

– Лучники! – коротко вигукнув він.

Тієї ж миті з рядів пікінерів виступили озброєні великими луками козаки. Лічені секунди знадобились їм для того, щоб вишикуватись в одну лінію, здійняти вгору луки і почати випускати в напрямку польського стану стрілу за стрілою, спрямовуючи їх високою дугою. Яка сила, яка грація була в їхніх скупих, вивірених рухах! Міцно впершись у землю широко розставленими ногами, вони легко натягали тятиви тугих луків, і з пронизливим свистом летіли гострі, оперені орлиним пером стріли. Там, в бірюзовій безодні неба, смертель-

ні посланці повертали свої гострі як бритва рихви до землі і на шаленій швидкості мчали, відшукуючи серед натовпів озброєного люду, між косяками коней, табунами худоби і нашвидкуруч побудованого тимчасового житла свої цілі. І подекуди знаходили їх серед вишикуваної в бойові порядки кінноти, далеко за межами дії мушкетів та самопалів. За кілька хвилин, метнувши не менше тисячі стріл, лучники повернулися за бойові порядки піхоти. Одразу ж тулумбаси подали сигнал до відходу. Польські гармаші, як і раніше, мовчали, хоругви стояли без руху.

– Назад браття! – долетів до Івана голос Нечая, і він одразу ж продублював команду для своєї сотні. Повторився повільний, майже урочистий відхід…

Ще тричі розмірений гуркіт литавр спрямовував піхотні полки в наступ і наказував їм відходити, завдавши полякам більше психологічну, аніж якусь вагому шкоду. Запорожці, за своїм звичаєм, вигукували на адресу шляхти міцні просолені жарти, лучники посипали ворожий стан стрілами, а записні рубаки походжали, викликаючи на герць супротивників. Подекуди січові відчайдухи підбігали до ворожого табору зовсім близько, і тоді в поляків летіли натовчені порохом гранати з підпаленими ґнотами. Деякі з них дорого розплачувались за свою нахабність: Іван помітив, як трьох голих до пояса запорожців буквально перетворив на реше-

та злагоджений залп трьох десятків ворожих мушкетерів, коли ті необережно наблизилися до вчиненої за окопом засідки. Ще двох зарубав, заставши зненацька і кинувшись до них конем, гарячий гусарин. Але насмішливі козацькі вітання, урешті-решт, зробили свою справу – під час чергового обстрілу з луків вдарили гармати.

– Лягай! – крикнув Богун, і сам мерщій кинувся під захист возів, коли від польського окопу гримнув артилерійський залп, і повітря з вереском розрізала розжарена картеч.

«Бах!» – дерев'яний щит на возі гулко застогнав, прийнявши на себе попадання досить великої кулі. Над головами козаків пролетіла сама смерть, зоравши поле позаду полків. У кількох місцях, щоправда, разючі снопи картечі зрізали-таки тих, хто загаявся і не встиг припасти до землі. Тиша. Польські гармаші почали завзято шурувати стволи гармат.

– Лучники! Братики! – несамовито заволав Богун, підхоплюючись.

За мить відчайдушні запорізькі влучки вже засипали стрілами артилерійські позиції ворога. Нищівні стріли одного за одним почали виривати із строю німецьких найманців, які, прикладаючи до стволів гармат нюрнберзькі квадранти, брали більш низький приціл, готуючись до другого залпу.

Богун прислухався. Від табору настирно і гулко наказували продовжити наступ тулумбаси. Так потрібно. Так повинно бути. Вперед і тільки вперед. Він зайняв своє місце на чолі сотні, готовий продовжити наступ. Наступ незахищеними грудьми на жерла ворожих гармат. Крок за кроком пішли сотні. Гостра небезпека, здається, запалила не тільки запорожців, а й новобранців-селян. Засвистіли-гаркнули шибайголови могутніми голосами, і голоси ці поглинув громовий залп ворожої армати. Богун шкірою відчув близькість смерті, але лише заграв жовнами і вище підняв шаблю. На якусь мить він утратив відчуття реальності і побачив себе перед стінами нещасного Синопа в тому пам'ятному і такому далекому в часі поході. Він уже готовий був, забувши про все, кинутися на ворога, коли до свідомості настирливо вдерся дрібний гуркіт литавр.

– Назад! Назад! – здійняв він вгору обидві руки і почав відходити, пропікаючи очима ляхів на окопі. Цієї хвилини він відчув себе, неначе кінь, якому на повному чвалі затягли вудила, одночасно даючи остроги. Але, не піддаючись раптовому пориву, він відступав.

І нарешті ворота окопу відчинилися. Пишне шляхетне лицарство, здійнявши вгору різнобарвні прапорці на кінчиках ратищ, рядами по п'ять вершників почало виїздити з найближчих до козаків східних воріт. До

тих, хто з'являвся зі східних, приєднувались дві колони, що їх випустили південні і північні брами ворожого табору. Товариші гусарських хоругв притримували гарячих коней, швидко проводили циркуляції, утворюючи на полі навпроти фронту козацьких полків якусь подобу розпластаного в польоті орла, головою якого були блискучі гусари, кінчики крил утворювали більш просто оснащені драгуни, між якими чорніли чорні обладунки рейтарських рот.

– Клюнули-таки! На біса і всім чортам! Клюнули, пане сотнику! – долетів до Івана голос хорунжого Тетерки.

– Добре! – діловито мовив він, зачувши несамовитий спів сурми, який був умовним сигналом до атаки козацької і татарської кінноти. – Ну от тепер і попрацюємо! – Іван повернувся обличчям до батави. – Ну що, пани-молодці, як вам лядська кутя?!

– Та повз рота, батьку! – почулися голоси.

– Сичати сичало, а до пуття… Одне слово – кутя!

– І галушки не налякали?! – вишкірився Богун.

– І чого їх боятися?!

– Поле он гарно затовкли, а нас і не зачепили. Напевно, добряче лядські гармаші допалися до мальвазії! – зареготали в батавах.

– Ну то зустрічайте самих ясновельможних! – Іван ясно почув за спиною, як застогнала земля під копи-

тами коней ворожої кавалерії. – Шмигівниці до бою! Ратища в землю! Щоб жоден кінь далі ратища вашого списа не добіг! Та не бійтеся смерті, браття! – Богун криво посміхнувся. – Боятися потрібно було раніше! Слава!!!

– Слава!!! – дружно відповіли козацькі батави.

– Слава! Слава! – залунало у вишикуваних праворуч та ліворуч полках.

Богун широким кроком приєднався до передньої батави і лівою рукою вихопив з-за пояса пістолет. До гусар, які мчали з важкими списами напереваги, залишалося не більше двох сотень кроків.

– Ну, Боже, обороняй, – впівголоса вимовив поряд з Іваном літній селянин, який стискав у руках руків'я потемнілої від часу, але від того не менш небезпечної бастарди. Приглянувшись, Богун упізнав Данила Пилипенка, якого вписував у реєстр своєї нової сотні минулого вечора.

– Не бійся, вашмость, не підведемо! – підморгнув він Богуну і зважив у руках важкий меч. – Досить йому, сердезі, праведної крові пити, най скуштує католицької, бусурманської!

Іван швидко підморгнув козакові і повернувся до наступаючого ворога.

Залізна стіна. Сама кара Божа летіла на вогненних конях, спрямувавши списи прямо в обличчя. Що мо-

же їх втримати? Але ні! Є сила, є! Знаходячись серед козаків першої шеренги, добра половина з яких була приречена, Іван розумів – вони і є та страшна сила, об яку розіб'ється вороже військо, немов морська хвиля об прибережні скелі, з шипінням відкочуючись, перетворюючись на саму лише піну.

Але що це? Серед різких і частих пострілів шмигівниці, серед гуркоту копит ворожої кінноти чується багатоголосий клич. Лунає, перекриваючи завзяте польське «Vivat!», громоголосе козацьке «Слава!», якому вторить не менш багаточисельне татарське «Алла Іллях!». Мить – і в праве крило польського орла вдарили, вщент зім'явши його, козацькі комонні сотні, одночасно зліва вступила в бій татарська орда. Ще два загони, використовуючи чисельну перевагу, вдарили із засідки в тил польським порядкам. Закипів перед враженими очима Нечая та Кривоноса швидкий і смертоносний бій кавалерії. А серед несамовитого стогону землі, дзвону зброї та обладунків, криків поранених та іржання коней, до вух Богуна долинув настирливий дріб литавр. Так, на сьогоднішній день вони виконали те, що було на них покладено, і батько Хмель кличе їх до табору. Повільно, обличчям до ворога, який уже був зовсім поруч, хоча і втратив інтерес до майже беззахисної піхоти під ударами більш сильного супротивника, відходили козаки. Із захватом,

з веселими посмішками, як то буває з приреченими на смерть, котрі раптом позбулися страшної загрози, спостерігаючи, як безнадійно б'ються ляхи з переважаючим їх противником. Як падають, одна за одною, біло-червоні хоругви, штандарти із зображенням білих орлів і католицьких хрестів. Як татари, з якими козаки звикли битися при нагоді і без такої, довершують почату ними справу, а запорожці відгонять у тил власних військ усе нові десятки добрих коней, які вже встигли втратити своїх шляхетних вершників. Не забували запорожці серед бойової лихоманки про свій «хліб козацький»…

IV

– Ну, вітай, вітай, пане сотнику! Бач, халепа, не можу з давнім товаришем словом перекинутися після довгої нашої розлуки! – Омелько, все ще в залізній місюрці на голові і заляпаному кров'ю панцирі, зіскочив з коня і міцно потис Іванову руку. – Ох і зголоднів же я, доки ви там з ляхом у піддавця бавилися.

Іван з неприхованою радістю дивився на побратима. Як же приємно було зустріти його саме тепер, коли в силу своєї нової посади він мав бути взірцем для підлеглих козаків, стати їх порадою і добрим прикладом. Як добре, що поряд з'явився хтось, у кого цієї самої

поради міг запитати він сам, довіритись у своїх думках, найближчих планах, згадати за чаркою оковитої ті дні, які було прожито поряд, долаючи бурі неспокійного козацького життя і залишатися просто Іваном, а не паном сотником. Омелько немов відгадав Богунові думки:

– А що, важкий він, хліб сотницький? – по-змовницьки підморгнув Деривухо. – Атож, тепер ти повинен дбати не лише про себе або овіяне славою, але все ж просте полотнище прапора. Тепер ти козакам батько, а вони твої діти. Мусиш сам не доїсти, не доспати, а козакові найкраще віддати. Щоб козаченько відпочив і ситий був. А як же?! А вони тебе, коли добрим батьком їм будеш, із самого пекла чорта винесуть, щоб той тобі чоботи дьогтем мастив.

Смерті в очі за тебе глянуть! Ну, нічого, нічого, звикнеш… То як, пригостиш вечерею? Тоді й потолкуємо.

– Пригощу, Омельку. Хлопці мені намет справили. Ну, не гетьманське шатро, звичайно, але стіл і дві лави знайдемо.

– Ось, за що я і кажу. Будь для козака добрим батьком, матимеш не те що гетьманське – султанське шатро!

Скоро й ступили до невеликого парусинового намету, котрий самотньо стояв серед возів, в'язанок хмизу і копиць сіна, які являли собою господарство нової

Кальницької сотні Брацлавського полку. Неподалік палало кілька вогнищ. Кашовари готували вечерю.

Помітивши Богуна з гостем, від одного з вогнищ піднялася постать, швидко закрокувавши до Івана. Богун упізнав Коваля.

– Пане сотнику, куліш уже й готовий, зараз лишень казан знімемо з вогню. Ти відпочивай, усе зробимо, подамо.

– Дякую, Іване, – відповів Богун, не в змозі приховати у голосі втому. – Гостя ось маю дорогого. То ти там поглянь, що є…

– Розумію, батьку, все зробимо! – здійняв руки Коваль.

За кілька хвилин на столі, котрий займав майже весь простір намету, з'явився мідний казанок з гарячим духмяним кулішем, порізана пастрема, паляниця житнього хліба, цибуля і сало. До них приєднався кухоль оковитої і дві череп'яні чарки. Омелько скинув з голови місюрку, закинув за вухо оселедець і сів на одну з лав. Іван мовчки витяг з-за пояса пістолі і сів навпроти. Без зайвих церемоній налили і заходилися сьорбати куліш.

– Добрий куліш, – зауважив Омелько. – Бачу, даремно я тебе повчав. Коли козаки тобі такий куліш варять – добре, Іване, пануєш.

– То їм краще відомо, – знизав плечима Богун.

Після вечері, добувши з очкура люльку, Омелько, нарешті, повів мову про те, що чув на Січі, а саме про останні події на Україні. Він випускав цілі хмари сивого тютюнового диму і, примружившись, поглядав на тремтливий вогник каганця, котрий стояв на столі.

– Загомоніла Україна, – задумливо говорив до Івана. – Ох і довго довелося чекати нам… Але настав час нарешті. І той гомін луною відбився не лише у Варшаві та Бахчисараї. Москва, Стамбул, навіть Папський престол стурбовано дивляться на те, що ви, панове, тут заколотили. Австрійські цісарі, без перебільшення буде сказано, мають новини з України за найперше в новинах з-за кордону. На Січі і тепер московське посольство перебуває. У вічній дружбі бородані запевняють. Так, мовляв, і так, єдиновірці православні, таке й інше… Не вірю я їм, псам! З Річчю Посполитою Полянівський мир і домовини «Вічного ускончання» бояться порушити!..

Та не в них справа. Ой, як далеко нам, Іване, до перемоги! Але дійдемо! Як там у Кам'яному Затоні було?

– Та нічого, впоралися, – струснув непокірним оселедцем Богун.

– Велику ви справу з Филоном зробили. Якби Барабаш приєднався до Потоцького, непереливки тут нам було б, ох, непереливки!

– Тепер він до чортів водяних приєднався!

– Туди й дорога!

Помовчали.

– Тобі відомо про те, що ляхи пропонують переговори? – Омелько вистукав об підбори чобота люльку і зачерпнув дерев'яним ковшем з цебра, котре стояло на ослінчику біля столу, прохолодної джерельної води. Подивився на Богуна.

– Не чув, – знизав плечима той. Омелько неквапно напився і продовжив:

– Схаменулися. Та пізно, колька б їм животи позводила!.. Одне слово, Шемберг та Сапєга прислали до пана гетьмана послів. Пропонують, аби ми випустили їх із пазурів.

– Тобто як?!

– Ну, не просто так, звичайно. Обіцяють віддати армату, королівську хоругву, клейноди. А ще присягають вмовити Потоцького підписати універсал про скасування Ординацій і повернення умов, писаних на Куруковому озері. А ми, зі свого боку, надаємо їм можливість без перешкод відійти до Крилова. Як тобі?

– Але це неможливо! – підхопився з-за столу Іван.

– Чому? – з-під густих брів Омелько уважно стежив за Богуном.

– Тому, побратиме дорогий, що більшої дурості аніж вірити лядським обіцянкам, я не знаю, це по-перше. Не раз дурили. Он хоча б Боровицю згадай! Крім того,

хто такий є Стефан Потоцький, щоб вирішувати справи такого рівня! Першими словами його після виходу з оточення буде щось на зразок: слово шляхтича не може бути витримане перед смердючим хлопством!

– Голова! – плеснув долонею до столу Омелько. – Знав, що одразу ж саму сіль відшукаєш. Твоя правда, такі універсали не його компетенції справа. А щодо армати, то нам уже гетьманська таємна служба доносить, що в ляхів пороху до неї немає, тож у разі відходу гармати лише затримають їх, а користі з неї зась. А нам та армата не зайва. Сам бачиш – туго з арматою. Добре пани коронні комісари порахували, та й ми не зовсім уже дурні. Армата й так у наших руках, а от пускати цей, хоч і пошарпаний реґімент на з'єднання зі старшим Потоцьким і Яремою Вишневецьким було б великим глупством. Але глупством не було б приспати пильність Стефана і його командирів. Тож за розпорядженням його ясновельможності пана гетьмана щойно полковники Кривоніс та Криса вирушили до польського табору, щоб вести ці самі переговори, доки ми тут дещо приготуємо ляхам на згубу.

– Що саме?

– Капкан! – гарячковито стукнув кулаком по столу Омелько. – Тут нам у черговий раз допоможе Тугай-бей. Чув про урочище Княжі Байраки?

– Здається, це в тилу у ляхів, – сказав Іван.

– Так, – хитнув головою Омелько. Є думка влаштувати там мішок силами татар і моїх молодців.

– Гм… добра думка! – почесав на підборідді кількаденну щетину Іван. – Якби тільки татари не підвели.

– Не підведуть, – змахнув рукою Омелько. – Тугай-бей угоди дотримується. Учора в нього були посли від Потоцького, вмовляли повернутися за Перекоп, за те пропонували досить значну суму. Чорт голомозий вдав, що його образила запропонована сума, заарештував Чарнецького, Войниловича і Бруханського і заявив, що жадає продовжити перемовини зі Стефаном особисто. Усе це, само собою, доповів його ясновельможності. Тож мати сумніви в його благонадійності поки не маємо приводу. Завтра все буде вирішено.

– Скоріше б… – зітхнув Іван.

Розмова затяглася мало не до півночі. Омелько, посмоктуючи люльку, оповідав, що діялося на Січі останні кілька років, згадував походи на татар, що їх було вчинено спільно з військами покійного Станіслава Конєцпольського проти нинішнього союзника козаків Тугай-бея, а також каганів Муртази та Умар-аги. Опускав низько буйну голову, коли згадував, як глузували пани із запорізького лицарства, коли під час бою поблизу містечка Ахматова, на закованій кригою річечці Тикчі, запорізьким куреням було наказано шикуватися позаду обозів коронного війська. І хоч татар бу-

ло наголову розбито і примушено тікати без спину до Синіх Вод, а там розсіявшись мчати до Дніпра, Очакова і навіть у буджацькі степи, але з болем, а не з гордістю здіймалися в душі справжнього запорожця, яким був Омелько, спогади про ті події. Згадував також про відчай, який охопив їх, щирих синів України, коли, полишивши свої морські походи до Анатолійських берегів, були змушені також майже втратити зв'язок з Україною. Як стиснули колись могутню Січ лещата, утворені з півночі Річчю Посполитою, а з півдня Високою Портою. А в самому її серці звів свої могутні мури оновлений Кодак. Навіть землю січового майдану потоптали чоботи жовнірів коронного війська, а в куренях, які будували руки вільного січового лицарства, поселилася польська залога. І як жили вони, не втрачаючи надії поновити свою колишню вольницю і на повні груди вдихнути солоне повітря морських просторів, або вийти на волость, щоб здійняти меч на звільнення рідної землі, на тілі якої, немов мерзенні паразити, впивались її кров'ю іноземні феодали, жиди-орендатори і породження чужого українцям римського католицизму – унія…

Коли Омелько нарешті замовк і встав із-за столу, Іван теж піднявся, маючи на меті провести його.

– Ти лягай, відпочинь. Завтра новий бій, – поклав йому руку на плече Омелько.

– Нічого. Вийду на повітря, проведу. Заодно гляну, як там мої…

– Ну, як знаєш.

Коли вийшли в темряву сплячого табору, який, скільки бачило око, був вкритий плямами пригаслих багать і всипаним зорями небом над головою, серед яких раз по раз чулися крики вартових і сонне хропіння коней, Омелько повернувся до Івана.

– Як твоя Ганна?

– Очікує на мене. Вона залишилася на хуторі.

– Напевне, плакала та причитала, коли від'їздив? Богун раптом пригадав повні сліз, але усміхнені очі.

– Вона… Знаєш, вона не така, як ми звикли. Вона просто мовчки дивилася вслід. Але тільки я знаю, що коїлося в неї на душі.

Омелько посміхнувся в темряві.

– Не така, як звикли…Звичайно. Кохаєш її?

– Більше, аніж власне життя.

– Добре, Іване. Це добре, – Омелько заглянув Іванові в очі. – Я часом заздрю тобі по-доброму. Знаєш ті корчми на кордоні?

Іван хитнув головою. Він розумів, що мав на увазі Омелько. Запорожці, свято дотримуючись традиції, котра забороняла присутність жінок у межах Січі, все ж залишалися переважно здоровими молодими чоловіками, тож не могли обходитись без жіночого товари-

ства. Його вони знаходили на кордоні України і Дикого Поля, у корчмах, шинках і заїжджих дворах. То не було зазвичай великим та чистим коханням, але все ж вирішувало деякі проблеми, залишаючись дешевим замінником звичайних відносин між чоловіком та жінкою. Жінки легкої поведінки, які існували у всі часи і у всіх народів, задовольняли забаганки воїнів під час короткого перепочинку. Не всі мешканки тих напівдиких місць, звичайно, були повіями, але прикордонне життя, коли доводиться жити одним днем, не зазираючи у завтра, котре несло в собі важку боротьбу і смертельну небезпеку, не надто підходило для сентиментів і шляхетських манер. Під час буревію неможливо виростити квітучий сад, а суворий ґрунт пустелі в змозі дати життя лише бур'яну. Нам просто поталанило, Ганно, нам поталанило. Тож ми мусимо посміхатися нашому щастю, приймаючи його таким, яким воно дається в наші долоні. Швидким, немов води гірського потоку, складеним з яскравих, але коротких зустрічей, переділених довгими розлуками.

Він йшов через сплячий табір і мовчки оглядав тих, кого ще вчора бундючні польські нобілі презирливо кликали робучим бидлом, і хто сьогодні вдень уже сказав своє рішуче слово, примусивши важку кавалерію Речі Посполитої відступити, зазнавши важких утрат. Ту кавалерію, якій не було рівних на теренах цілої Євро-

пи. Тепер вони відпочивали після важкого бою. Спали на купах хмизу, возах, причеплених до рідких чахлих дерев парусинових гамаках, або й просто на землі, підклавши під голову кулак і вкрившись зоряним небом. Тепер вони не були схожі на грізне військо, скоріше на втомлених важкою працею в полі селян. Проте Богун знав: їх покликала Україна, отже, вони зможуть стати воїнами. Вони вже стали ними. І вони – лише початок кінця польського панування на теренах Батьківщини.

V

Стефан Потоцький перебував у такому дивному стані, коли вже не міг відчувати сорому або злості за програну битву. Він майже весь час мовчав, лише інколи відповідаючи на запитання підлеглих або віддаючи короткі розпорядження щодо порядку виведення військ з табору і шикування для маршу до кордонів України, туди, звідки ще так недавно йшов переповнений надій на перемогу, яскравих мрій, амбіційних планів. Стефан навіть не помічав повних презирства поглядів Чарнецького і Сапєги, котрі їхали поряд з ним. Йому було байдуже. Байдуже ще від пори, коли напередодні важкі вози, навантажені артилерією польського війська і залишками пороху та ядер, перет-

нули межі його окопу і повільно, немов під час траурної церемонії, покотилися вбік табору Богдана Хмельницького. Вони віддали армату. Віддали, аби врятувати рештки побитого війська. Але від цього факт приниження не робився менш значущим. І як це часто буває, розум рейментаря-невдахи захистився від страшної для нього реальності, побудувавши бар'єр байдужності і прострації.

Польські війська відступали вже кілька годин, вишикувавшись оборонною рукою, хоча й без належної пильності слідкуючи за обрієм – малочисельні дозори та під'їзди висилали ся скоріше для очищення совісті командирів – вони не відходили далі, ніж на дві-три сотні сажнів від похідних колон, а отже, не могли дати досить часу для прийняття бою табором у разі несподіваного нападу великих сил ворожої кінноти. Тут, очевидно, окрім стану Стефана Потоцького, відіграла свою роль віра в дотримання козаками мирного договору його помічників. І віра ця не була безпідставною – від ранку на обрії не виникало нікого, окрім невеличких запорізьких чат, котрі, безумовно, мали завдання супроводити поляків і доповісти їх місцезнаходження та дотримання договору ними самими. Зовсім не було видно татар, що деякою мірою турбувало Чарнецького. Але, зрештою, він перестав про це думати – сонце видряпалось на вершечок неба, а по-

тім сповзло, показуючи третю годину опівдні, а жодних приводів для хвилювання не було. Залишалася ще небезпека нічного нападу, але тут Чарнецький лише посміхався в довгі густі вуса. Заховавшись за возами ваґенбурґу і окопавшись шанцями, навіть їхнє побите за кілька останніх днів військо, спроможне витримати атаки переважаючих сил неорганізованої татарської кінноти. Правда, без артилерії це складніше, але… Ні, вони, без сумніву, витримають. Крім того, Хмельницький – шляхтич, і він дав особисто йому, Стефану Чарнецькому, слово шляхтича, завіряючи в тому, що не буде робити спроб переслідувати роззброєне польське військо. Якби ще десь узяти віру, що той свого слова дотримається… Хіба тому ж таки Хмельницькому не присягав сейм захистити його спаплюжені права? Після цієї думки його настрій погіршився, і ротмістр почав усе чіткіше відчувати всю невпевненість їхнього положення. Ще через годину він усе ж не витримав.

Чарнецький підігнав коня і зрівнявся зі Стефаном.

– Я думаю, ми відійшли від Жовтих Вод не менше п'ятнадцяти верст, а досі тихо. Схоже, банита дотримується слова! Усе ж не вірю ні йому, ні татарам!

У відповідь Потоцький лише знизав плечима і продовжував дивитися перед собою поглядом, котрий нічого не виказував. Йому було байдуже.

– Згідно з моїми підрахунками, ми не більше ніж за

годину маємо наблизитися до урочища Княжі Байраки. Пан рейментар знає, що то за місцина?

Потоцький продовжував мовчати.

– Мушу сказати, то не найкраще місце для пересування оборонною рукою, яр вузький і вкритий досить густим лісом, – Чарнецький говорив це скоріше для самого себе, – проте обійти не маємо кудою, праворуч болото, ліворуч ліс зовсім непролазний. Усе ж радив би вашій милості бути пильнішим під час переходу урочищем.

– Я буду пильнішим, – коротко відповів Стефан, і це пролунало, як: «відчепіться, заради всього святого!»

Чарнецький притримав коня і, залишившись позаду рейментаря, хорунжого і почту, приєднався до Сапєги і Шемберга, котрі їхали поруч, про щось безтурботно розмовляючи. Їх оточували кілька челядинців, раз по раз устигаючи подавати панам нові кубки з вином. Шемберг багатозначно поглянув на ротмістра і на свій кубок.

– Дякую, – відмовився Чарнецький. – Не до вина.

– Що я чую, мій друже? – округлив очі добре посоловілий Сапєга. – А як на мене, якраз до нього. Veritas vines![20] Крім того, ми вже нічого не змінимо в ситуації, яка склалася під час минулої битви. Тож чи не краще змити муки честолюбства добрим кубком чудового ви-

---

[20] *Veritas vines (лат.)* – істина у вині.

на, щоб при нагоді помститися за поразку, до тієї хвилини не переймаючись нею. Тому я буду bibo,[21] що й вам раджу.

– Теж вихід з положення, – із сарказмом хмикнув Чарнецький, – але мушу помітити, наша поразка ще не закінчена з точки зору Тугай-бея.

– Про що ви? – беззлобно мовив Шемберг.

– Про те, що знаходиться у вас перед носом, панове, – скипів Чарнецький, – і чого ви вперто не бажаєте помічати! Адже за військову підтримку Хмельницький повинен розрахуватися з перекопським мурзою і його татарами. Але посада чигиринського сотника і статус банити не надто сприяли його збагаченню в таких розмірах, аби утримувати наймане військо. Чи не так?

– Звісно, – погодився Сапєга. – Хмельницький скоріше сам найметься за дрібну плату до надвірних військ кого-небудь з панства.

– Навряд чи! – зиркнув на нього Чарнецький. – Тож подумайте, якщо венгржин ще не зовсім гуде в ваших головах, чим реблізант розрахується із союзником? Може, гарматами? Нізащо! Задля цього він має надто багато амбіцій. Тоді може нашим обозом і шляхетними бранцями, за яких можливо отримати немалий викуп?

– Ну, знаєте… – загудів Шемберг, – це ще подивимося!

---

[21] *Bibo (лат.)* – пити.

– А нічого дивитися. Краще перестаньте пиячити, панове, і займіться підготовкою війська до відбиття кавалерійської атаки. Наш Гай Цезар наклав у штани, тож мусимо перейматися всім ми, не розраховуючи на нього.

Не дивлячись на різкий тон ротмістра, ніхто з його опонентів не виказав невдоволення – за хвилину обидва були серед колон своїх реґіментів, готуючи жовнірів до бою, наскільки це було можливим за даних обставин.

Рівно за годину, як і передбачав Чарнецький, дорога пішла спочатку полого, а потім усе стрімкіше, опускаючись до вузького, не більше двохсот сажнів завширшки, урочища, стіни якого, круті і порослі кущами шипшини, були майже неприступними. Спочатку передовий дозор, а потім і хоругви почали спускатися в низину Княжих Байраків. Коні обережно ступали поритим струмками весняних вод і вкритим купинами глини схилом. Вози обозів важко йшли, підминаючи під себе низькі кущі ожини та верболозу. За чверть години майже половина неповороткої валки втяглася в урочище і продовжувала рух. І тут заграла тривожна сурма. Чарнецький, немов ужалений, підхопився в сідлі, напружено вглядаючись в обрій. У тилу відступаючого війська ясно проступала на тлі блакитного неба жовтувато-сива хмара пилу. Помилки бути не могло – їх-

німи слідами прямувало велике комонне військо.

– А ось і Тугай-бей власною персоною! – криво посміхнувся ротмістр. – Пся крев! Гіршого місця для оборони не міг би винайти і люцифер! Уперед, до лісу. Наш порятунок у лісі за урочищем! – заревів він щосили.

І почалося. Жовніри і обозна челядь щосили зацвьохкали батогами, підганяючи знесилених коней до рятівної стрічки лісу, яка темніла всього за версту від авангарду війська, там, де розширюючись, стіни урочища випускали шлях на рівний простір степу. Перелякані обозні ар'єргарду мало не налітали на передні вози, коли чули спів сурми, який раз по раз давав гасло тривоги. Скоро спів припинився, у гаслах відпала потреба – на відстані трьох сотень сажнів позаду наляканого війська Стефана Потоцького з'явилися перші сотні татарської кінноти. Поки ще добре не розбірливі з такої відстані, вони вкривали видноколо чорною мошвою, з кожною хвилиною збільшуючись у розмірах і в кількості. Через чверть години всім, навіть благодушному Сапєзі, стало зрозумілим: їх переслідують у такій кількості, яка не дає приводу для сумнівів – Тугай-бей вирішив знищити військо Потоцького і без серйозних на те причин не відмовиться від задуманого. Їхня відсутність до цієї миті вказувала лише на одне – саме у Княжих Байраках готувалася пастка. Чарне-

цький струснув головою. Потрібно було рятувати становище саме йому, адже на Потоцького покладатися не доводилося, Сапєга і Шемберг теж не мали стільки досвіду, як він, хоч і займали у війську дещо вищі від нього посади. Він рвонув з піхов важкий палаш і розвернув коня на зустріч переслідувачам.

– Піхотна фаланга, шикуйсь! Піки до бою! – посипав за мить наказами. – Мушкетери трьома шеренгами наперед! Прискорити рух у обозах!

У відповідь на накази знову озвалися сурми, здійнялися знамена, і порядок у війську дещо почав відновлюватися. Вози знову було взято під охорону кавалерійськими хоругвами, ар'єргард відокремився від валки і перетворився на невеликий, але досить міцний заслон. І цієї миті з порослих чагарниками стін Княжих Байраків посипалися хмари татарських стріл, вихоплюючи з рядів розгубленого війська десятками все нові й нові жертви. Рух польського обозу ще прискорився, у бік заростей вдарили розрізнені постріли з рушниць, які не несли полякам ніякої користі – били ж бо навмання, не бачачи ворога. Крик, виття поранених і гуркіт возів, котрі летіли, ризикуючи перекинутися і почавити піхоту, злилися в один розпачливий зойк смертельно наляканої армії. А вишикуваний Чарнецьким ар'єргард уже приймав на себе удар розлючених гонитвою ногайських вершників. Ті підскакували май-

же впритул, засипали поляків стрілами і дротиками, не спиняючи коней, і швидко відходили в тил. На їх місце одразу ж вискакували інші. Знову і знову. До тієї пори, доки рівні ворожі шеренги не буде знекровлено настільки, щоб ударити в них кінськими грудьми без занадто великої шкоди для себе. Не лякали ординців навіть злагоджені мушкетні залпи польського війська. З огляду на це Чарнецький вирішив потроху відводити фалангу, стримуючи ногаїв вогнем хоча б настільки, аби вони не влітали ватагами до його шикувань. Хвилина за хвилиною спливали в неймовірному напруженні, але врешті ротмістру здалося, що задумане ним вдається – татари, здавалося, зменшили натиск і тепер трималися позаду них на відстані, лише декоколи кидаючись вперед з готовими до стріляння луками. До рятівного узлісся залишалося вже зовсім небагато. І тут позаду себе, звідти, де знаходився авангард війська, Чарнецький почув сильний тріск і загрозливий шум. Від несподіванки він мало не впустив повід.

– Поручник! – заволав ротмістр тієї ж миті.

– Тут, ваша милість!

– Негайно взнайте, що там діється!

За три хвилини поручник уже й повернувся.

– Біда, ваша милість! Нас зрадили! Шлях перекопано, ми втрапили у мішок!

У відповідь на його слова зі стін урочища гулко і ча-

сто забили гармати…

Як тільки Стефан Чарнецький зрозумів, що заслон, утворений ним в ар'єргарді війська приречений на загибель від вогню картечі й татарських стріл, він повернув коня і почвалав усередину конаючої армії – лише там можливо було згрупувати найбільш боєздатні кавалерійські підрозділи і спробувати піти ними на прорив, рятуючи вже якщо не військо, то власне життя. Якоїсь миті він натрапив на оточеного двома десятками гусар Потоцького. Той вийшов зі свого напівсонного стану і притримував коня, який ходив дзиґою, поспіхом віддавав якісь розпорядження. Здавалося, він не звертав жодної уваги на вибухи і сичання картечі зовсім поряд від себе.

– Уперед, лицарі! Покажемо боягузливим кочівникам, як уміє помирати польська шляхта! – почув ротмістр серед гуркоту різанини його напружений голос. Не заховався від погляду Чарнецького і божевільний блиск в очах у гетьманича, тремтіння його губ і нездоровий рум'янець на обличчі – шолома не було на Потоцькому і його довге волосся розміталося по наплічниках панцира. Ротмістр кинувся до Потоцького.

– Ваша ясновельможність, не час вдаватися до непотрібного геройства, одягніть шолом заради Єзуса і давайте наказ кінноті збиратися під ваші знамена! Ми зробимо спробу врятувати кінноту, а це вже немало!

– На Бога, Чарнецький! – зареготав Стефан нездоровим сміхом. – Невже ви сподіваєтесь когось врятувати з цього пекла?! Та подивіться ж правді в очі!

Немов на підтвердження його слів, зовсім поряд від них вибухнула граната, розірвавши навпіл коня одного з драгун, а його самого залишивши без обох ніг. Ще через секунду з другого боку пройшовся картечний смерч, залишаючи по собі в повітрі червону хмару і виття десятка смертельно поранених. У тилу татарська кіннота закінчила знищення розбитої гарматним вогнем піхотної фаланги заслону, і кинулась углиб табору із шаблями наголо, сіючи смерть і доповнюючи картину повного безладу, в полоні якого опинилися рештки поляків.

– За мною! Хто вважає себе потомками сарматів і мріє покласти життя на полі Марса за Батьківщину, за мною!

– Ви робите помилку, Стефане! – вигукнув Чарнецький, але гетьманич його вже не міг почути. На чолі крихітного загону у два десятки шабель він полетів у саму гущу татар, котрі вже почали грабувати обози. Чарнецький рукою підкликав хорунжого і сурмача.

– Давайте гасло збиратися під мої знамена. Ми спробуємо прорвати оточення.

А бійня в таборі продовжувала набирати обертів. Похідні колони давно вже перетворилися на поодино-

кі групи людей, оточених і змушених битися подібно до диких звірів, обстоюючи свої життя і втрачаючи їх під ударами переважаючих сил ворога. Через півгодини гармати, зробивши свою справу, вмовкли, і до татар приєдналися чотири сотні козаків з полку Максима Кривоноса, котрих гарячий полковник кинув у бій не зважаючи на наказ гетьмана відпустити поляків з миром, як і було умовлено. Власне, гарматний вогонь вели ті самі козаки Кривоноса, і Хмельницький, якби він хотів того, міг би не допустити до зради армату. Але він не зробив цього. Хто може судити за таке рішення гетьмана? Адже перед ним стояло коронне військо, досі нездоланне ні для кого з європейських володарів, і воно мало стати до бою з ним дуже скоро, тож чи міг гетьман припустити, щоб його посилив нехай і побитий, але все ще повний сил авангард?

Стікаючі кров'ю жовніри кидалися з одного боку мішка, що в нього перетворились Княжі Байраки, у другий. Шукали порятунку, але не знаходили його. Благали милості в Бога і ворогів, та ні Всевишній, ні охоплені бойовою лихоманкою татари не чули їхніх розпачливих зойків. Кров лилася рікою, змішуючись з вологою глиною і перетворюючись на темне мерзенне баговиння. Рови, що їх накопали минулої ночі козаки Кривоноса, скоро наповнилися вщерть кінським і людським трупом, шматки розбитих возів і колоди зру-

баних дерев перемішалися в якійсь чудернацькій картині хаосу так, що урочище Княжі Байраки стало схоже на ворота пекла травневого вечора 1648 року. І коли останні промені сонця спустилися на купи мертвих тіл, калюжі крові й купи пошкодженого обозного майна, поламаної зброї та порубаних обладунків, упав під ударами ворожих шабель останній польський вояк, з хоробрістю приреченого відбиваючись від десятків ворогів. Майже всю верхівку польського війська було захоплено в татарський полон, а жовнірів та найманих ландскнехтів винищено. Лише крихітній купці з кількох драгун, укритих ранами та поразками, вдалося дійти до рятівного лісу, скориставшись вечірніми сутінками та тим, що татарам під час дільби награбованого було не до них. Польща, яка досі ще спокійно вкладалася спати і не передбачала нічого страшного в завтрашньому дні, вже пережила першу з цілої низки катастроф, викликаних повстанням народу України…

Коли ніч запалила вогники зірок на потемнілому небі, а вкритий ледь помітною імлою диск місяця навис над обрієм, освітлюючи темне громаддя гори над Жовтими Водами, до шатра Богдана Хмельницького ступив укритий пилом, стомлений, але радісний полковник Кривоніс.

– Вибач, батьку, що без попереджень…

– Та що ти, Максиме, Бог з тобою! Тебе ж очікую, не

лягаю, – у тоні гетьмана Кривоніс відчув щось таке, що його насторожило. Але він продовжив, не моргнувши оком:

– Тугай-бей порушив твій наказ, зробив засідку у Княжих Байраках і напав на ляхів.

– Як напав?!

– Файно, з трьох боків. Я б краще не придумав!

– Але ж я прохав його!

– Про це, ваша ясновельможність, сам його і розпитаєш. Армію Стефана Потоцького знищено, такі ось справи. Татари не випустили жодного.

Хмельницький трохи помовчав. Раптом йому на розум прийшла якась несподівана думка, від якої він стріпнувся і уважно подивився на Кривоноса:

– Татари?

– Вони, батьку.

– А що ж ти там робив? Може, минулої ночі засідку готував?

– Може, й готував, – Кривоніс витримав погляд гетьмана не знітившись.

– Армату для чого з табору брав?

– Перевірити, порахувати, випробувати.

– Випробував? – очі Хмельницького звузились.

– Атож, – Кривоніс сміливо відповів поглядом на погляд.

Гетьман покрокував шатром. За хвилину зупинився

і повернув до Кривоноса обличчя, схрестивши руки на грудях.

– Ну от що, полковнику, – якимось чужим голосом вимовив він. – Негоже нам з тобою розбрат починати. Татари, то татари. Немає війська Стефана Потоцького – нам на руку. Але запам'ятай раз і назавжди: ще раз ти ослухаєшся мого наказу, будемо судити за законом та звичаєм. А потрібно стане, голову зітну, на старі заслуги і дружбу нашу не зглянувшись! Тугай-бей клятви полякам не давав, а я дав. І якщо я гетьман, моє слово повинно важити як слово гетьмана. Хто повірить слову володаря, котрого сміють ослухатися його власні полковники? Ми ще не побудували нічого, аби руйнувати його заколотами. Маю надію, в майбутньому ми зрозуміємо один одного?

Кривоніс повільно опустив погляд і зітхнув.

– Пробач, Богдане, не втримався.

– На те ти й полковник, щоб бути розважливим. Не втриматися може хлоп, коли дівку за стегно впіймає. Ніколи до цієї розмови не повернуся, а ти пам'ятай, що я тобі сказав.

– Довіку…

– Добре, – Хмельницький одразу ж змінив тон і запитав майже легковажно: – Тепер, маю надію, Тугай-бей не буде нагадувати про платню за минулу битву?

– Більше ніж впевнений – не буде! Здобич добру

взяв.

– Його щастя. А лядські рейментарі?

– Майже всі в полоні.

Хмельницький знову замислився.

– От що, я напишу мурзі листа. Нехай передасть мені Стефана Потоцького. Негоже синові коронного гетьмана в бусурманській неволі томитися.

Кривоніс відкашлявся. Щось в його вигляді насторожило Богдана.

– Доказуй.

– Потоцький тут, привезли ми його, я татарам не дав. Проте не знаю, як і сказати… При смерті гетьманич.

Хмельницький люто зиркнув на полковника і, не сказавши більше жодного слова, стрімким кроком вийшов із шатра.

Стефан Потоцький, блідий і змарнілий, лежав на попоні під навісом шпиталю полку Максима Кривоноса. На ньому вже не було порубаного панцира, а з обличчя мовчазний чернець змив струмочки запеклої крові. Праву ногу гетьманич мав затягнуту в лубки, груди перетягувала пов'язка з білого полотна. Хмельницький поманив рукою ченця.

– Ну як він? – запитав стиха, коли той наблизився.

– Не буде з нього, мабуть, нічого. Голову порубано, нога в трьох місцях переламана, а головне – куля у

грудях. Глибоко. Марить.

Раптом Потоцький підвів голову і уважно подивився на Хмельницького.

– Ти?! – збуджено прохрипів він. – Це ти, гетьмане Хмельницький?

– Я, – Хмельницький наблизився.

У мерехтливому світлі багаття і кількох смолоскипів обличчя козацького гетьмана здалося молодому Потоцькому злим та насмішкуватим. Він задихав частіше і гаряче зашепотів:

– Ми билися до останнього, і ти ніколи не зможеш сказати, що я був боягузом!

Та Хмельницький і не думав кепкувати. Смерть – не привід для кепкувань. Навіть смерть ворога.

– Я ніколи такого не скажу.

– Я рубав їх як гнилі кавуни, – шепотів Потоцький, – але вони лізли знову і знову. Що ж поробиш, коли з тобою лише жменька сміливців?

Хмельницький, піддавшись раптовому пориву, став на коліна поряд з пораненим і охопив його плечі рукою, намагаючись підтримати.

– Ти був хоробрим воїном і добрим рейментарем, пане Потоцький. Я мав за честь воювати з тобою!

Стефан спробував піднятися на лікоть, але впав і зайшовся кашлем, захлинаючись власною кров'ю. Чернець кинувся до нього і заходився витирати кров.

У світлі багаття кров Потоцького здалася Богдану чорною, неначе смола. Стефан відіпхнув ченця і звівся, майже сів, усміхаючись посмішкою, яка скоріше була схожа на маску болю.

– Як Вар! Як нещасний Септимій Вар! – вимовив він і впав замертво на руки козацького гетьмана. З його прострілених легенів з харчанням вийшов передсмертний видих.

Розділ IV

I

Три дні залишалися полки Богдана Хмельницького в таборі під Жовтими Водами, не поспішаючи полишати місце своєї першої перемоги і виступити назустріч коронним гетьманам і новим битвам. За цей час було до решти впорядковано нові полки і сотні, що влилися до війська повсталих уже після виходу того із Січі. На старшинські посади Хмельницьким було призначено досвідчених козаків з числа низового лицарства, а також реєстровиків, що їх привів Филон Джеджалій з Кам'яного Затону. Використовуючи перепочинок, Хмельницький вирішив також деякі дрібні непорозуміння, які виникли внаслідок наказу козацького гетьмана доправити до його ставки полонених панів Чарнецького, Шемберга і Сапєгу. Натомість татари отримали весь обоз польського війська, за винятком військових клейнодів, три тисячі коней і третину всієї захопленої зброї, відмовившись лише від гармат. Тугай-бей, як оповідали Хмельницькому, був не вельми задоволений таким перебігом справ, очевидно, жалкуючи про втрачене золото викупів за трьох сановитих

бранців, яке, безумовно, мало піти в його кишеню. Усе ж по обіді другого дня після погрому ляхів в урочищі Княжі Байраки, тобто десятого травня, був підписаний поновлений договір між Богданом Хмельницьким і Тугай-беєм, у якому було затверджено й надалі продовжувати спільну боротьбу проти Польщі і Литви. Крім того, на обіді, який відбувся після підписання договору, перекопський мурза, захмелілий від нескінченних порцій старого угорського, розповів Хмельницькому, що в Бахчисараї мають бути надзвичайно задоволеними перемогою під Жовтими Водами, і, як наслідок монаршого задоволення хана Іслам-Герея, питання про відрядження на допомогу козакам п'ятдесятитисячної орди на чолі із самим ханом буде вирішено в найближчі дні після того, як стрімкі коні посланців донесуть до вух володаря Криму новину про жовтоводську перемогу. Отже, Богдан-паша не матиме більше приводу для хвилювань про дотримання татарами угод, підписаних при кінці зими в Бахчисараї.

Лише на четвертий день полки новоствореного українського війська полишили табір на горі над Жовтими Водами і розпочали рух на північний схід. Вони не поспішали тепер, їм не було потреби рухатися форсованими маршами, і військо покривало за денний перехід не більше п'ятнадцяти-двадцяти миль. Потоцький нікуди не подінеться. Він зустріне їх у Глухові або

в Корсуні, і тоді їм знадобляться сили, заощаджені під час цього неквапного переходу. Тепер це були вже не ті вояки, які кидалися на гусар Стефана Потоцького з колами і косами, маючи один самопал на десяток козаків піхотної батави. Тепер вони значно краще озброїлися і, що було найголовнішим, нюхнули пороху війни, почавши перетворення із зацькованих панськими посіпаками хліборобів на досвідчених та безстрашних воїнів. Військо, як і раніше, складалося з чотирьох полків під командою Кривоноса, Нечая, Джеджалія та Криси, але що то були за полки! У кожному нараховувалось замість звичних сімнадцяти-дев'ятнадцяти сотень двадцять п'ять або й навіть тридцять. І сотні, котрі у звичайному козацькому реєстрі повинні нараховувати в середньому по триста-чотириста козаків, подекуди доходили за кількістю до восьми ста. А новим рекрутам, котрі сотнями вливалися до лав повсталих, не було видно кінця і краю. Жодне містечко, невеличке село або крихітний хутір, з тих, які доводилося минати, не залишилося осторонь, не відрядивши на допомогу Хмельницькому бодай кількох своїх мешканців. Так і йшли полки назустріч коронному війську. В ар'єргарді, під надійною охороною п'яти сотень комонних і трьох сотень піших пушкарів, кілька днів тому призначених з козаків різних полків Хмельницьким у армату, рухалися двадцять шість великих гармат та гарматок, по-

ставлені на лафети і запряжені одним конем кожна, що неабияк посилювало їхню здатність до маневру на полі бою. Це була артилерія Хмельницького. Уперше в історії європейських війн реорганізована в окремий підрозділ і відокремлена від важких неповоротких возів. До Корсунської трагедії війська польського залишалися дні.

II

Іван узяв до рук один з мушкетів, що їх було добрячою купою навалено на столі посеред його шатра. Зброя була простуватою, без різьби, срібних бляшок та інших прикрас, проте досить сучасною і, безумовно, надійною. Ложе ствола, а також приклад було зроблено з дуба, ствол досить нежартівливого калібру виблискував добре змащеною і доглянутою крицею. Ударний крем'яний механізм виконано з бронзи, а пановка щільно зачинялася простим, але вкрай ефективним мідним замком. Богун зважив зброю в руці, після чого рвучко звів до плеча і, притиснувшись щокою до приклада, поглянув уздовж ствола. Звичайна зброя шеренгового мушкетера, без прицілу і мушки. Проста в обходженні і надзвичайно ефективна при застосуванні залпом у кількасот мушкетів.

– Добре, – він відклав мушкет і поглянув на зарос-

лого рідкою рудуватою щетиною парубка в поношеному підряснику і чорному повстяному капелюсі, котрого натяг мало не на вуха. – Пиши, скільки й чого отримано, а потім підготуєш окремий реєстр, де й розпишеш: кому і яку зброю видано.

Рудий послушник, котрого Михайло Нечипоренко розшукав кілька днів тому серед натовпу новоприбулих селян з Поділля, доручивши йому обов'язки писаря, шморгнув носом, після чого кілька секунд сидів мовчки і лише тоді махнув головою на знак згоди. Іван уже звик до його повільного темпу життя, тож не дивувався, навіть коли той відповідав на запитання через чверть години, після того як воно було поставлено. І хоч він іноді не міг стримати усмішки від такої неспішної поведінки Гавриїла (як той сам себе назвав під час знайомства), замінювати його не поспішав – хлопчина досить вправно виписував літери, майже не роблячи помилок. Нарешті Гавриїл взявся за гусяче перо, мокнув його в каламар і почав зосереджено виводити щось на невеличкому аркуші паперу.

– Непогано, – звернувся Іван до Нечипоренка, котрий знаходився поряд, розвалившись на лаві з кухлем квасу в руці. – Якби кожному козаку піхотної батави такий мушкет, ми, думаю, легко б заткнули за пояс і німецьких, і голландських мушкетерів.

Михайло замахав перед собою лівою рукою, вика-

зуючи протест:

– Але я зробив все, що лише був у змозі зробити! Та мене й так вже декотрі розумники за моє дбання про інтереси нашої сотні хотіли на аркані до Нечая тягти! Я, мовляв, їх обділити надумав, усе найкраще до Богунової сотні! А я що?! Ми і під час бою задніх не пасли, он скільки здобичі на загальний дуван принесли!

– Чого ж не потягли? – звів очі Богун.

– Куди? – осавул у запалі забув про першу частину своєї полум'яної речі.

– До Нечая.

Михайло презирливо пхикнув.

– Це мене до власного кума?

– Ясно… Я тобі, осавуле, не дорікаю. Так, думки вголос.

Нечипоренко допив квас і, обтерши рукавом вуса, поставив кухоль.

– Зате ще ґнотових рушниць півсотні, гаківниці дві. Ну, шаблі, списи і пістолі я не рахую…

Іван мало не зареготав – Михайло хіба що не бив себе кулаком У груди.

– Ну, молодець, молодець, – сказав він примирливо. – Що ж, на всю сотню поки не вистачить, але з тим, що мали під Жовтими Водами, не зрівняти. Тепер можемо й до коронних гетьманів вирушати на брагу. Та й засиділися ми довго…

Немов у відповідь на його слова, до намету заскочив джура.

– Пане сотнику, до вас від його милості пана полковника джура, – кинув скоромовкою.

– Проси, коли так, – знизав плечима Богун.

Козачок зник, щоб за мить знову з'явитися в супроводі хлопчини, такого, як сам, – на вигляд років шістнадцяти, на голові по-молодецьки підголений оселедець, на плечах сукняний каптан з відкинутими за спину рукавами. Новоприбулий, за звичаєм, низько вклонився і завмер, очікуючи, доки його запитають про справу, яка, власне, й привела джуру.

– Оповідай, – коротко кинув йому Богун.

– Пан полковник кличуть вашмость до себе в намет. Та не баритися прохають, справа вельми нагальна, – полковницький джура вмів торохкотіти ще скоріше, аніж перед ним джура сотницький, від чого, напевне, відчував неабиякі гордощі. Іван відчув, що сидінню в таборі надходить кінець.

– Ось воно, – подивився він на Нечипоренка. – Ось і відповідь. Викликай сотенну старшину, готуй сотню до виходу. Я до полковника!

Нечай очікувань сотника не ошукав.

– Я щойно від гетьмана, Іване, ранком виступаємо. Гонець був від Богданового чоловіка у ставці Потоцького. Його мость ще кілька днів тому стояв табо-

ром південніше Чигирина усього за сотню верст від Жовтих Вод. Невідомо, які причини сподвигли старого Потоцького, але коли ми тут билися з покійним нині Стефаном, він знявся і відійшов до Чигирина, щоб натомість поспішати сину на допомогу. Очевидно, це звичайна лядська пиха та самовпевненість. Чати доповіли Потоцькому про стрілянину з гармат у Княжих Байраках, але він і пальцем не поворухнув. Просто повів військо через Боровицю на Черкаси. Скоріше за все старий пес вирішив утихомирити бунт на волості, доки його улюблений Стефан точить нашу кров. Як тобі?

– Вони завжди були такими, – знизав плечима Іван. – Я маю на увазі ляхів.

– Завжди… Це ще не все. Нещодавно якийсь недобиток з Княжих Байраків доніс до Потоцького звістку про поразку під Жовтими Водами і смерть сина. Тож тепер він знає все. Настрій коронного гетьмана неможливо передати словами, і він готовий учепитися в будь-кого, як скажений вовк, котрого травлять мисливці. Він вирушає з Черкас у напрямку Корсуня, тож ми маємо йти тим самим напрямком. Військо в Потоцького і Калиновського не вельми велике, але на такий розвиток подій, який відбувся минулого разу, можемо не розраховувати – жовніри віддані рейментарям, тож радше помруть, аніж перейдуть на наш бік.

– Або накивають п'ятами, – із серйозним виразом обличчя продовжив фразу полковника Іван.

– Або так, – Нечай посміхнувся краєчками вуст. – Але й ми тепер сильніші, аніж тиждень тому. Крім того, є у Хмеля задум один… Добре, тобі можу сказати: підманути ляхів гетьман має на меті. Детальніше зараз розповісти я не можу – таємна справа.

Через кілька хвилин почали збиратися інші сотники полку Данила Нечая. Вони заходили без доповіді, коротко віталися з полковником і Богуном, після чого розсідалися по лавках, очікуючи, доки розпочнеться нарада. Нарешті зібралися всі. Данило коротко переповів їм усе, що виклав хвилину тому Богуну, пропустивши хіба що таємний задум Хмельницького, про котрий щойно натякав Івану.

– Усе, панове старшина. Виступаємо за годину до світанку, – закінчив доповідь Нечай, і коротку нараду було закінчено.

У передсвітанкових сутінках наступного, десятого травня, обжитий за майже два тижні табір між річками Жовтою та Очеретяною Балкою почав поступово випускати за межі свого окопу військо. Козаки виходили полками і сотнями, з обох боків прикриваючи вози обозів, закинувши на плечі довгі ратища списів або стволи мушкетів, хвацько виступали попереду них хорунжі, прапороносці і бандуристи. Комонні частини пол-

ків було зведено в кілька загонів, на плечі яких лягли обов'язки виконувати роль авангарду, де знаходився почет гетьмана і його польовий штаб, ар'єргарду, що йому було доручено охороняти тили від несподіваного нападу, і кілька десятків дрібних чат, по кількадесят козаків у кожній. Чати розбіглися степом навсібіч, слугуючи очима і вухами війська на багато верст навкруги. Окремо, позаду обозів, прикрита з тилу комонним ар'єргардом, рухалася встановлена на лафети армата, залишаючи у степовій тирсі глибокі колії своїми велетенськими, кованими залізною шиною колесами. Триста піших і п'ятсот комонних козаків з полку Максима Кривоноса, котрі вважалися тепер особливим артилерійським підрозділом, супроводжували армату, забезпечуючи її рух і охорону – гетьман Хмельницький, як і будь-хто з полководців XV–XVIII століть, надавав арматі особливого значення у війську, тож беріг, як зіницю ока.

П'ять днів продовжувався похід безлюдними просторами Дикого Поля, під час яких не відбулося будь-яких подій, якщо не рахувати кількох дрібних сутичок між запорізькими чатами і проводами коронного війська, висланими на розвідку та здобуття «язиків» у степ. Пану Потоцькому вельми не поталанило у справі здобуття того самого «язика», натомість козакам удалося полонити двох жовнірів з хоругви пана Лянцкронсь-

кого і навіть шляхтича, яких Хмельницький, з огляду на відомі одному йому міркування, коротко допитавши без будь яких тортур, наказав відпустити, попередньо роззброївши і відібравши у них коней. У відповідь на пихату фразу шляхтича: «Ліпше убий мене, здрайцю, інакше обіцяю, як Бога кохам – я повернуся на брону ойчизни до пана гетьмана і не заспокоюся, доки не відряджу до диявола твою чорну душу!», – Хмельницький лише засміявся йому в очі і кинув за мить до того, як повернути коня і помчати геть:

– їхав би ти, пане, до Великопольщі, там твоя ойчизна. Тут лише твоя смерть!

І рухалися далі полки, щодня долаючи не менше двадцяти верст відстані до Корсуня і до нової битви. На обрії, трохи на південний схід від напрямку руху козацького війська, здіймалася хмара жовтавої куряви з-під копит коней татарської орди. Тугай-бей, як і раніше, вважав за доцільне триматися на відстані кількох верст від козаків, підкреслюючи тим самим своє відношення до тимчасових союзників і одвічних ворогів – лише виконання домовленостей без будь-якого зближення і вияву прихильності.

А Богун навіть під час спокійного переходу не втрачав жодної хвилини, яку міг використати для військового навчання. Засвоїв-бо ще з часів січової молодості – військо сильне не кількістю, а духом. І ніщо не ліп-

ше для духу воїна так, як чітка військова дисципліна і впевненість у людині, що стоїть поруч. Тож із завзяттям містечкового возного[22] взявся він за посилення дисципліни серед козаків своєї сотні, тобто серед людей, які всього кілька тижнів тому були простими собі селянами, міщанами або й розбишаками з плавнів чи Чорного лісу. І хоча Богун не міг дозволити собі відбирати в козаків задля навчань короткий час відпочинку після багатомильних маршів спекотними просторами Подніпров'я, він знайшов інший вихід: помітивши, що новобранці пересуваються під час переходів безладними купками, Іван взявся за справу послідовно і наполегливо. Одразу ж після короткого привалу для обіду першого дня після виступу із Жовтих Вод він зібрав докупи всіх своїх курінних[23] і наказав після привалу вишикувати сотню оборонною рукою. І тут почалося. Новобранці, не розуміючи, чого від них потребують, збилися великими юрбами обабіч возів. Стояли без руху, лише тривожно позираючи на обрій. Та навколо було тихо і спокійно, зникли навіть сліди пересування загону Тугай-бея. Богуна від побаченого покоробило, і він ледь-ледь втримав себе в руках – дещо рятували кар-

---

[22] *Возний* – у Речі Посполитій – судовий виконавець. Людина, яка в силу своєї посади мусіла бути педантом і бюрократом.

[23] *Курінь* – у реєстровому війську на відміну від Низового Запорізького війська курінь був найменшою військовою одиницею у складі сотні.

тину козаки, які склали кістяк сотні ще в Кам'яному Затоні, а також деякі з тих, хто встиг нюхнути пороху під Жовтими Водами. Але більша частина новоприбулих не мала взагалі ніякого уявлення про військові шикування, не говорячи вже про складні перестроювання і еволюції у складі сотні або полку.

– Джуро! – покликав Іван крізь зуби, тамуючи невдоволення. Той одразу ж віднайшовся:

– Слухаю, пане сотнику!

– Лети до полковника, скажи: ми наздоженемо пізніше. А поки що мої козаки шикуватися вчитимуться!

Коли ар'єргард війська відійшов від місця колишнього привалу на три сотні сажнів, Іван на чолі сотницького почту почав об'їздити натовпи козаків.

– Що ж, панове гречкосії, пастухи, грубники, бондарі, винокури, різники, стельмахи і кожум'яки! Пора вже вас всіх на козаків перетворювати! – забринів над натовпом його голос. – Козаків! І цим все сказано: вояків вправних, мужніх і досвідчених. Поки що я тут таких людей не бачу. Так, багато хто з вас вистояв у минулій битві, за що кожному від мене, пана гетьмана і неньки України уклін низький. Але буду відвертим: не так ваша вправність, а більше талант військовий батька Богдана і милість долі допомогла нам. Тож кажу вам: бачу я перед собою лише юрбу бажаючих шаблями помахати, а не козаків. Та вас не те що гусарська хо-

ругва, табун неосідланих татарських бахматів по полю розмете, так що оком кліпнути не вспієте!

Іван їхав поміж натовпу, прислухаючись до тиші, ще більш дзвінкої від того, що вона нависла над майже тисячним стовпищем.

– Не головне для піхотної сотні уміння фехтувати ладно, – чітко карбував слова Богун, – не головне вміти білці в око поцілити. Рівняння головне! Уміння зберегти ряди під час нищівного удару ворога, миттєво закрити пролом строю там, де дістала зла доля товаришів ваших. Швидко перешикуватися за першим гаслом отамана і стояти. Стояти! Так стояти, ніби всі ви є одним цілим, глухою стіною для ворожих атак. Щоб не було Петра, Федора і Степана. Щоб була фаланга, каре або триангула! І тільки в розумінні цього ваше життя під час бою і наша спільна перемога! – Іван перевів подих і повернув голову до Нечипоренка. – Давай, Михаиле, з курінними, наводьте лад. Доки не побачу вишикувану оборонною рукою сотню, з місця не зрушимо!..

Лише надвечір Іван Богун наздогнав Нечая, який їхав верхи на гнідому огирі, під полковою, дарованою січовим товариством хоругвою.

– Дозволь, пане полковнику, зайняти своє місце в строю, – весело вимовив він, притримавши розгаряченого чвалом Цигана.

– Давно мав би, – знизавши плечима, відповів Нечай. – Чому відстав?

Іван прикрив повіками очі.

– Сам усе побачиш, коли час настане. А поки що не маю чим похвалитися, тож промовчу.

– Як знаєш, – не став допитуватися Нечай. – Тільки наступного разу завчасно попереджуй, частину чат з вами залишу. Не гоже військо степом розпорошувати, та ще без дозору…

– Дякую, Даниле, але це зайве. Другого разу не знадобиться. Схоже, ми змогли порозумітися.

– Що ти задумав? – звів на побратима очі Нечай.

– Нічого особливого. Я всього лиш хочу перетворити їх, – Іван махнув рукою позад себе, туди, де вливалися до лав полку рівні ряди козаків його сотні, – на козаків.

Нечай хмикнув.

– Думаю, за тебе над цим попрацюють ляхи.

– І все ж я готовий трохи допомогти їм.

– І не подумаю переконувати в протилежному.

Наступних два дні походу на Корсунь були для козаків сотні Івана Богуна найтяжчими з-поміж решти козацького війська. Тепер вони не покидали похідних колон і рухалися в складі війська, але що то був за рух!

– Пікінери у вісім рядів, ратища готуй! – лунав зірваний голос Нечипоренка, і колона розламувалась, бі-

гцем перешиковуючись, займаючи раніше зазначені місця під спів сурми, яким дублювалися голосові команди осавула.

– Пікінери, приймай! – хрипів Нечипоренко за хвилину, і лави озброєних двосаженними ратищами козаків завмирали, спрямувавши рихви списів у груди невидимому супротивнику. Проміж них снували курінні, які різкими вигуками вирівнювали шикування там, де в цьому була необхідність, били по ратищах, що їх не туди спрямовували невмілі руки, підганяли тих, хто загаявся.

Та ось уже осавул брався за решту сотні, доки не задіяну в навчанні:

– Мушкетери! У три лави перед строєм! Пікінерам розімкнути стрій!

І одразу ж наїжачена списами фаланга пікінерів перетворювалась на кілька рівних за кількістю козаків каре, утворюючи проходи для переміщення з тилу озброєних вогнепальною зброєю мушкетерів. Мушкетери бігцем пересувалися, тримаючи зброю вертикально перед собою, і шикувалися у три ряди на відстані п'яти сажнів від пікінерів.

– Готуйсь! – лунав знову голос осавула, і мушкети опускалися, відшукуючи ту саму ціль, що її хвилину тому гляділи хижі рихви списів їх товаришів.

– Перша лава умовно вогонь!

– Караколюй! – і перша шеренга швидко ховалася у проміжки строю і шикувалася позаду третьої.

– Друга лава, через одного, умовно вогонь!

– Караколюй!

Команди сипалися одна за одною, відтворюючи атмосферу бою. Козаки кидалися в бій з піхотою і перешиковувалися для відбиття кавалерійської атаки. Розмикали стрій для бою «галасом» або групувалися в коло або триангулу для кругової оборони. Вони знову і знову вистроювалися оборонною рукою, щоб за мить кинутися під знамено сотника, покликані гаслом сурми. Усього на кілька годин кожного дня давав спокій пан сотник своїм козакам, котрі мало не падали з ніг, і тоді вони мали нагоду зрозуміти – просто йти маршем через спекотний степ є зовсім не важкою справою, майже відпочинком. Але відпочивати довго їм не давали. Урешті-решт це було помічено і гетьманом. Хмельницький у супроводі Максима Кривоноса під'їхав до Нечая і махнув головою в бік Іванових підлеглих, котрі якраз були зайняті утворенням чергового складного шикування:

– А хлопчина має золоту голову.

– Батько в цьому сумнівався? – з посмішкою відповів Данило.

– Жодного дня. Нечай, ти не боїшся, що скоро він стане достойним полковничого пернача не менше, ніж

достойний його ти сам?

– Не боюся, батьку, – відповів Нечай, одразу ж приховавши посмішку. – Я навіть скажу більше – радо поступлюся Богуну в разі, якщо він зможе зробити більше для спільної справи, аніж міг би зробити я сам.

– І підеш під його руку? – Хмельницький примружив очі.

– Радо.

Хмельницький раптом голосно розсміявся:

– Відповідь доброго побратима і славного полковника! Ні, ти не будеш під його рукою, це було б поганим рішенням. Але з хлопця будуть люди! Гарні амбіції в поєднанні з талантом полководця, – що може бути ліпшим?

Нечай промовчав. Ні, він не покривив душею, давши відповідь на запитання гетьмана, і він не ревнував Івана, як може ревнувати честолюбець честолюбця до уваги гетьмана. Він щиро радів за побратима, дещо навіть відчуваючи провину за те, що має під своєю орудою того, з ким колись був рівним, вільним гулякою, як і він. До війська коронних гетьманів, яке вже стало табором на фільварках під Корсунем, залишався один денний перехід.

III

Чотирнадцятого травня 1648 року військо Богдана Хмельницького наблизилось настільки до позицій коронного гетьмана війська Речі Посполитої Миколая Потоцького, що постало питання про бойовий контакт, який зазвичай відбувався за якийсь час до зближення основних сил і здійснювався силами кінноти. Крім демонстрації сили і рішучості, цим контактом досягались і розвідувальні цілі. Саме тому на світанку чотирнадцятого травня три сотні козаків полку Максима Кривоноса від'єдналися від військових порядків, і, пустивши коней у рись, зникли за обрієм. А ще через дві години вони зустрілися з передовим дозором коронного війська і не відвернули назад. З розвернутою хоругвою, зі схиленими назустріч ворогу ратищами, пригнувшись до полум'яніючих у струменях вітру кінських грив, з криками і посвистом кинулися вони на тисячний провід королівської драгунії, і, як це часто трапляється з відчайдушними сміливцями, завернули його і погнали назад, туди, де вже були помітні мури Корсунського замку. Пістолетними пострілами, а подекуди і рихвами списів вихоплювали хоробрі кривоносівці тих із жовнірів, кого коні не могли нести з потрібною швидкістю, і йшли все далі, забувши, здавалось, що летять на та-

бір семитисячного війська. Широким слідом залишали у травах, котрі не встигли ще вигоріти під гарячими сонячними променями, розкинутих у смертельному сні драгунів, рубінові краплі на свіжій зелені трав. Відвернули лише за милю від ворожого табору.

А гніву Миколая Потоцького не було меж. Що може загасити пекельні муки батька, у котрого зла доля відібрала дитя, улюбленого сина, юнака, котрий робив лише перші кроки цим життям, готуючись прийняти з батькових рук найвищу військову владу великої держави, що нею, безумовно, була Річ Посполита? Що може бути достатньою карою для непокірних українців за таке убивство? І запалав Корсунь, відданий жовнірам коронним гетьманом in praedam,[24] щоб бути знищеним за гріхи козацької нації. Здійнялися в бездонне блакитне небо потворні чорні дими, впали у власних обійстях українці, котрі спробували боронити своє майно від вакханалії безглуздого знищення, потяглися за межі зруйнованого міста назустріч Хмельницькому ті, хто встиг вирватись з пазурів смерті і навіки закарбував у пам'яті обличчя рідних і близьких, вбитих поляками без будь-якої провини з їхнього боку. А перед палаючим Корсунем уже виростали шанці і окопи – польське військо готувалося зустріти ворога саме в цьому місці.

---

[24] *In praedam (лат.)* – у здобич.

* * *

Посеред намету Богдана Хмельницького сидів чоловік, зодягнений у блакитний кунтуш і видрову шапку, увінчану пером павича. Судячи з довгих, підкручених догори вусів і виголених за польською модою скронь, перед гетьманом козацького війська знаходився польський жовнір, і жовнір не останній з-поміж своїх товаришів.

– Пробач, Самійле, що викликав тебе саме зараз, коли для тебе особливо небезпечно виявити будь-який зв'язок зі мною і моїм військом. Але повір: ніщо, окрім нагальної необхідності, не примусило б мене зважитися на такий крок.

– Я все розумію, пане гетьмане. Тому прибув не гаючись і готовий вислухати вас і виконати все, що в моїх силах.

– Добре. Насамперед розповіси мені про настрої серед рейментарів коронного війська після Жовтих Вод і сьогоднішньої атаки наших чат.

Жовнір добув з кишені люльку і запитливо подивився на Хмельницького:

– Дозволь, батьку, запалити люльку?

– Пали, – змахнув рукою гетьман.

Жовнір неквапно наклав череп'яну носогрійку і при-

палив від шандалу на столі.

– Настрій Потоцького, якщо передати одним словом, можливо виразити так – жовч! Він засліплений горем і жагою помсти. Я думаю, зараз він не може поводити себе адекватно ситуації і грає скоріше вам на руку, аніж собі. Складніше з Калиновським. Пан Мартин має холодну голову і здатен приймати потрібні рішення. Крім того, за ним стоїть шляхта, а не за коронним гетьманом. Звичайно, усі шоковані загибеллю авангарду і Стефана Потоцького, вони ні на йоту не сумнівалися, що гетьманич покінчить з вами раз і назавжди. Ніхто не розраховував на такі наслідки. Але все ж більша частина шляхти є, безумовно, лицарями, тож готові битися, не дивлячись на поразку під Жовтими Водами і вашу чисельну перевагу.

– До речі, – перебив жовніра Хмельницький, – про яку саме чисельну перевагу знають у таборі пана Миколая?

– Жодних цифр. Самі тільки натяки на перевагу в живій силі.

Хмельницький пройшовся наметом.

– А що ти, пане Зарудний, скажеш про двадцять тисяч козацької піхоти, двадцять тисяч татарської кінноти і двадцять шість гармат?

– Добре військо.

– Я хотів би, щоб про його кількість якнайскоріше

дізналися в польському таборі. У тебе є для цього можливості?

– Думаю, знайдемо, – відповів жовнір. – Ці цифри є правда для нас чи тільки для поляків?

– Правда для всіх. Зроби це ще сьогодні. А як щодо польських сил?

– Вони не змінилися. П'ять тисяч кінноти, тисяча шістсот найманої піхоти при сорока гарматах. Але то лише лицарство і жовнєжи. Ще чотирнадцять тисяч обозної челяді, котрих поляки ніколи не відносили до війська.

– Що не заважало челядинцям отримувати немало перемог для своїх панів.

– Не сперечаюсь. Але не про це зараз. Вони налякані, хоча всіма силами намагаються того не виказати.

Хмельницький сів за стіл і вперся підборіддям у складені в кулаки долоні.

– Ми підійшли до того, задля чого тебе покликано, Самійле.

– Радо вислухаю вашу ясновельможність і обіцяю виконати все, що в моїх силах.

– Твоя місія дуже непроста, але для нас життєво важлива. Ти мусиш зробити так, щоб Потоцький вийшов з Корсуня, не прийнявши битви. Зможеш?

Зарудний деякий час мовчав.

– Спробую. Є деякі важелі.

Хмельницький дивився на нього повним задуми поглядом.

– Я знаю, про що прохаю, друже. Але знай і ти: здійснивши це, ти зробиш справу, яка не під силу великому і добре озброєному реґіменту. Ти один. Але, можливо, вона буде коштувати тобі життя…

Жовнір посміхнувся:

– Наше життя – лише гра, як сказав один відомий англієць. Я готовий на це.

Хмельницький рвучко піднявся.

– Не смію затримувати пана жодної хвилини. Повідом мені про все, як тільки видасться можливість.

Через чверть години козаки полку Мартина Криси здивовано супроводжували поглядом замотаного з ніг до голови в чорне сукно вершника, який у супроводі Максима Кривоноса, самого Криси і кількох найзначніших старшин від'їздив у поле, взявши на південь від напрямку руху війська. Простодушні козаки не розуміли – хто ж ця людина, у почті в якої перебувають одразу два полковники козацького війська…

* * *

По обіді п'ятнадцятого травня, коли від корсунських позицій коронного війська козаків відділювали всього кілька миль, від похідних колон у черговий раз

від'єдналися комонні частини полку Максима Кривоноса. На цей раз їх очолював сам полковник. Завдання, покладені на Кривоноса, були надзвичайно важливими, тож він не ризикнув перекласти їх на плечі підлеглих. Узявши на захід від Корсуня, козаки заходилися рубати дерева, котрі у великій кількості росли над тридцятисаженним руслом Росі в районі Стеблева, і робити з них загату, яка б дозволила зменшити рівень ріки в районі польського табору і полегшити доступ до нього з боку, що його поляки укріпили найменше, сподіваючись на природну перепону у вигляді багатоводного річкового потоку. Увесь день запорожці, зціпивши зуби і напруживши м'язи, працювали, завалюючи стовбурами дерев і камінням русло ріки. І їхню працю було винагороджено більш ніж вагомим результатом – за кілька годин до сутінків Рось у районі табору Миколая Потоцького перетворилась у болотистий ручай завширшки не більше п'яти сажнів, викликавши цим самим тиху паніку серед жовнірів і ландскнехтів, котрим злі язики вже донесли: на них рухається сорокатисячна, добре озброєна арматою армія, армія, яка тиждень тому знесла із земної тверді п'ятнадцятитисячне військо Стефана Потоцького. Тим часом козаки Кривоноса, котрим, судячи по всьому, не посміхалося відпочити цього дня, пішли вгору по Дніпру, руйнуючи пороми і перевози, псуючи човни і чов-

ники, усе, на чому можливо було перевезти з одного берега Славутича на другий бодай кількох чоловік – Богдан Хмельницький уже був ознайомлений з фактом, що з Лівобережжя на допомогу Потоцькому поспішає князь Ярема Вишневецький, і в плани гетьмана зовсім не входив намір дати змогу об'єднатися цим двом ясновельможним панам.

IV

Прохолодне свіже повітря заповнило околиці Корсуня в сутінках дня п'ятнадцятого травня, коли вітер змилувався над польським лицарством і завернув геть у степ дими пожеж, запалених ними самими у місті за дня, і вечір нарешті став схожим на звичайний мирний вечір, а не на початок апокаліпсису серед вогню, диму і завивання тих, хто втратив майно, дах над головою, або й рідних для себе людей. Десяток ландскнехтів, що їх було вишикувано навкруг шатра коронного гетьмана, нарешті змогли зітхнути з полегшенням. І хоч на плечі так само тиснули кіраси, голови пітніли під металевими шоломами, а ратища алебард були немов налитими свинцем, годину, яка залишилась до зміни варти, було відстояти значно легше, аніж три попередні. Виструнчившись, вони спостерігали, як до шатра коронного гетьмана заходили коман-

дири, що їх було викликано на термінову військову нараду.

Миколай Потоцький, змарнілий, із запалими глибоко очима і порізаним зморшками чолом, сидів у кріслі на чолі великого дубового столу і мовчки дивився на білу парусину шатра, яка легко коливалася під потягами вечірнього вітерцю. Поблизу нього зайняв своє місце Мартин Калиновський, трохи поодаль, намагаючись не привертати до себе зайвої уваги, скулився на лаві комендант кодацької фортеці пан Гродзіцький. Він шкірою відчував невдоволення, що його відчували гетьмани з приводу пасивної ролі фортеці, гарнізон якої з початку бойових дій не виявив бажання перешкодити планам бунтівників, тож тепер чітко розумів – увага до його особи в колі командування коронного війська не принесе йому нічого, окрім неприємностей. Один за одним до шатра зайшли Заславський, Синявський, Балабан, Бєгановський, Одривольський і Яскольський. Зачекали ще кілька хвилин, але більше нікого не було. Калиновський відкашлявся.

– Здається, всі, – зробив він підсумок і оглянув присутніх. – Я вважаю, що нараду можна вважати початою. То є необхідним і гаятися не можемо жодної хвилини. Починайте, пане Миколай, – повернувся він до Потоцького.

Коронний гетьман оглянув нутро шатра таким по-

глядом, ніби бачив його уперше.

– Шановне панство, – мовив він, і на присутніх зробив неабияке враження його надломлений за кілька останніх днів голос. – Вас покликано, щоб ми всі могли спільно обміркувати наші наступні дії і прийняти найбільш мудре рішення. А справи наші такі, що тут є над чим сушити мозок. Загроза, яка нависла над нашим військом, більш ніж вагома. Табором поширюються чутки про те, що до нас суне сорокатисячне військо. Військо, яке тиждень тому вщент розбило наш авангард. Авангард, до речі, вдвічі більший за ті сили, що їх ми тепер маємо під своєю орудою. Тож цілком природно постає питання: чи маємо ми право ризикувати нашим військом і вступати в бій за таких несприятливих для нас умов, чи маємо відійти на захід, зберігши сили і можливість завдати ворогу нищівного удару пізніше, за більш сприятливих обставин? Моя думка – ми повинні відступити.

– Але що я чую, ваша ясновельможність? – обурено вигукнув Калиновський. – Ви пропонуєте нам утікати, не прийнявши бою?

Потоцький утомлено зітхнув.

– Я благав би вас, пане польний гетьман, обирати слова, якими ви кидаєтесь так недбало. Річ зовсім не йде про втечу, лише про відхід війська на більш зручні позиції для майбутньої битви.

Але Калиновський і не думав вгавати:

– Але, проше пана, то і є втеча! Чим вам не подобаються ті позиції, що маємо тепер? Адже табір добре укріплено, у нас п'ять тисяч відбірної кінноти, а з дня на день із-за Дніпра має підійти князь Вишневецький, це ще шість тисяч жовнірів.

– Я передбачав вашу позицію в цьому питанні, тому й настояв на проведенні ради. Нехай панове шляхтичі висловлять кожний свою точку зору. Почнемо з вас, пане Домінік.

Домінік Заславський розвів руками:

– Від усієї душі хотів би вірити у найскоріший прихід пана Ієремії, але хто мені може сказати: чому він досі не в нашому таборі? А без нього захист наших позицій від ворога, який переважає нас у кілька разів, стає справою надзвичайно важкою. Я згоден з вами, пане Потоцький.

Калиновський звів очі догори. Звичайно, Заславський не може дотепер вибачити Яремі Вишневецькому той факт, що саме Вишневецького обрала пані Грізельда Констанція Замойська, ставши його дружиною, а не пані Заславською. Він ніколи не впускав можливість кинути шпильку на адресу князя, і ця нарада не стала винятком. Навіть якщо взяти до уваги те, що на ній вирішувалась доля коронного війська.

– Вишневецький буде тут, як тільки зможе перепра-

витися через Дніпро! – запально відповів Калиновський на випад Заславського. – На жаль, ми дали змогу козакам зруйнувати всі перевози на багато миль вниз і вгору по Дніпру. Тепер князь змушений йти на північ вздовж річки в пошуках засобів для переправи.

– Що сталося, те сталося, – зітхнув Потоцький. – Ми не можемо очікувати безкінечно довго, а переправу князь, цілком ймовірно, знайде лише на Чернігівщині. Давайте послухаємо думку пана Сенявського.

Сенявський, огрядний шляхтич, піднявся з-за столу і витер хусточкою спітніле чоло.

– Якщо правдою є чутки про те, що у Хмельницького і Тугай-бея сорок тисяч війська, я волів би відійти. Зайве геройство нам тепер ні до чого, адже ми вже бачили, до чого це привело реґімент пана Стефана… – сенатор замовк, зустрівшись поглядом з Миколаєм Потоцьким, але за хвилину виправився, – що для мене не менш скорботно, аніж для вас, пане Миколай.

– Тобто ви підтримуєте моє рішення? – пропустив повз вуха його останні слова Потоцький.

– Саме так!

– Можете сісти… Хто наступний?

Один за одним на користь рішення про відступ висловилися Бєгановський, Одривольський і Яскольський.

Калиновський тамував злість, схоже, він залишить-

ся якщо й не один, то в меншості, і схиблений після смерті сина Потоцький виведе військо з табору і кинеться навтьоки, наразивши його на безмірно більшу небезпеку, аніж та, яка б чигала на них під час облоги.

– Панове, будьте виваженими у своїх рішеннях! – голосно закликав він. – Наш табір складено із шести рядів возів, добре обкопано насипом і ровом. У нас досить питної води, провізії і аппараментів.[25] Для чого виводити військо у поле перед лицем грізного ворога?

– Якщо пану не відомо, є багато прийомів, за допомогою яких військо захищається під час переходу, – криво посміхнувся Потоцький.

– Розумію ваш сарказм, але не розумію багато чого іншого. Наприклад: чому коронний гетьман Речі Посполитої дбає про втечу з поля бою, а не про захист інтересів ойчизни! – крізь зуби кинув Калиновський.

– Саме про них я і дбаю, якщо ви не помітили. Але пояснювати це вам – означало б втрачати дорогоцінний час. Отже, хто ще має бажання висловитись?

Піднявся Чорторийський.

– Я згоден з паном Калиновський. Краще дочекатися підкріплень тут, під Корсунем, аніж йти невідомо куди. Це виглядатиме, як утеча боягузів. Натомість, коли підійде князь Вишневецький, ми матимемо змогу вдарити на козаків із двох боків.

---

[25] *Аппаременти (заст.)* – гармати, припаси до них й інше озброєння.

– Ви забуваєте, пане Чорторийський, що навіть спільно з Вишневецький ми будемо програвати в кількості війська більш ніж у два рази.

– Але якого війська! – бундючно кинув Чорторийський.

– Усе ж це великий ризик, – долетіло з натовпу молодших командирів, яким не знайшлося місця за столом, і вони змушені були стояти за спинами в сановитих товаришів.

– Мусимо відійти щоб зібрати більше військо!

– Час для посполитого рушення настав ще після Жовтих Вод!

Протягом чверті години свою думку висловили ще кілька учасників наради і всі вони, до великого задоволення Потоцького, знайшли за вірне підтримати його точку зору. Ставало очевидним рішення наради: відійти на захід від Корсуня, уникаючи бою з козацько-татарським військом. Та Мартин Калиновський не здавався:

– Панове! Шановна шляхто! Згадайте ж про ваш гонор, якщо тактичні міркування не спроможні схилити вас до прийняття єдино вірного рішення, яким, безперечно, є оборона Корсуня. Хіба лицарські традиції дозволяють нам, потомкам найшляхетнішого польського лицарства, думати про відступ перед ордами варварів і ваших учорашніх хлопів? Чи не палючим соро-

мом будете пройняті ви всі, коли малжонки ваші, малолітні діти і старі батьки запитають: чому не захистили їх тут, чому, немов боягузливі вівці, кинулися самі під захист мурів польських міст, допустивши до них запорожців і татар?

– Ви забуваєтесь, пане Калиновський! – заверещав коронний гетьман. – Я, слово гонору, не дозволю таких висловлювань у моїй присутності! Ви не серед натовпу міщан, проше пана, ви виголошуєте промову в колі командирів коронного війська, несправедливо звинувативши їх у боягузтві!

Калиновський підхопився на ноги.

– Я проголошую боягузами лише тих, хто хоче показати спину натовпу смердючих хлопів, маючи за обов'язок їхньою кров'ю змити плевели бунту з доброго зерна слухняних підданих корони. Тих, хто висловлюється тут за відступ!

– Проше?!

– Так, пане Потоцький, я не помилився.

Потоцький кілька хвилин мовчав, не наважився порушити тишу й ніхто інший. Нарешті пан Миколай перевів подих і мовив тоном, який не терпів протиріч:

– Питання гонору ми з вами вирішимо пізніше за допомогою шляхетського суду. Натомість тепер кажу вам: ви лише польний гетьман. Але навіть з огляду на це я не маю наміру використовувати своє службове

становище – рішення, котре ми приймемо цього вечора, буде спільним і добре обдуманим. І якщо коронне військо завтра й покине Корсунь, це буде не рішенням Миколая Потоцького, це буде бажанням загальної більшості присутньої тут вельможної шляхти. Річ Посполита – парламентська республіка. Подобається це вам чи не подобається. Тож прошу бути більш стриманим у висловлюваннях, пане Мартине.

Калиновський посміхнувся крижаною посмішкою.

– Республіка? Чудово! Але навіть Римська республіка під час життєво важливих війн обирала собі диктатора. Пана Потоцького щось утримує від прийняття на себе такої ролі?

– Так.

– Що саме?

– Турбота, яка іменується pro bono publico.

– Панове! Благаю вас, припиніть сперечатися, ми маємо вибрати рішення, а не почати розкол у власному таборі! – втрутився у перепалку гетьманів Домінік Заславський.

Мартин Калиновський рвучко повернувся і поглянув на Заславського. Той відповів йому сміливим поглядом. Чималеньке надвірне військо у складі коронного і власне положення дозволяли йому не відводити очей перед поглядом коронного польного гетьмана.

– Добже! – випалив Калиновський. – Бардзо добже!

Але нєх пан не мовить, що я не попереджував. – Він заграв жовнами і сів за стіл.

Потоцький перевів подих.

– Отже, якщо пан Калиновський дозволяє мені продовжити, я хотів би вислухати думку решти ясновельможного панства…

Через півгодини стало зрозумілим – майже всі з присутніх обрали для себе за корисніше полишити позиції і відступити. Калиновський лише мовчав і скрипів зубами.

– Я не маю можливості запобігти відступу, – нарешті приречено мовив він. – Але подумайте хоч би над тим, як вчинити так, щоб забезпечити найбільш безпечне просування ворожою територією.

Немов у відповідь на слова пана Мартина, наперед виступив один з молодших командирів драгунської хоругви пана Одривольського.

– Якщо ясні пани дозволять, я міг би запропонувати шлях, найбільш безпечний для війська, – повним пристрасті голосом вимовив він.

– Прошу пана відрекомендуватися, – стомлено кинув Потоцький.

– Поручник його королівської милості Самійло Зарудний.

– Русин? – Потоцький звузив очі. Поручник витримав його вивчаючий погляд.

– Так, ваша ясновельможність, мій батько русин. Але я більше десяти років на королівській службі, і ніхто не може сказати, що я коли-небудь дав привід підозрювати мене у прихильності до бунтівників і нещирості до тих, кому віддав на службу свій чесний меч і свою руку.

– О, це так, – захитав головою Одривольський. – Поручник ненавидить бунтівників, і слово його твердіше за крицю!

– Що ж пан Зарудний може запропонувати нам? – запитав Потоцький.

– Я пропоную рухатись Богуславським шляхом у напрямку урочища Горохова Діброва. Мій батько мав три хутори в цих місцях, тож мені вони добре знайомі. Можу вас запевнити, панове: цей шлях найбезпечніший з-понад усіх. Крім того, я знаю його краще за будь-кого з козаків Хмельницького, тож напевне зможу порадити, як захиститися від можливого нападу.

– Ми й самі добре знаємо, як захищатися від такого нападу, – відпарирував Калиновський. – Річ іде про те, щоб зробити його неможливим.

– Саме це я і пропоную. Справа в тому, що Хмельницького навряд чи щось підштовхне на думку, що ми рухаємось через Горохову Діброву.

– Звідки така впевненість? – запитав у поручника Потоцький. Зарудний знизав плечима:

– Мова тут не може йти про впевненість. Але, ваша ясновельможність, шлях на Богу слав найбільш віддалений від козацького війська. Крім того, пускатися в Горохову Діброву без доброго провідника було б для них не менш небезпечним аніж для нас.

– А звідки в пана впевненість, що у Хмельницького немає саме такого доброго провідника? – скривив губи Бєгановський.

Зарудний зітхнув.

– Повторюю, панове: мова не йде про впевненість, мова йде лише про обрання найменш небезпечного виходу із становища, яке склалося. Горохова Діброва і є таким виходом.

– Це в разі, якщо слова поручника не вкладено йому в уста ким-небудь у ворожому таборі, наприклад Хмельницьким. Що скажете, пане Зарудний? – постукуючи кінчиками пальців по дошках столу, мовив Калиновський.

Поручник пополотнів. Різким рухом повернувся він до польного гетьмана і вхопився за руків'я палаша.

– Я хотів би, – напружено забринів його голос, – щоб пан Калиновський цієї ж миті вибачився переді мною, або я залишаю за собою право викликати його на поєдинок, користуючись усіма шляхетними правами, які мені належать! Я не подарую такої наруги будь-кому, включаючи й вас, пане Калиновський!

Мартин Калиновський одяг на шляхетне обличчя маску презирства і вже готовий був кинути щось образливе на адресу молодого православного шляхтича, як звик це робити завжди. І невідомо, чим би все закінчилось, якби не втрутився Потоцький.

– Припиніть, панове! – підвищив він голос. – Вам, пане Калиновський, давно пора б навчитися не кидати в обличчя лицарям таких обвинувачень, якщо у вас немає вагомих доказів вашої правоти. Отже, вони є у вас?

– Поки що жодних. Але всяке припущення повинно обговорюватись, коли мова йде про долю коронного війська.

– А ви, пане поручнику, – продовжив Потоцький, – не переймайтеся пустими словами. Тепер не час для поєдинків за власну честь, тепер час рятувати честь польського лицарства.

– Тільки це одне й керує моїми вчинками! – палко промовив Зарудний. – Клянуся своїм чесним іменем: ніколи не зраджу я інтересів своєї батьківщини! Так, я готовий провести військо там, де нас не знайде жодна чата Хмельницького. Якщо ж шановне панство не довіряє мені… – поручник швидким рухом зняв з пояса піхви з палашем і з гуркотом кинув їх на стіл перед Мартином Калиновським. – Ось моя відповідь, мостивий пане. Можете в такому випадку стяти мою голову

моїм власним мечем!

На кілька хвилин затяглася мовчанка.

– Добре, пане Самійло, – порушив її нарешті Потоцький. – Чи не могли б ви детальніше розповісти про вашу задумку щодо Богуславського шляху…

Ніч над зяючими кострищами, у які перетворився сплюндрований коронним військом Корсунь, запанувала безмовно, урочисто, немов вкриваючи погребальним саваном ще вчора багатолюдне місто. Обставлений возами табір польського війська спав, не переймаючись подіями наступного дня. Жовнір не повинен думати про майбутнє, адже він спочатку повинен пережити те, що несе день сьогоднішній. Мирними пірамідками стоять мушкети, на вичищених до блиску стволах вже збираються крапельки роси, невиразно біліють намети, похропують коні, пережовуючи спросоння сіно з возів. Неголосно перегукуються на окопі вартові, дзвенять їх обладунки серед тиші і покою. Та не спить у своєму наметі на краю табору поручник Самійло Зарудний, ще раз і ще прокручуючи в пам'яті події минулої наради в гетьманів. Чи вірно він зробив все? Чи не занадто багато дозволив собі, встрявши до розмови коронних гетьманів, князів і найвідоміших представників польської шляхти? Так, вірно. Лише за допомогою відчайдушного зухвальства можливо було привернути їхню увагу. Лиш сміливи-

ми словами можна було примусити повірити собі. Він не підведе Хмельницького, він виконає все, на нього покладене. Табір гуде чутками про сорок тисяч козацько-татарського війська, шляхта налякана, і ніхто з них навіть не здогадується, що це все його рук справа. Його і тієї мережі, яку він з такими зусиллями будував останніх п'ять років, з тих пір, як був спрямований таємною службою майбутнього козацького гетьмана до коронного війська. А завтра вони все ж вийдуть і підуть на Горохову Діброву. Підуть на чолі з ним. І в Калиновського до сідла буде приторочено палаш, яким той має власноруч скарати зрадника в разі, якщо той виявиться зрадником. У темряві заклопотані зморшки під очима поручника розгладжуються, і він посміхається холодною посмішкою. Ні, пане Калиновський, мене ніхто не зможе звинуватити у зраді своєї батьківщини, навіть коли фортуна не посміхнеться, і над моєю головою здійметься мій власний палаш.

Повільно стікають хвилини. Місяць давно вже заховав своє повне обличчя за обрієм. Що ж, напевне, пора. Він уявив, як за єдиним посланим ним словом скачуть на швидких конях козацькі загони, як зникають у темряві, сотнями гублячись у темній улоговині Горохової Діброви, як рубають дерева на засіки і копають рови, аби перешкодити руху польського війська.

Поручник тихим кроком вийшов з намету і покликав,

звертаючись до темряви:

– Трохиме!

– Слухаю, пане поручнику, – озвалась темна постать біля пригаслого багаття.

– Час, Трохиме.

От і все. Посланець не перепитував, він знав, що означають ці слова Зарудного. Він мовчки скочив на коня і зник у темряві, деякий час супроводжуваний глухим стуком копит. Його не спинять, він джура пана Одривольського. Через чверть години він прибуде до умовленого місця, де його з нетерпінням очікують люди Хмельницького. Що ж, навіть якщо Калиновський завтра занесе над ним гостру крицю, Самійло Зарудний не вважатиме, що зробив недостатньо багато задля звільнення своєї батьківщини від лядської кормиги. Він радо прийме смерть, а ті, хто залишаться після нього, нехай зроблять решту.

V

Ранок уже догоряв на чистому від хмар небі, коли польське військо розпочало рух у напрямку Богуслава, вишикувавшись оборонною рукою і оточивши себе рухомим табором з возів. За їх рухом уважно спостерігали вислані Хмельницьким чати, раз по разу відсилаючи посланців до гетьмана з інформацією про зміни в

ситуації. Сам Богдан-Зиновій, сидячи в сідлі, вислуховував прибулих і віддавав короткі розпорядження джурам. Відіславши чергового джуру до полковника Криси, він запитливо подивився на Нечая, котрий знаходився поруч, як завжди, гарно зодягнутий і уважний:

– Як думаєш, Даниле, вони зроблять все, про що ми їх прохали?

– Майже впевнений, – рішуче відповів Нечай. – Зарудний завжди відповідав за свої слова, маю надію, що й нічний посланець від нього не є винятком.

– Так, Зарудний завжди говорив лише правду. А в Максима Кривоноса вже є досвід по вчиненню таких засідок, яку він зараз готує в Гороховій Діброві.

Нечай знав про невдоволення гетьмана від Кривоносового вчинку у Княжих Байраках, тож він ніяк не прокоментував слів Хмельницького.

– Славно, Нечаю, славно! – раптом вигукнув Хмельницький і вдарив коня батогом. Жеребець шугонув вперед. – Дій, як домовлено, і дай Бог нам усім перемогу!

Яскравий сонячний диск у блакитному небі над степом. Вітер, що посилився і розчісував море ковили, серед якого, сотня за сотнею, почало рух козацьке військо. Гуркіт обладунків, торохкотіння коліс обозів і музики, яким додають ритму гучні військові литаври. А зі сходу, наближуючись до полків Хмельницького, на-

решті показали себе орди Тугай-бея. Темними лавами вкрили вони виднокрай, здійняли пил з пересохлого з часу останнього дощу Богуславського шляху. Немов зграя вовків за косяком знесилених оленів, пішли за реґіментами Потоцького козацько-татарські загони. Міцно сіли на хвіст і гнали, гнали, щоб уже не відпустити поляків без пролиття великої крові.

Бій почався близько одинадцятої години дня, коли ар'єргард коронного війська був несподівано для гетьманів атакований двома тисячами запорожців під командуванням військового судді Війська Запорізького Низового Омелька Деривухо, супроводжуваного шаленим обстрілом з луків, що його провадили татари Тугай-бея, обхопивши тили польської армії з флангів. Ногаї і кримці, використовуючи швидкість своїх коней і той факт, що поляки не могли пришвидшити рух громіздкого ваґенбурґу, наскакували купами з різних сторін, випускали високою дугою хмари стріл і відходили, щоб за кілька хвилин повернутися, вже в іншому місці випробовуючи міць ворожої оборони. Ландскнехти, яких було розташовано за валкою з возів, швидко шикувалися, гриміли залпами з мушкетів і гаківниць, які майже не знаходили собі цілей – татарські луки перевершували їх за далекобійністю, тож летючі загони брудних вузькооких вершників відбувалися лише одиничними втратами і відповідали на кожен із зал-

пів зловісним сміхом і посвистом. Дещо протверезила їх армата. Одна за одною з возів ревонули вісім гармат, і чавунні посланці, супроводжувані моторошним виттям, пройшли татарськими лавами, залишаючи по собі розірвані на частини тіла людей та коней, калюжі крові і крики розпачу. Татари дещо відійшли від ар'єргарду і спробували пошукати військового щастя з інших сторін рухомого табору, менш захищених артилерією.

Омелько Деривухо нахилив до землі ратище і повернувся до своїх запорожців.

– Файно пани татар нагнали, а нехай нас спробують! Нумо браття на списи! Швидко, разом! Та не бійтеся мідних баб, їх здалеку видно, куди спрямовано! Бий на задні вози!

І тієї ж миті полетіли січові відчайдухи до возів ар'єргарду, спрямувавши ратища в бік поляків, пригнувшись до кінських грив, щоб зменшити вірогідність влучення ворожої кулі. Вдарили кінською груддю в задні вози. Швидко перекололи вони нещасну польську челядь, якій було доручені задні вози, і ось уже не шість, а тільки чотири ряди фур закривають тили польського табору. Не розбираючи дороги, біжать налякані коні степом, перекидаються і ламаються вози, які повинні були надійно захистити ар'єргард польського лицарства. Одна за одною гримнули ще п'ять гар-

мат, на цей раз спрямовані в лави Омелькових паливод. Але мало клопоту завдали вони козакам – нашвидкуруч виміряні під час хаотичного руху конаючого ар'єргарду, вони лише затовкли поле далеко за спинами запорожців, і тільки один-другий із хоробрих січовиків упав, скошений гарячою картеччю.

– Добре, дітки, дбаєте! – задоволено гукав Омелько. – Ще пригощай! Не бійся куті меду передати!

Зібравши всі свої сили в єдиний кулак, він було кинувся вдруге до ваґенбурґу, маючи намір розірвати табір з возів, але на цей раз був зустрінутий шаленим вогнем – одразу три рейтарські роти вишикувались всередині ваґенбурґу і відкрили такий божевільний вогонь зі своїх довгих чорних пістолетів, що здалося – зайнялися вогнем польські позиції. Стиглими грушами посипались на землю запорожці, встигнувши все ж таки вихопити з ворожого обозу кілька десятків возів.

– Назад, хлопці, назад! – кричав Омелько, останнім відбігаючи конем від ворожого табору.

Кинулися назад запорожці, і вчасно – всі вісім гармат ар'єргарду вдарили в них картеччю, скориставшись зупинкою табору під час шикування рейтарів. Засичала скажена картеч, та не судилося їй цього разу напитися гарячої крові – не донесли вони до запорожців своїх смертельних вітань. З середини польський обоз, продовжуючи свій повільний монотонний рух,

швидко посилювався возами на заміну тих, що побили і відібрали запорожці.

Омелько віддав наказ допомогти пораненим і почав перешиковувати сотні для подальшого переслідування.

– Добре, ляшки-панки, ой добре, – роздував він ніздрі, роздивляючись табір, який потроху віддалявся. – Пиво було, буде ще й брага!.. Уперед, пани-молодці! – повернувся він до запорожців, які праворуч і ліворуч від нього гарячили коней. – Та тільки тепер до возів не добігайте. Триматися всім на дві сотні кроків від ваґенбурґу, скоро Горохова Діброва!

Татарські чамбули, щільно охопивши поляків з флангів, продовжували лінивий обстріл з луків, не насмілюючись підходити ближче…

Богдан Хмельницький спостерігав за продовгастою потворною плямою польського табору, яка, відбиваючись від схожих з відстані на комашню нападників, укривалась хмарками білого порохового диму і повільно повзла степом до обрію. Туди, де за чотири версти від передньої лінії возів, починалася глибока, поросла лісом і густими чагарниками улоговина Горохової Діброви. На мить йому здалося, що це не велике військо йде, добре помітне йому з вершечка могили, на якому розташувався він на чолі почту з полковників, а всього лише череда худоби в супроводі пастухів і

їх собак, котрі накидалися на неї зусібіч, намагаючись утримати її вкупі. Гетьман навіть посміхнувся в довгі вуса, розвеселившись подібним думкам. Але усмішка недовго бриніла на вустах Хмельницького. Ні, не череда це, а військо. Деморалізоване, підштовхнуте на програшний з точки зору тактики крок, але все ще озброєне, вивчене і сильне військо. І йому треба зробити дуже багато для того, щоб перемогти його. Перемогти залізне коронне військо, котре досі не вдавалося перемогти жодному з козацьких ватажків, котрі наважилися підняти зброю на здобуття волі для своєї батьківщини. Хмельницький перевів подих. Повернувши голову, помітив кількох джур, котрі прибули, як і було наказано, з доповіддю новин за останні чверть години.

– Доповідайте, – махнув він рукою до джур. – Ти перший, – палець гетьмана вказав на одного з посланців, котрий, він знав це, прибув з Горохової Діброви від Кривоноса.

– Пан полковник велів передати, ваша ясновельможність, – з поклоном вимовив джура, – засідку влаштовано надійно, далі неї ляхи не підуть. Ми готові прийняти бій.

– У цьому я не сумніваюся. Передай Кривоносу: нехай гірше вогню бережеться лядських розвідників! Щоб Потоцький не те що про Кривоносових шість ти-

сяч, про жодного козака в балці не дізнався! Якщо вони звернуть, багато роботи собі добавимо!

– Добре, батьку! Немов миші сидітимемо!

– Усе, вирушай! Більше послів від вас, доки веремія не почнеться, мені не потрібно, бережіться.

Джура вперіщив коня малахаєм і швидко помчав схилом могили.

– Як почуває себе мій хоробрий побратим, славетний воїн і захисник Аллаха Тугай-бей? – звернувся гетьман до стрункого смуглявого батира у блискучому кільчастому панцирі і гостроверхому шоломі, з якого звішувалась, захищаючи шию воїна, залізна кільчаста відлога.

Батир, приклавши руку до грудей, ледь схилив голову, не відводячи погляду уважних очей від Хмельницького, і відповів:

– Мій володар вітає тебе, повелителю урусів. Він прохає передати, що виконав усе, про що було домовлено. Його воїни зранку напали на табір Потоцького і весь час переходу не давали йому спокою, допікаючи обстрілом і наскоками. Мій володар прохає дати знати йому, якщо гетьман Хмельницький змінить свої задуми, а поки що він виконуватиме всі покладені на нього завдання.

– Передай своєму володарю, хоробрий воїне, що я повідомлю його про будь-які зміни. Я задоволений йо-

го діями і прохаю продовжувати утримувати поляків у напруженні і надалі.

– Слухаю тебе, козацький гетьмане, і обіцяю передати все мурзі якнайскоріше.

І батир помчав схилом могили так само швидко, як хвилину тому мчав посланець Кривоноса.

– Пан полковник доповідає вашій ясновельможності, що готовий напасти на ляхів за першим же гаслом вашої ясновельможності, – доповідав джура Нечая.

– Пан військовий суддя супроводжує лядський ар'єргард, тримаючи його в постійному напруженні, – кричав збуджений битвою та швидким чвалом запорожець, присланий Омельком.

Доки все за сценарієм, що його написав Хмельницький, і Потоцький прямує прямісінько до розставленої для нього пастки. Та не може дозволити собі благодушного настрою гетьман. Не час ще. Поляки досі ще сильні. Вони справно відбивають атаки і спокійно відходять.

– Скажи Омелькові, запорожцю, щоб посилив натиск. Аби в панів-ляхів земля під ногами горіла! Нехай не жалкує сил – тепер багато в чому на нього покладено завдання довести Потоцького до байраку!

Помчав і запорізький посланець, поспішаючи донести своєму отаману наказ гетьмана. Доповів і полковник Криса, надіславши джуру – він слідує на відстані

трьохсот сажнів від возів лівого флангу, готовий за наказом гетьмана будь-якої миті кинути в бій своїх козаків.

Близько півдня, у час, коли сонце, вкоротивши тіні від хоругви та бунчука, завмерло в зеніті, передові польські частини підійшли до порослої лісом улоговини і, відстрілюючись від татарських чамбулів і козаків Омелька Деривуха, прискорили рух своїх колон, сподіваючись, що зарості густого підліску зашкодять атакам комонних нападників. Хмельницький ударив коня острогами і почав з'їздити з могили, де простояв увесь час від початку переслідування ворожого табору. Тепер його місце було там, серед чагарників Горохової Діброви, поряд з козаками. За ним кинулися бунчужний і хорунжий, військовий осавул, джури і сурмачі.

Табір Потоцького, збільшуючи швидкість пересування, входив до Горохової Діброви. Тепер татари не могли допікати полякам із флангів – ліворуч від ваґенбурґу, всього за півсотні сажнів від крайніх возів, лежало болото, блакитними калюжками, зеленими купинами і розсипами жовтих болотяних квітів сягаючи скільки бачило око. Праворуч, теж зробивши неможливими комонні атаки, здіймалися високі, порослі невисокою травою кручі, на яких подекуди вітри та дощі зірвали тонкий шар наносних порід, оголивши пориті струмочками весняних вод скальні стіни із жовтуватого пі-

щаника, над якими височіли сторічні стовбури ясенів, грабів, лип і кленчуків. Табір просувався вузьким коридором, не маючи тепер простору для маневру і все прискорюючи рух, підштовхуваний ударами оскаженілих запорожців, які, немов від неспроможності зупинити ворога, немилосердно тріпали його ар'єргард, наражаючись на щільний рушничний вогонь і постріли гармат.

VI

Мартин Калиновський тримався поряд з коронним гетьманом зовсім не тому, що йому було приємним товариство Миколая Потоцького. Навпаки, його дратували руді з просіддю пасма волосся гетьмана, які він не зволив навіть розчесати, міцно стиснуті вуста на вкритому зморшками і червоними прожилками обличчі пана Миколая, його каркаючий голос, яким віддавав розпорядження щодо руху війська. Калиновський знаходився поряд тому, що тут було його місце як коронного польного гетьмана, тож скоріше терпів присутність Потоцького, аніж був задоволений становищем речей. Напевне, тому, коли пан Миколай зітхнувши поскаржився на біль у попереку і зволив пересісти з сідла в ридван, Калиновський щиро зрадів такому перебігу подій і навіть згодився з ним у тому,

що немає потреби томити далеко не молоде тіло коронного гетьмана в сідлі, коли табір рухається без перешкод і будь-яких надзвичайних подій, якщо не вважати такими подіями наскоки боягузливих кочівників. Сам Калиновський не вважав татарські атаки несуттєвими, а те, що удари проводилися лише з боків і тилу, вперто підштовхувало польного гетьмана до думки, що попереду готується більш «теплий» прийом з боку Хмельницького. Проте, чим йому допоможе Потоцький? Людина, котра зовсім втратила можливість хоч як-небудь впливати на стан речей і доручала людям, подібним до Зарудного, втягувати себе в авантюри, нехтуючи порадами таких як він, Мартин Калиновський. Так, нехай його ясновельможність щільніше замотає хвору спину в боброву кирею, вип'є гарячого вина з приправами і не вистромляє з ридвана пельку, від вигляду котрої в Калиновського настрій псується остаточно.

Позаду гетьманського почту різко посилився мушкетний вогонь, і за хвилину перед Калиновським уже стояв поручник, присланий Домініком Заславським, котрому був доручений ар'єргард.

– Що у вас там діється? – стурбовано запитав його Калиновський.

– Запорожці посилили атаки на вози. Вони кидаються, немов скажені пси, незважаючи на вогонь нашої

зброї. Пан Заславський прохає підкріплень.

– Добре, поручнику. Підкріплення будуть. Щось ще?

– Так, ваша милість. Він волів би, аби ви трохи прискорили рух табору.

Калиновський пхикнув:

– А більше нічого пан Домінік не волів би?! Ми йдемо з такою швидкістю, яка дозволяє нам утримувати рівняння в колонах і не перетворитися на військо, яке біжить. Передайте пану Заславському, нехай він не вдається до паніки і продовжує стримувати ворога. Скоро я зможу дати йому на допомогу частину сил із флангів.

За мить підскочив на баскому огирі гусарський хорунжий із затягнутими в леопардову шкуру грудьми, у блискучому від позолоти шоломі, з оголеним палашем у руці.

– Татари відступили від флангів, пане гетьмане, – сказав він, стримуючи коня.

– Я очікував цього, – стримано відповів Калиновський. – Шикуйте гусарію для відбиття можливого нападу ворога на ар'єргард.

– Слухаю, ваша милість! – хорунжий зник так само раптово, як і з'явився.

У поле зору пана Мартина потрапив Самійло Зарудний, який їхав поряд, демонстративно відмовившись від будь-якої зброї (крім палаша та пістолетів, простяг

гетьманським охоронцям навіть короткий, турецької роботи ятаган).

– Що ви скажете, пане Зарудний? – крізь зуби кинув Калиновський. – А вони й не збираються залишати нас у спокої.

– Було б дивним, якби ми побачили протилежне, – знизав плечима поручник. – Хмельницький у розпачі. Він бачить, як з його рук випливає добра здобич, але нічим не може тому зарадити. Не дивно за таких умов, що він десятками посилає своїх лотрів на жерла гармат нашого ар'єргарду.

– Маю надію, це тимчасове явище.

– Не сумнівайтеся. Після виходу з улоговини нам буде ще легше боронитися в таборі. А через день вони, без сумніву, повернуть назад. Мури Богуслава, загін князя Ієремії і шляхетне посполите рушення будуть досить вагомими аргументами для прийняття такого рішення.

– Так, не сперечаюсь, – обдарував Калиновський поручника крижаною посмішкою, – щоправда, нам з вами, – польний гетьман зробив відчутний наголос на словах «з вами», – потрібно ще пережити цей час і дочекатися сакрального «через день».

– На все Божа воля, – посміхнувся у відповідь Зарудний.

Немов у відповідь на слова Калиновського, від пе-

редових підрозділів польського війська вдарили гармати. Їх було багато, більше десятка. Артилерія стріляла біглим вогнем, вкладаючи ядро за ядром у авангард війська – звідти почулись крики, стогін та виття поранених.

– На Бога, що це! – піднявся у стременах пан Мартин. – Герольде! Негайно дізнайтеся, що відбувається. – Його голос майже потонув у гуркоті кількох наступних вибухів гарматних куль.

Один з герольдів, піднявши древко із зображенням гетьманського герба Калини, кулею полетів наперед війська, аби виконати наказ гетьмана. Але він ще не встиг віддалитись бодай на півсотні кроків, коли був накритий вибухом розривної гранати і полетів з коня на землю. Поранена тварина, б'ючи копитами, перекинулась на свого вершника, придушивши його.

– Пане гетьмане, ар'єргард атаковано великими силами! – підскочив до гетьмана поручник Домініка Заславського, з яким він нещодавно говорив, даючи пораду припинити паніку. Схоже, порада не допомогла.

– Що саме ви маєте на увазі під словами «великими силами»?

– Не менше п'яти тисяч. Два піхотні полки, окрім запорізької кавалерії.

– О, свєнта Діво! – пополотнів Калиновський. – Я передбачав це! Я знав! Негайно взнати і доповісти ста-

новище в напрямку руху війська! – накинувся він на почет.

Та в таких вивідинах потреба швидко відпала – обливаючись кров'ю, повернувся герольд, якого пан Мартин вже й не очікував побачити живим. Але він був живий і тримався ще на ногах, хоча притримуючи поламану руку, пішим і без гербового штандарту.

– Зрада, пане гетьмане! Попереду шлях перекопано, вози перекидаються і стрягнуть у баговинні, нас обстрілюють з гармат і атакують кілька тисяч піхотинців ворога!

– Чорт! Чорт забирай! – вилаявся Калиновський. – Вперед, панове! – крикнув він до почту. – Ми повинні дати лад війську і вишикувати його для бою в оточенні! Не гаймо жодної хвилини!

Зненацька його погляд впав на Зарудного.

– Взяти його! – зашипів він до ландскнехтів. – Я повернусь за ним, а доки бережіть іуду пильніше за зіницю ока!

Самійла одразу ж стягли з коня і кинули на землю, в'яжучи по руках і ногах. Але Калиновський не мав часу слідкувати за арештом козака. Він повинен бути там, де тепер найгарячіше. З правого флангу, з пагорбів і скель, котрі нависали над низиною Горохової Діброви, починався обстріл польського табору з татарських луків, уносячи свою лепту в безлад і паніку

переляканих польських вояків…

Три години конало коронне військо в Гороховій Діброві, з чотирьох боків стиснуте переважаючими силами козаків і татар Тугай-бея. Відчайдушно билися, втративши надію на порятунок, німецькі ландскнехти, французькі кондотьєри, голландські мушкетери і польські жовніри. Грудьми зустрічали козацькі сотні і падали їм під ноги, побиті і поламані, обливаючись гарячою кров'ю. Серед смертельної круговерті прорубувались шаблями, гуртуючись у каре, керовані найманцями-офіцерами, для котрих навіть така різанина була багато разів баченою, звичною картиною. Запекло працювали піками, розсіюючи козацьку кінноту, рубали шаблями нападників, яких кожен мав на себе по троє-четверо. Загнано кидалися табором драгунські й гусарські хоругви і рейтарські роти, не маючи простору для завчених маневрів, з надією вирватись з тісноти і колотнечі на чисте поле, вишикуватись і вдарити на ворога, як вчили їх – ударом списів на високій швидкості, божевільним натиском шабель або зливою куль з бандолетів. Але не знаходила простору кавалерія Мартина Калиновського. Лише козацькі піки, гарячу картеч, яка летіла в обличчя, і татарські стріли, котрі страшною зливою сипались на голови нещасним. А полки Нечая, Кривоноса і Криси поступово стискали лещата, заганяючи недобитків углиб май-

данчика в лан[26] площею, политого кров'ю, заваленого уламками возів і табірного майна, трупами загиблих і конаючими пораненими, котрих нікому було підбирати і надавати їм допомогу. Гарматні постріли перетворювались на глухе гудіння у вухах оглухлих від гуркоту бою поляків…

Мартин Калиновський перетворився на демона. Не в змозі втримувати в собі лють до козаків, які різали його армію, наче баранів на бійні, до безглуздого вчинку Потоцького, який призвів цілком боєздатне військо до такої страшної катастрофи, до шляхетного панства, котре не послухало його ради і пішло на поводу в коронного гетьмана, він кидався в саму гущу ворога, вимахуючи важкою карабелою. Бив і вражав за трьох, не звертаючи уваги на стріли, котрі сипалися зовсім поряд, стукались об панцир і закритий шолом гетьмана, на рихви козацьких списів і постріли гармат. Жовніри почту ледь встигали за розлюченим рейментарем, інколи отримуючи холодну крицю або гарячий свинець, котрий призначався йому. Нарешті, коли Мартин Калиновський зрозумів, що битву програно, і все, що він зможе зробити – це згуртувати біля себе всіх, хто доки ще в змозі утримувати зброю і піти з ними на прорив, гримаса страшного душевного бо-

---

[26] *Лан* – старовинна міра площі, котра дорівнювала 30 моргам, або 20 десятинам (приблизно 18 гектарів).

лю пройшла його обличчям.

– Геть до диявола! – заревів він до драгуна, котрий виявив занадто турботи про свого гетьмана і мало не підтримував його в сідлі. – Я хочу бачити проклятого схизмата! Лише це одне, а потім хоч пекельні ворота!.. Сурмачі! Давайте гасло жовнірам збиратися під мої знамена! Я поведу їх до прориву або смерті, але перше вимотаю нутрощі з триклятого іуди!

І він, повернувши коня, поїхав крізь дим, купи тіл і натовпи людей, котрі зійшлися в борні. Поїхав, аби вчинити праведний суд над людиною, котра раптово стала йому ближчою за будь-кого з рідних або друзів, притягуючи його пекельною жагою помсти і страшним полум'ям ненависті так, як не може притягнути найпалкіше кохання.

Перекинуті, поламані вози. Срібний посуд і дорогі кармазини з обозів шляхетних панів, котрі тепер були втоптані у грязюку і залиті кров'ю. Жовніри, ні, просто налякані люди, що кидаються розірваним табором у пошуках порятунку і не знаходять його. Татари, які вже панують у возах, відганяють у поле захоплених у поляків коней.

– Помсти! Помсти! – чує свій зірваний голос Калиновський і летить все далі.

Але де ж він залишив Зарудного? О пан Єзус, невже ти даси йому втекти від караючого меча? Невже зату-

лиш свої очі і не побачиш несправедливості, яка діється, не помстишся йому за смерть стількох славетних лицарів польської землі?

Не втік Самійло Зарудний. Не зміг, а може, й не схотів утікати. Він стояв на тому ж місці, де залишив його польний гетьман, у оточенні жовнірів, котрі чатували його зі зброєю в руках, готові відбити всі спроби звільнення гетьманського бранця. Стояв широко розставивши ноги, із заломленими за спину руками, простоволосий, у розірваному каптані. Він дивився на Калиновського, котрий наближався до нього, і очі поручника сміялися. Калиновський зіскочив з коня і підійшов впритул до полоненого.

– Для чого? Навіщо, триклятий іудо?! – хрипів він, не в змозі примусити себе заспокоїтися, припинити дрижання в голосі й тілі. – Ти продав нас, але не зможеш отримати своїх триклятих срібняків! Скажи ж: навіщо? Невже думав, що від мене можна втекти?!

– Навіть не сподівався, гоноровий гетьмане! Хіба ж може утекти здобич, котра затиснута в пазурах степового орла? Хіба може сподіватися піти той, кого наказав стерегти, як зіницю ока, великий гетьман?

– Тоді ти програв цей бій! Програв, як кожен з тих, кого дістала зброя шляхетного лицарства! Ні, ти програв більше за них! Твоє ім'я тепер навіки проклинатимуть нащадки, як проклинають вони тринадцятого

апостола! Ти продав не тільки нашу справу, а й душу дияволу!

Самійло Зарудний спокійно витримав палаючі ненавистю слова Калиновського і повним самоповаги голосом відповів:

– Не бреши, собако! Нікого не продавав я! І ім'я моє, маю надію, пом'януть добрим словом ті, за щастя і волю котрих віддаю я життя. Ніколи не зраджував я свою Батьківщину і завжди стояв за її інтереси, навіть тоді, коли мусив знаходитися у вашому лігві. Бо батьківщина моя – Україна, знай це, ляше… А тепер роби свою справу! Роби і знай: відтепер тобі не судилося більше спати спокійно. Тому, що ти знатимеш – за окопом твого табору і всередині його завжди будуть люди, які не пошкодують життя задля того, щоб вас, упирів, спровадити до диявола за гріхи, котрі заробили ви, принижуючи, знущаючись і катуючи козаків та народ України!..

Замах важкого палаша – і впав на землю Самійло Зарудний, а Калиновський, не відчувши полегшення, принесеного помстою, став ногою на розрубані груди його і з силою всадив лезо в горлянку козака, пробивши череп і глибоко увігнавши зброю у землю.

– От і все, – видихнув він. – Ти ніколи не дізнаєшся наскільки міцний у мене сон, хіба що зможеш розпитати в тих, кого відішлю вслід за тобою. Коня! – він

повернувся до жовнірів, котрі завмерли навколо нього і розпростертого на землі козака. – Під знамена гербу Калини! Ми вийдемо з оточення, щоб повернутися і закінчити кару над рештою лотрів!

На чолі двох десятків жовнірів вирушив Мартин Калиновський до середини табору, туди, де комонні хоругви почали прорив, зосередивши всю свою лють на невеличкій ділянці оборони козаків Максима Кривоноса. З лету врубався польний гетьман у загін піших козаків, вимахуючи закривавленою шаблею. У якусь мить він помітив перед собою загрузлий у баговинні ридван, з якого позирало жовте від переляку, вкрите довгими рідкими пасмами рудого, із сивиною, волосся. «Він навіть не виліз з ридвану і не пересів на коня, щоб спробувати повести за собою військо, котре вірило йому і було готове зложити за нього свої голови!» – майнула в розпеченому мозку приголомшлива думка, а в наступну секунду в полі зору коронного польного гетьмана з'явилась, розростаючись з неймовірною швидкістю, дебела постать у сивій поношеній свитині, з розкритим у німому крикові ротом і блискучим лезом занесеної над головою довжезної бастарди. Мартин Калиновський не встиг відчути страх. Він просто побачив, як місцями потемніле від іржі лезо пролетіло зовсім поряд з його стегном і глибоко розпанахало шию коня. Наступної миті Калиновський широко розкрити-

ми очима дивився на землю, що з шаленою швидкістю летіла назустріч йому. На прим'ятий кущик полину, в якому бачив мізерну билинку і жовте каміння піщаника. Раптом воно вибухнуло цілим водограєм яскравих зірок, і свідомість гетьмана пропала в темряві забуття.

VII

– Усе, пане сотнику, наша перемога! – обличчя Нечипоренка сяяло дикою радістю. – Залили таки ляхам сала за обшивку!

Осавул стояв перед Іваном, котрий ще не встиг перевести подих і прийти до тями після жорстокої рубанини, у якій опинилася вся його сотня в завершальний період битви. Михайло був укритий брудом і кров'ю настільки щільно, що, здавалося, він довгий час знаходився в баговинні під кривавим дощем. Кільчастий панцир на його грудях розлізся від удару ворожої шаблі, і по брудній шкірі грудей протяглися струмочки запеченої крові. Рука все ще стискала руків'я шаблі.

– Ми перемогли їх, Іване! – повторював він.

Богун озирнувся навсібіч. Посеред галявини, вкритої горами трупів, перевернутими і поламаними возами, діжками, скринями та різним мотлохом, вони були не одні. Круг них походжали козаки. Вони вишукували поранених, збирали зброю і майно розбитого польсь-

кого обозу, добивали тих з поранених жовнірів, чиї рани однозначно говорили про необхідність такого милосердного жесту від ворогів. Іван повільно витер шаблю об блакитний жупан одного з мертвих драгунів, який лежав, упершись в небо невидющими очима, і закинув її в піхви.

– Так, ми перемогли, – вимовив він пошерхлими вустами і додав: – Хорунжий! Давай гасло збиратися козакам під сотенну хоругву.

Дільницю, на якій опинився Іван зі своїми козаками під час цього бою, не можна було назвати найважчою. Поряд з іншими нечаївцями і кавалерією Омелька Деривуха вони штурмували ар'єргард Потоцького, а коли поляки зупинилися і організували відчайдушну кругову оборону, йшли, пробиваючи собі дорогу мушкетними залпами і списами, змітаючи поляків із зайнятих позицій, відчайдушно рубалися на шаблі, коли купка недобитків чинила шалений опір уже всередині ворожого табору. Час істини настав всього за кілька хвилин до закінчення битви, коли згрупований кількома молодшими командирами польського війська комонний загін кинувся було на прорив, намагаючись уникнути участі решти розбитого війська і вийти з оточення. Жорстоко билися драгуни з козаками Іванової сотні. Рубали шаблями, піднімаючись у стременах, кололи списами, давили копитами оскаженілих від болю і

страху коней, нищили людей, які ще зовсім недавно не думали й гадати про долю козака, битви і смерть на полі бою. Саме тієї миті згадалися вимотуючі останні сили навчання під час переходу від Жовтих Вод. Гарну службу послужила Богунові власна настирливість, а козакам його – терпіння і піт, пролитий під час тих безглуздих, як тоді декому здавалося, муштрувань. Іван дотепер згадував полегкість після того, як почув крик Нечипоренка, що перекривав гуркіт бойовища, і побачив рівні, наїжачені списами шеренги фаланги.

– У десять рядів! У десять рядів, іроди! Списи вперед!!! – кричав той, а Іван уже й не думав сподіватися, що вчорашні селяни зможуть щось вдіяти. Він навіть не одразу повірив своїм очам, коли лавина драгунів розбилася до його фаланги, і поранені коні, гублячи вершників, понеслись засіяним урожаєм смерті полем. А Михайло вже ревів, надриваючи горлянку:

– Усі разом! Кроком! Уперед!

І ляхи відвернули перед ними. Не перед запорожцями Омелька, не перед реєстровцями Джеджалія. Вони здригнулися перед козаками сотні Івана Богуна, перед тими, хто отримав зброю напередодні, але не збирався вкривати її ганьбою поразки. З наполегливістю відчаю почали ляхи глядіти слабку ланку в ланцюгу атакуючих козацьких полків і татарських орд і зрештою знайшли її. Півторатисячний загін, який скла-

дався з недобитків гусарських та драгунських хоругв і рейтарських рот, прорвав оточення, кинувшись на козаків Кривоноса, котрі мали не менше досвіду, аніж підлеглі Івана, але виявили недбалість, маючи надію на засіки, що їх робили всю ніч. Кривавим смерчем пройшли поляки крізь порядки полковника Кривоноса і, не зменшуючи темпу, не намагаючись шикуватися, кинулися у степ. Не бачили навіть, що їх нікому переслідувати – як козаки Хмельницького, так і татари Тугай-бея були зайняті розгромом решти коронного війська і грабунком його обозів…

Біля шатра Іван скинув шолом, виліз із панцира і з насолодою вмився, підставляючи голову, плечі і спину під струмені холодної води, яку лив на нього джура. Потім неквапно витерся поданим рушником. Довгим поглядом подивився на дивного бранця, що його волік на мотузі за собою дебелий Пилипенко. Однією рукою козак тримав окрайок мотуза, другий кінець якого був причеплений до зв'язаних рук бранця, другою ж притримував вкриту кров'ю бастарду, котра лежала в нього на плечі так, як зазвичай носять мушкет мушкетери. Брудний одяг бранця і понівечене синцями та подряпинами обличчя не могло приховати від Богуна його шляхетне походження і досить високий соціальний статус. Полоненик, очевидно, ще не зовсім відійшов від сильного удару, а тому хитався і заточувався на

нетвердих ногах, не розуміючи, що з ним відбувається. Та на Пилипенка це не справило ніякого враження. Він лише смикав за налигача і вишкірював зуби, коли козаки, які траплялися назустріч, відпускали на його адресу міцні жарти. Іван спохмурнів. За лицарським звичаєм було недопустимим таке поводження з полоненим, особливо шляхетного звання. Але він не міг просто гримнути на козака, який щойно сміливо позирав смерті в очі, ставши до двобою із цим самим шляхтичем і такими як він, і який переміг. Чесно, без вивертів і хитрощів. Лише за допомогою своєї сили та безмірної хоробрості. Тим часом Пилипенко наблизився.

– Тпру, вашмость, мостивий пане! – досить відчутно смикнув він за мотузку. – Прийшли! Вибачай, пане сотнику, що вони шапки не знімають. Загубили десь.

Довкола зареготали, залишався похмурим лише Богун. Пилипенко відчув, що вчинив щось не те, хоча й не здогадувався, що саме.

– Я ось бранця привів… Мій бранець, але якщо… З коня от збив. Коня жаль, сконав сердешний, – він кинув на Богуна нерішучий погляд.

Іван придивився до полоненого. Щось в обличчі того здалося йому знайомим. Господи! Невже сам Калиновський? Він бачив його мигцем, ще й кілька років тому, коли був разом з полковником Крутієм у Кракові за якимись полковими справами. Але щось підказувало:

це Калиновський і ніхто інший. Доля підкинула жорстокий пасаж гордовитому магнату.

Бранець почав потроху опам'ятовуватись. Він підніс до обличчя зв'язані руки і спробував ними стерти змішану з кров'ю грязюку.

– Пилипенко, я хочу викупити твого бранця.

Пилипенко ніяково посміхнувся:

– Як можна, батьку? Так бери!

– Розв'яжіть його, – кинув козакам Богун.

Пилипенко швидко витяг з-за очкура ніж і полоснув ним по путах. Калиновський мовчки почав потирати затерплі руки.

– Прошу пана вибачити моїх козаків за прикре непорозуміння. Вам зараз же нададуть допомогу і дадуть води змити бруд, – звернувся Іван до нього.

Калиновський мовчав, лише позирав перед собою мутним поглядом. Важко було зрозуміти, чи він все ще не може оговтатись після падіння з коня і обіймів Пилипенка, чи просто не хоче розмовляти з тими, кого вважає двоногим бидлом.

– Що ж, – знизав плечима Богун, – пана ніхто не примушує долучатися з нами у діалог. Усе ж ви повинні прийняти від нас допомогу, адже я не можу припустити щоб ви постали перед гетьманом Хмельницьким у такому кепському вигляді… Допоможіть панові коронному польному гетьману!

Навколо запанувала неймовірно дзвінка тиша. Нарешті, опам'ятавшись, Михайло Нечипоренко махнув головою кільком козакам, і Калиновського, підхопивши під руки, повели до Іванового шатра. За кілька хвилин відшукали напівсонного послушника Гавриїла, який, окрім писарства, допомагав пораненим і хворим у сотні. Повільним кроком, склавши руки перед собою і схиливши голову, Гавриїл зник у шатрі. Лише тепер Богун дозволив собі посміхнутися. Його смішив вигляд Пилипенка, який був схожий на великого дворового пса, котрого щойно добряче побили власні ж господарі.

– Ну, чого сумуєш? – запитав він у велетня.

– Та я… Не знав, батьку!

– І що лицареві навіть у полоні повинна віддаватися пошана, гідна його імені, теж не знав?

– А звідкіля я мав знати! – спробував захиститися Пилипенко. – Ех, коня шкода! Добрий у лядського гетьмана кінь був!

– За конем шкодуєш?

– За ним!

Іван помислив і махнув рукою. Яке він мав право вимагати дотримання кодексу лицарської честі від простого селянина, котрого такі лицарі, як Калиновський, принижували, відбирали плоди його важкої праці і людську гідність?

– Не сумуй, Мироне. За такого бранця Хмельниць-

кий золотом заплатить. Зможеш кращого купити, аніж під гетьманом був.

Пилипенко, хоч як йому було ніяково, вчув у словах сотника корисну інформацію:

– Золотом?!

Козаки, котрі обступили їх ще з часу появи Калиновського і мовчки стояли, вражені всім, що відбувалося, тепер голосно зареготали.

– Золотом, – і собі засміявся Богун. – Жовте таке, з нього ще гроші роблять.

Через півгодини Мартин Калиновський у супроводі Богуна і його вірного осавула крокував до середини козацького табору, де розмістилася ставка Хмельницького. Тепер пан Мартин мав дещо кращий вигляд, аніж у хвилину, коли його вперше після закінчення колотнечі побачив Богун. Обличчя польного гетьмана, хоча й добряче подряпане, було вимите, а голову перев'язано чистим полотном. Навіть з шитого золотом кармазину гетьманського каптану чиїсь дбайливі руки трохи стерли бруд і криваві сліди. Калиновський уже цілком опам'ятався і йшов твердим кроком, дещо подавшись уперед, немов йому доводилося долати сильні удари вітру. Він так і не промовив жодного слова у відповідь на запитання Богуна, хоча й терпляче очікував, доки закінчить перев'язку рудий послушник, який поспішати не міг від природи.

Хмельницького Іван побачив здалеку. Гетьман сидів верхи, з булавою в руках, під хоругвою і бунчуком, що їх утримували хорунжий і бунчужний. Трохи позаду Богдана-Зиновія завмер великий почет з генеральної старшини, бунчукових товаришів і охорони. Попереду, у кільці озброєних мушкетами козаків, стояли люди, яких Іван з відстані не міг роздивитися. Там, очевидно, відбувалося щось урочисте. Богун пішов швидше.

Наблизившись до гетьманського почту, Іван, нарешті, зрозумів, що там відбувалося – Хмельницький оглядав полонених рейментарів розбитого коронного війська, які стояли перед ним без зброї, але при повних обладунках, у розшитих золотом лундишах і кармазинах, бобрових і видрових шапках або в блискучих шоломах. Богун зробив осавулу знак зупинитися і сам завмер, дослухаючись до того, що говорив Хмельницький.

– Не я винуватець того, що відбулося з вами, шановне панство, – почув Іван незабаром, – ви ж самі і призвели Річ Посполиту до катастрофи, залишивши державу без війська, оголену перед багатьма загрозами з-за кордону. Бог свідок – я писав десятки листів. Я благав, чуєте, слізно благав: поверніться обличчям до козацтва! А що ж ви? Ви сміялися мені в очі! Тоді, на сеймі, коли я приїхав шукати захисту у вас для себе і народу козацького від несправедливості і утисків. Нині

я бачу багато облич з тих, що шипіли на мене у стінах сенату. Але тепер ці люди не сміються. І я розумію, чому. Вони побиті мною, хоча не вважали за потрібне мене послухати. Вони мої бранці, хоча ще вчора нахвалялися розігнати моє військо канчуками, а мене на аркані притягнути у Варшаву, де скарати на горло серед ринкової площі.

Раптом наперед виступив невисокий літній шляхтич з рудим волоссям і нездорово-жовтавою шкірою на обличчі, у якому Іван впізнав Миколая Потоцького.

– Мовчи, хлопе! – різким голосом наказав він. – І злізь з коня! Перед тобою стоїть найуродзонніша шляхта Речі Посполитої!

Хмельницький подивився на Потоцького спокійним поглядом.

– У своєму війську я наказую, і аж ніяк не мені, – спокійно відповів він.

Потоцького аж затрясло.

– Смердючий хлопе! Клянуся Святою Дівою ченстоховською: я примушу тебе пожалкувати про все!

– Не думаю, пане Миколаю. Ти вже спробував.

Потоцький у відповідь засміявся каркаючим сміхом:

– Ти хочеш сказати, що мене переміг твій набрід, за яким плачуть палі в покинутих ним маєтностях нашого панства? Чи, може, жменька запорожців, котрі пішли за тобою лише в надії на здобич, як звикли чинити за-

вжди і всюди? Знай же: лише вороги Христові поки що стали на заваді справедливій карі впасти на твою тричі прокляту голову. Але татари не будуть одвічно з вами, скоро, дуже скоро ви почнете чвари у власному таборі, і тоді я поквитаюся з вами. Навіть тепер, коли ви все ще разом, а хан схильний порушити домовленості про мир з Польщею, чим же ти заплатиш за тисячі татарських кіннотників, які подарували тобі перемогу, голодранцю?! Вони не вдовольняться пустими розмовами про волю і панство на землях України! Вони розуміють лише одну мову – дзвін золота!

Хмельницький раптом натрапив поглядом на Калиновського, який стояв неподалік від нього, проміж Богуном і Нечипоренком.

– Я бачу, пан Калиновський теж не погордував нашим негустим товариством, – ледь-ледь посміхнувся він. – Це ти, Богуне, запросив значного пана до нас на розмову?

– Мої козаки, батьку, – вклонившись, відповів Іван.

– Це вони добре дбають. Їх буде нагороджено. Що ж, пане Мартине, приєднуйтесь до шановної шляхти, я з цікавістю вислухаю і ваші враження від минулої битви.

Калиновський не відповів. Лише рушив уперед, відіпхнувши плечем Нечипоренка, котрий стояв у нього на шляху, і зайняв місце поряд з Потоцьким. Сміли-

во поглянув в очі Хмельницькому. Той кілька хвилин мовчав, очікуючи на можливі слова польного гетьмана, але, не дочекавшись їх, перевів погляд на Потоцького.

– Ти вірно помітив, мостивий пане. Наші кримські союзники добре розуміють, окрім татарської мови, ще й багатонаціональну мову золота. Але чому ти впевнений, що я не зможу з ними розрахуватися?

– Може, розрахуєшся згарищем, котре залишилося на землях пана Чаплинського і колись носило назву Суботів?

– Аж ніяк.

– Тоді чим?

– Тобою! – гаркнув Хмельницький, піднявшись у стременах і вказуючи булавою на Потоцького. – Тобою і тими, котрі з тобою! Вас тут у мене вісім десятків, як ти сам сказав, найуродзоннішої шляхти. Як мислиш, багато дадуть Тугай-бею ваші родичі за вас у викуп? Багато! Тож нехай за мене потрясуть мошною. А ви, зацне рицарство, їдьте до Криму і там помисліть, з ким вам було краще товаришувати: із жидами-збойцями, а чи з козаками-молодцями?

Коли Богун повернувся до свого шатра, там його вже очікував невідомий йому козак. Козака, звичайно, ніхто не допустив до сотницького намету, тож він сидів поряд з ним, відкинувшись спиною на купу дров біля

кабиці, і зосереджено перебирав струни невеличкої кобзи. Мелодія козаку ніяк не хотіла підкорюватись, але він знову і знову починав її спочатку, чим викликав кілька досить неприязних поглядів від козачат Іванової сотні, які поралися біля кабиці, виконуючи накази Коваля, призначеного сотенним кашоваром. Сам Коваль буркотів щось на зразок:

– З такими потенціями до музики, як у тебе, чоловіче, поклав би ти ту кобзу від гріха… Їй-бо, не витримаю. Або йди собі, сказано: пан сотник до гетьмана пішли.

– А я почекаю, – відповідав незнайомець. – А щодо музик, то візьми й краще заграй.

– А йшов би ти під три чорти разом зі своєю люшнею. Це лише лежні та баб'яки людям своїм бренькотінням настрій псують. А у мене, слава Богу, роботи й без того вистачає.

Козак, здавалося, зовсім не образився.

– Я ж так і думав, що ти й сам не вмієш.

Помітивши Богуна, прибулий, а за ним і Коваль, підхопилися на ноги.

– Забери його, пане сотнику! Мені час вечерю готувати, а він своїми музичними ванаціями[27] геть з розуму зведе! – заблагав Коваль.

– А нічого ти й не розумієш на музиці! – весело

---

[27] *Ванації (заст.)* – навчання.

відізвався козак. – Я до вас, пане сотнику, з дорученням.

Іван придивився до прибулого. Здається, він бачив це обличчя багато разів. Так, сумніву бути не могло – це Миколка, молодший із синів Мирона Охріменка. Той самий, котрий попередив колись їх з Омельком про загін ротмістра Рудницького, який приїхав заарештувати Омелька. Івана обдало теплом так, немов він сам тільки що побував вдома. Зі щирою посмішкою він подав руку Миколці, який, власне, давно вже перетворився на цілком дорослого Миколу.

– Радий бачити, козаче, – мовив, – яким вітром?

– Та вітер попутний. Кажу ж: доручення до вас маю.

– І яке доручення дав тобі Мирон?

Микола хитрувато підсміхнувся:

– А хто мовив про тата?

– Хто ж тебе надіслав?

– От тобі й маєш! Бери і розповідай! Таке доручення, мосьпане, добрячого калиму варте.

По усміхненому обличчю козака Іван зрозумів, що новини в того хороші. «Ганна, – подумав він. – У нього лист від Ганни».

– Буде тобі калим, давай листа.

Микола, зітхнувши, витяг з-за пазухи завернутого в пергамент листа в конверті з цупкого жовтого паперу.

– Лист листом, – недбало кинув він, – а решту новин

не розповідатиму, доки пан сотник не пообіцяє взяти мене під свою хоругву.

– Які ще новини? – буркнув собі під ніс Богун, обдивляючись конверт. На ньому не було написано жодного слова, лише сургучна печатка з відтиском тієї самої каблучки, що подарував Богун Ганні під час тієї неймовірно давньої зустрічі у Барі.

«Я не помилився. Лист саме від неї. А я так і не знайшов часу написати бодай кілька рядків. Яка ж ти в мене розумниця, Ганнусю!»

– То як, мосьпане, береш?

– Що за торги, козаче? – зробив Іван грізне обличчя, та за мить посміхнувся. – А якщо новина того не варта?

Микола зробив вигляд, що образився:

– Ображаєш, пане сотнику! Новина та більшого варта!

– Так уже й більшого. У мене в сотні такі козаки служать, що з ними рівним бути зовсім не легко. Щоб потім назад не просився.

Тепер Микола справді образився.

– Та й я давно не дитина, козацьким наукам навчений. А от ти, пане сотнику, за свої слова, після того, як мої новини взнаєш, жалкуватимеш.

– Бісів ти сину! Ні, ви на нього лишень подивіться, він ще й погрожує! Кажи вже.

Микола зітхнув, приховуючи в очах хитруватий вогник.

– Пані, якщо пан сотник не забув, дитину чекала…

Іван відчув у голові легке запаморочення.

– Що? Кажи, що з нею?

– Та нічого. А я від батька ще листа привіз. Там він про господарство пише, які прибутки, які витрати. Хоча які там прибутки… все жалкує старий, що сам не може до тебе прибути. Воно, звичайно, відвоював він своє, куди йти – ноги ледве тримають, очі вже не ті. Але знай твердить: якби було на кого все покинути, може б, і я чим пану сотнику в нагоді став…

Богун зробив над собою зусилля, щоб не виказати неймовірне напруження, яке охопило його, і вчепився руками у свій шалевий пояс – він відчував, що руки йому раптом почали тремтіти. Усе ж, подумав, якщо зблід, це приховати не вдасться.

– Миколо, – чітко вимовив він, – не дражнись, скурвий сину.

– Як би я смів? – округлив очі козак. – Я й кажу: три вози припасу батько спорядив. Порох, олово, мука, пшоно, сало… все що зміг. Я й мав за що журитися, стільки люду непевного тепер шляхами, а нас у валці четверо…

І тут Іван геть втратив терпець. Він швидко ступив назустріч Охріменкові, схопив його за комір сорочки і

щосили струснув.

– Якщо ти не припиниш, я, клянуся гонором, душу з тебе витрясу!

– Радість у нас, пане сотнику! – розплився у черговій посмішці Микола, якому довелося мало не висіти на руках високого на зріст Богуна. – Батьком ти став! Син у тебе, пане сотнику!

Розділ V

I

Завирувала Україна після переможних битв Хмельницького при Жовтих Водах і Корсуні. Заграла, немов молоде вино. І раптом спекотно стало польським панам на землях, що їх ще з діда-прадіда вважали своїми, невід'ємною часткою Речі Посполитої, хоча й часткою дикою, далекою від мирної ідилії, але все ж родючою і безмежною для колонізації. І виявилось, що даремно пройшли роки підневільної полонізації, викорінення руського нобілітету, Брестська унія і криваві рейди коронних військ територією, яку після придушення того чи іншого повстання було обрано віддати мечу і вогню для науки іншим. Даремно витрачав Ватикан і отці єзуїти десятки тисяч злотих для повалення ненависної їм православної віри, яку небезпідставно вважали тим самим становим хребтом, котрий утримує українців від долі народу, який розчинився у часі, підкорившись силі колонізаторів і їхній ідеології. З новою силою піднялося все, чого добилися польські біскупи, каштеляни, старости і воєводи, всього за кілька тижнів піднялося і забуяло, лише зачувши про дві

яскраві перемоги козацтва над військом, що його вважали непереможним далеко за межами Речі Посполитої. І потік утікачів від панської кормиги до козацького війська, що й так був схожий на мережу весняних струмків на звільненому від снігу полі, перетворився на повноводну ріку. Тисячами пішли і посполиті, і козаки. Чорними димами палаючих фільварків позначали початок свого шляху від Галичини до Брацлавщини на Правобережжі. Застогнали поляки і жиди на Лівобережжі. Мусили спішно зніматися вони з нажитих місць і бігти світ за очі, побілілі від жаху від самих лише розповідей про страшні козацькі розправи над ними в містах і містечках, що їх вже встигли захопити повстанці. І чистою правдою були усі ті оповідки – страшною помстою впало як на польських панів і їхню челядь, так і на плем'я гнане, котре, немов пес під столом господаря, причаїлося в очікуванні ласих шматків, заховало свої щупальця в українських маєтностях польських магнатів і викачувало своїм варварським методом господарювання останні соки із землі, яка опинилася під їхньою владою.

Страшним був для шляхти і жидівства Лівобережної України травень 1648 року, воістину страшним. І навіть не Богдан Хмельницький чинив над ними розправу – лише люди, котрі жили під їхньою владою і тепер почули в собі силу, а разом з нею пекучу жагу помсти за

роки утисків і знущань. У Ніжині і Чернігові, Батурині і Стародубці полилася кров панів, виросли палі і шибениці з тілами скатованої шляхти. Іноді навіть занадто розходилися повстанці – будь-хто з більш-менш значних міг втрапити в халепу, якщо він не те що виступав проти Хмельницького, а лише не достатньо голосно захоплювався ним. Сотнями вихрещувалися в православну віру жиди, збривали пейси і відкидали геть свої куці картузики, ладні забути не те що свого Ієгову, продати душу дияволу, аби вислизнути з кривавих пазурів немилосердних катів, що на них перетворилися ті, хто ще вчора схиляв перед ними голову, прохаючи в борг або випрошуючи відкласти виплату боргу старого. Яскравим прикладом страшної бійні, вчиненої повсталим людом Лівобережжя над жидами, може слугувати документ, що його історія змогла донести до нас, не дивлячись на товщу часу, яка від'єднує нас від тих подій. Належить він перу рабина Ганновера, очевидця подій. Саме він назвав масову втечу жидів з Лівобережжя «другим виходом племені обраного». Що ж до долі тих з племені іудеїв, котрі не змогли уникнути рук козацьких, рабин Ганновер наводить сумні приклади їхньої страшної долі:

> «…багато общин з тих, котрі лежали за Дніпром, близько від місць, що їх охопила війна, як то Переяслав, Баришівка, Пирятин, Лубни,

Лохвиця, не вспіли втекти і були знищені в ім'я Боже, і загинули серед мук страшних і гірких вельми. З одних зідрано шкіру, а тіла їх викинуто на їжу псам, другим відрубані руки і ноги, а тіла їх кинуто на дорогу, і їх переїздили вози і топтали коні… Не інакше вчиняли з поляками, особливо з їх ксьондзами… Повбивали на Задніпрянщині тисячі жидівських душ…»

Не легша доля очікувала й уніатів та священиків їхніх, котрі продалися Риму і підводили всю Русь православну під той союз з католицькою церквою.

Сам державець Лубенський, князь Ієремія Корибут Вишневецький, після того як не встиг на допомогу коронному війську і повернувся до Лубен, змушений був спішно полишити все своє майно і втікати геть з дружиною і сином Михайлом, у супроводі лише трьох тисяч вірних жовнірів. Решту війська полишив у Лубнах князь, маючи їх за ненадійних і побоюючись повторення того, що відбулося з реєстровим козацьким військом перед битвою при Жовтих Водах. Одному Богу відомо, яку пекельну ненависть затаїв у душі потомок славних князів Вишневецьких, утікаючи в Польщу із земель, у яких звик почувати себе справжнім володарем, майже королем. Не мала то була ненависть. Немов дитину кохану, немов біль ран великих, плекав він ненависть ту шляхом від Переяслава вздовж Дніпра на Чернігівщину, а далі аж до Любеча, де тільки

й зміг переправити своє військо на Правобережжя і податися з ним на Поділля. Туди, де ще залишилися в нього маєтки. Де не так пекло від пожежі народного повстання, як на Задніпрянщині. Кривавим шляхом пройшов Ярема через Житомир, Немирів, Брацлав і десятки великих та маленьких містечок Поділля. Без суду і довгих міркувань здіймав меч ката над головами полонених козаків, бунтівного поспільства, а часто-густо й над ні в чому не винними людьми, вся провина котрих складалася в тому, що народилися вони Українцями. «Катуйте їх так, щоб вони відчували, що помирають!» – шипів оскаженіло правнук козака Байди, власноруч беручи участь у тортурах, котрим піддавали всіх, кого лише змогли упіймати і притягти у табір до кровожерливого князя. Шістьох послів гетьмана Хмельницького, що їх послано було до князя, і котрі мали б бути захищені від небезпеки своїм статусом послів та лицарським звичаєм, люто стратив Ярема, наказавши стяти буйні козацькі голови і виставити вздовж битого шляху поміж Війтовим і Пилиповим. Усяке відчуття реальності втратив лютий упир, і ще довгі десятиріччя людський поголос передавав від батька до сина страшні оповідання про діяння ворога України князя Яреми Вишневецького. Сумно тужили кобзи сліпих кобзарів, оповідаючи про Яремову помсту. До початку двадцятого сторіччя дійшли жалобні

мотиви у народних костюмах дівчат одного із сіл на Немирівщині, після того, як князь чинив помсту над ні в чому не винними трударями, десятками посадовивши їх на палі перед очами дітей, жон, матерів і отців їх. Гарячим полум'ям спалахнули ниви, селянські господи та православні церкви по всьому Поділлю після відвідин Вишневецького. І не відає ніхто, до яких меж дійшов би безумець у пекельних діяннях своїх, якби не зустрів він Максима Кривоноса, котрого гетьман послав зупинити людожера і оборонити Поділля, і був ущент розбитий його козаками.

А сам Хмельницький тим часом стояв укріпленим табором під Корсунем і підраховував трофеї, котрі дісталися козацькому війську після двох вирішальних битв початку великої війни. Не малі то були трофеї. Сто двадцять сім шляхтичів, як пише Самійло Величко, дісталося в полон гетьману після двох битв, включаючи обох гетьманів коронних. Вісім тисяч рядового товариства було роззброєно і під надійною вартою відправлено в Чигирин, очікувати своєї долі. Зла була доля в тих людей – замалим не всі поїхали вони в агарянську неволю до Криму. В подарунок ханові відрядив Хмельницький значних своїх бранців, решту ж, котрі походженням нижчі були, побрали в ясир татарські вояки, небезпідставно розраховуючи якщо не отримати з них викуп, то вже точно продати бранців на од-

ному з численних невільницьких ринків Криму. Купами лежали поблизу намету Хмельницького трофейні знамена і котли, зброя і припаси до неї. Довгими рядами стояли гармати. Ломилися вози від коштовного одягу, посуду, обладунків, кінських рондиків, напоїв та харчів. У діжки з-під пороху, не маючи іншої ради, наказав зсипати Хмельницький силу золотої та срібної монети, що її було захоплено разом з рештою панського майна.

Не забув Хмельницький славних січовиків, котрі пригріли його, вигнанця, якого оточувала лише мізерна жменька однодумців у час, коли він прохав захисту і допомоги в Січі. І лиш відгриміли бойові громи, як полетів лист до фортеці над Микитиним Рогом, сповнений щирою шаною і подякою гетьмана:

> «Тож нехай не закрадеться й тіні сумніву в лицарства славного низового в моїй щирій повазі, приязні і товариських почуттях, – писав Богдан кошовому Федору Лютаю. – Билисьмо тепер, яко в часи старі, давні, заради віри та України, як і самі запорожці, мужі великого мужества і іскуства в ділах воінскіх звикли чинити при нагоді. А поеліку Господь наш Всевишній дарував нам тут (при Жовтій Воді та Корсуні) вікторію славну і малокровну вельми, щедро хлібом козацьким обдарувавши дітей своїх крім того, не можемо ми з ласки нашої інакше ученяху, як відрядити окрім

дяки нашої щирої ще й дарунки немалиї Війську Низовому Запорізькому. А дари тії іміються:

1. За три невеликі гармати, даровані нам Кошем на брані праведния, вертаємо шість гармат лиття доброго і прикрас майстерних.

2. За одну пару литавр мідних – три пари котлів срібних, міцними воловими шкірами перетягнутих.

3. За одну хоругву, шиту по оксамиту доброму шиттям срібним, – чотири хоругви шиття не менш майстерного.

4. За один бунчук зі срібним яблуком і хвостом кольору крила воронового – два бунчуки дорогоцінних.

5. За одну булаву срібну – дві булави, з коїх одна щирими каменіями прикрасу має, друга ж кісткою слоновою прикрашена здібно.

А окремо від клейнод тих жертвуємо ми триста талярів битих на церкву січову в ім'я Покрови святої поставлену, та на отців святих, жеби єгда на допомогу нам у ділі нашому трудному молитву чинили. А також тисячу талярів на військо й пиво брагу козакам-молодцям. Нехай вип'ють за нас, пом'янувши словом добрим. А хто між вами є охотнєйший, той нехай і зараз прибуваєт до нас, до компанії воінской…»

II

Лише пройшло світле і по-весняному радісне свято Трійці, як вирушило нове українське військо з-під Корсуня, взявши напрямок на Білу Церкву. Не те було тепер військо під булавою Богдана Хмельницького, яке всього місяць тому він стягував всіма правдами і неправдами, застосовуючи весь свій потенціал вождя і полководця, ставлячи, бувало, на кін все, чого домігся за довгі десять літ важкої організаційної праці серед мас розбитого під Кумейками і Боровицею, спаплюженого на Масловому Ставу козацького війська. Настав час отримувати плоди великої праці. Тридцять тисяч війська на багато верст вкрили степ, вишикувавшись рівними колонами, поділені на полки і сотні, озброєні не гірше за військо будь-кого з європейських володарів. Одягнуте в різнобарвні сукна, на заміну своїх сивих свитин, захищене обладунками, місюрками і шишаками, нагодоване і готове до бою. На баских огирах виїздили густі комонні лави, гордовито піднявши над головами довгі ратища списів, прикрашених різнобарвними прапорцями. Виблискуючи стволами десятків гармат, котилася могутня армата гетьмана. Військо йшло вперед, наводячи звірячий страх на польську шляхту, котра тікала на захід, полишаючи

все своє добро і рятуючи лише життя.

На початку червня армія Хмельницького, яка вже нараховувала більше п'ятдесяти тисяч, підійшла нарешті до Білої Церкви, розташувавшись велетенським табором на рівнині над швидкою Россю. А сам Богдан-Зиновій увійшов в старовинне місто Ярослава Мудрого на чолі генеральної старшини, під гуркіт литавр, з лісом знамен над головою. Хлібом-сіллю зустрічала Біла Церква гетьмана, напевне, не залишилося жодного з міщан, хто лише міг пересуватися, всередині міських мурів. Усі як один висипали стрічати збавителя від лядської неволі. Грона свіжих весняних квітів сипали під ноги гетьманського коня, огорнуті урочистим дзвоном з високих дзвіниць численних білоцерківських храмів. Велике полкове місто, наділене магдебурзьким правом, радо привітало вчорашнього вигнанця і баниту.

І полетіли в Україну з Білої Церкви універсали, підписані гетьманом Війська Запорізького. Полетіли, щоб підняти на праведну війну за волю всіх тих, хто ще досі не приєднався до козацького війська, щоб перетворити успішну військову кампанію проти коронного війська в загальнонаціональну боротьбу, в справжню бурю, котра мала винести Україну з неволі і поставити в один ряд з рештою освічених і вільних країн Європи.

«Богдан Зиновій Хмельницький, – значилося в

тому доленосному універсалі, – гетьман славного Запорізького війська й усієї сущої обіруч Дніпра України.

Звідомляємо вам, всім українцям, жителям усіх міст і сіл обох боків річки Дніпра, духовним і мирянам, шляхетним і посполитим, людям усякого, більшого й меншого чину, а особливо шляхетно уродженим козакам і святим братам нашим, що му сіли ми не без причини почати війну і підняти нашу зброю на поляків. Це вже всім відомо, що ми перемогли поляків при всесильній Божій помочі восьмого травня під Жовтою Водою і шістнадцятого травня під Корсунем. Тепер, після цих двох виграних битв над ними, поляками, ми почули, що вони цим нещастям дуже розгнівані й роз'ятрені. Пани й князі біля Вісли й за Віслою не тільки вже стягають і з'єднують на нас численні свої війська, але й підмовляють і побуджають на нас, і пана нашого милостивого, ласкавого батька, найяснішого короля Володислава. І хочуть вони це зробити, щоб із силою своєю прийти в Україну нашу, легко завоювати нас вогнем і мечем, розорити наші мешкання й обернути їх на порох і попіл. А нас самих хочуть вони одних вибити, інших у неволю немилосердну забрати, а решту спровадити у віддалені місця за Віслою. Так вони хочуть знищити і проковтнути славу нашу, завжди голосну і відому не тільки в європейській частині світу, але й в азіатських, що лежать за Чорним

морем, країнах.

Ми ж постановилися в намірі нашому мужнім і безбоязним серцем та зброєю при Божій помочі стати не проти милостивого пана свого короля, а проти гордих поляків. Які мають за ніщо видані нам, козакам, і взагалі всім українцям високоповажні привілеї, що зберігають права наші стародавні і вольності. Для цього прийшли ми з Корсуня і стали тут, під Білою Церквою, військовим нашим обозом.

Ми пишемо до вас цей універсал, закликаючи і заохочуючи вас, наших братів, всіх українців, до нас на військову кампанію. Передаємо вам це і сповіщаємо. Що поляки народилися і пішли на нас, савроматів та русів, і про це свідчать їхні ж польські хронікарі. Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душезгубного братства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і заволоклися аж за Віслу, і осіли на чужі ґрунти і землі, які лежать між знаменитими європейськими ріками Одрою та Віслою. Тим самим вони завдали шкоди багатьом навколишнім землям, і державам німецьким, західним та північним. Бо військовим і розбійничим чином в ті давні століття удерлися й загарбали, заволодівши, їхніми державами з тодішнім населенням. Потім, як минуло

відтоді багато вже часу, вони розплодилися і примножилися у своїх поселеннях понад Віслою і за Віслою і, невдоволені згаданими вже людськими шкодами і здирствами, безпричинно й по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же за давнини природних братів. Це вчинили вони в 1333 чи 1339 році після Різдва Господнього під проводом короля свого Казимира Великого з тим іменем Третього. Тоді найбільше був умалений і ослаблений Київський та Острозький, та й для інших русів істинний та природний наш князь. Вони звоювали війною і привласнили через свою ненаситність достоіменно наші з стародавніх часів землі та провінції козакоруські, савроматійські від Поділля і Волох по Віслу і аж до самого Вільня та Смоленська. Мав наш край довгі й просторі кордони, включаючи землі Київську, Галицьку, Львівську, Холминську, Белзьку, Подільську, Волинську, Перемишльську, Мстиславську, Вітебську і Полоцьку. Вони, поляки, не тільки знищили і згладили на згаданих наших землях та провінціях ім'я наше славне козацьке, але й, що найбільше та найгірше засмучує, запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невільниче підданське ярмо. Відкинули нас від батьківської православної греко-руської душеспасеної віри, і приневолили силою. Звабили й підкорили ґвалтом та багатьма

нехристиянськими муками й тиранством до згубної унії та римського блуду. Вони зневажили всі привілеї і мандати перших князів та королів своїх польських, які схвалили і ствердили наше греко-руське благочестя, знищили їх і скасували супроти шляхетної політики й доброго сумління.

Але й цей шкідливий для душі, вабний на погибель, схизмацький і нечистий учинок (що святе благочестя обернули на унію й честь козацьку перетворили в безчестя і невігластво) мало вдовольнив їхню заздрість і гордість. Вони зважилися, уже незалежно від королівської, пана нашого милостивого, волі вигубити й викоренити значніших людей і козаків з найокраїнніших і останніх напівдиких наших земель (тобто з Чигирина, Терехтемирова, Переяслава, Полтави та інших українських містечок і сіл, що залишилися обіруч Дніпра). А ця земля – предковічна вітчизна наша, яка сяє правдишнім і несхитним благочестям від святого і рівноапостольного князя Володимира Київського, що просвітив Русь хрещенням. Вони хочуть заволодіти й самим простодушним посполитим народом нашим, і не тільки запрягти його в невільниче ярмо, але й навести на нього по своїй безбожній волі шкідливу для душі, супротивну правилам священних і святих отців наших унію. На це вже є певні факти і документи, адже багатьох козаків та міщан, братів

наших, пси, лядські дозорці, поїли, оскаржуючи їх перед панами, мерзенними своїми фальшивими плітками і силкуючись, щоб їх карали на смерть, аби після того заволодіти майном і їхніми маєтками.

Це випало було потерпіти й мені, Хмельницькому, адже я був підданий небезпеці втратити голову від нечестивця і брехуна, чигиринського дозорця Чаплинського. Та, окрім того, вони, поляки, й віру нашу православну завжди лаяли і обпльовували, а наших благочестивих священиків, де можна й коли можна, з найменшого приводу оганьблювали й лаяли, били й розкрилювали, виривали й урізували їм волосся і бороди.

Ми тут не будемо виписувати до решти, як чинено досі всім нам, українцям, образи, пригноблення й розорення від поляків. Та їхніх орендаторів, та укоханих факторів-жидів – ви про це добре знаєте й пам'ятаєте самі. Хочемо пригадати вам тільки те, що мали ви таку неволю від поляків, що не могли вже зійтися на якому місці, на вулиці чи в себе вдома, вдвох чи втрьох. Заказано й невільно вам було розмовляти між собою і навіть балакати про свої господарчі потреби, а без цього не можна відбути ні хрестин, ні весілля. Бог-творець дав людині вуста розмовляти, але й те поляки суворими своїми указами заборонили і, попри

всьогосвітній звичай і політику, наказали було нам німотствувати. Цей-бо нестерпний тягар і це замикання вуст всемогутня Божа милість допомогла і благословила відсікти й відімкнути, дякуючи зброї нашій, коли ми знаменито перемогли супостатів наших, поляків, у двох вищезгаданих битвах. Отож хай буде відтоді завжди хвалене і звеличене ім'я Боже, що не зневажив бід і утисків, зітхань і бід ваших. Але за те нас не судіть, що почали ми теперішню війну з поляками без відома і ради вашої всенародної, бо так учинили ми для більшої взаємної користі, навчившись обережності і кращого воєнного керівництва. Адже ми освідчені прикладом колишніх гетьманів, наших братів, які воювали невдовзі перед нами з поляками під Кумейками і в гирлі річки Стариця. Вони-бо перш, ніж почати війну, розсилали до вас, у всю Україну, універсали і тим самим звідомлювали про свої наміри поляків. Тоді застережені тими повідомленнями поляки могли, як належало, запобігти своєму злу й приготуватися, щоб пристосуватися і перемогти козацькі війська. Ми ж стереглися такого нещастя і затримали розсилання аж ось до цього нашого про війну з ляхами універсального звідомлення. А тепер, щоб знали про те, всім вам, узагалі, українцям, доповідаємо і закликаємо та заохочуємо вас на військову боротьбу й на прийдешні битви

з поляками. Кому мила благочестива віра, яку поляки переводять на унію, кому з вас люба цілість вашої вітчизни, України, і шляхетна честь ваша, яку зневажають, знищують, вельми обсміюють і топчуть, хай той кожен, не як виродок, але як зичливий і люб'язний син своєї вітчизни, прибуде, вислухавши цей універсал з нашим ознаменуванням. До нас, у обоз під Білу Церкву, на добрих конях і зі справною зброєю, щоб разом з нами, за прикладом старовічних борців, славних і страшних для навколишніх сусідів предків наших, стати мужньо та безбоязно при всемогутній помочі Божій проти поляків, наших руйнівників, озлобителів і супостатів. Бо коли не схочете допомогти нам у теперішній військовій боротьбі, а поляки нас переможуть, то знайте напевно, що вони всіх вас, українців, без ніякого винятку та поваги за своїм давнім злим наміром зруйнують, спустошать і до решти сплюндрують. А тих, що лишаться, і дітей ваших (як вище написано) захоплять у полон і одягнуть на вас вічну безнадійну одежу неволі. Краще вже й корисніше полягти нам від ворожої зброї на бойовищі за віру свою святу православну і за цілість своєї вітчизни, ніж бути в мешканнях своїх, як невістюхи, побитими. А коли помремо на війні за благочестиву свою віру, то наша слава і лицарська відвага гучно проголосяться в усіх європейських та інших далеких кінцях землі. А

дбання наше (тобто вмерти за благочестя) Бог винагородить нашим безсмертям і увінчає нас страдальчими вінцями.

Не бійтесь, отож, поляків, ваші милості, шляхетно уроджені українські брати наші! Хай би найбільші були їхні війська, але станьте за благочестя святе, за цілість вітчизни і бороніть давні права і вольності разом з нами проти цих наружників і руйнівників, як ставали за свою правду славні борці (що уже засвідчено), предки наші, руси. Майте надію, що звільнитеся від теперішнього свого лиха і що в наших прийдешніх битвах із супостатами допоможе нам всемогутня Божа благодать, бо цієї Божої благодаті є й зараз певні знаки.

Перший – подвійна, вищезгадана перемога над поляками.

Другий – щира прихильність усього Запорізького Низового війська, завжди готового при все надійній Божій помочі допомогти нам; при нас уже й зараз є вісім з лишнім тисяч запорожців.

Третій – найясніший хан Кримський з усіма ордами готовий також допомогти в нашій боротьбі з поляками; при ньому я для кращої певності залишив у Криму й сина свого старшого Тимоша. Та й тепер при нас уже є чотири тисячі доброї військової кримської орди на чолі з мурзою Тугай-беєм, що їх дав нам його ханська милість.

Четвертий – допомогли нам в обох битвах

з поляками реєстрові козаки, брати наші. Їх числом в п'ять тисяч, послали було коронні гетьмани з черкаським полковником Барабашем та німцями на байдаках униз Дніпром до Кодака проти нас. Вони віддали недруга вітчизни й лядського блюдолиза Барабаша й німців Дніпровим глибинам і пристали до нас, слушно скасувавши ту свою присягу коронним гетьманам. Що й перед тим, як сісти в байдаки, мусили вони дати в Черкасах, наче невільники і полоняни, під загрозою лядської зброї. Але в тому, що козаки зламали присягу, винні перш за все поляки. Бо це вони, незалежно від королівської волі, зневажили права і вольності козаків і українців, зламавши таким чином і свою присягу бути приязними і зичливими до нас. А також обіцянку заховати в нерушній цілості навзаєм учинені давні козацькі та українські права та вольності.

П'ятий – дійшло навіть до того, що зламали свою присягу і з їхніх польських людей три тисячі драгунів. Вони були перед Корсунською битвою в передовій сторожі і, залишивши коронних гетьманів, добровільно приєдналися до нас, оскільки були покривджені у своїх заслугах. Крім того, вони зрозуміли корені ненависті, нещирості й озлоби своїх коронних гетьманів і всіх польських панів до нас, українців, і що вони у своєму великому гнівному стремлінні хочуть зовсім викоренити і вигубити всіх нас і віру нашу

православну. Отож вони розсудили за краще йти за нами, українцями, бо ми маємо на своєму боці правду і істину і стоїмо за свої старожитні права й вольності, в той час як поляки, запалені ярою гординею, хочуть нас винищити.

Шостий – і від того нам може бути ласка Божа і його всесильна допомога, що ми, маючи свою образу, почали війну з поляками не без відома і з дозволу свого пана, його найяснішої королівської величності Володислава Четвертого. Бо він в 1636 році, коли щасливо коронувався (ми були присутні при тому з Барабашем та іншим значним товариством Запорізького війська), за прикладом найясніших князів та королів польських, своїх попередників, ствердив всі наші військові та українські давні права й вольності, а також нашу православну віру новим своїм королівським привілеєм, красно писаним на пергаменті, з підписом його власної руки і при зависистій коронній печаті. Він відпровадив нас, як батько, ласкаво обдарувавши кожного подарунками, а на прощання, коли ми були з королем на самоті, Його величність сказав нам усно, щоб ми, як колись, поставили собі гетьмана і міцно стояли при своїх правах та вольностях. Не даючи полякам їх топтати. І захищалися від них королівськими та іншими давніми привілеями.

А коли б польські панове та їхні дозорці не слухали тих привілеїв, то маєте, сказав Його

королівська милість, мушкет і шаблю при боці, якою можете боронити свої права і вольності, що так зневажають їх поляки.

Після того протягом кількох років, поки не припинялися польські злостиві здирства й крайні руйнування, ми з Барабашем знову писали через нарочних послів наших до Його королівської величності, милостивого нашого пана Володислава. Відправляючи послів наших, він, як словесно, так і в приватному листі своєму королівському, писаному до Барабаша й до нас усіх, козаків, повторив і потвердив те, що сказав був раніше, тобто, що маємо для оборони своїх прав мушкети і шаблі. Але полковник черкаський Барабаш (як уже повідомлялося), недруг і недоброзичливець нашій вітчизні, втаював, ховаючи у себе, без жодної користі українським людям, як і це королівське милостиве слово, так і королівські привілеї. Він не дбав ні про вибрання козацького гетьмана, ні про звільнення всього українського народу від лядських бід. Тоді я, Хмельницький, взявши в поміч Господа Бога, піддуривши Барабаша, відібрав ті королівські привілеї і мусив почати з поляками збройну боротьбу. Але ми сподіваємося, що Його королівська величність, його превисока персона не піде своєю війною на нас, оскільки почали ми цю війну з поляками за його королівським дозволом. Адже поляки легковажили особу Його

королівської величності, не слухали його мандатів та наказів і насилали на Україну безперервні руйнування та гніт. А коли король, голова всьому війську, не піде з поляками проти нас, то ми не хочемо лякатися польських панів і їхнього численного війська. Навіть Стародавній Рим (що може називатися матір'ю всіх європейських міст), який володів багатьма державами й монархіями і пишався колись своїми шістьмастами сорока п'ятьма тисячами війська, в давні віки взяла й чотирнадцять літ тримала далеко менша проти згаданої збірна військова сила русів із Ругії від Балтицького або Німецького помор'я, на чолі якої стояв князь Одонацер, – сталося це в 470 році після Різдва Христового. Отже, ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу! Це все пропонуємо й подаємо на здоровий розмисел ваший, братів наших, усіх взагалі українців, і пильно й ретельно чекаємо, що ви поспішите до нас в обоз під Білу Церкву. На цьому зичимо від доброго серця, щоб дав Господь Бог здоров'я і наділив щасливим в усьому життям-буттям.

Дано в обозі нашому під Білою Церквою,

1648 року, липня, числа 10»[28]

---

[28] Текст цього універсалу взято з літопису Самійла Величка і адаптовано до сучасної української мови. Щодо дати під універсалом,

III

«…Ти найкраща частина мого життя! Ти та, заради кого просинаюся кожного ранку, і з чиїм ім'ям на вустах засинаю. Заради кого здіймаю зброю у нашій справедливій борні, і кого хочу бачити більше за Царство Небесне! Лише спогади, наші з тобою неймовірно яскраві спогади додають наснаги серед смертельного заліза і тисяч військового люду. Тут, де немає місця коханню і будь-чому з нашого з тобою маленького чарівного світу. Але я свято вірую: все минеться! Усе обов'язково минеться! І ми будемо разом, а далі нехай хоч загине світ!..» – Богун зітхнув і відсунув від себе аркуш паперу, на якому почав писати листа Ганні. Сумно обвів поглядом нутро шатра, так, немов побачив вперше. Просякнуті вологою темно-сиві парусинові стіни, котрі так само годилися для житла, як військовий табір для побудування мирного побуту. Вітер, який, раз по раз коливаючи парусиною, дмухав в обличчя нічною прохолодою, похідні меблі, перський килим, який виглядав тут, як уроджений шляхтич посеред натовпу кріпаків… Для чого він, Іван, тут? Що діє у час, коли десь на Поділлі, у світлиці, до якої звик

як втім і автентичності тексту, то з цього приводу точаться запеклі суперечки серед українських істориків. Автор дозволив собі повірити Самійлу Величку і даті 10 червня.

ще з власного дитинства, людина, яку кохає більше за життя, дарувала життя його сину? Народила дитину, котру так очікував він, слухав її, приникши щокою до лона, всього кілька місяців тому, і дивувався таємниці з ім'ям Зародження Нового Життя. Життя, котре буде продовженням його, Івана Богуна, шляху! Чому тепер він не поряд?

Зітхає Богун. Припалює люльку від каганця і пахкотить, випускаючи під вогке парусинове склепіння сизі хмаринки. Він дорого б дав, щоб опинитися там, поряд з ними. Узяти на руки сина, підняти до небес майбутнє козацької слави, покласти в головах дитячої люльки шаблю козацьку. Пригорнути до себе дружину, милу Ганнусю… Натомість сива парусина і подув нічного вітерцю.

Іван, не витримавши, встає з крісла і виходить із шатра. Спить табір. Лиш озирнулися на сотника вартові біля відлоги, лише захропів поряд вірний Циган. Скільки ж верст поміж Білою Церквою і Вороновицею? Хіба ж так багато? Так, багато. Не тому, що ховається за обрій змійка шляху. Не тому, що там Ярема Вишневецький і його криваві кати. Не тому, що Івана силою утримують в таборі бунтівного гетьмана. А далека та дорога тому, що не милями, верстами або сажнями зміряна вона, лише справами, котрі потрібно зробити, аби завоювати право на вільне козацьке життя поряд

з коханою людиною. Аби дарувати своєму новонародженому синові можливість бути вільним сином вільного народу, яку даровано самому Богуну його предками, і яку тепер намагаються відібрати в нього зайди з-за Вісли. Так, він виконає покладений на нього обов'язок і повернеться лише тоді, коли, не приховуючи сорому в очах, зможе сказати їм: я добув для вас волю. Тепер можемо жити, як пристало українцям, – вільно, гарно й заможно. А до цього він заховає в глибини душі зрадливий смуток!

Передранкова прохолода змушує здригнутися Івана. Сильне, загартоване в боях тіло немов зболіло без тепла близької людини, стало вразливим для нічного холоду. В роті пече вогнем від тютюнового диму, а голову обсіли невеселі думки. Господи, а скільки ж ще таких ночей попереду? Вдень все простіше, вдень він крицевий сотник козацького війська. Як погано, що такий він лише для оточуючих, не для себе. Як важко переживати ці ночі, такі довгі й сумні.

– Як тут? – кинув він недбало до вартового.

– Усе спокійно, пане сотнику.

– Не спати.

– Слухаю, пане сотнику!

Знову намет. Чому б і не він? Тут не гірше, аніж будь-де. А думки, думки… Іван сів до столу і взяв до рук недописаного листа. Хвилю помисливши, розірвав на

шматки і вкинув до кошика. Підтягнув до себе чистий аркуш і взявся за перо.

> «Дякую за листа, люба Ганно, а особливо за сина. Бережи його і рости на славу козацтву, а ворогам на загибель. Щоб Україна мала перед собою в майбутньому не менш дбайливих захисників, ніж має тепер, у таборі батька Богдана. Чекай мене, і я повернуся, щоб взяти на руки нашого сина і навчити його козацькій науці та любові до батьківщини…»

От і все, що може він написати. Адже це лише папір, хіба може папір передати все, що має Іван на душі? Хіба не спалахне від дикого полум'я пристрасті, яке палає в знудженому розлукою тілі і мозку? Ні, він не напише того, що відчуває. Адже це неможливо. Такі речі можна сказати лише особисто, коли відчуваєш на плечі подих коханої людини і бачиш погляд її бездонних очей. Або довірити свої слова нічній темряві і зоряному небу. Як робив це раніше, відшукуючи слова, котрі йшли від душі і линули вдалечінь, до неї, коли бачив за запоною стулених повік усміхнений образ коханої. Але ж вона змогла довірити почуття паперу і відшукати слова. Прості слова, які зігріли теплом стомлене розлукою серце. Чому ж він не напише всього, що є на душі? Чого боїться він, зважуючи кожне слово, перед тим як покласти його на папір? Напевне, во-

на мала рацію, сказавши: яке ж ти ще хлоп'я, Іване. А ще – війна не надто доречне місце для ніжних речей, принаймні тих, які міг би відшукати він, сотник Богун. І Богун, покинувши недописаного листа, взяв до рук того, що отримав від дружини.

> «Милий, милий Іванку, – рівними лавами лежать на аркуші теплі слова, – яка ж я рада, що випала можливість надіслати звістку до тебе, лицарю мій бунтівливий. Напевне, сам Бог почув молитви мої і наставив на розум Мирону відправити сина саме до тебе. Боїться старий за Миколу, один він у нього залишився, після того як загинув Степан, батько нашого бешкетника Петруся. На що вже беріг його, але коли попросився Микола до війська, заборонити старий не зміг. Лише сльозу тамував. Не хотів, щоб хтось бачив, та того не приховаєш… Приглянь за ним, Іване…Та що це я? Скучила за тобою, Богуне. Так скучила, що коли не приходиш до мене уві сні, на ранок лаю тебе, ледаря. Але я не боюся за тебе. Тому що пам'ятаю – з тобою наше кохання, а воно найсильніший оберіг. Повертайся лише скоріше, коханий. Нас тепер тебе очікує двоє. Я та Тарас…»

Тихо в шатрі. Сивими пасмами в'ється тютюновий дим та потріскує стиха на столі каганець. Напевне, скоро згасне. Іван не роздягаючись лягає на похідне

ліжко, застелене хутряними ковдрами. Потрібно примусити себе заснути, думає він. Адже ранком його очікують десятки справ, котрі неможливо перекласти на чужі плечі або відкласти на майбутнє. Він повинен бути взірцем для козаків, а не розбитим безсонною ніччю, що її викликав лист від дружини, стомленим Іваном.

«На добраніч, Ганнусю, – шепоче Богун у темряву. – Ми побачимося з тобою, і я високо підніму на руках мого сина. А поки що ми мусимо відпочити, адже нам так багато треба ще зробити заради нашої зустрічі».

IV

Почули Богданів універсал в Україні. Почули і підтримали гетьмана. І одразу ж війна кількох десятків тисяч козаків і бажаючого покозачитись поспільства, яка розгорнулася на межі Дикого Поля і запалила вогнем помсти Лівобережжя, жбурнула в полум'я громадянської війни мало не всю Річ Посполиту, охопивши Волинь, Підляшшя, Литву, Галичину, Поділля і навіть деякі регіони Великопольщі. Буря селянських повстань почала зносити панські маєтки навіть під Краковом і Ґданськом. А на цьому тлі зловісним відблиском грядущої біди пролетіла воєводствами польськими страшна звістка – помер король Володислав. Спо-

чив навіки славетний польський лицар, котрий багато разів з великою славою водив польське воїнство в десятки боїв, захоплював Москву і ставав нездоланною перешкодою для полчищ Османів. І не так сама смерть короля вразила пересічних громадян, як очікування чогось ще більш недоброго, що його мало принести безкоролів'я в такий непевний час, коли багатовічні устої Речі Посполитої підмивалися, і вся державна влада загрожувала впасти під ударами козацьких мечів. Залишена без обох коронних гетьманів і без короля, держава стрімко котилася в хаос, стримувана лише надлюдськими потугами сеймових комісарів, сенаторів і людей, подібних до князя Вишневецького, який у своїй ненависті до українського народу знайшов рятівний берег серед пучини, котра засмоктувала Польщу.

Але смерть короля боляче вдарила не лише по Польщі. На роздоріжжі, як це не дивно, опинився і сам козацький гетьман, відчуваючи, як всі його плани щодо близького і переможного закінчення війни ламає непередбачувана фортуна. Як і підкреслював він сам у багатьох листах і у вищенаведеному універсалі до народу України, Богдан Хмельницький ніколи не мав мети повстати супроти королівської влади, скоріше навпаки – разом з поверненням козакам одвічних їхніх прав та вольностей, разом з поновленням втраченої

ще з часів Сагайдачного православної ієрархії, Хмельницький хотів домогтися посилення королівської влади і мирне співіснування України в складі оновленої Речі Посполитої. Такої Речі Посполитої, де б король був дбайливим володарем, а магнатство не могло безкарно плюндрувати чужі землі і безсоромною експансією руйнувати українську державність. На жаль, планам гетьмана було не суджено збутися – зі смертю Володислава, якому небезпідставно закидалися звинувачення в надмірних симпатіях до українського козацтва, зникали й примарні надії на те, що Польща вибачить козакам дві програні битви, знищення коронного війська і полон верхівки військового керівництва. І хоч Хмельницький, звертаючись до народу України, не вважав за потрібне сповістити про смерть короля і власні побоювання щодо можливого затягнення війни, він добре знав про всі варшавські новини. Очевидно, гетьман мав на меті виграти бодай ще хоч трохи часу і вибрати таку стратегію у своїх майбутніх діях, яка б дозволила Україні втриматися над урвищем і не впасти під ударами численних ворогів. Так, не лише Польща загрожувала Україні. Пильним оком вдивлялась в останні події на півночі Висока Порта, а союзний Хмельницькому Іслам-Ґерай міг перетворитися на лютого ворога за одним лише наказом із Стамбула. Кипів обуренням Ватикан, котрий мав надзвичайно великий

вплив на багатьох європейських монархів. Як же міг не гніватись Папа, коли його укохану Унію не визнавали бунтівні козаки, а пастирів, що їх надихнув на боротьбу зі «схизмою», вбивали люто й безжалісно? Здригався від обурення Ватикан. А з-за смоленських боліт визирав уже Москаль, до якого поляки слали послів в надії на допомогу проти козаків, і який неспішно вирішував: з тим чи іншим з гравців на театрі польської війни поєднатися, щоб забезпечити собі найбільш вагомі дивіденди. І зовсім не таким лояльним, як його показують у байці про об'єднання України з Росією, був цар Московської держави по відношенню до повсталого козацтва України. Скоріше навпаки – абсолютний самодержець, яким був цар (як то часто буває в азійських народів), схилявся надати допомогу скоріше Польщі, аніж запорізькому гетьману, який, піднявши повстання на території самої Московщини, однозначно втрапив би в розряд «воровских людей» і переслідувався б нещадно, як всяка найменша небезпека «помазанику Божия». Підтвердженням тому яскраво слугує факт затримання запорізькою чатою неподалік від Білої Церкви московського посольства до Варшави, що його очолювали думні дяки Климов і Трифонов. Серед інших паперів, вилучених у «царьових мужей», в руки Хмельницького потрапили листи чільників посольського приказу до Киселя і Вишневецького, у

яких прямим текстом писалося, що московське військо готове будь-якої години виступити проти татар, союзників гетьмана. Це означало б виступ проти самого Хмельницького. Однак Московщина поки що очікувала, утримуючись від активних дій. Як і Порта, Відень, Париж, Лондон і Рим.

Тим часом Богдан Хмельницький у своєму таборі під Білою Церквою приймав послів від коронного канцлера Речі Посполитої. Не простих людей надсилала Польща до козаків, аби вимолити хоч трохи часу і оговтатися після поразок. Сам сандомирський хорунжий Адам Казановський прибув привітати свого старого знайомого і почати торги, до яких з часом приєднався й Адам Кисіль на чолі великого посольства. І не міг без посмішки думати гетьман про те, що ще напередодні Жовтих Вод, перед битвою, з часу якої минув лише місяць, Єжи Оссолінський скоріше за все скривив би шляхетні губи, почувши про пропозицію відправити послів до бунтівника і банити, котрий переховувався від влади за пустищем Дикого Поля.

Тепер польське посольство гостювало в таборі Хмельницького, але навіть не це головне – вельможна шляхта запрошувала відвідати сейм, котрий мав відбутися в липні, козацьким депутатам, обраним самим Хмельницьким, і таким чином почати мирні переговори. Переговори великої європейської держави з

гетьманом, що його не визнавали досі в Польщі, позаяк обраний він був козаками, а не польською владою. Цілком природно було б думати, що Хмельницький відмовиться від переговорів і продовжить наступ на Правобережжя, яке лишилося без захисту більш-менш вагомої військової сили. Але цього не відбулося. Хмельницький вирішив поки що зупинитися на досягнутому. Він дав згоду Оссолінському встановити тимчасове перемир'я і надіслати на сейм представників козацтва. До Варшави виїхало посольство на чолі з Федором Вишняком. Так було потрібно. Як талановитий політик, Хмельницький розумів: його війна набула таких розмірів, що йдеться давно вже не про боротьбу за козацькі, селянські і навіть не шляхетні права людей з його табору. Йдеться про побудову нової Української державності, а разом з тим і про пошук майбутніх союзників, вирішення, в яких рамках залишити відносини з Річчю Посполитою, добитися визнання сильних світу цього. Тож потяглися місяці важкої кропіткої праці з напруженням всіх дипломатичних можливостей ставки гетьмана і військової канцелярії Запорізького Низового війська. Полетіли в десятках напрямків листи з висловленням щирої дружби, адресовані султану, цареві, хану, цісарю, господарям і князям, королям і герцогам. Одного разу гетьман викликав до себе Максима Кривоноса.

– Маю до тебе справу наглу, Максиме, – проголосив Хмельницький, видаливши з шатра всіх, окрім писаря Виговського. – Абись ти йшов зі своїми молодцями на Правобережжя і роздмухав те полум'я, що почало розгорятися після Жовтих Вод і Корсуня, і яке тепер душить магнатство, використовуючи те, що шляхетні панове комісари бавлять нас пустими перемовинами. Так, я погодився на мир до рішення сейму, але бачить Бог: я не давав згоди придушувати народний рух або дозволяти, щоб перед мої очі це робили крулев'ята!

У Кривоноса загорілися очі:

– Так, Богдане! Саме так маємо чинити! Віриш чи ні, а я вже кілька тижнів місця собі не знаходжу! Чи на те їх бито, абихмо[29] тепер дали часу їм рани зализати та нове військо стягти нам на згубу?!

Хмельницький важко зітхнув. Питання, що його поставив найближчий з полковників, важким каменем лежало в нього на душі вже давно. Так, успіх потрібно було розширювати, а не зупинятися після двох перемог, даючи втягти себе в переговори з ворогом, який все ще був сильним і смертельно небезпечним. Надто багато повинен був пояснити Кривоносу у відповідь на його запитання. Дещо навіть таке, у чому ще сам не розібрався і не зрозумів до кінця власних намірів.

– Не буде такого, полковнику. Але нині війна наша

---

[29] *Абихмо (заст.)* – щоб ми.

переходить з генеральних баталій у довгі і вимотуючі народні повстання перед носом у ляхів. Те завдання на тебе, полковнику, покладаю, як на людину досвідчену і таку, до якої мають довіру на Брацлавщині, Волині, Галичині і Поділлі. Ватую[30] на твою спроможність обернути сотні розрізнених вогнищ на одне всепоглинаюче полум'я, в якому згорять корені, що ними утримуються ляхи на Правобережжі. Дай мені цим час для впорядкування війська, і скоро в нас буде така армія, яку до нас не бачено в Україні. Армія, котра знесе лядське ярмо і дозволить козакам запанувати на землях, належних їм по праву.

– Зроблю, Богдане! – махнув затисненою в пудовий кулак шапкою Кривоніс. – Землю в них під ногами підпалю! Вогнем і мечем проріджу Україну, жеби перебрати благочестиву пшеницю від лядського куколю!

Дотримав свого слова Максим Кривоніс. Панські пахолки, що кривавими дорогами помічали свою присутність на охопленому повстанням Поділлі, раптом відчули на собі міць організованого козацького війська, аж здригнулись сердешні. Ті самі хлопи з колами та косами протистояли їм в сотнях сутичок, але щось змінилося в їхній поведінці. Невідомо звідки з'являлися вони, атакуючи не готових дати відсіч жовнірів і шляхту, вирізували без жалю залоги фортець і фортечок, котрі

---

[30] *Ватувати (заст.)* – розраховувати, мати надію.

й не йняли віри в спроможність повсталих наважитися на штурм фортечних мурів. Організовано обкладали шляхетні надвірні війська, не даючи їм об'єднатися в єдиний кулак і дати генеральну битву. І все це під проводом того самого Максима Кривоноса, який виявив неймовірні організаторські здібності. Сам Ярема, котрий зміг все-таки скупчити біля себе вісім тисяч різнобарвного війська, що складалося зі шляхетних недобитків і ласих до золота ландскнехтів, не одразу зміг зрозуміти всієї загрози, що її несла йому повстанська армія на чолі з Кривоносом. Засліплений ненавистю, він побачив перед собою сильного і організованого ворога лише тоді, коли славетний полковник встиг закінчити організацію свого війська і протиставив шляхетному ополченню полки добре озброєних піхотинців, посилені численними підрозділами кінноти і артилерією. І не лише кривоносівці діяли у воєводствах Правобережної України. Сік на капусту шляхту Іван Гиря, готувалися виступити на Поділля новопризначені гетьманом полковники уманський Іван Ганжа і вінницький Остап Іванський. Успішно діяли десятки менших відділів під проводом козацьких і татарських ватажків, таких як Гоголь, Олександренко, Чуйко, Юра, Трифон, Немини-корчма, Кішка і Шан-Ґерай… Гаряче літо 1648 року палало вогнем пожеж, а на обрії вже поставали грандіозні події Пилявської битви.

V

Червневий ранок заполонив пагорби над Россю, всипаючи алмазами сонячних відблисків краплі свіжої прозорої роси на травах, примушуючи розкриватись жовті сонечка кульбаб на полі і білі лілеї на порослому водоростями плесі мальовничих річкових затонів. Проснулося численне птаство у недалекому лісі, сповнюючи поранковому запашне повітря заливистим співом, гулким стукотом дятла серед дерев і життєрадісними переливами жайворонка з блакитної височини прозорого, без жодної хмаринки, неба.

Богун постояв ще кілька хвилин, милуючись мирними краєвидами, котрі простягалися берегом Росі всього за якихось півсотні сажнів від окопу козацького табору, потім повернувся, застебнув кілька гапликів на комірі каптана і покрокував до обозу, туди, де видно було вершечки різнобарвних шатрів, купи возів, гарб і мажар, косяки коней, череди худоби і заклопотаних своїми справами козаків. Він і так надто довго спостерігав за тихим народженням нового дня. Час було йти до Нечая.

Іван швидко проминув вартових біля воріт окопу, подав руку на знак привітання комусь із козаків і заглибився в нетрі багатотисячного військового містечка, що

в нього перетворився за кілька тижнів табір Богдана Хмельницького під Білою Церквою. Звиклим оком позирав він на начищені до блиску стволи гармат, довгі конов'язі із жолобами, біля яких хрумкотіли коні, складені в піраміди списи і мушкети, шатра козацької старшини і військові кабиці, де вже закінчували готувати сніданок у велетенських мідних казанах.

Ось і намет Нечая. Іван приступив до одного з полковницьких джур.

– Хлопче, йди сповісти: сотник Богун прийшов за наказом і очікує аудієнції пана полковника.

Джура лише кивнув головою і зник за відлогою шатра. За хвилину вийшов і запрошуючим жестом вказав на відлогу:

– Прошу, вашмость, пан полковник давно очікують на пана.

Іван зайшов до намету і зупинився, кілька секунд зачекавши, доки очі звикнуть до напівтемряви намету після яскравого сонячного дня. Нечай поспішив назустріч.

– Іване! Ну навіщо так целебрувати![31] Я ж прохав тебе заходити просто, без докладу й у будь-який зручний тобі час, – мовив він, простягаючи Богунові руку.

Іван відповів міцним потиском.

– Не пристало таке панібратство при підлеглих роз-

---

[31] *Целебрування (заст.)* – урочисте відправлення обряду.

водити, – знизав плечима він. – Так недовго дочекатись, що й джури почнуть плутати де полковник, а де його конюший.

Нечай посміхнувся:

– Що дозволено тобі, то іншим зась. Хоча щось у словах твоїх є. Оскільки ми на війні, витриманість військова повинна відчуватись у всьому. Твої б слова чули деякі з наших полковників, котрі звикли до гетьмана двері ногами відчиняти… Ну, добре, не для таких розсудів тебе покликано. Присядь лишень.

Богун мовчки сів на лаву під завішеною перським килимом стіною шатра і застиг, виклавши на коліна шаблю у прикрашених золотою чеканкою піхвах. Нечай не поспішаючи розпалив люльку.

– Новин багато, – кинув він, примружившись від тютюнового диму. – Завдань нових багато маємо. Хочу, абись деякі з них ти для мене виконав.

– Слухаю, – коротко кинув Богун.

Нечай з хвилину помовчав, зосереджено про щось розмірковуючи і постукуючи по столу пальцями лівої руки.

– Скільки козаків тепер маєш?

– Тисяча тридцять шість чоловік станом на вчорашній вечір. З них півтораста козачат малолітніх та старих або хворих. Решта цілком боєздатні, хоча щодо озброєння…

– І чути не хочу! – замахав на Богуна руками Нечай. – Ви з Нечипоренком мені більше всіх за ту зброю печінок виїли! Де ж її в біса настачиш, коли хлопи сотнями щодня до війська сунуть! Уже й так весь зброярський цех Білої Церкви у майстернях тиждень ночує, з Чигирина вигорнули все, що можливо було, з Черкас. Буде зброя, буде!

– Коли? – і не кліпнув оком Богун.

Нечай зітхнув і розсміявся:

– Ну хто ж ще, як не побратим, мене за горлянку потримає?!

– Я й не збирався, так, запитую.

– Скоро буде. Та, напевно, що не тобі її очікувати.

– Тобто?

– От і підійшли ми до того, задля чого тебе й покликано. Реґімент твій великий Іване. Настільки великий, що й язик не повернеться його сотнею назвати. Чи ти їх медяниками принаджуєш? Як не прийде ватага, знай одне провадять: до Богуна, до його сотні хочемо.

– Чому ж медяниками? – схилив голову Іван. – Скоріше навпаки. Ти знаєш – у мене без дозволу ні до коряка торкнутися, ні обоз полишити. І науки військові в мене проходять частіше, аніж у інших. Скоріше б від мене мали бігти.

– А тут я з тобою не погоджусь! – хляпнув долонею по столу Данило. – Це доки без діла, воно і коряка ба-

жається, й до науки ставати заважко. А ось коли на батаву летить хоругва гусар зі списами напереваги, от тоді ой як хотілося б вірити у свого отамана! Сам не гірше мене знаєш. А в тебе вірять!

– Я вдячний їм за це. Хоча ти, Даниле, усе перебільшуєш. Моя сотня не набагато більша за решту.

– Ну, звичайно, – розвів руками Нечай. – А я тут для чого посаджений? Та про тебе в полку така слава іде, що якби я всіх бажаючих до тебе в сотню приписував, вона б нараховувала половину полкового реєстру. Доводиться багатьох по других сотнях розкидати… Але досить мадригалів, ще загордуєш! Слухай лишень.

Нечай сів на лаву поруч з Іваном і заглянув йому в очі.

– Як ти дивишся на те, щоб разом з Омельком очолити загін, який вирушить на Поділля сприяти повстанню серед тамешнього міщанства й селянства?

Іван не повірив власним вухам.

– Що? Що ти сказав?

– Те, що ти чув. Я хочу, щоб Іван Богун, котрий уже переріс межі сотника в моєму полку, очолив у якості наказного полковника відділ козацтва, котрий йде на Україну продовжувати почате нами на Лівобережжі. Окрім всього іншого, це бажання гетьмана. Хмельницький бажає, щоб наказним був саме ти. Омелько із своїми чотирма сотнями запорожців буде підтримува-

ти вас кавалерією.

– Але… Але чому не Омелько?!

– Ти хочеш знати, чому не він очолює загін?

– Так.

– Тому, що таким було бажання гетьмана. Його і самого Омелька. Богун кілька хвилин сидів, не знаючи, що відповісти.

– Та що тебе вразило, Іване? Хіба не осилиш? Та ти ж природжений полководець, святий хрест, що не брешу!

– Усе добре, Даниле. Якось несподівано все… Дякую за довіру.

– Ділом подякуєш. А тепер слухай. Великі події відбуваються тепер у війську. Настільки значні, що я не маю навіть з чим порівняти тих перемін. Хіба… хіба що з падінням влади Речі Посполитої на Україні! Ти можеш осягнути, Іване? Те, про що ми мріяли, йдучи за Павлюком, стає тепер цілком істинним! Не спить канцелярія гетьмана, ледве встигає переворушити стоси паперу, занотовуючи гетьманські накази. Зовсім скоро у війську буде зачитано нову організацію полків і сотень, яка візьме під себе більшість України. Резиденцією гетьмана України, чуєш, Іване, не Запорізького війська, України! Нею оголошено Чигирин, де й буде влаштовано гетьманську столицю. Безпосередньо йому буде підпорядковано лівобережного і правобереж-

ного костирських гетьманів. Перший розміститься у Прилуках, другий у Черкасах. Костирським гетьманам будуть підлягати полки, котрі й стануть осередками повстання – Черкаський і Переяславський на Лівобережжі, а також Білоцерківський, Корсунський, Канівський і Брацлавський на Правобережжі. Крім того, костирські гетьмани формуватимуть нові полки. Тим часом Кривоніс, якому безумовно належатиме посада правобережного костирського гетьмана, вже діє, як тобі відомо, на Волині та Поділлі. І діє досить успішно, маємо зовсім свіжу звістку, що він готується дати Яремі Вишневецькому рішучу битву. Але є думка ще сильніше розгорнути розміри повстання. Для цього тебе й посилаю. Але є одне вузьке місце в нашому плані.

– Що саме?

– Бачиш, Іване, Богдан присягнувся Казановському і Киселю, що він не порушить перемир'я. І він не повинен його порушити. У тому зацікавлені ми самі. Казановський у приватній бесіді повідомив, що на липневому сеймі, на який шляхта вже збирається зі всіх усюд, буде підняте питання довіри канцлеру Оссолінському. Він, мовляв, привів Польщу до катастрофи, заграючи із Хмельницьким і навіть узброївши його й надавши кошти на майбутню війну. Після усунення канцлера буде проголошено посполите рушення і всі сили кинуто на Україну, аби придушити нас будь-якою ціною. Ві-

домі навіть кандидатури майбутніх рейментарів нового коронного війська – молодий Конєцпольський, Заславський і Остроріг. Не можу сказати, що вищеназвані пани мають талант до військового керівництва, але те, що їх вже майже призначено ще до початку сейму, мовить про рішучі настрої в польських палатах влади. Оссолінський, це, напевне, єдина людина у Варшаві, яка якщо й не обстоює нас, то хоч не плюється отрутою, вимагаючи втопити Україну в крові. Ми не можемо давати ляхам зайвого приводу позбутися канцлера. Принаймні не зараз. Поляки всіма доступними шляхами намагаються втягнути у війну з нами Туреччину, Московію і Волощину, тож Хмельницький мусить однією рукою утримувати меч, другою писати листи про покору і відданість ідеалам Речі Посполитої. Тож ти, як і всі інші отамани, котрі вирушили або найближчим часом вирушать на Правобережжя, не повинні виказувати жодного зв'язку з проводом гетьмана. Тепер ти розумієш, чому. Потрібно навіть більше, а саме – опозиція гетьману.

– Тобто ти пропонуєш мені виступ проти Хмельницького? – Богун несподівано розсміявся. – Пан полковник забув про долю тих, хто не досить голосно висловлював захоплення Хмельницьким під час повстання на Лівобережжі? Та мене ж підвісять на гак під час чорної ради мої ж козаки!

Нечай помахав головою.

– Річ не йде про виступ проти Хмельницького. Річ іде лише про незгоду з деякими його нерішучими вчинками і переговорами після таких блискучих перемог, як Жовті Води і під Корсунем, і, як наслідок тієї незгоди, рейд на Поділля. Саме там мусить відбутися наступна битва, і ти разом з іншими маєш приготувати все для перемоги в тій битві. А щодо чорної ради і твоєї уявної екзекуції, можу сказати лише те, що ти знаєш, як зробити так, щоб козаки пішли за тобою, навіть якби ти й мав певні непорозуміння з гетьманом.

– Чому ти так вважаєш? – блиснув очима Богун.

– А ти думаєш, що я неспроможний розібратися в людях? – Нечай витримав погляд і відповів запитанням на запитання.

Іван відвів погляд.

– Я не маю мотиву для протиріч з гетьманом, який стільки зробив для України. Але якщо це потрібно, я зроблю все від мене належне. Коли маю виступити?

– Як тільки підготуєш обоз і домовишся з Омельком про порядок руху.

– Я буду готовий уже завтра.

Нечай перевів подих.

– Ну от завтра й виступай.

Іван хитнув головою на знак згоди і хотів було йти. Та Нечай, без слів дивився на нього, не відступаючи.

– Щось іще?

І полковник не витримав:

– Сучий ти син, Іване, бісове сім'я! Та іди ж обіймемося з тобою, як обіймаються побратими. Хтозна, чи побачимося, адже в саме пекло тебе відряджаю, до самого вовчого лігва. Ох і не просто це, хто би знав!.. А ще мало не забув тебе поздоровити з народженням сина. Сподіваюся, що ти знайдеш там можливість до них завітати. А головне – бережи себе, там дійсно буде гаряче.

Іван без слів ступив уперед і розкрив обійми назустріч побратиму.

– Не вперше! Ще погуляємо!

VI

Омелько насвистував щось у вуса, роблячи вигляд, що його не займає ніщо, окрім цієї нудної мелодії, шляху попереду і подуву вітру в обличчя. Коні обох ватажків козацького відділу йшли попереду колон, відірвавшись на добрих півсотні кроків від хорунжого, осавула, писаря і кількох запорізьких джур, тобто негустого почту Богуна і Деривухо. Що ж, Іван все одно скаже те, що повинен, не зважаючи на бажання Омелька.

– Я вважаю вибір Хмельницького невірним, Омельку.

Омелько кілька хвилин мовчить.

– І гаразд робиш, – змахує він нарешті чубом. – Ти ж, власне, і повинен так мислити. Хмельницький занадто м'якотілий, він почав перемовини з ляхами, а тому…

Богун крутить головою.

– Я не про те, Омельку.

Деривухо зітхає:

– Добре. Якщо ти вже розпочав, вважаю є сенс продовжити цю розмову і закінчити її раз і назавжди, забувши про неї. Тож готовий вислухати тебе.

Богун хмикнув.

– Омельку, я не можу почуватися рейментарем, котрого поставлено над тобою. Командувати повинен ти. Хіба це потрібно казати вголос? Я гадаю, що дане мало б розумітися само по собі.

– А я скажу: ні!

– Чому?

– Тому що ти – Богун!

– Так, але той Богун, котрого ти вивчив усьому, що він знає. Котрого ти зробив козаком, узявши до військової науки малим хлоп'ям! Той, нарешті, котрий вважає тебе майже рідним батьком!

Омелько відповідає не одразу. Добрих чверть години їде він мовчки, а Іван не допитується відповіді, розуміючи, що коли Деривухо зможе її дати, він її дасть без зайвих запитань. І Богун не помиляється.

– Багато хто з моїх знайомих вважає наше життя схожим на життя листка на дереві, – тихо, але твердо карбує слова досвідчений Омелько. – Листка, котрий народжується під весняним сонцем, розпускаючись з набухлої бруньки і милуючи око свіжістю молодої зелені. Ти звертав коли-небудь увагу на молоде листя, котре ледве-ледве розпрямилося, спостерігаючи невідомий йому світ навколо? Є щось невимовно прекрасне в його красі. Тому, що це краса молодості. Але невмолимий час летить, залишаючи на ньому сотні відміток від укусів комах, дощових крапель, пилу, спекотного сонця і немилосердного вітру. Дуже скоро листок, змушений вести боротьбу із жорстокою природою, втрачає ту саму ніжність, яка була наявна в нього молодого. Він темніє, вкривається рубцями і вже не заворожує погляд, скоріше, відштовхує його. Але й це не все. Надходить час перших приморозків, і те листя, котрим ми милувалися навесні, сиплеться із шурхотом на землю, щоб незабаром перетворитися в землю під ногами, вкривши її перепрілим і почорнілим килимом. Згодься, щось є в такому ставленні до життя. Але я все ж вважаю його занадто примітивним. Так, листок будь-що повинен впасти і перетворитися на прах. Сотні і сотні разів. Це жорстоко, але нічого не поробиш, так Господь помстився Адаму і Єві, а заодно і всім нащадкам створених ним пралюдей. Але ра-

зом із загибеллю чергового покоління є дещо інше, а саме: ті самі кілька стоп, на які дерево стало вищим завдяки життю листка протягом теплої весни і спекотного літа. Воно стало вищим, і наступні бруньки будуть мати більше сонця. Отже, я хотів би вважати наше життя не пустим перетворенням із зеленої бруньки в перегниле листя, а шляхом до сонця. Такою буде моя тобі відповідь. Час Омелька Деривуха, військового судді Запорізького війська якщо й не скінчився, то напевне дійшов тієї фази, коли він повинен дати дорогу більш молодому і більш вправному. Хто ж це, якщо не ти? Рахуй – я не збираюся усунутись від керівництва військом, я буду поряд з тобою, щоб допомогти і підказати коли що. Але головою повинен стати ти. Вважай це ще однією з наук, поданих мною, як вміння стріляти або мистецтво фехтування. Наука бути полководцем! Адже добре сказано?

– А якщо ти помиляєшся? – сказав Іван. – Якщо я не зможу досягти всього, що ти намислив про мене? Я не Хмельницький урешті-решт.

– Але ти кращий за Нечая, нехай пробачає вже пан Данило! Він гарний козак, але шибайголова ще той. Чому ж полковником не може бути Богун з його холодним розумом, військовим умінням, безкінечною хоробрістю і любов'ю до Батьківщини?

Іван мовчить. Швидко поглинають шлях шляхетні

коні під козаками, йдучи добре поставленою риссю. Куйовдить вітерець Омелькового оселедця, розчісує море ковили обабіч них.

– Геть сумніви, Богуне! Поглянь назад! – кричить Омелько, і вітер підхоплює його крик. – їх привів не я. Ти їх згуртував, ти зробив їх козаками. Тож веди їх, наказний полковнику, до перемоги!

VII

Надвечір першого ж дня після виходу Івана Богуна з гетьманського табору під Білою Церквою почали з'являтися перші провісники недалекого перебування ворожих чат – на обрії раз по раз заводилися і зникали хмарки куряви, козацькі роз'їзди натрапляли на покинуті стоянки невеликих військових відділків, а одного разу навіть змогли затримати невеличкий загін жовнірів, котрі з двома возами і запряженим цугом ридваном намагалися зникнути зі шляху козацького полку. Їх підвели до Богуна пов'язаними – всіх десятьох (ще четверо, котрі намагалися боронитися, залишилися спати вічним сном на тому місці, де заступила їх козацька чата). Похмурі обличчя жовнірів, подекуди заплилі синцями після козацького частування, не несли виразу ненависті або загрози. Перед Богуном стояли загнані і налякані до напівсмерті люди, їхні очі молили

про порятунок. Іван вказав батогом на одного з полонених, певне, шляхтича:

– Доповідай, хто ти є і куди вів сю валку?

Поляк деякий час дивився Іванові в очі, після чого переможено відвів погляд.

– Поручник його королівської милості Єжи Пшисніцький. Йдемо до війська ясноосвєнцоного князя Ієремії Вишневецького, абись купно з ним бити ребелію… ішли тобто.

– Ребелію, кажеш! – спохмурнів Іван. – Мене тобто?

– Я жовнєж. І маю наглий наказ пана полковника йти до князя, тож можеш скарати мене за те, що я виконую свій обов'язок, схизмате!

– Скараю, коли то буде потрібним. А хіба твій полковник не знає про перемир'я, яке наш гетьман підписав спільно з панами Казановським і Киселем?

– Пан полковник виконує накази князя Вишневецького, який не визнає перемовин із хлопами.

– Не визнає. Що ж, пане Пшисніцький, думаю, що дуже скоро він буде змушений їх визнати, якщо досі не мав такої нагоди. Твій полковник, як я мав можливість зрозуміти, служить у надвірному війську князя?

– То є правда.

– Як його прізвище?

– Славинський. Полковник Федір Славинський.

Богун від несподіванки аж піднявся в стременах. На

його обличчі раптом заграла посмішка, схожа швидше на звірячий оскал:

– Славинський?! Полковник Яреми?! Господи Всевишній, невже ти знову зведеш мене з цим віровідступником? – гаркнув він. – Ти розповіси мені все! Де він? – кинув по хвилині мовчання остовпілому поручнику.

– Більше ти нічого від мене не почуєш, – приречено схилив голову той.

– Побачимо. Гей, хто там! На тортури ляха! Решті постинати голови!

Кілька козаків потягли полонених до обозу, а Іван подивився на Омелька.

– Я повинен був їх відпустити? – кинув, виграючи жовнами.

Омелько повільно похитав головою.

– Не гірше за мене знаєш, що ні. Про нас не повинні дізнатися передчасно.

– Славинський тут. Він служить Яремі. Ти чув?

– Звичайно. Схоже, Іване, доля, яка звела вас колись у незакінченому шабельному поєдинку, дасть змогу його закінчити. Урешті я й не сумнівався, що він з ляхами.

На спочинок розташувалися лише надвечір, коли сонце, позолотивши далекий ліс на обрії, кидало степам свої прощальні промені. Іван наказав джурам не

розставляти шатро. Ночував просто неба, як колись під час походів у складі низового товариства. Перед тим як йти спати, довго сидів біля кабиці з Омельком і Нечипоренком, обговорюючи майбутній напрямок руху полку. Вже затемна до кабиці прийшов Филон Міщук, якого Іван разом з Петром Зінченком і Тетеркою призначив наказними сотниками. Сів поряд з іншими, запитавши дозволу в Богуна, і неквапно почав накладати люльку. Згодом промовив, звертаючись до Богуна:

– У Тульчині він. Війська небагато має, не більш як дві сотні жовнірів. Решта вже в обозі Яреми, лише вони затрималися… Довелося повозитися з паном Пшисніцьким…

– Живий? – подивився на сотника Богун.

– Сконав. Але на запитання відповідь усе ж дав. Славинський йшов до Яреми, та довелося затриматися в Тульчині – гарячка на нього напала. Кілька день там простояли, аж наказ прийшов, щоб хутко рухатися до князя. Полковник не виконати наказу не наважився, але й їхати не зміг, таки добре його пройняло. Тож він жовнірів відрядив до князя, а сам залишився на кілька днів набратися сил після хвороби. Із собою залишив лиш півсотні вояків, решта є гарнізоном Тульчина. Наскільки було відомо покійному поручнику, полковник не очікує на будь-яку небезпеку. Сам Пшисніцький не

встиг до місця збору полку, тож змушений був наздоганяти військо самотужки. Не наздогнав…

Богун замислився. Отже, Славинський у Тульчині. Зовсім недалеко від Вороновиці… Але навіть не це головне. Головне в тому, що за стінами невеличкого містечка на Вінниччині знаходиться відділ ворожого війська. А він, наказний полковник Богун, має наказ нищити ворожу силу, де тільки буде мати можливість її заступити.

– Як щодо рейду на Тульчин, Омельку? – подивився він на побратима.

– За дві доби дійдемо, – примружив очі Деривухо. У таких випадках, як цей, він не був багатослівним. Ці слова промовляли про його згоду.

– Тоді пропоную обговорити подробиці майбутнього рейду вже зараз…

Разом зі сходом сонця полк, захищений з боків возами обозу, очолюваний комонним запорізьким авангардом, вирушив на захід, повільно просуваючись землею Брацлавщини. Йшли не криючись – добре обставлені швидконогими січовими чатами, знали про будь-який рух ворога за десять верст зусібіч. По можливості намагалися оминати села і хутори, щоб не витоптувати поля місцевих хліборобів, що було важким завданням для півторатисячного загону, який не міг дозволити собі розтягуватись з огляду на близькість

ворога. Тульчин виявив свої палісади надвечір другого дня. Не надто високі, але досить щільні. З них були добре помітними гармати, готові перетворити в криваве лахміття будь-кого з тих, хто кинеться здобувати сі мури… Іван Богун не менше півгодини позирав на мури міста крізь окуляр оптичної труби.

– Я хочу взяти се місто! – казав, він і Омелько відчував: того він вибрав учня! І хоч не має свого власного сина, є кого залишити після себе, а ім'я йому Богун! З тієї пори, коли прийшов до пана хорунжого битий і переслідуваний владою, і коли шляхтич Богун прийняв його, немов власного сина… Так, Івасю! Ти здійсниш се! Ти зробиш, а я буду твоїм Омельком, котрий захистить тебе від тисяч бід… я буду твоїм ангелом, якщо Господь дасть мені право чинити так. Дій, Богуне! Дій, полковнику, і я завжди буду тим, кого ти хотів би побачити поряд.

Наступного дня передові чати приступили до Тульчинського замку. Почорнілий дубовий палісад зустрів прибульців важкими стрільнами і готовими до бою драбами найманого війська. Мушкетери ветерана Тридцятирічної війни кондотьєра де Жемара були готові зустріти ворога на свої груди, незважаючи на перевагу в людях з боку козацького війська. Марсель де Сен-Мартен зуміє втримати своє знамено навіть тоді, коли поряд конають рештки коронного війська. Він

кондотьєр, а тому зможе бути холоднокровним тоді, коли решта бійців поряд шукають помилування в жорстокого ворога. Він знає лише три речі – палаш, хоробрість і стійкість! Доля дала йому цитадель, яку він повинен утримати, поставивши на кін життя і удачу, або віддати її ворогу разом зі своїм бездиханним тілом! І ветеран багатьох битв Тридцятирічної війни не пожалкує про власне життя. Він оголить меч і буде змагатися, і помре, коли це буде потрібно богу війни. Тому, що він кондотьєр. Якби лише знав найманець Марсель де Сен-Мартен, один з кращих командирів полковника Славинського і князя Ієремії, що його потуги були зайвими у війську Речі Посполитої, котре не просто утікало з України. Воно втрачало свій статус навіть у тих місцях, де звично було бачити жовнірів і не боятися ні татарина, ні турка, ні козака…

Богун видобув з піхов шаблю і ще раз огледів вишикуваних позаду себе козаків, відшукуючи можливі недоліки в організації атаки. Усе, як і раніше, багато разів бачене, безліч разів відчуте. Попереду ворог, поряд Омелько, позаду щільні лави козацтва. Змінився лише статус самого Івана і збільшилась відповідальність, котра лягла раптом на його плечі. Тепер він повинен був дбати не лише про своє життя, тепер сотні православних душ віддавали йому себе в покору, зберігаючи надію залишитися живими завдяки військ-

ковому таланту, вмінню і удачі свого рейментаря… Ось стоять вони, захищені возами із хмизом, з довгими штурмовими драбинами в руках, готові кинутися на стіни фортеці за першим його словом.

– Уперед, соколи! – чує Іван власний крик, і несамовитий вир бою починає, набираючи обертів, свій рух. З рипінням рушили з місця вози, вдарили гаківниці козацької армати, беручи приціл по верхівці стін, туди, звідкіля позирали на них готові до бою жовніри полковника Славинського, вкуталися білим пороховим димом вежі міста, посилаючи одразу десяток важких гарматних куль в наступаючі ворожі порядки. Затріщали вози, злетіли в повітря в'язанки хмизу, впали на землю перші вбиті й поранені, проте козацькі лави не змішалися, витримавши перше польське військове вітання. Вони продовжували рух і дуже скоро підступили під стіни міста, туди, де їх вже не могла дістати ворожа армата. Одразу ж зчинилася щільна мушкетна стрілянина з обох боків, посипалися стиглими грушами з стін ті з жовнірів, кого дістали влучні козацькі кулі і аршинні стріли луків запорізьких влучків.

– Добре дбаєте! – крізь зуби говорить Іван, слідкуючи, як перші драбини стали під стінами, як заметушилися нагорі жовніри, підтягуючи до бійниць каміння і чани зі смолою, за допомогою яких мали намір боронити себе від нападу в час, коли неефективними ста-

нуть фортечні гармати. Як козаки моторно біжать щаблями і зчіпляються з ляхами на шаблі, відбиваючи їх нещадні, спрямовані зверху вниз удари.

І от уже сам Богун не втримавшись сплигнув на землю, нагнав коня до обозу і кинувся до міської стіни. Мить, і він біля драбини. Скоріше інстинктивно, аніж розуміючи, що діє, він відхилився вбік і пропустив великий уламок скелі, котрий пролетів зовсім поряд, зламавши два щаблі і з гуркотом покотившись схилом до рову. Узяв шаблю в зуби і швидко подерся нагору.

Він встиг саме вчасно – троє жовнірів у потемнілих і вкритих плямами іржі латах уже ставили над ним чан киплячої смоли. Не гаючись, Іван розрядив в одного з них пістолет, одночасно протикаючи другого шаблею. Із жалем подумав, що коли слідом за ним йдуть інші, їм доведеться непереливки. Але часу на пошук іншого виходу Богун уже не мав. Він вхопився за край чана, аж задимілася лосина шкіра на рукавицях, і щосили потягнув його вбік. Він розумів, що заштовхнути його назад йому не під силу. Мить, і струмені розплавленої живиці полилися повз нього униз, викликаючи там несамовитий крик когось з обпечених козаків. Іван перескочив через загострені палі частоколу і схрестив шаблі з третім жовніром. Не в добрий день зустрів на своєму життєвому шляху голландський мушкетер розпаленого боєм Богуна – з першого ж удару Іван зніс з

пліч голову голландця, і вона, немов гарбуз, покотилася по галереї, де точився бій. Безголове тіло зробило ще два кроки на нетвердих ногах і гепнулося на щільно політі кров'ю дошки. Богун, не очікуючи на кінець агонії убитого ворога, помчав уздовж галереї туди, де невеличкий гурт жовнірів метушився біля купи каміння, кидаючи його на голови козакам, котрі невпинно дерлися на стіни.

З кожною хвилиною кількість нападників на стінах Тульчина росла, і дуже скоро жменька жовнірів Славинського була змушена відступити вглиб міста, групуючись біля відчиненої брами міської цитаделі. Там, розметавшись на вітрі, все ще гордовито майоріли хоругви з гербами князя Вишневецького і Федора Славинського, а сурмачі розпачливо видували мідь, наказуючи зібратися під знамена решткам розбитого гарнізону. В кількох місцях під частоколом міських укріплень палали хати і скирти сіна, що його, вочевидь, привезли на продаж селяни з навколишніх сіл. Нарешті впав останній оборонець міських стін, а важкі дубові ворота мурованої цитаделі, яка з огляду на досить скромні розміри могла вмістити не більше сотні людей, закрилися зі схожим на важке зітхання рипом. Іван витер спітніле чоло і подивився на сонце. Воно висіло майже на тому самому місці, де він бачив його минулого разу, перед боєм. На здобуття міста-фортеці

Тульчина загін Богуна витратив не більше, аніж сорок хвилин. Іван навіть не розраховував на такий швидкий успіх.

– А що, вашмость, може б то розвернути гармати на стінах у бік цитаделі? – почув він раптом за спиною голос Коваля. – Та як дамо сальву!

– Розвертайте, – махнув головою Богун. – Але палити не поспішай!

– Слухаю, вашмость! – радо кинув Коваль і бігцем подався виконувати розпорядження полковника. По дорозі завернув десяток козаків і повів їх за собою.

– Михаиле, – покликав Іван, помітивши неподалік від себе постать осавула, – давай гасло до збору. І ретельно мені прослідкуй, щоб не почався грабунок.

– Зроблю, – змахнув чубом Нечипоренко і одразу ж пішов розшукувати сотників і решту наказної старшини.

– Міщанство Тульчина нам нічого не заборгувало, – докинув Богун згодом. Він дочекався, доки йому підведуть коня, і скочив у кульбаку. Козаки, виконуючи наказ, почали шикуватися на широкому майдані перед цитаделлю, залишаючись поза межами досяжності мушкетів тих, хто зачинився в невеличкій кам'яниці.

VIII

Через чверть години Богун, вперши правицю в бік, виїздив конем перед мурами цитаделі, з-проміж зубців на верху і в бійницях якої завмерли залишки оборонців міста, вистромивши назовні стволи готових до бою мушкетів.

– Панове захисники міста! – лунав серед тиші, що настала після гуркоту недавнього бойовища насмішкуватий Іванів голос. – Пропоную вам переговори! І переговори такі, які потрібні в першу чергу вам. Адже, я думаю, ніхто з вас не буде сперечатися з тим, що становище ваше вкрай погане і допомогти вам не спроможний навіть Господь. Усе, що нам залишається – дочекатися, доки у вас закінчиться питна вода, і взяти вас голими руками. Адже забудькуваті будівельники Тульчинської цитаделі забулися викопати на її подвір'ї колодязь. Я не помиляюся?

Тиша на мурах. Чути лише брязкіт збруї коней Богунового почту і тихі розмови в козацьких шеренгах. Легенький вітерець тріпоче граючись малиновою хоругвою в руках козацького хорунжого.

– Мушу доповнити сказане мною тим, шановні панове з цитаделі, що жоден з вас не вийде звідтам живим, у разі якщо ви відмовитесь від переговорів. Має-

те годину на роздуми.

Рівно через годину розчинилися ворота цитаделі, і зодягнений в коротку свитину, шкіряні бриджі, високі чорні ботфорти й червоний жовнірський плащ шляхтич вийшов звідти, ступаючи попереду жовніра з білим полотнищем у руках. Примруживши очі під блискучим мідним шоломом, він роздивився обложену козаками площу і рушив у тому напрямку, де знаходився поряд з Нечипоренком і писарем Гавриїлом Іван Богун. Обличчя парламентера вкривав пил і бризки запеклої крові, проте вуста були міцно стиснені, а рудувата еспаньйолка охайно підстрижена. Праву руку він мав на перев'язі, замотану в просяклі кров'ю бинти, але йшов рішучим кроком старого вояки, котрого зовсім не лякає нагода опинитися посеред табору людей, з яким нещодавно зчепився у смертельній борні. Підійшовши, став навпроти Івана і ледь-ледь вклонився, звернувшись до Богуна польською, у якій відчувався незначний французький акцент:

– Капітан Марсель де Сен-Мартен, командир гарнізону Тульчина. Готовий вести переговори з милостивим паном, якщо той зболить представити себе і виявиться людиною шляхетного звання.

За спиною у француза з гуркотом зачинилася брама цитаделі, змушуючи жовніра, котрий супроводжував командира гарнізону, здригнутися і боязко позир-

нути назад. На обличчі капітана, навпаки, не ворухнувся жодний м'яз.

– Парламентери не мають приводу боятися нашого віроломства, на те моє слово шляхтича і козака. Прошу вас, шановний капітане, прослідувати до місця, де ми матимемо змогу поговорити.

Із цими словами Богун вирушив до великого столу під розлогою липою на межі площі перед цитаделлю.

– Я готовий вислухати ваші умови, пане… – діловито почав ландскнехт, коли вони з Іваном сіли один навпроти одного, оточені старшиною Іванового полку.

– Іван Федорович Богун, наказний полковник війська його гетьманської милості Богдана Хмельницького.

– Я віддаю шану військовому таланту пана Богуна. Тульчин є не останньою твердинею, а дії козаків, котрі, як відомо, ніколи не були майстрами облоги і штурму фортеці, промовляють про видатні здібності їхнього командира.

– Що ж, дякую за похвалу, проте пан має знати, що вміння козаків у військовій справі далеко більші, аніж йому здавалося дотепер. Цьому підтвердженням є участь козацтва в багатьох битвах Тридцятирічної і багатьох інших війн в Європі. Від Чехії до Іспанії відомо про мужність козаків та їхню здатність приймати на себе удари багато потужнішого ворога і залишатися на висоті. Якщо пан Марсель не проти, я волів би якнай-

скоріше перейти до справ дня нинішнього.

– Слухаю пана.

– Чудово. Як я вже казав, у вашій цитаделі є один невеличкий недолік – відсутність джерела питної води. Навіть якщо її запаси вагомі, вода досить швидко зіпсується в діжах, що, безумовно, потягне за собою хвороби і помор серед шановних мною панів ландскнехтів, – знизав плечима Богун. – Отже, маю до вас пропозицію: я готовий випустити жовнірів з міста, не причинивши їм жодної шкоди. Мало того, ви можете вийти зі зброєю і знаменами в руках не як полоняники, а тільки як люди, які з честю витримали облогу.

Даю слово шляхтича – жодний волос не впаде з голови будь-кого з підлеглих пана де Сен-Мартена.

Француз кілька хвилин помислив. Було помітно, що рана на руці завдає йому чималих мук, але капітан намагався всіма силами приховати це від Богуна.

– Я так розумію, – нарешті мовив він, – що у вас є деякі умови, за яких ви виконаєте запропоноване.

– Пан не помиляється.

– У чому ж вони полягають? – Іван раптом помітив, що обличчя капітана зблідло, а еспаньйолка стала виглядати яскравіше, немов язики полум'я на воску.

– Я бачу, друже, ваші рани не дають вам спокою. Дозвольте піднести кухоль горілки з надією, що він допоможе панові.

– Це зайве, – відмахнувся француз. – Швидше перейдімо до вашої умови.

– Добре. Наскільки мені відомо, серед захисників цитаделі перебуває полковник Славинський. У мене є особисті рахунки із цим мостивим паном. Тож прошу залишити його мені. Решту жовнірів я відпускаю хоч до Вишневецького, хоч до чорта на роги. Це, власне, єдина моя умова.

– Тоді моя відповідь: ні! – різко вигукнув парламентер.

– Не поспішайте, пане Марсель, з відповіддю. Ви, очевидно, розраховуєте на допомогу князя?

Де Сен-Мартен промовчав.

– Ну-ну, давайте дивитися правді в очі, капітане. Ви сподіваєтесь на допомогу війська князя Ієремії Вишневецького. Дійсно, восьмитисячне військо є такою силою, проти якої я навряд чи б міг вистояти. Але повинен вас розчарувати: реґімент князя повністю зв'язано силами наказного гетьмана Кривоноса. Він не в змозі розпорошувати своїх жовнірів і тепер групує їх в районі Махнівки, де незабаром відбудеться генеральна битва. І сила далеко не на боці князя. Так що навіть коли б цей повний розпачу лист, – Іван недбало кинув на стіл сувій паперу, котрий кілька хвилин тому приніс йому Омелько, чиї запорожці відібрали його в посланця обложеного гарнізону, – дійшов би за призна-

ченням, він навряд чи зміг би допомогти вам.

Якби де Сен-Мартен міг зблiднути більше, він неодмінно би зблід. Здоровою лівою рукою капітан неквапно розгорнув сувій і, впевнившись, що це його лист, відкинув папір геть.

– Але умови, поставлені мені вами, не є прийнятними!

– Чому ж? – заперечив Богун. – Вам відомо, що полковник Славинський і колишній сотник особистої варти бунтівного Павлюка Славинський – то є одна людина. Він зрадник. Чому ж ви вважаєте недопустимим зрадити його?

– Для мене такі обставини не мають ніякої ваги. Я кондотьєр і сам можу воювати проти того, чию руку тримав ще вчора. Полковник Славинський мій командир, і я не віддам його вам на поталу.

– Як знаєте. Повинен у такому випадку вам дещо розповісти. Я викликав вас лише для того, щоб уникнути зайвого кровопролиття. Але якщо це неможливо, воно відбудеться. І ще одне: десять років тому Славинський і подібні йому в обмін на свої мерзенні життя видали коронному гетьману людину, яка могла вивести український народ з-під того ярма, котре ми зараз скидаємо вже з гетьманом Хмельницьким. Тож я добуду його чи з вашої згоди, чи без неї. І він заплатить за свою зраду! Боюсь тільки, що ви, пане де Сен-

Мартен, станете тим самим гарматним м'ясом, котре мені не потрібне.

Через п'ять хвилин Марсель де Сен-Мартен, з піднятою високо головою, але з відчуттям холоду під серцем, пройшов поміж шеренг вишикуваного перед цитаделлю козацького війська, і зник за кованою залізом дубовою брамою кам'яниці. А надвечір заговорили гармати. Богун не збирався очікувати, коли обложених ландскнехтів вижене із цитаделі спрага.

Три дні гуркотіли гармати, б'ючи чавунними і кам'яними кулями стіни тульчинської цитаделі й закидаючи затовчені порохом гранати за її мури. Три дні димом з бійниць, бризками розпеченого каменю і рідкими мушкетними пострілами озивалась фортечка полковника Славинського. Коли закінчився гарматний порох у міських порохових погребах, до міської брами підкотився десяток возів з новими пороховими діжами, супроводжуваний запорожцями завбачливого Омелька Деривухо, і обстріл мурів цитаделі продовжився з новою силою. Навіть сили природи допомагали Богуну в цій впертій осаді – такої страшної спеки, яка встановилася в ці дні, давно не пам'ятали найстаріші з козаків. Сонячні промені жалили нещасних ландскнехтів згори, тоді як вогонь гармат методично нищив стіни, які закривали їх від багаторазово переважаючого в силі противника. І на четвертий день му-

ри не витримали. Підточена пожежею і побита важкими кулями надбрамна вежа цитаделі захиталася і впала, коли козаки Богуна підірвали потужний камуфлет з десяти діжок пороху під її фундаментом у викопаному задля цієї мети тунелі. Розбурханою хвилею кинулися розлючені непоступливістю ворога богунівці, маючи шаблі наголо, в пролом муру. І смерть забенкетувала на тісному подвір'ї цитаделі. Ті з жовнірів, хто пережив страшні три доби, коли ні вдень, ні вночі не припинявся обстріл з гармат, непотрібним лахміттям повалилися під ноги розлючених козаків, порубані на кавалки гострою крицею, проколоті жалами келепів і рихвами списів. Полуденне сонце заливало своїми гарячими променями колодязь подвір'я, коли впав під ворожими ударами останній захисник цитаделі, а Іван Богун вирушив на пошуки того, кого так хотів побачити ще живим. Усі три дні, поки точилася облога цитаделі, він з нетерпінням очікував цієї миті. Безсонними ночами стояв, згадуючи події десятирічної давнини, високе чоло і натхненний погляд зрадженого Славинським Павлюка, криваві ріки на валах козацького табору під Кумейками. Образи минулого раптом постали перед ним, вимагаючи розплати зі зрадником, і він був готовий здійснити правосуддя в помсту за покійного гетьмана, за десятиліття принижень, котрі випали йому, як і всій козацькій нації, за ті десять років польської

«золотої доби».

Але серед нерухомих тіл убитих жовнірів і конаючих поранених не знаходив Богун Славинського. Його не було на подвір'ї, не було на галереях біля розбитих гарматним вогнем бійниць. Саме там, на галереї, він знайшов смертельно пораненого капітана де Сен-Мартена.

– Я виконав свій обов'язок, – сказав, звертаючись до свого переможця, блідий ландскнехт, затискуючи рукою, замотаною в брудні, вкриті сукровицею бинти, велику рану на грудях, і очі його вгасали, з кожною секундою втрачаючи іскру життя. – А полковника ви не зможете побачити так само, як і власних вух!

Цієї ж миті на плече Богуна лягла чиясь рука. Він обернувся. Поряд стояв Омелько.

– Тут був ще один підземний хід, ми не знали про нього. Щойно невідомий шляхтич застрелив з пістолів двох моїх хлопців, заволодів кіньми і зник у супроводі ще одного ляха. Доки опам'яталися і вислали погоню, за ним вже й слід прохолов…

– Славинський! Це так схоже на нього! – видихнув Іван і вхопив за плече конаючого капітана найманців. – Але задля чого ти вчинив усю цю бійню?! Він утік і тепер йому плювати на твою смерть і смерть твоїх людей!

Але Марсель де Сен-Мартен нічого не відповів. Йо-

го невидющі очі вперлися в блакить неба над розбитими мурами цитаделі, що її він втратив разом із власним життям.

* * *

«З Нестервара[32] до Його Милості коронного хорунжого пана Олександра Конєцпольського вірного слуги корони шляхтича Міхая Росцішевського лист жалобний.

Повідомляю сим Вашу Милість, що Свята Марія відвернула від нас обличчя своє, залишивши без захисту божественного, альбовєм[33] не можу знайти іншого пояснення і на моє бачиньє не одні ми тут, у Нестереварі, маємо біду від того, що покинула нас Господня поміч.

Ще тиждень тому підступило гультяйство під стіни міста в кількості великій, що стало для нас несподіванкою вельми страшною, позаяк війська зовсім небагато мали для захисту. Але наші жовнєжи (подай їм пан Єзус благ великих у царстві своєму) не затаїли в душі страху перед ордами варварськими і мужньо ввійшли на мури, абих боронити нас. Тільки не було з тої оказії добра, бо впала фортеця під

---

[32] *Нестервар* – давня назва міста Тульчин.

[33] *Альбовєм (заст.)* – тому що.

ударами розбійницькими, і омилися стіни кров'ю захисників своїх. І мало хто з нас залишився жити. Дуже багато полягло, включаючи й командира гарнізону Марселя де Сен-Мартена та інших достойних людей звання шляхетного, а вдачі лицарської. За тим мусів ся боронити Ваш слуга відданий і тікати світ за очі, абись лиш вирвати життя з пазурів хлопських. На щастя Бог явив мені свою милість наостанок і послав пана Славинського, полковника ясноосвєнцоного князя Вишневецького, який допоміг вийти з-під смертельної загрози і добув коней для втечі, позаяк бачив – немає спасіння іншого, аніж втеча. День і ніч мчали ми, вручивши долі свої в руці Божі, аж доки не дісталися до Шаргорода. Там мали нагоду зустріти кілька десятків жовнірства з розбитих Кривоносом хоругв князя, з якими й вирушили спішно через Бар на Тернопіль. Страшний нині шлях сей. Там, де ще вчора стояли фільварки панства і agricolae[34] в послушенстві вирощували хліб панів своїх, нині бачили наші очі лише зграї лотрів, на людей не схожих, на вовків лише. З-поміж них протягом усього шляху нашого не бачили ми жодного пана. А про нападників на місто наше чутки маємо, що взяла його сила, що нараховувала дванадцять тисяч гультяйства озброєного. Коли проїздили Бар, чули про татар

[34] *Agricolae (лат.)* – землероби.

велику кількість. Вважаю, що то як кримські, так і буджацькі орди, а йдуть вони до нас Кучманським або Чорним шляхом, альбовєм земля Волоська на них не встає, і навіть малого війська від них не чекаємо. Абужі-мурзі, сестринцю Тугай-бея, дуже тоскно в Хотині, тож чигає в околицях Кам'янця на Поділлі і до нас добігає. У Барі про ребелію теж не знають будь-чого певного, лише те, що хлопи приносять до міста, а роз'їзди тутешнього табору повідомляють, що далі Зінькова не можуть пройти – лабцюють[35] і там бунтівники панську маєтність. І розійшлася чутка недобра, що його милість пан Анджей Потоцький бороніться з німцями найманими в зіньківському замку, а людей Вашої Милості, мого милостивого пана, з людьми його милості воєводи руського, ясноосвєнцоного князя Вишневецького, гультяйство вирубало в місті, сподіваюся, однак, що то є неправда, альбовєм автора чуток тих знайти не змогли ми. Помилуй Польщу, всемогутній і всемилостивий Боже!»

Поповнивши запаси пороху, провіанту і зброї з арсеналу Тульчина, полк Івана Богуна вийшов з міста і розчинився серед просторів палаючого вогнем повстання Поділля. Разом з козаками Тульчин покинули майже сто п'ятдесят чоловіків, котрі вважали за неможливе для себе відсиджуватись серед стін рідної домівки в

---

[35] *Лабцювати (заст.)* – хапати руками, бити.

час, коли у вогні і крові народжувалась нова Українська держава.

Розділ VI

I

– Дай мені подивитися на нього! – Іван відчував, що його голос тремтить, а погляду не міг відірвати від сповитого в ковдру малюка, котрий дивився на нього допитливими ясними блакитними оченятами і намагався дотягтися ручками до блискучого руків'я шаблі, що висіла при поясі в Богуна.

– До шаблі тягнеться, козацьке дитя! – звів він очі на усміхнену Ганну і підніс високо вгору сина. – Буде тобі шабля, сину! Рости лишень нам на радість, батьківщині на славу!

А немовля мов відчуло настрій батька, загукало, засміялося. Іван обережно поклав його в колиску і пригорнув до себе дружину.

– Навіть не віриться, що знову можу побачити тебе, ясочко моя, обійняти і заглянути в бездонні очі твої, – зашепотів він, немов остерігаючись, що все виявиться сном, і він прокинеться серед козацького табору, почує постріли гармат, брязкіт зброї та іржання бойових коней.

Ганна пригорнулася до чоловіка і мовчала. Сама

не вірила несподіваному щастю й боялася налякати його. Так і застигли серед світлиці поряд з дитячою колискою, забувши про час і все, що діялось навколо. Бачили навпроти себе лише миле обличчя, чули удари рідного серця, подих і тепло. Серед буревію, який охопив країну, здавалися одне одному нереальними вихідцями зі світу спокійного мирного минулого, і разом з тим найближчою, найдорожчою людиною. Не помітили й Омелька, котрий увійшов було у світлицю за якоюсь справою до Івана, але, помітивши закоханих, вийшов тихцем на подвір'я, разом з Мироном Охріменком розпоряджаючись влаштуванням бенкету з нагоди приїзду на хутір господаря. А бенкетувати було кому – мало не сотня козацької старшини і значних запорожців прибула до Богунового хутора від табору полку під Вороновицею.

З боями пройшов Богун Брацлавщиною, спопеливши не один панський маєток, якщо той не хотів добровільно відчиняти браму і підкорюватись козакам. Один за одним падали укріплені замки, фільварки і хутори, а він йшов усе далі, підтримуючи зв'язок з полковою канцелярією Кривоноса, координуючи з наказним гетьманом свої дії, але тримаючись від нього на відстані з огляду на необхідність діяти не одним сильним кулаком, а розрізненими загонами, чимдуж посилюючи масштаби повстання на Правобережжі. Тож дуже

скоро слава про наказного полковника Богуна загриміла околицями Брацлава, Вінниці і Немирова, а його відчайдушних козаків вітали хлібом і сіллю селяни й міщани звільнених від польського панства сіл і містечок. І ось тепер він стояв посеред світлиці батьківської хати і стискав в обіймах кохану дружину, милувався усміхненим обличчям сина і боязко дихав, остерігаючись сполохати власне щастя.

– Будь зі мною, будь поряд, Ганно, бо…

– Що, що, соколе ясний? – заглядала в очі коханого Ганна, але бачила там прихований смуток.

– Бо недовга зустріч наша, зіронько моя!

Ганна лише зітхнула.

– Ось так. Не встиг переступити поріг рідної домівки, а вже назад поглядаєш.

– Мушу, Ганно…

Вона не відповіла, лише міцніше притислася, відчуваючи прохолоду овіяного вітрами сукна і сморід тютюну, що йшли від кобеняка Богуна. І раптом посміхнулася, пригадавши щось.

– Зовсім як тоді, Іване! Як під час шляху з Анатолії на Україну. Ти пам'ятаєш той чудовий вечір? Як романтично тоді духмянів степовий вітер на березі Дніпра і якими вчасними були найпростіша їжа і теплий кобеняк, що їх ти приніс мені, віддавши останнє. Правда, сьогоднішній день чимось схожий на той давній вечір?

Не говори лишень про те, що повинно статися завтра! Мовчи, мовчи, коханий, і будемо щасливими тим, що дарував нам Господь, і не почнемо отруювати радість від зустрічі передчасним прощанням! Скільки біди навколо, Іване! Скільки лиха впало на нас. Але ми переможемо його, любий. Тепер ми повинні зробити це не лише заради нас самих. Тож обійми мене міцніше, відважний козаче. Тримай і не давай страху увійти в моє серце. У те серце, яке з останніх сил кріпилося, доки ти був відсутнім, і готове вискочити з грудей тепер, коли ти поряд. Дай йому мужності, адже її в тебе так багато, відчайдушний Богуне!

І пропав для всіх славний наказний полковник. Зник для козацтва і великої справи, котру робив не шкодуючи життя, починаючи ще з Кам'яного Затону. День минув і ще один день, а подільська шляхта, налякана побиттям під Махнівкою війська Ієремії Вишневецького, взяттям Бару і кількістю повстанських військ, яка збільшувалася з дня у день, змогла зітхнути хоч трохи – зник на час страшний привид, який останнім часом утримував у стані звірячого жаху колишніх володарів вінницьких, кальницьких і вороновицьких маєтків. І даремно дивився, стоячи на возі периметра, вірний осавул Нечипоренко на вершки яблунь за левадою, що за дві милі від обозу полку Богуна. Не ніс чорний, як смерть, Циган завзятого наказного полковника, забув

козацький батько дітей своїх, збабився.

– Якби не Богун був там, їй-бо, думав би, що покинув нас отаман! – говорив він стурбовано Омелькові, котрий лежав на соломі у возі, замотавшись у кожух і посмоктуючи «носогрійку». – Але ж і не час без діла нам тепер перебувати…

– А ти й не думай, осавуле, не думай. Не покине Богун. Воно, відомо, не козацьке то діло – бабу бавити… Але не бачив я ще у світі Божому такого кохання, побий мене грім, не бачив! Тож займися краще ділом чи чим… Ще встигнеш свій шматок олива на цій війні ухопити.

І Нечипоренко розуміюче кивав головою, а наступного дня відряджав навкруги відділи козаків за провіантом, якого й так запасли більше ніж вдосталь.

А в неділю й похрестили Богунового первістка. Серед невеличкої церкви, де правив панотець, який добре пам'ятав молодим ще Іванового батька і вінчав їх з Горпиною, палали безліч свічок. Омелько Деривухо, котрий був у своєму найкращому одязі і тепер сяяв шитим золотом кармазином і шовком пояса та шаровар, стояв поряд з невісткою Мирона Охріменка – їх обрав Богун за хрещенних батьків своєму сину, і обережно тримав на руках немовля, мов остерігаючись нанести йому шкоду долонями, які звикли тримати бойову крицю, а не крихітне дитяче тільце. У церкві

яблуку ніде було впасти, так густо стояли козаки, котрі, опустивши долу чубаті голови, слухали розкотистий спів священика. Та що там в церкві! Навкруг неї зібрався майже увесь Іванів полк, окрім тих з козаків, котрі несли вартову службу в похідному таборі. Голосними вітаннями і хмарою шапок вітали вони Богуна і Ганну, коли ті в супроводі хрещених батьків піднімалися сходами на високий ґанок церкви, від усієї душі раділи щастю свого молодого полковника. І не в одного загартованого в боях та походах козарлюги підкочувався до горла зрадливий клубок, коли згадував власну сім'ю, залишену десь на Київщині, Брацлавщині, Черкащині або Білоцерківщині.

А надвечір Іван без жалю наказав викотити все, що було в погребах, маючи на меті пригостити з приводу такої радісної для нього події без винятку все своє військо. І вилітали накривки діж з тридцятилітніми медами і десятилітніми винами, чистою, немов сльоза, оковитою і янтарною, злою, немов вогонь, перцівкою. Гуляли козаки, заполонивши подвір'я хутора, леваду, садок і навіть великий вигін за хутором. Сердечними тостами бажаючи довгого і щасливого життя Тарасу Богуну-молодшому, громами з мушкетів віддаючи шану Богуну-старшому. Лише під ранок розляглися там, де кого зморив важкий сон, надавши нарешті можливість відпочити наляканим таким неймовірним збі-

говиськом хутірським робітницям.

А коли пройшли швидкою ходою ті кілька днів вкраденого в долі щастя, Іван мовчки зняв зі стіни шаблю, одяг жупан і замотався шовковим поясом, стромивши за нього пару пістолів. Після того підійшов до люльки, взяв сина на руки.

– Прощавай, Тарасе. Мушу йти від тебе. Щоб жив ти вільною людиною на вільній українській землі, щоб не знав пекучого сорому за сплюндровану загарбником свою землю. Для того мушу…

Ясний росяний світанок заполонив собою долини й пагорби перед хутором, пробудивши птахів у садку і цвіркунів у буйних травах на леваді. Окреслив небо на сході багаттям нового дня і загасив зорі, залишивши до пори тільки прохолодне око місяця над обрієм, війнув свіжим ранішнім вітерцем. У такий час стояли вони в розчинених настіж воротах хутора і боялися мовити хоча б слово, немов остерігаючись, що разом із зачарованою картиною світанку в реальність полинуть і їхні зболені довгою розлукою, і не відігріті ще від холоду за коротку мить зустрічі душі. У ту реальність, яка жорстоко примушувала їх до нової, може, ще більш довгої розлуки. Іван дивився в повні сліз очі дружини і не міг примусити себе відпустити обійми. Усе ж по хвилині відпустив її і відступив на крок, узяв за повід коня.

– Я залишив у вас двадцять молодців Мирону в по-

міч, часи непевні, – нарешті вимовив він. – Хлопці надійні, хутір оборонять і тебе образити не дадуть. Пробач, сам не можу…

Затяглася мовчанка. Нарешті її перервав сам Іван:

– Не потрібно сліз, Ганно. Повинен пам'ятати твою усмішку, – мовив весело, але як далась йому та веселість! – Не будемо затягувати прощання, зробимо краще довшим радісне відчуття майбутньої зустрічі… А тепер час мені їхати.

Богун рвучко повернувся до коня і почав поправляти вуздечку, коли ледь відчутний шелест за спиною примусив його повернутися знову. І вчасно – ледь устиг підхопити її, коли кинулася на шию із зітханням, схожим на зойк.

– Ти лише повернись, повернись, лицарю мій! Не залиш мене, не віддайся смерті в лабети, бо навіщо мені життя без тебе? Я буду чекати, усе перетерплю, чуєш? Ти повертайся лишень! Пообіцяй мені зараз же!

Що він міг відповісти? Хіба можна обіцяти залишитися в живих, від'їжджаючи на війну? Хіба саме життя козака – це не гонитва навперейми зі смертю, а доля не жорстока до борців за волю свого народу? Втім, ні! Геть долю! І він готовий перегнати саму смерть заради оцих усміхнених очей і щастя їхнього сина!

– Клянуся лицарським словом, Ганно! Я повернуся, я будь-що повернуся до вас!

Мить – і він уже в сідлі.

– Но! Уперед, Цигане! Уперед, конику, братику!

І лише полетіли грудки вогкої чорної землі з-під кінських копит, майнув у шаленому чвалі силует комонника з розметаним плащем за плечима і шаблею при боці, кидаючись у багаття нового ранку. А Ганна, безсила від цілого вихору почуттів, що навалилися на неї, притислася до холодних стовбурів частоколу, немов молитву, немов оберіг, повторюючи тремтливим голосом:

– Заради нас, заради кохання, заради нашого сина…

II

Недовгим було перемир'я, що його заключили під час перемовин у Білій Церкві Хмельницький та польські посланці. Підточене з одного боку діями Ієремії Вишневецького на Україні, з другого козацько-селянськими виступами, подібно до рейду Івана Богуна, а також війною, котру вели костирські гетьмани, на Правобережжі – Максим Кривоніс і в Литві – Ян Сокол овський, воно стало минулим навіть не давши відчути населенню Речі Посполитої про себе. І саме того домагався Богдан-Зиновій Хмельницький, гетьман України, незважаючи на численні завіряння Варшави

у власній прихильності. Тож війна між польським панством і українським народом відновилася з новою силою. Але тепер вона була дещо іншою, несхожою на попередні битви, метою її тепер було не знищення противника, а вимотування його сил, перерізування комунікацій на ворожій території, швидкі і розрізнені удари по всій території, зайнятій поки ще супротивником. До нас крізь сторіччя донесено військовими істориками описання тієї самої стратегії, котру виробив під час Тридцятирічної війни французький полководець Тюренн, а на теренах України вперше застосував саме Хмельницький. Нічого дивного з огляду на те, що майбутній гетьман і вождь посталого народу брав участь у великій європейській війні під знаменами того самого Тюренна, ще у 1646–1647 роках.

До початку осені було захоплено або принаймні блоковано значну частину стратегічних населених пунктів і фортець від Чигирина і Чернігова до Кам'янця-Подільського, залучено місцеве населення величезних територій України до поповнення повстанської армії і її постачання всім необхідним для ведення бойових дій. Одночасно із цим населення всебічно протидіяло ворогу тоді, коли потрібно було вирішувати питання з постачанням його військ і підтримкою під час перебування на тій або іншій території. Україна, перетворена на велетенський театр

бойових дій, була готова дати генеральний бій польським магнатам і готувалася до нього поступово, групуючи війська цього разу на Поділлі в районі нікому раніше невідомих Пилявців, за кілька десятків верст від старовинної фортеці князя Костянтина Острозького – Старокостянтинова.

Але не дрімав і Вишневецький. Ще в травні він, не встигнувши на допомогу гетьманам і переправившись неподалік від Любеча на Чернігівщині через Дніпро і в Мозирі через Прип'ять, вирушив до своїх неохватних маєтків на Правобережжі, повний рішучості відстояти те, що залишилося після втрати Польщею Лівобережної України. Як уже повідомлялося, швидким і кривавим маршем пройшов князь через Овруч, Коростень і Житомир, після чого вирушив на Котельню і Погребище. І разом з різнею, вчиненою проміж повсталих селян, не оминав Вишневецький вести активну переписку з Варшавою, вимагаючи негайно надати йому всебічну допомогу в придушенні виступів. Неможливо уявити собі гнів потомка козацького гетьмана Дмитра Вишневецького, легендарного будівельника Хортицької Січі, після отримання депеші від канцлера Осолінського, у якій пан Єжи прохав князя утриматись від бойових дій з огляду на переговори, котрі ведуться з Хмельницьким, і повну неготовність Польщі до війни в даний час. В обличчя посланцю канцлера полетіли

шматки пергаменту, що на ньому було виписано офіційного листа, а з Овруча, де на той час стояло військо Ієремії, полетіли крізь порослі соснами та ялинами рівнини Полісся швидконогі коні гінців князя, несучи в сідельних саквах повного образи, люті та презирства листа до Оссолінського.

> «…Як шляхтич давнього роду, роду, який починає свої корені задовго до часів королів Болеслава Першого П'яста і Мешка Другого В'ялого і серед предків своїх має славетних князів Ольгерда Гедеміновича і Дмитра Корибута, – з обуренням писав князь, – я не можу без відчуття глибокої образи і душевного болю читати рядки, написані мені коронним канцлером Речі Посполитої, тобто особою офіційною і такою, котра мала б дбати про добра польські, а не пропонувати мені речей, що їх було запропоновано. Пане канцлер, нагадую Вам: не з володарем маємо ми справу, лише з гультяєм, банітом і бунтівником. А якщо справа виглядає саме так, чи можна тоді вести мову про будь-які переговори з Хмельницьким? Чи не зроблено помилку Вами, пане Оссолінський, у час, коли Ви зболили відрядити панів Казановського і Кисіля до Білої Церкви?… – Гнівом дихали рядки, писані Яремою, страшним гнівом. Немов за належність до православної віри предків своїх, палав він люттю до всього православного і в першу чергу

до козацтва. Зарозумілістю й пихою бриніли ті слова, звернені до Оссолінського. А наостанок князь, добавивши в депешу душевних ран своїх, розійшовся й зовсім не на жарт: – Крові та кари! Рубати хамство й не давати йому змоги осягнути своїх перемог над нами. Якщо ж за знищення під Корсунем та Жовтими Водами коронного війська та поневолення татарами гетьманів Хмельницький здобуде прощення і при давніх вольностях своїх залишиться з тим гультяйством, то в такій вітчизні нам залишається краще вмерти, аніж жити і терпіти, щоб гультяйство спільно з поганством тримали верх над нами, над лицарством польським!»

Після того листа й полилася кров подільських селян, змушуючи «все, що живе, іти в козаки»…

Між тим події після поразки війська Ієремії Вишневецького під Махнівкою почали розгортатися все стрімкіше, здіймаючи з насаджених місць все нові підрозділи козацького війська і надвірні реґіменти галицької, волинської та подільської шляхти. Вишневецький, вирушивши форсованим маршем на Гриців, швидко проминув Чорторию і Чуднів, а потім, залишивши за спиною і невеличкий укріплений замок самого Грицева, де, на думку князя, було неможливо боротися з переважаючими силами Кривоноса, переправився через кілька малих річок і став обозом у рай-

оні Росолевецької переправи через Случ, яка знаходилася за вісім миль від Старокостянтинова. Там до нього приєдналися загони панів Тишкевича, Осинського, Корецького і Заславського. Військо князя виросло до десяти тисяч добре озброєних вояків і хоча все ще поступалося в кількості полкам Кривоноса, тепер князь був готовий дати бій, не зовсім безґрунтовно вважаючи, що його і ворожі сили після відступу від Махнівки приблизно вирівнялись. Слідом за поляками в район Старокостянтинова не забарився і сам Кривоніс. Одразу після повідомлення відрядженого в погоню за Вишневецьким полковника Головацького про взяття ним Долонного і Острога, де полковнику вдалося здобути вісімдесят гармат та безліч іншої різноманітної зброї і військового припасу, костирський гетьман Правобережжя вирушив від Прилуки, котра була для його військ місцем збору, шляхом на Старокостянтинів через Калинівку і Хмільник. Під своєю орудою Кривоніс мав тисячу кінноти свого власного полку, а також Білоцерківський, Уманський і Вінницький полки. Військо взяло напрямок на Росолевецьку переправу – вона була найкращим шляхом до Старокостянтинова. Козацькому проводу було невідомо, що саме там отаборився їхній найлютіший ворог.

Як не пильнували козацькі роз'їзди, що їх, як завжди, було вислано вперед, Ярема Вишневецький

першим взнав про наближення ворога і, змінивши місцеположення свого табору, підійшов упритул до Росолевецької переправи, після чого, оточивши військо табором з возів, почав очікувати на ворога. Надвечір двадцять п'ятого липня Максим Кривоніс підійшов до переправи з правого боку Случі і став на два стріли з лука від війська Вишневецького, майстерно перешикувавши з ходу авангард, основний табір і ар'єргард своєї армії в три частини, які й зайняли свої місця по фронту – на правому фланзі ваґенбурґ, у центрі артилерію, на лівому фланзі кінноту. Негайно зчинилися швидкі й смертоносні бійки проміж козацькими і польськими під'їздами, котрі в пошуках «язиків», здобичі і лицарської слави кинулися одне назустріч одному через брід, який власне являла собою Росолевецька переправа. Того дня бог війни був на боці поляків – висланий Кривоносом для проведення розвідки боєм комонний відділ козацького війська на чолі із сотником Полуяном не встиг подолати броду і попав під щільний вогонь поляків. Тисяча двісті мушкетерів королівської гвардії навели мушкети на козаків, і одночасно ціле море вогню полетіло в обличчя розвідникам Кривоноса. Захитався в сідлі сам красень-сотник, впали з кульбак майже половина відважних запорожців. Не очікували пани-молодці на таке страшне вітання, завернули. В поспіху забулися навіть подиви-

тися, де ж подівся їхній пан сотник. Ой, погано дбали братчики! Уже й у польському полоні сотник Полуян. Заломлено за спину його м'язисті руки, заливає ясні очі кров з рваної рани на високому чолі, та навіть очі не може протерти зв'язаний сотник, лише кліпає, змішуючи кров зі сльозою і дивиться, як гине його сотня. Небагатьом судилося повернутися під захист ваґенбурґу – вслід за щільним мушкетним вогнем запрацювала артилерія князя Вишневецького. Полетіли в козаків розривні дуті стрільна з короткомордих бронзових патрієр, пофарбували червоним замулені води Случі. Усього тридцять шість козаків, з котрих жодний не мав хоча б дрібної рани, повернулися в табір Кривоноса, який у безсилій люті вкотре проклинав власну поспішливість і недалекоглядність…

Ніч чорною ковдрою вкрила береги Случі, розірвана лише вогнями багать по обох боках неширокої річки. Лише перекликалися вартові на валах ворожих один одному таборів, лише стукотіли в темряві копита все нових і нових загонів, що прибували і відбували виконувати лише їм одним відомі завдання в настороженій темряві, лише молилися в церквах та костьолах священики, прохали в одного Бога, але кожен на своїй мові, прохали перемоги для свого воїнства і смерті ворогам…

А на ранок двадцять шостого липня пройшла

польським табором неймовірна чутка: хтось невідомий, пробравшись уночі до шатра князя, залишив перед відлогою лист від козацького полковника Кривоноса. І дивувала рейментарів польського війська навіть не зухвалість ворожих пластунів, хоча пройти крізь кілька ліній варти і дістатися до святая святих, до намету ясноосвєнцоного, було неймовірно важкою, майже неможливою річчю! Дивував сам зміст листа – у ньому Кривоніс, використовуючи найвишуканіші висловлювання чистою латинською мовою, викликав Ієремію Вишневецького на двобій, пропонуючи не проливати крові тисяч жовнірів і козаків, а вирішити справу «одним лише ударом меча, вкладеного в умілу і мужню руку».

Але марно прочекав дві години полковник на чолі власного війська. Зодягнений в один лише кільчастий панцир, з непокритою головою, по якій розметався довгий запорізький оселедець, з кривою турецькою шаблею у руці. Марно стримував він струнконогого, мишастої масті огиря, витанцьовуючи на виду всього ворожого війська, марно наказував джурі знову і знову трубити в ріг, подаючи гасло виклику на герць ворожому рейментареві. Не вийшов прославлений лицар князь Ієремія Вишневецький за межі окопу свого війська. Зберігав мовчанку, не дивлячись на те, що від козацького окопу вітер доносив глузливі посвисти

і регіт тисяч людей. І багато зусиль було прикладено після того ганебного випадку біографами і особистими хронікерами князя Ієремії Корибута-Вишневецького, щоб винайти достойне виправдання діям князя, або принаймні, звести все до забуття, цього вигідного для багатьох відомих людей оптимуму в оцінці, даній їхнім діянням у ведених хронікерами діаріушах.

Без великих бойових дій, обмежившись лише кількома невеличкими сутичками козацьких та польських комонних під'їздів, минула й решта дня. А увечері Вишневецький скликав у себе в наметі військову нараду, де й було вирішено відходити на захід, не приймаючи битви. Так, князь добре розумів: надто вже ситуація, яка склалася, нагадує битву при Жовтих Водах, коли, програючи козакам в кількості піхоти, кінота Стефана Потоцького не змогла нічого вдіяти для свого порятунку і була знищена. А що він, Вишневецький, навіть з огляду на десять тисяч шляхетної кінноти, міг вдіяти проти шістнадцятитисячного війська Кривоноса? Адже болотисті береги Случі були придатні більше для дій піхотинців, аніж комонників. І це при тому, що у війську князя налічувалось лише якісь півтори тисячі піших ландскнехтів під командою Осинського.

– Я покладаю на вас всі надії, хоробрий мій воїне! – пафосно заявляв під час ради князь, надуваючи шляхетні вуста, і поплескував по закованому в залізо пле-

чу Осинського. – Ви затримаєте їх під час переправи і надасте змогу війську відійти на безпечну відстань. Повірте, більш значущого завдання не виконував навіть спартанський цар Леонід спільно зі своїми трьомастами гоплітів! Адже за ним був лише прохід у скелях і готова до бою армія об'єднаної Еллади, за нами ж оголена отчизна, яка ще не готова дати рішучий бій хаму Хмельницькому.

І Осинському, який, безумовно, розумів усю небезпеку покладеного на нього князем завдання, не залишилося нічого іншого, як подякувати за честь, котра випала на нього. А ранком двадцять сьомого липня, коли нічна тиша ще не встигла змінитися гомоном нового дня, а сиве небо потроху світліло на сході, передвіщаючи недалекий ранок, польський обоз, маючи в ар'єргарді кінноту, вирушив до Кульчина. Сумними поглядами проводили жовніри молодецького полковника Осинського валки возів і рівні гусарські хоругви, які від'їздили на захід, відкупившись від ворога їхніми життями. А скоро їхні погляди повернулися в протилежному напрямку – в атаку пішло одразу все військо Максима Кривоноса. Вишикувані, як і напередодні, трьома відділами, з кіннотою і піхотним каре, оточеним возами на флангах, з артилерією, що її на ходу вимірювали на ворожі шанці, у центрі. Йшли швидко, але витримуючи рівняння, як і пристало добре дисци-

плінованим воякам. Витримали не здригнувшись перший удар ворожої зброї і почали окопуватись під вогнем, перетягуючи через Росолевецьку переправу вози з арматою і обоз. А всього через півгодини після початку наступу в крило окопу Осинського вже летіли загони запорізької кінноти, і він, блідий від розуміння того, що не зможе виконати наказ князя, почав відряджати до Вишневецького одного за одним гінців з проханням повернути назад хоч малий відділ кінноти, щоб допомогти йому скинути назад у Случ штурмуючі козацькі підрозділи. Як не дивно, Ярема послухав свого офіцера, дав наказ двом хоругвам гусарії атакувати переправу, хоча обмовився під час віддання наказу хорунжим:

– Але заради Марії Магдалини, панове, повертайтеся назад, доки спроможні будете швидко наздогнати мій обоз. Тепер поява під Костянтиновом відділу війська, який налічує менше тисячі жовнірів, то є самогубство! Повертайте навіть якщо врятувати Осинського буде неможливим!

Полетіли в бій уславлені польські важкі комонники, взяли списи напереваги і вдарили в козацькі порядки, котрі ще не встигли як слід окопатися після переправи. Ледве не скинули назад у річку кривоносівців, викликаючи посмішки на обличчях ландскнехтів Осинського, які вже готувалися прийняти смерть в нерів-

ному бою. Навіть трофеї захопили поляки. Ті п'ять невеличких гармат, дві шмигівниці і дві фузеї, що про них з таким телячим захопленням писали пізніше у своїх діаріушах підлабузники князя, подаючи незначні успіхи в окремих епізодах програної загалом битви, як значні успіхи стратега від Бога, краси та гордості польського воїнства і всемірного патріота Речі Посполитої. Звичайно, немає в тих діаріушах жодного слова про те, що атаки гусарії так і не змогли скинути козаків із зайнятого ними плацдарму на польському березі Случі, а дуже скоро було підтягнуто вози і утворено ваґенбурґ, після чого штурми кінноти князя стали неможливими. Почалась безжалісна різня жовнірів бідолахи Осинського, котрий, як і належить шляхтичу, прийняв бій, не звертаючи уваги на своє невигідне положення і мізерні шанси зберегти полк після відходу гусарії до основних сил. Заграв лишень жовнами, коли почув про розпорядження Вишневецького відіслати до обозу і ту незначну артилерію, що її мав для захисту своїх приречених на смерть жовнірів. І кинувся в бій на чолі каре мушкетерів…

Коли залишки побитого козаками Кривоноса полку польської піхоти кинулися навтьоки, Ярема Вишневецький відчув страх. Добре прихований від сторонніх, непомітний назовні, але великий, звірячий страх. Невже він буде змушений заплатити за катування зрадже-

ного ним народу вже сьогодні?! Невже саме ці болотисті, порослі верболозом і чагарниками береги річки стануть останнім, що бачив він у своєму не такому вже й довгому житті? Ні, він не хоче того! Він повинен ще поборотися хоча б у майбутньому, взявши себе в руки і відновивши втрачені сили!

Але страхам князя не було суджено справдитися. Кривоніс не мав на меті продовжувати битву і переслідувати ворога, який був розбитий, не прийнявши битви. Він залишався під Костянтиновом, спокійно позираючи через далекозору трубу на метушливий відступ польського війська. А через тиждень перші реґіменти Вишневецького вже підходили до Збаража, ніким не зупинені, але без особливих причин гордитися своїми діями на Поділлі.

III

Іван Богун поглянув у небо. На низькому свинцевому обширі хмар не було навіть натяку на припинення надокучливого мілкого і холодного дощу, котрий ось уже третій день поливав Пилявці, де-не-де пожовклий ліс на пагорбі і величезний козацький табір над Случчю. Вересень цього року видався на диво дощовитим і вогким. Богун щільніше замотався в козячий кобеняк, з довгих чорних ворсинок якого скрапували

прозорі дощові краплини, і поїхав табором далі. Землекопи, котрі були змушені в таку погоду працювати на валах, скидалися на заляпаних грязюкою і глиною чортів. Хрипко лаялися, коли не вдавалося підпалити просяклий водою трут і запалити люльку, або коли послизнувшись, падали в глибокі баюри під окопом і продовжували працювати. З боку полкових кабиць несло вітром клапті диму від сирих дров.

– А бодай йому грець! І щоб ото клятий чорт у своєму пеклі чарки смоли не випив, за те, що чесних людей у баговинні тонути примушує! – Іван зміг упізнати велетня Пилипенка не так з виду, як завдяки його голосу – низькому і басовитому, наче ревіння бугая. – Пане сотнику, приймай роботу. Вали два сажні, дерев'яні «кобили», фоси, вовчі ями… Усе, як і повинно бути. Тільки щоб не змило чортовим дощем усю ту нашу роботу!

Після таких слів Пилипенко зігнувся під цебро, з якого Коваль поливав йому вмитися. Хвилину голосно пирхав і відпльовувався, швидко змиваючи з голови, плечей, спини і живота брудні струмочки перемішаної з водою глини.

Богун оглянув дільницю окопу, за будівництво якої відповідали козаки його сотні. Окоп був ладний і високий, посилений дерев'яними колодами, із зовнішнього боку досягав висоти майже чотирьох сажнів завдя-

ки глибокому рову, на дні якого вже було повно мутної дощової води. Численні хитромудрі коли, засіки, хижо загострені «кобили» робили його зловісним для будь-кого, хто б наважився лізти сюди і робити спроби вибити звідти добре озброєних вогнепальною зброєю козаків. Позиції десятка важких польових гармат було дбайливо обладнано за останнім словом європейської фортифікаційної науки – прикриті масивними щитами, з бійницями, котрі зачинялися під час заряджання гармат, із захищеними від вологи і вогню порохосховищами, з талями для закочування в жерло ядер. Пилипенко мав рацію, все обладнано, «як і повинно бути». Вкриті брудом не менше за Пилипенка, козаки сходили з валу, складали на купу інструменти і як могли намагалися відмитися від бруду.

– Михаиле! – покликав Іван осавула.

– Так, пане сотнику, – Нечипоренко поспішав звідкілясь у супроводі писаря Гавриїла, котрий тримав у руках довгого мідного каламаря і загорнутий у телячу шкуру сувій паперу.

– Накажи видати козакам по чарці з моїх запасів, заслужили… Нечипоренко, не переймаючись довго наказом, одразу ж передоручив його Ковалеві:

– Чув, Іване? Ну то й виконуй. Ти кашу вариш, тобі й горілку ділити.

Коваль без зайвих слів почимчикував до обозу. Ко-

заки схвально загомоніли.

– Ти звідкіля? – подивився Богун на осавула.

– Від Нечая. Він по тебе джуру присилав, а тебе не було, вали обдивлявся, то я за тебе.

Іван посміхнувся і зіскочив з коня, якого одразу ж відвів убік джура.

– Ну, в скромності тобі не відмовиш!

Нечипоренко дещо знітився, але лише на мить.

– Так справа така, що й я можу вирішити, чого пана дарма турбувати?

Богун засміявся і плеснув Михайла по плечу:

– Вивернувся, як завжди. Ну добре, йдемо до намету, пообідаємо. Там і доповіси, що до чого. Ти, пане писарю, теж приєднуйся.

Осавул двічі себе запрошувати не примусив. Швидко покрокував за Іваном, оминаючи рудуваті від розчиненої у воді глини калюжі, позаду нього потюпав зодягнутий, як завжди в довжезний підрясник і опоясаний мотузом Гавриїл.

Намет видався після безрадісних і гнилих пейзажів верхом затишку і комфорту. Богун пожбурив у куток промоклого кобеняка, відчепив від очкура шаблю і сів за стіл, на якому джури вже розставляли страви до обіду. Його прикладом скористалися й Нечипоренко з писарем. Іван і Михайло швидко випили по чарці горілки, від якої відмовився писар, і почали сьорбати щед-

ро затовчений м'ясом куліш – Іван звик про всі справи розмовляти не на голодний шлунок. Після кулішу джури подали печеню з вепра і срібний кунган зі старим медом. Іван наповнив свій і Михайлів кубок темним густим вином і поставив кунган на стіл.

– А ти наїдайся, пане писарю. Ти в нас людина вчена, тобі головою думати потрібно, тож мозок не повинен відчувати мук тілесних. Від голоду в тому числі.

Гавриїл нічого не відповів, продовжуючи флегматично жувати куліш – в його полумиску було ще майже все з того, що подали на початку. Але звиклий до такої поведінки писаря, Іван не затримав на ньому уваги. Після другої і третьої чарки наказав прибирати зі столу. Нарешті прокинувшись, Гавриїл похапцем досьорбав куліш і, героїчно відмовившись від вепрятини, сказав:

– Муки тілесні ніщо в порівнянні з муками душі заблудлого грішника, тож краще голод. Але я цілком згоден з паном сотником: справа, яку кожен з нас виконує в міру сил своїх, потребує харчу не тільки для душі, а й для тіла.

– І я з вами згоден, святий отець, – приховуючи посмішку, захитав головою Нечипоренко.

Богун запалив люльку від поданої джурою скіпки.

– Ну добре, розповідай, Михаиле, за чим пан Данило до себе кликав?

Нечипоренко хитнув головою і видобув із-за пазухи аркуш паперу.

– Ось, маєш наказ з печаткою полковника Нечая разом з ним рушати у пилявецький замок на військову нараду, що її гетьман збирає в себе перед початком битви.

Іван пробіг очима листа.

– Добре, буду, – сказав перегодом.

До Нечая Іван прибув за чверть години до призначеного часу. Згадавши про прохання полковника заходити без доповіді, хитнув головою на знак привітання вартовим козакам, відкинув відлогу і ступив до намету.

– А, ти вже є! – зраділий Нечай простягнув руку побратиму. – Михайло мовить, все у справах заклопотаний, своєму полковнику добридень сказати не маєш часу… Сядь поки, скоро й вирушаємо.

– Михайло твій скоро й без мене керуватиме, у сірка очі не позичить.

Нечай посміхнувся:

– То в ньому є. Але, погодься, такі теж потрібні.

– І я завжди так казав. З якого приводу нарада, Даниле? – позирнув Іван на полковника. – Може, ляхи таки наважились дати бій?

– Схоже на те. Я поки сам не дуже багато знаю, але навіщо ламати голову? Скоро про все дізнаємось. По тебе покликав, бо годилось би славному завойовнику

Тульчина і наказному полковнику на нараді в гетьмана присутнім бути. Він тільки полковників викликав, щоправда, але я все беру на себе.

Іван лише знизав плечима:

– Панська воля, а наша справа – наказам пана полковника підкорятися. До гетьмана, то й до гетьмана.

Пилявецький замок, який являв собою чотирикутну кам'яницю з довжиною стін близько тридцяти сажнів і висотою мурів близько п'яти, стояв на правому високому березі річки Пиляви, тієї самої, що тепер спокійно несе свої зовсім не широкі води проміж пагорбів Хмельницької області під мальовничою назвою Іква. З точки зору фортифікації замок не мав будь-якого стратегічного значення в майбутній битві, котра ось уже кілька місяців готувалась на Поділлі. Він, щоправда, був непогано захищений за допомогою вод річки, котра тут розширювалась і, перекрита греблею, утворювала чималий ставок, через який до воріт замку тягнулася лише вузька стрічка суходолу. Але що його стіни могли вдіяти з обстрілом кількох сотень гармат, не кажучи вже про те, що опинись вона на шляху двох стотисячних армій, націлених одна на одну, неодмінно перетворилася б на мізерний острівець, котрий ці самі армії змили б, неначе вода морського припливу блискучу мушлю із жовтої стрічки прибережного піску. Як би не було, але нині ніхто й не думав використовува-

ти замок як укріплений пункт, натомість надавши йому статус резиденції гетьмана, після того як Хмельницький покинув Маслів Став і на чолі війська вирушив на Поділля.

Нечай у супроводі Богуна проїхав греблею, виїхав розмоклою від дощів дорогою на пагорб, що на ньому було збудовано замок, і зупинив коня поблизу потемнілих від часу дубових колод замкової брами. Кілька хвилин оглядав протилежний берег Ікви, після чого звернувся до Богуна:

– Ти помітив, яку місцину Хмельницький залишив ляхам для табору?

Іван кивнув головою. Він добре зрозумів те, що мав на увазі полковник – лівий берег Ікви був низинним та болотистим, а після дощів перетворився на море тванюки, яка, втім, поки ще була прикрита зеленню трав, серед якої подекуди росли низькі зарості верболозу і кущі шипшини.

– Ляхи – це в першу чергу кіннота, – помітив він. – А для кінноти війна в багні – це найгірше, що з нею може трапитись. Головне, щоб ляхи вибрали для поля бою саме ці болота. Але ж вони не гірше нас з тобою знають про свою втрату переваги в кінноті, в разі якщо битва відбудеться саме тут.

– Звичайно, знають, – знизав плечима Нечай. – Ось тільки боюсь, що ми не залишимо їм іншого виходу.

Підігнавши коней, козаки зацокотіли по дерев'яному настилу мосту під замковою вежею воріт. Скоро вже були посеред схожого на колодязь подвір'я, де криті соломою конов'язі вздовж стін і внутрішні будівлі замку залишали настільки мало простору, що тут не змогли б роз'їхатися навіть десятеро вершників. Нечай, а за ним і Богун, передоручивши коней служникам, піднялися вузькими кам'яними сходами на другий поверх, де, використовуючи його найбільшу площу з-поміж усіх приміщень замку, було влаштовано приймальню гетьмана і його особисті апартаменти.

Перед дверима приймальні шлях козакам перегородив вартовий у червоному жупані і високій баранячій шапці з червоним верхом, але, впізнавши Нечая, одразу ж відступив.

– Багато старшини вже прибуло, Свириде? – запитав у нього Нечай.

– Майже всі, пане полковнику. Проходьте, його ясновельможність буде з хвилини на хвилину.

Переступивши поріг, опинилися у просторій світлиці, в центрі якої був розташований великий круглий стіл, застелений темною сукняною скатертиною, в кутку палахкотіли, потріскуючи, дрова у великому каміні, а під стінами стояли у два ряди широкі дубові лави, драповані таким самим сукном, що ним було накрито стіл. На лавах майже ніхто не сидів – усі присутні

старшини стояли невеличкими групами по кілька чоловік, щось обговорюючи. Серед них Іван упізнав Джеджалія, Крису, Ганжу і Федоренка. Одразу ж за Богуном і Нечаєм у кімнату зайшов генеральний обозний Чорнота в супроводі полковника Кричевського. Привітавшись, приєдналися до одного з гуртів. Іван мовчки слухав неквапні розсуди старшини щодо становища у війську і останні звістки про переміщення поляків. За кілька хвилин і справді розчинилися двері, й до вітальні увійшов гетьман.

Хмельницький ступав пружним кроком упевненої в собі людини. На ньому, не дивлячись на те, що в камінній залі було досить тепло, була оторочена куницями кирея, одягнена поверх атласного, шитого золотою ниткою каптана. У руці мав срібну гетьманську булаву. Слідом за гетьманом до зали зайшов генеральний військовий писар Виговський. Богун, придивившись, упізнав у ньому одного з полонених під Корсунем командирів коронного війська і пригадав чутки про нього – мовляв, саме цього сухорлявого високого шляхтича Богдан-Зиновій викупив в одного з татар Тугай-бея за чистокровну арабську кобилу, пригадавши давні дружні стосунки під час служби в реєстровому війську. Щодо правдивості тих чуток Іван, звичайно, мав сумніви, але він дійсно бачив Виговського на майдані, де перед Хмельницьким була вишикувана верхівка польсь-

кої армії, коли привів туди Калиновського.

Виговський тихо сів за стіл і, зачекавши, доки джури розкладуть перед ним писарське приладдя, подивився на гетьмана. Той кілька хвилин стояв мовчки, немов щось обдумуючи. На обличчі Хмельницького застиг той задумливий вираз, що його помітив Іван ще того пам'ятного дня, коли вперше побачив гетьмана в таборі під Жовтими Водами. Нарешті він обвів поглядом присутніх і мовив:

– Радий бачити всіх вас, панове старшини, в доброму здоров'ї, зібраних задля військової ради, під час якої ми розглянемо можливість поставити третю і, маю надію, остаточну крапку у війні з Польщею. Війні, яку ми почали з Божого благословення і щасливо проводили з його поміччю. Радий бачити вас і тому, що тепер, після літа, проведеного в боях, ми зустрічаємося з вами, побратими мої дорогі, не як гнані, котрі повинні стерегтися і зважувати на терезах кожне слово своє, а лиш як переможці і привідці стотисячного війська. І все тому, що нас підтримав народ! Хочу, щоб кожен з вас пам'ятав це.

На мить Хмельницький замовк і підійшов до гетьманського булавничого – одягненого у вишукані шати молодого козака з темно-червоною оксамитовою подушечкою у руках. Обережно поклав на ту подушечку булаву.

– Що ж, прошу всіх сідати на лави, – продовжив він після того.

Старшини з тихим гомоном і шелестом вбрання розсілися по лавах. Хмельницький теж зайняв своє місце, сівши у крісло навпроти присутніх, так, щоб мати з правої руки Виговського. Недбало виклав лікті на стіл.

– Нараду проведемо таким чином: спочатку пан генеральний писар розповість нам усі переміщення наших військ і ворога за останній час, потім я викладу деякі свої міркування, після чого нагоду висловитись буде мати кожен бажаючий. Прошу вас, пане Іване!

Виговський, не примушуючи себе запрошувати двічі, піднявся і, відкашлявшись, почав промову:

– Що ж, я розумію, сказане мною в чомусь повторить відомі панству факти, але прошу зрозуміти – усе робиться для того, щоб ми могли ясніше уявити собі картину на театрі бойових дій цілком, а за тим і прийняти найбільш правильні рішення для проведення майбутніх дій нашого війська. Тож з вашого дозволу почну з подій місячної давнини.

Після збору на Масловому Ставу Чигиринський, Переяславський, Черкаський, Ічнянський, Борзенський, Канівський, Корсунський, Київський, Прилуцький, Миргородський і Ніжинський полки, загальною кількістю війська у шістдесят тисяч козаків вирушили з Божою допомогою через Рокитне, Паволоч і Погребище

на Калинівку і Хмільник, а далі на лінію Остропіль, Гончариха, Стара Синява, де й зайняли позиції, не дійшовши двадцять миль до Костянтинова. Звідтам ми просунулися до Пилявців і перенесли ставку в цей замок. Хочу одразу сказати, що таке місцеположення війська було вибране не випадково, а чому саме, я розповім пізніше.

Одночасно з полками під проводом його ясновельможності, в Прилуці на Брацлавщині було проведено збір полків, підпорядкованих правобережному костирському гетьману Кривоносу, тобто Уманського, Білоцерківського і Вінницького. Загалом ці полки нараховують у своєму складі ще близько чотирнадцяти тисяч козаків. Першого серпня вони оволоділи Костянтиновом, довершуючи раніше розпочату кампанію по захвату максимально можливої кількості фортець і укріплених пунктів від Острога до Бару, від Кам'янця до Коростеня. Отже, маємо цілком контрольовану ситуацію в усіх районах перебування нашого війська. Невідомою досі залишається кількість орди Іслам-Ґерая, що її він повинен привести нам на допомогу згідно договору. Хан чомусь не поспішає дотримуватись його статей, і маємо на даний час лише якихось шістьсот шабель татар під проводом Султан-мурзи, з тих, що їх було залишено ще після наради в Білій Церкві при ставці його ясновельможності пана гетьмана. За-

тримка з прибуттям хана багато в чому сплутала наші карти, шановне панство, тож, як багато хто з вас пам'ятає, ми вимушені були вдатися до перемовин з польськими комісарами-радцями, що їх запропонували вони самі. І хоч умови, поставлені Варшавою, нам були принизливими і не гідними жодної уваги, переговори все ж виграли для нас деякий час, украй необхідний для нас час! Бо коли посли гетьмана України мусіли вислуховувати відверті погрози і намагання повернути козацьке військо якщо й не до ординацій при Масловому Ставі, то принаймні до Переяславської або Куруківської комісії, нами було проведено колосальну роботу по впорядкуванню, озброєнню і оснащенню харчами і припасом усього нашого новоствореного війська. Дещо прояснилася й позиція татар, і якщо їх досі немає в нашому таборі, є цілком реальна надія побачити їх у найближчий час. Посли від хана, які були в нас кілька днів тому, передали вибачення Іслам-Ґерая за недотримання статей угоди і пояснили запізнення великим бусурманським святом, котре носить назву шабан і святкується у восьмому місяці за поганським календарем.

Тепер повернімось до причин розташування військ під Пилявцями. Першою з наших цілей було і залишається донині не віддати ініціативу і право вирішувати, де відбудеться битва, до рук ворога. Саме тому

було вирішено покинути район Гончарихи, одночасно відізвавши полки Кривоноса від Росолевецької переправи і реґімент Нечая, який до цієї пори утримував фортецю в Костянтинові. Ми розраховували, що відступ від Костянтинова і Росолевецького перевозу надихне ляхів на розгортання наступу й утримає їх від думки ставати табором поблизу Костянтинова, що було нам зовсім не на руку, з огляду на перевагу поляків у кавалерії. З цією ж таки метою польській передовій сторожі було дозволено безборонно розігнати наші передові чати під час їх пересування від Костянтинова до Пилявців. Натомість розташування на ділянці, що її ми залишили панам комісарам на лівому боці Пиляви, підходить нам значно більше. Тепер ми вже можемо з переконанням казати: відступ від Костянтинова дав свої плоди, польське військо прямує на Пиляву. Як здачу Росолевецької переправи і Костянтинова, так і втечу наших розбитих чат ними було розцінено наступним чином: козаки перелякані кількістю їхнього війська і не мають жодної надії протистояти їм.

Тепер про табір. Як ми з його ясновельможністю могли пересвідчитись на власні очі, обоз влаштовано добре і укріплено цілком надійно. Маємо периметр з возів у шість рядів, все обкопано валом і ровом. Шанці влаштовано в кілька ліній, на валах установлено більш як сотню гармат. Як ми й планували раніше, пол-

ки Кривоноса не увійдуть у склад нашого табору, утворивши окремий реґімент на протилежному березі Пиляви і будуть слугувати нам одночасно авангардом і резервом, в залежності від ситуації, яка складеться.

Ну і наостанок хотів би розповісти все, що мені відомо про ворога. Як не дивно, але Польща змогла зібрати військо, яке нараховує понад сто тисяч чоловік, близько сорока тисяч з яких шляхта, наймані ландскнехти і кондотьєри. Військо досить сильне, хоча поступається нам у кількості піхоти. На липневому вальному сеймі у Варшаві було призначено рейментарів коронного війська на заміну тих, кому доля не посміхнулася під Корсунем. Ними стали Доменік Заславський, Олександр Конєцпольський і Миколай Остроріг. Їм підпорядковано тридцять два сеймових комісари. Відомості з джерел, яким цілком можна довіряти, – Виговський подивився на Хмельницького, котрий сидів поряд і слухав його, не встряваючи до розмови. – Так, цілком надійних джерел. Місцем збору коронного війська обрано селище Глиняни на Галичині неподалік від Львова, що на північний схід від Волочиська. Туди рейментарі й вирушили, зібравши перед тим воєводствами польськими майже всіх, хто здатний хоч як-небудь тримати в руках зброю. Відсутній у їхньому таборі лише Ієремія Вишневецький. Князь, як завжди, відмовився коритися будь-чиїм наказам і ви-

сунув власну точку зору на майбутню кампанію, адже це так схоже на гонорового князя! Він оголосив збір війська у свій табір під Човганським Каменем.[36] Проте полякам досить швидко вдалося вирішити всі негаразди у власному таборі, і на початку вересня вони об'єднали свої сили біля Човганського Каменя і вже спільно продовжили похід на Костянтинів. Решту ви вже чули. Добавити можу лише те, що сьогодні зранку польське військо покинуло Костянтинів і вирушило в напрямку нашого табору. Думаю, слід очікувати їхньої появи вже сьогодні надвечір, принаймні розвідувальні роз'їзди ворога було помічено кілька годин тому всього за кілька миль західніше Пилявців. У мене все, панове.

Виговський ще раз відкашлявся і сів у своє крісло поряд з гетьманом. Хмельницький ще раз оглядів своїх старшин і за хвилину продовжив почату генеральним писарем доповідь:

– Що ж, пан писар настільки вичерпно описав нам положення, яке склалося, що мені майже нічого не залишається для доповнення його доповіді. Скажу лише, що censura[37] польським проводом своїх і наших сил явно зазнає значного переломлення у невигід-

---

[36] *Човганський Камінь* – сучасне місто Теофіполь, районний центр Хмельницької області.

[37] *Censura (лат.)* – оцінка.

ний ляхам бік. Так, вони ще досі впевнені, що їм мають протистояти погано озброєні і невивчені селяни, а я всім своїм попереднім перемогам завдячую лише втручанню кримського хана у війну і допомозі його орд. Більше того, вони не спроможні оцінити також і власних можливостей. У їх стані становище нагадує перетягування ковдри між рейментарями, призначеними сеймом, з одного боку, і князя Вишневецького з іншого. Узагалі мені вважається – панам рейментарям коронного війська доручено не ту справу, яку б вони могли виконувати, бо один з них занадто полюбляє перину, з огляду на свій досить похилий вік і слабке здоров'я, другий латину, будучи більше схожим на дідаскола колегіуму, аніж на командира, здатного повести за собою в бій. Третій є лише дитиною, гоноровою, пихатою, але дитиною. Бо, як відомо, виростання тіла до дорослих розмірів ще не є ознакою зрілого розуму, того, котрий необхідний доброму стратегу і рейментарю.[38] Венц[39] тепер ми маємо лише одну справу – скоріше розбити сю лядську наволоч і закінчити щасливо

---

[38] Тут мається на увазі крилатий вислів, котрий історія приписує Богдану Хмельницькому: «Перина, Латина і Дитина!» Натяк на пристаркуватий вік і немічність Домініка Заславського, вченість Миколая Остророга, котрий не був військовим у повному розумінні, й зовсім молодий вік та недосвідченість Олександра Конєцпольського, сина покійного коронного гетьмана Речі Посполитої.

[39] *Венц (заст.)* – отже.

війну ще цього року, не залишаючи на наступний. Маю впевненість – після такої поразки, яку вони отримають тут, їм вже не оговтатись…

IV

Після виходу з Човганського Каменя польське військо, потопаючи обозами в баговинні, що на нього перетворилися розгружені неймовірною кількістю людей, вершників і возів, а також рясними дощами під час сумнозвісних «жидівських кучок» шляхи, повільно пересувалося на захід, усе ясніше відчуваючи близькість козацької армії, котра стояла в них на шляху. Від вогкого повітря і дощів блискуча шляхта втратила свій молодецький вигляд, а лати жовнірів почорніли, вкрилися бризками багна і рудуватими розводами іржі. Обозна челядь, кількість якої налічувала десятки тисяч, була вкрита багнюкою настільки, що, здавалося, відмитися вона не зможе вже ніколи… Важкі гармати угрузали в болоті, обози відставали, а бокові чати і передові дозори весь час плуталися в складках місцевості, знову й знову влітаючи в трясовиння або замулені ручаї, річечки й озерця, котрих було надзвичайно багато проміж Костянтиновим і Пилявцями після цілого тижня набридлих дощів.

Князь Ієремія Корибут-Вишневецький скаженів. Він

мало не оперезав батогом герольда, який необережно наблизився і попрохав князя перейти в ридван, з огляду на погану погоду, вислав хоругву драгунії з наказом канчуками підігнати лінивих обозних, котрі ось уже годину не могли витягти з баговиння вози з його особистими речами. Вишневецький не хотів, щоб коли військо стане на ночівлю, його шатра було напнуто після наметів Конєцпольського і Остророга. Його дратувала сама думка про такий збіг обставин. Але хіба лише одне це? О, ні! Із самого початку князя дратують люди, поряд з якими він повинен вести війну з бунтівним хлопством і які зовсім не прислухаються до його порад щодо цієї війни. І порад, між іншим, зовсім не пустих! Так не проводиться командування військом, такі речі призводять до поразки! Він саме це сказав кілька днів тому Заславському, намагаючись довести: козацький гарнізон у Костянтинові в жодному разі не можна залишати у своїх тилах, це неприпустимо з точки зору тактики! І що почув у відповідь? «Ви надто поспішливі, князю». О Матко Боска! Він надто поспішливий! Як же міг сейм призначити таких людей до командування військом, можливо, єдиною надією Речі Посполитої на припинення бунту. Призначити в той час, коли його, князя Вишневецького, поставлено немов на побігеньках у панів рейментарів! Ні, це вже занадто! Але нічого, він ще зуміє показати, хто пише

золотом у діаріуші польської історії, а хто припечатує все лайном!

– Дозвольте, ясноосвєнцоний князю, доповісти вам наслідки розвідки, – почув Вишневецький зовсім поряд хрипкий голос і здригнувся від несподіванки – заглиблений у власні думки, він не почув, як до нього під'їхали. Обернувшись, побачив довгу і худу постать Мартина Зацвіліховського. Той сидів верхи на змиленому коні. На панцирі із золотим орнаментом, на оксамитовому жовнірському плащі і навіть на султані страусового пір'я на шоломі, мав бризки брудної води. Очевидно, командир розвідки мчав сюди не розбираючи доріг.

– А, це ви, – Вишневецький зітхнув. Він наперед знав усе, що мав сказати йому командир розвідувального відділку. – Доповідайте.

– Ми обстежили не менше як по двадцяти миль вгору і вниз по Случі згідно вашого ординансу. Я рівне теж зробив усе, що в моїх силах, але, князю, мені вельми прикро – я не маю, чим порадувати князя.

– І князь не мав у такому збігу обставин жодного сумніву, мій друже, – флегматично відповів Ієремія. – Тож давайте без зайвих преамбул, починайте одразу ж зі справи.

Зацвіліховський зітхнув. Очевидно, його тяготило все побачене під час розвідин і що він мусів тепер пе-

реповісти.

– Місцина вкрай погана для наступу кінноти, мій князю. Болота, рівчаки, пагорби, яруги… Я боюсь, нам ніде буде навіть облаштувати табір. Хмельницький, очевидно, розраховував саме на те, що ми будемо змушені розташуватися на лівому березі.

– Облиште, пане Зацвіліховський! Я не хочу чути такої мови, то є мова приреченого, котрий виливає в жалобі свою душу! – скипів Вишневецький. – Я прохав би вас доповісти мені лише факти, решту я беру на себе.

Зацвіліховський почервонів від почутого, немов рак, така неприхована погорда і відверта образа вчувалась у словах князя, але сперечатися з Вишневецьким не посмів.

– Нехай князь сам запитує про речі, які його цікавлять у першу чергу, а я буду давати відповіді, опираючись на відомості, якими володію, – стримано відповів він.

– Ви бачили табір Хмельницького на власні очі?

– О, так, мій князю!

– Розкажіть про нього докладніше.

Зацвіліховський докладно розповів про ваґенбурґ Хмельницького, не пропустивши й ту обставину, що греблю перед табором надійно обороняють кілька сотень козаків у добре влаштованих шанцях, а перед греблею на лівому боці Пиляви, утворюючи лівий

фланг козацького війська, стоїть зі своїми полками Кривоніс.

– Тобто Кривоніс не форсував річку і, наближуючись до Хмельницького ми маємо можливість зустріти козацький авангард будь-якої хвилини?

– Саме так, ваша ясновельможність. Хоча, на мою думку, вони не поспішатимуть.

– Татар не помітили?

– Ні. Але я маю чутки від молдавського господаря, що тиждень тому орда ще не встигла переправитись через Дністер. Якщо вони й встигнуть, то не раніш, аніж через два-три дні.

– Два-три дні, – задумливо повторив Вишневецький. – Нам залишається лише радіти, що татарські чамбули не будуть смикати наших обозів ще під час переходу. Добре, пане Зацвіліховський, ви дещо прояснили для мене картину. Тепер мені зрозуміло, чому пан Остророг так наполягає на влаштуванні табору нашого війська під Костянтиновом – він боїться намочити ноги. Але, повірте, мій любий Зацвіліховський: на війні бувають набагато прикріші випадки, аніж вода у ботфортах! І хто б мені не намагався довести протилежного, я ніколи не повірю, що для справжнього лицарства рух назустріч ворогу може бути гіршим, аніж боягузливе відсиджування за насипами у власному таборі.

Князь кивнув головою Зацвіліховському на знак того, що аудієнцію закінчено, і підізвав секретаря.

– Підготуйте листи панам Конєцпольському, Заславському і Остророгу. В них вкажіть, що я волів би влаштувати сьогодні увечері військову нараду з панами рейментарями.

Зодягнутий у блакитний кунтуш і великий оксамитовий берет секретар-італієць, котрий увесь час поштиво тримався дещо позаду князя, вклонився і поспішив виконувати доручення. Вишневецький знову залишився наодинці зі своїм роздратуванням і триклятою погодою политого осінніми дощами Поділля.

Увечері, коли серед сивої від дощових крапель далечини стала помітною темна тінь вежі над старовинним замком князів Острозьких у Костянтинові, неподалік від якої олив'яним блиском відбивали похмуре небо побиті дрібними брижиками води Случі, було вирішено зупиняти військо на ночівлю. Сонце, яке так і не схотіло показати своє гаряче обличчя знудженим дощами землям, поступово схилилося до заходу, і за годину короткі осінні присмерки обіцяли змінитися темною, немов у склепі, ніччю. Обози князя все ж не встигли, не дивлячись на намагання драгун. Усе ще роздратований, він увійшов у намет, у якому було призначено військову нараду, в супроводі одного лише секретаря і нетерпляче махнув рукою до герольда,

який урочистим голосом напівзаспівав:

– Староста перемишльський, канівський і прасмицький, воєвода руський князь Ієремія Корибут-Вишневецький…

– Доброго дня, панове, – привітався він коротким помахом голови з присутніми Заславським, Конєцпольським, Остророгом і литовським обозним паном Осинським, череванем з підголеними мало не до лоба скронями і потилицею, і велетенськими яскраво-рудими вусами, котрі затуляли йому обличчя від носа до підборіддя і, очевидно, чинили багато перешкод під час приймання їжі.

– Радий бачити князя в доброму здоров'ї та гуморі, – відповів за всіх Конєцпольський, решта шляхтичів закивали погоджуючись головами. – Чекаємо тільки на вас.

Ієремія без зайвих церемоній сів за стіл, за яким сиділи решта командирів, і плеснув у долоні.

– Меду мені, хлопи! Здається, всі кістки просякли триклятою вологою.

На столі перед князем одразу ж з'явився срібний кубок з янтарним напоєм. Він схопив його і одним духом влив у горлянку.

– Пани рейментарі постяться? – насмішкувато кинув він до решти шляхтичів, помітивши, що ті не п'ють, хоча кубки стояли перед кожним, а серед них на столі

знайшли собі місце срібні підноси з наїдками і солодощами.

– Бачите, князю, – з погано прихованою злістю подивився на Вишневецького Заславський, кумедно викочуючи свої банькаті очі на жовтому, немов пергаментному, обличчі. – Ми отримали ваші листи, де ви пропонуєте зібратися і порадитися, а не запрошення на вечерю.

– Ну, одне другому не завадить, – знизав плечима Вишневецький. – Тим більше в гостях скоріше я, мої ледарі ще тільки підводять обоз з табірним майном до нашого стану. Тож давайте краще вип'ємо і знову наллємо кубки, лише після того підійшовши до розмови.

Усі присутні, виключаючи Заславського, погодилися, і за хвилину лакеї вже наповнювали їхні кубки медом. Старий зі злістю відіпхнув служку і сів, надувшись, як сич. Погляд вицвілих очей не зводив з Вишневецького. Нарешті той помітив це і відповів не менш пильним поглядом, після чого Заславський знітився і відвів очі.

– Панове, я просив вас зібратися тут, тому що в нас є одне питання, яке ми маємо вирішити негайно, а саме: де влаштувати табір, а також дати хлопству битву. До мене доходять чутки, що єдиної думки по цьому питанню в нас немає, а значить, її потрібно обговорити, прийняти і в подальшому дотримуватись задля

блага Речі Посполитої, – чітко карбуючи слова, вимовив Вишневецький.

– Чому б вам, князю, не почати з викладення власної точки зору щодо розташування майбутнього табору, – зарипів Заславський, немов немащений віз.

– О, я з радістю зроблю це після вас, пане Домінік, – крізь зуби кинув Вишневецький.

– Добре! – Заславський усе ж відпив з кубка, після чого пройшовся поглядом по обличчях присутніх. – Моя думка, підказана, до речі, присутнім тут паном Осинським, є такою: ми не повинні йти далі Костянтинова, наражаючи військо на напад від татар і козаків. Отаборитися потрібно тут, під фортецею Острозьких, вибравши для того місцину, яка б підходила для генеральної баталії більше нам, аніж козакам. Навпаки – рух до Пилявців грає на руку ворогу, тому що там ми змушені будемо стати табором на рівнині, де немає наймалішого простору для маневру кінноти.

– Але звідки така впевненість, пане Домінік? – перебив його Ярема. – Я, наприклад, берусь повести мої комонні підрозділи в бій на табір Хмельницького в Пилявцях, і повірте мені, мої військові товариші і жовніри зможуть показати баталію, достойну польського лицарства.

– Але ви перебиваєте мене, князю! Я ще не закінчив, – з незадоволенням мовив Заславський.

– Продовжуйте! – Вишневецький зітхнув.

– Напрошується думка, – продовжив Заславський, – а чи не сам Хмельницький винайшов той сценарій наших з вами дій, до яких ми вдамося, вирушивши до берегів Пиляви?

– Ви надто добре думаєте про нього як про стратега, пане Заславський, – пхикнув князь.

– Ну, тут і я з вами не погоджусь, князю, – встряв до суперечки Остророг. – Хмельницький уже багато разів показував нам, що є надзвичайно талановитим полководцем і гарним стратегом. І якби з нами могли бути присутні пани Потоцький, Калиновський і їхні офіцери, вони обов'язково підтвердили б мою думку. А вам відомо, що дії Кривоноса на Поділлі і Волині, та Соколовського у Литві – то є не що інше, як добре спланована партизанська війна, стратегію якої винайшов великий француз Тюренн? І вона спрямована на руйнування ґрунту в нас під ногами!

Вишневецький рвучко піднявся з-за столу.

– Я бачу, панове, все вже вирішено, і ця наша нарада є не чим іншим, як жалюгідним фарсом?!

Услід за князем підхопився і молодий Конєцпольський:

– О, що ви, князю! Знайте: я цілком підтримаю будь-яке з ваших починань і зарані погоджуюсь з рішенням вести військо назустріч Хмельницькому.

Коли він сів, Остророг теж вирішив згладити кути:

– Але, любий князю, ще нічого ніким не вирішено. Ви несправедливі до нас! Прошу вас, присядьте і ми будемо усіма силами намагатися дійти згоди.

Вишневецький мовчки сів і дозволив лакею наповнити свій кубок.

– Я лише хочу довести, що для польського лицарства принизливо зупинятися перед лицем хлопства, навіть коли того хлопства десятки тисяч, від цього воно не перестає бути робучим бидлом, проше панство.

– Пане Вишневецький, – озвався Домінік Заславський. – Я прожив життя, і повірте мені, кохаю ойчизну не менше за вас. Скажіть, невже вас не наводять на думки легковажні вчинки Стефана Потоцького у битві при Жовтих Водах і його батька при Корсуні? Адже, на мою думку, Корсунська трагедія відбулася тільки завдяки тому, що коронний гетьман дав можливість заманити себе в пастку. Прошу вас, не поспішайте з висновками, на шальках терезів лежить доля Речі Посполитої.

Вишневецький у відповідь теж дещо притишив гонор:

– Пан Домінік може бути впевнений – усе, що робиться мною, робиться задля її блага!

– Ось і добре, панове, – зробив підсумок Миколай Остророг. – Давайте ж тоді кожен скаже, як, на його

думку, ми повинні вчинити, і наведе аргументи на користь саме такого рішення. Почнемо з вас, ясний князю.

Вишневецький схилив голову на знак згоди, кілька хвилин помислив і почав промову голосом талановитого оратора:

– Почнемо з того, панове, що згадаємо давнину і наших славетних предків, а також події не такі вже й давні. Хоча б проводячи паралель від щасливої для наших прадідів битви при Ґрюнвальді, до Кумейок і Боровиці. Скажіть, хіба не пасивна тактика, обрана магістром Тевтонського ордену Ульріхом фон Юнґінґеном, дозволила нашим предкам Володиславу II і князю Вітовту оточити лицарів ордену і здобути перемогу? Саме вона! А війна з тевтонцями у той час була для Польщі зовсім не простою справою. Хіба не атаки польського лицарства зупинили навалу Османів під Хотином?

– Але під Хотином ми перебували у глибокій обороні! – заперечив Заславський. – І це не дивно з огляду на те, що турки переважали нас кількісно в багато разів.

– Саме так, князю, але погодьтеся, поляки не дали туркам ступити ногою за периметр свого табору, натомість самі вдалими атаками змусили відступити чвертьмільйоне військо. Можемо згадати також битву

під Кумейками, де ми розірвали табір реблізантів, невпинно атакуючи, а вони нічого не могли вдіяти, хоча і заховалися, немов пацюки, за окопом і рядами возів. Таких прикладів безліч. Крім того, погодьтеся – сидіти і очікувати, доки на нас нападуть, це принизливо! А що як Хмельницький обійде наш табір та займеться грабунком воєводств польських? Його армія дуже швидко може перетворитися на безліч загонів, як ми вже це бачили раніше. Тож, на мою думку, потрібно знищити їх, доки вони разом, в одному місці. Маю надію, броня шляхетного лицарства зможе протистояти колам та сокирам бидла навіть там, де поле бою не найкраще для проведення битви.

З-за парусинових стін шатра, із середини обшитого важкими хвилями оксамиту, до присутніх донісся неясний шум і віддалені голоси. Схоже було на те, що десь на іншому кінці табору великий натовп людей хвилюється і наповнює вечірнє повітря розмаїттям тисяч голосів. Осинський прислухався.

– Не можу зрозуміти, звідкіля цей шум? – задумливо мовив він, але Вишневецький і оком не повів.

– І не треба мені наводити прикладом Корсунь, панове! У тій поразці цілком винен Миколай Потоцький. І якби кляте бидло не попалило всі човни, пороми і плоти Дніпром аж до Любича, цілком ймовірно, що я би зміг вирішити на нашу користь ту нещасливу потребу.

У мене все, шановне панство! – Вишневецький відкинувся на спинку крісла і підніс до рота келих з напоєм.

– Які ще будуть думки, ясне панство? – подивився на Осинського, Конєцпольського і Заславського Остророг.

– Князь Ієремія настільки влучно і повно обмалював нам необхідність рухатися назустріч Хмельницькому в Пилявці, що мені просто нічого добавити! – заявив Конєцпольський. – Я й раніше притримувався такої точки зору, що нам нічого робити в Костянтинові, адже тут так нудно! Тепер мушу визнати, що моя впевненість у правильності такого рішення, завдячуючи вам, князю, набула вигляду остаточного рішення. Я за те, щоб йти на Пилявці.

– Ви, пане Осинський? – поглянув на Заславського Остророг.

Цієї миті ревіння натовпу за межами намету посилилось, і до нього долучилися кількадесят мушкетних пострілів.

– Але що це?! – блимаючи очима на співрозмовників, налякано вимовив Осинський. – Невже жовніри перепилися? Вони лементують так, що…

– Ви когось боїтеся, перебуваючи у власному таборі, пане Осинський? – не дав йому договорити Вишневецький.

– Річ не в тому! – обурився литовський обозний. –

Але такий лемент у таборі мусить мати причини! А якщо вони є і невідомі рейментарям, це тривожніше вдвічі!

– Ми зараз про все дізнаємося, – Остророг махнув рукою своєму секретареві. – Можливо, жовнірство дійсно перепилося. Якщо це так, клянуся святим Бенедиктом, багато хто з них буде гойдатись на шибениці! Але я все ж хотів би вислухати думку пана Осинського, адже йому, як і решті панів комісарів, сейм доручив командування військом, отже, його думка має велику вагу.

– Моя думка, як, до речі, і думки більшої частини призначених сеймом радців, схожа з позицією, що її озвучив тут щойно князь Домінік Заславський, – різко випалив Осинський.

– Ну от, все і зрозуміло, – підвів підсумок Заславський. – Залишилося лише вислухати вашу точку зору, пане Миколай.

Остророг відкрив було рота для відповіді, але не встиг вимовити жодного слова – до шатра разом з подувом холодного пронизливого вітру увірвалося кілька постатей. Ними виявилися сеймові комісари Жоравинський, Білецький і Пілсудський. Дихаючи, як ковальські міхи, гладкий Пілсудський наблизився до столу, за яким сиділи рейментарі, і голосно сказав:

– Біда, панове командири! Військо на порозі конфе-

дерації!

Запанувала гнітюча мовчанка, нікому не треба було пояснювати, що таке конфедерація жовнірів і до чого вона може призвести саме зараз, перед загрозою стотисячної козацької армії. За хвилину опам'ятався Заславський:

– Але, проше панство, чого вони вимагають, невже утримання? Адже їм заплачено золотом!

– Питання про грошове забезпечення не стоїть, ясновельможний князю, – схилив голову Жоравинський, – вони викликали до кола всіх призначених сеймом радців і кличуть вас, панове рейментарі. Нас всіх звинувачують у зраді та боягузтві!

– Що-о?! – заревів Конєцпольський.

– Неймовірно! – Осторог схвильовано витер хусточкою чоло і невідомо навіщо витяг з кишені кунтуша лорнет у срібній оправі.

– Але чому? – промимрив Осинський.

– Кимсь розповсюджені чутки, що після сьогоднішньої наради панів провідців буде оголошено у війську про влаштування табору під Костянтиновом і очікування на переговори з Хмельницьким на запропонованих бунтівником умовах. Жовніри, як, утім, і шляхта, вимагають одного – йти на Пилявці і дати битву замість принизливих переговорів з їхніми вчорашніми хлопами.

Цілу хвилину ніхто не знаходив що сказати. Ревіння натовпу за стінами шатра поволі ставало оглушливим. Серед нього вже навіть можливо було розібрати окремі голоси, які повторювали слова «конфедерація» та «зрада». Першим знайшовся Остророг.

– Ну що ж, панове, – спокійно констатував він, ховаючи лорнет назад у кишеню, – тепер, я вважаю, моя думка з приводу розташування майбутнього табору нікому не потрібна. Ясно, як білий день. Ми або вирушаємо в Пилявці, або залишаємося без війська. Зі мною всі згодні?

Ніхто не відповів.

– Отже, головне питання наради вирішено. А зараз пропоную нам усім вийти і заспокоїти людей, доки процес остаточно не вийшов з-під контролю.

Усі, за винятком Ієремії Вишневецького, піднялися з-за столу. Князь, навпаки, демонстративно відкинувшись на спинку стільця, відпив з кубка і, одягши на обличчя мрійливий вираз, почав вдихати аромат медового вина. Домініка Заславського раптово осяяло:

– Послухайте, князю, а вас не турбує можливість конфедерації у війську?

– Аніскільки.

– І я здогадуюсь, чому!

Вишневецький заховав мрійливий вираз обличчя і холодним поглядом глянув на Заславського:

– Це ваше природне право! А римське право, що його прийнято застосовувати на теренах Речі Посполитої, вимагає доказів, а не пустих здогадів!

V

Битва під Пилявцями розпочалася ясного вересневого ранку, коли сонце нарешті вийшло з-за хмар після кількох тижнів дощів і мряки. Лагідними променями привітало воно похмурі береги Пиляви, жовтувато-сиві вежі замку і велетенський чотирикутник козацького табору на правому березі річки, на валах якого зібралося все стотисячне військо, слідкуючи за наближенням польської армади. Уважними очима, дехто з цікавістю, дехто зі злістю, а дехто й байдуже поглядав на розвернуті порядки ворогів, які з маршу перешиковувалися для атаки й з кожною хвилиною росли на очах, займаючи майже все видноколо лавами кінноти, піхотними каре, возами артилерійських підрозділів і військових та панських обозів. Сурми й ріжки лунали, плутаючи команди з різних сторін польського обозу, свіжий вітерець тріпотів тисячами різнобарвних прапорів, штандартів і хоругв над реґіментами. Серед них козаки змогли роздивитися й герби провідців ворожого війська – над центром війська, котрий витягувався в довжину і спрямовувався на козацькі шанці пе-

ред греблею Пилявецького замку, що її мали боронити кількасот козаків Івана Богуна, вітер бавився гербовою хоругвою Вишневецьких з великим, шитим золотом зображенням гербу Корибут – на блакитному полі під трьома страусовими пір'ями срібний хрест із трьома перехрещеними кінцями і золотим півмісяцем ріжками вниз та шестипроменевою зіркою. Поряд із цією величною хоругвою штандарт Домініка Заславського з двома півмісяцями, списом і зіркою на блакитному полі здавався чимось другорядним, незважаючи на те, що це був герб найбільш старовинного роду української шляхти, тобто князів Острозьких. На правому крилі гордовито майоріла хоругва Миколая Остророга з перехрещеними мечами на кривавому полі, зліва в бій вели знамена Конєцпольського – герб Побог зі срібною підковою на багряному полі, оберненою ріжками донизу, яку увінчував золотий хрест, а на нашоломнику було зображено собаку в нашийнику. А проміж тих гордовитих, відомих усій Європі знамен сотні й сотні менших, мало кому відомих, але не менш амбіційних і гонорових, як і їхні господарі.

Хоча до польського війська залишалося ще понад дві версти, на валах козацького табору було добре чути гуркіт копит і брязкіт обладунків на лицарях, хрипкі команди офіцерів та іржання коней. Тривожно засурмили сурми й тут, і артилерія, котра мала першою

вступити до бою, почала поспішну підготовку – гармаші й обслуга забігали біля гармат, вимірюючи їх за допомогою нюрнберзьких квадрантів, засилаючи до стволів заряди пороху та чорні чавунні гостинці. Перед козаками на валах поїхали на баских конях старшини, востаннє перевіряючи, чи все готово до битви, чи вдало вишикувані козаки, чи міцно сковані колеса возів для відбиття ворожого нападу. І хоча від навальної атаки козаків захищали води Пиляви, особливо широкі після дощів, табір готувався прийняти на груди потужний удар ворожої кінноти.

Першим битву почав, не погоджуючи свої дії з рейментарями, київський воєвода Ян Тишкевич. Його драгуни несподівано вирвались із загального шикування і кинулися на шанці перед греблею зі списами напереваги. Попереду усіх мчав, вимахуючи палашем, сам воєвода, в блискучому панцирі, з кривавo-червоним плащем за плечима, зі строкатим павичевим пером на мідному шоломі і родовим гербом Лілева на шитій сріблом хоругві. Не ховаючись за спини жовнірів, подавав приклад хоробрості та відданості справі захисту ойчизни. І хоч як не намагалися козаки Богуна відстояти свою позицію, хоч глухли від гуркоту залпів мушкетів та гаківниць, змогли лише трошки прорідити лави нападників, а коли їм у фланг вдарили піхотні ландскнехти з піками та алебардами напере-

ваги, Богун зрозумів – якщо він не хоче втратити сотню, повинен негайно відходити, залишаючи греблю.

– Відводь батаву! – крикнув він Нечипоренку, а сам поряд з Омельком і ще трьома десятками козаків став із шаблею наголо, утворюючи заслін, який дав би змогу сотні відступити з найменшою кількістю втрат.

І одразу ж стишили темп нападники, один за одним валячись під ноги козакам, подалися ландскнехти, зламали свій стрій, одночасно перешкоджаючи атакам драгун. А з-за греблі вже ревонули гармати Нечая – полковник рятував свого побратима, помітивши, яка сила суне на мізерну жменьку козаків на чолі з Богуном. За мить усе вкрили хмари густого білого диму, а коли вони розсіялися, на дорозі перед греблею залишилися лише кілька десятків лядського трупу, порубаного шаблями Іванового заслону і побитого кулями гармат з-за річки. Жовніри захоплювали шанці і поспіхом переобладнували їх для стрільби в протилежному напрямку. Польське військо, підкотившись на два стріли з луку до Пиляви, зупинилося, зберігаючи бойові шикування, а воєвода Тишкевич, розтягуючи губи в посмішці, від'їхав до знамен Вишневецького і Заславського, аби почванитись першою перемогою, котру він здобув ще до того, як коронне військо наблизилось на відстань атаки. Але не довго довелося радіти панові Тишкевичу. За якихось чверть години

після цього ціла тисяча козаків Богуна, посилена чотирмастами запорізьких комонників Омелька Деривухо, пройшла по греблі, і немов кара Божа, впала на голови очманілих від несподіванки драгунів Тишкевича. Один могутній натиск – і побігли жовніри, втрачаючи своїх товаришів, яких без жалю рубали і стріляли з пістолів козаки, а запорізькі відчайдухи ще довго переслідували їх, на льоту збиваючи немов баняки з тину, безталанні жовнірські голови. Зупинилися, лише коли побачили ліс мушкетів, спрямованих на них із зовсім близького вже польського табору. А Тишкевич, котрий вже готовий був прийняти з рук комісарів лаври переможця, отримав натомість лише докірливий погляд Заславського і шипіння Яреми:

– Я волів би, щоб полковники в цьому війську були схожими на командирів, а не на вождів дикунських племен!

А колотнеча на греблі перед Пилявецьким замком продовжувалась. Не пройшло й півгодини після того, як Богун повернув собі контроль над нею і передовими шанцями, як знову змушений був відступити перед переважаючими силами противника і артилерійським вогнем з польського табору: Домінік Заславський, як він і вказував пізніше у своїх реляціях, звернутих до сейму, після того як вступив у битву полк київського воєводи, не знайшов іншого виходу, аніж підтримати

його підкріпленнями і не допустити втрату бойового духу у війську, на виду в котрого терпіли поразку від мізерного ворожого війська його передові частини. Мушкетні залпи лунали один за одним з шанців, у яких, здавалося, не могло залишитися нічого живого після десятків потужних вибухів розривних порохових стрілен, а коли лави ворожої піхоти підходили зовсім близько, на шанцях знову і знову виростала могутня постать Богуна, оточена вірними козаками, і смертельний бій на шаблі розгорявся полум'ям ненависті, поливаючи розмоклу від дощів землю червоною вологою. Годину і ще одну годину утримували богунівці греблю, і лише ноші з важкопораненими довгою чередою тяглися в козацький стан, та виростала гора ворожого трупу перед шанцями. Уже й спішилися, нагнавши коней до обозу запорожці Омелька, вже й охоплений тривогою за долю побратима Нечай вислав кілька відділів козацтва в підмогу Івану, а бій усе не вщухав. Лише громи залпів захлинаючись перетворилися на безладний тріск пострілів, лише дзвін криці супроводжували крики поранених. А полковник Нечай, весь перетворившись на увагу, вигравав жовнами і міцно притискав до ока далекозору трубу. Відчайдушний і безшабашний гуляка, полковник Нечай полотнів від побоювань, що ось-ось побачить, як ворожа рука вкоротить віку його побратиму. Всією душею рвався він, щоб допомогти

Богуну, стати поруч з ним, прикриваючи, як то не раз бувало під час буремного січового юнацтва. Але не міг цього зробити полковник Нечай, натомість відчував напівсвідомий страх, страх, який ніколи б не оселився в його душі, якби йому довелося бути там, де тепер перебував Іван Богун. І раптом, наче грім серед ясного неба:

– Пане полковнику, нас обійшли! – почув він схвильований голос обозного. – Кіннота Заславського переправилась через Пиляву в семи милях вище по течі, вони будуть тут з хвилини на хвилину, потрібно відводити полк у табір!

Але він вже й сам бачив темні лави ворожої кінноти, котра, вишикувавшись колоною, йшла Богуну у фланг з важкими списами напереваги. Ще мить, і вдарить в незахищений шанцями бік Іванового підрозділу панцирний кулак ворожих рейтарів, зімне і розтрощить героїв, котрі стільки часу успішно тримали оборону перед переважаючими силами ворога. Хіба він, Нечай, допустить до цього?!

– Не отримаєте Богуна, собаки! – заревів Нечай і потягнув шаблю з піхов. – Уперед, козаченьки, до бою!..

Лише втручанню комонного підрозділу на чолі з Нечаєм завдячували життям козаки Івана того кривавого дня. Сила спинила силу, і козацька кавалерія втягла в бій на рівних рейтарію, котра була вже готова

впасти на голову Богуну. Встиг він вивести людей за греблю, навіть трофеї, захоплені під час бою, не залишив. Побачивши це, Осинський, який був на чолі загону рейтарів, дав наказ відступити до греблі, маючи її в тилу, й вслід за сотнею Богуна комонники полковника змогли відступити під захист табору. Греблю було втрачено остаточно. Тисячний загін піхоти, що його послав Вишневецький на допомогу Осинському, взявся розширювати шанці і встановлювати на них гармати, націлюючи їх на греблю. Ніч припинила бій, вкривши поле перед Пилявецьким замком, вузьку стрічку греблі посеред ставу і шанці з лівого її боку темним простирадлом темряви. Уже в пітьмі польські командири, побоюючись нічного нападу з боку козаків, почали вирівнювати фронт і відтягай назад хоругви центру війська. Біля греблі залишився лише посилений піхотою загін Осинського. Йому передбачалася важка ніч, під час якої ні він сам, ані його підлеглі не могли дозволити собі не те що заснути, а й навіть випустити з рук зброю. У двох сотнях сажнів від свого війська й усього за яких-небудь півсотні від окопу ворожого табору, він міг очікувати нападу будь-якої миті. Утім, не набагато краща доля очікувала й решту багатотисячного війська. Не захищені табором, на місцині, котра була ворогу набагато краще знайома, аніж їм, вояки були беззахисні серед зловісної темряви безмісячної ночі, тож,

не довго радячись, Заславський, Вишневецький, Остророг і Конєцпольський зійшлися на тому, що ночувати жовніри мають, зберігаючи бойові порядки і не знімаючи зброї та обладунків. З огляду на довгий перехід, котрий зайняв половину минулої ночі і ранок, а також цілий день, проведений у напруженому очікуванні початку битви, жовнірам дозволили лише сісти на землю, котра перетворилася до того під їхніми ногами на справжнє баговиння. Усе ж це було краще, аніж стояти. Почалась перша тривожна ніч польського війська на полі Пилявецької битви.

VI

Наступного ранку поляки вирішили відводити стомлене надто довгим перебуванням на полі бою військо назад і будувати табір, залишаючи все ж посилений загін у зайнятих напередодні шанцях на греблі через Пиляву. Жовніри, котрі ледве трималися на ногах, почали влаштовувати ваґенбурґ, але дуже скоро стало зрозуміло, що така справа їм не під силу – місцевість, яка являла собою накопичення пагорбів і боліт, порізана струмками і очеретяними балками, робила марними всі спроби утворити щось хоча б віддалено схоже на польову фортецю, схожу на ту, котра височіла на протилежному березі і спрямовувала на польське

воїнство жерла десятків гармат. Вози периметра вгрузали в болоті, роблячись зовсім неефективними з точки зору захисту, а шанці одразу ж наповнювались жовтуватою смердючою водою підповерхневих вод. Нарешті, після добрих десяти годин напруженої і виснажливої роботи, обозна челядь і жовніри змогли побудувати шість окремих обозів на пагорбах, але ці не зв'язані між собою табори були надто слабким захистом – окрім того, що кожен з них міг бути захопленим окремо від інших, вони стояли нерівномірно і замість чіткої лінії оборони являли собою хаотично розкидані полем накопичення людей, тварин і куп табірного майна. Помилковість прийнятого рішення про похід до Пилявців ставала все більш зрозумілою, не дивлячись на оптимістичний настрій Ієремії Вишневецького і його пафосні вигуки:

– Я не хочу чути про подальше укріплення табору! Ми й так утратили для цього багато дорогоцінного часу! Потрібно розвивати наш успіх на греблі й атакувати!

Однак на цей раз Заславський, до якого незабаром приєднався й Осторог, виявили не властиву для них раніше твердість у суперечці з князем:

– Так битви не ведуться, пане Вишневецький! – віддувався, немов ковальський міх, Домінік Заславський. – То є авантюра! У разі якщо Марс не буде на на-

шому боці, ми ризикуємо потерпіти нищівну поразку і втратити військо, на цей раз остаточно. Ми оголимо Польщу до самої Варшави, кинувши її під ноги хаму!

– Марс завжди на боці хоробрих, князю! – насмішливо сказав Вишневецький. Він поки ще сподівався на підтримку Конєцпольського, але той лише щось невиразно мугикнув і замовк. Вочевидь, сину покійного коронного гетьмана теж була не до вподоби можливість розпочинати бойові дії без належним чином побудованого табору. Розбіжність у поглядах і діях верхівки польського війська робилась усе більш поглибленою.

Після обіду шляхта, котра вважала для себе принизливим тримати в руках замість зброї шанцевий реманент, почала герці з охочими від козацького табору. До цього, окрім іншого, її спонукали насмішливі крики і свист козаків, які відверто глузували з поляків – вони знаходили найдошкульніші слова, описуючи борсання коронного війська в баговинні і марні спроби побудувати табір. Один за одним виїздили на берег Пиляви перед греблею польські лицарі, гордовито випинали груди і шипіли у відповідь на кепкування козаків, обзиваючи тих «хлопами» і «схизматичним бидлом». Скоро закипіли й перші бої. Де один на один, а де й цілими загонами схрещували бойову крицю бундючні польські пани з відчайдухами-запорожцями і кращими з-поміж рубак реєстрового війська. Летіли гарячі

коні, дзвеніли шаблі і вигукували в гарячці бою лиховісні хрипкі голоси. Значна частина козацького табору піднялася на окопи, аби не пропустити видовища, до якого завжди були ласі в козацькому колі. Зійшов на вогку глину валу навіть сам гетьман. Мовчки стояв він, оточений почтом генеральної старшини – трохи позаду гетьмана, покусуючи билинку, завмер генеральний обозний Іван Чорнота, поряд з ним, застромивши великі пальці рук за шовковий очкур, генеральний суддя Семен Бреус, трохи поодаль, посмоктуючи люльки, генеральний писар Іван Виговський і генеральний осавул Михайло Лученко. За їхніми спинами завмерли десяток гетьманських джур. Хмельницький деякий час мовчки спостерігав за герцями, після чого мовив бадьорим голосом, звертаючись до старшини:

– А славна втіха панам-молодцям, чи не так, вельможні?

Старшини погоджуючись закивали головами.

– Дарма що ляхи вихваляються своїми лицарськими здібностями. Я от так скажу, що добрий козак ніколи не був гіршим у двобої за ляха, хоч би там його й англійські учителі фехтуванню навчали. Тому що кращої школи фехтування, аніж на Січі-матінці я не знаю! – чистим баритоном відповів моложавий і стрункий Чорнота.

– Але й польські лицарі варті багато, – не погодився

з обозним Виговський. – Крім того, судження про англійських учителів – хибна думка подвійно. Варшавська школа нічим не гірша за англійську і навіть німецьку. Я, звичайно, не принижую майстерності січового лицарства, але…

– Але пан Виговський волів би співати дифірамби полякам, аніж радіти перемогам козацтва! – перебив писаря на півслові нахабний голос. Усі, включаючи гетьмана, обернулися. Поряд з генеральною старшиною, зодягнений як простий козак – у кільчастий панцир і розхристаний каптан, з відкинутими за спину і зав'язаними вузлом рукавами й намотаним на вухо оселедцем, стояв уманський полковник Іван Ганжа. Примруживши свої вузькі татарські очі, поглядав на Виговського. Від полковника йшов добре відчутний горілчаний дух.

Хмельницький поморщився. Йому був неприємний вигляд підпитого полковника, хоча він і мусив затуляти очі на поведінку Ганжі, ставлячи на перше місце не його надто вже волелюбний січовий норов, а військове вміння, хоробрість і величезний авторитет серед козаків.

– Іване, припини, – усе ж загрозливо кинув Хмельницький і відкашлявся.

– Як накаже ваша ясновельможність, – Ганжа став поряд з Виговським і, обдавши його пахощами пере-

гару, запитав:

– А як його писарська милість дивиться на те, щоб на герці показати, чого він вартий?

Виговський запитливо поглянув на гетьмана, але той лише, тамуючи лють, зітхнув і відвернувся, притуливши до ока окуляр далекозорої труби.

На кілька хвилин суперечку серед старшини припинили події, котрі розгорнулися на полі перед ними. Там, пустивши коней чвалом, летіли назустріч один одному запорожець у блискучій кірасі і мідному шишаку і закутий у срібний панцир з оздобленими золотом наплічниками гусарський товариш. В променях сонця були добре помітними чорні риски спрямованих у груди один одному списів. Мить – і вершники вдарились, намагаючись вразити ворога і одночасно відвести від себе ворожу крицю лезами шабель, що їх тримали у лівих руках. Не дивлячись на силу удару, обоє втримались у кульбаках і швидко роз'їхались, замірюючись для другого удару. Ще кілька секунд, і знову скажена гонитва назустріч смерті або лицарській славі. На цей раз поляк виявився вправнішим: у потрібну мить він майстерним рухом відбив рихву списа, котра була вже готова вдарити йому в обличчя, і у свою чергу на добрих два ліктя загнав ратище у груди запорожцю, пробивши панцир з обох сторін, аж пофарбована червоним рихва вихопилась за спиною у смертельно пора-

неного запорожця. Немов підкошений впав відважний козак, а гусарин, зіскочивши з сідла, витяг з грудей убитого ворога зброю, швидко змахнув шаблею, відтинаючи тому чубату голову, і настромив її на рихву. Мить – і він уже у сідлі, високо здіймаючи над головою кривавий трофей, пустив коня риссю в напрямку козацького табору.

– Цо, скурвий набрід? Так ся ми будемо перевадовати[40] своїх хлопів, альбовєм бидло іншої мови не розуміє! – долетів до старишни насмішкуватий голос шляхтича, і услід за тим мало не під ноги їм полетіла відсічена голова запорожця. – Якщо є ще бажаючі, я міг би влаштувати таким добже пожегнаннє[41] із цим світом!

Гусарин голосно зареготав, помітивши, що перед Хмельницьким шикується стривожена його наближенням варта, і повернув коня, поїхавши вздовж козацького окопу. Незабаром йому назустріч виїхав ще один запорожець у червоному жупані і баранячій шапці з червоним шликом і срібною китицею, з вузькою і довгою турецькою шаблею в руці. Виїхав і відчайдушно кинувся в бій. Але, видно, не в добрий час з'явився молодий запорожець на шляху бундючного пана, скоро й він, обливаючись гарячою кров'ю, прихилився до

---

[40] *Перевадовати (заст.)* – переконувати.

[41] *Пожегнаннє (заст.)* – прощання.

гриви коня – через шию і груди, розпанахавши їх до кісток, пройшла важка і широка польська бойова карабела козацьким тілом. А поляк, розреготавшись ще голосніше, підняв над головою шаблю і нахабним поглядом поглянув у бік, де стояв Хмельницький. Кілька секунд потримав її і, несподівано повернувшись, вдарив лезом по схиленій шиї пораненого козака. Немов кавун, покотилася голова запорожця у стоптане кінськими копитами баговиння. І цієї миті не витримав наруги над честю козацькою полковник Ганжа:

– Гей! А стій, ляше! Бачу я, гарно ти навчився пораненим голови відсікати. На, спробуй мою, кате! – і він повернувся до джур, сиплячи блискавицями з очей, – коня мені, хлопці!

Підвели коня Ганжі. Доброго коня й вірного товариша, котрий не один бій пройшов із запорізьким відчайдухом.

– Час нам, конику-братику, показати поганцеві, почім ківш лиха, – і Ганжа, стромивши руку в кишеню, дістав звідтам грудочку цукру, простягнувши її коневі.

З гиком і свистом з'їхав полковник уманський з окопу. Поганяв доброго гнідого коня, зважував на руці важку свою карабелу.

Без зайвих розмов схопився він на шаблі з поляком, б'ючи жорстоко, з відтяжкою і замахом. На лету змінював напрямок удару, користуючись улюбленими прий-

омами самих поляків, посилав коня то з одного боку, то з другого, примушуючи тварину бити ворога копитами і кусати, і нарешті зумів-таки обдурити шляхтича – із хрускотом увійшло лезо в тіло проміж панциром і боковою пластиною франтуватого бургундського шолома. Розрізало шкіру, плоть і артерію, зламало шийні хребці. Яскравим червоним водограєм порснула шляхетна кров, і той, хто ще кілька хвилин тому вихвалявся провчити будь-кого з козаків, котрі трапляться йому на шляху, сам полетів під ноги власному огиру, засвоївши свій смертельний урок. А Іван Ганжа недбало витер об його плаща карабелу, зняв із вбитого коштовну зброю, оксамитовий гаман із золотими і, приторочивши до своєї кульбаки повід гусарського коня, повільно поїхав до окопу.

Громоголосим вітанням озвалися козаки, помітивши славну перемогу полковника. Навіть гетьман забув своє невдоволення Ганжею за суперечку, що її вчинив полковник з Виговським. Сам особисто вийшов привітати переможця:

– Дякую тобі, пане Іване, за перемогу славну! – вимовив щиро. – Ти не лише ляха на той світ спровадив, ти дійсно справу велику зробив. Поглянь лише на них! – і гетьман показав на натовпи козаків на валах, які вітали полковника, повні бойового азарту і щасливі відчуттям власної сили – сили могутнього війська. Ко-

заки, чиє щастя на герцях було значно меншим, аніж польське, піднялися духом після перемоги полковника. Забувши десятки програних боїв, цих гірких трагедій, які щойно пройшли перед їхніми очима, впускаючи сум гірких поразок у козацькі серця.

– Чим тебе нагородити, пане полковнику? – питав Ганжу гетьман.

А той лише знизував плечима:

– Та все в мене є, пане гетьмане! Є добрий товариш кінь, та такий, що не підведе й навіть із самого пекла вивезе. Є й жіночка – гостра шабелька, та така, що лядські голови рубає, немов гнилі кавуни. Є в мене й побратими славні, козаки запорізькі. Що ж мені ще потрібно? Хіба ось коряк горілки піднеси, ваша ясновельможність, та й те заради того, аби в боргу себе не почувати.

Засміявся лише Хмельницький на таку мову і звелів піднести полковнику добрий коряк горілки. А Ганжа, крекнувши після випитого, обтер вуса рукою і знову скочив на коня.

– А ще не один тут землю смородить, до пекла проситься! За таку добру горілку повинен тобі, пане Хмельницький, другу лядську голову принести!

– Досить, Іване, – спохмурнів Хмельницький. – Бачу я, оковита в тебе в жилах заграла!

Та не почув тих слів Ганжа. Вітер гонитви засви-

стів у вухах хороброго полковника, кров, розігріта оковитою, вдарила до голови полковнику Івану Ганжі. І поплатився він за свою недбалість – наздогнав його поручник однієї з найманих хоругв волоської кінноти Ієремії Вишневецького і збив з коня, застромивши глибоко в землю рихву списа, котра пройшла наскрізь через полковницьке тіло. Загинув відчайдушно хоробрий полковник уманський, загинув, полишаючи, немов сиріт, своїх уманців, загинув тоді, коли міг би ще жити й зробити для України немало добрих справ…

VII

Катастрофа польського війська почалася наступного дня після смерті Івана Ганжі. Ще не встигли відгриміти салюти над могилою полковника, а козацькі батави вже пішли в наступ, підтримувані десятьма тисячами легкої кінноти Айтиміра-мурзи…

Татари прийшли напередодні, пізно увечері ставши кошем на правому березі Пиляви, поряд із фланговими укріпленнями козацького табору. До Хмельницького одразу ж після прибуття союзників пустили посла від командуючого татарським військом султаном калґою Крим-Ґераєм – гетьман наказав будити себе будь-якої миті в разі, якщо прибудуть татари. Посол у найвишуканіших висловах пробачився за зволі-

кання, викликані мусульманськими святами, і завірив у приязні хана та його цілковитій підтримці. Дивлячись на козацького гетьмана спокійним поглядом напівзаплющених очей і відбиваючи поклони, посол розповів, що хан призначив командувати військом, надісланим на допомогу урусам, своєму наслідникуКрим-Ґераю, під чиєю орудою свої орди тепер ведуть на Україну окрім прибулого вже Айтимір-мурзи (котрий, до речі, прохає на аудієнцію гетьмана), ще й славні батири Тугай-бей, Кая-бей і Адлаєт-мурза. Окрім кримської та білгородської орд, прийшла й Єдичкульська орда, з котрою не було домовленості в гетьмана, але яка теж сподівається постояти разом із Хмельницьким-беєм супроти Ляхистану і завоювати військової здобичі та ясиру.

А на ранок польська армія вперше після прибуття на поле бою відчула справжню міць козацького війська. Сонце, піднявшись над вершечками лісу на обрії, висвітило своїм бентежним світлом, котре раз по раз переривалося низькими сивими хмарами, бойові порядки козацьких полків і татарських орд на правому фланзі. Захвилювалися в польському стані при вигляді ворога, котрий тепер перевищував їх за кількістю і був посилений кіннотою, тобто родом військ, у якому раніше поляки мали значну перевагу. Але досить швидко опам'яталися польські рейментарі і ось

уже сигнал тривоги летить над таборами, примушуючи жовнірів сідати на коней і виїздити на поле перед табором для шикування. Змучені побудовою табору, а потім безсонною ніччю на варті в погано захищених від нічного нападу обозах, драгуни повільно займали свої місця в шеренгах і готувалися до бою. Де й поділися ті злагоджені, чіткі й швидкі перестроювання, що ними завжди характеризувалася польська кіннота? Навіть крилата гусарія і рейтари поводили себе, наче сонні мухи, примушуючи полотніти князя Вишневецького і бризкати слиною Олександра Конєцпольського.

Далі почалися ще більш незрозумілі події: передова польська сторожа, не дивлячись на те, що Домінік Заславський дав наказ підпустити ворога ближче, а не атакувати його з огляду на те, що поле бою було порізано рівчаками й балками, несподівано вступила в бій з татарами, втягуючи в зовсім невигідний полякам бій все нові й нові підрозділи, а командири не те щоб не думали зупиняти безладну колотнечу, котра вже подекуди оберталася оточенням татарами цілих загонів польської кавалерії, вони, навпаки, погіршували становище. І щосили надривалися сурмачі – скликав під свої знамена жовнірів Брацлавський воєвода Радзієвський. Знову і знову кидався він із драгунами в гущу татар і втрачав все більше бійців, ламаючи людям шиї в колотнечі, а коням ноги на пересіченій яра-

ми та балками місцевості. Мчали йому на допомогу хоругви Олександра Конєцпольського та Ієремії Вишневецького, вимахуючи шаблями, летіли назустріч смерті шляхетні пани Куропатва і Тарнавський, Карнковський і Длотовський, сипалися з коней під ударами козацьких списів і татарських стріл десятки й десятки шляхетних військових товаришів. Але Марсу, жорстокому до польського лицарства того вересневого дня, було замало жертв серед кінноти передової сторожі. Далі починалося щось зовсім неможливе. Неможливе настільки, що й досі дослідники тієї битви не можуть дійти єдиної думки: що ж сталося з цілком боєздатною польською армією, примушуючи її тікати з поля бою, не зазнавши ні більш-менш вагомих втрат, ані перебуваючи розбитою наступом ворога, – польське воїнство просто зникло з поля бою. Зникло, щоб несучи втрати під час втечі, летіти аж до Львова так, немов по п'ятам його біжать самі сили пекла…

Іван Богун, якого після позавчорашнього бою на греблі Нечай попросив дати перепочити людям у резерві, знаходився у почті полковника, сидячи поряд з ним у сідлі свого вірного Цигана. Уважно позирав він на початок битви комонних підрозділів, бачив, як татарські орди затягують у битву все нові й нові польські підрозділи, як від табору Кривоноса від'єдналися півтори тисячі комонних на допомогу татарам, як з

польського табору без жодного порядку, цілком хаотично й розрізнено відділювалися загони вершників і приєднувалися до бою, не в змозі все ж взяти верх над легкою кавалерією татар, котрі не вдаючись до ближнього бою, обстрілювали противника стрілами з довгими тонкими рихвами, котрі слугували для пробиття залізних обладунків, що їх було одягнуто на поляках. Раптом погляд Богуна упав на греблю, котра напередодні стільки разів переходила з рук у руки, і тепер була в поляків, перебуваючи під охороною кількох піхотних полків. Але що це?! Іван не повірив власним очам: ворожа піхота залишала шанці, за які було пролито стільки крові. Залишала без бою, просто шикуючись у колони і відтягуючись вузькою смужкою греблі на протилежний бік річки.

– Неймовірно! – прошепотів Богун, а потім, підвищивши голос, звернувся до Нечая, – Поглянь, Даниле!

Нечай швидко навів на греблю далекозору трубу.

– Та невже? – він теж не йняв віри, що поляки в такий важливий момент битви почали відтягувати сили з плацдарму захопленого з такими втратами. – Джуро! До Хмеля прожогом лети, скажи: просить Нечай дозволу на греблю напасти, лядську наволоч підігнати, аби скоріше п'ятами мигала!

Та не встиг джура виконати полковницький наказ, як сам генеральний обозний Чорнота підскочив на бас-

кому коні.

– Бачиш, пане Даниле?

– Та як же не бачити?!

– Ну то з Богом, атакуй греблю, там і почнемо переправу, а за нею битву основних сил!

– Усе зроблю! – потягнув Нечай з піхов карабелу. – Уперед, соколи, за річку ляхів, нумо дружно на греблю!

Але події розкручувалися все стрімкіше – не встиг полк Нечая вийти на рубіж для атаки, як необхідність у ній відпала. Поляки вчинили на греблі таку тісняву, що годі було й думати про захист. Як виявилося пізніше, Домінік Заславський дав дуже несвоєчасну команду провести заміну Мазовецького та Сандомирського піхотних полків, а також підрозділів королівської гвардії, котрі два дні витримували на плацдармі за греблею ворожі атаки, на свіжі сили драгунії та гусарії своїх полків, а також кількох найманих хоругв князя Вишневецького. Полки спішно покинули шанці на правому боці Пиляви і рушили в бік польського стану, зустрівшись на вузькій стрічці греблі із загонами, котрі йшли їх замінювати. Хаос почався на греблі, і ще до того, як полк Нечая встиг вдарити на змішані сили Мазовецького полку в ар'єргарді у ворога, Хмельницький дав наказ перенести на греблю вогонь усіх своїх гармат.

Смерть прийшла на греблю під Пилявецьким замком, сотнями людських життів збираючи рясний уро-

жай. Розпечений чавун не мав можливості пролетіти мимо і рвав, шматував незахищену плоть, люди і коні десятками сипалися у воду, де й тонули, не в змозі виплисти з темної глибини, придавлені до мулистого дна вагою обладунків і тіл тих, хто падав слідом за ними. Почорнілі від часу колоди, котрими було укріплено греблю, здіймалися в повітря під ударами ядер та розривних гранат, а поряд з ними, схожі на відстані на кумедні ляльки, підлітали тіла людей і навіть коней. Коли постріли гармат вщухли, козакам Нечая довелося не так прорубувати собі дорогу через греблю, як очищати її від трупу. Через півгодини після початку невдалої заміни військ на правому боці Пиляви гребля, а також шанці на лівому березі знову потрапили до рук козаків. Почався спішний перехід греблею основних сил Богдана Хмельницького з наміром дати полякам рішучий бій. Одначе як же був здивований сам Хмельницький і його старшини, коли, переправившись через греблю, побачив не ряди польського війська, готового прийняти бій, а безладні натовпи ворога, котрі, полишивши будь-які спроби зорганізуватися, чимдуж тікали на захід.

– Нехай мене поб'є грім, якщо я щось розумію! І все ж carpe diem![42] Уперед, дітки, зробіть так, щоб вони вже ніколи не змогли зібратися докупи на нашу згубу!

---

[42] *Carpe diem (лат.)* – користуйся миттю.

Ріжте упень лядське стерво! – крикнув гетьман, здійнявши над головою булаву, і полки козацтва кинулися переслідувати поляків.

VIII

Стомлені коні тягнули важкого ридвана з останніх сил і час від часу стишували ходу майже до повної зупинки, не дивлячись на посвист батога і злі крики візника. На їх боках струмочки крові перемішувались із клаптями білої піни. Заславський згадав, що кров на конях з'явилася, коли ридван, ховаючись від козацького роз'їзду, звернув з битої дороги в зарості шипшини, і вони всі принишкли, слухаючи на шляху зовсім поряд брязкіт кінської збруї і розмови українською мовою, а також відчуваючи несамовитий стукіт власних сердець. Він не відчував тепер страху, він взагалі мало що відчував. Окрім утоми і порожнечі. Тієї порожнечі, котра була в душі і в мозку, в тому місці, де мали б залишитися пояснення страшної поразки війська зібраного проти козаків з такими великими витратами і марними надіями.

– Маначин, ваша ясновельможність, – чує він голос герольда і здригається усім тілом.

– Об'їхати містечко! – чує князь власний, неймовірно слабкий голос.

Вони вже минають Маначин! Це після того, як він мав на чолі війська організовано відійти до Костянтинова і, окопавшись, дати Хмельницькому рішучий бій. Заславський поглянув на чотирьох жовнірів, котрі їхали верхом услід за ридваном. Усе, що залишилося в нього від стотисячної армії… Але що можливо зробити, коли твої накази ніхто не виконує? Так, почет робить короля, і якщо навколишні на сцені не воздають чоловіку на троні королівських почестей, глядач перестає ставитися до нього відповідно його королівському сану. Ось і він, Домінік Заславський, потомок роду Острозьких, на схилі своїх літ перетворився на немічну людину, котру покинула не тільки армія, але й майже весь особистий почет.

І тепер він достойний лише жалю… І князь ще раз і ще раз пригадує останні події.

Новина про те, що майже половина війська загадковим чином зникла з поля битви, а решта відмовляється йти в бій, мотивуючи це відсутністю рейментарів від ротмістра до полковника, впала на Домініка Заславського, немов цебро крижаної води. Він ще кричав, гарячкуючи, що поверне всіх боягузів у каре, навіть якщо йому доведеться провести у війську децимацію, але в душі розумів – усе втрачено. Тож коли його покликали на раду сеймових комісарів, йшов на неї, немов на Голгофу – великий життєвий досвід підка-

зував пристаркуватому князю, що рішення, прийняте цією самою радою, якщо й буде раціональним, то його ніхто не дослухається у пройнятому панікою війську, а всі невдачі тепер і в майбутньому (якщо, звичайно, ще доведеться вирватися з козацьких пазурів), буде записано в його, Заславського, послужний список. І насправді, з Вишневецького у будь-якому випадку все зійде, як з гуся вода. Вивернеться й Конєцпольський. Якщо хто й розділить з ним терновий вінець за програну битву, це буде Миколай Остророг. Але така обставина чомусь мало зігрівала князя. Пізніше на раді він ще намагався пручатися, коли почув пропозицію покинути піхотні полки й рятуватися однією лише кіннотою, але робив це мляво, розуміючи всю марність своїх намагань. Вимагав відходу ваґенбурґом до Костянтинова, але й тут не був почутий. Залишалося рятувати свою шкіру… Кінні хоругви, спочатку по одній, а потім масово почали виходити з природних апрошів, на які перетворив Бог лівий берег вузької і болотистої річки Пиляви. Виходили – то якщо м'яко сказати – бігли! Бігли і чули в себе за спиною прокльони тих, кого вони покидали напризволяще перед десятками тисяч розлючених ворогів. Військо спочатку розділилося на три частини, потім почалося стихійне його ділення ще на безліч малих відділів, і нарешті воно перестало існувати. А Домінік Заславський не те щоб стати

табором під Костянтиновом і почати побудову нового табору – був змушений ховатися в кущах, побачивши ознаки наближення невідомих йому вершників. Одного разу ридван несподівано налетів у сутінках на кількох людей, і жовніри, яких тоді з ним було ще шестеро, кинулися боронити князя. Сталася швидка і кривава сутичка, бахканням пістолів і криками поранених змушуючи провалюватись до п'ят тріпочуче серце князя. Лише коли двоє з його жовнірів впали з коней, бій було зупинено – супротивниками виявилися десяток рейтарів брацлавського воєводи Ієроніма Радзієвського. На запропоновану князем ідею продовжувати мандрівку спільно їхній поручник – молодий шляхтич, чиї сталеві очі виблискували з-під чорного бургундського шолома, просто засміявся в обличчя Заславському:

– Утечу, вашмосць, утечу! Але за таких обставин я волів би утікати власними силами, позаяк ваш дар втрачати військо може зашкодити й моїм людям!

І чорні дияволи, миттю розвернувши коней, зникли за завісою темряви, яка все густішала, залишаючи Заславського наодинці з його невеселими думками. Він навіть не образився на юного поручника за його небачену нахабність. Хіба лише цей хлопчик? Накинуться, немов собаки, накинуться на найближчому сеймі, адже завжди потрібен крайній. Чому б у такій ролі не виступити Домініку Заславському?

Темні дерева за намоклим від дощу склом у дверцях ридвана хитають вітами, вкритими чорним листям, схиляють їх до шляху під ударами вітру, немов і вони хочуть зупинити Заславського, взяти участь в екзекуції князя за втрату війська, у котрій Заславський був винним не менше, аніж кожен з тридцяти двох радців і решти рейментарів. Хмари на низькому небі летять із шаленою швидкістю, час від часу відпускаючи зі свого м'якого полону бліде округле обличчя місяця.

– Добра погода для шабашу нечистої сили, – промовляє князь і щільніше замотується в кирею, ховаючись від пронизливих протягів, що їх пропускають невидимі щілини ридвана.

– Вам щось подати, ваша ясновельможність? – співчутливо дивиться на свого пана старий лакей, який служить пану Домініку ось уже тридцять літ. – Може, пан бажає закусити або випити старої вишнівки?

Заславський зітхає. Як не боляче це усвідомлювати, лакей є єдиною людиною, яка співчуває і підтримує його важкої хвилини.

– Дякую, Вацику. Ти справді добрий слуга. Коли світ навколо рушиться, особливо чітко визнаєш, яку цінність мають віддані тобі люди. Давай твою вишнівку, Вацику! Вона допоможе зігріти старечі кістки і розведе невеселі думки в голові малою часткою штучних ве-

селощів. А там хто зна, може, вона дасть можливість заснути?

І дійсно, темна пахуча вишнівка відволікає увагу князя від невеселих думок, зігріває нутрощі, і скоро він, відкинувшись на м'які турецькі міндери, котрими обкладений диван карети, поринає у важке, повне відображених через призму сонної свідомості подій учорашнього дня забуття. Йому снився князь Ієремія з глузливою посмішкою на вустах, командир чорних диявольів, який намагався втекти від його ридвана і наказував своїм рейтарам стріляти по ньому з бандолетів, а також Хмельницький, схожий на татарина – у вивернутому хутром назовні овечому кожусі. На низькорослому бахматові, чия грива мало не досягала землі, на чолі стотисячних орд озброєних колами і косами селян.

Розділ VII

I

До хутора під Вороновицею невеличкий загін на чолі з Богуном та Омельком Деривухо прибув надвечір, подолавши добрих тридцять миль шляху. Від Ярмолинець було зроблено усього два коротких привали, щоб погодувати коней і самим козакам поспати часинку-другу, але, окрім тих двох передихів, жодного відпочинку не було. Та не сперечалися козаки – кожен звик до важкого похідного життя і за останніх півроку пройшов дорогами від Поділля до Запоріжжя, а звідтам до Львова і Замостя тисячі верст українських шляхів, витримав сотні битв і сутичок, отримав багато славних перемог. Війна залишалася позаду, перетворивши їх з польських хлопів на вільних козаків, воїнів народної армії, звільненої з-під польсько-литовського панування України. Вони просто їхали слідом за невтомним наказним полковником Богуном і раділи грандіозним пейзажам залитих сонячним сяйвом засніжених долин і пагорбів Вінниччини, передчуваючи ту радість, котра очікує на них на порозі рідних домівок. Нарешті й частокіл на пагорбі над Бугом, купа тополь на

вигоні й високий, вкритий соломою дах клуні, з якого колись маленький Іванко спостерігав за навчанням козаків на зеленому килимі левад, блискучі стволи двох фальконетів у бійницях невеличкої вежі над брамою. Іван прикипів поглядом до дрібного, з відстані, на яку вони під'їхали, скупчення будівель, немов міг побачити там Ганну. Марно. Хоча на хуторі вже, очевидно, помітили наближення загону, і всі мешканці, щось близько тридцяти чоловік, висипали на майданчик перед брамою, готуючись зустрічати прибулих. Звістки, що війну закінчено, і козаки повертаються до домівок, вони просто не могли не отримати. Тепер козаки бачили схожих на комашню людей і виглядали те одне-єдине обличчя, що його бачили у мріях протяом усієї літньої кампанії.

– Як дивно, Богуне, – почув Іван голос Омелька. – Ось ми їдемо додому, на дворі грудень 1648 року, позаду війна, ляхів розбито і відігнано геть за Случ. Україною тепер керує козацький православний гетьман, наш Богун став без п'яти хвилин полковником. А переді мною той самий хутір, на який я повертався з-під Хотина більш як двадцять літ тому, їдучи поряд з молодим ще і повним сил паном Федором. Ніщо не змінилося тут, хіба що жовті чуби тополь змінилися білим пилом паморозі, хіба що стежка заросла бур'яном та замело її снігом, хіба що тепер я змуше-

ний носити під кольчугою пухову хустку, щоб вберегти від холоду хворий поперек. Усе інше без змін. Навіть Мирон не забув начистити гарматні стволи. Цей світ, як не жаль нам усвідомлювати, і через сто літ буде таким, як до нашого народження, лише нас уже не буде.

– Але наш світ недосконалий, Омельку! – засміявся Богун. – Чи варто ж тоді за ним жалкувати?

– Він єдиний з тих, котрі ми досі могли бачити. Інший може бути недосконалим не менше. – Омелько підігнав коня, цвьохнувши батогом. – Чи тобі, якого очікує попереду кохана дружина і син, таке говорити? Доганяй, розумнику, на хуторі гаряча їжа, добра оковита і спочинок від праць!

Іван побачив Ганну ще здалеку. Вона стояла попереду решти хуторян перед брамою, одягнена в довгу червону сукню і охайний блакитний кунтушик, на голові мала шовкову хустину і поверх неї гарненький хутряний капелюшок. Як завжди, мила і спокійна. До грудей притискала загорнене в ковдру дитя. І хоч одразу ж відчув, як серце йому несамовито затріпалося, забилося пораненою птахою, продовжив їхати кроком, не порушуючи колони. Це помітив Омелько.

– Іване, ти все робиш вірно? – запитливо поглянув він на Богуна.

Той не відповів. Торкнувши Цигана острогами, перейшов на чвал і полетів до неї. Зіскочив з коня за кіль-

ка сажнів і підступив до дружини на неслухняних після довгої верхової їзди ногах.

– Ось і я, Ганнусю! – з посмішкою розкрив обійми і за мить прийняв її в них обережно і ніжно, правою рукою перехопивши немовля. – привіт і тобі, Тарасе! Добру шаблю привіз я тобі в подарунок. Самого князя Вишневецького шаблю, в його покинутому обозі здобуту. Чи міцну руку маєш уже, сину?

А мале посміхнулося, надуло кругленькі рум'яні щічки, потяглося до нього зодягнутими у крихітні хутряні рукавички руками.

– Упізнав, – зраділа Ганна. – Він упізнав тебе! – вона приникла обличчям до жорсткого сукна Іванового жупану. – Як же я стомилася виглядати тебе, соколе мій ясний! Як же бракувало мені тебе довгими безсонними ночами!

Богун міцніше обійняв її і заглянув в очі, які здалися йому морем, у котрому він тонув.

– Усе позаду, люба. Тепер ми будемо поряд, ми заслужили бути поряд і жити, приносячи радість одне одному. Жити на землі, на яку тепер не зазіхатимуть ляхи. Ми будемо тепер разом!

Іван поцілував її пристрасно і ніжно, відчуваючи, як подалася вона йому назустріч, утомлена довгою розлукою. На кілька хвилин усе навколишнє перестало існувати для них. Нарешті він помітив Степана, який,

нерішуче посміхаючись, стояв поряд.

– Ну, привіт і тобі, пане шваґре! – м'яко вивільнився Богун з Ганниних обіймів і подав Степану правицю, одночасно обіймаючи за плечі лівою рукою. – Як життя ваше, як господарство?

– Та нівроку, мали що Хмельницькому в табір посилати, козаків поживити. І хліб був, і сало, і мед… Сам ось збирався до війська, та не встиг! – у голосі Степана чулися нотки каяття, і від цього Іван розреготався.

– Ну, якби всі до війська пішли, голод нам би був забезпечений! А на голодний шлунок, як відомо, багато не навоюєш… А де ж наша люба Настуся?

– Тут я, братику! – почув Іван зовсім поряд голос сестри і несподівано відчув, як вона повисла в нього на шиї. – Дай хоч обійму тебе, волоцюга ти вічний! – і Настя, розцілувавшись з братом, відпустила його з обіймів і взяла з рук Ганни дитину, зайшовшись своїм одвічним багатослів'ям: – Бач, Тарасику, татусь твій який великий та гарний! От лишень дому не тримається, бурлацька душа! Усе йому війни та походи! Я би на місці твоєї матусі його не пустила, як же так відпустити? А може, він там з якоюсь полькою женихався, га? Ну запитай, женихався, татуську, чи ні? Признавайся, бурлако! Ну нічого, а ми тут і без нього великі виросли, скоро бігати будемо, нехай радіє та дому тримається, правда?

– От уже й завелася, шмигівниця! – вдавано зітхнув Степан. До Івана наблизився Мирон Охріменко, який вже встиг обійнятися з Миколою і тепер сяяв від радощів.

– Вітаю, Іване! – Богун відчув потиск його сухорлявої, але поки все ще досить міцної руки. – І дякую за все!

– Помилуй Боже, Мироне! Це я тобі не знаю, як дякувати! – похитав головою Богун. – Я ж на тебе не лише хутір, а саме що не найдорожче для мене залишив – Ганну та сина. А ти все зберіг, дай тобі Боже здоров'я, Мироне!

– Зберіг, бо обіцяв ще Федору за тобою приглянути, – знітився старий козак. – А дяка моя за Миколу. Справжнім козаком його зробив ти, пане Іване.

– І за нього не ти мені, а я тобі маю дякувати, Мироне! – не погодився Богун. – Від імені вітчизни дякувати за такого сина!

– Та годі вже вам, пане сотнику… – знітився й Микола. – Хіба я більше за інших зробив?

– Усі ми гарно попрацювали і кожен гідний подяки, – підхопив Омелько, котрий підійшов і став поряд. Від Богуна не заховався його непевний вигляд і обожнюючий погляд Дарини, яка тримала Омелька під руку.

– Ну, тоді, панове-молодці, усіх прошу до господи! – Іван підвищив голос так, щоб його міг почути кожен з

невеличкого загону.

Бенкет видався на славу. Велика світлиця була повна людей, радісних від розуміння факту закінчення війни і відчуття тепла домівки після походу крізь скуті морозом версти від Замостя до Вороновиці. Окрім тих козаків, котрих Богун привів із собою, на хуторі були хлопці, залишені ним для оборони свого маєтку під час минулого приїзду до дому. Вони мали вирушати по домівках у Вороновицю та Кальник вже наступного дня, а цей вечір вирішили присвятити гулянці й міцним напоям, котрих суворий Мирон їм давав понюхати зовсім нечасто. Але тепер, на честь приїзду господаря і щасливого закінчення війни не жаліли нічого.

До пізньої пори лунали розмови і спів на хуторі серед вкритих ковдрою снігу полів, палали вогні, вигравали весело музики, співом скрипки, дзвоном цимбал і переливами сопілки, сповіщаючи довколишньому лісу і вкритому крижаним панциром Південному Бугу про радість, яку принесли козаки на хутір, як і на всю звільнену від лядської кормиги Україну.

Та не чув тих музик Іван. Не бачив він радісних облич навколишніх, не пам'ятав нічого, окрім першого враження від зустрічі з коханою, чув лише оксамит її голосу, відчував тепло коханого тіла і гаряче дихання поряд. Не спав так само, як це було тієї давньої ночі, коли він вирушав на війну. Лише вона тепер не насто-

рожено сиділа над ним, лежала поряд на перинах, повіривши нарешті власному щастю, слухаючи у напівсні ті слова кохання, котрі Іван не хотів довірити паперу, і тепер вони линули з його вуст, змушуючи її все більше п'яніти від щастя.

– Любий мій, любий, – повторює Ганна. – Тепер я нарешті спокійна. Спокійна і щаслива.

– І я теж щасливий, голубонько моя сиза, – тепер ми будемо разом, а чого нам ще бажати від долі?

І напівморок кімнати, порушений променями холодного місячного сяйва, видається обом магічним. Він п'янить не гірше аніж оковита у світлиці козаків, котрі все ніяк не вкладуться, вливаючи у себе на радощах неймовірні порції Миронових слив'янок, вишняків і медів.

II

Швидко минулася ейфорія після перемог козацького війська по містах і селах України, яка була тепер вільна від лядського панства від Случі до Дикого Поля і Запорізької столиці – Січі. Спочатку з Києва, де посів після походу на Львів і Замостя гетьман Хмельницький, доходили слухи про перемовини з ляхами і численні посольства, що їх відряджав сейм до козаків. Так, наприкінці 1648 року і на початку наступного,

1649-го у панів сенаторів не було ані часу, ані коштів на будь-які спроби повернути собі втрачену Україну – спочатку шок після безглуздої Пилявецької поразки, а потім турботи, пов'язані зі зборами елекційного сейму і виборами нового короля на звільнений покійним Володиславом IV трон, завадили думати про продовження війни з непокірним козацьким народом. Але потроху вляглися пристрасті в сеймі, шляхта потяглася по своїх маєтках, залишаючи по собі жаль варшавських шинкарів, господарів гостиних дворів і повій, а королівський трон посів, помінявши кардинальське вбрання на королівські регалії, Ян Казимир, двоюрідний брат покійного короля, який при обранні цілком правильно скористався підтримкою шляхти Великопольщі і виборов корону в біскупа Карла, теж брата Володислава, котрого підтримувала коаліція східноукраїнської шляхти на чолі з Ієремією Вишневецьким. А вслід за більш-менш стабільним урегулюванням політичної ситуації в Польщі погляди ясновельможних знову повернулися до України. Надто ласим і дорогим для сердець і кишень польських магнатів виглядав утрачений шматок південно-східних земель Речі Посполитої. І ось уже й не примусив на себе довго очікувати Адам Кисіль, великий миротворець польської і української націй, людина, яка волею долі опинилася посеред двох розбурханих ворожнечею таборів.

Будучи магнатом і значним урядовцем Речі Посполитої, він сповідав православну віру і звичаї старовинної української шляхти, тож був чужим для обох сторін. Воістину трагічна доля людей, котрі намагаються буди добрими до непримиренних ворогів, силкуючись отримати свої дивіденди як з перших, так і з других. Потяглися довгі й нудні перемовини, де Кисіль, виконуючи покладену на нього місію, роздавав щирі обіцянки козацькій старшині, пропонуючи повернутися під щедру, милостиву і всепрощаючу руку короля. О! У Варшаві добре розуміють помилки своїх попередників щодо козаків! Звичайно, шість тисяч козацького реєстру, це сміховинна цифра, Ординація була прийнята під впливом емоцій тогочасного керівництва республіки, а крім того її рішення давно застаріли. Двадцять тисяч! Двадцять тисяч реєстрових козаків на службі у Корони, і кожен з них матиме нагоду відчути – Річ Посполита уміє бути вдячною за вірну службу її ідеалам. І повне забуття минулих протиріч. І насправді, навіщо хороброму козацькому лицарству якшатися з бусурманами і підлими хлопами? Хлопам, котрим Богом призначено служити своїм панам, примножуючи їхні багатства? Крім того, кожен з тих двадцяти тисяч зможе збагатити себе у великій війні з Туреччиною, тій самій, про яку були домовленості в пана гетьмана з покійним королем. Так, чи не ліпше проливати кров невір-

них, поставши на них одним добре озброєним військом слов'ян-побратимів, аніж чинити розбрат, який завдає величезних збитків як для України, так і для Польщі?

Але не таким був гетьман Хмельницький, щоб дати затьмарити свій розум щедрими настільки ж, наскільки й брехливими обіцянками:

«Не дам образити чернь, бо то права рука моя! З її допомогою домігся всього, що тепер маю, з її допомогою виб'ю з лядської неволі весь нарід України! По Люблін і Краків хлопи, проти вас поставши, до мене підуть на допомогу. Якщо ж я зраджу їх… Якщо Бог затьмарить мій розум, аби зміг я зробити таке, що, скажіть мені, мостиві пани, що завадить вам, знищивши хлопів, вдарити на козаків?»

Нелегка справа дісталася Адаму Киселю. Але він і не сподівається на швидке вирішення всіх питань позитивно. Він тут. Війна призупинена, і Польща має змогу оговтатись від низки минулорічних поразок та відновити сили. А це вже само по собі є великою справою, яку він робить для блага Речі Посполитої. Так, його ясновельможність має рацію: чорною справою є зрада тих, хто вивів його на гребінь хвилі, хто допоміг перемогти в борні й посісти гетьманство, те гетьманство, котре потім, погодившись зі станом речей, визнав справедливим і король, дарувавши пану

Хмельницькому гетьманські клейноди. А як все ж його милість дивиться на нагоду піти війною на Оттоманську Порту? Адже ще покійний король дав листи, а козаки радо прийняли їх, і в листах тих було сказано, що корона воліє, аби військо козацьке вчинило похід до турецьких берегів.

Але й тут Хмельницький рішуче відкинув можливість такого розвитку подій:

– На Туреччину мовиш, воєводо… Хитро надумав! Та знай і своїм сюзеренам передаси: за кордон військо не поведу! Дурне з мого боку було б рішення, не покінчивши з ворогом внутрішнім, шукати недругів за Руським морем. У нас і тут, на Україні, роботи вистачає. А ще передай князям та княжатам: за Віслу зажену, нехай там собі сидять тихо й мирно. А будуть і там козиритися, нехай зла на мене не держать, і за Віслою їх дістану!

Несолоно попоївши, вирушив у зворотний шлях засмучений невдачею Адам Кисіль. Але польська влада не втрачала надію, якщо й не шляхом чесних переговорів, то за допомогою підкилимових шпигунських афер домогтися ослаблення влади ненависного їм гетьмана. Тож не встигли лютневі морози відступити перед теплим диханням весни, як до ставки Хмельницького прямувало нове посольство на чолі з фаворитом Яна Казимира вродливим паном Смяровським.

О, не одна шляхетна пані потай зітхала при вигляді красеня в пишних шатах або оздобленому золотою чеканкою обладунку, коли з'являвся пан Смяровський на шляхетних вечірках, бенкетах, балах та прийомах на честь короля. Не одна, вражена в саме серце красою античної постави і поглядом чорних очей, була готова на найвідчайдушніші вчинки, якщо тільки пан Смяровський погляне на неї зацікавленим поглядом. Але не подіяли на козаків ті чари, що діяли на шляхетних панянок і навіть заміжніх матрон Варшави і Кракова. Разом з посольством королівського улюбленця прибув і лист від таємного агента Хмельницького при королівському дворі. А в листі просто і без зайвих подробиць описувався план, доручений пану Смяровському сеймом, а саме: провести під виглядом переговорів з гетьманом таємні перемовини з козацькою старшиною, за будь-яку ціну намагаючись заручитись підтримкою найбільш можливої кількості козацьких командирів. Після цього пану Смяровському було доручено підготувати замах на життя Хмельницького.

– І нехай пан Хмельницький на ділі продемонструє свої дружні наміри, про які стільки писав, – улесливо, але твердо говорив Смяровський. – Навіщо Україні таке велике військо, котре утримує вона нині? Нехай гетьман розпустить його, як розпустила Польща своє військо. А якщо козаки стурбовані можливим нападом

татар, турків або іншого ворога, пан круль готовий надати в розпорядження пана Хмельницького кварцяне військо, помістивши його на Паволочі в Київському старостві.

Але розреготався лише Хмельницький у відповідь на таку мову:

– Я зрю зовсім дурним мене бачите, ляхи?!

А за кілька днів, без надто довгого розбирання справи урядом генерального судді Запорізького війська, за його присудом голова нещасного пана Смяровського покотилася на бруківку тюремного подвір'я київського замку.

Усю зиму і початок весни не припинялася політична боротьба гетьмана з недобитками польського магнатства, перестрибнувши з війни армій на війну посольств і дипломатії. Розумів Богдан – як не сильна козацька армія в даний час, а такого грізного ворога, як Річ Посполита, їй буде не просто здолати навіть з огляду на успішно проведену минулорічну кампанію.

– Так, їх побито, принижено і вигнано геть з України, – говорив він проникливим голосом на радах старшин, намагаючись, щоб кожне слово його дійшло до самого серця побратимів і було зрозуміле їм так, як розуміє стан речей сам гетьман. – Але згадайте, хіба не було у військовій історії випадків, схожих на наш? Невже Ганнібал міг помислити, що побита при Каннах

та Тразименському озері армія Риму зможе протистояти йому в майбутньому? Не міг!

Але Рим – це була у першу чергу республіка воістину велетенських людських ресурсів. На заміну побитих вона набрала нові легіони. Це зможе зробити і Польща, і Литва. Крім того, досі невідомо, чий бік прийме цар московський у нашому протистоянні. Відомо лише те, що осторонь він не залишиться, сподіваючись увірвати для себе побільше, доки його сусіди човплять один одного за чуби. Отже, перемога наша далеко не повна, а союзники потрібні, як повітря!

І проходили один за одним прийоми посольств іноземних володарів, про пишноту і яскравість яких пішли вже чутки від Чернігова до Брацлава. Приймав гетьман послів Семиграддя, і вислухував їх, і обдаровував щедро, і прохав не відвернути обличчя своє від України, коли вона попросить допомоги скрутної години. А за тим і волоський господар вітав листами гетьмана, турецький посол, поважний Осман-ага, прибув, пропонуючи Україні угоду «віковічного миру» взамін на невтручання козацтва у війну Порти з Венецією.

– Великий султан вміє заховати приязнь до своїх друзів, – прикривши повіками очі, муркотів турецький посол, – безборонно дозволить ходити козацьким кораблям по всьому Кара-Дениз, сягаючи навіть Іонічного моря і грецьких берегів. Торгувати без мита в усіх

портах імперії буде дозволено урусам, і це велика милість імператора трьох континентів.

З берегів Туманного Альбіону прийшли гінці до гетьмана, несучи поздоровлення і завіряння в мирі та приязні від провідця англійської буржуазної революції Олівера Кромвеля, прикотилися й вервечки возів дипломатичного посла Москви – боярина посольського приказу Григорія Унковського.

Не було часу нудьгувати довгими зимовими вечорами старшинам гетьмана. Бенкети, з виголошенням завірянь у вічній дружбі і взаємодопомозі, з перерахуванням численних позитивних якостей послів та їхніх володарів, тяглися безкінечною вервечкою, а гетьманська канцелярія, як і сам Хмельницький, виявляла чудеса дипломатичної майстерності, намагаючись досягти найвигідніших для себе домовленостей з десятками послів усіх цих держав. Але нарешті березневе сонце поступово піднялося після кількамісячного повзання над обрієм, і його досі несміливі ще промені почали нагадувати нахолодженим зимовими хурделицями рівнинам про початок нового життєвого циклу. Задзвеніли весінні ручаї, защебетало радісне поверненням з вирію птаство. На чорні ріки перетворилися биті шляхи, а ріки враз роздулися, заливаючи низини, з яких швидко сходили залишки білої зимової ковдри.

Саме цієї пори до Києва дійшли чутки, що сейм,

обурений стратою свого посла, постановив збирати посполите рушення і проводить приготування до нової війни. І хоч така новина нікого не здивувала, тривожно стало серед козацьких жінок та матерів у тисячах містечок, сіл та хуторів від Черкас до Бару, від Чернігова до Білої Церкви.

III

Іван їхав верхи, намагаючись не відриватися від невеличкого коника Ганни, а тому змушений був весь час притримувати нетерплячого Цигана, і той, не звиклий до такого обходження, час від часу повертав голову і косував оком на господаря, обурено пирхаючи м'якими губами. Ганна, радісна й усміхнена, підганяла свого коня і сміючись говорила до Омелька, котрий їхав з другого боку від неї:

– Я його розумію, адже це вельми обурливо супроводжувати тендітну конячку дружини господаря після того, як звик нести в бій свого вершника і дивитись в очі жерлам ворожих гармат!

– Що ти, люба! Просто він відчуває необхідність похизуватися перед твоєю конячкою і показати, наскільки він справний вояка! – помітив Богун.

– О, так! Як він у цьому схожий на багатьох чоловіків!

– Але, пані Ганно, ви несправедливі до чоловіків, – напівжартома підтримав розмову Омелько. – Бог створив жінок такими привабливими, що сувора душа лицаря робиться крихкою, немов гірський кришталь, не в змозі протистояти жіночим чарам.

– І саме тому вони зачиняються за мурами січової цитаделі, аби оберегти свої ранимі душі від наших чар! – кокетливо зауважила Ганна.

– Дехто з них вважає інакше, – додав Богун, пригадавши розмисли Савки Обдертого про жінок та їх безумовне походження від нечистої сили.

– Але серед нас таких немає! – блиснув очима Омелько.

– У цьому я не мала жодного сумніву! – знову посміхнулася Ганна. Її щасливе обличчя з рум'янцем після верхової їзди на свіжому прохолодному повітрі виглядало по-особливому привабливо, примушуючи серце Івана тьохнути від згадки про чутки, якими гуділо в полку.

– Але годі розмов, – підвів підсумок Омелько. – Он до нас їде хтось із козаків, і б'юсь об заклад, що він розповість нам про якусь дичину, що її вони вислідили і готові підняти нам на втіху!

Тим козаком виявився Микола Охріменко. Він і справді мав новини про дичину, на яку козаки натрапили і готувалися погнати на номери після того, як бу-

дуть готові організатори полювання – Богун з Ганною і Омелько.

– Сікач сильний, не менше, як двадцять пудів, пане сотнику, – стурбовано попередив він. – Я волів, аби пані не піддавала себе небезпеці.

– Але я з Богуном! – не погодилась Ганна із запитливим поглядом чоловіка.

Здалеку почувся гавкіт собак.

– Скоро його піднімуть, – насторожився Микола.

– Тоді нам час ставати на номери, – Богун без зайвих слів зліз з коня і передав його джурі. Слідом за ним те саме зробили й Омелько з Ганною. Іван узяв у Охріменка дві майстерно оздоблені мисливські рушниці, перевірив, як вони заряджені і одну з них передав Ганні. – Забирайте коней, хлопці. Геть, усі геть!

І трійко мисливців швидко пішли до невеличкої балки, яка йшла вигинаючись на кілька верст від русла Південного Бугу і по підмоклій кризі, серед негустого минулорічного очерету якої загоничі мали погнати на них вепра. Слідом за ними подалися ще кілька озброєних мисливськими рушницями і списами козаків. Богун, як і решта мисливців, став за одним з дерев і завмер, прислухаючись до валування собак десь за вигином балки. Там, невидимі досі загоничі підняли вепра і гнали його на номери, заходили ззаду і з боків, йшли схилами балки з голосними розмовами, дзво-

ном і гуркотом тріщалок та бубнів. А десь попереду них мчав, рятуючи своє життя, очманілий від страху та ненависті до всього, що попадеться на шляху, двадцятипудовий клубок м'язів, озброєний довгими, гострими, немов клинок шаблі, іклами. Богун перевів очі на Ганну і ще раз пожалкував про те, що погодився на кількаденні упрохування взяти її на полювання і надати можливість прийняти справжню участь у ньому, а не таку, як зазвичай виділено дамам на шляхетних полюваннях у Польщі.

– Я вмію стріляти! – рішуче відмовлялася Ганна слухати доводи Богуна про неможливість участі жінки в такому небезпечному ділі, як полювання на вепра. Але як би там не було, він піддався на вмовляння, і ось тепер вона тут, поряд, стоїть, зодягнена в чоловічий одяг, який так пасує їй, як і все, що вона надягне, нетерпляче притискує до плеча невеличку мисливську рушницю.

Іван зробив непомітний для Ганни знак козакам, і ті наблизились до неї так, щоб у разі чого першими прийняти удар пораненої тварини на рогатини. Голоси погоничів стали більш відчутними, а гавкіт собак лунав, здавалося, зовсім поряд. Нарешті через хвилину почувся і несамовитий тріск очерету і кущів верболозу, що ними поросло дно балки, за яким до вух мисливців долетіло скажене рохкання вепра.

– Ну, з Богом, – перехрестився Омелько і притис приклад рушниці до плеча. Іван послідував його прикладу, що стосується Ганни, то вона вже кілька хвилин тримала рушницю біля плеча.

Тріск усе наближався, і в якусь мить Іванові здалося, що звір ось-ось виплигне на галявину перед ними, але пройшла ще хвилина, потім ще одна, а тріск і рохкання продовжувались. Вони ставали оглушливими, б'ючи, немов довбиш по блискучій поверхні литаври, по натягнутих струною нервах. У скронях швидко-швидко застукали молоточки. І от нарешті стіна очерету зненацька розкрилася, випускаючи з себе цілу хмару брудних бризок, грудок напівзамер-злої землі і того, на кого з таким нетерпінням очікували мисливці.

Він був і насправді велетенським, цей вепр, котрого немилостива до нього доля винесла на мисливську стежку після довгої і голодної зими. Довге, не менше двох футів рило, поросле чорною щетиною, маленькі, налиті кров'ю, очиці і гострі жовті ікла були зовсім поряд. Вони летіли, наближувалися зі скаженою швидкістю, приковували до себе захоплений погляд і примушували ціпеніти, як ціпеніє кролик перед пащею пітона – довершеною, безжалісною машиною вбивства. Час, котрий біг до цієї миті так швидко, застиг, перетворившись на цілу вічність.

Першим пролунав постріл Богунової рушниці, за ним, немов спущені натисканням одного пальця, сипонули снопиками іскор на порох пановок рушниці Омелька і Ганни. Звір, який після першого пострілу голосно завив і ледь-ледь змінив траєкторію руху, після двох других незграбно підскочив у повітря і важко впав на бік, з шаленою швидкістю б'ючи своїми короткими, увінчаними чорними копитцями ніжками, від чого в повітря мало не на два сажні здіймалися бризки й куски посивілої криги. Обидва козаки з рогатинами напереваги кинулися до звіра, але скоріше для того, щоб припинити муки нещасної тварини, аніж зупинити його нестримний, як здавалося кілька секунд тому, біг. Ще через хвилину все було скінчено. У повітрі забриніли радісні переливи мисливського ріжка, котрі сповіщали решті мисливців про щасливе завершення полювання.

Ганна першою опинилася біля поверженого вепра. Здивованими очима дивилася на лісового велета, що його, хоч вже й мертвого, міцно притискали до землі гострі рихви рогатин. Кров на мокрій щетині перемішувалась з брудом, а боки тварини дрижали під впливом останньої агонії згасаючого життя. Вона притислася до Івана, який підійшов і став поруч.

– Мені жаль його, такого великого і сильного, життя якого забрала поряд з іншими і моя рука, забрала

заради пустої втіхи і кількох митей бойового азарту, – сумно сказала вона.

– Не треба жалю, пані Ганно, – посміхнувся у відповідь на слова Ганни Омелько. – Ви відібрали життя цього вепра не задля втіхи і пустощів! Ви сміливо вийшли назустріч йому, адже наш життєвий уклад примушує нас полювати за дичиною, аби, споживаючи її м'ясо, жити самим. Вийшли і отримали перемогу в зовсім не простому двобої. Повірте, мені доводилося бачити, як вепри, багато менші за нашого, проривалися крізь заслони стрільців і страшно калічили мисливців. Усе чесно, пані Ганно. Ми просто виконуємо правила, писані нам самим Господом.

Ганна вдячно подивилася на Омелька, вона, очевидно відчувала каяття у вбивстві тварини. Іван лише посміхнувся:

– І це та сама Ганна, котра не давала мені спокою ні вдень ні вночі, примусивши взяти із собою на полювання?

– Так, Богуне, – відповіла тоном, котрий враз став багатозначним, Ганна. – Твоя відважна дружина насправді боїться багатьох речей і схожа у цьому на будь-яку з козачок на нашому хуторі.

Іван притис кохану до грудей:

– Немає потреби боятися!

Однак цього разу вона не відповіла посмішкою, ли-

ше якось сумно зітхнула і відвела вбік погляд вологих очей. Богун лише перезирнувся з Омельком. Той знизав плечима: мовляв, не знаю, що з нею. Невже здогадується про зміст принесеного напередодні листа від Нечая? Іван зітхнув і зробив спробу перевести ситуацію на жарт:

– А тепер, Ганнусю, за мисливським звичаєм я повинен помастити твої щічки кров'ю першої вбитої тобою тварини…

Поверталися, коли сонячний багрянець на заході підпалив пожежу, пофарбувавши видноколо десятками різноманітних гарячих тонів. Позаду на санях, запряжених двійком коней, везли впольованого звіра, котрий виявився навіть тяжчий за прогнозовані двадцять пудів. Козаки, передчуваючи гучний бенкет, котрий обов'язково мав супроводжувати таке щасливе полювання, були в піднесеному настрої. Жартували і сміялися, пригадуючи подробиці минулого дня. Намагалися завести безжурну бесіду й Іван з Омельком. Лише одна Ганна була мовчазна. Вона ледь-ледь посміхалася на Омелько ві жарти і тривожно позирала в бік хутора, немов відчуваючи щось недобре. Коли під'їхали на півмилі до частоколу, вона навіть звелася у стременах, виглядаючи щось попереду.

– Ось і вони, – нарешті мовила сама до себе. І лише тепер Богун помітив валку з кількох десятків комонни-

ків зі списами над головою, які їхали кроком у напрямку його хутора шляхом від Кальника. Попереду козаків їхав прапороносець з хоругвою, яка тріпотіла під ударами вітру, що посилювався. Не знайшовся, що відповісти, Іван. Замовкли тривожно і козаки. З нетерплячкою очікували, доки зблизяться з прибульцями.

Нарешті Іван зміг роздивитися на чолі валки полкового суддю Гавриловича, котрого бачив востаннє ще кілька місяців тому в Києві. Наблизившись, привітався з ним і ще кількома козаками, решті змахнувши головою.

– Радий дорогим гостям, пане Арсене, – доброзичливо мовив він до Гавриловича. – Чи справа, чи просто добра нагода вас привела до мене, але, не дивлячись ні на що, вам завжди раді і зуміють пригостити і надати відпочинок. Прошу ж до хутора!

Але Гаврилович лише похитав головою:

– Дякую за запрошення, пане Іване, але мусимо нині до темряви відвідати ще кілька хуторів. Отримай наказ полковника і бувай здоровий, – суддя простягнув Іванові сувій паперу, і Богун прийняв його, все зрозумівши. Надії на закінчення війни з ляхами і справді виявилися марними, починається її нове коло. Валка Гавриловича мовчки прослідувала повз притихлих козаків і зникла в наростаючих сутінках. Іван кинув погляд на сувій, що його тримав у руках, і подивився

на Ганну. Вона мовчала, і лише по тому, як зблідло несподівано її обличчя, він здогадався, що вона все зрозуміла.

IV

Пастка під назвою Збараж прийняла вороже військо вже кілька тижнів тому, а активних дій щодо штурму фортеці не було прийнято досі. Козацька старшина запитливо позирала на гетьмана, але покірно очікувала на його розпорядження, не ризикуючи виявити невдоволення Хмельницьким, яке росло ще з минулорічної заборони штурму львівських мурів і збору контрибуцій, котрі фактично означали відмову від подальшого наступу на Польщу. Дещо настрої поліпшилися після поновлення наступу і оточення під невеличкою фортецею на західному Поділлі нової польської армії на чолі з Фірлеєм, Лянцкоронським, Остророгом і Вишневецьким, але тепер потроху знову починало зростати невдоволення нерішучою, як на козаків, поведінкою гетьмана, адже ні для кого не було секретом, що Ян Казимир швидкими темпами збирає шляхетне посполите рушення і дуже скоро з'явиться тут, ставши навпроти Збаража. Проте цього разу гетьман виявив свій гарячий норов, і невдоволені були змушені проковтнути язики – якщо під Львовом їм давали сказати свою

думку, хоча й не надто до неї прислухалися, тепер дали зрозуміти, що такі розмови призведуть до таких небажаних для них наслідків, як відсторонення від керівництва реґіментами війська, полишення займаних посад, суд і навіть страта. Утім, до цих невдоволених не належали ані полковник Данило Нечай, ані його права рука – Іван Богун. Нечаєві коли й щось і не подобалось, він мав за необхідне тримати свою думку при собі, Богун же не вбачав у діях гетьмана нічого поганого. Він розумів: військо гетьмана знаходиться на самому початку довгої і важкої облоги. Такі фортеці, як Збараж, неможливо взяти так, як зробив це він, Богун, з Тульчином. Їхня осада потребує наполегливості, доброго знання фортифікації і методів осади фортець. Цього, на жаль, недоставало козацькому війську. Не звикли мужні степові захисники кордонів осаджувати міста, віддаючи більшу шану широкому полю і чесному мечу. Іван не раз обдивлявся в далекозору трубу вали Збаража. Він являв собою великий військовий табір, котрий оточував невеличку збаразьку цитадель, надто замалу для сорокатисячного війська, що його мали ляхи. Але це не був звичайний польовий ваґенбурґ. Вали Збаража більше походили на зірчастий форт із системою бастіонів і укріплень, які могли протистояти масованому артилерійському вогню протягом довгого часу, кілька ліній заповнених водою ро-

вів і укріплених кам'яними підмурками редутів затримували б при нагоді лави штурмуючого війська і давали б змогу найбільш ефективно працювати фортечній арматі, а чотири високі вежі сторожко позирали на всі сторони світу, охороняючи ворота табору. Уродженець далекої Лотарингії, великий майстер і знавець фортифікаційних споруд, пан Дюбуа доклав немало зусиль задля того, щоб перетворити Збараж на неприступну фортецю, яка б годилася для захисту сорока тисяч військового люду.

Теплої літньої днини десятого липня загальний штурм Збаража нарешті розпочався. Полки почали насуватися на польську лінію оборони з усіх чотирьох напрямків, покинувши коней у коші, до них приєдналися й татари, котрих цього разу очолював сам Іслам-Ґерай, вирішивши власною персоною бути присутнім під час битв, які обіцяли за своєю жорстокістю набагато перевершити Жовті Води і Корсунь – тепер кількість військ була на порядок вищою, а неприязнь козацької і польської націй давно переросла у відверту ненависть, з огляду на минулі бої, поразки й перемоги, вбивство тими, хто перебував тепер у ворожому таборі друзів та рідних, котрі стояли колись поряд у строю, а тепер були лише одними з тисяч жертв тієї війни.

Громами озвалися збаразькі бастіони, посилаючи десятки пудів розпеченої смерті в обличчя штурмую-

чим, вдарили з мушкетів мушкетери, а коли ті захиталися і притишили наступ, безстрашно кинулися на вилазку і довершили поразку першого штурму новими сотнями козацьких трупів. І не по одному козакові заплаче старенька матуся або затужить молода дружина. Довгими днями будуть стояти вони на околиці села, виглядаючи його, єдиного з-поміж інших. До сліз напружуватимуть очі, але вже ніколи не зможуть побачити його, загиблого серед буйства оскаженілої смерті на високих валах Збаража. Захлинулися кров'ю того тричі проклятого дня другий, а потім і третій штурм. І лише після того гетьманські джури понесли у війська наказ припинити безглузді спроби розбити лоба польські укріплення. Хоч обливалося кров'ю серце козацького гетьмана, коли бачив безглузде побиття козаків ще під час найпершого штурму, лише тепер він відводив полки.

– Навіщо, навіщо ти чиниш так, Богдане?! – люто зиркав на нього черкаський полковник Яків Воронченко, повернувшись із самого пекла, яке царювало під стінами Збаража, недбало стираючи рукавом каптана кров із розсіченої уламком картечі скроні. – Чи хочеш помстити ся нерозумним?! Немає там їх, там лише ті, хто підуть за твоїм наказом на смерть, не замислившись, чи вірним був той наказ!

Богдан відповів вогнистим поглядом своїх цигансь-

ких очей. Так, він розумів, про що мовить послідовник найулюбленішого полковника і костирського гетьмана Правобережжя, загиблого минулого року під Замостям від чуми – у війську все голосніше йде бродіння від появи невдоволених гетьманом, а декотрі й відкрито закидають йому нерішучість, зволікання замість активних бойових дій.

– Не смій, Якове! – люто вигукнув гетьман. – Не караю я їх, сам би радо груди підставив, якби міг ними всіх затулити! Гинуть вони, аби ляхів у безголовості нашій завірити, а заодно з тим усі слабкі місця оборони вивідати! Не можна інакше, Якове, ніяк не можна!

А коли втомлені й обезкровлені полки і татарські чамбули почали безладний відхід, відчинилися ворота польського табору, і пішло з воріт тих густими лавами комонне шляхетне лицарство. Вдарив закованим в броню гусарським кулаком князь Ієремія в саму середину козацьких порядків, а молодий Конєцпольський уже летів на чолі двох рейтарських рот назустріч татарам. І багатьох нових втрат зазнали того дня вояки гетьмана Хмельницького. Лише ніч своїм чорним простирадлом заспокоїла смертельні пристрасті на полі бою. А коли вона розвела запеклих ворогів, у таборі поляків було влаштовано гучний бенкет. Із сотнями діжок вина, цілими, запеченими на вертелі баранами й телятами, з музиками, голосними піснями і глузливим

реготом, котрим сп'яніле жовнірство знущалося над притихлим табором нападників.

– Цо, хлопи, безецники,[43] лотри, зазнали пшиємного привітання? – лунало з темного громаддя польських валів.

– Наче дурних бялоґлових, вас побили! І ще поб'ємо, слово гонору, поб'ємо!

– Хлопськими мармизами будемо годувати свиней! – летіло звідкілясь з напівбожевільним реготом.

Тихо в козацькому таборі. Лише стовбичать у примарному сяйві молодика постаті вартових, лише лунає з того боку, де розташувався татарський кіш, ридання плакальниць – Іслам-Ґерай втратив нині в бою славного батира. Не простого батира, мурзу, котрий обіймав посаду казнадара при ханському дворі.

Наступного дня безумний бенкет смерті з новою силою розпочався на укріпленнях збаразької твердині. І хоч Хмельницький дотримався усіх можливих пересторог, козацька кров знову щедро полилася на поле перед табором. Мушкетні кулі та картеч пробивали наскрізь в'язанки хмизу, що їх несли перед собою для захисту козаки, а шмигівниці, вогнем з яких гетьман планував примусити поляків ховати голови і зменшити зливу вогню, діяли вкрай неефективно, влучаючи кулями своїх фальконетів, гаківниць і полугаків у зем-

---

[43] *Безецник (заст.)* – нечестивець, негідник.

лю валу. У двох місцях навіть розпорошили власну батаву, помилково взявши занадто низький приціл і пославши десяток зарядів у спину своїм же піхотинцям. Але козаки йшли, йшли не зважаючи на ревучу смерть, котра чигала на них зовсім поряд. Вони знову і знову перешиковувались, виконуючи накази бойових сурем, відповідали злагодженими залпами мушкетів, засипали ворожий окоп гострими стрілами. Відходили і знову йшли, на приступ, падали і піднімалися, схрещували клинки шабель із жовнірами, яких вів на вилазку сам князь Вишневецький. І знову нічна темрява примусила відступити козацькі полки, а гербові штандарти Вишневецького, Фірлея і Остророга залишилися увінчувати польські укріплення. Гордовито майоріли вони над полем, заваленим тисячами трупів безталанних нападників. Жовніри, хоч тепер і тверезі, і тієї ночі продовжували дражнити козацьку варту, насміхаючись з невдач Хмельницького. Але не так бадьоро, як напередодні, лунали у темряві їх глузливі голоси – після денного штурму у фортеці закінчувався порох і заряди до гармат і мушкетів, а це свідчило про те, що наступні дні принесуть смерть і до їхнього табору, до цієї пори лише кількома сотнями захисників задобрену в польському стані.

І наступного ранку ангел смерті таки похазяйнував у Збаражі – зранку Хмельницький, вбачаючи неможж-

ливість взяти фортецю одним потужним ударом, узяв її під приціл своєї армати. Вкрилися хмарами білосніжного диму позиції козацьких нотшлянг, кулеврин, фальконів і важких мортир, посипалися на ворожий окоп «залізні буханці» і несамовито шиплячі розривні гранати, полетіли, розриваючи на частини вози на периметрі табору, сковані міцним ланцюгом кніпеля.[44] Вдарили кілька десятків гармат і з татарського коша – там запрацювала армата ханської гвардії.

Годину, за нею ще одну і ще кілька продовжувався обстріл польських позицій, лише цього кривавого ранку показавши захисникам Збаража, у якому відчайдушному положенні опинилися вони, оточені втричі переважаючим їх противником, відрізані від Польщі і можливості отримати підкріплення або поповнити військовий припас і харчі. Ледве встигали челядинці гасити пожежі від розривів гранат, ризикуючи життям під шквалом вогню, боялися виткнути голову з-під возів перелякані жовніри, котрі глузували над козаками вночі. А після обіду Хмельницький знову повів у бій штурмові колони, і бачить Бог – зовсім близько було до перемоги козацтва і краху сорокатисячно-

---

[44] *Кніпель* – заряд для гладкоствольної артилерії, який уявляв з себе дві залізні кулі, скріплені ланцюгом або залізним стержнем. Найчастіше використовувався на морі для пошкодження такелажу ворожих кораблів.

го польського війська, так необережно кинутого королем і сеймом назустріч двохсоттисячній козацько-татарській армаді. Сім разів підіймав козаків на штурм басовитий рокіт військових литавр, і сім раз відходили вони побиті, але не переможені. Майже до вершини окопу добігали по драбинах розпалені боєм запорожці, на шаблі брали, відтісняючи поляків все далі і далі. Уже в'ється у струменях вітру горда хоругва Запорізького війська, увінчуючи лядський окоп, летять донизу понівечені трупи польських жовнірів, відчайдушно волають поранені шляхтичі, падають під ноги оскаженілим козакам родові герби, котрі дотепер стояли на валу, надаючи сили захисникам. І дехто з польських рейментарів навіть готувався віддати наказ з боями відходити до замку, коли зненацька стишили нападники силу своїх атак. Спочатку татарські чамбули, а за ними й козацькі полки почали відходити, стріляючи наостанок, до периметра власного табору. Люди, вичерпавши сили і лють, покидали подальші спроби домогтися перемоги того кривавого дня. Лише поодинокі постріли гармат продовжували тримати в напруженні захисників Збаража, готових кілька хвилин тому піддатися паніці перед лицем неминучої поразки.

Наступного дня все було повторено знову. Страшними були у своїй люті запорожці, зневажаючи смерть, кидалися вони на ляхів знову і знову. Відкочували-

ся, перегруповувалися і знову йшли на приступ ненависного їм окопу. Через рівні проміжки часу від ставки Хмельницького подавалося гасло, і козацька піхота відходила відновлювати сили, замінювати поранених і убитих на нових бійців, а на табір поляків знову і знову валилися тисячі пудів розжареного чавуну, відшукуючи все нові й нові жертви за високим окопом. Здавалося, ніщо не зможе протистояти такому обстрілу, але ось він припинявся, знову кидалися на штурм козаки і знову були відкинуті – немов казковий фенікс із попелу, повставали захисники Збаража і мужньо давали відсіч, подвоюючи і потроюючи втрати армії гетьмана України.

Не втримався славний полковник Кіндрат Бурляй, підскочив на гарячому коні до Хмельницького, рвонув срібну застібку киреї, геть відкидаючи від себе кармазинову одежину і залишаючись лише у блискучому перському панцирі й широких червоних шароварах.

– Дозволь, батьку, сам поведу козаків! І знай: або принесу тобі голову Яреми, або не побачиш ти мене більше, славний гетьмане!

– З Богом, полковнику! – лише вимовив Хмельницький.

І кинулися на бастіони Фірлея відчайдухи гадяцького полку під проводом Бурляя. Досвідчений старий полковник Бурляй. Не раз він водив запорожців у похо-

ди і повертався з великою славою і доброю здобиччю. Громив у Дикому Полі татарські чамбули, підставляв груди під постріли лядських гармат і біг драбиною на мури Синопу. Міцно, немов хорт у здобич, вчепився він у ділянку угорських ландскнехтів Адама Фірлея на валу польського табору. Мить – і ось уже срібляста кіраса полковника виблискує у спекотних променях липневого сонця на вершині окопу, ще натиск – і прорвано захист, линули різнобарвні лави Гадяцького полку у пролом, кинулися по тілах побитих угорців і зчинили шалену бійку всередині табору.

– Молодець! Ох, молодець, Бурляю! Ох, добре подбав! – захоплено вигукнув Хмельницький і повернувся до почту, – негайно дати допомоги! Нечай, Морозенко, Чорнота! Всі уперед!

Але що це? Тисячною лавиною вибігла в поле польська кіннота, очолювана Олександром Конєцпольським, відрізала авангард нападників, що хазяйнував у польському таборі, від полків, котрі кинулися на допомогу Бурляю. Швидко вишикувалися клином важко озброєні гусари і кинулися нестримним потоком, зі страшними трисаженними списами напереваги, усе швидше і швидше пускаючи коней. Немов ніж у масло, увійшли вони в хмару не готового до такого розвитку подій полку Якова Воронченка і втягли його в бій, даючи можливість хоругві драгун на чолі

з Мареком Собеським розправитися з нахабною ворожою піхотою, яка опинилася відрізаною від решти козацького війська, серед моря жадаючих їхньої крові поляків. Один за одним попадали відчайдухи, обливаючись гарячою кров'ю. Загинув у бою і славний завойовник Синопу, гадяцький полковник Бурляй, отримавши смертельний удар важкої польської карабели від ротмістра Пшиємського. Так трагічно закінчився штурм, котрий замалим не приніс козакам жадану перемогу. Мовчав Хмельницький, позираючи на загибель козаків Бурляя в далекозору трубу. Не дорікав ні Воронченку, ані Нечаю, які, опустивши голови, знаходились поруч. Розумів-бо: полковники та їхні козаки зробили все, що було залежним від них. Зрадила козаків примхлива фортуна.

Пізно ввечері того ж дня поляки все ж полишили східний і західний вали, за які протягом усього цього часу точилися найбільш запеклі сутички. Вони йшли з них, але йшли непереможеними – князь Вишневецький, котрому Лянцкоронський, Фірлей і Остророг фактично передали керівництво обороною його родового міста, що ним був Збараж, вирішив запобігти в подальшому таким інцидентам, який був сьогодні під час прориву Бурляя, і відводив військо на раніше приготовані позиції ближче до стін замку, зменшуючи таким чином довжину лінії оборони. Тепер йому ніхто не за-

важав так чинити, хоча ще напередодні всі рейментарі, як один, обурювались критикою князя на надто велику площу табору і довжину його окопу.

Наступного дня штурми продовжилися, хоча й не так запекло, як напередодні, – козаки вирішили відбити в поляків частину табору, на якій було розташовано основний колодязь, погіршивши тим самим становище з питною водою в стані обложених, але їхні спроби були марними – зменшення периметра оборони настільки зміцнило її в поляків, що будь-які атаки з легкістю відбивалися шквалом мушкетного вогню. Починалася довга і виснажлива для обох сторін облога.

V

Ранковий вітерець швидко розвіяв легку імлу на сході, і серед чистої блакиті почало наростати рожеве сяйво, котре, повільно запалюючи виднокрай, переростало у все більш гарячі тони і нарешті вихопилось з-за обрію вогнистим сонячним диском. Кущі ліщини на краю табору ледь-ледь зарухалися, виблискуючи діамантами роси на свіжій зелені листя, а повітря срібним дзвоном наповнив різноголосий пташиний спів. Але не довго лунав він, потривожений грою бойової сурми, тупотом копит, стуком сокир і голосами багатьох тисяч людей. Козацький обоз, який, немов

хвиля прибою крихітний морський острівець, оточував Збараж, прокидався після недовгого чутливого сну, готуючись з новою силою продовжити атаки на непокірне місто, котре стало могилою вже для кількох тисяч козацького лицарства.

Іван Богун покликав джуру і наказав принести умитися. Той не примусив на себе довго чекати – за хвилину глечик із джерельною водою, дерев'яне відро і білосніжний полотняний рушник були перед наметом. Іван з насолодою умився і розтерся рушником. Кинувши його джурі, випростався і подивився довкола. Першим, що кидалося в очі, були високі вежі десяти гуляй-городів, котрі застигли перед окопом козацького табору, примушуючи будь-кого з тих, хто побачив би їх, дивуватися наполегливості й майстерності людей, котрі змогли побудувати ці диво-споруди. Кожна мала не менше семи сажнів заввишки, увінчана на верхівці майданчиком, схожим на верх фортечного муру, з бійницями і обтягнутими воловими шкурами зубцями. Нижче майданчиків гуляй-городини поступово розширювались і закінчувались за три фути від землі міцними чотирикутними платформами, кожна з яких сиділа на п'яти парах велетенських, зроблених із суцільної дубової деревини, без шпиць і ободку, коліс. Проміж верхнім майданчиком і нижньою платформою, доповнюючи схожість цієї рухомої фортеці з фортецею

справжньою, розташовувались кілька рівнів настилів для розміщення живої сили, десятки бійниць для рушниць і артилерії. Грізними вартовими стояли готові до бою гуляй-городи навпроти затихлого польського табору. Саме на цей день Хмельницьким було призначено штурм за допомогою гуляй-городів. Штурм, на який гетьман покладав усі свої надії.

Після сніданку сотні й полки почали шикуватися для наступного штурму – процедура, яка стала вже звичною тут, під Збаражем. Люди йшли на криваву бійню, як на звичайну повсякденну працю. Почали підготовку для відбиття нападу й на польському окопі – там діловито походжали гармаші біля гарматних позицій, виїздили кіньми блискучі рейментарі, шикувалися в каре ландскнехти.

Іван відшукав очима полковника Нечая, котрий у супроводі полкової старшини знаходився біля однієї з пересувних веж, і поквапився до нього.

Данило Нечай востаннє обдивлявся гуляй-город, віддаючи необхідні розпорядження підлеглим, коли побачив Богуна.

– Здоровий будь, пане Іване! – привітався він. – Добрий задум, побий мене грім, як не добрий! А ось ти як вважаєш? – Нечай поплескав долонею по одній з тесаних колод, з яких було побудовано вежу.

– Не знаю, – знизав плечима Іван. – Будемо мати

надію, що вони виконають покладене на них завдання.

– А ти, я бачу, не поділяєш захоплення ними більшої частини нашого війська!

– Я волів би захоплюватись цими гарними спорудами, коли вони стоятимуть біля стін Збаража, і захоплюватись, знаходячись на тих самих стінах.

– Добра відповідь! Я, власне, не маю жодних сумнівів у такому розвитку подій. Але що тебе привело до мене, Богуне, справи чи просте бажання привітатися з побратимом?

– Є деякі думки, – задумливо обдивляючись ворожий окоп, мовив Іван.

Нечай одразу ж сплигнув з коня на землю і взяв Івана за лікоть:

– Пройдімося.

Вони швидко відійшли кроків на сто від гуляй-городин, наблизившись до стін Збаража майже на відстань мушкетного пострілу.

– Кажи, що надумав, – звернувся нарешті до Івана Нечай.

Богун вказав на високий вал ворожого окопу:

– Гуляй-городи мають підійти впритул до стін і своїм вогнем примусити ляхів зменшити опір, надаючи можливість штурмовим колонам наблизитись і розпочати штурм, так?

– Вірно, – погодився Нечай.

– Отже, – продовжив Іван, – основні бойові дії розгорнуться тут, з цього боку міста?

– Саме так.

– Але ж і ляхи на це розраховують, тож для боротьби з гуляй-городами стягнуть сюди найбільш можливу кількість війська і армати. Нашим вежам буде протистояти потужний вогонь десятків гармат.

– Я не розумію тебе, Іване, – знизав плечима Нечай, – ти оповідаєш те, про що мені добре відомо. Гуляй-городи спроможні витримати влучення досить великих гармат, не говорячи вже про мушкетний вогонь, до якого вони взагалі нечутливі.

– Я й не беру цього під сумнів, – не вгавав Іван. – Мене більше турбує можливість примусити їх рухатися. Але зараз не про те. Якщо поляки змушені стягнути сюди великі сили, вони тим самим оголюють оборону на інших дільницях, чи не так?

Нечай посміхнувся.

– Он ти про що! Ну, не гнівись, пане Іване, ми тут з гетьманом теж не корову з глини ліпили, теж думали-гадали, як нам краще ляха обійти. Хоча й найбільша кількість жовнірів, без сумніву, збереться саме тут, штурм протилежної стіни, як і двох інших, буде мало схожим на прогулянку. Укріплення залишаться, а на них і малий відділ війська буде спроможний витрима-

ти атаки тисячного загону. Одне слово, атаки на решту валів Збаража доручено татарам Іслам-Ґерая.

Іван покрутив головою:

– Не найкраща думка.

– Ну що ти будеш з таким робити! – обурився Нечай. – Це думка твого гетьмана, сотнику.

– І все ж я не змінюю свого ставлення – то не найкраща думка!

– Що ж запропонуєш ти?

– Даниле, татари не підуть на штурм, обмежаться обстрілом валів, тобі це відомо не гірше ніж мені. Тож тисячний загін добрих козаків зумів би тут зробити багато більше, аніж уся кримська орда.

– І тим загоном має стати сотня мого полку на чолі з Богуном, – докінчив за Івана Нечай.

– У загальних рисах саме так.

– А як щодо викладу твоїх думок Хмельницькому особисто? Розумієш, ми працювали над планом сьогоднішнього штурму кілька ночей, тож мені здається, що йому вельми не сподобається втручання у справи генеральної старшини.

Іван не розгубився:

– Веди мене до гетьмана.

Нечай якусь мить помислив, після чого посміхнувся і поплескав Богуна по плечу.

– Упізнаю нашого Богуна. Ну що ж, до гетьмана, то

й до гетьмана!

Хмельницький зустрів друзів не те щоб непривітно, але без особливого ентузіазму. Він заклопотано радився з Виговським, Морозенком і Чорнотою, тож погодився вислухати Нечая не одразу. Нарешті махнув йому рукою:

– Кажи, пане Даниле, чого хотів, та не барись, ось-ось даю сурму «до бою».

– Та, власне, хотів говорити не я, а ось він, – вказав Нечай на Богуна і підбадьорливо йому підморгнув.

Іван вирішив іти на прорив:

– Вислухай, батьку, не відберу в тебе багато часу.

Хмельницький пильно придивився до Богуна.

– А, це ти, сотнику. Ну, кажи вже, що маєш.

– Пан Данило мовив: протилежний напрямку атаки вал міста обложать татари?

– Вірно пан Данило мовив, – погодився Хмельницький.

– То не найкраща думка!

– Що?! – Хмельницький перевів погляд на Нечая. Той лише знизав плечима, мовляв, я йому казав. – Що ти верзеш, сотнику?

– Те, що татари не підуть на приступ, ваша ясновельможність, – не здавався Богун. – Вони не звикли лізти на вали. Дозволь це зробити моїм козакам!

– Ви потрібні мені тут. Коли гуляй-городи підійдуть

до валу і подавлять опір лядської піхоти, полки повинні кинутися на штурм лавиною, штормовою хвилею! Як можу розпорошувати сили?

– Усього тисяча, пане гетьмане! Повірте, ми зможемо зробити багато, посіявши паніку в лядському стані. Це зіграє на руку атакуючим полкам набагато більше, аніж лемент татар під валами, їхні стріли.

Хмельницький почав червоніти, і усі, хто добре його знав, зрозуміли – гетьман ось-ось вибухне нестримною люттю, як це завжди бувало, коли хтось з підлеглих легковажно сперечався з ним за неприйнятних для суперечок обставин. Богун завмер, сміливо позираючи в очі Хмельницькому.

– Добре, – нарешті сказав Хмельницький, коли напруга від конфлікту, який ось-ось мав розпочатися, набула найбільшої своєї сили. – Нехай буде по твоєму, сотнику. Татари дійсно не найкращі вояки, коли доводиться воювати з укріпленими таборами. Веди своїх людей на східний вал. Але пам'ятай – за кожен прорахунок переді мною особисто будеш одвіт тримати. Не перед Нечаєм!

– Дякую, батьку, – схилився в поклоні Богун. – Я виконаю все, що лише в силах людини.

Хмельницький відвернувся, даючи зрозуміти, що аудієнцію закінчено. Коли поспішали назад, Нечай, здивовано подивившись на Богуна, мовив:

– Я завжди знав, що ти упертюх, Іване, але щоб настільки… Ти знаєш, Хмельницький у хвилини люті стає справді нестримний, міг би навіть і закувати тебе в кайдани.

– Не закував.

– Так. Одне можу сказати напевне: тепер він тебе добре запам'ятав. Краще навіть, аніж після Тульчина.

У відповідь на Нечаєві слова над козацьким табором високою нотою забринів сигнал сурми. Пролунавши уперше від ставки гетьмана, він швидко пролетів, дублюючись над полками навсібіч велетенського табору осадників.

VI

Ревіння гармат з протилежного боку збаразьких укріплень було настільки сильним, що в ньому годі було й намагатися почути окремий постріл. Уся артилерія Хмельницького працювала з найбільш можливим темпом, намагаючись подавити позиції ворожих гармат і підготувати штурм гуляй-городів ще до того, як вони вирушать у свій шлях, витримуючи постріли польських гармат.

– Скільки вони вже товчуть? – запитав Богун у Нечипоренка, котрий лежав поряд, придивляючись до польського валу, до якого було не менше двох сотень

сажнів відкритої, перекресленої сіткою рівчаків і засік місцини.

– Годину.

– Скоро й підуть, – завважив Омелько, котрий знаходився праворуч від Богуна. – А за Савкою й слід прохолов.

Ззаду затріщали кущі верболозу, і з'явився захеканий Савка Обдертий у вимащених в багнюку кунтуші і шароварах. Мовчки зняв шапку, витер нею піт з чола і дістав з китиці люльку. Неквапно наклав у неї тютюну, запропонованого Нечипоренком. Розпалив від поданого ним же труту, затягся димом, і лише тоді почав доповідати:

– Нічого страшного. Жовніри на валу, звичайно, є, бачили й кілька фальконетів, але ніц надзвичайного. Можна брати. Тоді, перед шатром Павлюка, складніше було, – він підморгнув Івану і зайшовся хрипким сміхом, після чого вказав на недалеку від них ділянку валу. – Дивися лишень, сотнику. Он ту купку дерев бачиш?

Іван поглянув на кілька хлипких ясенів неподалік ворожих укріплень.

– Так.

– Туди краще не лізти, там вовчі ями, якірці, ще бозна-яке лайно. А ось праворуч, тобто ближче до нас, вал на протязі добрих двохсот аршин обкопано

лише неглибоким ровом, місцина суха, рівна. Туди потрібно ставити драбини.

– Так і вчинимо, – погодився Богун. – Дочекаємось лишень, доки татари почнуть їх скубти, тоді нам менше уваги приділятимуть. Гуляй-городи, я думаю, ось-ось вирушать.

– А я про що? – Савка відкинувся на спину, кілька секунд покрутився, зручніше вмощуючись на траві, і нарешті затих, накривши обличчя шапкою. Богун зовсім би не здивувався, якби він цієї хвилини голосно захропів.

Тисяча двісті козаків Іванової сотні розташувалися, принишкнувши в підліску неподалік від східного валу збаразької фортеці, очікуючи на команду кинутися на штурм. Поруч з козаками, поділеними Богуном на відділки по п'ятдесят шабель, лежали довгі штурмові драбини, зроблені таким чином, що по довгих їх щаблях одночасно могли підніматися принаймні троє бійців.

За чверть години у звуках канонади з протилежного боку Збаража дещо змінилося – артилерія Хмельницького зненацька замовкла, вибухаючи тепер лише поодинокими пострілами, натомість ожила, розпочавши жвавий обстріл, армата осаджених. «Гуляй-городи, – подумав Богун, – а поодинокі постріли наших, то встановлена на них армата». Він пожалкував, що не

може бачити рухомих фортець на власні очі, але одразу ж відкинув цю думку. Потрібно було зосередитись на своєму завданні. Іван підняв голову і почав відшукувати поглядом татарські чамбули, про присутність яких говорили віддалене іржання коней, тупіт сотень копит і різкі крики вершників. Не дивлячись на увесь шум і метушню, зчинену татарами, самих їх Іван побачити не зміг. Як він і припускав, мурзи не поспішали кидатися на ворожі укріплення, хоча й не відступали далеко від стін. Така війна зовсім не пасувала кочівникам, які звикли діяти виключно як легка кавалерія, тобто швидкими наскоками і обстрілом. Зненацька Богун відчув, як йому на обличчя впала дощова краплина, потім ще одна, і ще. Він поглянув на небо – хмари, котрі почали збиратися після світанку, нарешті згустилися і розродилися рясним дощем. Утім, подумав Богун, дощ більше завадить ляхам, аніж йому – під час штурму захисники фортеці значно більше покладаються на вогнепальну зброю, аніж ті, хто із шаблями в зубах дереться штурмовими драбинами. Але як то там важкі гуляй-городи? Адже затягнись дощ надовго, вони неодмінно зав'язнуть у баговинні! Усе ж довго цим перейматися в Івана не було часу – навіть з місця, де він знаходився, було помітно, що на валу фортеці жовніри жваво перебігають, зникаючи, очевидно, у напрямку протилежної стіни. З кожною хви-

линою їх ставало все менше, доки не залишилося на протязі всього західного окопу не більше двох-трьох сотень. Дощ все усилювався, і хоч він не був надто густим, але схоже на те, що затягло надовго. Усе ж поки що від східних укріплень чулася сильна стрілянина.

– Давай наказ бути напоготові, – повернувся Іван до Нечипоренка.

– Слухаю! – осавул швидко зник у підліску.

Ще кілька хвилин лежали мовчки, очікуючи появи татар, котрі мали відвернути на себе увагу тих захисників, які ще залишалися на західному окопі, і дати можливість козакам хоча б без втрат наблизитися і встановити драбини. Однак час ішов, а жоден з татарських вершників не наблизився до фортеці. Нарешті Богуну обридло таке очікування – він уявляв, який запеклий бій точиться на протилежному боці фортеці.

– Досить! – нарешті вигукнув він і піднявся в повний зріст, оголюючи шаблю. – Уперед, молодці, за Україну! – і першим кинувся до окопу, котрий височів над навколишньою рівниною на добрих десять сажнів, наїжачившись колами і хитромудрими пристосуваннями, спрямованими на швидке доправлення всякого, хто надумає дертися на вал, до кращого світу. За сотником, поволі розтягуючи шеренги на сотню аршин праворуч і ліворуч від Богуна, кинулися козаки, несучи штурмові драбини.

Відстань, яка відокремлювала їх від окопу, пробігли за кілька хвилин так, що картеч кількох невеличких гарматок вразила не більше десятка козаків. Вони так і залишилися лежати на килимі трав, стікаючи кров'ю, решта ж їхніх товаришів перехопила драбини з їх рук і продовжила біг. Більше стрілянини з гармат не було – щоб перезаряджати гармати під струменями проливного дощу, про це не могло бути й мови, з окопу озвалися лише кілька десятків мушкетних пострілів. Козаки вже долали рів і з хрипкими криками починали зводити вгору драбини. Одна за одною ставали вони, з глухим стукотом притискаючись до частоколу на верху окопу, і ось вже ціла сотня козаків одночасно дереться по них, намагаючись якнайскоріше видряпатись і зчепитися з ворогом у шабельному бою, уникаючи небезпеки від падаючого каміння, окропу і киплячої смоли, якими зазвичай зупиняли нападників захисники фортеці. Скоро згори і точно посипалися великі уламки каміння, кілька драбин повільно відірвалися від частоколу і, спочатку завмерши у вертикальному положенні, поступово набирали швидкості й почали завалюватись назад. З криками і стогоном на землю посипалися козаки.

– Уперед, молодці, на вали! – кричав Богун, стоячи поблизу однієї з драбин, і голос його тонув у лементі тисячного натовпу, який утворився під окопом і швид-

ко втягувався вгору драбинами, які ляхи ще не встигли зіштовхнути. Але ось козаки підняли і ті, котрі було скинуто, встановлюючи їх на попередні місця, і на окопі з кожною хвилиною почало прибувати нападників. Помітивши це, Богун перехопив лезо шаблі зубами і швидко подерся вслід за рештою розпалених бойовищем козаків. Зараз його місце було там де знаходилася більша частина його реґіменту.

На окопі царювало справжнє пекло. Кількість жовнірів, котрі залишилися на захисті західної частини табору, була підрахована, як виявилося, досить неточно – їх було принаймні вдвічі більше, аніж очікував Богун. Вони, не жалкуючи себе, кидалися назустріч козакам, збивали їх з окопу пострілами мушкетів і гаківниць, кидали вниз на голови нападникам каміння, важкі дерев'яні колоди, діжі і все, що потрапляло під руку. Не пройшло і хвилини після того, як перші з козаків ступили на стіну, і дошки галереї, де точився бій, стали настільки слизькими від крові, що по них було складно пройти, не послизнувшись. Крики поранених і хрип умираючих змішувалися із дзвоном бойової криці.

Богун, піднявшись на вал, одразу ж приєднав свою шаблю до решти атакуючих козаків. Він швидко розчистив собі шлях до вузьких сходів, котрі вели з верхньої галереї всередину польського табору і, гукнувши кількадесят найсправніших рубак, кинувся вниз, ма-

ючи на меті перерізати шлях ляхам, котрі мчали на допомогу тим, що терпіли поразку на валу. Зчинився жорстокий бій уже всередині укріплень. Вишневецький, якому доповіли про прорив козаків на західному мурі, зрозумів свою помилку і віддав наказ повернути туди піхотну хоругву угорців, але позиція, зайнята козаками, була настільки вдалою, що вони з легкістю змогли протистояти угорцям, які переважали їх втричі, – затиснуті проміж двома приземистими будівлями, котрі тулилися до валу з внутрішньої сторони, козаки були добре захищені з боків, тож кількість нападників для них не мала великого значення. Крім того, дощ, який ще посилився, зовсім розмочив порох на пановках мушкетів, роблячи марними будь-які спроби вибити козаків за допомогою мушкетних залпів. Тим часом на верху кількість козаків усе збільшувалась, і скоро впав бездиханним останній з жовнірів, які так запекло обороняли свою ділянку муру. Услід за цим стишили натиск угорці. Вони добре бачили, що не зможуть уже допомогти своїм товаришам, тож обмежилися тільки тим, що локалізували ворожий прорив і швидко почали намощувати нову лінію захисту з возів, камінних брил, котрі лежали тут купами і повинні були в разі необхідності бути піднятими на стіну і скинутими на голови нападникам, з діжок і якого завгодно сміття, що його лише змогли знайти. Козаки, безсилі завади-

ти роботі ворожих жовнірів, застигли, наставивши перед собою алебарди і списи, відібрані у ворога. Ситуація почала ускладнюватися. Богун зрозумів: якщо дати ляхам закінчити побудування нового валу, козаків буде відрізано від решти табору, і всім, чого вони змогли добитися, буде той крихітний шматок ворожого табору, на якому вони тепер стояли. Потрібно було розвивати успіх і відтягувати на себе найбільш можливу кількість ворожих сил. Повернувшись сходами на вал, він наказав завалювати галерею праворуч і ліворуч від місця прориву камінням, маючи на меті перешкодити польським воякам обійти козаків і оточити їх всередині табору. Потім гукнув Миколу Охріменка, який саме пробігав поруч, поспішаючи на допомогу тим, котрі стримували угорців усередині окопу.

– Слухаю, пане сотнику, – одразу ж схилив голову у мідній місюрці Микола.

– Підеш до Нечая…

– Та я…

Богун піймав козака за відвороти кільчастого панцира і різко струснув, аж задзеленчало:

– Мовчати, скурвий сину! – якщо в більш спокійний час Богун і погоджувався терпіти напівпанібратське поводження молодого Охріменка, то цієї хвилини він був готовий навчити Миронового малого військовій дисципліні найбільш прийнятними методами. – Як

смієш?!

Микола все зрозумів з першого разу:

– Усе виконаю! Наказуй, пане сотнику!

– Ану прожогом до Нечая! Скажеш: ми захопили окоп, нехай дає підкріплення. Доки ляхи зайняті на східному валу, можемо вчинити сальву під стінами збаразького замку!

Охріменко кивнув і швидко зник. Іван, залишивши на валу біля завалів, котрі відокремлювали зайняту ними частину від решти укріплень, сотню козаків, озброєних алебардами і бердишами, з рештою кинувся вниз. Скоро бій з новою силою закипів на імпровізованому валу, що його спішно утворювали угорці.

Богун встигав бути одразу і на правому, і на лівому крилі своєї невеличкої батави, і в її центрі, показуючи приклад козакам і підтримуючи їх бойовий дух, котрий почав вже підупадати з огляду на те, що сили були надто вже не рівні. Їм ще вдалося захопити недобудований угорцями периметр, але просунутися далі годі було й думати – на допомогу ландскнехтам були відряджені ще кілька піхотних загонів, і тепер усі сили необхідно було зосередити на тому, щоб втримати те, що було захоплено, до підходу підкріплень. Тож вирішено було використовувати вози і купи сміття, нанесеного ворожими жовнірами як власну лінію оборони. Жовніри, відкинувши непотрібні тепер мушкети, лізли

на неї, але один за одним падали під ударами козацьких шабель, злітали в повітря на кінчиках списів, помирали із роздробленими келепами і боздуганами головами. Кров і дощова вода змішувались на подвір'ї польського табору, утворюючи страшні червоні калюжі, у яких лежали розкинувшись десятки вбитих.

До Богуна, котрий саме відбивав удари кількох ворожих жовнірів, підбіг Охріменко, дуже вчасно простромивши одного з угорців довгою рихвою алебарди.

– Не буде допомоги, пане сотнику! – прокричав він у саме вухо Івану, і той від несподіванки ледь не пропустив удар палаша, спрямований йому в живіт. Відбив у останню мить і, зацідивши ландскнехту в скроню закутим у залізну рукавицю кулаком, відійшов назад. Козаки одразу ж за ним зімкнули лаву, продовжуючи відбивати напади жовнірів, котрі ставали все більш млявими.

– Як то не буде? – вхопив він за плече Охріменка. – Адже ми вже в таборі! Ми захопили частину стіни, вони що там, подуріли?!

– Усе дуже погано, батьку, – видихнув козак, – штурм гуляй-городів захлинувся, скоро тут буде половина ворожого війська. Потрібно поспішати, аби врятувати сотню, інакше вони перетворять захоплене нами на справжній мішок!

– Як захлинувся?! – не повірив Іван власним вух-

ам. – Та що ти кажеш… – він зненацька зрозумів, що вже кілька хвилин не чує шуму битви зі східного валу, увесь гуркіт бою лунав тепер саме з його, Богуна, невеличкого плацдарму. – Але це неможливо!

– Усе триклятий дощ! Гуляй-городини зав'язли в баговинні і зрушити їх з місця не під силу нікому! Ляхи регочуть з окопу, дивлячись, як братчики намагаються пересунути їх бодай на лікоть, але не спроможні зробити навіть цього.

Відповісти Богун не встиг. Він раптом побачив, як через залитий калюжами двір до них поспішає густий натовп польських піхотинців, озброєних довгими піками. Те, про що мовив Микола, починало збуватися – поляки перекидали на місце прориву купки відчайдухів свіжі сили, намагаючись оточити і знищити козаків.

– Назад! Усім назад! – забринів у повітрі, наповненому брязком заліза, напружений голос Богуна. – Відходимо до стіни! – І кинувся у зворотному напрямку, маючи на меті стати в першій шерензі бійців і стримати ворога на час, необхідний для відходу решти загону.

Удар польських пікінерів був приголомшливим. Одразу не менше десяти козаків опинились вибитими з батави і впали, зрошуючи землю червоною кров'ю, решта, щодуху впираючись ногами в слизьку землю, була відкинута в напрямку муру на добрих три сажні. Козаки рубали рихви жовнірських пік, вхоплювались за

них руками, намагаючись втримати ворожий натиск, але все далі й далі їхали слизькою глиною в напрямку окопу, на якому ще зовсім недавно отримали перемогу. Жовніри, вишикувавшись рівною шеренгою, впирались в землю широко розставленими ногами і з голосними видихами били піками в напрямку козацької батави. Били, здіймаючи лікоть лівої руки, яка утримувала ратище позаду, над головою, з метою завдати напрямку удару рух зверху вниз. Після кожного такого злагодженого удару переступали на крок уперед, щоб за мить знову все повторити і відкинути козаків ще далі. У такому монотонному русі вони були схожі на єдиний пекельний механізм, що пересувався, руйнуючи будь-який опір на своєму шляху.

– Тримаємо! Тримаємо, молодці! – почув Іван власний, неймовірно напружений голос і з силою опустив лезо своєї шаблі на одне з ворожих ратищ, на кілька дюймів позаду чорного охвістя хижо загостреної рихви. Ратище переломилося навпіл. Поряд Іван почув хрипкий сміх Савки Обдертого:

– Схоже, прийшла й наша черга, Богуне! Раз мати породила… А славно ми пожили, пане Іване!

– Рано ти тризну за нас починаєш! – вигукнув Іван, усією душею чинячи опір почутому від запорожця. – Стоїмо, братчики, тримаємо!

Десяток за десятком козаки почали відходити схо-

дами на галерею, а звідтам на штурмові драбини, відступаючи з повним жалю серцем з ворожого табору, який так щасливо захопили, де були повні надій розширити успіх і нарешті закінчити таку довгу і важку облогу тричі проклятого Збаража. Вони поспішали – з обох боків галереї ляхи вже розбирали зроблені нашвидкуруч завали і ось-ось могли вдарити з боків, на цей раз остаточно відрізуючи шлях до відступу для тих, хто залишався ще на дворищі.

Через п'ять хвилин на подвір'ї залишалися лише сорок козаків на чолі з Богуном. Відійшов, не забажавши сперечатися з Іваном, і Омелько Деривухо зі своєю півсотнею. Поряд були лише вірний Нечипоренко, Микола Охріменко і Савка, якого вже кілька разів встигли поранити. Решта козаків по обидва боки від сотника була не в кращому стані. Усі вони добре розуміли, що саме їм, скоріше за все, доведеться стати відкупом за життя решти сотні, але ні один не відступив, мужньо витримуючи шалений натиск поляків. Ось впали під зрадливими ударами велетень Пилипенко, мовчазний Тетерка і сміхотливий Тарас Гуска. Полишили стрій, затискаючи важкі рани, Іван Коваль і Данило Рудий.

– Тримаємо, браття, тримаємо! – кричав Іван, але голос його, дедалі слабший, ледь лунав серед гуркоту бою.

Десять хвилин. Страшних десять хвилин витримав

Богун із своїми соратниками, стоячи на нижніх сходинках галереї, доки не почув умовленого гасла, котре свідчило про те, що основні сили сотні відійшли від стін і знаходяться в безпеці.

– Ми витримали, Савко! – крикнув Іван і тієї ж миті помітив, як Савка, підставивши лезо своєї шаблі під удар жовнірської піки, пропускає другий, спрямований йому в груди удар. Як кільчастий панцир на грудях побратима рветься, пускаючи глибоко у плоть гостре і широке лезо рихви, як Савка, округливши очі від несподіваного болю, випускає з руки мокре від крові руків'я дамаської шаблі і починає осідати. Мить, і він уже на землі, а зарослий багатоденною щетиною ландскнехт з розкритим у крику ротом щосили всаджує в череп козака, проламавши шишак, довгий блискучий дзьоб келепа.

– Савка! – щосили заволав Богун і кинувся до Обдертого, хоча й розумів, що допомогти тому уже не спроможний. – Савка!

І раптом, відчувши страшний удар у груди, Іван завмер на місці. Немов поглядом сторонньої людини побачив він за кілька кроків від себе озброєного кушею[45] жовніра і коротку, але досить грубу стрілу від цієї зброї. Стріла на дві долоні стирчала з його, Іванових, грудей. Він хотів ще щось крикнути, змахнути шаблею

---

[45] *Куша (заст.)* – арбалет.

і заспокоїти навік жовніра, котрий метушливо вкладав на раму куші другу стрілу, але сили зрадили його. Рука мляво опустилася, впускаючи шаблю, а з горлянки вихопилися не крик, а лише здавлене харчання і струмочки гарячої крові. Він ще встиг побачити, як простромив шаблею стрільця з кушею хтось із його козаків, а потім відчув, що в очах починає тьмаритися, і неслухняні ноги вгинаються.

– Пана сотника поранено! – долетів немов крізь вату, чийсь крик. – Нашого Богуна дістали! – і почав провалюватись у дзвінке небуття. Останнім, що відчув Іван, були чиїсь руки, котрі підхоплювали його і кудись тягли. Чорний морок впав на нього, не давши осягнути, в який бік несуть його ті руки.

Розділ VIII

I

Чорна потріскана земля була зовсім голою і не несла на собі бодай малої билинки, не те щоб деревця або кущика. Рівна, немов стіл, вона здавалася безкінечною, без пагорба, без долини. Лише неосяжна далечина поритої тріщинами, чорної, немов вугіль, зовсім сухої землі. Небо над тією рівниною теж було чорним. Воно немов ковтало промені розташованого над обрієм сонця, не відбиваючи їх, і тому яскраве світило могло кидати на землю лише примарне сяйво, схоже на світло місяця уповні. А посередині рівнини, зовсім не далеко від Івана, котрий стояв у задумі, не в змозі вирішити, куди ж піти цією дивною місциною, розташовувався невисокий частокіл. Невисокий і чорний. Чорний, як і все тут. За ним вгадувались дахи кількох будівель.

– Хутір, – сказав сам до себе Іван і здивувався, як пролунав його голос, лунко, немов у діжі. – Якщо є хутір, повинні бути і люди, – додав він за хвилину, вирушаючи в напрямку дивних будівель. Підбори його сап'янців м'яко занурювалися в пересохлу, перетворе-

ну на чорний пил землю, хоча курява не здіймалася після його кроків, а звук ходи майже не чувся. Він йшов і намагався поглядом проникнути за частокіл, роздивитися його внутрішній устрій і можливих мешканців. Хто вони, ті загадкові люди, які знайшли прийнятним для себе проживання в такій непривітній місцевості? А може, все, що, він бачить навколо, то результат якоїсь страшної пожежі, котра змела з поверхні землі все живе, чомусь зглянувшись над крихітним хутірцем і залишивши його на поверхні безкрайої пустелі? Крок за кроком Іван наближувався до частоколу. Он і ворота. Вони розчинені настіж, немов запрошуючи подорожнього пройти крізь них, пристати на жаданий спочинок після довгої і важкої мандрівки крізь чорну пустелю. Іван повільно пройшов через браму і зупинився, розглядаючи внутрішній устрій хутора. Але що це? У колі почорнілого невідомо від якого полум'я частоколу не було звичних для звичайного хутора будівель чи споруд. Не було світлиць, не було комор або хлівів, не було взагалі нічого, окрім важкої дубової брами висотою у два сажні і завширшки не менше чотирьох. На відміну від воріт хутора, вона була щільно зачинена. Дуже повільно Іван наблизився до тієї брами і завмер, вивчаючи її потріскану від часу поверхню. Зі щілин брами до нього долетів ледь відчутний подув свіжого вітерцю, напоєного неймовірно запашним аро-

матом. Чудернацьким розчином змішувались у ньому пахощі весняного саду і терпкий запах полину, аромат свіжозораної землі і хліба, котрий щойно дістали з печі, буяння троянд і першої гілочки бузку після довгої зими. Іван мимоволі завмер, насолоджуючись почутими пахощами і зажмурив очі від насолоди. Неземний аромат немов легкою музикою сповнив його свідомість, примушуючи забути про все. Здавалось, пройшла безодня часу, доки він розкрив очі і продовжив огляд кованих залізною шиною дубових колод. Біля однієї з верхніх завіс Іван нарешті помітив важке залізне кільце, до якого ланцюгом був причеплений великий дерев'яний молоток. Він неквапно взяв його до рук і обдивився. Так, сумнівів бути не могло – цю річ повісили сюди саме задля того, щоб нею стукати у браму. І це говорило про одне: якщо хтось стукає у браму, неодмінно повинен бути той, хто почує стукіт.

– Господи, куди я потрапив? – уголос промовив сам до себе Іван. І раптом його осяяла думка! – Невже це…

Він обережно повісив молоток на місце і повернувся спиною до брами. Тепер картина дещо змінилася – частоколу не було, а навкруги тяглася все та ж безкінечна чорна пустеля. Він зробив спробу обійти браму і подивитися на неї з протилежної сторони, але це виявилось неможливим. Куди б не йшов Іван, він бачив

перед собою з одного боку потріскані колоди брами, з другого – невеселу чорну пустелю.

– Схоже, ти не залишаєш мені іншого виходу, – задумливо почухав Іван порослу щетиною щоку. Він знову взяв у руки молоток і з силою кілька разів вдарив ним у бронзовий таріль, прибитий цвяхами до дощок, очевидно, задля цього. Удари гулко віддалися луною. Іван зачекав кілька хвилин. Нічого не змінилося. Він нетерпляче схопив молоток і знову заніс його для удару. Саме тієї миті брама почала розчинятися. Повільно і м'яко, без рипу і взагалі будь-якого звуку. Ось шпаринка поміж її половин стала завбільшки з голку, ось вона виросла завширшки з олівець, потім палець, долоню. І несподівано Івану в очі вдарив цілий потік яскравого світла, білосніжно-білого і теплого, нестримним потоком чогось неймовірно важливого, охопивши все його єство. Яким невагомим стало тіло тієї миті, який спокій поселився в думках! Так, Іван не помилявся. Брама вела саме туди, куди він подумав. І він готовий був пройти крізь неї. Втягнувши із силою в себе повітря, він зробив крок назустріч світлу. І лише в останню мить зупинився, дослухаючись до розпачливого голосу, який йшов невідомо звідки і кликав його. То був голос Ганни. Схвильований і тужливий. Вона кликала його і він чув, що вона готова ось-ось зірватися нестримним риданням. Іван швидко зробив крок

назад і з силою наліг на важку браму, закриваючи її.

Тієї ж миті його підхопила страшна сила і понесла, жбурляючи, невідомо куди. Дивна легкість, що її відчував досі, змінилася нападом задушливого кашлю, а все його тіло заполонив пронизливий біль. За хвилину він розплющив очі і побачив над собою мокре від сліз обличчя дружини, миготливий вогник каганця, який сильно кіптюжив білену крейдою стелю.

– Живий! – тієї ж миті видихнула Ганна.

– Тихо, тихо, – м'яко охопив її за плечі Омелько, і собі схиляючись над пораненим. – Йому тепер потрібен спокій.

Але Ганна не вгавала. Очевидно, від великого нервового напруження, яке їй довелося пережити, її почало трусити, немов у лихоманці, і вона все повторювала немов молитву:

– Живий, ти живий!

– А який я маю бути? – вимовив Іван потрісканими від гарячки вустами, і яким млявим видався йому власний голос! – Хіба дасте спокійно померти?

І він заснув. Йому снилися бойові порядки війська, які шикувалися на полі перед Жовтими Водами, сигнали сурми, залпи гармат і гуркіт копит тисячних відділків кінноти, котра летіла в бій. Снились вогні запаленого поляками Корсуня і позеленілі від часу мури Тульчина. Просякле дощами небо над Пилявцями і

могутній Кам'янець, котрий глузливо поглядав зі своєї гори в петлі швидкого Смотрича на козаків, які нічого не змогли вдіяти з його потужними бастіонами і проходили далі на захід, залишаючи по собі переляканий гарнізон, змучених голодом і невпевненістю в завтрашньому дні городян і славу цитаделі, укріпленої самим Богом на кордоні південних земель Речі Посполитої. Бачив він уві сні пожежу львівського передмістя і артилерійський обстріл Високого замку, бачив пишну кавалькаду представників кращого львівського міщанства, котрі прибули в табір Хмельницького, аби запропонувати гетьману велику контрибуцію і врятувати старе місто Лева від штурму і грабунків у разі його успішного завершення. Снив Богун і усміхнене обличчя своєї Ганни, дитя з волошковими очима, яке простягало до нього рученята, кумедно ґелґочучи щось на йому лише зрозумілій мові. Але не бачив він більше страшної чорної пустелі і брами, готової розчинитися перед ним, приймаючи назавжди у свій чарівний світ. До пори він зачинив ту браму.

II

– О, та я бачу, ти вже зовсім на поправку пішов, поранений герою! – загримів Нечай ще з порога, пригинаючи голову, аби не зачепитися за одвірок, котрий бу-

ло зроблено зовсім не для його богатирського зросту. Він зняв шапку, тричі перехрестився на образи в кутку світлички і нарешті сів на лаву поблизу ліжка, на котрому лежав Богун. – Ну, слава Всевишньому. Пані Ганна зустріла мене в сінях, то хоч на себе стала схожа, а то сама ледь жива була, сердешна. Ну розповідай!

– Що я розповім тобі, Даниле? – мляво знизав плечима Богун, мимоволі поморщившись від пекучого болю у грудях. – Краще ти розповідай, що і як. Я, признатися, останнє що пам'ятаю, це смерть Савки.

– Так, – одразу ж спохмурнів Нечай. – Убили нашого Савку. Такий чоловік був… Та якби його одного! Кривавим видався для нас той день, коли тебе підстрелили, без міри кривавим, Морозенка, полковника, убито… Але не будемо про погане. Знали ми кращі дні, будуть ще кращі.

– Даниле, я хочу знати все. Але спочатку розповідай, де я, і звідкіля тут Ганна.

Нечай знітився.

– Під Збаражем ти, де ж маєш бути? Правду сказати – якби моя воля, відрядив би тебе на кілька місяців до Вороновиці. Але дохтури мовлять: не можна в такий далекий шлях. А щодо Ганни… Одне слово: вже й не думали ми, що видужаєш ти, Іване! Три дні після того триклятого штурму все угасав. Омелько прикликав

старого січового характерника, мали надію, він щось зарадить. А старий хрін таке сказав: він уже не в нашому світі, але ще й не в Царствії Божому. Кликати його звідтам потрібно. Інакше не повернеться. Якщо є по-справжньому дорога для нього людина, вона його поверне. От і все. Омелько кинувся за Ганною, загнав до смерті троє коней і через півтори доби був з нею тут. А потім ти очуняв.

– Давно я лежу? – запитав Іван, вирішивши не виказувати своє здивування розповіді Нечая, котра співпала з його мареннями про чорну рівнину і браму.

– Три тижні.

– Напевне, й новин багато нових?

– Стачає, – Нечай спохмурнів і відвів погляд.

– Невтішні новини?

Нечай махнув рукою.

– Не те щоб невтішні, але… Зав'язли ми тут, Іване. Давно могли Збараж взяти і далі піти, та немає нам військового щастя. Немов заговорений Ярема! – Нечай спересерця гепнув своїм важким кулаком об лаву, та так, що на полиці в нього над головою забряжчав череп'яний посуд. – Утрати великі. І хоч зовсім мало ще до успіху залишилося, чує моє серце: не дадуть нам ляха додушити. Хан незадоволений, з дня на день може щось утнути, король п'ятдесят тисяч посполитого рушення зібрав.

– Стривай, – Іван зробив спробу піднятися на ліктях, але одразу ж осів від пекучого болю на подушку. – Розповідай все по порядку.

– Що ж, час доки маю, – розвів руками Нечай, запалив люльку і почав оповідати.

Штурм гуляй-городів, призначений на дев'ятнадцяте липня, був зупинений зливою, важкі штурмові вежі зав'язли в болоті, і полки змушені були відійти від них до свого табору. Тієї ж ночі Ярема Вишневецький особисто очолив експедицію, яка, підійшовши таємно, напала на небагаточисельну варту біля гуляй-городів, перерізала її і спалила вежі. Кілька день потому бойові дії майже не велися, і лише після того, як Іслам-Ґерай заявив Хмельницькому, що розцінює заплачену його людьми плату за здобич, обіцяну гетьманом, надто високою, а тому готовий знятися і піти до Криму, як завжди дорогою взявши з України ясир і здобич, гетьман наказав готуватися до рішучого штурму. Він сам вийшов перед військом і повним жалю голосом мовив:

– Гей, козаки-молодці! Знайте і не кажіть, що не чули: хан сказав мені, що коли ми йому скоро ляхів у ясир не оддамо, за них самі у Крим у неволю підемо! Так і знайте, і нехай ті слова примусять вас згадати, хто ви – чи вільне козацьке лицарство, чи хлопи й люди, гідні стати бусурманськими невільниками!

Великий сором тоді вчули козаки після таких слів свого гетьмана, стояли, потупивши очі, і боялися кожен подивитися в обличчя своїм соратникам. А наступного дня все військо пішло на штурм стін Збаража. Страшна колотнеча вчинилася тоді і дуже багато козацького люду, як і лядського племені, полягло трупом. У кількох місцях прорвали козаки оборону і зайняли стіни, розвернувши гармати на них всередину ворожого табору, і почали палити з них ляхам на згубу. Дільницю західного валу в десять сажнів козаки повалили за допомогою підкопу і вже готові були кинутися в пролом, знищуючи все живе на своєму шляху. Але відвернулося військове щастя від них і тієї днини – жовніри на стінах і в проломі билися, немов леви, і змогли протриматися до ночі, а коли ніч зробила неможливим подальше просування штурмових колон і знесилені козацькі полки відступили від стін, їм залишилося лише скрипіти зубами і слухати, як працюють польські землекопи, поновлюючи зруйновані укріплення. Ранком руки старшини козацького війська опустилися – полишивши зруйновані укріплення, ляхи побудували нові і були ще менш досяжні, аніж раніше. І хоч периметр ворожого табору, як і кількість захисників Збаража, зменшились замалим не у десять разів у порівнянні з початковим становищем речей, місто стояло. У Хмельницького увірвався терпець.

– Згною! – сичав він у нападі нестримної люті. – Один одного будете жерти немов павуки!

З того дня приступів більше не було. Козаки застосували інший, воістину геніальний план – допрацювавши і підвищивши полишені ворогом укріплення, вони отримали вал, який йшов круг всього міста і був вищий за його стіни. Тепер вони могли методично обстрілювати увесь простір всередині польського стану, що й не гаючись зробили – кількість жертв щоденного обстрілу Збаража зросла настільки, що серед поляків почалися бунти. Насамперед польська челядь почала слізно благати своїх рейментарів випустити їх з фортеці. Вони були готові віддатися добровільно в татарський полон, аби не вмерти з голоду або впасти під всюдисущими козацькими кулями. Лянцкоронський і Вишневецький не стали втримувати людей, котрі були у відчаї. Їх одразу ж випустили за межі укріплень. Але сумною була доля тих, хто зламався, не витримавши мук, принесених облогою міста – Іслам-Ґерай з мовчазної згоди Хмельницького наказав їх всіх до одного повісити, промовивши лише:

– Смерть навіть такої кількості підлих гяурів не є достатньою для помсти за життя кожного з моїх хоробрих батирів. Але я згоден на таку несправедливість.

І страшним кільцем оточили конаюче від голоду та хвороб місто тисячі шибениць, додаючи відчаю тим,

хто ще залишився і витримував облогу. А його і без того вистачало – в місті поїли не лише коней і собак, а навіть мишей! Решта челяді просила Вишневецького випустити і їх. Вони були готові тепер, якщо і не піти в полон, то принаймні прийняти швидку смерть, набагато кращу в їхньому положенні, аніж повільна агонія від голоду і хвороб. Але цього разу Вишневецький відмовився відпустити приречених хлопів, попри можливість позбутися лишніх ротів, він навіть зжалівся настільки, що наказав годувати челядь з залишків військових припасів. Скорим було падіння Збаража, але знову невдача – вранці до ставки Хмельницького прискакав на змиленому коні посланець від таємних друзів з Варшави і приніс звістку, що в Любліні об'явився якийсь пан на прізвище Скшетуський. Цей пан, перевдягнувшись у селянський одяг, зумів пройти повз козацькі заслони і доставив королю листа з проханням про найскорішу допомогу, тож тепер Ян Казимир прямує до Збаража з великим військом, сповнений рішучості звільнити від козаків підступи до міста і зняти облогу.

– Такі ось новини, Богуне, – зітхнувши, закінчив своє оповідання Нечай.

– Жаль, – Іван відчув неймовірну слабкість і затулив очі. Рана ще не зовсім загоїлась, і він почував себе надто слабким для довгих бесід. – Вибач, пане Да-

ниле, щось я зовсім розкис…

Нечай одразу ж підвівся і почав прощатися:

– Е ні, то ти вибачай, засидівся я! Ну, відпочивай Іване, набирайся сил, вони нам ще знадобляться. Чує моє серце – довга в нас з ляхами буде війна, і не в цьому році нам її закінчити.

– Хмельницький, напевне, був лихий на мене за той необачний штурм? – раптом пригадав Богун розмову з гетьманом перед роковим штурмом.

– Хмельницький лихий? – здивувався Нечай. – Та він розцілувати тебе був ладен! Мало не кожного дня про твоє здоров'я справлявся, все переживав, що Богу душу віддаси. Ви без ліку людей врятували тоді, як запалили люльку на східному мурі – коли гуляй-городини зав'язли, лише ви одні не дали можливості Яремі зробити негайну вилазку і побити всіх, хто в них був. Так ось. Чекай на гетьманські відвідини, герою, сам обіцяв навідати, як полегшає тобі.

Коли Нечай пішов, Іван ще деякий час лежав, впершись поглядом у стелю, після чого заснув. Прокинувся лише надвечір, в час, коли сонце, схилившись на заході, надсилало крізь зеленкуваті блюдця віконниць прощальні свої червонясті промені. Тишу, яка стояла у світлиці, порушував брязкіт посуду десь із сіней, тупіт копит невідомих вершників неподалік (очевидно, від недалекого шляху) і завивання вітру у стрісі, за чор-

ним отвором відкритої ляди, котра вела на горище. Ще до того як розплющити очі, Іван відчув, що в кімнаті присутня Ганна. Він сам не зміг би сказати, звідки він здогадався про її перебування поряд, але сумнівів у тому не мав.

– Ганно, – покликав він.

Вона підійшла нечутною ходою і схилилася, обдивляючись його заклопотаним поглядом.

– Я тут, тобі щось потрібно?

– Нічого, – Іван простягнув руку. – Сядь поряд і дай мені руку, Ганно.

Вона мовчки підкорилася. Іван кілька хвилин гладив її м'яку прохолодну долоню.

– Я такий радий, що ти тут, Ганнусю.

– Я тепер завжди буду поряд, – невесело посміхнулась вона. – Тебе просто неможливо залишити одного.

– Я підвів тебе, кохана. Не надто я гарний чоловік. Не надто гарний і батько, я так давно не бачив Тараса. Клопоти вам зі мною.

На мить Іван відчув на обличчі дотик її вуст.

– Ти найкращий у світі, Богуне. Ти видужаєш і знову кинешся в бій, я знаю і зарані боюсь за тебе. Але ти найкращий чоловік і дбайливий батько. Що поробиш, якщо нам довелося жити у непростий час. Час народження нової країни. Вона, як і людина, народжується в

муках, ось тільки муки її значно більші, аніж муки породіллі. І нам з тобою доведеться розділити з нею частину тих мук, бажаємо ми цього чи не бажаємо. Ось тільки ти не жени мене більше, я не поїду на хутір. Я буду з тобою.

Іван стиснув пальцями її долоню на знак подяки, але на словах заперечив:

– На полі битви не місце жінці, Ганно.

– Тепер поле битви вся Україна, і в таборі вірних тобі козаків я почуватиму, що моя дитина в більшій безпеці, аніж за поганеньким частоколом не призначеного для великої війни хутора. Не роби спроб, Богуне, тобі від мене не спекатись, – після останніх слів куточки вуст Ганни ледь-ледь здійнялися в посмішці.

– Не найкраща думка, – зітхнув Богун. Він добре розумів, що Ганна має рацію, але все ще пручався, добре розуміючи: важке похідне життя принесе їй безліч випробувань.

– Так, не найкраща! – Ганна зігнулася і обережно, намагаючись не причинити болю, обійняла Івана.

III

Чутки про вихід Яна Казимира назустріч Хмельницькому з посполитим рушенням дуже скоро підтвердилися. Тепер до ставки гетьмана України доходили

не лише відомості про збір війська і плани короля, а й цілком конкретні відомості про напрямок пересування ворожої армії та її кількість. Судячи з усього, король доки не йшов на Збараж, прямуючи до Золочева, але всі розуміли: він змінить напрямок руху в будь-який момент, як тільки матиме необхідну кількість розвідувальної інформації про козацьке військо. Постала необхідність або знімати осаду, на яку було втрачено стільки часу, сил і людських життів, або змінювати тактику і самим готуватися до облоги з двох боків – залишків збаразького гарнізону з одного боку і шляхетського народного ополчення з другого. Але Хмельницький на те й був Хмельницьким, щоб вийти із скрутного становища з найменшими втратами. Після недовгих роздумів він вирішив вирушити назустріч королівському війську з козацькою і татарською кіннотою. Цілком справедливо зауваживши, що для продовження облоги знесиленого гарнізону збаразької фортеці вистачить і десятка тисяч козацької піхоти. Перегрупувавши сили, гетьман негайно вирушив в район Зборова, маючи намір саме там прийняти бій з поляками. Осада одразу ж втратила свою енергію. Щоправда, Іван Виговський, котрого було залишено наказним гетьманом на час відсутності Хмельницького, спробував ще раз військового щастя, підготувавши великий наступ, призначений на день святкування католицької

Богоматері Зеленої. Він справедливо передбачав, що більшість захисників міста буде в костьолі того дня і своєю відсутністю на стінах дасть можливість козакам захопити їх і закінчити тим таку довгу і виснажливу облогу. Але не судилося писареві Богдана Хмельницького, викупленому гетьманом з татарського полону (як то мовили злі язики) за рябу кобилу, показати його ясновельможності своє дбайливе ставлення і військове вміння – збаразькі жиди, для яких облога не являла собою перешкоди для шмигання з міста в табір козаків і назад за мури, збагачуючись усіма можливими і неможливими способами, вчасно доповіли рейментарям про майбутній напад. Не довелося віддати шану Богоматері того дня польському лицарству. Нашвидку помолившись, стали вони до бійниць, як це робили вже безліч разів від початку облоги, і відбили наступ козаків. Закінчилась невдачею остання спроба козацької армії здобути місто – якщо після п'ятнадцятого серпня й проводились бойові дії під стінами багатостраждального Збаража, вони не носили характеру масованого штурму, а були скоріше психологічними заходами, спрямованими на деморалізацію ворога – козаки успішно обстрілювали вулиці міста зі свого високого валу, доводячи захисників до стану, коли, як писав у своїх спогадах один з учасників збаразького протистояння, «не мали можливості пальцем влучити в пу-

сте місце, і кругом кулі й картеч знаходили свої цілі». Під мури замку, в якому тепер зосередилися залишки сорокатисячної залоги, велися підкопи, змушуючи поляків тривожно позирати в дзеркальця залитих водою полумисків, розставлених у різних місцях муру саме для того, щоб за їх допомогою визначити місце підкопу. То тут то там рвалися потужні камуфлети, примушуючи кам'яні вежі хитатися на пустотах, як хитається, вийшовши з шинку, запізнілий гуляка. Осада, у якій козаки так і не змогли здолати хоробрих захисників міста, надходила до свого логічного завершення. І хоч хоругви Вишневецького, Лянцкоронського і Остророга, а також червоно-білий прапор з білим орлом все ще увінчували мури Збаража, продовжувати атаки на місто не було потреби – Польща втратила тут своє військо, як втрачала його до цієї миті під Жовтими Водами, Корсунем і Пилявцями.

Сам Хмельницький у цей час пройшов майже до самого Зборова і прямо з маршу, не очікуючи на детальну розвідку, вдарив на польські війська сорока тисячами козацької і тридцятьма тисячами татарської кінноти. Воістину страшним стала для королівського війська та рокова переправа через болотисту річку Стрипу – коли поляки, розділившись на дві половини, вирушили двома мостами на протилежний бік річки, авангард Хмельницького вже закінчував винищу-

вати п'ятитисячний розвідувальний загін польського війська і вирушав на зіткнення з неготовими до нападу основними силами супротивника. І захиталася Річ Посполита під ударами козацьких списів. Задрижала усім своїм тілом, розуміючи, що останньої поразки їй не пережити. Сотнями валячись з коней, гинуло лицарство польське, останнє з того, що його ще змогло зібрати гасло, підняте самим королем. Козацькі сотні, вдало змінюючи напрямок удару і маневруючи полем бою, потіснили спочатку праве, потім ліве крило, відкинули їх за Стрипу і почали гнати до Зборова, все зменшуючи відстань до поразки поляків і остаточної катастрофи польсько-литовської держави, яка пережила велике протистояння з Тевтонським орденом і Ґрюнвальдську битву, витримала експансію Османської Порти, територіальні зазіхання шведських королів і інтриги династії Ґабсбурґів. Але на те, що трапилося далі, не очікував ніхто. Навіть промислом Божим навряд чи можна назвати підступну зраду Іслам-Ґерая, котрий вже приймав у себе в шатрі готових на будь-які умови польських послів.

– Уруси мої союзники, це так, – спокійно промовляв хан, сидячи у вкритому позолотою троні на підвищенні в центрі свого величезного шовкового шатра і перебираючи пальцями блакитні перлини чоток. – Хмельницький-бей мій друг і він завжди чесно виконував свої

обов'язки у рамках укладених між нами домовленостей. Чому я повинен слухати послів Ляхистану і чинити так, як потрібно їм? – вимовив він тоном втомленого ментора, але, не давши можливості відповісти послам, одразу ж продовжив: – Нехай мої друзі не поспішають, я сам дам відповідь на поставлене мною запитання. Адже вони не будуть сперечатися, що доля Ляхистану майже вирішена, і Хмельницький-бей, якщо він цього, звичайно, захоче, зможе посісти трон польських королів уже найближчим часом? Це істина, яка дуже скоро може стати реальністю. Тепер я повинен вирішити, чи несе такий стан речей вигоду моїм, татарським добрам. І я бачу, що не несе він мені жодної користі, а мудрий і всемогутній Аллах підказує мені: не вигоду, одну лише загрозу принесе таке закінчення війни, котру мої хоробрі батири допомогли виграти урусам. Тож я, напевне, зможу допомогти Ляхистану. Зможу, звичайно, якщо мої польські друзі погодяться на деякі мої умови…

Так, перемога Хмельницького і незалежна та сильна українська держава на північному кордоні ханства була зовсім не бажаною для Іслам-Ґерая. Навіщо допомагати знищити одного з ворогів і посилити цією перемогою іншого, якщо можливо утримувати нестійкий баланс їхніх сил і взаємне ослаблення один одного безкінечною війною? Хіба ж не кращий вихід для Бах-

чисарая у такому стані речей?

Хмельницький був на межі зриву, коли почув про рішення хана припинити наступ своєї кінноти і його пораду зупинити наступ козацьких полків.

– Я розвію вітром трикляте бусурманське плем'я! – кричав він, кидаючись наметом з боку в бік, немов загнаний в глухий кут тигр. – О, тричі невдячні собаки! Як міг він, кому я вірив, як міг так вчинити і вкрасти в мене перемогу, до якої я йшов увесь цей час, задля якої вкрив Україну ріками крові і горами трупу?!

Але що він міг вчинити, окрім шаленого вияву люті? Розумів-бо: якщо не послухати хана, він, скоріше за все, не лише припинить битву, а й, цілком ймовірно, вдарить своєю кіннотою на козаків. Польські війська, які тепер, після вдалого для козаків початку битви в безладі відступали до Зборова, повернувшись, довершать почате татарами, і козацька армія, поділена завдяки непокірному Збаражу на дві частини, опиниться перед найстрашнішою загрозою з початку визвольної війни. І немов страшний звірячий рик вихопився з горлянки гетьмана. Він нарешті осягнув усю глибину своєї поразки. Поразки після стількох успішно проведених баталій, після славних і блискучих перемог.

– Давайте в полки гасло припинити наступ! – застогнав він, повернувшись спиною до полковників і генеральної старшини, які очікували його наказів, і так зці-

пив між собою руки, що пальці на них побіліли. – Ти несправедливий до мене, Боже! Ти несправедливий до України…

IV

– А заграйте-но, музики! Та так заграйте, щоб геть викинути із серця тугу! – Омелько щосили гепнув своїм пудовим кулаком по дошках столу, аж на ньому підстрибнув посуд. – А ти, шинкарю, неси ще горілки! Та викинь к бісу свої наливки, вишнівки та варенухи! Доброї горілки давай, з перцем, щоб як вогонь! Може, хоч вона подарує мені забуття і випалить із грудей сором! Соромно! – видихнув він і вихилив черговий кухоль пекучої, немов вогонь, перцівки. Видихнув, провів по обличчю долонею і кілька хвилин сидів, упершись у почорнілу від кіптяви стіну поглядом скляних очей.

Раптом його погляд упав на кількох міщан, котрі притихли за столом в іншому кутку шинку і сьорбали свої страви, закусуючи випите.

– Так, пани ласкаві, а вам і горя нема! – ревонув Омелько щосили. Міщани боязко озирнулися і про щось стурбовано зашепотіли. – Голосніше, музики, та веселіше, чорт би вас усіх побив! – І Омелько жбурнув у музик, котрі вигравали, стоячи поряд з його столом, жменею срібних монет.

Бандурист, натягнуто посміхнувшись, прискорив ритм і вшкварив гопак, за ним срібними переливами поспішила сопілка, весело задзвенів бубон. Шинкар, покосившись переляканим поглядом на оголену карабелу, що лежала на лаві поряд з Омельком, швидко поставив на стіл пляшку з оковитою і бігцем повернувся до шинквасу. Він уже потай молився своєму іудейському богові, щоб той взяв назад увесь заробіток, отриманий на цьому божевільному запорожцеві, і зробив так, аби той негайно покинув стіни його шинку і ніколи більше не зустрічався на життєвому шляху. Двадцятирічний досвід у шинкарській справі підказував – п'яний запорожець є смертельно небезпечною людиною для будь-кого, хто стане на його шляху. У разі якщо в п'яного запорожця розум затьмарено не лише оковитою, а й душевною хворобою, небезпека зростає втричі, а голова, на яку впаде його гнів, може бути навіть головою людини, яка у жодному разі не бажає перейти запорожцю дорогу. О, нелегка шинкарська доле, чому ти така жорстока, чому сушиш мозок тваринним страхом перед такими, як цей козак, і не допомагаєш уникнути зустрічі з йому подібними?

– Сумно! Сумно! – Омелько подивився на музик поглядом, від якого вони на мить замовкли. – Чому сумно? Тебе запитую, юначе! – він указав на юнака, котрий був у служках у бандуриста і тепер стояв позаду

нього, намагаючись стати непомітним для козака.

– Не з-з-знаю, п-п-пане, – перелякано вимовив молодик.

– Не знаєш! А звідкіля тобі знати, малий! Козаку сумно! – від погляду, яким повів Омелько по шинку, міщани за крайнім столом не сперечаючись піднялися і тихцем вислизнули з приміщення. – Що ви знаєте, продажні душі, про тугу козацьку?! – черговий келих влився до Омелькової горлянки, а спустошена череп'яна посудина полетіла в кут, розбиваючись на сотню дрібних скалок. Омелько підхопив шаблю і, пограваючи нею, вказав на найближчого з музик: – Ось ти, ти вважаєш мене непотребом?

Музику, котрий грав на сопілці, перетрусило.

– Най Бог милує, пане хороший!

– А ти? – лезо карабели зметнулося в напрямку іншого музиканта.

– Поважаю, як батька рідного! – промимрив наляканий волох з бубном.

– Горілки!!! – вишкірив зуби Омелько і, не очікуючи на допомогу переляканих на смерть служок, до країв наповнив свій кухоль. Карабела, дзенькнувши, полетіла під стіл.

– Вірив! Як самому собі, йому вірив! Навіщо продав нас, Хмелю?! – заревів Омелько і завмер, охопивши голову руками. – Навіщо, Хмелю?…

Цієї миті вхідні двері рипнули, пропускаючи нового гостя. До низького і закіптюженого приміщення шинку увійшов ошатно вбраний, стрункий і ставний козацький старшина. На мить затримавшись поблизу дверей, він оцінив ситуацію і ступив усередину, махнувши рукою жидові біля шинквасу:

– Зачиняй шинок. Базікай менше. За все, що скажеш, розрахуюсь, тож не барись.

Богун, а це був саме він, підійшов до столу, за яким сидів Омелько, і сів навпроти. Музики, не знаючи, що їм чинити, продовжували грати.

– Геть! – махнув рукою до них Богун.

Какофонія звуків замовкла. Той з музик, котрий грав на бандурі, поклонившись, зауважив:

– Натерпілись, чесний пане, заплатити б…

Іван не дивлячись витяг з кишені кілька золотих монет і подав бандуристу. Той, поклонившись, прийняв і почав збиратися. За хвилину у приміщенні шинку не було нікого, окрім Омелька, Богуна і шинкаря, котрий, уповаючи на Ієгову, ховався під шинквасом. Омелько щось бубонів, затуляючи заросле багатоденною щетиною обличчя обома руками. Нарешті видихнув, відірвав руки від очей і поглянув на Богуна.

– Горілки, курве сім'я! Кому сказав!!! – у голосі його було більше втоми, аніж загрози.

– Досить горілки, брате! – дивлячись прямо в очі по-

братиму, мовив Богун.

– Досить?! – з Омелька вмить злетіла вся втома багатоденного кружеляння горілки. – Ти мені кажеш досить? Убий мене краще, Богуне!

– Ти мені потрібен живим, Омельку, – Богун обернувся до шинквасу. – Агей, жиде, подай два кухлі оковитої. І все, більше жодної краплі цьому чоловікові!

Горілка з'явилася на столі, немов за помахом чарівної палички.

– Бери, Омельку, – тихо мовив Богун, піднімаючи свій коряк. – І нехай усе залишиться позаду.

– Позаду?! – від голосу колишнього судді Війська Запорізького жид за шинквасом почав прощатися із земним життям. – Що ти мимриш, як таке може залишитися позаду?! Січ стала за ним, прийнявши його, того, кого гнали. Давши йому клейноди, повірила, як рідному сину! Чому він не пішов на Зборів?! Чому зрадив нас, чому?!

– Не було зради, Омельку!

– Що ж було?

– Омельку!

– Що?

Іван підхопився з-за столу і підійшов до Омелька впритул.

– Ми ще не закінчили боротьби, отамане!

Омелько теж звівся на нетвердих ногах.

– Коли ти востаннє бачив мене хмільним, Богуне?

– Не пам'ятаю.

– І я теж не пам'ятаю! Душа болить за Хмеля і два роки бойовищ, після яких польське панство повертається в Україну і поновлює старі звичаї. Повертає наш гетьман ляхам їхні маєтки і землі, за які мої козаки накладали головами. Це не зрада?!

– Ні! – цього разу гепнув кулаком Богун. – Припини! Вір у нього!

У відповідь Омелько несподівано для Івана заридав, охоплюючи голову руками.

– Він зрадив нас, Богуне! Як маю дивитися козакам в очі? Як ти маєш дивитися? Вони нас, не його винуватять! Майже в кожного та війна когось з рідних одібрала… Савку коли ховали, я очі затулити йому не зміг, мертвим поглядом він дивився, і я відчував що осуджує… Морозенко, Бурляй, Кривоніс, Ганжа… Нікого з них немає в живих! Чому, чому, Господи, дав мені пережити?

Богун мовчав. У самого після слів Омелька до горла підкотився зрадливий клубок. Так, була в словах колишнього військового судді з Січі страшна правда. Він, як і тисячі козаків, яких Хмельницький переможним маршем провів аж до Львова, не міг зрозуміти Зборівської угоди, котра давала Україні не вистраждану незалежність, а лише нестійку автономію в межах

Речі Посполитої і дозволений сеймом реєстр козацького війська в сорок тисяч. Пани, котрі тікали наляканими косулями після козацьких перемог, отримували право повернутися і відновити свої майнові права на землях, политих кров'ю української армії, що й робили, не втрачаючи зручної нагоди. Територія України обмежилась трьома воєводствами: Київським, Брацлавським і Чернігівським, але навіть на теренах цих трьох воєводств польські магнати, що їм було дозволено повернутися, почали відновлювати старі звичаї в межах своїх маєтків. Полетіли непокірні голови покозачених селян, знову зросли потворні палі шибениць на панських фільварках. Такі події, звичайно, не могли не потягти за собою наслідків: поспільство України було тепер далеко не таким спокійним, як до весни 1648 року. Ціла хвиля народних повстань прокотилася Україною, примножуючи довгі списки люду, що його забрала війна. Посипалися шишки в тому числі і на голову Хмельницького: дехто пошепки, а дехто й у повний голос почав говорити про зраду гетьмана. Так продовжувалось від чорного для козацтва серпня 1649 року, коли було підписано Зборівський трактат, протягом осені і частини зими. А на початку лютого 1650 року під Хмельницьким ґрунт захитався досить серйозно – на Запоріжжі почався відкритий виступ проти гетьманської влади. Січ, котра виплекала

Хмельницького і дала йому в руки булаву, заговорила про неспроможність подальшого перебування на гетьманстві людини, котра припустилася до того, що ляхи повертаються в Україну і карають на смерть тих, хто під орудою Хмельницького ще зовсім недавно очищував ту саму Україну від лядської пошесті. І хоча окремі невдоволені гетьманом існували й раніше, як це буває при будь-якому режимі, Богдан-Зиновій віднісся з усією серйозністю саме до цього виступу. Адже він виник не де-небудь, він відбувався на Січі, у тому місці де не звикли підкорятися панові і старшині, а за найменшого приводу галасували опальному гетьману: «Не здатен!». І ніхто вже не міг позаздрити такому гетьману, згадати хоча б трагічну історію гетьмана Неродича-Бородавки…[46]

Як би там не було, Хмельницький зміг дати раду бунтівникам. Після швидкого рейду кількох козацьких полків на Запоріжжя непокірних було заспокоєно, а голова нерозумного отамана Худ олія, котрий мав необачність оголосити себе гетьманом Війська Запорізького, скотилася, ошелешено глипаючи очима, із закривавленої плахи серед січового майдану. Проте

---

[46] Гетьман Ясько Неродич-Бородавка був страчений на початку вересня 1621 року в козацькому таборі під Хотином після того, як козаки звинуватили його в недбайливому командуванні військом, що призвело до загибелі близько двох тисяч козаків під час руху на з'єднання з армією Кароля Ходкевича.

залишилися ще сотні подібних до Омелька Деривуха, котрі не бачили сенсу в бунтах проти гетьмана, хоча й були шоковані порядками, що їх знову встановлювали на Україні польські магнати. Такі люди переживали справжнє падіння кумира, яким був для них дотепер Хмельницький…

Після останнього кухля, що його наказав принести Богун, Омелько обіперся спиною об стіну і, дивлячись у напівтемний простір шинку, почав наспівувати хрипким п'яним голосом:

Летить орел понад хутір та по вітру в'ється,
Ой, там, ой там бідний козак з поляками б'ється,
Ой, годі вам, вражі ляхи, руську крівцю пити,
Не один лях посиротив малесенькі діти…

– Так ми співали після Жовтих Вод… Що ж тепер заспіваємо? – утомлено завершив він спів і засміявся: – Щось на кшталт: пан Хмельницький, що ж ти дієш і не схаменешся?

Він позіхнув і затулив очі.

– Та пішов він к бісу. Я ось посплю лишень… – І за мить Омелько вже хропів. Іван, підійшовши до дверей шинку, відчинив їх і гукнув челядь, наказавши взяти Омелька і обережно розмістити його в санях, на яких вони прибули з хутора, довідавшись, що Омелько вже третю добу наводить страх на добру половину воро-

новицьких шинкарів та міщанства своїм лихим норовом і поганим настроєм. Двоє дебелих наймитів підхопили козака і швидко винесли з шинку, змусивши жида в кутку провести їх голосним зітханням.

V

Не дивлячись на те, що Хмельницький втратив велику частку своєї популярності після Зборівської угоди, на яку був змушений піти, його діяльність аж ніяк не можна було назвати такою, що суперечила інтересам козацтва чи України. Навпаки, гетьман всіляко намагався зменшити негативні наслідки Зборова для молодої держави. Він самовільно, відкрито наплювавши на домовленість, запровадив реєстр у п'ятдесят тисяч козаків замість умовлених сорока тисяч, додавши до нього ще й окремий двадцятитисячний реєстр, який формально надавався в розпорядження старшого сина Хмельницького – Тимоша. Але й цього мало, кожному з реєстрових козаків було дозволено мати при собі ще двох «хлопів з самопалами», тобто «підпомічників», людей, котрі завдяки такому розпорядженню звільнялися з-під влади польської шляхти. Таким чином нехай і в обхід трактату, але фактична кількість козацького війська все ж нараховувала майже двісті тисяч осіб, що було більш аніж вагомою силою,

зважаючи на те, що в середині сімнадцятого сторіччя кількість населення Східної України не перевищувала одного мільйона чоловік. Крім того, була продовжена кропітка робота над упровадженням територіально-полкового устрою держави, яка формувала цілком демократичне суспільство, схоже на устрій Запорізької Січі. Цю роботу остаточно було завершено тільки влітку, коли було затверджено кінцеву цифру в шістнадцять козацьких полків, котрі нараховували у своїх реєстрах двісті сімдесят дві сотні. Безперервно проводилися політичні переговори ставки гетьмана з іноземними володарями, регулювалися питання внутрішнього життя країни, а в Чигирині запрацював навіть перший в Україні монетний двір. У Варшаві, Відні, Стамбулі й навіть у Римі напружено орудувала розвідка гетьмана, складена ще до початку війни з людей з православної шляхти, відданих справі звільнення України з-під польської кормиги.

У такій роботі минула весна, пролетів ласкавий червень і зачервонів стиглими вишнями над тинами козацьких хуторів спекотний липень. Саме тоді Іван Богун отримав наказ вирушити до Чигирина. Привіз його сам Данило Нечай. Прибув на чолі півсотні козаків, полкового хорунжого і отця Гавриїла. Колишній Іванів писар після того, як зріс минулої осені до писаря полкового, став круглішим на виду, одяг підрясник з доброго сукна

і з лошака пересів на цілком пристойного коня, хоча, не зраджуючи своїх звичок, був завжди і всюди прикладом стовідсоткової флегматичності, за що Нечай, не дивлячись на сан Гавриїла, час від часу лаяв його такими словами, яких не зустрінеш ані в часослові, ані у псалтирі. Ось і тепер писар сидів верхи, про щось роздумуючи, навіть коли спішилися і зайшли у ворота хутора решта козаків. Хтось з Іванових підсусідків, не дочекавшись, доки святий отець злізе з коня, взяв того за вузду і повів до конов'язі, де прив'язав і пішов собі. Гавриїл залишився в кульбаці, спокійно позираючи, як кінь неспішно почав вибирати з ясел своїми м'якими губами овес. Нечай лише махнув рукою. Залишивши решту козаків і хуторян на подвір'ї, він майже силоміць потяг Івана у світлицю.

– З тебе бенкет, Богуне! – загадково заявив він, сидячи на лаві і дивлячись на Івана, котрий, як це колись давно робив Федір Богун, наливав у два срібні келихи медове вино з пляшки, добутої у погребці в кутку.

– На честь твого прибуття такий бенкет учинимо, що й через тиждень весело буде! – у тон побратиму мовив Іван.

– У цьому я сумнівів і не мав, – заперечливо замахав головою Нечай. – Але є кращий привід.

– Кращий? – здійняв брови Богун. – Що ж може бути кращим, аніж відвідини пана полковника, до того ж

мого старовинного приятеля?

– Здогадайся!

Іван подав Нечаєві один з келихів і сів навпроти.

– То ти бенкетувати приїхав чи загадки загадувати? – зіщулив очі він.

– Ні перше, ні друге.

– Тоді за чим?

– Просто випити.

Іван знизав плечима.

– Тоді давай вип'ємо. За твоє здоров'я, пане Даниле!

Нечай запротестував:

– Не за мене будемо пити!

– Чому? – здивувався Богун.

– А тому! – Нечай ударив своїм кухлем до чарки Івана, який позирав на нього, нічого не розуміючи, із затисненою чаркою в руці. – Бо нині ми будемо пити за здоров'я полковника кальницького Івана Федоровича Богуна!

– Ти щось помиляєшся, пане Даниле, – примружився Богун, намагаючись зрозуміти, чи Данило бува не «під мухою», як то з ним інколи бувало, коли мав перепочинок від справ.

– Я не помиляюсь! – розреготався Нечай і жбурнув на стіл сувій паперу, намотаний на паличку з червоного дерева, що говорило про важливість документа,

написаного на ньому. Про те ж саме промовляла сургучна печатка з добре помітним відтиском герба Абданк. – І тріски від ранку в роті не мав, не те що горілки! Збирайся в Чигирин, побратиме, досить тобі в сотниках ходити.

Лише увечері, коли козаки нарешті втихомирилися після гучного бенкету, що його все ж домігся Нечай, а сам полковник посвистував носом у світлиці для гостей, Ганна, налякана (хоч всіма силами намагалася не виказати свого стану) приїздом полковника, змогла розпитати Івана про мету Нечаєвого візиту. Вона вклала спати малого Тараса, котрий, радісно збуджений великою кількістю гостей і блиском важезного пістолета, який йому дав потримати, піддаючись на уперте «няй!», дядько Данило, ледве заснув майже на дві години пізніше за звичний час, і лягла поряд з Іваном, що лежав горілиць, заклавши руки за голову. Пригорнулася, поклавши голівку йому на груди. Деякий час мовчки лежала, присунувшись до нього, і слухала дихання сина. Малий спокійно сопів уві сні. Напевне, йому ще й досі снився той пістоль – прикрашений золотою та срібною чеканкою, оздоблений коштовним камінням і начищений до блиску. Десь за межами кімнати все ще лунали кроки – то поралися козаки Нечая, годуючи коней і вкладаючись на нічліг.

– Навіщо він приїхав? – голос Ганни пролунав стри-

вожено, хоча вона й намагалася це приховати.

– Випити! – знизав плечима Іван.

– Тільки випити?

– Так. Просто випити за моє здоров'я.

Ганна підвелась на ліктеві і підозріливо подивилася на чоловіка.

– Будь ласка, будь відвертим зі мною.

Іван без слів підхопився і поцілував дружину довгим ніжним цілунком.

– Я завжди був відвертим з тобою, – сказав після того, як їхні вуста відсторонилися.

– Війна поновиться? – Ганна поставила це найстрашніше для себе запитання тоном, яким зазвичай запитують про якісь зовсім несуттєві речі, як-то вимолот зерна на току чи одруження когось із сусідів.

– Поки що ні.

– І як довго?

– Не знаю, – знову знизав плечима Іван. – Мабуть, не цього року, інакше ми знали б про зібрання королем посполитого рушення, як то було перед Збаражем.

– Триклятий Збараж! – несподівано вихопилося в Ганни, і вона міцніше притислася до Богуна. Навіть він повною мірою не знав, чого їй коштували ті кілька днів від часу, коли на змиленому коні примчав чорний від пилу і тривоги Омелько, до того, як Іван уперше відкрив очі.

Іван усе зрозумів.

– Не варто боятися долі, кохана, – м'яко заговорив він. – Особливо тепер, коли війна десь далеко.

– Так, ти правий, – Ганна зітхнула. – Але мусить бути причина для того, щоб полковник завітав до свого сотника в гості.

– Ганно…

– Так, я знаю, ви з юнацьких років на Січі, були разом у безлічі битв… А все ж?

Іван підхопився.

– Нічого від тебе не приховаєш!

– Звичайно.

– Тоді як ти дивишся на те, щоб незабаром стати пані полковниковою?

Реакція Ганни була для Богуна цілком несподіваною:

– Ну, нарешті надумали! Вони повинні були зробити це давно, хоча б тому, щоб бути чесними перед людиною, котра ставить службу у війську вище за власне кохання.

– Але я не ставлю…

Ганна обвила плечі коханого руками і потягла на білосніжні простирадла.

– Звичайно, не ставиш, мій любий, ти просто розриваєшся між тим і тим. Але поки що такої потреби немає, тож будь сміливішим, полковнику!..

VI

До Чигирина вирушили без почту, лише Нечай, котрого супроводжували тринадцятилітній старший син Іван і писар Гавриїл, який заявив, що повинен, використовуючи нагоду, побачитися в Чигирині з панотцем Хрестовоздвиженської церкви Прокопієм, з котрим приятелював з бурсацьких часів. З Іваном вирушили Омелько і Нечипоренко, який напередодні прибув з доповіддю з Вороновиці, де стояла сотня, і згадав про якісь справи в Чигирині. Мирон Охріменко хотів був спорядити з подорожніми віз із провіантом, але Богун рішуче заперечив:

– Не треба, Мироне. Віз затримає нас принаймні на добу. Так переб'ємося.

Охріменко тоді не став сперечатися, лише, за звичкою, знизав плечима і пішов собі геть. Тож тепер мандрівники долали кожного дня не менше сорока верст, полювали дорогою, на ніч готували на вогнищі смачну вечерю і вкладалися, розпалюючи люльки. На сьомому небі від щастя був у такі хвилини малий Іван Нечай, котрий, принишкнувши під теплим кожухом на копиці духмяної трави, міг доволі послухати спогади бувалих козаків. В його уяві неслися в бій непереможні козацькі сотні, били веслами синь моря стрімкі чайки, гримі-

ло весняним громом тисячоголосе козацьке «слава», ревли гармати і дзвеніла бойова криця. Ще б пак! Мати нагоду слухати оповідання козаків, декотрі з яких пам'ятали ще Сагайдачного! І хлопчак намагався не поворухнутися, навіть голосно дихнути, боячись перервати ті оповідання. Коли нарешті розімлілі від довгого шляху і кількох чарок, випитих за вечерею, козацькі старшини засинали, він ще довго дивився в засіяне зірками небо, уявляючи, як сам летить на вороному огирі з розметеною від зустрічного вітру гривою, вимахуючи кривою турецькою шаблюкою.

Так минуло два дні, а на третій, коли до Чигирина залишалося вже зовсім мало, трапилась подія, котра затримала загін ще на дві доби і мало не коштувала життя Богуну і його супутникам.

Уранці, як це було завжди, вмилися холодною водою із сідельних баклаг, поснідали пастремою з хлібом та цибулею і вже готувалися вирушати, коли несподівано почули гуркіт копит досить великого загону.

– Хто б це міг тут бути? – знизав плечима Нечай, хоча питання було риторичним – до гетьманської ставки в Чигирині і від неї поспішали шляхом десятки великих і малих козацьких загонів, гінців і ще казна-кого.

– Не із Запоріжжя ті птахи, – замислено відкусив кінчик травинки Омелько.

Богун уважно придивився до озброєних людей, котрі їхали риссю в колону по чотири, наставивши в небо довгі ратища списів. До них залишалося не більше півмилі. Там уже помітили невеличкий гурт козацтва і завертали у степ, де, у двох сотнях сажнів від вкритої пилом стрічки Кучманського шляху, загін Нечая розташувався серед трав, не знайшовши поряд жодного поселення. Коні тих, хто наближувався, не змінювали клусу, але було помітно, що вершники насторожилися і готували про всяк випадок зброю.

– Що за чортівня? – вражено мовив Нечай і повернувся до сина: – Іванку, сідай на мого Буревія і чекай нас тут разом з отцем Гавриїлом. Коли що, лети на схід до Дніпра, він до Чигирина виведе. Скажеш гетьману… Утім, іще рано! Стій і чекай. – Він заскочив у кульбаку синового коня, котрий був значно повільнішим за уславленого у Брацлавському полку Буревія, і повернувся до супутників. – Привітаємося з мостивими панами?

Усі, окрім малого і писаря, торкнули коней, вирушаючи назустріч незнайомцям. Хоча навіть з відстані півмилі було помітно, що то не татарський чамбул. На військових було одягнуто блакитні каптани, деякі з них мали поверх одягу кіраси або кільчасті панцирі, на головах хутряні шапки або залізні шоломи. Кожен мав при боці шаблю, у руках піку, а за плечима мушкет. На-

ближувалися, не ламаючи стрій, широкою риссю, але Івану здалося що будь-якої миті ті люди готові розбігтися полем широкою лавою і кинутися в погоню. І хоча намагання відбитися учотирьох від загону у двісті п'ятдесят шабель були, звичайно, марними, він звів курки на обох пістолетах, котрі були за поясом, і перетягнув ближче піхви із шаблею.

Коли до загону невідомого війська залишалося не менше півсотні кроків, наперед вояків виїхав на гнідому огирі старшина у мідному шишаку, кільчастому панцирі і відкинутому за плечі козакині. Привітно посміхаючись, здійняв руку:

– Слава Україні, панове!

– Слава навік, – відповів Омелько, уважно приглядаючись до старшини. – Ви хто такі будете?

У відповідь долинув сміх:

– А панове неввічливі! Як на мене, ви маєте першими сказати хто такі будете, адже більше тут нас!

– Полковник Нечай із старшинами Брацлавського полку, – невдоволено озвався Данило. – З ким маю честь?

– Свої ми, пане полковнику! – почули у відповідь. – Теж козаки.

– Чиї козаки?

– Відомо, чиї, гетьманські!

Тим часом передові шеренги загону наблизилися і

розсипалися, утворюючи круг четвірки козацьких старшин кільце.

– Якого полку будете? – не вгавав Нечай.

Усміхнений старшина посміхнувся ще ширше і під'їхав до Нечая на якихось п'ять кроків.

– До чого клята війна призвела, чи не так, пане полковнику? – доброзичливо мовив він. – Серед рідної землі християни, немов пси наїжачені обнюхуємось. Кажу ж вам, гетьманські козаки!

Зненацька Омелько осадив коня і рвонув з піхов шаблю:

– То ляхи, браття, до зброї! – вигукнув він, але одразу ж упав, скинутий з коня одразу двома арканами. Богун, Деривухо і Нечипоренко спробували вихопити зброю, але вчасно спинилися – з різних сторін на них спрямувалося кілька десятків пістолів і рейтарських бандолетів. Наперед, видимий до цієї миті лише Омелькові, виступив сухорлявий чоловік з немов натягнутою жовтуватою шкірою на обличчі. Це був Славинський.

– Пан хорунжий має рацію, – мовив він, посміхаючись схожою на вовчий оскал посмішкою. – Це гетьманські козаки з полку Лісовського. Але позаяк пана гетьмана ребелія віддала тимчасово в поганський полон, панове козаки обрали для себе за найкраще воювати зі схизматами під гербом князя Вишневець-

кого, славетного захисника Польщі! От ми й здибалися, Богуне!

Іван, не тямлячи себе від люті, потяг із-за пояса пістоль, але одразу ж був спинений рукою Славинського і клацанням десятка курків.

– Ну-ну, лотре, на твоєму місці я не робив би цього. Якщо не хочеш стати схожим на решето, звичайно.

Цієї миті Данило Нечай обернувся назад і поглянув на залишених за дві сотні сажнів позаду сина і ченця. Від загону лісовчаків від'єдналися вже з десяток козаків і, поганяючи коней, вирушили до них. Буревій, відчуваючи щось недобре, закрутився дзиґою під малим, але той все ще не наважувався погнати коня геть.

– Тікай, Іванку! – щосили вигукнув Нечай, і тієї ж миті вибухнув постріл, примушуючи замовкнути відчайдушного полковника. На хвилину прихилившись до кінської гриви, він тихо сповз на землю і впав горілиць. На Івана і Нечипоренка накинулися одразу двадцятеро ляхів, скручуючи їх міцними путами із сириці.

Свідомість поверталася повільно. Спочатку в ніс вдарив густий сморід свинячого хліва, потім шурхіт дощових крапель десь за стіною, після чого відчувся пекучий біль у потилиці і заломлених за спину руках. Іван повільно розплющив очі і кілька хвилин намагався звикнути до напівтемряви, котра царювала у хліву. Про те, що це був хлів, не давав приводу сумніватися

не лише сморід, а й тихе напівсонне рохкання у протилежному кутку. Сильно допікала спрага. Нарешті після добрих п'яти хвилин Богун настільки набрався сили, що зміг поволі звестися і сісти, опираючись на стіну лівим плечем. Перед собою розрізнив неясний силует людини, яка сиділа точнісінько в такій самій позі, як і він сам, – ноги зігнуто в колінах, руки за спиною, а плече важко опирається на дошки стіни.

– Ти хто? – видихнув Іван, звертаючись до того, хто був поряд.

– Михайло, вашмость, – долетів голос Нечипоренка. – Як макітра?

– Гуде, чорти б її взяли.

– От-от, так як ото б натягли пусте відро і почали люшнями товкти.

Богун трохи пересунувся, намагаючись умоститись зручніше.

– Що з нами сталося? – спитав перегодом, однак тієї ж миті пригадав натовп лісовчаків, що їх оточував, і глузливу посмішку Славинського. – Чорт, Нечай де?!

– Осьдечки, – змахнув осавул головою убік, – ще не оклигав.

– Пам'ятаю, в нього стріляли, він живий?

– Живий, що йому стане! Куля лише руків'я пістоля відбила та йому дух захопило, от з коня й гепнувся. А от коли в'язати стали, він потроху відійшов і двох ляхів

так привітав, що певне обидва Богу душі віддали. От його полковник перначем по голові й погладив…

– Омелько? – продовжив допит Іван.

– Його окремо тримають. Не знаю, чому.

З кутка, де лежав Нечай, почувся шурхіт, за яким – слабкий стогін і прокльони. Якусь хвилину вони набирали оберти, після чого, перейшовши на міцну козацьку лайку, загуділи так, що свині у кліті навпроти підняли розпачливий вереск.

– А бодай вам краплі оковитої не побачити, іроди трикляті, коти помийні, суки підплітні! Бодай ваші діти одну пару чобіт на всіх мають, а жінки із сусідами переморгуються! Це ж треба так чоловікові руки скрутити, нижче ліктя не чую. А щоб вам посуха і татари!

Нечай лаявся ще з хвилину, підбираючи все міцніші й міцніші слова, доки нарешті не сплюнув і теж почав зводитись, спираючись плечем на стіну. Тут він помітив Івана і Михайла.

– Добридень, куме! – посміхнувся натягнуто. – Добридень і тобі, пане Іване!

– І вам, куме, доброго здоров'я, – відповів йому в тон Нечипоренко. – Голова не болить?

– А чого їй, дурній, боліти, якщо я вже з тиждень не пив? – Нечай, попри біль, знаходив у собі сили жартувати.

Почали з'ясовувати, що з ними відбулося, після то-

го як Нечая огрів перначем Славинський, а Богуна, котрий надто вже пручався зв'язуванню, уклав мушкетним прикладом один з лісовчаків. Виявилось, що при свідомості залишився один лише Нечипоренко. Він і розповів, що одразу ж після крику Нечая малий Іван розвернув коня і так чкурнув, що за ним лише пилюка закурилася. Гавриїл навпаки, спокійно очікував, доки до нього наблизилися, після чого спокійно зліз з коня, віддав повід одному з нападників і пішов до кола. Їх швидко зв'язали, повантажили на віз і повезли на південь від Чигирина. Через дві години швидкої їзди загін опинився в неглибокій балці, у якій було розташовано козацький бурдюг – кругла будівля з півторасаженного частоколу, всередині якого було розташовано невеличкий курінь, хлів і конюшню. Після цього їх замкнули у хліву. Що було далі з Омельком і Гавриїлом, Михайло не бачив, але по невеселих репліках тих з лісовчаків, котрі вирушили в погоню за молодшим Нечаєм, він зрозумів, що ті спіймали облизня.

– Ну, то не дивно, – погодився Нечай, – мого Буревія догнати і з більшим вантажем жодний кінь не зможе. Якщо малий не схибить, урятується, до Чигирина, вважай, годин шість йому залишилося. А от ми… Ну скажи мені, Богуне, чи не дурні ми з тобою? Чи не варті того, аби лядські недобитки тепер з нас шкіру на ремені різали? Як теля у вовчу пащу, до них прийшли!

– Але звідки вони тут? – знизав плечима Нечипоренко.

– А чому дивуватися? Хіба мало Україною різних харцизів ходить?

Іван зітхнув.

– Чортів Славинський, вислизнув тоді… – він спробував пута на міцність, але ослабити не міг, лише посилився біль у кистях. – Йому я потрібен, то давні рахунки. Треба сказати, нехай вас відпустить.

– Поглянь на мене, пане Іване, – позирнув на Богуна Нечай.

– Хіба що?

– Тобі, бачу, міцніше, аніж мені, по голові перепало, коли таке верзеш.

– Я не верзу. Того поєдинку не може вибачити, а потім Ганну…

– І що з того? Тепер у нього шляху іншого немає, повинен нас усіх тримати. Думаєш, він не розуміє, що відпусти він нас тепер, шлях до Польщі йому буде закрито? За таке обходження зі своїми полковниками Хмельницький голови знімає. Та й я не бурсак якийсь, теж силу маю. Так що мусить він для нас із тобою долю єдину готувати, хочеш цього чи ні.

– У Тульчині я теж готував йому долю. І нелегка вона мала бути, якби не втік.

– Може, й ми утечемо… – знизав плечима Нечай.

Він поворухнув зв'язаними руками і болісно застогнав. – Михаиле, та поглянь-но що там з руками, геть посиніли…

Нечипоренко посунувся до Данила і взявся оглядати йому руки.

– Не тільки посиніли, ще й попухли. Якщо раніше кум мав такі кулаки, що вулик міг геть розтрощити, то зараз вони в нього, як отой вулик.

– Та не смійся ти, іроде! Роби краще щось, спасу немає!

Михайло швидко пересунувся ближче до Нечая і ліг на бік у нього за спиною.

– Посунь трохи руки до мене, спробую перегризти.

Нечай послухався і завмер, очікуючи, доки Нечипоренко зубами розгризе сирицю, яка врізалась у тіло. За весь час не проронив жодного слова, лише піт, що рясно виступив у нього на обличчі виказував, який біль він терпить. Нарешті після п'яти хвилин катування він рвучко випростав руки перед собою і неслухняними пальцями відкинув геть залишки мотузки.

– Славинського б на ній підвісити! – мовив зі злістю.

Коли кров у затерплих руках трохи вгамувала свій бунт, він взявся за пута Нечипоренка, потім разом звільнили від мотузка Івана. За хвилину Іван з насолодою потирав затерплі й сині долоні, котрі поступово набували свого природного кольору. За дверима по-

чувся рух, за яким грюкнула, відчиняючись, засувка, і до хліва увійшли кілька лісовчаків з пістолями в руках.

– Пане хорунжий, вони розв'язані! – вражено вигукнув один з них, присвітивши собі смолоскипом. Одразу ж за тим наперед виступив той самий усміхнений хорунжий.

– Панове вирішили здійснити відчайдушну втечу з ворожих пазурів? – насмішкувато мовив він. – Повинен вас поставити перед жорстокою реальністю: вона неможлива. Вас охороняють не гірше, ніж сераль османського султана.

Нечай рвучко піднявся і ступив до хорунжого в супроводі розпачливого клацання пістолетних курків.

– Ти, блазню, – гнівно мовив він. – Думай що і при кому говориш! Ти в присутності двох полковників Війська Запорізького! Коли ваше військове щастя, охороняйте, а путати зась! Ми не коні й не худоба! Цілком вистачить слова шляхтича залишатися тут.

Хорунжий кілька секунд витримував палаючий погляд Данила, після чого відвів очі.

– Добже, – мовив він, відкашлявшись. – Якщо панове дадуть слово шляхтича, я не буду зв'язувати їм руки.

– Отож-бо, – почав заспокоюватись Нечай. – Даю слово шляхтича, що не втечу користуючись тим, що мені не зв'яжуть руки.

– Ви, пане Богун? – запитливо подивився поляк на Івана.

– Вважай, що ти отримав і моє слово.

– Бардзо добже, – він перевів погляд на Нечипоренка. – Пан є шляхтич?

– Пан є козаком і може завірити, що козацьке слово не менш міцне від шляхтинського! – набундючився Михайло.

– Будемо сподіватися на це, – скривив губи хорунжий. – У такому разі я залишу вас, хоча охорону за дверима не буде знято. Зараз вам принесуть вечерю, а потім можете відпочивати. Завтра ви, – лісовчак указав на Богуна, – будете мати розмову з паном полковником. Пан Нечай має знати, що полковник Славинський не має до нього будь-яких претензій і утримує його тут лише заради власної безпеки.

– А тобі відомо, що між нами і Польщею у Зборові підписано мирний договір, тож ваші зі Славинський дії йдуть зовсім йому не на користь?

– Звичайно, – хорунжий, здавалося, очікував саме такого запитання. – Можу запевнити пана, що це не пов'язано з політикою. Ще раз повторюю: ми не маємо нічого проти полковника Нечая…

– Я радий, – буркнув Нечай, – можеш передати Славинському, що претензії до нього маю я і не забарюсь про них згадати одразу ж після звільнення.

– Ваше право, пане полковнику, – ледь схилив голову поляк і вийшов з хліва. Слідом за ним подалися решта козаків. За кілька хвилин справді принесли вечерю, якщо так можна було назвати кілька житніх сухарів, шмат солонини і три великих цибулини. Крім того в кутку поставили відро з криничною водою, невеличкого каганця, а свиней, котрі почали голодний вереск, вигнали геть. Без зайвих церемоній козаки взялися до їжі. Попоївши, почали вкладатися.

– Я йому тебе не віддам, Іване, – ніби між ділом сказав Нечай. – Нехай двох вб'є, а якщо повезе, встигнемо і йому горлянку перегризти.

– І я з вами! – захитав головою Нечипоренко. – За компанію, мовлять, навіть жид повісився.

– Завтра видно буде, – коротко кинув Богун і вклався на солому, накрившись каптаном і підклавши під голову шапку.

VII

Прокинулися задовго до світанку – дощ, який не вщухав усю ніч, нарешті просяк снопи перегнилої соломи на даху хліва, і вода спочатку великими краплями, а потім і струмочками почала затікати до приміщення. До неї додався холодний пронизливий вітер, що його не могли затримати абияк прибиті дошки на

стінах хліва, і голосні розмови вартових, котрі не спали і лаялися, нарікаючи на полонених і негоду. Деякий час лежали мовчки, хоча кожен розумів, що інші не сплять. Нарешті тишу перервав Нечай:

– От розходилася небесна канцелярія! – спересерця мовив він. – І як то там малий сам у степу? Хоч би не пропав, до людей вийшов.

– Дасть Бог, вийде, – озвався Нечипоренко.

– Дасть Бог… – зітхнув Нечай.

На якихось півгодини запанувала мовчанка, яку перервав згодом Богун:

– Що ж із Омельком? Невже вбили бурлаку? – запитав він, ні до кого не звертаючись.

– Принаймні я не бачив, – відповів Нечипоренко. – Арканами лише стриножили.

– Чому ж окремо тримають?

У відповідь на запитання Івана зарипіла засувка на дверях, і за мить вони розчинилися. На тлі сивіючого неба вималювалась тінь у довгій сутані, з пакунком і цебром у руках. Трохи постоявши, прибулий повернувся, взяв каганець у невидимого вартового і ступив до хліва. Козаки умить підхопилися – перед ними стояв Гавриїл, за якого вони всі встигли забути, жодного разу не згадавши про його долю.

– Мир вам у домі вашому! – урочисто мовив прибулий і поклав пакунок, завернутий у полотно, на купу

перепрілої соломи. У пакунку виявився сніданок, який складався з печеної курки, кількох добрячих куснів хліба і зелені. У цебрі, що його тримав у другій руці, було свіже молоко. – Прошу поснідати, чим Бог послав.

Нечай огледів усе принесене писарем ошелешеним поглядом.

– А сьогодні він значно щедріший, аніж учора! Що ж завадило йому, святий отче, послати щось подібне напередодні?

– Богохульство не прикрашає, пане полковнику, навпаки, відштовхує від людини, єльмо поганською та звичка перебуває.

– Пробач, отче. Але яким же ти тут вітром?

– Вітром? – перепитав Гавриїл і повернувся до дверей. Надворі дощ припинився, і вітер, який дув уночі, заспокоївся, стояв тихий прохолодний ранок.

– Як ти сюди потрапив?

– Прийшов, – знизав плечима писар.

– Нащо гаяти час, – махнув рукою Нечипоренко. – Давайте краще закусимо. – І він, не очікуючи на інших, відламав від курки добрячий шматок білого м'яса, взяв кілька стеблин зеленої цибулі і окраєць хліба. – Приєднуйтесь, панове!

Богун подивився на ченця:

– Гавриле, чи не хочеш нам розповісти, що з тобою сталося від учорашнього дня, тобто коли нас схопи-

ли?

З невластивою для себе манерою відповідати одразу на поставлене запитання Гавриїл почав розповідь:

– Коли вас схопили і зачали жаковати,[47] до мене теж під'їхали кілька ратних людей і хотіли насильство над слугою Божим чинити, але Бог подбав про мене і наставив на розум жовнірів: вони чемно запросили мене до гурту і казали, що жодним чином не зашкодять мені, що, як показав наступний час, вони і зробили. І хоч я волею Отця небесного опинився в руках католиків, жодним чином вони не намагалися завадити мені возносити молитви, хоча й вели себе недостойно і сміялися, коли намагався довести до них єдино праведну віру православну і помилковість єресі католичної. Але я молився й за них, тож най простить їх Бог.

– Це добре, отче, – терпляче похитав головою Богун. – А куди нас привезли?

– Хутір вельми невеликий і занедбаний, – знизав плечима Гавриїл, – а хазяїв немає. Худоба є, кури є, городина, хоч недоглянута, але є, а хазяїв немає, може, вирушили куди?

– Здається, я знаю, куди вони вирушили, якщо тут хазяйнує Славинський, – похмуро мовив Нечай.

– Далеко ми від Чигирина? – запитав Іван у ченця.

– Якщо пішому іти, мабуть, не раніше, аніж за два

---

[47] *Жаковати (заст.)* – грабувати, громити.

дні, Бог дасть, можливість бачити золоті бані Хресто-воздвиженської церкви, у якій настоятелем перебуває товариш мій, людина праведна в усьому від молитви і посту до мирського життя.

– А де Омелько? Він живий? Його утримують тут чи в іншому місці?

– Пан Омелько? Тут він.

– У другому хліві?

– Бог з вами, пане сотнику, чому ж у хліві?

– Та розповідай скоріше, іроде, усе, що знаєш! Не марудь, їй-бо, боки намну! – не стерпів Нечай.

Гавриїл замовк на добрих дві хвилини. Спокійно сидів, дивлячись у темний куток хліву.

– Бог вас не простить за таке, – нарешті відповів голосом, який бринів від образи. – Я й розповідаю: тут пан Омелько. З польським полковником він щойно мав бесіду, перед тим учора довго був з ним у світлиці. Польський полковник повагу має до нього, за одним столом з ним страви споживає, з їхньої ласки й мене покликано. Нині немає потреби додержуватися посту, тож я міг повною мірою насолодитися стравами, що їх було подано. Досить вишукані, якщо прийняти до уваги наше становище. І вино добре, каюсь, дозволив собі малу дещицю того чудового напою, хай не прогнівиться на мене за це Господь.

Нечай знову поривався щось вигукнути, але Іван

стримав його рішучим жестом.

– І які ж справи у Омелька зі Славинським?

– Не відаю. Коли я ввійшов до світлиці, полковник про щось говорив пану Омельку, але потім припинив.

– А хто тебе прислав до нас?

– Омелько прислав.

– І тебе ніхто не затримував?

– Ні. Один з ратників польських хотів було стати на заваді того, аби я доніс до вас хліб насущний, але інший йому сказав дослівно таке: «Не зачіпай, Янеку, того божевільного схизмата, нехай іде собі!»

– Правду казав, – мотнув головою Нечай.

– Що? – подивився на нього Гавриїл.

– Не переймайся.

– Омелько нічого не казав тобі передати для нас?

– Аякже, казав.

– Що саме?

– Ось це, – вказав писар на їжу і цеберце з молоком.

– І все?

– Все.

Іван зітхнув. Він нічого не розумів. Які справи можуть бути в Омелька із Славинським? Чому той одразу ж не розправився з ним, а утримує тут, сам наражаючись на небезпеку під носом у гетьмана і Чигиринського полку?

– Добре. Дякую тобі, святий отче. Передай і Омель-

кові нашу дяку.

Гавриїл кивнув головою, піднявся і пішов до виходу. Уже біля дверей повернувся і ляснув себе по лобі:

– Дякувати Господові, згадав! Омелько просив ще передати ось це, – він витяг з-за пазухи загорнуту в пергамент довгасту річ. – А також на словах сказати…

Доля секунди знадобилася Богуну на те, щоб опинитися біля Гавриїла і затиснути йому долонею рота – той стояв не далі як за три кроки від відчинених дверей, за якими чулися голоси вартових. Писар подивився на Богуна круглими від здивування і жаху очима.

– Те, що він передав сказати, шепни мені на вухо, – прошепотів Іван. – Добре?

Гавриїл ствердно захитав головою.

– От і славно. А тепер кажи.

– Копайте під північною стіною, мовив він, а я намагатимусь затримати їх ще на добу.

Іван подивився на писаря довгим поглядом.

– Дякую за сніданок, – мовив він нарешті. – Йди собі.

– Під північ…

– Йди! – підвищив голос Іван. Гавриїл знизав плечима і вийшов. Поляки, очевидно, не надто прискіпливо прислухалися до того, що діялося у хліву: пройшло не менше хвилини після його зникнення, коли до хліва заглянув один з лісовчаків. Упевнившись, що всі полонені на місці, він закрив двері. Лише після цього Бо-

гун видобув з-під поли каптана відібраний в писаря пакунок і швидко розгорнув його. Тьмяно зблиснувши в слабких променях світла, з'явилося лезо невеличкого кинджала. Богун упізнав зброю, яку Омелько завжди тримав за халявою чобота.

– Хтось щось розуміє?

– Я розумію, – озвався Нечипоренко, – бовдур Гавриїл мало не забув, по що його послано.

– І я розумію! – вигукнув Нечай, але, опам'ятавшись, притишив голос. – Починаємо копати. Про решту дізнаємося згодом. – Він взяв у Івана кинджал і, відсунувши в кутку північної стіни купу соломи, заходився дзьобати добре втоптану за багато років глину.

Робота просувалась повільно. Окрім того, що потрібно було працювати тихо, слідкувати крізь шпарину між дошками за діями вартових і ховати видобуту з підкопу землю, її затримувало каміння, яке невідомо звідки взялося тут у великій кількості. Усе ж не далі як за дві години докопалися до напівпрогнилої нижньої колоди у стіні хліва і почали вести лаз назовні. Ще за годину було вирішено призупинити роботу – до сутінків продовжувати підкоп було небезпечно. Потяглися довгі години очікування. В обід знову з'явився Гавриїл з харчами, однак на цей раз польський хорунжий, помітивши, що того безборонно пускають до полонених, нагримав на вартових і примусив їх занести їжу до

хліва самим. Крізь шпарину в стіні, де по черзі вели спостереження, відпочиваючи після копання землі, козаки змогли кілька разів побачити Омелька, який ходив подвір'ям у супроводі Славинського і його молодших офіцерів. Деривухо про щось розмовляв з ляхами, уважно схиляв голову, неквапливо жестикулював, вказуючи то на південь, то на захід. Час від часу кидав байдужні погляди на хлів, у якому утримували його друзів.

Нарешті яскраво-червоний диск сонця поступово скотився в невидимий простір за темною стрічкою лісу на заході, і сутінки почали поступово зморювати землю до нічного сну. Десь голосніше закумкали жаби, діловито загули джмелі на хуторянській леваді. Лісовчаки годували і напували коней, міняли варту на чатах перед хутором і коло хліва з бранцями. Поступово небо потемніло, зблиснувши вогниками перших зірок, на обличчях вартових козаків забігали тіні від язиків полум'я від вогнища, навкруг якого ті сиділи. У бранців з'явилася можливість продовжити роботу, однак робили вони це надзвичайно обережно – день, що минув, забрав із собою розмаїття звуків, залишаючи лише потріскування дров у вогнищі вартових і нічну тишу. Робота втратила швидкість, але незважаючи на те, близько півночі лезо добряче затупленого кинджала несподівано пробило килим дерну з зовнішнього

боку стіни і, не зустрічаючи опору, вискочило назовні.

– Усе! – видихнув Нечипоренко, котрий якраз був зайнятий копанням землі. – Готово.

– Вилазь звідтам, Михаиле, зачекаємо, доки варта посне, – покликав Богун.

Нечипоренко, котрий, лежачи на животі, знаходився увесь у середині досить великого підкопу, потроху виліз і обтрусив з одягу грудки землі.

– Ще кілька разів ножем вдарити, і воля, – весело проголосив він.

Богун у світлі каганця обдивився приміщення в пошуках слідів їхньої діяльності – наче б непомітно. Вийнята з підкопу земля рівномірно розсипана по кутках і прикрита соломою, жмут соломи лежав поряд із самим підкопом, готовий заховати його від цікавих очей.

– Усе наче б добре. Залишається ще одне: ми дали слово не робити спроб втечі, поклявшись своїми чесними іменами. Як маємо чинити, панове? – запитав у товаришів Іван.

– По правді будемо чинити, – не знітився Нечай. – Слово нами було дано Славинському, тож тікати від нього не будемо. Лишень вийдемо на невеличку прогулянку, після чого, повернувшись, ввічливо попросимо Славинського звільнити нас від обов'язку. Як вам така пропозиція?

– Щось мені підказує, що він не зможе нам відмови-

ти, – вишкірив міцні білі зуби Богун.

– А таки не зможе, ковінька його матері! – підтримав Михайло.

Година йшла за годиною, а варта біля вогнища ніби й не збиралася спати – жовніри розмовляли, смажили на довгих паличках шматки м'яса і палили люльки, час від часу поглядаючи в бік хліва. Одного разу вартовий навіть обійшов його навкруги і, відкинувши засувку, заглянув усередину. Утім, придивлявся він не надто пильно, очевидно, пильність вартових було приспано словом, що його дали полковнику козаки, а також тим фактом, що від початку їхнього утримування полоненики поводились тихо і не робили ніяких спроб до непокори або втечі. За хвилину лісовчак повернувся до багаття і ліг поблизу нього, щільніше замотуючись у кожух. Його приклад наслідували й двоє інших. Через чверть години всі спали міцним сном людей із чистим сумлінням.

– Мабуть, пора, – прошепотів Богун. У відповідь Нечай простягнув руку:

– Давай кинджал, першим піду. Коли що, подам гасло.

Богун покрутив головою:

– Е ні, полковнику, тепер моя черга.

– Ну ні, – запротестував Нечай. – Тут я полковник, що вирішу – мусите слухати.

– І не ти один! – не здавався Богун. – Я піду першим!

– Отакої! А пан полковник має пернач або гетьманський універсал? – обурився Нечай. – Кажу тобі, я піду, і крапка! Доберемось до Чигирина, ось тоді будеш полковникувати…

– Так, ану розійдіться, вашмості, не час сперечатися! – додав і свій п'ятак до розмови Іванів осавул. Він, користуючись несподіванкою, вихопив у Богуна з рук кинджал і кинувся в лаз, затиснувши зброю в зубах. За ним, ошелешено переглянувшись, пішли по черзі спочатку Богун, а потім Нечай.

На поверхні, уже за межами своєї пропахлої тваринним духом темниці, принишкли біля стіни і почали прислухатися. Десь хоркали своїми м'якими губами коні, рохкала незадоволена виселенням з рідного хліва свиня у відкритому загоні неподалік та лунав храп від вогнища – там вартові справно «несли службу».

– Щодалі? – прошепотів Нечипоренко, звертаючись до Нечая.

– Далі будемо за частокіл вибиратися, – знизав плечима той.

– Тільки спочатку б озброїтись. Треба у вартових пошукати.

– Облиш, – взяв Михайла за плече Богун. – Шуму наробиш.

– Не нароблю. Тихцем на ножі, і справу зроблено.

Іван повільно похитав головою:

– Облиш кажу.

– Але чому?

– Нам не потрібна кров цих людей, навіщо вкорочувати їм віку? З трьома шаблями від всього їх відділку однаково не відіб'ємося. Та й тривогу можеш здійняти, ні, нехай краще сплять… – монолог Івана було перервано чиїмись кроками. Той, хто йшов до них, був досі невидимий у темряві і йшов не криючись, – у мороці раз по раз дзенькали остроги на його чоботах.

Пройшло кілька вкрай напружених секунд. Усі троє завмерли, втискаючись у вогкі дошки хліва, а Михайло переклав кинджал руків'ям уперед, приготувавшись у разі необхідності кинути його в незнайомця. Однак такої потреби не виникло.

– Бачу, хлопці, ви часу дарма не гаяли, – почувся з темряви голос Омелька, – устигли лаз прокопати. Що ж, пора вирушати.

– Варта! – пересторожено шепотів зашепотів Нечай. – Тихіше!

– А, ці, – Омелько недбало подивився на сплячих охоронців. – Ними не переймайтеся, їм учора за моїм проханням отець Гавриїл порошку у вино підсипав. Славний порошок, діє не одразу, але коли вже подіє, добу не піднімеш, хоч з гармати стрель. Складніше з тими чатами, котрі за частоколом, та й основні сили

сотні Славинського розташовано десь поряд, у таборі. Ну та вовків боятися… Уперед, хлопці!

– А коні? – спробував перехопити ініціативу до своїх рук Нечай. – Нам потрібні коні.

– Так! А ще ридван і кілька панянок у супровід. Пішими йдемо, так надійніше. До Чигирина рукою подати, якщо на кілька годин відірвемось, погоню вони вислати побояться.

Нечай не заперечував. Просто встав і подивився на Омелька:

– В який бік іти?

– За мною тримайтесь, – Омелько повернувся і покрокував у темряву, з якої так несподівано виринув хвилину тому.

Швидко перетнули подвір'я, прослизнули у відчинену браму і нечутними привидами заглибились у нічний степ. Тишу порушив лише писар, котрого зустріли за сотню сажнів від хутора, в місці котре йому призначив Омелько:

– Негоже чесному чоловіку в темряві чигати, аки татю. Я волів би зачекати до ранку.

Але на нього шикнули і швидко потягли за рукав сутани, примушуючи приєднатися до утікачів.

Швидкий марш продовжувався до світанку, а тоді, нашвидку піджививши себе, відпочили кілька хвилин і продовжили мандрівку. Говорили мало, Нечая,

як втім і Івана з Михайлом, мучив пекучий сором – вони, немов утікачі-кріпаки, йдуть, криючись від польського загону, і не можуть нічого з цим вдіяти. І це зовсім поряд зі столицею гетьмана! Омелько, який мав більше життєвого досвіду, розумів: доля підкидає часом і не такі халепи, тож відчував себе краще, крім того, всі троє, окрім Омелька, напружено думали про таємничі справи проміж Омельком і Славинським, його допомогу і таку несподівано легку втечу. Як у Богуна, так і в Нечая запитання майже крутилися на язику, але все ж вони утримувались від них. Зараз не до того, необхідно сконцентруватися на швидкому пересуванні, крім того, козак не витрачає дарма слів і не ставить непотрібних запитань. Коли Омелько матиме за потрібне, розповість сам.

Дві години після ранкового відпочинку йшли спокійно, хоч вже не в такому темпі, як на початку, – давались взнаки довгі години маршу і безсонна ніч. А в час, коли сонце встигло піднятися над обрієм, вказуючи на восьму годину ранку, неподалік здійнялася хмара куряви, і незабаром утікачі змогли почути тупіт копит великого загону.

– Чорт забирай! Невже Славинський?! – спересердя вигукнув Нечипоренко.

– Не схоже, – замислено покрутив головою Омелько. – Славинський у нас позаду, тобто на півдні, а ці

наближаються із заходу.

Зупинившись, почали очікувати, доки кінна чата наблизиться – ховатися або утікати од неї не було жодної можливості, їх уже помітили і поспішали навперейми. За три хвилини були поряд. Передні вершники осадили коней і зупинилися, слідом за ними перервала рух і решта загону. Нечай рішуче виступив наперед.

– А ви хто такі будете? – грізним голосом запитав він.

– Тю! Та чи не признаєш, пане полковнику? – почулось у відповідь. Наперед виїхав кремезний старшина в кармазині й бобровій шапці.

– Вус! – не повірив власним очам Нечай. Перед ним був його власний полковий обозний. – Яким вітром, обозний?

Та не встиг старшина відповісти, як у нього з-за спини вихопився на коні маленький вершник. Підскочивши впритул до Нечая, він прямо із сідла дикою кішкою кинувся тому на груди.

– Батьку! – пропищав тоненький дитячий голосок. Нечай, обхопивши обома руками, притис сина до грудей.

– Він, ваша милість, усе його заслуга. Уже як на нас вийшов, один Бог знає. Ми з Прилук поверталися із сукном та порохом для полку. Батька, мовить, харцизи схопили, от я хлопців і завернув. Як могли, поспіша-

лись-мо, та тільки поблукали трохи…

– Козак! – підняв Нечай сина високо на витягнутих руках. – Справжній козак росте!

За хвилину він уже віддавав розпорядження:

– Коней нам! Ти, Вусе, з півсотнею відділюйся і забирай східніше, а я прямо на південь піду. Десь за годину побачиш балку, обходь і очікуй, коли почуєш шарварок, бий на балку з півдня, хутір там. Усіх до ноги вирізати, лише полковника їхнього залиш, з ним Богун буде розмовляти!

Бій був короткий та запеклий. Козаки Лісовського, хоча й були захоплені зненацька, показали, що гідно несуть ім'я свого колишнього отамана – рубалися до останнього і не здавалися, навіть коли були оточені з усіх сторін і падали один за одним під шаблями розлючених брацлавців.

– Не жалій чортів лядських! – додавав їм наснаги полковник. – Нехай десятому буде заказано чинити в Україні розбій і порушувати мир! Уперед, соколики мої.

Не відставав від інших і Богун. Страшною дзиґою крутився він на всі боки і, перегнувшись у сідлі, без жалю завдавав ворогам нищівних ударів своєю гострою, немов бритва, шаблею. Метався від однієї купи до другої, відшукуючи того, кого хотів побачити цієї миті більше, аніж коли-небудь когось з найрідніших людей. Адже ненависть зближує не гірше за кохання, ад-

же вона примушує, надриваючи сили, глядіти того, до кого притягує. Вимагає помсти. А Богун кипів цієї миті від невтамованої жаги помститися. За давній напад на Савку, за зраду гетьмана Павлюка, за перешкоди в їхньому з Ганною щасті, нарешті за те, що той сам мало не спровадив його на той світ учора. У якусь мить бою Іван все ж побачив Славинського. Той встиг скочити на коня і тепер щосили галамасив тварину батогом, утікаючи в супроводі кількох жовнірів у степ.

– Не утечеш, собако! – вигукнув Богун. – Омельку, Михаиле, він утікає! За ним!

Але не почули його вірні Нечипоренко і Деривухо, обидва були далеко, повністю захоплені битвою, не кинулися переслідувати купку втікачів і решта козаків. І Іван, не вагаючись жодної хвилини, кинувся навздогін один.

Довго гнав коня охоплений ненавистю Богун. Гнав, не помічаючи навіть, що всі його друзі залишилися позаду, і тепер він один переслідує п'ятьох вершників, котрі наполоханими зайцями мчать попереду нього у степ. Та чи такими наполоханими? Ось двоє жовнірів притримали коней і кинулися йому навперейми, за ними ще двоє. Зупинився нарешті й сам Славинський. Люта посмішка скривіла його сухорляве обличчя, він рвонув з піхов шаблю і кинувся вслід за жовнірами. Ще мить, і зовсім туго довелося б Богуну. Але не роз-

губився досвідчений козак. Одного за одним збив він з кульбак перших двох нападників влучними пострілами двох пістолів, які йому перед битвою мало не насильно увіпхнув Нечай, проскочив за півстопи від блискучого леза занесеної над ним шаблі третього лісовчака і, щосили вдаривши його в скроню закутим у залізну рукавицю кулаком лівої руки, схрестив шаблі з четвертим. Доки встиг наблизитись Славинський, впорався і з тим.

– Ну от і зустрілися, Славинський, – кинув він хрипким від бойової лихоманки голосом до свого ворога. – Тепер ніхто нам не завадить порахуватися.

Найманець князя Вишневецького так натягнув повід коня, що той на мить зірвався дибки.

– Так, ніхто! – на обличчі Славинського з'явилася холодна посмішка. Він швидко дістав із сідельної кобури пістолет і вистрілив в Івана.

Лише випадковість урятувала Богуна. Кінь Славинського, який ще не зовсім заспокоївся, несподівано смикнувся і рука вершника опустилася усього на дюйм. Куля пройшла нижче. Іван, відчувши на обличчі розпечені крупинки перегорілого пороху, рвонув коня уперед, заносячи для рокованого удару шаблю. Але що це? Нещасна тварина сумно заіржала, мляво ступила два кроки вперед, все ще намагаючись виконати волю свого вершника, і важко присіла на передні но-

ги. Присіла, щоб вже ніколи не піднятися. Іван швидко зіскочив і завмер біля коня – з грудей тому била цівка темно-червоної крові. Вдалині затихали приглушені травою удари копит. Богун кілька хвилин дивився вслід Славинському, після чого повернувся і покрокував назад, туди, де серед криків поранених і іржання коней догоряло життя загону, очолюваного його невловимим ворогом.

VIII

Чигирин від часу, коли Хмельницький наприкінці 1647 року змушений був утікати з нього в супроводі невеличкого гурту своїх однодумців, справді виріс і став на диво красивим містом. Те, що мандрівник попав у гетьманську столицю, він міг відчути, не лише споглядаючи могутній козацький гарнізон і жерла десятків гармат на мурах і нових укріпленнях, побудованих нещодавно за новітньою в Європі бастіонною системою, тобто з використанням низьких і неймовірно товстих стін, які, немов велетенських розмірів шестикутна зірка, охоплювали місто, видаючись на кількасот сажнів від периметра давніх міських укріплень. Неординарність міста і його державне значення відчувались у метушливих скупченнях різноманітного люду на вулицях, від волоцюги чи мандрівного кобза-

ря до козацького старшини або чужоземного посла в дивовижному східному, або пишному, з неймовірною кількістю білосніжних мережив європейському костюмі. В кількості процвітаючих шинків і заїжджих дворів, а головне – в будівництві, котре розвернулося в різних кутках Чигирина в таких масштабах, що можна було подумати: місто відбудовується заново після пожежі. Зводилися будинки козацької старшини, котра віднині мала необхідність мешкати під рукою в гетьмана, будувалися нові казарми для залоги, конюшні, комори для провіанту і військових припасів, підновлювали свою маєтність, заразившись загальною будівельною лихоманкою, і давні мешканці Чигирина. Одночасно будувалися аж п'ять православних храмів – церковна казна єпархій значно погрубшала після переможної війни козацтва, котре завжди вважало православну віру одним з найголовніших своїх пріоритетів. До міста тяглись звідусіль цілі валки з лісом і каменем, йшли, поважно ступаючи, майстри будівельних справ, за спинами в торбинах несли сокири, пилки, долота, кельні і ще бозна-який реманент з того що потрібен справжньому будівельнику. Дзвіниці кількох новозбудованих храмах попри те, що на них ще велися роботи, багатоголосим дзвоном зустрічали новий день, запрошуючи вірян до ранішньої молитви. На величенькому ринку, який являв собою заставлений рядами

возів великий вигін зовсім поряд із замковою горою, вже від самого ранку йшов пожвавлено-галасливий торг, там ревіла худоба, іржали коні, кахкали качки і писклявими голосами сварилися крамарки.

Іван з Данилом і Омельком залишили решту супроводжуючих ще в передмісті, тож тепер спостерігали за картиною життя великого міста втрьох, повільно пробираючись людським потоком, котрий вирував поблизу ринку, до гетьманської резиденції – великої групи високих теремів з критими гонтою дахами в самому центрі міста. Донесхочу могли насолодитися базарним фольклором:

– Пане лицарю, пане лицарю, а ось чи не файна збруя до вашого скакуна? Ой, добре б личила! – пхав, підстрибуючи мало не на рівень голови вершника, в обличчя Богуну оздоблену мідною чеканкою кінську збрую зарослий чорною, немов смола, щетиною циган.

– Пішов! – підігнав коня Іван, не маючи бажання вислухувати усі переваги нової збруї, але той не поспішав – косував оком на гніду з білою міткою на лобі кобилу, прип'яту біля одного з возів у кінському ряду, і ледь-ледь втримувався, щоб не заіржати.

– Іч ти, Циган цигана розуміє! – підсміявся Нечай. – Іди собі, чоловіче, не заважай, ми не на торги приїхали.

– А хоч би й не на торги, гарні мої! – шаленів циган. – Купіть збрую, а потім і їдьте собі! Танцюйте панам старшинам! – цикнув він зграйці циганчат, яка ховалась у натовпі зовсім поряд. Тієї ж миті п'ять чи шість напівголих, схожих на кошлатих мавпочок, дітлахів квапливо зарухались у танці перед самими копитам козацьких коней. Майстерно плигали і витанцьовували, прислухаючись до ритму бубна, у який бив дещо старший хлопчак з гривою кучерявого волосся на голові і блиском чорних очей на усміхненому обличчі.

– Ату я вас! – удавано розлютився Омелько, замахуючись на циганчат батогом. Мить, і від танцюристів залишився лише невдоволений лемент поміж натовпом і хмарка куряви, збита босими ногами. Поїхали далі.

– Коні! Добрі коні! – чулося з одного боку. – Воли круторогі! Трудяги зацні! – вторило йому з іншого.

– Пшениця, овес, ячмінь, жито! Підходь, не барись, грошей не беремо, так роздаємо. Дорогою наздоганяємо, ще й досипаємо!

– Баняки, глечики, макітри!

– Сукно, кармазини, лундиш!

– Шаблі дамаські, пістолі турецькі!

– М'ясо та птиця, бери не для годиться!

Гудів базар, та так, що в голові паморочилось, вирував, вихваляючи свій товар, цікавлячись чужим. А десь у натовпі вже завило, зарепетувало тонкими жі-

ночими голосами:

– Ой, тримайте злодія! Ой, ловіть харциза! Украли, украли! – і майнула швидка тінь бурсака в довгому та сивому від пилюки підряснику з цілим решетом яєць наперед себе.

Добрих десять хвилин минали козаки базар. А коли нарешті проїхали і опинилися на більш спокійних вуличках, де зустрічалися в основному козаки і старшини, що поспішали від гетьманської канцелярії і до неї, Омелько підкрутив вуса і посміхнувшись поплескав Богуна по плечу:

– Таки недаремно воювали, Богуне? І ти, неборака, не задарма кров пролив свою, і всі, хто поліг, усі за добру справу. Відживає ненька, відроджується!

– Так, Омелько, – цілком серйозно відповів Іван. – Ми завжди знали, що не задарма.

На великому майдані перед військовою канцелярією, обабіч якого притулилися будівлі пушкарні, кілька будинків генеральної старшини і з десяток менш значних споруд, мандрівників спинили кілька комонних вартових. Пильно оглянули, але, упізнавши всіх трьох, привіталися, запитали про мету візиту до його ясновельможності і пропустили.

– Ох, не так я колись до Хмеля заходив, коли його старшу Степаниду за мого племінника віддавали! – напівжартома зітхнув Не-чай і, доручивши коня козач-

кові, що трапився назустріч, заспішив догори сходами високого ґанку. Богун з Омельком скористалися його прикладом.

У приймальні гетьмана їх насамперед вислухав старший над бунчуковими товаришами – середніх літ козак, якого Іван ніколи раніше не зустрічав.

– Так, його ясновельможність знає про ваш візит. Учора чекали.

– Знаю, що учора. Загостювали ми тут дорогою. Та так славно, що й покинути добрих хазяїв змогли не одразу.

Бунчужний кинув на полковника швидкий погляд, але у відповідь на його розв'язну репліку нічого не відповів. У канцелярії Хмельницького добре знали Нечая і його манеру спілкуватися.

– Пан гетьман зараз відсутній. Можу доповісти про вас пану генеральному писарю.

Нечай зітхнув:

– Що ж, немає Хмеля, давай хоч Виговського.

Іван Виговський, який поводився так, як пристало поводитись, займаючи його посаду, прийняв їх серед просторої зали, стіни якої було задраповано блакитним сукном, а на міцному столі у стилі бароко стояв срібний шандал із дванадцятьма палаючими свічками (не дивлячись на ясну днину, гардини на високих вузьких вікнах було спущено). Він чемно привітався,

потиснувши руки спочатку Нечаєві, потім Богуну і лише після нього Омелькові, затим вказав запрошуючим жестом на крісла під стінкою неподалік від чорної пащі каміна.

– Прошу вас, панове, сісти і відпочити з дороги. Зараз я накажу накрити стіл, зможемо попоїсти, і я послухаю вашу розповідь про становище у Брацлавському полку і взагалі на нашому західному кордоні.

– Радо приймаємо запрошення пана, – видихнув Нечай, падаючи у крісло. – А щодо кордону… Це, пане Виговський, доки що річ неосяжна, та яку неможливо відчути дотиком пальців. Про який кордон ми можемо тут з вами говорити, коли нас три дні тому було захоплено в полон відділом польського війська усього за кілька десятків верст від Чигирина?

– Неймовірно! – спокійний тон Виговського промовляв, що він не почув нічого неймовірного для себе. – Уважно послухаю за сніданком про ваші пригоди, пане полковнику.

– Розповімо, нам не важко, – змахнув рукою Нечай. – Усе ж таки хотілося б побачити гетьмана.

– Мені дуже шкода, – розвів руками з виглядом, який і насправді промовляв, що йому дуже шкода, Виговський. – Його ясновельможність не попередив, о котрій годині він буде. Мусимо чекати, доки він не викличе.

– І довго?

Виговський ще раз розвів руками, цього разу мовчки.

Утім, хоч Нечая і розлютив такий прийом гетьмана, він змушений був погодитись, що сніданок був чудовим. Служники змінювали страви не менш часто, аніж це зазвичай робилося на бенкетах польських вельмож, самі страви були витонченими і смачними, а перцівка, якій козаки віддали перевагу перед старим угорським, пекла нутрощі, немов вогонь. Після сніданку їх провели в покої, де вони могли відпочити, очікуючи на виклик гетьмана. Козаки одразу ж запалили люльки, завішуючи клубами дима майстерну різьбу на дерев'яній стелі світлиці.

Не більше, аніж через дві години, до світлиці увійшов бунчуковий товариш, котрого вони першим зустріли у приймальні.

– Його ясновельможність очікує на вас, панове! – урочистим тоном вимовив він.

– Нарешті! – Нечай встав з лави, на якій до цього лежав, відкинувшись горілиць, поправив очкур і піхви шаблі, натяг на голову прикрашену павичевим пером шапку і ступив до порога. – Пора, друзі.

Спочатку у світлиці з блакитними стінами і срібним шандалом їх зустрів Виговський. Він прискіпливо оглянув усіх трьох, після чого офіційним тоном заявив:

– Панове старшини, його ясновельможність

гетьман України і Війська Запорізького Богдан-Зиновій Хмельницький очікує на вас. Прошу проходити, – він відступив убік і вказав на двері за спиною, обабіч яких застигли двоє вартових сотників. Сотники, немов за наказом, розчинили двері, і спочатку Виговський, а за ним і решта прибулих пройшли до гетьманських покоїв.

Убрання зали вражало. З першого ж погляду на нього можна було сказати, що таке приміщення може належати лише главі держави, якому не повинно бути соромно перед представниками інших держав, що їх доводилось приймати, виконуючи закони політичної гри. Хмельницький сидів у кріслі з високою спинкою і, вперши підборіддя на зігнуті в ліктях руки, дивився на прибулих. Він зачекав, доки двері за козаками зачиняться, після чого мовив своїм низьким чистим голосом, який завжди дивував Івана своєю проникливістю і повною відсутністю нещирості:

– Радий бачити вас, хлопці! Проходьте, проходьте. Сідайте, де кому зручно. Розмову будемо мати довгу, не дарма ж я так довго на вас очікував!

– Не наша то вина, батьку, – спробував боронитися Нечай.

– Знаю. Заодно розповіси мені, Даниле, що лісовчаки тут робили і землею якого полку до мене прийшли.

– Не Брацлавського! – рішуче заявив Нечай.

– Авжеж. Тоді, напевне, Чигиринського… Ну добре, залишимо то на твоїй совісті. Зараз хочу почути, в чому найбільшу нужду маєте, які чутки з Поділля доходять і взагалі, що у вас там нового, після того як лядські пани почали на свої колишні маєтності повертатися.

Розмова затяглася. Нечай відповідав на запитання гетьмана і Виговського, часом йому допомагали Іван з Омельком, користуючись нагодою, пригадували одвічну нестачу зброї та артилерії, відмовчувались, коли Хмельницький нагадав про сутички з надвірними військами когось із магнатів, коли ті надто рішуче почали займати землі, що відійшли їм на Брацлавщині згідно із Зборівською угодою.

– А що це пан Деривухо від справ відійшов? Давно не бачив я пана військового суддю, та й з Низу пишуть, що так, мовляв, і так, забув стежку на Запоріжжя пан Омелько! – запитав раптом гетьман в Омелька.

У відповідь той лише посміхнувся:

– Відпочинок теж потрібен.

– Так-так, – погодився Хмельницький, – заслужений відпочинок. Усе ж міг би запропонувати щось тут, у Чигирині, це ти теж заслужив.

– Дякую за милість, ваша ясновельможність, – спокійно відповів Омелько. – Я запорожець, людина надто вільнодумна як задля гетьманської служби. Крім того, час мені подумати про речі, котрі кожному козакові

потрібні під старість. Повинен же залишитися по мені спомин на цій землі, досить одинаком вікувати.

– Он як? – змахнув головою Хмельницький. – Що ж, воля твоя. Хоча я й не тиран, деяке вільнодумство терплю, коли воно задля загальної справи корисне. А вас, запорожців, довіку буду поважати за послугу велику, що її колись мав від вас. Ну то хоч на весілля запроси, коли обабитись надумав!

– Обов'язково.

Кілька хвилин Хмельницький говорив про якісь несуттєві речі, бажаючи змінити тему розмови. Очевидно, його все ж образила хоч і чемна, але відмова Омелька стати на запропоновану ним посаду при ставці гетьмана. Нарешті, як то часто буває серед козаків, заглибилися у спогади про минулі битви ще від часів Сагайдачного і Дорошенка. Були б пробалакали ще не одну годину, коли б гетьман не піднявся і, позирнувши на золотий, схожий на цибулину нюрнберзький годинник, заявив:

– Ну от що, забалакалися ми. А між тим, нам є про що поговорити, не згадуючи царя Гороха.

Він підійшов до столу і, взявши там щось, повернувся до Богуна:

– За хоробрість твою, сотнику. За великий розум і військовий талант. За послуги, що їх надав ти Батьківщині у скрутну годину, за кров пролиту і з надією, що

тепер твоє вміння і досвід знайдуть краще застосування, прийми від мене цей пернач. Тримай його владною рукою Україні на славу, а ворогам на загибель. – Він простяг Іванові оздоблений слоновою кісткою і перлинами срібний полковницький пернач, після чого розвернув сувій пергаменту з гетьманською печаткою:

– «Нині, року Божого 1650 липня дня вісмнадцятого, – урочисто прочитав гетьман, – ми, Божою милістю гетьман Війська Запорізького Низового і Городового, із старшинами й товариством, виявляємо нашу спільну волю і надаємо Івану Федоровичу Богуну, сотнику Брацлавського полку, посаду полковника Кальницького. Бажаємо плідної праці й виправдання покладених на нього надій, успіхів у боротьбі з ворогами України і міцного здоров'я. Дано в Чигирині».

– От і все, Іване Федоровичу. Служи і памятай: тепер особисто за все запитаю, в разі чого не помилую.

Богун, притиснувши до грудей пернач, низько вклонився.

– Усе пам'ятатиму, – мовив він глибоко зворушеним голосом. – Усі сили покладу. І нехай скарає мене меч вашої милості, якщо порушу цю мою клятву!

Після того, як усі троє вийшли на поріг гетьманської канцелярії, деякий час мовчки стояли, поглядаючи на пожвавлений рух на майдані і кількох прилеглих до нього вуличках.

– Думаю, нині у зворотний шлях вирушати вже запізно, – поглянув нарешті на небо Нечай. – Сонце високо. Крім того, пан полковник хотів нам з Омельком бенкет на честь свого полковництва влаштувати.

– Зайве питання! – знизав плечима Богун. – Кращий шинок Чигирина на сьогодні наш.

Уже дорогою до шинку Іван, раптом пригадавши, запитав у Омелька:

– Слухай, а які спільні справи ти мав із Славинським?

– Я йому був потрібен у якості посла, – знизав плечима Омелько.

– Тоді я взагалі нічого не розумію.

– А між тим все ясно, хоча й сумно від такої ясності. Князь Вишневецький відрядив свого пахолка для наведення зв'язків із січовим товариством. Вони вже добре знають про те, що Хмельницький стрімко втрачає підтримку козацтва після Зборова, тож усіма силами намагаються вбити клин між ним і запорожцями. Залишається утримувати надію, що це їм не вдасться. Ну та залишимо все в минулому, місію Славинського провалено. Ось я бачу чудовий шинок. Чому б нам не скинути з плечей тягар військових справ і згадати, що ми просто козаки, котрі після багатьох боїв повернулися з походу і маємо не порожні кишені!

З такими словами Омелько широко розчинив двері

великої корчми і ступив у її напівтемний простір.

Розділ IX

I

Порівняно спокійні часи закінчилися дуже швидко, швиргонувши стомлену війною Україну у новий вир кривавих бойовищ ще задовго до того, як загоїлися рани на тілі землі в місцях минулих бойовищ і зарубцювалися шрами ветеранів тих славетних подій. Ще восени 1650 року поповзли чутки про підготовку до нової кампанії, що її проводить магнатське угруповання на чолі з Ієремією Корибутом-Вишневецьким, до якого приєдналися Станіслав Лянцкоронський і викуплений за допомогою молдавського господаря Лупула з турецького полону Мартин Калиновський. Магнати, чия партія в сеймі мала значну силу і переважала королівську партію Яна Казиміра, настирливо домагалися створення нового посполитого рушення, тож рано чи пізно воно мало початися – Річ Посполита, як до неї Римська імперія, а після неї Совєтський Союз – ніколи не відчувала нестачі в людських ресурсах – на заміну однієї розбитої армії вона легко створювала іншу, на заміну вбитого вояка приходив інший кандидат покласти своє життя, і так до безкінечності.

Чутки про нову війну, які доходили з Варшави до Чигирина, були все більш реалістичними, у повітрі все більш загрозливо носився привид майбутнього зламу Зборовської угоди і поновлення бойових дій, а після нового 1651 року і різдвяних свят чутки перейшли в розряд подій, які відбулися, – на теренах від Львова до Гданська було проголошено те саме посполите рушення, яке за останні роки вже кілька разів викликало на бій шляхту і значно прорідило населення країни. Сеймове розпорядження зі створення війська було виконано, і тридцятишеститисячне польське та п'ятнадцятитисячне литовське військо стало під хоругви своїх рейментарів. Полки нашвидку формувалися і вже в половині січня вирушили на Україну до призначеного місця збору під Чорнокозинцями, маючи першочерговими цілями прикордонні землі Брацлавського і Вінницького полків. Швидким маршем пройшли вони Лемківщину, Галичину, Волинь і Поділля, підкочуючи до земель, які гетьманом Хмельницьким було дорученно обороняти Данилу Нечаю і Івану Богуну. Серед польських командирів було оголошено про наказ короля – за шість тижнів покінчити з усіма козацькими силами на Поділлі і Брацлавщині.

* * *

Не перший день гуляв у подністровському містечку Красному полковник брацлавский Данило Нечай зі своїми козаками, не в змозі зупинитися після Різдва протягом ось уже багатьох тижнів.

Козаки, які заквартирували у Красному, зводили з розуму місцевих шинкарів кількістю грошей, котрі текли в бездонні шинкарські кишені, дівчат та молодиць – пекучими поглядами чорних очей, а місцеве парубоцтво ревнощами до тих самих дівчат, що їх відбивали в міщан з козацькою хвацкістю. Давно минули не лише Різдвяні свята та Водохрещі, пройшло й Стрітення, а молодецький полковник кружляв горілку, не забороняючи робити цього й козакам. Чи не знав про посполите рушення, а чи просто не очікував нічого поганого до настання весни, але втратив пильність полковник Нечай тієї рокованої для себе зими. І хоч він не забув оточити свої основні сили, розташовані у Красному, кількома чатами в навколишніх селах, все ж надто мало уваги приділив варті. Фатальну помилку було зроблено – об'єднане пятнадцятитисячне військо гетьмана Мартина Калиновського і брацлавського воєводи Станіслава Лянцкоронського змогло, непомітно для козаків, минувши Бар і Матейків, вступити

до Станіслава. Калиновський, маючи початкові плани зупинитися на спочинок саме у Станіславі, несподівано для себе отримав відомості про недбале ставлення козаків гарнізону у Красному до несення служби і вирішив вдарити одразу. Протягом ночі поляки просунулися впритул до Красного і морозного ранку 19 лютого несподівано вдерлися до села Ворошилівки, у якому стояла незначна передова залога Брацлавського полку.

– Напшуд жовнєжи! – надсадно волав Калиновський, першим кидаючись на закляклих від несподіванки козаків на подвір'ї сільського отамана Ворошилівки з піднятим над головою палашем. Він відчував, як гарячою хвилею прилинула до його голови кров. Відчув, як вона вимагала негайної помсти за весь проведений від Корсунської битви час, що мусів згаяти в Бахчисараї, а пізніше – в Стамбулі, в якості хоч і шанованого, але бранця. – Рубай упень здрайців! Жодного не випустити! Жодного! Сотника їхнього лише до мене таким, щоб ще дихав!

Але якщо перший з наказів гетьмана його вояки виконали блискавично, швидко вирубавши залогу Ворошилівки, другий видався їм не по зубах – сотник Роман Шпаченко, якому було доручено командувати залогою, хоча й не зробив нічого видатного для оборони дорученої йому ділянки, зате зміг досить навіть ефек-

тивно протистояти у швидкості коням польських драгунів. Він у супроводі двох напівп'яних козаків так жваво чкурнув у вкриті снігом зарості ялівцю на околиці Ворошилівки, що зовсім скоро опинився за кілька миль від свого побитого гарнізону, у містечку Мурафа. Там і вирішив очікувати розвитку подій, навіть не спробувавши попередити свого полковника про небезпеку, яка наближалася до нього.

Тим часом Калиновський перегруповував сили і очікував наближення своїх обозів, готуючись продовжити марш і вдарити на Красне, використовуючи елемент несподіванки. Він покинув коня своїм конюшим, доручивши їм піклуватися твариною, від боків якої йшла пара після гонитви і швидкого бою, а сам наказав скликати рейментарів на нараду до великої криниці в центрі села, на ляді якої челядь швидко розстеляла білу атласну скатертину і накривала цей імпровізований стіл добутими з сідельних саков ковбасами, печеними каплунами, рулетами, паштетами і ще казна-чим. Поряд розгорялося вогнище, на якому мало підігріватися вино. Все робилося швидко й без затримок – з огляду на необхідність підійти до Красного швидше, аніж туди надійдуть чутки про них, Калиновський заборонив розташовуватись по хатах і розпорядився обідати на свіжому повітрі всім без винятків.

– Беріть кубки, панове, – діловито сказав він, коли

навкруг перетвореного на стіл криничного зруба зібралися хорунжі П'ясочинський, Кисіль, Корецький, Байбуза і Освенцім. – Вип'ємо за нашу перемогу і порадимося про наступні дії.

Усі випили.

– Я зібрав сюди саме вас, панове, – продовжив Калиновський, вгризаючись міцними зубами в рожеву гусячу ніжку, – тому що ви маєте утворити авангард нашого війська і поряд зі мною увійдете до Красного, знищуючи хлопську гідру і одного з її головних провідців. Нечай надзвичайно шанована в їхньому війську людина, крім того, з'єднана родинними зв'язками з Хмельницьким. Тож, маю надію, всі розуміють важливість того, щоб закінчити його кривавий шлях теренами Речі Посполитої саме тут і саме сьогодні?

– О, так, ваша ясновельможність, – з пошаною схилив голову молодий Кисіль.

– Неодмінно! – поспішив завірити й у своїй лояльності Корецький. Освенцім з П'ясочинським лише ствердно захитали головами.

– Отже, маємо заскочити лотра в його лігві. Для цього…

Добрячих півгодини Калиновський в деталях пояснював підлеглим свій план, не забуваючи піднімати все нові кубки гарячого вина з прянощами, від якого кров швидше бігла в жилах, зігрівала замлілі за час

довгої верхової їзди ноги, рум'янила щоки молодих хорунжих і червонила ніс самого гетьмана, допомагала не звертати уваги на крижаний холод, що його несли тілу вкриті паморозззю обладунки. Врешті-решт, він закінчив об'явою про те, що вони виступають, як тільки жовніри нагодують коней, і обіцянкою трьохсот талерів від нього особисто тому, хто принесе йому голову Нечая.

– Я бачив нинішній день у десятках снів за роки, проведені в неволі! – закінчив нараду Калиновський, за допомогою конюшого здираючись на коня. – Жалкую лише про те, що перед нами не Хмельницький. Але повірте, панове, якщо сей лотр Нечай піде слідом за Кривоносом, Ганжею і Морозенком, ми зробимо велику послугу ойчизні. Надзвичайно велику послугу!

З надбрамної вежі міських укріплень Красного, яке було, безумовно, досить великим містом, як на масштаби кінця епохи європейського ренесансу, за заметеними снігом передмістями, долиною, у якій спав під кригою ставок, греблею понад ним і недалеким лісом, уздовж узлісся якого йшла утоптана стрічка шляху, слідкували дві пари уважних очей. Двоє козаків, поставлених на варту міської брами, відверто нудьгували, хоча й не зводили очей зі шляху під лісом.

– Мороз на ніч посилиться, – байдуже кинув один з них, щільніше загортаючись у теплого овечого кожуха

з таким високим коміром, що той був на одному рівні з високою червоноверхою козацькою шапкою.

– Воно й не дивно, – мляво відповів другий.

Не менше години сиділи мовчки. Знічев'я роздивлялися околиці. Шляхом проїхало дві фури, прямуючи до передмістя, вздовж тину, протоптаною стежиною, прорипіли у снігу чоботи кількох пар – парубки з дівками, очевидно, прямували на вечорниці. Низько над землею з карканням пролетіла зграя ворон.

– І не садиться їм в теплій хаті, – буркнув один з вартових.

– Кому, воронам? – здивовано звів брови інший.

– Ну ти й бевзь! – без злості зітхнув перший. – Тим, що он на вечорниці подалися.

– Я й сам би ось так побіг, аніж тут сидіти.

– То за чим справа?

– За тим, що сотник Якубович голову відірве за таку варту. Твою першим ділом, усе одно вона, як той гарбуз, – козак не забув приятелю отого «бевзя».

– Еге ж, твоя ніби краща…

На цей раз мовчанка тривала недовго.

– Ну то що, так і будемо мерзнути? – нетерпляче запитав той з вартових, який побоювався сотника.

– Я ні, а ти як знаєш.

– То ти щось маєш?!

– Звичайно.

– Тю, бусурман! Чого ж мовчав? – козак похапцем відшукав під соломою, котру грубим шаром було постелено на галереї, дерев'яного келишка завбільшки з добрячий глечик. Другий вартовий неспішно видобув з-за пазухи темно-зелену сулію і, витягнувши з неї зубами кукурудзяного корка, поставив на ослінчик. З кишені кожуха вийняв щось старанно замотане в чисту ганчірку. Розмотавши її, приєднав до сулії. У пакунку виявився окраєць хліба і кілька шматків грубо нарізаного сала.

– То як, на вечорниці не тягне?

– А біс із ними, наливай!

Приємним для обох бульканням озвалася сулія, і скоро обидва відчули, що вартова служба навіть у час, коли усі відпочивають по теплих хатах, а на вулиці стоїть пекучий мороз, – то не така вже й страшна річ. Запалили люльки і розпочали бесіду. Бесіду ні про що, як то часто-густо буває з людьми, зведеними разом в силу обставин. Після того як у сулії показалося дно, не змовляючись, лягли один неподалік від одного, глибше закопуючись у солому. Адже ніщо так не прискорює кінець набридлої варти, як це робить здоровий міцний сон. Усе ж один з вартових зауважив:

– Воно б непогано час від часу навкруги подивлятися, як би нас Якубович не заскочив, їй-бо, батогом відшмагає.

– Воно так, безперечно, – відказав сонливим голосом другий козак.

Перший зітхнув і поволі виліз з-під соломи. Із подихом устав і підійшов до бійниці. Шляхом під лісом, саме там, де раніше проїхали дві селянські фури, похідною колоною прямував у напрямку Красного відділ комонного війська кількістю не менше трьохсот вершників, хоча навіть ця кількість не була остаточною – хвіст колони все ще не витягся з лісу, тож з кожною хвилиною на шляху ставало все більш людно.

– Що за чортівня?! – вартовий протер очі, але цей засіб не допоміг. – Петре! Петре, вставай, кольки б твоїй матері! Дивись, що діється!

– Та що там? – без цікавості запитав Петро з-під соломи.

– Сюди прямує військо! Сотня, а мо' й більше!

Петро виліз з-під соломи і підійшов до бійниці. Деякий час уважно розглядав вершників, перші з яких вже наблизились до міста на три сотні сажнів.

– Потрібно на сполох ударити! – почув він тремтячий голос колеги.

– Та зачекай, на сполох… Ти думаєш, коли даремно шарварок здіймеш, тебе по голівці погладять?

– А коли ляхи?!

– Які там у біса ляхи! Сотника Шпаченка козаки йдуть з Ворошилівки. Хто-бись ще мав тут бути? Он і

пана сотника в кармазині бачу. Славний кармазин, такого на жупан за все життя не заробиш, хоч би й день і ніч на варті стояв. Ти, Стецько, молодий, тому дурний. Тож слухай, що тобі старші мовлять.

І хоча той, кого звали Стецьком, був молодшим за Петра усього на три з половиною роки, він погодився і замовк. Мовчав, доки колона драгунів Калиновського наблизилась на сотню сажнів, мовчав, коли вона розвернулася в лаву і, давши коням острогів, полетіла чвалом до частоколу, який огорожував місто, не витримав лише, коли на стіну впали перші мотузи з кішками і аркани, за чим до вартових долетіла хрипка лайка польською мовою.

– Ляхи, братику! Пошили-таки в дурні нас, кля… – і тут він замовк, поволі починаючи осідати на підлогу. Немов у страшному сні, Петро побачив, як з його правого ока стирчить на добрих дві стопи пофарбована чорною фарбою стріла. Петро ще встиг вхопити рушницю і зробити останній у своєму житті постріл, після чого йому в спину з хрускотом увійшла гостра шпиця стилета, що його метнув, перехилившись крізь край галереї, дебелий драгун зі схожими на зрізи пістолетних стволів очима.

Коли в місті була здійнята тривога, а у світлицю до Нечая, у якій він тихцем мило розмовляв з пишновидою молодицею, увірвався сотник Гавратинський,

браму до Красного було розчинено настіж, а польські війська, хоругва за хоругвою, немов весняна повінь, текли до міста, одразу ж вступаючи в бій з козаками, котрі не могли втямити, що відбувається, тому чинили неорганізований та доволі слабкий опір. Драгуни заскакували до юрб напівроздягнених брацлавців лихими примарами і сікли їх на капусту, піднімаючись у стременах. Затискали в чисельні мішки невеличкі групки козаків і сходилися з усіх боків, розходячись лише тоді, коли перелякані й беззахисні люди падали до єдиного.

– Що трапилось? – видихнув Нечай, дивлячись на стурбоване обличчя сотника.

– Біда, полковнику, – глухим голосом відповів Гавратинський. – Проспали ми Калиновського. У місті він, з хвилини на хвилину тут буде!

– А чорт йому… – Данило підхопився і похапцем почав одягатися. – Сурму до бою! Негайно! Коня мені!

Коли він заскакував у кульбаку бойового коня, ніхто б не здогадався, що полковник в одному спідньому гостював у молодиці лише три хвилини тому.

– Збирай козаків під полкову хоругву! – кинув він сурмачеві, а сам вдарив коня плазом шаблі і полетів туди, звідкіля чулося нечасте бахкання пістолетних пострілів, дзвін криці і крики. Кілька десятків козаків за наказом сотника Гавратинського почали перетягувати

гармати з тих частин міста, які ще не встигли захопити поляки, установлюючи їх на мурах цитаделі.

І завирувала вулицями Красного кривава січа. Поляки, котрі безперечно мали перевагу раптовості, усе ще йшли вперед, залишаючи за собою купи козацького трупу, але з кожною хвилиною стрімкість їхнього наступу зменшувалась – козаки оговтувались, за тими, хто був затиснений у пастки і приречений на смерть, швидко виростали завали з возів, скринь, домашнього скарбу з найближчих будинків і кінських та людських тіл. З тих барикад козаки вже огризалися завзято, робили спроби навіть вести вогонь з мушкетів злагодженими залпами, наставляли перед кінськими грудьми ліс пік і списів, кидалися із шаблями в руках на спини драгунів. Скоро до бою почали приєднувати свої шаблі й численні міщани, котрі стали на захист рідних домівок зі зброєю в руках. Ще мить – і драгуни Калиновського подадуться. На них, котрі не знають міста і легко плутаються в його заплутаних вуличках, впала така кількість ударів, яку годі було й очікувати від гарнізону Красного після такого вдалого і несподіваного наступу.

– Матка боска, чому стали, ледарі?! – гримів розлючений Калиновський. – Уперед! Винищити до ноги трикляте схизматство! Нечая привести до мене живим або принести мені його голову, і я доведу, що Мартин

Калиновський може бути вдячним!

Але ні крики Калиновського, ні активні дії його хорунжих, поручників і вахмістрів уже не давали потрібного результату. Козаки перейшли у контрнаступ і п'ядь за п'яддю почали витісняти поляків з міста. Ставало зрозумілим, що наявними силами Калиновському не вдасться досягти поставленої мети.

– Поручнику! – нарешті гукнув Калиновський спітнілому, не дивлячись на мороз, поручнику зі свого почту. – Негайно передай мою команду задіяти до бою резерви! Нехай ідуть всі!

Поручник крутнувся дзиґою і погнав коня до міської брами, минаючи вулички, вкриті трупами і политі яскраво-червоною у променях сонця, яке на хвилину визирнуло, кров'ю. «От і все, – подумав Калиновський. – Він як поганий стратег використає усі наявні сили, не залишаючи жодних резервів, відкриє свій тил для можливого удару. Але він захопить Красне, зламавши цей шалений опір схизматів! Він уб'є Нечая будь-що і розметає вітром його полк, відкривши цим самим ворота в Україну польським військам!»

– Уперед, ледарі, бийте їх і пан Єзус змилується над вашими грішними душами! – крикнув Калиновський громовим голосом і кинувся в гущавину бою, вимахуючи блискучим лезом свого важкого палаша.

А зовсім недалеко від того місця, де, ламаючи ти-

ни міщанських помешкань, метався, ледве встигаючи за своїм гетьманом, почет Мартина Калиновського, вів у бій своїх козаків розчервонілий від запалу Данило Нечай. Не було на полковникові коштовних гартованих лат, не захищав голову мідний шишак чи залізна місюрка – не встиг подбати про них відчайдушний полковник, лише волохаті груди, що не могла закрити сорочка, несли на собі великий золотий хрест з роз'пяттям, лише довгий смоляний оселедець розтріпався по виголеному черепу, лише одягнений нарозпаш жупан вився, покриваючи ще й кінський круп.

– Добре, дітки! – кричав полковник. – Уперед, пани-молодці, бий триклятих! – І він, вимахуючи шаблею, мчав на чергового супротивника, не забуваючи підганяти найбільш несміливих козаків полковницьким перначем.

– Не журіться, брацлавці! – лунало серед гуркоту битви. – Раз мати породила! Чи забули ту істину козацьку?!

Бій поширювався. За чверть години три хоругви, котрі були спочатку залишені Калиновським у лісі в якості прикриття і резерву, вступили в запеклий вуличний бій, і була мить, коли коронному гетьману здалося, що вони не спроможні переломити хід бойовища, а козаки ось-ось викинуть їх, принижених і побитих, за межі міських укріплень, котрі так швидко вдалося взяти на

початку бою. Безладна стрілянина з боку козаків перетворювалась на злагоджені мушкетні залпи батав, котрі перекривали вулиці перед наступаючою кіннотою поляків, караколювали з неймовірною швидкістю, засипали драгунів стрілами з луків і куш, видряпавшись на високі дахи будівель. Втрати поляків зростали, і Калиновський шаленів від думки, що може програти цей бій.

– Напшуд! Напшуд, матко боска! – підганяв він драгунів, гарячково відшукуючи вихід із цієї ситуації. А мізкувати було над чим – козаки уже встигли потіснити драгунів від майдану в центрі Красного, де знаходилась соборна церква і цитадель, усіма чотирма головними вулицями, у напрямку до периметра першої лінії міських укріплень. Швидка кавалерійська атака давно перетворилась на борсання серед закривавленої грязюки і куп мертвих та конаючих тіл. Раптом погляд Калиновського, яким він невідомо кого вистежував у натовпах козаків, упав на кремезну постать Нечая, який, сидячи верхи, рубав шаблюкою на всі боки. За коротку мить Калиновського немов осяяло: ось же він! Поруч сам Нечай! Як просто тепер взяти його, коли він знаходиться на передньому краї бойовища, б'ється поруч з іншими, як простий козак. Що ж ще так ламає бойовий дух жовнірства, як смерть їхнього ватажка? І одразу ж у голові Калиновського немов задзвонили дзво-

ни, а урочистий голос мовив: то є остання надія здобути перемогу і уникнути привселюдної ганьби. Обернувшись, він побачив у кількох кроках від себе хорунжих Байбузу і П'ясочинського.

– До мене! – підкликав обох владним голосом і, дочекавшись, доки хорунжі під'їдуть ближче, вказав їм на Нечая, котрий саме заглибився в натовп драгунів так, що решта козаків ледве встигали за ним. – Беріть людей, скільки вам потрібно, і зупиніть його! Нехай буде ослаблено хоругви на інших дільницях, але Нечай повинен бути знешкоджений!

– Слухаю, ваша ясновельможність! – підніс руку до грудей П'ясочинський.

– Виконаємо все, що в наших силах! – підтримав його Байбуза.

– Уперед, панове, і нехай буде з вами поміч Божа! – пафосно вигукнув Калиновський.

Двома закованими в броню клинами вбилися в козацькі порядки, що перекривали головну вулицю, яка вела до майдану, загони П'ясочинського і Байбузи. Не шкодуючи сил ані чужої та власної крові, рубалися жовніри, своїм та ворожим трупом устеляючи вкриту розмоклою кригою бруківку, але йшли все далі й далі. Не звертали уваги на шалений опір козаків, постріли з мушкетів та гаківниць, які били їм замалим не в обличчя, йшли натужно, але невпинно, аж доки

не опинилися з обох флангів відділу козацького війська, на чолі котрого бився Нечай. Саме тоді від почту коронного гетьмана пролунала сурма, і обидва клини почали сходитися, відрізаючи козацькому полковнику шлях до відступу.

– Назад, батьку! Назад, полковнику! Вони обходять тебе, нерозумний! – надривно кричав сотник Гавратинський, даремно намагаючись прорвати колону драгунів Байбузи, але не чув його Нечай. Немов зачарований ішов усе далі вперед, полегшуючи поставлене Калиновським завдання. Може, не бачив смертельної загрози, яка постала перед ним, а може, як то часто звик робити під час бою, просто знехтував нею, наплював з притаманною запорожцю легковажністю на власне життя.

Довгих чверть години, які в бойовому напруженні здалися вічністю, Мартин Калиновський спостерігав за діями Байбузи і П'ясочинського, одночасно з тим вислуховуючи тривожні, напівпанічні доповіді рейментарів з інших ділянок бойовища, на яке перетворилося палаюче місто. Багряне від відблисків вогню і променів вечірнього сонця, воно тепер не було Красним, воно було червоним, як кров його захисників на вузьких вуличках.

– Триматися! Ви жовніри, а не бялоґлові! Перший, хто побіжить за межі міста, отримає від мене зашморг

на шибениці!

І вони трималися, трималися, хоча кількість утрат польського війська лише вбитими становила на той момент, як було підраховано пізніше, майже тисячу жовнірів. Шаленіли від зливи стріл і свинцю, яка сипалась звідусіль їм на голови, різали кожного, хто попадався під руку, будь то жінка чи дитина, помирали самі у тісняві переповнених трупами вулиць. І ось нарешті час, якого так нетерпляче очікував Калиновський, настав – значно поріділі клини відділів Байбузи і П'ясочинського зійшлися докупи, утворюючи кільце навколо полковника Нечая і десятка найвірніших його козаків, а доки решта брацлавців встигла оговтатись, хорунжий Байбуза підскочив впритул до Данила і, піднявши коня дибки, щоб його тілом захиститися від полковницької шаблі, зрадливо вистрелив у хрест на відкритих грудях Нечая.

На півдорозі до ворожої шиї зупинилася разюча Нечаева шабля, а ослабла рука опустилася. І впав, приникнувши до кінської гриви, брацлавський полковник. Тієї ж миті П'ясочинський, роздратований тим, що саме Байбуза, а не він першим виконав доручення коронного гетьмана, застромив проміж лопаток у широку спину полковника лезо своєї шаблі і підхопив з його рук срібний полковницький пернач.

– Нєх жиє Польска! – голосно вигукнув він і високо

вгору підняв жезл, відібраний підступно, показав його усім, як трофей, здобутий у чесній боротьбі, й засміявся каркаючим сміхом: – Собаці собача смерть!

А його драгуни спільно із жовнірами Байбузи вже закінчували добивати нечисленний почет Нечая і починали відступ, намагаючись не віддати козакам навіть мертвим їхнього полковника. Поряд з ним склав голову, до останнього залишаючись вірним справі визволення України й сотник Якубович, похилив голову, вражений кількома кулями, сотник Гавратинський. Кривавий бенкет у Красному збирав усе нові й нові жертви…

Десять разів був правий Мартин Калиновський, коли вважав, що із смертю полковника опір козаків ослабне – похилили буйні голови козаки, ставши свідками підступного вбивства свого батька, враз збагнули чисельну перевагу противника і відчули смертельну втому. Вони ще встигли відбити в Байбузи тіло Нечая, але на цьому бойовий запал пішов на спад, і залишки брацлавського полку, від якого здатними тримати зброю в руках залишилося не більше половини козаків, відступили з боями до цитаделі, з високих мурів якої полковий осавул Григорій Кривенко вже почав гарматний обстріл тилів наступаючих польських хоругв.

II

Мерехтливими вогниками вишикувались свічки в два ряди, немов мовчазні вартові, оточуючи тіло зі складеними на грудях руками і закинутою горілиць головою, з носом і підборіддям, котрі вже почали загострюватись, несучи на собі невблаганну печать смерті, й взагалі, обличчя, яке ще зовсім недавно було повним життя, з ясними очима, що в них світився немалий розум, тепер перетворилося на маску смерті. Високе закіптюжене склепіння стелі над столом, на якому лежав покійний, було вкрите крихітними краплями вологи, немов безтілесна плакальниця сльозами, а холодний вітерець, що проникав у приміщення крізь маленьке віконце, яке скоріше нагадувало бійницю, примушував тріпотіти язички полум'я на свічках і скиглив у щілинах між камінням муру.

У кімнаті поряд з покійним знаходились двоє чоловіків. Вони мовчки сиділи по різних кутках, думаючи кожен про своє, немов боялися порушити тишу, у якій царював покійний. Ними були полковий писар брацлавського полку отець Гавриїл і полковий осавул Григорій Кривенко. Перший пошепки читав псалтир, другий мовчки сидів, важко спершись на руки, які поклав на руків'я впертої в підлогу шаблі. Третій, покійний

полковник Данило Не-чай, відмитий від крові, яка його залила після підступного нападу Байбузи, і зодягнений у червоний кармазиновий жупан, лежав на застеленому оксамитом столі й був уже нечутливий, як до молитв Гавриїла, так і до важких дум Кривенка.

Осавул ще кілька хвилин прислухався до монотонного співу ченця, після чого піднявся зі свого місця, поправив шаблю і покрокував до дверей. Уже стоячи у дверному отворі, повернувся до Гавриїла.

– Читай, отче, читай… А я мушу йти. Козаки сиротами нині стали, а ворог не спить, я потрібен їм…

– Живим твоя допомога підхожа, – погодився, схиляючи голову, чернець. – Йди з миром. Я залишуся біля нього, йому тепер ніщо, окрім молитви, не потрібне.

Кривенко мовчки хитнув головою і вийшов, обережно прикривши двері, так ніби їхнім грюком міг потривожити покійного. Серед учти смерті, яка царювала у Красному, особливо урочистою і навіть неприродною була картина мерця, обставленого свічками, зі складеними на грудях руками, над яким схилився священик, проводжаючи його в далеку путь. Набагато природнішим, а тому й зрозумілішим тут стало видовище купи мертвих тіл у багнюці й калюжах запеклої крові, до яких нікому не було жодного діла. Напевне, тому Кривенко так шанобливо поставився до покійного. Він зітхнув і подався сходами униз, туди, де на мурах ци-

таделі ще жевріли вогнища опору полякам, котрі вже безсоромно панували в Красному – місто палало, усюди чулися нестямні жіночі зойки, стогін і плач. Очевидним було те, що Калиновський з Лянцкоронським віддали місто на грабунок жовнірам. Особливо сильно палали будівлі перед самими стінами цитаделі, але причиною тих пожеж були вже не поляки, а самі козаки, випалюючи поблизу замку все, що могло б допомогти Калиновському у штурмі цитаделі.

Поряд з гарматою, яка визирала з вищербленої бійниці у вежі, Кривенко помітив полкового обозного на ім'я Холодій. Підійшов і зупинився поруч з ним, розпалюючи від трута люльку.

Холодій почав розмову першим:

– Не втримаємо ми замку, Григорію, потрібно щось вирішувати.

– Знаю, що не втримаємо.

– Прориватися потрібно.

– Вважаєш, у полі у нас буде більше шансів протистояти драгунам?

– У нас буде шанс непоміченими дійти до Вінниці, до Богуна. Кривенко знизав плечима:

– Я б не плекав на це занадто багато надій, Калиновський уже напевне розіслав кілька тисяч жовнірів у чати, тож непоміченими пройти ми не змогли б у будь-якому випадку.

– Що ж порадиш?

– А яка тут рада? – знизав плечима Кривенко. – Будемо триматися, доки вистачить сил, і тішити в серці надію, що чутки про нашу недолю дійдуть до Богуна швидше, аніж поляки на мури замку. Та ти не переживай, пане обозний. Нечай смерть прийняв, не скиглив, і ми так зможемо, не гірші.

Холодій мимоволі здригнувся. На мить у його очах поселився божевільний вираз, та тільки на мить. Він одразу ж узяв себе у руки.

– Я не боюсь смерті, – сказав він не надто впевнено, – проте козаки… Ми повинні зберегти полк!

– Полк? – сумно посміхнувся Кривенко. – Він загинув ще там, на вулицях Красного. Ми з тобою лише недобитки, які намагаються врятувати своє життя. – І Кривенко пішов геть, намагаючись полишити безглузду розмову і не бачити страху, який поселився в душі у полкового обозного.

– Але чому нас не попередив Шпаченко? – чув він за спиною безбарвний голос Холодія. – Я нічого не розумію, адже вони прийшли з боку Ворошилівки… Ні, я рішуче нічого не розумію.

Ранком наступного, двадцять першого лютого тиха морозна погода, яка стояла протягом кількох останніх днів, змінилася відлигою, сильним вітром і лапатим мокрим снігом, який летів навскоси до землі, заліплю-

вав очі і стікав по обличчю бридкими холодними струменями. Не дивлячись на це, Калиновський дав сурму до бою, як тільки розвиднілося, і невидиме за товстою ковдрою свинцевих хмар сонце розпочало свою мандрівку над обрієм. Цього разу він дав змогу відпочити втомленим учорашнім бойовищем драгунським хоругвам і кинув на штурм цитаделі полк німецької піхоти (особливості побудування цитаделі були такими, що не дозволяли проводити приступи на неї з трьох сторін, звідки вона була неприступною, тож усі атаки могли проводитися лише з четвертого, південного муру, на який одночасно могли йти не більше кількох сотень жовнірів, що й примусило Калиновського утримувати цілу армію в якості глядачів, доки дві тисячі німецьких найманців лізли на стіни й летіли шкереберть звідтам, скинуті козаками). Ландскнехти вишикувались і, підкорюючись командам офіцерів, розмірено, по-діловому побрали в руки штурмові драбини і кинулися на штурм. Йшли, як на звичайну роботу, не звертали уваги на постріли гармат з мурів і вибухи, які раз по разу виростали зовсім поряд з кимось з них. Приставляли штурмові драбини, лізли догори, падали і знову піднімалися (якщо ще могли це зробити), обстрілювали бійниці з мушкетів і гаківниць, марно намагаючись ослабити цим опір козаків під час наступного штурму. В громах вогнепальної зброї і хмарах порохо-

вого диму пройшов час до обіду. Опівдні ландскнехти зробили ще одну відчайдушну спробу заволодіти південним муром і навіть тимчасово закріпилися на ньому, розпочавши жорстокий рукопашний бій з козаками, але були в черговий раз відкинуті. Жменька сміливців, котра перебувала вже на галереї муру, наклали головами, залишені без підкріплень – тих, хто намагався видертись на стіну слідом за ними, козаки зустріли таким бравурним вогнем з нижнього ярусу бійниць, що вони швидко загубили увесь свій бойовий запал і кинулись навтьоки, незважаючи навіть на лемент офіцерів, які з батогами і навіть шаблями в руках кинулись навперейми відступаючим. На дві години бої під мурами затихли. Ландскнехти відпочивали навкруг багать, ховаючись поза зоною дії козацької армати, чувся лише глухий стукіт мотик з-під землі – під мур цитаделі, що його так вправно захищали нечаївці, велись одразу кілька мінних ходів. Очевидно, поляки не мали сумніву в успіху, тож навіть не намагалися приховати проведення саперних робіт. Гурти челяді з лопатами, кирками і заступами сновигали за грубими дерев'яними щитами, якими було захищено входи до тунелів, вивозили тачками землю, носили до підкопів дошки та коли для укріплення стелі. Біля них не було навіть надійної охорони, тому не дивно, що коли Кривенко несподіваною вилазкою вдарив на землекопів, ті майже всі по-

лягли без спротиву, за винятком кількох, котрі встигли врятуватися втечею. Калиновський, уражений такою нахабністю залишків козацького гарнізону, навіть не зміг зразу оговтатись: ландскнехти вишикувались у каре і вдарили на козаків лише через десять хвилин після початку вчиненої ними різні над землекопами, тож цього часу було Кривенкові більш ніж достатньо, щоб засипати тунелі і без жодних втрат відійти назад, під захист замкових стін. Полякам довелося розпочинати роботу від початку, що вони й не забарилися зробити, виставивши цього разу біля місць підкопів надійну охорону. Короткий зимовий день добігав, коли Калиновський кинув жовнірів на черговий штурм.

Отець Гавриїл, розтягуючи старослов'янські слова, співав заупокійну і час від часу поглядав на обличчя покійного. Темне і хиже в мерехтливому світлі свічок, обличчя це було ближчим йому більше, аніж будь-хто міг подумати. Цинічний у висловлюваннях щодо церкви і самого Гавриїла, іноді навіть відкрито ворожий, коли діло стосувалося невиконання Гавриїлом своїх обов'язків писаря і його повільного темпераменту, він завжди був доброю та лагідною, навіть романтичною людиною, і хто ж, як не Гавриїл, повинен був бачити ці глибоко приховані струни його душі? Так, він добре бачив їх і напевне тому прощав полковнику богохульство й насмішки. Звичайно, війна, якою було майже все не

таке вже й довге життя Данила Нечая, – не місце для романтизму й душевних тонкощів, тут скоріше потрібна крицева воля, чоловіча сила і той самий цинізм, адже саме він допомагає витримувати удари долі. І тепер, коли полковник Нечай лежав перед ним на столі, обставлений палаючими свічками, Гавриїл навіть на якусь мить забув про свої обов'язки, про Царство Боже, у якому рано чи пізно опиниться всякий нині сущий, про ствердження, що «покійний уже вдома, лише ми всі у гостях», яким зазвичай любив підводити філософський підсумок у жалобі за померлими. Він відчув звичайний людський сум, сум за людиною, котру по-своєму любив і тепер утрачав назавжди. Його не мучило занепокоєння, коли чув гуркіт битви з-за меж темних мурів, вибухи, тріск і крики, він не боявся поразки мізерної замкової залоги і був готовий навіть будь-якої миті побачити навпроти себе озброєного безжалісним залізом польського вояка. Він просто сумував і лише в читанні Святого Письма знаходив тиху гавань для своїх бентежних думок. Але ось нарешті він випростався і закрив книгу. Думка, яка прийшла цілком несподівано, зайняла собою всю його суть: а що ж буде з тілом полковника, коли сюди увірвуться лядські жовніри? Адже вони не спиняться й перед тим, щоб поглумитися над останками свого лютого ворога! Гавриїл глибоко зітхнув, ще раз перехрестився і рішу-

чим кроком вийшов з кімнати…

Закінчив усі справи Гавриїл лише глибокої ночі. Він, стомлений, але задоволений результатами своєї праці, повернувся до кімнати, у якій раніше знаходилось тіло полковника, засвітив ще кілька свічок на заміну згаслих і тричі перехрестився на образи. Він зробив усе, що міг. Найскладнішим завданням було знайти домовину, але й з цим він упорався. Тепер те, що залишилося від веселого і безшабашного, хороброго й талановитого полковника Данила Нечая, лежало в простій липовій труні під купою мотлоху в одному з погребів цитаделі. Там труну досить складно буде знайти, щоб поглумитися над покійним, а дячок місцевої церкви присягся на Святому Письмі поховати прах після того, як все буде закінчено. Гавриїл, який щойно виявив, напевне, найбільшу ділову активність на протязі всього свого життя, сів на лаву поблизу пустого, залитого застиглим на морозі воском столу і спробував читати псалтир, не помічаючи, що вдесяте перечитує один і той самий абзац.

III

Мартин Калиновський не знаходив собі місця – кількість утрат у його війську була настільки великою, що битву в Красному навіть в разі успішного захвату непо-

кірної цитаделі можна було цілком обґрунтовано назвати пірровою перемогою – купи жовнірського трупу під стінами замку вражали навіть бувалих вояків. Гетьман годину за годиною не сходив з коня, спостерігаючи за ходом бойовища з відстані, віддавав необхідні розпорядження і навіть поривався кілька разів особисто взяти участь у штурмі, хоча без особливого спротиву був стриманий щирими вмовляннями почту не піддавати своє життя зайвій небезпеці. Врешті-решт наказав відвести штурмові колони і навести на цитадель всю наявну у війську армату, що негайно й було виконано. Але перед початком обстрілу в голові польського рейментаря народилася ще одна напівбожевільна думка: він вирішив спробувати переконати козаків за допомогою погроз і свого авторитету. Отже, скоро поряд з гетьманом і кількома офіцерами, готовими будь-якої миті поспішити на поміч своєму командиру, з'явився жовнір з білим стягом над головою, і всі вони повільним кроком вирушили до мурів цитаделі, боязливо зупинившись, все ж за межами досяжності мушкетного вогню.

– Козаки! – голос Калиновського забринів так несподівано високо, що він повинен був відкашлятись і перевести подих, після чого продовжив дещо спокійніше: – Ви всі приречені на жорстоку смерть. Усі, один за одним! Так, ви ще кусаєтесь, як кусається загна-

ний у глухий кут вовк, але навіть ваші укуси – укуси приречених! Я перетворю на пил замок і разом з ним вас усіх, навіть якщо доведеться обстрілювати мури протягом цілого місяця! Ви волатимете про порятунок, але його не буде. Тому що вашими нікчемними життями я віддячу за смерть моїх жовнірів, котрих ви побили. Ви цього хочете?!

На кілька хвилин Калиновський замовк, очікуючи на можливу відповідь, але мури замку були глухими до його слів – жодної відповіді не надійшло зі стану обложених.

– Але є ще одна можливість! – хоча Калиновський утрачав рівновагу, він примушував свій голос лунати спокійно і впевнено. – Я можу бути великодушним навіть попри те, що мене засмучує смерть багатьох моїх хоробрих воїнів, багатьох людей шляхетного звання, убитих вами. Так, ви убили їх, тих, кому самим Богом призначено панувати над вами, мерзенними хлопами, але вбито їх у чесному бою, коли сила протистояла силі, а Марс спонукав нас кривавити мечі. Тому я проголошую: залишіть зброю і йдіть собі своєю дорогою, я пробачу вам все скоєне раніше. Я пробачу вам навіть свій полон, з якого щойно повернувся, аби стати на захист ойчизни! Ідіть собі й памятайте великодушність польської шляхти, вас не будуть переслідувати! У противному разі – смерть! Тих, кого помилують гар-

матні кулі, я накажу посадити на палі, випаливши перед тим їхні погані очі й відтявши їхні брехливі язики! Це говорю вам я, коронний гетьман Речі Посполитої Мартин Калиновський!

Вигукнувши це, Калиновський замовк, обводив лише налитими кров'ю очима мури замку, на яких не помічав жодного руху. Йшли хвилини, а відповіді все не було.

– Вони не бажають спілкуватися, – легковажно зауважив один з ротмістрів, котрі супроводжували гетьмана, але, зустрівши гнівний погляд Калиновського, замовк на півслові.

– Вони бажають смерті! – по хвилині мовчанки зайшовся Калиновський зловісним сміхом. – Вони воліють радше загинути аніж схилитися! Я радо зроблю це для них!

І він, рвучко повернувши коня, погнав його назад, потайки проклинаючи себе за те, що сам мимоволі змушений був принизитися перед своїми колишніми хлопами і навіть не отримав від них відповіді. О, вони сповна заплатять за його ганьбу!

А через хвилину заговорили гармати. Вивергаючи стовпи полум'я, вкутуючись хмарами диму, посилали вони у стіни цитаделі ядро за ядром, примушували здригатися могутні мури і вибивали з них цілі хмари пилу і кам'яних уламків. Гармаші не жалкували пороху, ви-

мірювали гармати в найслабші місця муру і методично руйнували цитадель, яку не змогли взяти ні ландскнехти, ні драгуни. Били без спину, аж доки цілковита темрява не припинила їхню роботу. Утім, Калиновський був задоволений – того що він побачив у сутінках, було цілком достатньо, щоб сподіватися захопити непокірних брацлавців уже на світанку – у скупих променях зимового вечора були добре помітними великі проломи і тріщини в південному мурі. Польський табір готувався до ночівлі, серед попелищ зруйнованого міста загорялися багаття, на яких готували вечерю і за допомогою яких намагалися врятуватися від холоднечі, що нею зима прощалася, не бажаючи поступатися теплим весняним дням.

Пізньої ночі, коли нарешті вгамувався табір Калиновського, а з-за напівзруйнованого гарматним вогнем муру перестало доноситися гупання та гуркіт каміння, за допомогою якого козаки намагалися посилити свою фортецю, ротмістр Янжула на чолі двох сотень комонної чати виїхав у поле, маючи завдання охороняти табір, який не встигли укріпити за дня зайняті штурмом частини від несподіваного нічного нападу, на які славилися запорізькі козаки. Так, кому, як не йому, колишньому козацькому сотникові, а тепер ротмістрові війська його королівської милості Янжулі знати всі звички цих хижаків? І хоч пихатий Станіслав Лянцко-

ронський сьогодні ясно дав зрозуміти, що вважає його, ротмістра Янжулу, чия служба не давала жодного приводу сумніватися в його відданості короні, кимось другорядним, нижчим за шляхетне польське лицарство, ротмістр зуміє гарно відповісти на такий випад. Звичайно, він не покличе воєводу Брацлавського і коронного польного гетьмана на поєдинок, ні! Надто він розумний, аби вчинити таке глупство. Що, крім сміху і неприємностей зміг би принести такий безглуздий вчинок? Тож краще ротмістр Янжула промовчить і ще ретельніше почне виконувати свої службові обов'язки! Він був впевнений – якщо слушно виконувати все, що на нього буде покладено, його рано чи пізно помітять. Помітять, бо не оминає королівська ласка його ретельних і наполегливих слуг! На цьому й стоїть королівський трон, немов на монолітному фундаменті. От тоді він і відшукає можливість помститися бундючному магнатові. «Дарма пан Янжула перебігав від козаків до нас, хіба не знає, що на одному місці навіть камінь мохом обростає?» – так казав пан Станіслав і очі його насміхалися! Так, обростає і обросте! А поки доведеться терпіти, адже помста – то є страва, котру найліпше подавати холодною.

– Пане ротмістре, наче якийсь рух! – перервав хід Янжулиних думок голос котрогось з драгунів. – З боку міста.

Янжула прислухався. Тепер і він розрізнив приглушений стукіт копит не далі як за півмилі від себе і навіть розібрав на тлі засніженої рівнини примарні тіні, які, скрадаючись у темряві, віддалялися від Красного і від його чати.

– Пся крев! – рикнув Янжула (польські лайки він вважав не меншим надбанням полонізації, аніж католицьку віру і європейську одіж, що її полюбляв носити). – Вперед, лайдаки, то тікають Нечаєві недобитки!

І лавина польської кінноти кинулася навперейми темним постатям, котрі марно намагалися, сховавшись у темряві, перехитрити власну долю…

Бій був недовгим. Знесилені облогою козаки чинили слабкий опір, а після того, як впали з сідел два десятки бійців з їхнього невеличкого загону, першим з яких загинув з рихвою списа у спині полковий обозний Холодій, повернули у напрямку цитаделі й погнали коней навперейми зі смертю, котра одного за одним вихоплювала їх з сідел. Останню спробу врятувати положення від цілковитого розгрому здійснив осавул Кривенко, ставши з десятком козаків навперейми драгунам, він спробував спинити осатанілих від смаку крові жовнірів Янжули, доки решта його гарнізону зачиниться в цитаделі. До останнього подиху, навіть стікаючи кров'ю від страшних ран, билися козаки Кривенка, але їхній відчайдушний героїзм уже не зміг врятува-

ти становища, і скоро драгуни невпинною хвилею линули крізь відчинені бічні ворота цитаделі, захоплюючи галереї одну за одною. Бігли, послизаючись у крові загиблих захисників, розриваючи мало не на шматки їхні тіла. Не пройшло й десяти хвилин, як цитадель Красного опинилася цілковито в руках вояків Янжули і німецьких ландскнехтів, що їх поспішив послати на поміч ротмістрові Станіслав Лянцкоронський і чим викликав ще більше його озлоблення – ротмістр відчув, як владною рукою в нього відбирають перемогу! Але він не занепав духом – адже в нього був ще один козир і козир такий, який не по зубах Лянцкоронському. Він особисто доставить перед очі коронного гетьмана тіло вбитого напередодні полковника Нечая! А те, що воно знаходиться десь поряд, Янжула не мав жодного сумніву. Він пригадав, як кілька годин тому бачив з віконця на верху західної вежі замку жовтувате світло і, як йому тоді здалося, чув спів схизматського священика. Затискуючи в правій руці шаблю, а в лівій довгий рейтарський бандолет, Янжула поспішив сходами нагору. Ось і двері. З силою вдаривши ногою у двері, ротмістр заскочив до кімнати, посеред якої із часословом у руках застиг занурений у власні думки Гавриїл. Огледівшись, Янжула злісно вилаявся:

– Стонадцять дзяблів в пельку тобі, шизмате! Де те падло?!

Гавриїл подивився на нього довгим, повним презирства поглядом.

– До нього тобі не дістатися, дияволе! – тихим голосом відповів він і відвернувся до потемнілого лику Богородиці в кутку.

– Спаси і помилуй заблудлих, надай їм сили і зміцни віру… – закінчення фрази ченця потонуло в гуркоті пістолетного пострілу. Невідома сила кинула його на стіну, і він, збиваючи з неї образи, сповз на долівку. З-під складок ряси, які розметалися кам'яними плитами, швидким струмком зацебеніла темна кров. Янжула зі злістю вилаявся. Збив шаблею на долівку решту свічок зі столу і вийшов з кімнати.

IV

Іван Богун сидів посеред просторої світлиці вінницького замку і слухав слова вкритого багнюкою і запеченою кров'ю козака, котрі падали в його свідомість важкими каменями. Не міг не те, щоб повірити, повною мірою відчути – Данила більше немає. Того Данила, якого звик бачити поряд протягом усього життя, з ким пройшов поряд сотні верст, побував у боях і неодноразово здіймав кубки на честь спільних перемог. Нечая, котрий сидів поряд у човні і ділився кожухом під час відпочинку, виїздив поруч на марші і під-

ставляв свою шаблю під удари, призначені йому, Богуну. Так, він не міг повною мірою цього осягнути. Відчував лише холод у душі й дивну пустоту, немов зі страшною звісткою цей дивом урятований козак приніс і йому вирок якогось надлюдського суду. Козак, помітивши відсутній вираз обличчя кальницького полковника, замовк.

– Продовжуй, козаче, – змахнув до нього рукою Богун.

– Немає продовження, батьку, – козак важко зітхнув. – Усі полягли – і Кривенко, і Гавратинський, і Холодій… Немає більше Брацлавського полку! Навіщо мене Бог милував, краще б там, поряд з ними…

– Не говори дурниць! – грюкнув кулаком по столу Іван. – Мусимо боротися! Загинути легше, аніж утримати землю, за яку вони полягли, саме тому мусимо. А полк ми відновимо! І Калиновському пригадаємо все. Нам би тільки Вінницю втримати…

Козак схилив безсило голову і замовк. Він пройшов пішки кількадесят верст, був пораненим і голодним, тож тепер, опинившись у теплі, майже засинав, не міг навіть відповідати на запитання полковника. Богун помітив його стан, устав з-за столу і прочинив двері до світлиці.

– Агов, хто там! – покликав він вартових. Двоє козаків у синіх, підбитих овечим хутром, жупанах швид-

ко надійшли на поклик. – Допоможіть бідоласі, – Іван указав на прибулого, – перев'яжіть, нагодуйте, і нехай відпочиває.

Він зітхнув, накинув на плечі жупан і вийшов зі світлиці на високий ґанок, з якого було видно околиці Вінниці на кілька верст навкруги, за що Іван і любив свій новий дім, у який змушений був переїхати, після того як був призначений кальницьким полковником. Задумливо зупинився і поглянув на обрій. Десь там, доки невидимі звідси, гуртуються круки, готуючись напасти на доручене йому, Івану Богуну, місто. Вони вже спалили Красне, пограбували Шаргород, Мурафу, Стіну і Ямпіль, збагривши козацькою кров'ю води Дністра і тепер простують сюди, на Вінницю, маючи на меті приєднати старовине подільське місто до тих смолоскипів, що їх уже мали в себе в тилу. Але поки що обрій чистий. Білою стрічкою тягнеться він, місцями виказуючи брудні плями там, де весна вже заявила про свій прихід і оголила з-під снігової ковдри розгрузлі шляхи і манівці, купи чорних, немов одягнених у жалобу, дерев. Іван пропхнув руки в рукави жупану, зашпилив його на всі ґудзики і гукнув до козаків, котрі поралися біля стайні:

– Коня мені, хлопці.

За кілька хвилин один з козачат уже й підводив осідланого Цигана. Кінь йшов як завжди граційно, дугою

вигнувши шию і косячи оком. Богун мовчки прийняв вуздечку з рук хлопчини і погладив коня по голові вільною рукою. Тільки тепер чомусь помітив, як постарів вірний бойовий товариш, який служив йому вже більше десяти літ. До чорної лискучої шерсті паморозззю додалася сивина, а очі дивилися сумно і втомлено. Завченим рухом дістав з кишені окраєць хліба і подав коневі. Той обережно прийняв м'якими губами і почав жувати.

– Рано ще на спокій, Цигане, – сказав скоріше сам до себе, аніж до коня і спритно стрибнув у сідло.

– Пане полковнику, в мене розмова до тебе, – почув поряд знайомий голос. Обернувшись, помітив Омелька, який наближався, сидячи верхи.

– Добре, що ти приїхав, – Іван простягнув руку назустріч і привітався міцним потиском. – Я вже хотів по тебе посилати.

– Як я можу всидіти на хуторі, коли тут такі справи? – знизав плечима Омелько. Він уже кілька місяців проживав у Богуна на хуторі, зійшовшись з Дариною, колишньою невісткою Охріменка. Старий Мирон помер незадовго до Різдва, тож Богун, не без намовлянь сестри, впрохав Омелька приглянути за хутором, а заодно й пильніше придивитися до Дарини, котра вже давно поклала на козака око. Урешті-решт, справу було зроблено, і Омелько одружився з Дариною, посе-

лившись на хуторі, котрий був змушений покинути багато років тому, утікаючи від переслідування польської влади.

– Так, справи не радісні. Чув про Нечая?

– Чув, – Омелько зітхнув і схилив голову. – З кожним місяцем нас усе менше стає, тих, хто починав. Ось і пана Данила його доля натрапила, справді жаль.

– Жаль. Але це ще не всі новини. Тепер Калиновський іде на Вінницю.

Омелько знизав плечима:

– Цього слід було очікувати, ти наступний після Нечая, далі, очевидно, мають бути Умань і Черкаси.

– І будуть. Якщо ми не зупинимо гетьманів тут.

Іван порухом руки запросив Омелька слідувати за собою і торкнув коня острогами:

– Маю на меті проїхати ся міськими укріпленнями, прошу зі мною.

– Радо погоджуюсь.

І вони, обмінюючись думками, поїхали вздовж рову, за яким було розташовано ділянки земляного валу, увінчаного місцями мурованими вежами і високими стінами, а місцями – лише міцним дубовим частоколом. Поволі оглядали артилерійські редути і бастіони, підйомні містки через заповнений водою рів, гурти землекопів, які все ще закінчували будівництво укріплень, врубуючись за допомогою мотик і ломів у мерз-

лий ґрунт. Дорогою до полковника приєднався Нечипоренко, який одразу ж радо привітався з Омельком, і сотник Вінницької сотні на ім'я Бородій. Останній досить жваво почав доповідати Богуну про стан проведення робіт:

– Повільно, але рухаємося, пане полковнику, – говорив він, – що поробиш, так промерзло, немов камінь. Мушу багаттями землю вигрівати, і лише потім можливо хоч трохи заглибитись. Але рів уже майже закінчено, залишилося якихось тридцять сажнів.

– От Калиновський у тих тридцять сажнів броньованим кулаком і ударить, тоді зрозумієш, що важче: чи землю колупати, чи ворожі піки стримувати. Щоб мені до вечора доповіли про закінчення робіт на рові.

– Зроблю, вашмость, усе від мене залежне зроблю, – закивав головою Бородій.

– І незалежне теж зробиш, – Іван прослідкував, як віддалюється сотник, і повернувся до Омелька. – Узагалі вони так працюють, що гріх вимагати більшого, це, напевне, я нервую, Калиновський з Лянцкоронським уже зовсім поряд. У мене дві тисячі двісті чоловік, може, ще триста-чотириста міщанства з вінницьких цехів. Усе. Калиновський веде тринадцять тисяч.

Замість відповіді Омелько вказав на круту будівлю монастиря, яка височіла на протилежному березі, за скованою кригою стрічкою Південного Бугу:

– Гарні стіни, такі зможуть протистояти досить великій армії.

– Я теж про те думав, – погодився Богун. – Частину вінницького гарнізону буде розміщено там. Два осередки оборони завжди краще, аніж один. Крім того, я дав наказ наробити у кризі кілька десятків широких ополонок і замаскувати їх за допомогою соломи та снігу. Якщо ляхи кинуться через річку, втратять немало війська.

– Ти все вірно робиш, – погодився Омелько. – Я думаю, Вінниця не буде Калиновському таким подарунком, яким стало Красне. Навіть якщо Хмельницький скоро не пришле на допомогу війська, зможемо боронитися кілька місяців.

– Мусимо. А на скору поміч від гетьмана я й не розраховую. Маю від нього наказ втримати Вінницю, тож втримаю її або складу тут голову поряд з іншими.

– Ну, це ти завжди встигнеш, тут багато розуму не потрібно, – невдоволено зауважив Омелько у відповідь на мимовільний Іванів пафос.

Тим часом вони наблизилися до берега Південного Бугу і злізли з коней, вирішивши напоїти їх з великої ополонки біля берега, з якої брали воду на господарчі нужди мешканці цього боку вінницького передмістя. Тварини обережно почали пити студену воду. Погляд Івана впав на товсту кригу по краях ополон-

ки, котра, не дивлячись на те, що скоро мав початися березень, була досить грубою. У тих місцях, де воду витягували відрами, і вона розплескувалася по кризі, намерзли напівпрозорі сивуваті крижані купини. Іти по них було вкрай важко, а коні взагалі ледве трималися на ногах. Несподівано Іванові на згадку прийшов давній спомин: крижана фортеця серед ногайських степів, яку Павлюк наказав побудувати перед битвою з татарами, не маючи інших будівельних матеріалів окрім снігу, води і тріскучого морозу.

– Ми зробимо те саме тут, у Вінниці! – вигукнув він, примушуючи Омелька і Михайла перезирнутися. – Михаиле, збирай людей, давай наказ поливати вали водою. Я чую на ніч добрий мороз!

Після того, як осавул зник, Богун запитливо подивився на Омелька:

– Ти приїхав сам?

– Так.

– Тоді я не смію затримувати тебе жодної хвилини – маєш до світанку повернутися на хутір, забрати звідтам людей і ранком бути у Вінниці.

– На кого ж я господарство покину? – спробував заперечити Омелько.

– На Калиновського, – з посмішкою відповів Богун.

– Не шкода?

– Ще й як! Забери, Омельку, все, що зможеш, тільки

не барись. А хутір ми потім відбудуємо.

V

Передові дозори польського війська, очолювані воєводою брацлавським Станіславом Лянцкоронським, з'явилися на околицях готової до облоги Вінниці похмурого ранку наприкінці лютого 1651 року, примушуючи вінничан вдивлятися похмурими поглядами у свої рівні похідні колони й прислухатися до бравурних музик, котрі супроводжували марш польської кавалерії. Ворог, про якого у Вінниці говорили ось уже кілька тижнів, показав себе у всій красі: польське лицарство, здавалося, йшло не на криваву війну, а на парад. Під різнобарвними хоругвами і значками, виблискуючи начищеними обладунками, витримуючи рівняння в лавах. Здалеку, не зупиняючись на перепочинок, Лянцкоронський дав сурмою виклик на бій і почав розвертати похідні колони в бойові шеренги. До Богуна, котрий відпочивав після безсонної, проведеної на будівництві укріплень монастиря ночі в себе в будинку, вихором залетів Нечипоренко.

– Йдуть, пане полковнику!

– Хто? – Іван від несподіванки рвучко підхопився з постелі і кілька секунд глипав очима, намагаючись прийти до тями.

– Ляхи йдуть!

Богун провів долонями по обличчю, неквапливо піднявся і пройшов у куток біля дверей, у якому стояло відро з водою. Напився з дерев'яного кухлика і рештки води, виливши на долоню, розтер по обличчю і шиї. Хотів було напуститися на осавула за те, що так безцеремонно розбудив його, але зрештою махнув рукою.

– Іди давай гасло по полку, я зараз буду.

Немов у відповідь на Богунові слова, десь неподалік забив на сполох церковний дзвін, потім ще один дещо далі, за ним ще і ще, так що через хвилину несамовито видзвонювали дзвони всіх вінницьких церков, яким басовито вторив великий дзвін монастирської дзвіниці на протилежному боці Південного Бугу.

На верхній галереї міського муру, окрім козаків гарнізону, зібралися, либонь, усі мешканці міста. Були навіть цехові майстри, які, почувши дзвін, покинули роботу і кинулись на стіни у тому вигляді, у якому зазвичай працювали – різники у вкритих кривавими бризками кожухах, шевці у своїх шкіряних фартухах, столяри з олівцями за вухом і жовтими кучериками тирси у вусах та волоссі. Притискуючи до себе немовлят, на грізну польську кінноту поглядали жінки, хлопчаки, непосидючі за будь-яких обставин, сновигали поміж дорослими, намагаючись відшукати найкраще для спостережень місце. Піднявшись на мур, Іван відчув ліктем

легкий дотик. Звичайно, вона. Іван повернувся і побачив Ганну.

– Я була тут поряд, ми з Христею ходили по крамницях, – немов виправдовуючись, мовила вона.

– Іди додому, Ганнусю, – Богун лагідно напівобійняв дружину за плече. – Іди…

– Господи, як їх багато!..

– Ганно…

– А ти знову не одяг панцир, – осудливо похитала головою вона.

– Ганно, на нас дивляться.

– Так, я йду, любий, я все розумію. Але ти повинен пообіцяти мені бути обережним. І панцир…

– Неодмінно! – Іван поцілував дружину і, підхопивши її під руку, провів до сходів, які вели донизу. Повернувшись, гукнув до Нечипоренка:

– Михаиле, всіх сторонніх геть з муру! Готуй Бабинську, Кунянську і Погребищенську сотні до виходу, привітаємо пана Лянцкоронського.

Через чверть години ворота табору, у який, власне, перетворив Вінницю Богун, відчинилися, випускаючи в поле сімсот п'ятдесят вершників у жупанах і червоноверхих козацьких шапках, з лісом списів над головами і музиками, не гіршими за лядські – у перших рядах їхали одразу п'ять бандуристів, за якими вишикувались найкращі співці з усіх трьох приготованих до

бою сотень.

– Нумо заспіваймо, молодці, покажемо, що не лише ляхи на свято зібралися, ми теж не дранкою підбиті! – здійняв над головою пернач Богун. – Молодецької давай!

Тієї ж миті над лавами, котрі сміливо посунули назустріч хоругвам Лянцкоронського, загриміла весела молодецька пісня:

Чи не той то Хміль,
Що коло тички в'ється?
Ой той то Хмельницький,
Що з ляхами б'ється.
Чи не той то Хміль,
Що по ниві грає?
Ой той то Хмельницький,
Що ляхів рубає

Поляки, помітивши козацьку кінноту, яка виходила їм назустріч, дещо уповільнили рух і почали складні циркуляції, змінюючи, за допомогою гасел прапорами і сурмами, позиції окремих відділків війська – більш швидкі драгуни переходили на фланги і шикувалися трьома лавами, утворюючи ріжки півмісяця, що на нього стало скидатися військо Лянцкоронського, у центрі стала важко озброєна гусарія, мимоволі примушуючи Богуна милуватися картиною закованих

у броню, як дві краплини води, схожих один на одного витязів з орлиними крилами за спиною, перетягнутими поверх обладунків леопардовими шкурами грудьми і довгими ратищами над головою. Усього через кілька хвилин Лянцкоронський закінчив прегрупування війська, і ворожа кіннота, прискорюючи темп, почала наступ. Гуркіт тисяч копит, наростаючи, заповнив усе навколо. З мурів фортеці цей наступ скидався на гонитву одинокого звіра широким цепом добре підготованих і озброєних мисливців – три сотні Кальницького полку були мізерною купкою в порівнянні з трьома тисячами відбірної кавалерії Лянцкоронського. Хоча, звичайно, перше враження не завжди вірне і видовище повної переваги Лянцкоронського виникало ще й тому, що цеп його хоругв, розтягнутий у формі півмісяця ріжками вперед майже на версту, займав углиб усього два-три сажні, Богун же, навпаки, максимально звузив фронт, згрупувавши сотні навколо себе щільним натовпом.

– Та що він робить?! – обурено били себе по стегнам козаки на мурі. – Лянцкоронський їх миттю візьме в кільце, і вони луснуть, немов горіх у лещатах!

– Ой не доведе до добра, братики, такий полковник!

Проте Богун не мав наміру дати себе оточити. Поляки не встигли наблизитися на півмилі до козаків, як Бабинська, Кунянська і Погребищенська сотні по-

чали спочатку поволі, а потім усе збільшуючи швидкість, відступати до берега Південного Бугу. Одночасно з цим по міських укріпленнях пробіг наказ готувати до бою армату. Над мурами задиміли десятки ґнотів, що їх підпалили на своїх рогулях гармаші.

– Так, добре! Відходимо поволі, не поспішаємо! – гукав Іван, знаходячись в ар'єргарді свого відступаючого загону. – Вони не повинні передчасно нанюхати пастку!

Усе ж, коли ворожа кіннота наблизилася на півтори сотні сажнів, козаки припинили повільний відступ і щодуху погнали коней на річкову кригу, немов піддаючись паніці при близькому спогляданні потужного кулака польської гусарії і широко розкинутих крил драгунії, котра готова була ось-ось обійняти козаків з обох флангів і розпочати знищення цієї купки безумців на чолі з їх недоумкуватим полковником. Але коли козаки побігли, Лянцкоронський був збитий з пантелику. Такого кроку воєвода від них не очікував, він, знаючи відчайдушну козацьку вдачу, сподівався хоч на малий, але опір.

– Чорти б їх побили! – кривився пан Станіслав у презирливій посмішці. – Для війни з цим натовпом не потрібно було їхати мені, цілком вистачило б прислати мою малжонку. Вона ще минулої зими вивчилась досить вправно полювати на зайців!

Проте за мить, помітивши, що козаки поспішають до монастиря на протилежному боці річки, він покинув поблажливо-жартівливий тон:

– Негайно наздогнати тих мерзотників! Я не дам їм змоги заховатися за мурами кляштору, нехай приймуть бій і загинуть!

Тієї ж миті польський півмісяць розпався, і драгунія, переводячи коней на галоп, щодуху погналася за козаками, намагаючись нав'язати їм бій до того, як ті досягнуть монастирської брами. Прискорили алюр і гусарські частини, тож скоро польська армія, поділена на три частини, стала схожою на трьох хортів, котрі гнали широкою білою стрічкою замерзлої ріки свою дичину.

– Не втечуть! – зловтішно потирав руки Лянцкоронський, помітивши, як стрімко наближаються до козаків легко озброєні драгуни.

Але несподівано щось перемінилося в картині переможного переслідування переляканого ворога. Спочатку Станіслав Лянцкоронський навіть не збагнув переміни, усією душею бажаючи опинитися якомога ближче до козаків, але врешті почав приходити до тями і був настільки оглушений несподіванкою, що зупинив коня так стрімко, аж той із жалібним іржанням здійнявся дибки. До нього раптом дійшло, що розпачливі крики обабіч нього і плюскіт води – не що інше,

як з диявольською хитрістю споруджена пастка, у яку він залетів, легковажно піддавшись азарту здобуття легкої перемоги. Майже переляканим поглядом дивився пан Станіслав, як присипаний товстим шаром снігу лід під ногами в його вершників зникає десь у глибині, а сива вода, що проступила на місці зрадливої тверді, десятками ковтає його переляканих до смерті жовнірів. Як вони, хапаючись за гриви коней і одяг товаришів по нещастю, несамовито борсаються в марних спробах порятунку і зникають у глибині, неспроможні витримати вагу обладунків і намоклого одягу, котрі тягли їх назустріч смерті в холодних глибинах. Лемент був настільки оглушливим, що Лянцкоронський навіть розгубився, і прийшов до тями, лише коли його хтось почав торсити за рукав жупана. Воєвода повернувся повільно, немов у напівсні, й зустрів сталевий погляд сивовусого хорунжого однієї з гусарських хоругв.

– Вони повернули! Вони пройшли поміж ополонками за встановленими раніше віхами і тепер повертаються, щоб довершити те, що не змогла зробити вода! Не стовбич, немов ідол, давай наказ відходити!

І лише тепер Лянцкоронський помітив, як на його жовнірів, які більше приділяли уваги кризі під ногами, аніж ворожій атаці, летять сотні кальницького полку з оголеними шаблями в руках і списами напереваги. Попереду, виблискуючи коштовним кільчастим панцирем

і срібною місюркою, на гарячому вороному коні мчав сам полковник Богун, і його шабля, схожа на блискавку, ось-ось готова була впасти на голову найближчого з польських жовнірів. А ще побачив брацлавський воєвода, як у тилу в козаків широко розчинена брама монастиря випускає все нові й нові сотні козацького війська.

– Відступаємо, жовніри! Зрада! Зрада! – заверещав Лянцкоронський, повертаючи коня. Навкруг нього миттєво зійшлися, відтіснюючи літнього гусарського хорунжого, особисті охоронці гетьмана. А в їхні нерівні ряди з голосним дзвоном уже вдаряли передові шеренги Погребищенської сотні…

До пізньої ночі продовжувалась різня, на котру перетворилося переслідування дезорганізованих частин війська Станіслава Лянцкоронського, і лише темрява допомогла його жалюгідним залишкам приєднатись до основних сил польської армії, очолюваної Мартином Конєцпольським. Самого Лянцкоронського, досить сильно побитого і промоклого наскрізь, знайшли послані гетьманом Калиновським герольди неподалік однієї з ополонок, де він, закопавшись в купу мертвих тіл, конав від холоду і тремтячими вустами вигукував молитви.

Коли стало настільки темно, що козаки ризикували пошкодити коней у засніженому підліску, яким гнали

лядських недобитків, Богун наказав дати гасло збиратися під полкову хоругву. Він старанно витер просяклою гусячим жиром ганчіркою закривавлене лезо шаблі і вкинув її в піхви.

– Михаиле! – гукнув до Нечипоренка.

– Тут, пане полковнику! – почув у відповідь.

– Пошли людей, нехай порахують убитих ляхів і знімуть з них зброю. У панів сотників збери відомості про наші втрати. З доповіддю прийдеш до монастиря. Я у Височана заночую.

– Слухаю! – бадьоро вимовив осавул.

VI

Чим далі Богун узнавав вихідця з Галичини Семена Височана, котрому не так давно сам запропонував посаду полкового обозного, тим більше впевнявся в тому, що зробив надзвичайно гарний вибір. А коли призначив його комендантом перетвореного на фортецю монастиря на правому березі Південного Бугу, взагалі не міг нахвалитися: Височан з притаманною йому енергією поставив справу захисту монастиря на такий рівень, що йому могли позаздрити й більш досвідчені знавці фортифікації й облог. І хоча мури монастиря, побудовані два сторіччя тому, не могли протистояти навальному вогню сучасної артилерії і були

призначені для захисту ченців від нападу кримських та ногайських кочівників, за який-небудь тиждень Височан вирішив і цю проблему: на стінах підвісили безліч чималеньких плетених кошів із землею і пошитих з бичачих шкір мішків, у які насипали гречану полову, натовкли торішнього листя, ганчірок і ще бозна-якого непотребу.

– Звичайно, не зірчастий форт з бастіонами, – відповідав Височан на скептичні зауваження недовірливих, – але зменшить ефективність ворожої армати вдвоє. А якщо спритно будемо відстрілюватись і турбувати ляха бравурними вилазками, вважайте, втроє, так на моє бачення. Тож до дідька дурні ретиради, краще готуйтеся показати Калиновському козацьку звитягу.

Усе в монастирі, з тих пір відколи тут почав хазяйнувати Височан, було підкорене чіткому військовому порядку. Навіть ченці, котрі добровільно зголосилися стати поряд з козаками на оборону рідної обителі, слухали Височана так, ніби перед ними стояв принаймні єпископ. Гармати, які Богун наказав встановити на монастирських мурах, блищали начищеною міддю, коші з кулями стояли поблизу них, наче козаки у строю, рівно, не далі і не ближче, аніж то було потрібним, діжі з водою теж вишикувались уздовж галерей рівною батавою. І ніде жодного сміття, бодай нікчемної билинки.

Козаки гладко виголені, у випраних жупанах і дбайливо начищених дьогтем чоботах. Навіть монастирське подвір'я, яке споконвіку було захаращено різним мотлохом, сяяло тепер чистотою і стало ніби вдвічі більшим – після короткої, але досить «кривавої» сутички з ігуменом, котрому Височан заявив:

– Ви, святий отче, сміття в людських душах прибираєте, а власне подвір'я на авгієві конюшні перетворили. Як може мати душевний спокій людина, котра живе на смітнику? І не допікайте мене, бо мирською владою коменданта виселю геть до кінця оборони! Від пожежі цього хламу під час гарматного обстрілу чим, вашим часословом боронитися?

Після цього отець Михайло лише махнув рукою і зачинився в келії, надаючи можливість діяти коменданту так, як тому забажається. Ще кілька разів спробував скаржитися Богуну на Височана з приводу перетворення трапезної братчиків на комору для надлишку зібраної в монастирі зброї, а монастирського винного погреба на пороховий, але врешті й тут потерпів нищівну поразку – Іван пообіцяв після закінчення війни все поправити і пожертвувати на обитель сто талярів, а поки що просив не турбувати його з несуттєвих питань.

Височан, сорокарічний чоловік міцної статури, з підголеними за польським звичаєм скронями, з розумни-

ми очима і смолистими вусами, зустрів полковника за кілька кроків від розчиненої брами монастиря, стоячи на опущеному через рів містку.

– Доброго вечора, пане полковнику! – бадьоро вигукнув він, потискаючи Іванову руку. – Маю надію, ми вдарили не надто зарано, скутечне[48] попсували ляхові скору.[49]

– Більше аніж це, – погодився Богун. – Якби трохи раніше чи пізніше, такого ефекту б не мали. Дякую, Семене.

– Немає за що дякувати, чинили, як повині були чинити, – знизав плечима Височан. – Пан полковник має на меті поглянути на те, як ми підготувалися до облоги? Прошу, маю, що показати.

– Я тобі вірю на слово, Семене, – мимоволі посміхнувся Богун, – ліпше тебе і сам би не приготував. Краще пригости вечерею, і поговоримо про узгодження наших дій у майбутньому, Калиновський з основними силами ось-ось стане табором під Вінницею, а тоді зноситися стане значно важче.

– О, матиму за честь повечеряти разом з паном полковником. А крім того, розповім і деякі свої думки з приводу спільних дій. Проходьте, будьте ласкаві.

Богун пройшов крізь темні нутрощі надбрамної вежі

---

[48] *Скутечне (заст.)* – вдало, успішно.

[49] *Скора (заст.)* – шкура.

й покрокував до сходів на галерею першого рівня бійниць. Височан поспішав слідом.

– Бійниці тут були розташовані занадто рідко, тож ми дещо попрацювали і маємо посліжде[50] цілком пристойну позицію для боротьби з ворожими пороками, якщо ворог надумає їх використовувати. Ось погляньте!

Іван, скоріше для того, щоб не образити коменданта, аніж заради перевірки, поглянув в одну з бійниць, у яку було встановлено фальконет. З бійниці дійсно добре простріювався простір під муром, тож руйнувати мури за допомогою стінобитного знаряддя було б важко, не наразившись на густий мушкетний і гарматний вогонь.

– Добре, Семене, – похвалив Богун і, помітивши, що Височан минає коридор, який вів до комендантських покоїв, і збігає сходами вище, запитав: – А тепер куди?

– Маю на меті продемонструвати ще одну річ, яка бардзо допоможе нам миркати[51] пана Калиновського, коли б він мав намір явитися до нас на стіни, – з посмішкою відповів Височан.

Видершись на вершину муру, комендант зупинився, віддихуючись, поблизу чудернацької машини, котра складалася з двох довгих, на довжину добрих деся-

---

[50] *Посліжде (заст.)* – врешті.

[51] *Миркати (заст.)* – вітати з святами (від «мир вам!»)

ти сажнів, направляючих, зроблених з прямокутних дерев'яних брусів і закруглених в міру закруглення монастирської стіни. Одна з направляючих була закріплена поверх зубців із зовнішнього боку стіни, друга, повторюючи радіус першої, відстояла від першої на півтора сажні і кріпилася за межами галереї. Ці направляючі слугували своєрідними рейками для гладко обтесаної колоди, котра, лежачи на направляючих майстерно вирізаними виборками у власному тілі, мала один кінець виступаючим на фут за межі муру, інший над спеціальними містками, добудованими за поруччям галереї. На цьому кінці було прилаштовано ворот, схожий на колесо деяких з фортечних криниць – збите таким чином, що в ньому могла вільно бігти, розкручуючи колоду навколо своєї осі, доросла людина. Призначення приладу ставало зрозумілим, як тільки погляд потрапляв на той кінець колоди, котрий звисав над муром – до нього на чотирьох ланцюгах кріпилися важкі чавунні боздугани, всіяні гострими шипами завдовжки не менше дюйма. Розкручуючись навколо осі, колода мала пересуватись уздовж муру на направляючих і очищувати його від усякого, хто насмілився б підняти голову вище кордону дії боздуганів.

– Ну як? – з погано прихованим вдоволенням запитав Височан.

– Неймовірно, – похитав головою Іван. – Усе просто

і неймовірно ефективно.

– Завтра, маю надію, закінчимо встановлення таких машин на інших ділянках муру, – обозний поплескав колоду долонею. – У Франції бачив. Збиває солдат із драбин, немов стиглі груші. Якщо пан полковник бажає, можемо оглянути середню галерею, там у мене найвенцей[52] різного налаштування.

– Досить, Семене, – посміхнувся Богун. – Волію все ж спочатку повечеряти.

– Як пан забажає, – із жалем знизав плечима Височан.

У невеличкій келії, яка одночасно правила коменданту монастиря за спальню, кабінет і вітальню, вже було накрито стіл – на білосніжній скатертині зручно розташувалися срібні блюда і череп'яні тарелі зі смаженини, порізаний рівними скибками житній хліб, полумисок з квашеними огірочками і кришталева карафа ґданської горілки.

– Ну ось, – вказав Богуну на лаву гостинним жестом Височан. – Помолимось, і прошу до столу.

Він швидко прочитав молитву, тричі перехрестився на образи і слідом за Богуном сів до столу.

– Вип'ємо за нашу перемогу! – підняв він чарку і швидко перехилив її, після чого захрумкотів огірком. – Одне можу сказати: якщо вже ми всім військом не

---

[52] *Найвенцей (заст.)* – найбільше

змогли взяти Збараж, півтора десятка тисяч польської кінноти тут точно зламає зуби. Аби припасу вистачило.

Іван теж випив і взявся за їжу.

– А що, на допомогу гетьмана ти не розраховуєш?

– Я не розраховую на швидку допомогу. Гетьман має багато справ, окрім нас.

– Так, має, – Богун раптом відчув роздратування.

Він пригадав нещодавню розмову з Омельком, котрий, повернувшись з мандрівки на Січ, з похмурим, упертим у долівку поглядом, розповідав останні новини із Запоріжжя. Там сильно бродило від недовіри Хмельницькому. Мовляв, одночасно з ляхами і москалями заграє, Україну до нової неволі веде, а все тому, що йому полька погана розум каламутить, колишня зрадлива дружина, яку відібрав кілька років тому в Чаплинського, усі думки й помисли займає. Куди вже йому про війну та державу думати! Ті розмови, безперечно, підтверджували і останні події: на листи Богуна, прохальні, а потім і нахабно-вимогливі, гетьманська канцелярія вперто відмовчувалась, хоча після подій у Красному мала б посприяти відбиттю польської агресії на Брацлавщині і Поділлі. Схоже було на те, що Хмельницького дійсно особисті справи відволікали більше, аніж кордони молодої держави.

– Самі мусимо собі раду дати, на те тут і поставлені,

– буркнув він.

Височан, відчувши зміну настрою полковника, наповнив чарки вдруге:

– І дамо! Нумо, пане полковнику, за Україну!

Повертався Іван досить пізно, коли яскраве око місяця поливало залиту кров'ю недавньої битви кригу холодним сяйвом, а пронизливий вітерець примушував холодіти тіло під залізними обладунками і щільніше кутатись у кирею. Іван переїздив Південний Буг на чолі супроводу, який складався з півсотні козаків, і все ще думав над розповіддю Омелька. А може, той, котрий і сам раніше без міри вірив Хмельницькому, був правий ще тоді, під час пиятики у Вороновиці, коли все твердив про зраду гетьмана? Ні, це неправда, не може зрадити Хмельницький справу, яку сам і розпочав!.. Хіба якщо досяг своїх власних, відомих лише йому цілей. Був же незрозумілий договір у Зборові, було Красне і смерть Нечая, і смерть та все ще потребувала помсти з боку гетьмана, якому брацлавський полковник так віддано служив. Було порушення українського кордону п'ятнадцятитисячним польським військом, на яке Чигирин не відреагував жодним чином.

Від невеселих думок відірвав приглушений вигук Миколи Охріменка, який їхав одразу ж позаду Богуна:

– Там якісь вершники, Богуне! – вигукнув він і незграбно схилився в сідлі, схопившись за бік. У по-

вітрі засвистіли десятки стріл, які посипались на козаків так несподівано, що ті спочатку розгубились.

– Ляхи! Ляхи, пане полковнику! – забринів чийсь напружений голос і одразу ж потонув у сичанні шабельних лез і клацанні курків.

– До бою! До бою, молодці! – щосили гукнув Іван. – Відходимо оборонною рукою!

І закипів швидкий і жорстокий бій, закрутилися вершники, відбиваючи удари криці і завдаючи нових, загриміли пістолетні постріли, примушуючи варту на мурах Вінниці і монастиря бити на сполох. Десь там, нагорі, стурбований шумом бою Височан уже давав наказ опустити підвісний місток і розчинити браму, готуючись вирушити на допомогу полковнику з кількома десятками козаків. Проте він нічим не міг уже зарадити Богуну – не розвідувальний загін, не передова чата, увесь польський авангард під булавою самого Мартина Калиновського, використовуючи темряву, скритно підійшов мало не під самі стіни фортеці і атакував дрібний відділ Богуна, котрий аж ніяк не розраховував на такий перебіг подій. У якусь мить Іван навіть зустрівся очима з Калиновським, мимоволі пригадавши Корсунську перемогу, заюшеного кров'ю і вимащеного в баговиння бранця, що його волік на налигачеві велетень Пилипенко.

– Богун! – видихнув Калиновський так, немов поба-

чив примару, та за мить уже вказував на нього жовнірам лезом свого палаша. – Узяти лотра! Негайно взяти його!

Іван миттєво зорієнтувався:

– Хлопці, мерщій усі до Височана! За мною їхати забороняю! – і він, ударивши стривоженого Цигана острогами, полетів до середини річки, очолюючи темні лави переслідувачів.

Та чи не запізно? Хроплять, хроплять зовсім поряд коні під польськими вершниками, оскаженіло виють гусари, чути навіть важке дихання котрогось з них мало не над вухом. Богун не повертав голови, хоч як не хотілося цього зробити, хоч як не пекла шия, очікуючи шабельного удару. Бачив лише темну стрічку води в місці, де вода не замерзала навіть у лютий мороз.

– Уперед, Цигане, не видай, конику-братику! – шепотів він у кінське вухо, все нижче схиляючись до чорної гриви.

Та не встигає вірний Циган донести свого хороброго вершника до порятунку. Зовсім трошки не встигає! Ось поряд з'явився Єжи Рогальський, прапороносець гетьмана, за ним ще кілька жовнірів.

З хрипким сміхом Рогальський щосили вдарив Івана держаком прапора, на якому вилося зображення гербу Калина, по голові, хтось на бігу спробував затримати полковницького коня, кинувся хапати за ноги Івана.

– Попався кос![53] Наш, наш єстиш! – радісно зашипів Рогальський.

Але передчасною була радість прапороносця. Широко розправив плечі козацький полковник, і полетіли з нього жовніри, немов хорти з ведмедя. Махнув гострою шаблею раз і вдруге – бризнула гаряча кров з розсічених вен, застогнали смертельно поранені. Ще зусилля – і ось уже Циган, піднятий вправною рукою у високий стрибок, занурюється в темну воду на стрімнині посередині річки, а кілька драгунів його величності, ледве встигши зупинити коней на межі міцної, не підмитої течією криги, змогли лише, давлячись від безсилої люті, спостерігати, як зникає в темряві вороний кінь і його закутий у блискучий панцир наїзник, який тримався рукою за луку сідла.

Того ж вечора, оточивши Вінницю кільцем з багать і шатрів, Мартин Калиновський розпочав побудову військового табору і облогу Вінниці.

VII

Міцний і надзвичайно заклопотаний справами, як може бути міцним і заклопотаним справами малюк віком у три з половиною роки, Тарас Богун грався посередині застеленої килимами світлиці з величезною,

---

[53] *Кос (пол.)* – дрозд.

майстерно вирізаною з дерева фігуркою коня – подарунком Омелька, котрого він не випускав з рук ні вдень, ані вночі, вперто протестуючи проти намагань розлучити його з іграшкою навіть перед тим, як мав заснути. Поряд з малюком, зручно вмостившись у кутку, пряла, намотуючи пряжу за допомогою веретена, баба Гапка, яка приглядала за полковницьким сином. Управними рухами намотувала стара на клубок шерстяну нитку, не забуваючи подивлятися за малим.

– Іго-го-го! – сміючись, наслідував коня Тарасик. Після того вхопив у руку свою крихітну дерев'яну шабельку і сів на іграшку верхи. – Слява! – вигукнув щосили.

Богун, слідкуючи за сином, мимоволі всміхнувся:

– Слава, Тарасе. Козацьке гасло. Ти ж у нас козак?

– Косяк! – погоджуючись, закивав головою малюк.

– Козак! – знову посміхнувся Іван. Він повернувся до дружини і продовжив перервану розмову. Ганна сиділа за великим столом навпроти Івана і, поволі попиваючи каву, слухала його розповідь про останні новини.

– Справи не такі вже й погані, як того можна було очікувати. Кілька останніх штурмів на міські укріплення показали повну неспроможність Калиновського швидко домогтися перемоги – їм явно бракує сил. Щодо монастиря, то Височан там сидить так міцно, що викурити його Калиновський не зможе, доки там залишаться дієздатними принаймні кілька десятків ко-

заків. Калиновський, як я помітив, закинув ідею оволодіти монастирем, тож усі сили спрямовує проти нас. Це найкращий, як на мене, розвиток подій – маємо хоч і невелику, але все ж таки підтримку в тилу у ляхів. Це довів учорашній штурм: кілька вдалих влучень армати Височана, і німці втратили бойовий дух ще до початку великого штурму, тож не дивно, що повернули назад після яких-небудь п'яти хвилин бою.

– Вони не надто завзяті.

– Більше аніж так.

– Іване, – Ганна відставила чашку і витерла губи серветкою. – Я хотіла б поговорити з тобою про одну справу…

– Радий вислухати, – з удаваною серйозністю схилив голову Богун.

– Але справа і насправді серйозна.

– Безумовно.

– Я говорила з дружиною цехмейстра різників, Марією Пістрюгою, з дружинами цехмейстрів стельмахів і крамарів, Мотрею Боженковою і Яриною Морозовською. У нас є одна цікава задумка, котру не завадило б запровадити тут, у Вінниці. Але для цього я повинна порадитись з паном полковником, отже, прошу пана покинути поблажливий тон і вислухати мене з усією уважністю.

– Я слухаю тебе, Ганнусю, – узяв Іван долоню дру-

жини до своєї долоні і ледь-ледь стиснув її, відчуваючи тепло рук коханої.

– Це стосується дітей, котрим волею долі доводиться жити в умовах облоги і ризикувати власним життям так, як і нам, дорослим. Ми підрахували – дітей віком до чотирнадцяти років у Вінниці триста дев'ять душ. Ще п'ятдесят підлітків від чотирнадцяти до шістнадцяти років. Ми повинні подбати про них і зробити все можливе для їхньої безпеки.

– Ти маєш якісь конкретні ідеї?

– Звичайно! Насамперед ми повинні вирішити проблему харчування дітей. Адже ми не знаємо, коли буде знято облогу.

– Так, – зітхнув Богун, – цього ми не знаємо.

– Отже, у разі коли в місті розпочнеться голод, ми повинні створити окремі припаси, з яких зможемо підгодовувати принаймні дітей. Окрім того, для дітей потрібно створити безпечні умови в разі гарматних обстрілів, а у разі коли місту буде загрожувати падіння, мусимо мати продуманий план, як вивести їх з Вінниці і переховати від поляків. Це поки що в основних рисах. Ми б могли ще детальніше обдумати низку заходів у цьому напрямку.

– Це добре, люба, – Іван дивився їй в очі поглядом, повним захоплення. – Ти думаєш про речі, котрі важливі для нас не менше, аніж військова міць вінницько-

го гарнізону. Я обіцяю сприяти в цьому питанні і вирішувати своєю владою все, що ти виявиш необхідним для такої справи.

– Дякую, любий! – Ганна встала з-за столу і почала збиратися. – Я, власне, мала на меті зайнятись цим уже зараз, тож мушу бігти до Морозовських, ми домовилися зустрітися там. Маю швидше дати їм знати, що ти погодився допомагати.

– Звичайно, – Іван зітхнув. – Мені теж час вирушати на мури, скоро може розпочатися нова атака.

Він підійшов до вішалки біля дверей і заходився одягати жупан. Після того повернувся до сина, який, покинувши іграшки, стояв поряд. Простяг руки:

– Ну іди, іди до мене, Тарасе. Обніми батька. – Він підхопив малого на руки і, високо піднявши, розцілував у рожеві щічки. – Гарно дбай тут без мене, не бешкетуй. Не будеш?

– Ні! – цілком щиро заявив малюк. – Не бескетуватиму.

– От і добре.

Тарас, помітивши матір, потяг рученята й до неї, тож Іван передав малого дружині.

– Я скоро, золотко моє, дуже скоро, ти й помітити не встигнеш! – защебетала до дитини Ганна. – А коли зачекаєш, будеш багато гостинців мати.

– Я зацекаю! – з готовністю погодився Тарас, почув-

ши про гостинці.

Вийшовши на вулицю, вони деякий час мовчали. Неквапно йшли вуличками міста. Нарешті зупинилися на розі двох вулиць, де мали розстатися. Звідкілясь ледь відчутно несло смородом пожежі, неподалік бруківкою зацокотіли підковами кількадесят коней козацького загону. Спів сурми зі сторожової вежі поєднався із дзвоном на церковній дзвіниці – козаків кликали на оборону міста, тоді як прочан скликали до ранішньої молитви.

– Скоро почнуть, – сказав Іван.

– Так. Ти маєш бути там.

Іван на мить притис до себе дружину і повернувшись, покрокував до міських стін, на яких уже царювало пожвавлення.

– А ти помітив, – почув він за спиною голос Ганни, – ми стали ходити на війну, немов до праці. Вона, проклята, стає частиною нашого життя, – Ганна сумно посміхнулася.

– Вона завжди була його частиною, – похитав головою Богун.

На мурі Іван зустрів Нечипоренка і Миколу Охріменка. Груди другого було перемотано білим полотном, вид мав блідий, але намагався триматися бадьоро.

– Що ти тут робиш? – одразу ж охолодив його бойовий запал Богун. – Чому не в шпиталі?

– Не час відлежуватись…

– Це ще хто тут вирішує час відлежуватись чи час добивати себе власною дитячою нерозсудливістю? – насупився Іван і гримнув на козака: – Геть до шпиталю! Без тебе впораємось!

Охріменко, відчувши, що сперечатися не варто, зітхнув і обережно пішов сходами донизу. Було помітно, що недавня рана все ще сильно допікає йому болем.

– От босяк, – похитав головою Іван. – Казав же не вставати.

– Усе журився, що ти його до шпиталю проженеш, не даси з ляхами поквитатися, – знизав плечима Нечипоренко.

– Устигне ще, – буркнув Іван і, розклавши далекозору трубу, почав роздивлятися околиці міста, що їх тепер було перетворено коронним гетьманом Речі Посполитої на великий військовий табір.

За три сотні сажнів від мурів Вінниці, від пологого, занесеного снігом берега Південного Бугу, навкруг пагорба, на якому розташувалося місто, до великого і досить глибокого яру, яким навесні розтоплені сонцем сніги з околиць дзюркотіли до розбухлої й почорнілої річки, а зараз лише лежали глибокі замети й темніли брудні плями у тих місцях, де городяни утворили смітники й помийні ями, тяглось спалене козаками

передмістя – крок, хоч і не надто популярний серед вінницьких міщан, але вкрай необхідний для забезпечення найбільшого можливого захисту міських стін від несподіваної атаки. Там, серед попелищ, у котрі перетворилися хати, клуні, комори, хліви й обори, серед опалених кущів малини і невисоких вишень та яблунь, польські жовніри вже почали обладнувати позиції для важкої осадної армати, вели прикриті навісами й щитами ходи сполучення між ними і нашвидкуруч насипаними редутами для більш легкої польової артилерії. Швидко будували із засипаних землею возів вали, облаштовували шанці.

– Он там, ліворуч, – ледь-ледь торкнувся рукою далекозорної труби Нечипоренко. – Бачиш?

Іван повернув прилад у напрямку, що його вказував осавул. Там, серед попелищ і будівельних майданчиків, шляхом, який видавався темно-сивим від брудної криги, що його вкривала товстим панцирем, котилися три велетенські вози, на кожен з яких було навантажено блискучу бронзову мортиру завбільшки з криничний зруб. Вози були навмисне пристосовані для перевезення важких гармат – високі борти, зроблені з грубих колод, були одночасно й хитромудрими пристосуваннями для розвантаження і завантаження багатопудового вантажу, просмолені канати притримували мортири, оберігаючи їх від перекидання під час руху.

Високі, завбільшки у зріст людини колеса возів виблискували залізною шиною і охайними та надзвичайно міцними клепками.

– Ще три. Досі дві встановили біля монастиря і дві он там, неподалік від нашої західної вежі. Готуються надзвичайно ретельно.

Іван кілька хвилин роздивлявся мортири й позицію, на якій їх мали встановити – не далі, як за двісті сажнів від муру.

– Що скажеш із цього приводу, Михаиле? – він рвучко склав трубу і простяг її джурі.

– Нічого доброго тут не скажеш, – Нечипоренко виглядав стурбованим, що було на нього зовсім не схоже. – Такі бомби нароблять немало біди. А чим ми будемо їм протистояти?

Богун стримано посміхнувся і поплескав Михайла по плечу:

– Грому від них багато, то напевне. А ось шкоди… Для мурів мортири не страшні, а от про те, як від них заховати людей, про те подумай, осавуле, подумай.

– Так, пане полковнику, – рішуче хитнув головою Нечипоренко.

Від табору Калиновського вітер доніс басовито-розкотистий спів ріжка, затим від польських укріплень відділився невеличкий загін вершників і направився до міської брами. Передній з них ніс на довгому ратищі

над головою велике біле полотнище.

– Парламентери, – мовив стиха Богун.

– Знову?

– Цього разу востаннє. Я думаю, Мартин Калиновський уже втратив надію взяти Вінницю, не зробивши жодного пострілу, проте шле цього останнього листа з пропозицією здати місто просто для очищення совісті. Він має на це право, він диктує свою волю з позиції сили.

Рівно через три хвилини після того, як копита коней польських парламентерів прогуркотіли колодами підйомного мосту міської брами, і загін швидко повернув до свого табору, Івану принесли листа від польського командування, що його доставили парламентери.

– Зі зброєю, хоругвами і арматою, – кинув Омелько Деривухо, який надійшов тієї миті, коли сотник Тетіївської сотні Микита Безродний подав Богуну запечатаного гербовою печаткою Калиновського листа. – Два відра оковитої і сулія ґданської.

– І я два відра! – поспішив і собі зробити ставку Нечипоренко. – Тільки без армати. Зате з довгим приспівом про хоробрих панів-козаків і присягою дотриматися шляхетного слова.

Іван швидко зламав печатку і пробіг очима листа.

– Готуй горілку, осавуле, – хмикнув він за хвилину. – «…І спільно з арматою відійшовши, зі знаменами бой-

овими й клейнодами, у безпеці від нашого жовнірства повній. На те словом шляхтича і чесним лицарським іменем присягаємо…»

Омелько скривив у посмішці своє, понівечене колись ударом шаблі, обличчя і поплескав Михайла по плечу:

– Без армати минулого разу пропонував, тепер ціна виросла. Горілку до шпиталю віднесеш.

– Віднесу, коли програв, – зітхнув Нечипоренко.

– Яку відповідь дамо, панове? – Іван підвищив голос і оглянув присутніх.

Запапнувала тиша, лише Омелько вдарив кресалом, розпалюючи люльку.

– Ну, коли вже з арматою…Тьху, чорт йому, трут намок…Та ще й слово шляхетське! Думаю, потрібно б і нам слово мовити.

– І мовимо! – мотнув головою Іван. – Обозний! За чверть години доповісти мені про готовність армати до обстрілу ворожого табору. Височану в монастир підняти гасло: «До бою!». Почнемо роботу козацьку, панове-молодці!

Рівно за чверть години заговорила з мурів Вінниці козацька армата. Сипонула кульками, кулями, бомбами і дутими стрільнами в приземкуваті укріплення польського табору. Вибила з валів грудки мерзлої землі, здійняла в повітря шматки потрощеного дерева,

хмари диму, а подекуди й понівечені тіла тих, кому доля призначила впасти жертвою цього першого для наступної битви артилерійського обстрілу. Щоправда, таких було небагато – після першого ж залпу командири польських реґіментів спішно поховали людей за укріпленнями, а гармаші Калиновського взялися вимірювати гармати по вінницьких мурах. Ударили кілька разів і великі мортири, що їх нещодавно встановили, але, як і сподівався Богун, без надто великої шкоди для обложених – одна шестипудова кам'яна куля влучила в пусту конюшню, розташовану неподалік від стіни, пробивши в її даху двосажневу діру і зруйнувавши дві клітки, друга й третя влучили в пустий майдан, де й лежали до кінця облоги, на половину зариті в перемішаний із землею камінь бруківки.

Обстріл з обох сторін тривав протягом кількох годин, доки не почав ущухати сам собою. Гармаші вінницького полку берегли порох і стріляли лише тоді, коли бачили перед собою більш-менш вразливу ціль, поляки ж вичерпали перший азарт і, помітивши, що мури є міцним горішком, почали вдосконалювати позиції гармат відповідно до спостережень, зроблених після невдалого биття ядрами в моноліт трьохсаженних стін фортеці. Одночасно із цим Станіслав Лянцкоронський дав розпорядження спішитись тисячі драгунів і особисто повів їх на штурм монастиря. Скоро

високі, вкриті кошами із землею і міхами з половою стіни монастиря вкутались густими хмарами порохового диму від мушкетних залпів залоги, а вітер доніс до всіх, хто знаходився на стінах Вінниці, гул сотень пострілів і крики рейментарів польських штурмуючих колон. Драгуни швидко перебігали простір перед стінами замку, який найбільш ефективно обстрілювався з мурів, установлювали на стіни монастиря штурмові драбини і здиралися ними, десятками сиплячись до рову, немов стиглі груші з обтяжених надмірним врожаєм гілок. Скоро на верхівці стіни запрацювала й побудована Височаном пекельна машина – швидко розкручуючись, колода, до кінця якої було почеплено на ланцюгах чавунні боздугани, рушила вздовж муру, і там, де вона проходила стіни швидко очищувались від жовнірів. Крихітні з цієї відстані їхні тіла вкутувались червоними хмаринками і летіли донизу із жахливим зойком і лементом.

Скоро, як це траплялося вже кілька разів досі, штурмуючі колони польського війська, втративши близько півсотні жовнірів, відвернули від монастиря і почали перегрупування, щоб незабаром почати наступ на міські укріплення. Знову почали бити великі мортири. Оголошуючи околиці голосним низьким гуркотом, випльовували вони цілі хмари білого порохового диму, після чого в повітрі звучав, нарощуючись, голос-

ний шелест, і врешті чергова кам'яна бомба трощила будівлі всередині міста. І хоча робота мортир виглядала досить загрозливо, захисники швидко навчилися не звертати на неї уваги – шелест їхніх ядер попереджував і примушував шукати захисту під мурами або в погребах ще за десять-п'ятнадцять секунд до їхнього падіння, а досить довгий процес заряджування цих мастодонтів гарматного сімейства був настільки клопіткий, що дозволяв їм робити не більше одного пострілу протягом двох годин. Гармаші, намагаючись полегшити задачу своїм жовнірам і спрямувати кулі мортир у вінницькі мури, все вище підносили приціл, посилаючи снаряди по все більш високій траєкторії, але це призвело тільки до того, що кілька ядер вдарили в землю перед укріпленнями, а одна навіть розчавила, перетворюючи на водограй кривавих бризок, двох драгунів, котрі за наказом Лянцкоронського оглядали стан міських укріплень. Обережні розвідники весь час трималися поза межами дії козацьких мушкетів, сподіваючись, що заради них двох захисники міста не зчинять артилерійської стрілянини. Вони навіть не встигли осягнути, що їхні надії були цілком справедливими.

Після такого прикрого непорозуміння ворожі мортири припинили обстріл. Ще близько десятка пострілів зробили менші гармати, після чого затихли й вони –

жовніри пішли на штурм стін.

Закипіла, закрутилася швидка карусель бою. З бойовими гаслами і криками поранених, з бахканням пострілів і дзвоном криці. Поряд з козаками Кальницького полку на укріпленнях стали міщани й селяни з околишніх сіл, котрі знаходилися у Вінниці, рятуючись від польського війська. Плече до плеча стояли чумаки і зброярі, різники й бондарі, селяни й кравці. Методично обвалювали на голови поляків уламки каміння і діжі окропу. Вправно приймали на рогулі штурмові драбини, відкидаючи їх і жовнірів, які по них дерлися, геть від муру, дружно зустрічали на шаблі й списи тих, хто оминув свою долю дорогою і встиг видертись на укріплення. Полковник Богун, здавалося, перебував одразу в кількох місцях. Ось він, піднявши до очей далекозору трубу, поправляє гармашів, допомагаючи вимірювати гармати так, щоб якомога ефективніше обстрілювати ворожі хоругви в тилу передових частин, а за хвилину вже, міцно зціпивши зуби, впирається плечем у чорний від сажі бік чану з киплячою смолою, щоб за її допомогою очистити мур від кількох десятків особливо набридливих ландскнехтів. По-діловому розпоряджується резервами, надсилаючи їх на ділянки, де найбільш гаряче, а за хвилину вже сам схрещує шаблю з котримсь із жовнірів, щоб відправити того до кращого світу.

Заграва, котра спалахнула, забарвивши кривавими відтінками край неба на заході, пофарбувала похмурою палітрою насторожені мури Вінниці, мовчазний монастир на правобережжі Південного Бугу, хаотичне нагромадження оточених укріпленнями з возів та земляними насипами наметів, землянок і нашвидкуруч збитих халуп, що в нього перетворився польський табір. По-зимовому скупе сонце лише на мить визирнуло з-за хмар, немов для того, щоб упевнитися: люди все ще не вичерпали ненависті і продовжують свій кривавий бенкет, тож йому немає чого робити в цьому світі. І воно швидко заховалося за сувоями важких низьких хмар, залишивши по собі швидкі, як лет стріли, сутінки. Польські сурмачі дали сигнал до відступу і стомлені за день ратної роботи жовніри відступили від нескорених стін, повертаючись до табору, у якому вже палахкотіли багаття і готувалася вечеря. Їх очікувала гаряча їжа, короткий важкий сон у переповненому людьми, пропахлому потом, болем і страхом приміщенні, а назавтра нові бої і, цілком ймовірно, швидка смерть на цих Богом проклятих мурах, які, немов колосальний молох, перемелювали все нові й нові сотні війська його королівської милості.

VIII

Богдан Хмельницький відчував роздратування від присутності занадто великої кількості людей у залі, від гуготіння полум'я в пащі каміна (очевидно, десь недодивилась челядь, і протяг відчинив двері, збільшуючи понад необхідне в ньому тягу), навіть до нудотного запаху трояндового масла, яким, незрозуміло звідки, несло досить відчутно. Було ще щось, приховане глибше, але за лавиною цих зовнішніх подразників гетьман відчував його лише, як тупий біль десь глибоко у грудях. Нарешті він не витримав:

– Геть усі! – сказав втомленим голосом. – Попрошу вас, панове цехмістри, подати всі скарги в канцелярію, я перегляну їх одразу ж, коли буду мати вільну хвилину. В мене досить справ і без вас, тож ідіть і займайтеся своєю роботою.

Різнобарвний натовп чигиринських, київських і навіть чернігівських цехмістрів, не насмілюючись сперечатися з гетьманом, повільно виповз за межі камінної зали, і вартові зачинили за ним двері, нарешті припинивши шурхіт, що його чинили два десятки пар ніг по застеленій килимом долівці.

– Вікна зачиніть щільніше, тягне! – кинув Хмельницький джурам, і ті прожогом кинулися виконувати

доручення.

Гетьман зітхнув, дістав із шухляди в столі люльку і оздоблену коштовним камінням золоту скриньку для тютюну. Неспішно почав накладати в люльку запашний турецький тютюн.

– Іване, ти запишися. Порадитись з тобою хочу, – кинув він Виговському, котрий, шанобливо схиливши голову, стояв неподалік від дверей і, очевидно, не знав, чи йому йти слідом за відвідувачами, чи залишитися з гетьманом. Після запрошення зостатися він посміливішав, зробив кілька кроків і сів у крісло навпроти Хмельницького, виклавши на стіл свій срібний каламар і сувій паперу.

– Трикляте трояндове масло, – Хмельницький випустив хмарку тютюнового диму і змахнув рукою, відганяючи дим від очей. – Чи вони навмисне ним тут курять?

– Я дам розпорядження, щоб його прибрали з ваших покоїв, ваша ясновельможність, – схилив голову Виговський.

– Так, к бісу! Теж мені вигадали. У світлиці козацького гетьмана – ніби в сералі у султана…

– Усе буде зроблено.

Хмельницький зітхнув.

– Що там у нас з послом Януша Радзивіла? Цим, як його, чорта…

– Мисловським, ваша ясновельможність?

– Так, Мисловським. Якої він тепер співає?

– Нічого нового, пане гетьмане. Багато галасу, а мало справ. Хоча, звичайно, те, що він дізнався про зволікання Іслам-Ґерая, після того як ви покликали його, нам козирів не добавило. Дуже скоро в Литві дізнаються про це, а також про відмову Швеції брати участь в антипольській коаліції, рівно як про послів Польщі при ханському дворі в Бахчисараї. Але все ж я вважаю, найближчі кілька місяців Литва буде неспроможною надати ляхам більш-менш вагому допомогу у війні з нами. У Радзивіла надто мало війська, і коли воно збільшиться, невідомо. Можемо на крайній випадок пригрозити Радзивілу новим Кричевським.

– Найближчі кілька місяців, кажеш? У тому й справа. Доки не підсохнуть шляхи і не повернуться після весняної повені до своїх русел ріки, я й так не сподіваюсь на литовські відвідини. Питання стоїть у тому, що нас очікує після того. Немає на кого покластися, Іване. Хан союзник ненадійний, а він – наш єдиний союзник! Москва мовчить, вичікує, на чийому боці краще буде бити тих, хто по інший бік, шведи відмовили, султан мовчить. У Трансильванії теж нічого путнього не кажуть… Два тижні посли Сигізмунда та Д'єрдя II Ракоці тут мені воду в ступі товкли… Немає толку.

Виговський мовчав, схиливши голову, і тому гетьман

продовжив уже більш спокійним голосом:

– Легко шептатися за моєю спиною. Незадоволення виявляти легко. Значно трудніше втримати в руках те, чого домоглися своєю важкою і кривавою працею, що в ляхів з кігтів вирвали, тим самим розбурхавши те велетенське осине гніздо. Ти, писарю, що на те вважаєш? – і Хмельницький кинув на Виговського такий погляд, що тому стало зрозуміло: йому поставлено не звичайне запитання. Його випробовують на благонадійність і відданість. Що ж, йому немає чого приховувати перед гетьманом, адже цілком і повністю пов'язав свою долю з ним ще тоді, одразу ж після Жовтих Вод і ганебного обміну себе в татар на рябу кобилу. Як складеться планида Хмельницького, так буде і з ним, з Виговським, і бігаючи з одного табору до другого, він тільки втратить, нічого не надбавши взамін.

– Я з тобою, батьку, – чітко карбуючи слова, вимовив Виговський, – твої вороги – мої вороги. Як там, серед польського війська, так і тут, у війську Запорізькому.

Хмельницький з хвилину дивився прямо в очі писареві. Той погляду не відвів.

– Добре. Я й не мав сумнівів у тобі, Іване. З Брацлавщини які новини?

– Погані, батьку.

– То мені відомо. Пан Кисіль у своєму недавньому

листі намагався мене запевнити, що до відновлення боїв там причетний покійний Нечай. Він, мовляв, спровокував виступ Калиновського своїми порушеннями мирної угоди. У тому є хоч мала доля правди?

– Навряд чи, ваша ясновельможність, – похитав головою Виговський. – Звичайно, Нечай – голова гаряча. Крім того лядське панство дуже вже швидко почало, повернувшись, упроваджувати старі звичаї у своїх брацлавських маєтностях. Але така ситуація не є ні для кого новиною. На мій погляд, Нечай був не причиною виступу польного коронного гетьмана, його дії послужили скоріше зачіпкою для такої агресії.

– Ох, Нечай, Нечай. Гаряча твоя голова… Ось і ти мене кинув… А тепер я хочу, щоб ти, пане Виговський, розповів мені про останнього листа нашого emissarius.

Виговський слухняно кивнув головою, узяв зі столу свій каламар, і, відчинивши його невеличку, вкриту майстерною різьбою накривку, дістав з його відділення для паперів тонко звернутий сувій паперу.

– Ваша ясновельможність, як завжди, випереджує події і наперед знає все, про що я маю доповісти, – м'яким улесливим голосом вимовив він.

– А інакше я не можу, – без похвальби і бравади відповів Хмельницький. – Інакше б не втримав булаву. Що там у Верещати?

– Якщо дозволите, зачитаю листа цілком.

– Не дозволю, буду наполягати.

У відповідь Виговський розгорнув сувій і почав читати польською:

«З шляху між Ґданськом та Варшавою з малої корчми, обраної для того лиш, абись менше цікавих очей було поряд, дано до його ясновельможності пана Б.-З. дня дев'ятнадцятого лютого року Божого 1651.

Доброго здоров'я і довгих років життя бажаю вашій ясновельможності, а також перемог у справі, Вами розпочатій і нами гаряче підтримуваній. На жаль, відомостей добрих взяти ніде, тож понесе мій лист лише новини тривожні. До того часу, як Ви будете читати це моє послання, полки Калиновського і Лянцкоронського вже, я думаю, ступлять на Поділля і, як я мав можливість доповідати минулого разу, візьмуть напрямок на Красне, Брацлав і Вінницю. Сподіваюсь, Вами прийнято заходів для зустрічі милостивих панів. Але тепер маю новини ще більшою мірою невтішні: та interventus[54] – то лише своєрідна розвідка невеликими силами, призначена для підготовки великої кампанії, призначеної на літо цього року. Якщо Калиновському посміхнеться фортуна, він закріпиться у Вінниці, якщо ж ні, буде відходити через Бар і Кам'янець до Любліна, де оголошено збір посполитого рушення. Туди планує незабаром вирушити і його величність, при чиїй особі

---

[54] *Interventus (лат.)* – прихід, прибуття.

я, ваш покірний слуга, маю честь знаходитись у якості камергера. З планів Яна Казимира можемо зробити висновки, що масштаби майбутньої операції будуть воістину вражаючими. Маю надію, Ви завважите і зможете дати відпір таким планам корони, як робили то вже неодноразово.

Наступного листа від мене швидко не очікуйте, відчуваю все ясніше недобре до мене ставлення й підозри з боку деяких людей з королівського оточення. І хоч мною прийнято деяких заходів по їх усуненню від важелів впливу на його королівську величність, все ж маю вагомі підстави на деякий час призупинити мою з Вами співпрацю. Можливо, доведеться навіть задля забезпечення моєї роботи в майбутньому пожертвувати деякими політичними позиціями Вашої ясновельможності тепер. При цьому залишаюся Ваш В.В.»

– Це все, – Виговський згорнув папір і поклав його перед гетьманом.

– Розвідка невеликими силами… – задумливо повторив Хмельницький і, за хвилину, додав: – Скільки людей у Калиновського?

– Близько п'ятнадцяти тисяч. Частину він втратив у Красному, але з тих пір до нього долучилися кілька нових хоругв подільської шляхти.

– Якими ж будуть тоді основні сили, зібрані в Любліні?

– Про це немає жодного слова, ваша милість.

Хмельницький рвучко піднявся і закрокував залою. За кілька хвилин він зупинився навпроти пащі каміну і в задумі простяг долоні до вогню. Деякий час дивився на танцюючі язики полум'я.

– Вони не залишать ніколи нас у спокої, – задумливо мовив, звертаючись скоріше сам до себе, аніж до Виговського. Потім, ніби опам'ятавшись, повернувся до писаря. – Що в Богуна?

– Він тримається, але кожен день шле листи з вимогами вислати на допомогу кілька полків.

– Допомогу… Чи не занадто панікує наш хоробрий Богун?

– Але в гарнізоні Вінниці дві тисячі козаків. Їм протистоять п'ятнадцять тисяч добре озброєного і вивченого польського війська.

– Дві тисячі, захищені мурами Вінниці! – відрубав Хмельницький. – Нехай тримаються.

Виговський, з язика котрого вже готові були злетіти слова про необхідність відправлення у Вінницю полків на допомогу Богуну, вчасно промовчав і подумки похвалив себе за розважливість – всякий хто знаходиться високо, може впасти і впасти досить болюче, тому знає: піддавати сумніву те, що сказано більш сильними світу цього, загрожує багато чим. Політика – річ жорстока і вона, як це не скорботно, іноді гото-

ва пожертвувати кількома тисячами людських життів і великим містом тільки для того, щоб не піддати сумніву думку гетьмана. Звичайно, він, Іван Виговський, як шляхтич і старшина розуміє: надати допомогу осадженим у Вінниці можливо, а зважаючи на відсутність у близькому майбутньому загрози від князя Радзівіла, просто необхідно. Цим вони продемонструють полякам силу і рішучість відстояти прикордонне місто, врятують місто і козаків, котрі його обороняли від загибелі. Але як генеральний писар і голова військової канцелярії, хіба повинен був він сперечатися з гетьманом? Відповідь: ні! І міркування власних кар'єрних інтересів тут займали далеко не останнє місце.

– Так, ваша ясновельможність, укріплення Вінниці потужні, і я повністю згоден з вами: зарано пороти гарячку і збирати полки. Ще якісь доручення?

Хмельницький відповів довгим поглядом, у котрому читалося, що цієї хвилини він десь дуже далеко, зовсім не на шляху вирішення вінницької проблеми. Виговський завмер, ледь-ледь схиливши голову, як робив це зазвичай, демонструючи здатність терпляче очікувати на накази гетьмана. Нарешті Хмельницький зітхнув і змахнув рукою:

– Більше нічого.

Генеральний писар ще раз вклонився і пішов до дверей. Уже на порозі почув:

– Зачекай все ж, Іване. Не про військові справи, про родинні хочу запитати.

Виговський слухняно повернувся, причинив двері, які було вже відчинив, і мовчки сів у фотель навпроти гетьмана. Той теж кілька хвилин мовчав. Нарешті повернувся до шафи, яка стояла в нього за спиною і, відчинивши дверцята, дістав з її темних нутрощів кришталеву карафу і дві кришталеві чарки.

– Давай з тобою вип'ємо так, по-простому. Не хочу я зараз челядь скликати, бенкети давати. Хочу простої розмови. По-людськи, по-козацьки, – Хмельницький до країв наповнив чарки. – Коньяк, – пояснив Виговському, – подарунок пана д'Артаньяна, капітана мушкетерів короля Франції. Славні були часи… Та що я базікаю, берись за чарку, пане Іване.

Виговський мовчки вихилив чарку і обережно поставив її на стіл.

– Так-так, – усміхнувся Хмельницький. – Французи мовлять, що коньяк потрібно пити маленькими ковтками, смакуючи аромат старого напою. Але я теж не можу примусити себе цмулити його поступово. Та й пекучий він не менше за нашу оковиту, – він перехилив чарку точнісінько так само, як щойно Виговський.

– Пам'ятає д'Артаньян, не забуває. Славно ми тоді з панами-козаками погуляли під Дюнкерком. Добряче підсобили французам. От добрі вояки німецькі ландс-

кнехти, але вся Європа знає – не рівня запорожцям! Хіба не так?

– Звичайно, – знизав плечима Виговський.

Хмельницький на кілька хвилин замовк, а коли продовжив, голос його зраджував, доводилось відкашлюватись:

– Д'Артаньян пам'ятає. Що там пам'ятає, листи шле, а вона…

Гетьман рвучко схопив зі столу карафу і розлив коньяк по чарках.

– Бери, Іване, – кинув і одним духом випив. Кілька секунд нюхав рукав свого оксамитового каптана.

– Твої рідні як?

– Слава Богу, ваша ясновельможність.

– А к бісу її, ту ясновельможність! – тільки й махнув рукою Хмельницький. – Козак я, козацького роду. Кажи Богдан, самі ми тут.

– Усе добре, Богдане, живуть собі потроху…

– Живуть. От і ми живемо, проживаємо. Стільки справ звідусіль… Так і минулого року було, і в наступному, коли не сконаємо, справи дихати не дадуть. А от коли відпочити потрібно, тиху гавань для себе всяк мати повинен, так я кажу?

– Інакше не буває, після трудів і Господь відпочинок мав.

– Отож-бо й воно. Тому й питаю, як твоя гавань, чи

дає продихнути після усіх цих послів, дипломатів, писанини триклятої?

– Не розумію тебе, Богдане.

– Не розумієш… – Хмельницький втретє наповнив чарки і взяв до рук свою, запрошуючи Виговського кивком голови. – Віриш, я ось відпочиваю там, де інші трудяться, – гетьман хвацько вихилив напій і стукнув чаркою до столу. – Хоч думки чимось зайняті. Усе вона, триклята! Олена моя…

Виговський лише змахнув головою на знак розуміння. Він знав деякі речі з того, що робилося в гетьманському домі, хоча ніколи не дозволяв собі виявляти перед будь-ким такого роду обізнаність. Поміж іншого йому було добре відомо й про прихований конфлікт поміж дружиною Богдана Оленою, котру той силоміць повернув, відібравши в Чаплинського ще одразу після Жовтаводської перемоги, та старшим сином гетьмана Тимошем і іншими його домочадцями. Очевидно, не все було добре у стосунках зі зрадливою Оленою у самого Богдана. За мить той це підтвердив:

– Усе їй пробачив, усе! Навіть те, чого не повинен був, не тільки як гетьман, просто як чоловік! Але я пробачив… Іноді лаю себе за таку м'якотілість, та інакше не можу. Надто вона володіє моїми думками. А що вона, думаєш, оцінила моє прощення?… Видно правий Тиміш, скільки вовка не годуй… Хоча й він надто бага-

то собі дозволяє – не його розуму справа.

Хмельницький хвилину помовчав, накладаючи тютюн у невеличку люльку з оздобленим щирим золотом чубуком. Припалив від завбачливо піднесеної Виговським жаринки.

– Усю душу мені вимотала, віриш, Іване? – і гетьман подивився на Виговського таким поглядом, що той одразу зрозумів: нестерпну муку носить у собі цей чоловік, коли почав з ним таку розмову і виклав усе як на духу.

Генеральний писар не знав, що відповісти. Суперечлива постать перехрещеної на грецький обряд польської католички поряд з гетьманом України була не до вподоби багатьом як з близького оточення Хмельницького, так і військовій старшині. Серед верхівки війська ходили навіть чутки, що вона робить спроби прибрати до своїх рук генеральну канцелярію і керувати нею так, як чинили протягом історії десятки жінок великих і малих володарів. І не тільки керувати, а й поступово продати ляхам. Доходило навіть до того, що її звинувачували у впливі на Хмельницького під час підписання Зборівської угоди, хоча, якщо бути справедливим, такі звинувачення міг відкинути кожен більш-менш тверезомислячий – не тою людиною був Богдан-Зиновій Хмельницький, аби в усьому потурати жінці. І якщо він навіть відчував якусь незрозумілу

залежність від неї, це ще зовсім не засвідчувало, що вплутав особисті стосунки до справ державних. Але навіть якщо полишити такі безпідставні чутки, сторонньому видно було, що одруження з красунею Оленою, котра свого часу безсоромно пішла до шлюбу з чигиринським підстаростою Чаплинським, не принесло щастя Хмельницькому. Можливо, саме тому, що пішла вона до того шлюбу, незважаючи на те, що Чаплинський на її очах зруйнував хутір її названого батька і зашмагав до смерті його сина. І тепер такий стан речей не просто турбував гетьмана, він просто спопеляв його зсередини, примушуючи відставити на задній план боротьбу, якій віддав більшу частину свого життя.

– Добре, Іване, не переймайся, – будучи людиною вкрай проникливою, гетьман одразу відчув хід думок співрозмовника. – Вип'ємо ще по чарці цього чудового коньяку, і я волів би залишитися на самоті. Потрібно дещо обмислити.

Виговський, слідом за гетьманом, випив, поставив чарку на стіл і попрямував до дверей. Уже на порозі нарешті насмілився нагадати про Богуна, роблячи це ніби між ділом:

– Я напишу у Вінницю, що вони повинні протриматись деякий час самі. Я не буду вказувати, який саме час.

Хмельницький байдужно знизав плечима:

– Пиши, як знаєш, Іване.

Усе. Більшого собі генеральний писар дозволити не міг. Мовчки кивнувши головою, він вийшов і причинив за собою двері.

Розділ X

I

Козак був укритий брудом, примерзлими до кожуха льодинками і запеклою кров'ю. Його кілька разів поранили, доки він пройшов засніженими полями від Вороновиці до Вінниці, а потім прокрався під носом у ляхів, котрі обложили місто, і видерся муром у руки захисників Вінниці, під градом мушкетного вогню, який здійняли польські мушкетери, помітивши його, безпорадно звисаючого на сажень нижче вершечка муру. Його неодмінно б убили, якби за наказом Нечипоренка з мурів не почався шалений гарматний вогонь по польських позиціях, і шквал картечі не примусив мушкетерів панічно бігти від мурів у пошуках сховища. Але навіть тепер, коли козак опинився під захистом укріплень, серед своїх, його, здавалося, не турбувало чудесне спасіння від неминучої смерті. Він не надто переймався й своїми ранами, хоча декотрі все ще кровоточили. Єдине, що турбувало козака, це була можливість нарешті впасти і заснути, не наражаючись на небезпеку замерзнути в полі або бути захопленим зненацька польським під'їздом. Єдине, що тримало коза-

ка на ногах, це послання, котре доніс він до полковника Богуна, обдуривши десять разів по десять смертей.

– Де Богун? – мовив він хрипким голосом, коли йому закінчили бинтувати пробите кулею плече і простягнули кухоль оковитої, щоб покріпити сили. – Мені потрібно до Богуна.

– Устигнеш, чоловіче! – говорили йому. – Відпочинь хвилину, ось-ось впадеш!

– До Богуна ведіть! – не вгавав прибулий, тож Нечипоренку, який трапився на гамір, нічого не залишалося, як скоріше повести його до полковника, котрий відпочивав у себе після майже тридцяти годин, проведених на мурах під час минулого великого штурму польських військ.

Доки йшли вуличками міста, Нечипоренко був змушений кілька разів підтримувати козака – той заточувався і міг кожної хвилини просто впасти на вкриту кригою бруківку. На великому майдані, неподалік від собору, що його оточували дбайливо підстрижені за європейською модою кущі, несподівано для обох трапився Микола Охріменко. Він уже майже видужав після поранення і тепер простував проміж іншими козаками, котрі поспішали змінити варту на укріпленнях – за наказом Богуна у час, коли поляки не виказували наміру штурмувати місто, периметр охороняла лише п'ята частина гарнізону, усі інші відпочивали, знаходя-

чись у постійній готовності зайняти свої місця протягом трьох-п'яти хвилин.

– Матір Божа, Филоне! – вигукнув Охріменко, придивившись до козака поряд з осавулом. – А ти як тут опинився?! Господи, та ти ж ледве живий!

– Я один і живий, – прохрипів поранений, – решти вже вам не зустріти.

– Хтось пояснить, що тут відбувається? – перевів погляд з одного козака на іншого Нечипоренко.

Першим озвався Микола:

– Та це ж Филон Корчага, пане осавуле! Він у нас на хуторі перебував ще з двома десятками козаків, Богун їх там залишив, за домашніми приглядати.

– Що?! – очі Михайла округлилися. – Ти з Богунового хутора? Я ж сам чув, як він давав розпорядження вам полишити хутір і рятуватися в Умані!

– Давав, – хитнув головою козак, і плечі йому опустилися ще нижче, аніж до цього. – Ранком мали виходити. А вночі й напав лях. Немає більше хутора.

– Що з рештою людей?

Козак раптом розсердився:

– Ти глухий, осавуле? Сам я зостався, давай веди до полковника!

Богун якраз спав, коли Нечипоренко привів до його дому козака з чорною звісткою. Гостей зустріла Ганна. Вона одразу ж упізнала Филона і все зрозуміла.

– Сядь на лаву, козаче. Зараз тобі допоможуть, – хоч видно було, як пані полковникова зблідла, голос її звучав спокійно.

– Потім, – заперечив козак. – Якщо пан полковник вважатиме, що я такої допомоги заслуговую. Інакше не турбуйтеся, ласкава пані, я сам себе стрелю.

– Не мели дурниць, Филоне! – голос Ганни забринів цього разу, виказуючи напруження.

За хвилину до світлиці увійшов Богун. Він кинув на козака довгий погляд, після чого обійшов його, узяв біля заваленого паперами столу стілець з високою різьбленою спинкою, і сів на нього верхи, поклавши підборіддя на схрещені поверх спинки руки.

– Коли? – питання пролунало коротко, як постріл.

– Минулої ночі, – козак зітхнув, та так, що мало не схлипнув, у грудях йому белькотало, немов у чані з брагою. – Скільки могли, боронилися, а далі взяли вони таки браму. Козаків тоді вже жменька залишилася, мо' душ п'ять… Стали ми спина до спини, почали шаблями відбиватися, та не надто пани на нас насідали. На хуторі різню вчинили, баб та діточок бити почали, поки нас у кутку списами утримували. Потім мене боздуганом по голові… Отямився – поряд лише труп та згарище.

У Богуна на вилицях заграли жовна, а обличчя вкрив нездоровий рум'янець.

– Хтось урятувався?

Козак у відповідь лише опустив перебинтовану темним ганчір'ям голову.

Іван якусь хвилину помовчав, немов боячись поставити наступне запитання. Нарешті взяв себе до рук:

– Дарина, Омелькова дружина?

– На моїх очах горлянку їй перерізали.

– Петрусь?

– І малого вбили, коли матір боронити спробував.

Тишу, яка панувала у світлиці, порушив Ганнин зойк. Лише тепер Іван помітив, що дружина стоїть поряд зовсім бліда, затискуючи рот долонею.

Він, як це робить украй стомлена людина, протер обличчя долонями рук.

– Зрозуміло. Михаиле!

– Так, вашмость!

– Нехай цьому чоловікові перев'яжуть рани, нагодують і дадуть відпочити. І слідкуй мені, щоб Омелькові ніхто жодного слова… – останні слова Богуна потонули в гуркоті, який несподівано почувся із сіней. За мить двері широко розчинилися. На порозі стояв Омелько. У розхристаному каптані, з непокритою головою – оселедець розметався по його виголеному черепу. Старі рубці, залишені колись на обличчі жовнірською шаблею, випиналися на тлі засмаглої шкіри білим мотуззям.

– Де він?! – запитав невідомо в кого, та, помітивши Корчагу, підскочив до нього. Рвучко вхопив його за комір і так струсонув, що той аж клацнув зубами. – Ти скажеш мені, що то неправда! Ти скажеш це, або я відірву твою непотрібну голову!

– Омелько! – гостро вигукнув Іван, але той і вухом не повів.

– Ти скажеш мені це! – немов у нестямі повторював він.

Богун швидко наблизився, ухопив побратима за руки і з силою відірвав їх від козака, який уже почав синіти.

– Це правда, Омельку, – прохрипів Корчага і зайшовся кашлем. – Вибачай.

– Тоді чому ти живий, сучий виплодку!!! – він знову було шарпнувся до козака, але Богун, зробивши чималеньке зусилля, буквально згріб його в обійми і притиснув до себе.

– Його вини тут немає, Омельку! – гукнув побратиму в самісіньке вухо.

На кілька хвилин усі застигли. Нарешті Омелько підняв руку, котра до того безсило звисала вздовж тіла, і поплескав нею Івана по спині.

– Пусти, Богуне.

– Він не винний, ти чуєш?

– Так. Пусти.

Іван відпустив обійми. Деривухо повільно вивільнився і відійшов на кілька кроків. Став, повернувшись обличчям до вікна, за яким лежали засніжені міські пейзажі. Йшов лапатий сніг.

– Ти сам бачив, як вони померли? – запитав, ні до кого не звертаючись.

– Бачив, – відповів Корчага.

Омелько повільно повернувся і підійшов до столу, на якому серед паперів стояла карафа з джерельною водою. Підхопив її і, відпивши більше половини, решту вилив собі на голову. Стер з обличчя і вусів прозорі краплі. Нарешті, винувато посміхаючись, обвів усіх присутніх поглядом:

– Старий же я дурень! Війни мало набачився. Остогидло на хуторі, до міста приїхав! Вона просилася, щоб її з Петрусем із собою взяв… Гадав, в Умані їм безпечніше… – він важко зітхнув і повільно покрокував до виходу. Біля дверей спинився. Вперся руками в лутки, низько нахиливши голову.

– Дарина вагітна була. Думав, улітку дасть Бог своїх няньчити…

Тиша в кімнаті, після того як з неї вийшов Омелько, стала дзвінкою.

II

Хоч як Іван не намагався відмовити Омелька від участі у відбитті чергового штурму, що його поляки призначили не далі як за годину після прибуття до фортеці Филона Корчаги, він не погоджувався. На запропоновану Богуном пропозицію прийняти снодійного і заснути він лиш якось дивно посміхнувся:

– Ти б заснув?

– Навряд, – не знайшовся ні на що краще Іван.

– Ну то побережи слова. Та не дивись так на мене, не буду смерті шукати, на цім світі роботи багато залишилося.

Богун лише розвів руками. Знаючи добре Омелька, зрозумів, що подальші розмови на цю тему закрито, і їхнє продовження викличе лише роздратування Деривуха.

– Тоді не будемо баритися, – Богун тривожно подивився в бік муру, котрий уже стогнав від влучань польської армати, і швидко покрокував туди, одразу ж змішавшись з натовпом козаків, котрі бігли до бастіонів займати свої місця.

На цей раз Калиновський вирішив домогтися свого за будь-яку ціну – ворожі каре охопили місто щільним кільцем і готувалися кинутися в бій всі одразу, очікую-

чи лише на закінчення артилерійської підготовки. Богун, стоячи на верхній галереї південно-західного муру проміж високих, у зріст людини, кам'яних зубців, бачив, розглядаючи вкриті імлою від сотень багать у польському таборі околиці, не менше п'ятнадцяти тисяч готового до бою війська. Піхотинці і спішені драгуни, вишикувавшись у колони по п'ятдесят-сімдесят чоловік, тримали в руках довгі штурмові драбини. Від одного підрозділу до іншого, схожі з такої відстані на різнобарвних метеликів, мчали пишно одягнені, закуті в блискучу броню і прикрашені гронами страусового пір'я шляхтичі та їхні герольди з гербовими хоругвами в руках. Гуркотіли, вкриваючись час від часу хмарками білого диму, десятки малих і великих гармат, били, продовжуючи засівати нутрощі міста велетенськими ядрами, циклопічні мортири. Іван на мить відірвався від труби і обернувся, пересвідчившись, що його почет уже зібрався поряд зі своїм полковником – окрім Нечипоренка і полкових обозного та судді, стояли дванадцятеро джур, наявність яких була вкрай необхідною для успішної координації під час бою.

– Петре, – звернувся Богун до обозного Коржівського, котрий, як то було заведено в козацькому війську, виконував ще обов'язки командира артилерії, – накажи, нехай твої гармаші поки не починають стрілянину, бережи порох. Почнете веремію, лише коли набли-

зяться на півтори сотні сажнів.

– Слухаю, пане полковнику, – махнув головою Коржівський і одразу ж віддав необхідні розпорядження одному із джур. Той бігцем подався геть з галереї.

– Усі пересування в межах фортеці обмежити, залозі на бастіонах бути готовою до відбиття піхотних атак.

Ще двоє джур побігли передати наказ, котрий, крім того, продублювали прапорцями й сурмою. Усе робилося швидко й чітко – за два тижні напруженої облоги, коли місто витримувало штурми мало не щодня, а деколи й по дві-три серйозні атаки, козаки привчилися працювати, як чітко налагоджений механізм, спокійно, навіть буденно. По всьому периметру міських укріплень, який разом з передовими редутами й бастіонами, а також мурами і насипаними нашвидкуруч валами нараховував, не враховуючи стін монастиря, не менше милі довжини, стояли сотні й сотні готових до бою, з похмурими обличчями, які не віщували нападникам нічого доброго, козаків.

За кілька хвилин розпочалося. Поляки, як і кілька десятків разів досі, кинулися до мурів ще до того, як припинила обстріл їхня армата. Бігцем просувалися озброєні довгими штурмовими драбинами колони, жовніри мимоволі пригинали голови, інстинктивно намагаючись уберегтися від шквалу картечі, який виплюнула на них фортечна армата. Одночасно з атакою

Вінниці розпочався штурм монастиря – туди, закидавши раніше рови і нерівності ґрунту хмизом, сміттям і навіть людським трупом, поляки котили вози, навантажені облитими смолою дровами, волокли шмигівниці й встановлені на лафети з великими колесами польові гармати. За кілька хвилин, оточивши монастирські стіни возами, підпалили їх, хмарами диму засліплюючи козаків Височана, і почали масований обстріл.

Іван кілька хвилин спостерігав, як натовпи мушкетерів, караколюючи, обстрілювали буквально кожну бійницю, найдрібнішу шпарину, де міг причаїтися хтось із захисників монастиря, доки ті, засліплені хмарами їдкого диму, стріляли в'яло і навмання. Але вже скоро штурмові колони наблизилися й до міста, і полковник повинен був звернути свою увагу на доручену йому дільницю оборони молодої козацької держави – незважаючи на обстріл, поляки впритул наблизилися до стін і почали штурм. Метушливо встановлюючи драбини, вони кидалися ними вгору, і скоро бастіони й мури Вінниці стали схожими на мурашник.

– Доповідати про стан речей на кожній з ділянок щохвилини! – не відриваючи очей від далекозорої труби, мовив Іван. – Гарматний обстріл припинити.

Не пройшло й кількох хвилин, як посипалися доклади:

– Західний мур і Комендантська вежа прохають до-

помоги!

– Важкі бої на передовому редуті!

– Пожежа в місті, Різницьку вежу атаковано великими силами!

– Нехай тримаються, допомоги доки не дам! – відрізав Богун. – Сьогодні не страшніше, аніж минулого разу, не маю причин передчасно витрачати резерв.

– Ляхи на галереях південного муру! – тривожно крикнув, наближаючись засапаний джура.

– Чому пустили?! – гнівно напустився на джуру Богун. – Через п'ять хвилин чекаю доповідь про те, що південний мур чистий від ворога, інакше нехай Дзюба сам там лягає, не помилую!

Джура миттєво зник. Велика куля з ворожої мортири, пролетівши по майже вертикальній траєкторії, вдарила зовсім поряд, за яких-небудь двадцять сажнів від Богуна. Одним махом було зруйновано велику ділянку муру і вбито вісьмох козаків. Хмара пилу накрила полковницький почет, примушуючи людей розривати груди натужним кашлем.

– Тут небезпечно, вашмость, йшли би ви у вежу, – долетів до Івана голос Нечипоренка.

– А йшов би ти до біса, Михаиле, – лише відмахнувся Богун. – Ну що там, чорт забирай, у Дзюби?

У вухах заклало від гуркоту кількох розривних гранат, котрі вибухнули зовсім поруч. До Богуна біг чер-

говий посланець:

– На Береговому редуті біда, пане полковнику! Сотника Михалка вбито, третину залоги гарматним вогнем змело, ляхи вже повертають гармати редуту в бік міста!

– А нехай йому! – гнівно вилаявся Богун. – Півсотні резерву на Береговий редут! Вибити клятих, викоренити до чортів псячих!

– Напад на південний мур відбито! – докладав особисто сотник Дзюба, очевидно, налякавшись переданих джурою слів Богуна. Очі його винувато блищали, на голові під шапкою видніли ся закривавлені бинти.

– Добре, пане Дзюбо, – кивнув головою Іван. – А от самому до мене йти не було потреби. Іди на позицію і слідкуй, щоб вони не повернулися. Добре слідкуй, абись більше таких розпачливих доповідей від тебе я не чув. Може, тоді вважатиму, що минулий мені лише наснився.

Сотник, не наважившись сказати більше ані слова, кинувся галереєю до сходів. Десь із боку Берегового редуту почувся тріск мушкетних пострілів. Там, очевидно, вступили в бій послані Богуном резерви.

Ще добрих сорок хвилин протистояння проміж нападниками і захисниками міста балансувало на межі, не надаючи переваги жодній зі сторін. Польські та угорські піхотинці, драгуни, голландські мушкетери і

німецькі ландскнехти, наплювавши на смерть, яка чигала на них на укріпленнях у вигляді списів, шабель, куль, окропу і киплячої смоли, каміння й порохових гранат, йшли на приступ. Дерлися по драбинах, падали й конали під мурами, схрещували шаблі, опинившись серед захисників на галереях, щоб знову-таки впасти вниз і конати. Безумство смерті охопило місто, як багато разів досі, з тих пір як Мартин Калиновський затявся, присягнувши Божою матір'ю Ченстоховською, приєднати голову Богуна до голови вбитого в Красному Нечая. Десятками помирали найманці польської корони, своєю смертю лише зменшуючи кількість золота, яке та сама корона мала виплатити на зарплатню кварцяному війську. Адже мертвий ландскнехт не потребує злотих. Він ніколи не вчинить конфедерації, не здійме бунту. За ним ніхто не пожалкує. Він просто мертвий ландскнехт.

І нарешті сила атак пішла на спад. Польські рейментарі, як багато разів до цього, вичерпавши лють, відводили потріпані реґіменти, щоб зберегти їх для нових штурмів, у можливості яких ніхто не мав сумніву – очевидно, хлопський гетьман не бачив, що робилося на кордонах його держави і зовсім не поспішав зупинити винищення вірних йому козаків.

– Ми ще побачимося, лотре! – шипів Лянцкоронський, гарцюючи на коні неподалік від нездоланих вінни-

цьких мурів. – Я ще здійму твою голову на вістрі свого списа!

На плече Богуна, який саме спостерігав за нападом люті Лянцкоронського, лягла чиясь рука. Іван обернувся – поряд, впившись поглядом у постать Лянцкоронського, стояв Омелько.

– Три сотні козаків готові до вилазки і стоять комонно в повному озброєнні і обладунку під брамою. Дозволь, Іване, я приведу на аркані цього папугу!

Богун подивився Омелькові прямо в очі.

– Ти хочеш очолити вилазку? – запитав він тихо.

– Так.

– І ти можеш сказати мені чесно й відверто, що не шукатимеш там смерті?

– Так, Іване!

– З Богом, курінний!

Омелько, круто повернувшись на підборах, пішов геть. Незабаром Іван розрізнив його голос, котрий віддавав розпорядження десь унизу, під фортечною брамою:

– Шаблі готуйте, дітки, їхня пісня лунатиме! Коней не жаліти, після бою про них будемо дбати! Полонених не брати, вони мені не потрібні. На капусту ляха сікти, ми його сюди не запрошували, а якщо вже прийшов, шинкуйте, не соромтеся! – решта слів Омелька потонула в гуркоті ланцюгів, корі опускали фортечний

міст, і рипінні завіс брами.

Немов маки в жовтому морі пшениці, розквітли червоні козацькі жупани серед безладних натовпів польських жовнірів, котрі, не очікуючи нападу, зовсім не дбали про прикриття своїх тилів під час відступу після невдалого штурму. З гиканням і свистом кинулися бувалі запорожці на переляканих угорців і німців, немов полову вітром, розметали загони драгунів, врізалися, як врізається гострий ніж у податливий шматок масла в пікінерів польських піхотних хоругв. Прямо на очах в ошелешених такою нахабністю Лянцкоронського і Калиновського, вчинили козаки криваву різню їхніх і без того проріджених під час невдалого штурму хоругв. Без жалю наздоганяли і били всіх, навіть тих, хто, кинувши зброю, здіймав руки до неба, благаючи порятунку. Жорстокими були козаки, але найжорстокішим був їхній отаман. Обличчя Омелька, спотворене колись ударом шаблі, тепер стало і зовсім страшним. Який пекельний вогонь горів в його очах, коли заносив свою гостру шаблю над головою чергового приреченого, як страшно лунав його сміх, змішуючись із зойками жаху і передсмертними криками! Здавалось, Омелько весь перетворився на жорстоку помсту і тепер, немов караючий меч Божий здійнявся над піхотою Калиновського. Навіть кулі, якими, помітивши значного козака, почали його засипати

польські мушкетери, не могли не те що зупинити – затримати бодай на хвилину Омелька у здійсненні його страшної помсти. Далеко забігав він у гущавину ворога, відриваючись від козаків, не помічав загрози, яка чигала в таких випадках на занадто азартних вояків. Але не могли бачити його необачність перелякані до смерті поляки: звірячий страх підганяв їх, примушуючи будь-що триматися подалі від цього несамовитого демона. Та не всім, далеко не всім вдавалося минути його смертельних привітань. Лише втручання двох хоругв важко озброєної польської кінноти зупинило різню відступаючих частин Калиновського. І навіть тоді довелося козакам мало не силою завертати Омелька до фортеці, рятуючи від неминучої смерті – той будь-що намагався дістатися до оточеного сотенним почтом Станіслава Лянцкоронського. Не відчував Омелько полегшення. Не відчував і тамування несамовитої жаги помсти. Лише обличчя вбитої дружини, з якою зійшовся так пізно, а прожив так мало, стояло перед його затуманеним поглядом, лише її ніжний голос чув серед лементу помираючих жовнірів. І ще більше розпалювався від думки, що більше ніколи в житті не бачити йому її посмішки, не чути сором'язливих слів ніжності.

III

Два тижні напруженої облоги витримав очолюваний полковником Богуном гарнізон Вінниці. І хоча гетьмани не надто наблизилися до своєї мети захопити місто, з кожним днем все більш похмурим робилося обличчя полковника кальницького. Хоробро билися його козаки, але з кожним днем все менше ставало їх, збирала смерть на мурах, редутах і бастіонах свій врожай. Голоду ще не було в обложеному ворогом місті, але все скрутніше ставало з харчами. Тримався Семен Височан у монастирі на протилежному боці Південного Бугу, але з кожним днем Іван з болем у серці все ясніше розумів: сили захисників монастиря тануть значно скоріше, аніж сили вінницького гарнізону, а зовсім скоро польська армата закінчить руйнування старих мурів, котрі вже й зараз були в жалюгідному стані. І тоді монастир впаде, а він, Богун, нічим не зможе зарадити, обложений переважаючими силами противника, немов звір у норі. А хіба лише важке положення монастирської залоги примушує Богуна втрачати сон і сидіти довгими ночами в полковій канцелярії, знову і знову накладаючи люльку? Хіба тільки харчів мало в місті? Гарматний порох он скоро вийде весь, та й мушкетний вже… Тричі відсилав Богун листи в Чи-

гирин, а його посланці, переодягнувшись в селянський одяг, тричі ризикували життям, пробираючись під носом у поляків і мандруючи в гетьманську столицю крізь засніжений степ. Щоб доставити гетьману листи з проханням допомоги обложеному місту і… повернутися ні з чим! Мовчав Хмельницький, ігноруючи ці листи, не хотів чомусь звернути уваги на те, що на кордоні молодої козацької держави ведеться війна. Війна, котру не оголошувала Річ Посполита, але котра забирала кожного дня життя українських козаків, а в майбутньому загрожувала падінням великого міста.

І нарешті Іван не витримав. Одного березневого дня, вислухавши ранком доклад про нічний напад на Береговий редут, під час якого було вбито десятьох козаків і виведено зі строю чотири гармати, він з такою силою гепнув кулаком по столу, що писар від несподіванки впустив каламар.

– Діставай, козаче, папір та перо. Я змушу його згадати про нас, навіть якщо за це позбудусь полковницького пернача! – сказав він, виграючи жовнами. – Пиши!

Писар поквапливо витяг з каламаря перо і відкрив кришку чорнильниці на його грубішому боці, дбайливо прилаштувавши чорнильницю так, щоб зручно було вмочати перо і не наробити плям на папері. Нарешті завмер з пером напоготові, очікуючи, доки Богун

почне диктувати.

– «Міцного здоров'я його гетьманській ясновельможності бажаючи, довгих років життя і перемог на полі Марсовім, звертається до тебе, батьку козацький, полковник кальницький Богун. Та хочу добавити одразу ж, що якими б щирими не були мої тобі побажання, перемог тих бажаних одними дезидератами[55] не здобудеш. Тому що для їх здобуття потрібно згадати: ми за тобою, батьку наш, пішли не для того, абись ти, здобувши попередні перемоги, відлежувався тепер на печі. Наплювавши, що в тебе під носом ллється кров твоїх підданих. І піддані ті складають покірні голови за тебе, гетьмане, незважаючи на те, що ти, зайнятий своїм особистим життям, не маєш хвилини, необхідної для того, аби помислити про їхнє спасіння. Стоїмо ми тут у Вінниці, пане гетьмане, за тебе і Україну, тому що нерозлучні для нас поняття ці. Гетьман і Україна, Україна і гетьман. Чому ж ти, ласкавий пане, відокремив Вінницю від ласки своєї? Чи, може, не достатньо для тебе втрати Брацлавського полку і загибелі побратима мого любого? Хочеш ще Вінниці і Кальницького полку позбутися? Ми стоятимемо тут на смерть, і так буде, коли не подбаєш про дітей своїх і не даси допомоги!» Написав?

Писар ще кілька хвилин рипів пером по паперу, піс-

---

[55] *Дезидератами (заст.)* – побажаннями.

ля чого підняв голову, шморгнув носом і кивнув головою.

– Добав: «Дано у твердині Вінницькій дня четвертого березня року Божого 1651». Все.

Писар дописав, з хвилину подмухав на аркуш, щоб швидше висохло чорнило, після чого дбайливо згорнув лист, перев'язав його мотузкою і заходився розігрівати сургуч над свічкою. Коли темно-коричнева речовина стала рідкою, вправним рухом виклав її на папір і простягнув Богунові. Той, зітхнувши, приклав до сургучу свою невеличку гербову печатку.

– Миколу Охріменкового до мене! – наказав джурі, який застиг біля дверей. Отримавши наказ полковника, козачок миттєво зник.

Охріменко з'явився в полковій канцелярії не більше, аніж через п'ять хвилин.

– Як твої рани, Миколо? – запитав його з порога Богун. Охріменко, як завжди недбало махнув рукою:

– І згадувати забув.

– Тільки правду кажи, мені тут зайва бравада ні до чого.

– Як Бога кохам! – виструнчився Микола.

Богун обійшов стіл, за яким сидів писар, узяв з нього запечатаний сувій паперу і простягнув його козакові зі словами:

– Маєш донести цього листа у Чигирин до гетьма-

на якомога скоріше. Знаю, куди посилаю, ляхи пильно чатують. Але треба, Миколо. Зробиш?

Охріменко, не повівши бровою, взяв у полковника лист, дбайливо загорнув його в добутий з кишені шматок чистого полотна і стромив за пазуху.

– Як тютюну понюхати! – заявив з усмішкою.

Іван кілька хвилин помислив. Нарешті, прийнявши рішення, повернувся до Охріменка:

– Зараз іди відпочивай. Вирушиш, як стемніє. Я відряджу сотню, аби вчинили шарварок поблизу передового редуту, а ти матимеш кілька хвилин, щоб полишити фортецю. Далі сам знаєш. І пам'ятай – дорогою ні в які чвари не встрявати, прямо до гетьмана. Багато життів від твоєї швидкості залежатиме. Усе!

Раптом Охріменко перемінився. Він покинув напівжартівливий тон, якого ніколи не полишав навіть у розмові зі своїм полковником, і сказав глибоко зворушеним голосом:

– Дякую за довіру, вашмость! Життя покладу, а виконаю! Завжди їх ненавидів, католиків клятих, а після того як узнав, що вони з Петрусем зробили… Малу дитину стратити! Лицарі, матері їх…

– Якщо ти зможеш дійти до Чигирина, вважай, що ти їм відплатив за Петруся, – поклав козаку на плече руку Богун.

Повернувшись, як завжди, пізно ввечері, Іван чо-

мусь відчув себе вкрай розбитим і стомленим без міри. Він особисто прослідкував за вилазкою, котра мала на меті відволікти увагу від одинокої постаті Охріменка, що кинулася у згусаючій темряві до засніженого верболозу на березі Південного Бугу, дочекався повернення Кунянської сотні, котра безпосередньо здійснювала вилазку. Після бадьорого докладу сотника Качури про відсутність убитих і здобуття чималеньких трофеїв, Богун разом з Омельком і Михайлом Нечипоренком вирушив на перевірку сторожової служби. Закінчив обхід постів лише через дві години. Але не лише фізична втома давалася взнаки тепер Богуну. Крім неї, було щось інше, таке, що примушувало руки опускатися, а думки спрямовувати в інше русло, не думаючи про оборону міста, якій ось уже три тижні віддавав увесь свій час, енергію, на яку спрямовував думки і переживання. Невже він втомився відбивати ці безкінечні штурми, невже втратив віру в себе і своїх козаків? Але в глибині душі Іван знав – це не так. Сили і витривалості в нього стане ще не на один штурм, а терплячки вистачить не лише на довгі місяці облоги, а навіть на довгі роки війни, стільки, скільки буде потрібно, навіть у випадку, якщо ця безкінечна війна відбере залишок його життя. Чому ж тоді опускаються руки? Чому є бажання покинути все, забувшись хоча б кількаденним сном? І нарешті Іван зрозумів при-

чини своєї апатії – за останній час він взнав гетьмана Хмельницького значно ближче, аніж тоді, коли був сотенним хорунжим реєстрового війська або сотником армії самого Хмельницького. Тепер він за родом посади, яку обіймав, повинен був частіше бувати в гетьмана, спілкуватися з ним і краще вивчити його нестримний у гніві характер, про який ходили легенди у війську. А після такого пізнання Іван був не настільки нерозумний, аби не зрозуміти: листів, подібних до написаного ним сьогодні, гетьман не вибачить полковнику, котрий отримав з його рук пернач менше року тому. Кривоносу би вибачив, можливо, вибачив і Нечаю, але йому – ніколи.

Ганна одразу ж помітила дивний стан чоловіка, але одразу нічого не сказала. Сама, відпустивши челядь, прийняла з рук Богуна шаблю, допомогла зняти жупан і кільчастий панцир, накрила на стіл. Лише після того, всівшись напроти Богуна, котрий без особливої охоти сьорбав борщ, запитала:

– Я бачу, у тебе якісь неприємності.

– Так, – просто відповів Іван.

– Не хочеш розповісти?

Богун зітхнув, відсунув страву, яка все одно не йшла до горла, і розповів дружині все. Про свої думки щодо бездіяльності гетьмана в час, коли він просто зобов'язаний подбати про зачинених у Вінниці, про

свого листа – написаного у хвилини, коли роздратування взяло верх над холодним розумом, про те, що Хмельницький, на його думку, ніколи не вибачить йому такого листа.

– І ти тепер вважаєш, що вчинив невірно? – запитала Ганна, коли Іван замовк.

– Я не знаю, Ганнусю. Я вказав йому на прорахунки, посмів натякнути на його дружину. Таке не прощають навіть полковникам.

– А скажи, Іване, якби у твоїх силах було повернути назад Миколу і того листа, ти вчинив би це?

– Нізащо! – упевнено відповів Богун.

– Тобто ти не жалкуєш про лист. Ти жалкуєш про те, які він може принести наслідки для нас?

– Теж ні. Я ніколи не служив королю або гетьману, я завжди служив Україні. Зможу служити їй, навіть попавши в немилість до Хмельницького. Мене турбує інше…

– Що ж саме?

– Я боюсь, щоб гнів гетьмана не торкнувся тебе і нашого сина.

– Ти вважаєш таке можливим?

– Я вважаю можливим все, на що не можу вплинути за допомогою власної шаблі. Вибач, що розповів тобі все, я не повинен був засмучувати тебе передчасними побоюваннями, можливо, навіть безпідставними.

Ганна з усмішкою встала, підійшла до Богуна і, сівши йому на коліна, міцно поцілувала.

– Ти все вірно чиниш, Богуне. Ти добре зробив, відправивши лист. Навіть якщо він нашкодить нам особисто, він допоможе гетьману зрозуміти, що ми волаємо про допомогу. Ти вибрав саме такий тон, який допоможе Хмельницькому полишити байдуже спостерігання за вимиранням вінницького гарнізону. І ти вірно зробив, розповівши мені все, не хочу, аби нас роз'єднували таємниці, навіть такі. Саме за це я і люблю тебе, відважний Богуне…

IV

Чутка про наближення п'яти полків, висланих Хмельницьким на допомогу Вінниці, прийшла до міста яскравого сонячного ранку, які бувають на самому початку весни. Під ногами ще хрускотіла крига, але вже великими вологими плямами виглядала з-під неї почорніла бруківка вулиць. Варта на мурах все ще мерзла ранком від морозного вітру, але вдень сонце, котре піднімалося вже досить високо, втомившись повзати над обрієм, нагрівало повітря настільки, що городяни навіть скидали набридлі кожухи і бігали в одних каптанах або свитках.

Новину приніс той самий невтомний Микола Охрі-

менко, котрого Богун лише тиждень тому відіслав до Чигирина. Як йому вдалося впоратися так швидко, залишалося невідомим, а на всі запитання на цю тему, у тому числі й Богунові, він відбувався лише жартами, використовуючи нагоду похизуватися у втомленому тритижневою облогою місті в якості замалим не рятівника.

– У чорта на хвості їхав, – підкручував він вуса і збивав шапку на потилицю.

– Та тьху на тебе, – хрестилися старші козаки, – хоча такий шибеник і чорта б осідлав, з нього буде!

– Шибеник не шибеник, – брався під боки Охріменко, – а коли полковник наказав, я знайду, як виконати, не те що ви – досі Калиновському під хвіст солі не всипали.

– Ґалаґан і є ґалаґан, – махали на Миколу рукою, але, навіть кепкуючи з козака, йому виявляли повагу. За якихось кілька ранішніх годин десятого березня Миколу Охріменка взнала вся Вінниця. Від козака до останнього підмайстра якого-небудь шевця з вінницького передмістя. Богун, розуміючи, що зайві допитування про деталі викличуть ще більше задирання Миколиного носа, запросивши його в полкову канцелярію, запитав:

– Коли будуть підкріплення?

– Назавтра очікуй, вашмость.

– Точно?

– Та як би я міг пана полковника дурити?! – майже образився Охріменко.

– Добре, повірю. Ти, звичайно, дурити б не захотів, знаєш, що не подарую.

– Та хіба я через страх? – тепер уже по-справжньому надувся Микола. – Хіба менше, ніж інші, за справу вболіваю? – він дістав з-за пазухи і подав Богуну дещо зім'ятий сувій паперу. – Лист вам від полковника прилуцького, Івана Хорошого. Багато пан полковник там не писали, боялися, щоб мене ляхи дорогою не перехопили. На словах просили передати, що назавтра будуть. Прохали, аби ми готові були підтримати їхній наступ великою вилазкою.

Іван швидко пробіг очима листа, у якому прилуцький полковник в загальних фразах вітав його, турбувався про здоров'я і писав, що скоро його, Богуна, хворобу візьмуться лікувати найкращі лікарі.

– Скільки полків іде? – поглянув Іван на насупленого Охріменка.

– П'ять.

– Які саме?

– Та от же Прилуцький, з полковником Хорошим, – неохоче кивнув головою на лист у руках у Богуна козак. – Ще Миргородський з полковником Гладким, Лубенський з полковником Тимошенком, Полтавський з

полковником Пушкарем і Чигиринський…

– Чигиринський? Навіть Чигиринський полк?

Богун примружився. Те, що до Вінниці йшов Чигиринський полк, мовило про особливу увагу Хмельницького до долі обложеного міста. Невже чигиринців веде сам Хмельницький?

– Хто очолює Чигиринський полк? – подивився в очі козаку Іван. – Сам гетьман?

– Чому гетьман? – знизав плечима Охріменко. – Крисенко, полковник чигиринський.

– Крисенко, кажеш? А йди-но сюди, – Іван зробив крок у напрямку Миколи.

Охріменко, пам'ятаючи болючі полковницькі потиличники, отримувані не раз у хвилини, коли він дозволяв собі, згадуючи проведені на хуторі минулі роки, вияв панібратства, швидко відступив, маючи між собою і полковником стіл.

– Та що я зробив?! – здійняв він обидві руки. – їйбо, святу правду кажу!

– Та йди ж розцілую тебе, – широко посміхнувся Богун. – За ту послугу, котру Вінниця від тебе отримала. За те, що життям ризикував, а нас врятував.

Охріменко, зашарівшись, неначе дівчина, дозволив полковнику вхопити себе в обійми і розцілувати в обидві щоки.

– Та я що… Ваш лист. Не знаю вже, що ви там пи-

сали, але…

– Що але?

– Довго гетьман мене не приймали, усе зайнятий дуже був. А коли все ж таки листа прочитав, у покої свої прикликав, поряд із собою всадовив. Про справи наші розпитував. А тоді й каже: «Чим можу, Миколо, тим допоможу».

– Так і сказав?

– Ну… Не пам'ятаю, може Миколою й не називав.

– Та я не про те! Так і сказав: допоможу чим можу?

– Авжеж, так і мовив. Ще, каже, отримаєш у канцелярії сотню талерів битих срібних, за труди твої важкі. І таки справді дав. Всі сто! От я назад з полковником Хорошим їхав… Тобто в почті в нього. Ну а як наближатися стали, я й запропонував вперед них виїхати, просити мостивого пана вилазку готувати. Я ж тут тепер кожну стежину знаю.

– Добре, Миколо, підготуємо, – голос Богуна і не приховував радісних після останніх новин ноток. – Тільки от здається мені, що дарма ти поспішав.

– Це чому?

– А тому, що Калиновський уже й сам на ладан дише. Себто військо його, – Іван радісно засміявся. – Думаю, першим, що він зробить після того, як взнає про наближення п'яти козацьких полків, це швидко збере бебехи і дремене звідси так швидко, як тільки спро-

можні його гетьманські коні! Іди, Миколо. Від мене отримаєш ще тридцять талерів!

Охріменко, помітивши поблажливий настрій полковника, хотів було відколупнути щось у своєму стилі, але схаменувся, подякував і вийшов. Уже в дверях його зупинив голос Богуна:

– Зачекай ще хвилину, – кинув він козаку. Піддавшись раптовому пориву, Богун вирішив випитати все про настрій гетьмана після прочитання свого сміливого листа, його можливі слова з цього приводу. Але, помисливши мить, Іван відмовився від свого задуму. Якщо він і викликав невдоволення Хмельницького, Микола Охріменко – зовсім не та людина, котрій гетьман виказав би те незадоволення.

– Я слухаю, пане полковнику, – повернувся Охріменко.

– Нічого, йди відпочивай. Досить на сьогодні справ для тебе, Миколо.

Як і передчував Богун, Калиновський з Лянцкоронським не прийняли бою і, щойно довідавшись про наближення великого відділу козацького війська, спішно почали збиратися в дорогу, а після того як передові чати Чигиринського полку вступили у пряму видимість з мурів Вінниці, спішно відступили, обмежившись лише кількома швидкими комонними сутичками. Залишили навіть дещо з табірного майна та дві ве-

ликі мортири, що так вдало затовкали камінням вінницькі майдани, завдаючи мінімальну шкоду оборонним спорудам. Ясного сонячного ранку одинадцятого березня 1651 року всякий, хто лише міг ходити, прийшов на мури, бастіони і редути, дещо покалічені війною, але нескорені. Прийшов, щоб особисто вітати полки гетьманського війська, прибуття котрих означало зняття осади, за яким неодмінно мало прийти покращення харчування, можливість для багатьох покинути фортецю і з тривогою в серці йти до своїх покинутих помешкань, у котрих увесь цей час хазяйнували польські жовніри, а для самих городян можливість сміливо дивитися у блакитне весняне небо, не побоюючись польських гарматних куль. З радісними криками, а подекуди і з слізьми радості зустрічали маршові колони полків, які навіть не перешиковувались для прийняття бою – необхідності для цього не було, адже поляки були вже досить далеко, а команди на переслідування відступаючого ворога, вирішивши, що досить з нього і зняття вінницької облоги, наказний гетьман Крисенко наказу не дав. Богун, котрий, як і решта його підлеглих, перебував на мурах, дещо спохмурнів від такого вияву недалекоглядності чигиринського полковника, але скоро махнув рукою – урешті-решт все, що вони могли зробити у будь-якому разі, це дещо пошарпати ар'єргарди Калиновського, навряд чи зава-

дивши його відступу на Бар і Кам'янець, куди передовий ешелон коронного війська вирушив, згідно з попереднім планом, що його викрив козакам королівський камергер Верещага, аби, минувши ці міста і покріпивши в них військо, з'єднатися в Любліні з рештою полків, очолюваних Яном Казиміром.

Гарматними громами і радісними натовпами міщан навколо навстіж розчинених брам зустрічала Вінниця своїх визволителів. Навіть з надміром радості, так, що дехто з козаків вінницького гарнізону незрозуміло знизував плечима – мовляв, ми ж трималися, трималися досить добре. Чому ж гетьманські полки, які навіть не вступили в бій, так вітають, зовсім забувши про тих, хто весь час облоги героїчно стримував ворожий натиск, мерз на укріпленнях і підставляв груди кулям ворожих гармат? Але життя не завжди справедливе, натомість суть людська є такою, що у хвилини загальної радості вона довго не може перейматися власними образами й переживати неувагу ближніх до своєї персони. Тож скоро кальницькі козаки вже браталися з чернігівцями, лубенцями, полтавцями, прилукчанами і миргородцями, спромігшись прямо в умовах військового табору, котрий наспіх будувався під стінами Вінниці, знаходити і споживати «все, що горить», від сивої селянської оковитої, до знайдених серед решток польського обозу мальвазії, венгржина і ґданськ-

кої горілки. Богун, котрому стурбований Нечипоренко доповів, що ситуація швидко виходить з-під контролю, і скоро переважна частина гарнізону може впитися до повної втрати боєздатності, лише махнув рукою. Наказав лише організувати чотири комонних чати по сотні козаків кожна, для забезпечення безпеки в разі, коли б Калиновський наважився на якусь капость.

– І накажи, Михаиле, готувати бенкет у полковій канцелярії. Будемо зустрічати панів полковників зі старшиною. Так зустрічати, щоб не думали, що нас тут, немов звіра в норі, тримали та голодом морили. Троє телят ріжте. Та овець десяток, та свиней стільки ж. Каплуни, індики, кури. Нічого не шкодувати, нехай навіть останню курку у Вінниці зарізати доведеться. Меди нехай викочують з погребів сорокарічні, вина старовинні. Розумієш?

– Розумію, Іване, – схилив голову осавул. – Ми не милості гетьманської прохали, ми лише хотіли уваги і дяки за роботу нашу криваву. Тож тепер приймемо їх як щедрий господар, а не відбитий у ворога бідолаха.

– Саме так, Михаиле. Саме так.

V

Бенкет, що на нього спромоглися у Вінниці після трьох тижнів облоги і дійсно здивував прибулих до

полкової канцелярії Богуна полковників, сотників, осавулів, обозних, хорунжих, бунчужних і решту полкової та сотенної старшини п'ятьох полків, кількість яких, разом зі старшинами Кальницького полку, була майже дві сотні душ. Уся старшина Кальницького полку за наказом Богуна прибула дещо раніше від решти гостей і тепер вітали прибулих в якості господарів. На кожному, від сотенного хорунжого до полкової старшини і самому Богунові був одягнений найкращий святковий одяг, що деякою мірою здивувало гостей, майже всі з яких були вбрані в той одяг, в якому долали довгі версти форсованого маршу. Одразу ж після вигляду яскравого квітника, що на нього були схожі браві захисники Вінниці, виблискуючи у світлі сотень свічок дорогими оксамитами каптанів, золотим шиттям на кармазині жупанів та кирей, лискучим хутром видри, бобра і соболя на прикрашених павичевим пір'ям та самоцвітами шапках, одразу ж після всієї цієї пишноти черга дивувати гостей випала святковому столу. О, що то за стіл був! Що за красу, пишність, щедрість української душі і навіть трішечки варварської надмірності побачили, не втримавшись від занадто емоційного вияву захоплення, полковники Хороший, Гладкий, Тимошенко, Пушкар і навіть сам наказний гетьман Крисенко! Були на тому столі і смажені ковбаси, важкими масними кільцями звисаючи зі срібних тарелів, на котрі їх

було покладено без міри, були півсаженні щуки, залиті соковитим бурштиновим желе, прикрашені свіжою зеленню і майстерно вирізаними морквяними зірочками. Кумедно повкладалися на порцелянових тацях смажені молочні поросята і тьмяно виблискували лискучими боками вуджені соми і вугрі. Мало не одне на одному стояли крихітні срібні блюдця із сотнею різноманітних заморських паштетів і парували в розписних керамічних полумисках гусячі ніжки, біля яких заховалися вазочки з міцним гострим хроном і запашною гірчицею. А ще немислимих розмірів пшеничні та житні короваї, великі й малі пироги, пиріжки й пиріжечки, маковики і бублики, млинці й пасочки. І над усім цим морем наїдків, допомагаючи сотням тарілок, таць і полумисків вгинати міцні дубові столи, висились кришталеві, прикрашені золотою чеканкою, польські карафи з горілкою, плетені корчаги з вином, темні сулії зі старими пінистими медами, глечики з наливками і навіть стрункі турецькі кунгани зі східними шербетами. Неподалік від столів, упершись у підлогу міцними ногами дубових підставок, вишикувались у ряд кілька пузатих діж з холодним легким пивом, що ним славилась вінницька пивоварня.

– Ласкаво просимо мостивих панів розділити з нами трапезу і відсвяткувати щасливе закінчення ще однієї сторінки нашої справедливої війни проти королівства

Польського за нашу козацьку державу, за волю й щасливе життя всього українського народу, – цілком буденним голосом, дещо підвищивши його лише під час проголошення кількох останніх слів, звернувся Богун до присутніх, як тільки йому доповіли, що всі запрошені на бенкет старшини зібралися у великій камінній залі полкової канцелярії, котру було розміщено в побудованому ще покійним гетьманом Конєцпольським замку. – Прошу всіх наповнити кубки.

За декілька хвилин гості нарешті розсілися з гучним шепотом, гуркотом лав і стільців і ніяковим покашлюванням, як то буває на початку будь-якого застілля. Іван підняв над головою свій високий срібний келих:

– Дякую, що прийшли, мої любі друзі, – з посмішкою проголосив він. – За вас усіх! Тих, котрі подолали довгі милі скутих холодом полів і лісів, пагорбів і долин. За тих, хто, пам'ятаючи святий обов'язок козацький, прийшов, аби надати допомогу побратимам своїм, тим, котрі у скруті великій зійшлися у двобої з ворогом спільним, підставили груди свої не лише за місто своє, село чи хутір, а всю Батьківщину нашу, від Случі до Дону, від Чернігова до Запорогів.

– Добре! – гукає Пушкар. – Добре мовиш, побратиме мій любий. А від себе доповню – якщо й ішли ми рятувати стомлених довгою битвою братів наших, то зустріли лише безсилих у люті ляхів і сильних духом і

звитягою козаків калмицьких. Воістину, той, хто після облоги дає такий бенкет, як наш гостинний господар, має силу вистояти у борні втричі важчій, аніж у тій, яку мужньо виграв.

І покотився весело та гучно славний козацький бенкет. Усе наростаючи, усе щиріше розкриваючи суворі, звиклі проводити кожен день, немов останній, характери. З проголошенням заздравних тостів, з музиками, з цілими відрами міцних напоїв, котрі, немов у бездонних печерах, пропадали в луджених козацьких горлянках, з піснями і голосними розмовами. Лише сам полковник Богун чомусь невеселий. Лише він один не їсть, не п'є, лише він один ледь пригублює свого келиха.

– Чому ж сумуєш, батьку? – помітив стан свого пана вірний осавула Нечипоренко. – Не пристало нам сьогодні плекати тугу-печаль!

– Знаю, Михаиле, не дивися на мене, пий та гуляй, ти заслужив це.

– Ай справді, гостинний господар наш нічого не п'є! – почув ті слова полковник прилуцький Хороший Іван. – І не личить таке козакові славному і старшині мудрому, яким є, без сумніву, наш Богун. Чи, може, туга яка серце гризе?

– Усе добре, товаришу мій дорогий, – посміхнувся тому Богун.

– Може, не радий нам пан кальницький? – з посмішкою приєднався лубенський полковник Пушкар.

– Радий вам. Так радий, як рідному братові був би не радий, коли б мав його.

– То, може, настала пора проголосити ще один тост? – примружився, витираючи масні губи серветкою, наказний гетьман Крисенко.

– Що ж, можна й тост, – вказав Іван челядинцеві на свій кубок, а після того, як той наповнив його і відійшов за спини старшин, підняв його. – Вип'ємо ж, друзі мої, і за тих, котрі мужньо витримали ці три тижні важкої облоги, коли п'ятнадцятитисячне вороже військо десятки разів обламало свої хижі зуби об наші мури. За козаків-оборонців міста і монастиря, за тебе, Семене, – звернувся особисто до Височана, котрий, усе ще не оговтавшись після рани, отриманої під час останнього штурму, сидів блідий, але веселий і як завжди малослівний. – За міщанство і цехових людей, котрі нічого не шкодували для гарнізону, пліч-о-пліч з козаками приймали ворожі удари, за селян, котрі, подекуди, не знаючи ратної справи, йшли на вилазку, сміливо зустрічаючи закутого в броню, вишколеного і озброєного ворога. За них!

– Добре сказав! – грюкнув кулаком до столу вже дещо підпилий полковник Гладкий. – Ой добре!

І лише наказний гетьман Крисенко ще сильніше

примружив очі і кинув на Богуна швидкий погляд з-під густої брови.

А в кутку, де розташувалися музики, весело та завзято заграла скрипка, голосніше озвався бубон, сповнюючи гамір бенкету срібним дзвоном дзвіночків, затягла свої цвітасті переливи сопілка. Зірвалися в молодецький гопак найбільш нетерплячі:

– Гей, славно воювали, славно й погуляємо!

– Давай гопака, музики! Та гучніше, гучніше!

– Годі сидіти, ноги самі в танок просяться!

І раптом грюкнуло зовсім поруч. Це Омелько Деривухо, відкинувши одним порухом стілець, швидким кроком вийшов зі світлиці. Лише один Богун устиг помітити, як побілів тому рубець на обличчі, як то завжди траплялося, коли Омелько відчував несамовиту лють.

– Що з ним? – кинув хтось з прибулих, помітивши, що з козаком діється щось неладне.

– Не його то бенкет. Йому б поминки справляти більш пристало, – тихим голосом промовив Нечипоренко. Та навряд чи почув його хтось у загальному гуркоті бенкету.

– Ох, пізно ви, браття, ох, пізно… – шепоче осавул.

Гуде, гуде бенкет у полковника кальницького. Усе міцніше стискує Ганна, котра сидить поруч з Богуном, руку свого чоловіка, тонко відчуваючи те, що діється на душі в того. Усе похмуріше поглядає Іван на зали-

ту світлом залу, на почервонілі від горілки і веселощів обличчя.

– То, може б, час згадати про один тост, котрий ще не було проголошено на нашому святі, – знову дивиться на Богуна впритул полковник і наказний гетьман Крисенко. – Тост про ту людину, якій ми завдячуємо всьому, чого домоглися, за ким як за кам'яною стіною, дякуючи мудрості його і військовому таланту?

– Чому ж, можна і такий тост проголосити, – зі зловісним вогнем у очах цідить крізь зуби Богун. – Та чому мостивий пан згадує лише одну людину? Хіба в нашому війську одна людина славна мудрістю і військовим талантом?

Іван рвучко схопився на рівні, підхопивши в руку кубок старого вина.

– Тож вип'ємо, панове, за тих, кого ми втратили цієї весни! Утратили в той час, коли в Чигирині були впевнені в тому, що ляхи припинили війну з нами і не порушать підписаних угод. Навіть після того, як півтора десятка тисяч ворожого війська порушили кордон Брацлавщини і напали на кордони держави, за яку проливаємо кров стільки років. За Данила Нечая, котрий не порушив даного гетьману слова боронити Україну до останнього подиху і за весь Брацлавський полк, що поліг в Красному до останнього козака. За брацлавського полкового писаря, покійного ченця Гавриїла, кот-

рий у своєму упокоренні Господу здійснив справжній подвиг, залишаючись з тілом свого полковника, виконуючи свій обов'язок і сприйнявши за це мученицьку смерть. Про нього не знали в Чигирині? А про маленького хлопчика на ім'я Петрусь, котрого жовнір Калиновського проштрикнув пікою, коли той намагався захищати свою матір? Тому що її більше нікому було захистити на землі гетьмана. Гетьмана, котрий має нині найбільше в Європі військо. За чотири сотні козаків кальницького полку, котрі знайшли домівки в крижаній землі Вінниччини. За дві сотні вінницьких міщан, котрі розділили їхню долю. Про них теж не знали в Чигирині? Жаль! От за них я підніму цей келих! – і Богун до дна випив вино.

У залі, де дотепер веселий гамір і бряжчання посуду поєднувалися з веселими музиками, запанувала мертва тиша. Настільки дзвінка, що можна було почути навіть іржання коней і голоси челяді знадвору.

– Тобто ти звинувачуєш у всьому гетьмана? – скрививши губи, пхикнув Крисенко. – А не надто багато пан полковник на себе бере?

– Не надто, пане наказний. І, крім того, я завжди тримав відповідь за будь-які свої слова.

– Я маю надію. Думаю, пан полковник не сподівається, що сказане за цим столом мине вуха його ясновельможності?

– Ніякою мірою, – саркастично посміхнувся Іван. – Для того, щоб позбутись таких ілюзій, я надто часто бував серед оточення гетьмана.

– І це все після того, як послані гетьманом полки зняли облогу Вінниці? Після того, як його ясновельможність з нашою поміччю виправив все, що ви накоїли тут, на Брацлавщині? Після того як…

– Пан мав на увазі: після того, як Хмельницький отримав мого листа, у якому я дозволив собі надто багато, аби вивести його з незрозумілого ступору і показати, що креси його держави терплять напад ворожого війська? Не переймайся, пане наказний гетьмане. Я скажу те саме в очі Хмельницькому. А проголошувати тост за нього нині не стану, надто багато їх було виголошено раніше, у часи, коли він справді переймався нашою спільною справою.

Більше Богун не промовив жодного слова. Старшини, вражені дивною поведінкою кальницького полковника, ще деякий час шепотіли щось стиха між собою, після чого спочатку несміливо, а далі у відкриту випили та закусили раз і вдруге. Урешті музики заграли з новою силою, келихи і кубки задзвеніли і бенкет пішов так, ніби й не було кілька хвилин тому словесної перепалки між Богуном і наказним гетьманом Крисенком. Гуляв і Богун. Але хоча він і посміхався жартам та співав з іншими веселих пісень, в очах його був сум. І ли-

ше вірна полковницька дружина Ганна бачила той сум у очах чоловіка. Лише вона розуміла, чого було варте для нього виступити ось так проти гетьмана, привертаючи до себе його увагу, а заразом з тим і неприязнь. Неприязнь, а може, й ворожнечу.

VI

Далеко не всі проблеми було вирішено після зняття осади Вінниці на початку березня недоброго для України і козацтва 1651 року. І хоч військо Станіслава Лянцкоронського панічно відходило, втрачаючи в сотнях дрібних сутичок з місцевими повстанцями усе нових і нових жовнірів його величності, воно все ще пручалося. Спочатку Калиновським було вчинено спробу зупинити відступ на лінії Бар – Браїлів – Станіславчик – Хмільник, пізніше, коли коронний польний гетьман зрозумів, що утримати плацдарм не вдасться, продовжив відступ до Кам'янця. І хоч самі учасники рейду Калиновського прозвали свою епопею землями Брацлавщини «проклятою справою», військо готувалося дати реванш, зупинившись у Кам'янці, цій «самим Богом укріпленій твердині». Не зупиняла Калиновського навіть втрата за місяць бойових дій п'яти тисяч війська, більшої частини обозів і майже всієї армати. Гетьман був сповнений рішучості отримати пе-

ремогу над переслідувачами, а він не мав жодних сумнівів у тому, що його будуть переслідувати.

Не менш тривожні новини приносила пошта із самої Польщі. Добре була організована і розгалужена мережа таємних шпигунів українського гетьмана, серед яких, без сумніву, чільне місце займав камергер Яна Казимира Василь Верещага. Саме він повідомляв Хмельницького, що десятого березня, тобто саме тоді, коли відділок наказного гетьмана Крисенка підходив до оточеної ворогом Вінниці, королівська канцелярія випустила нарешті універсал «про створення і спосіб посполитого рушення», а після проголошення третього на початку квітня його королівська милість полишив пишний королівський палац у Варшаві і вирушив до Любліна, у табір до якого стікалася озброєна для нового походу в Україну шляхта з усієї Польщі. Довгими вервечками потяглися до Любліна обози з продовольством, фуражем та спорядженням для майбутнього походу, котрий обіцяв бути не менш масштабним, аніж трагічний для Польщі похід під Пилявці два з половиною роки тому. Сам папський нунцій при королівському дворі Речі Посполитої, превелебний кардинал Торрес благословив від імені найсвятішого понтифікат короля на священний похід проти схизми і бунтівників, на відновлення святої католицької церкви, потоптаної непокірними козаками. Ватиканський посланець осо-

бисто дарував королеві висвячений у костьолі Святого Яна меч і шапку з хутра найкращих горностаїв, символізуючи відношення Папського Престолу до короля Польщі як до володаря, призначеного Богом панувати на всіх теренах Речі Посполитої, до яких, безумовно, в Римі залучали й Україну. Залучали, забуваючи, що Київська держава, Україна існувала задовго до створення тієї самої Речі Посполитої і завоювання українських земель литовськими князями.

Але не дрімали тепер і в Чигирині. І не події на Брацлавщині, не тривожні листи Верещати, навіть не успіхи в багатьох перемовинах з володарями Європи й Оттоманською Портою пробудили Хмельницького від незрозумілої для багатьох пасивності, яка була викликана багатьма чинниками, не останнім з котрих стала одіозна постать Мотрони Чаплинської. Лист нещодавно призначеного на полковництво, досі мало кому відомого шляхтича з Поділля, Івана Богуна, – ось що пробудило гетьмана. Так, Хмельницький не вибачав такої нахабності своїм підлеглим, не вибачив і Богуну. Але разом зі злістю на полковника-вискочня прийшла жага діяльності. Тієї буремної діяльності, до якої він так звик і яку не виявляв протягом кількох останніх місяців, переживаючи особисту трагедію. І першим проявом такої діяльності став виклик кальницького полковника в Животів, куди сам гетьман вирушив для збо-

ру війська для майбутньої кампанії. Богун, котрий був внутрішньо готовий до такого виклику, прибув уже за кілька днів і був прийнятий гетьманом у вітальні палацу Хмельницького, звідки гетьман завчасно видалив усіх сторонніх.

Увійшовши, Іван зняв шапку і низько вклонився гетьману, після чого застиг, очікуючи на те, що мав сказати Хмельницький. Той кілька хвилин розглядав Богуна, і з його погляду було неможливо зрозуміти, які думки рояться в голові гетьмана. Нарешті він перервав мовчанку.

– Що ж, давно на тебе очікую, Богуне. Сідай, – гетьман вказав на фотель навпроти свого величезного столу. – Ну, оповідай.

– Про що оповідати, пане гетьмане? – не зрозумів Іван.

– Про все. Як я власній справі на заваді став, як вас немічних один на один з ворогом покинув, як Нечая на вірну смерть послав.

Іван схилив голову.

– Я від своїх слів, батьку, не відмовлявся і надалі так чинити не маю наміру. Все, що сказав, від серця йшло, а якщо образив, пробач, не для шкоди нашої спільної справи то зроблено.

– Образив, кажеш? Та ні, які тут образи. Хочу лише почути: в чому звинувачує мій полковник свого гетьма-

на, чи не в зраді часом?

– Ні.

– У чому ж тоді?

– У зволіканні, батьку! – сміливо поглянув Богун в очі гетьману.

– У зволіканні. Де ж ти його бачив? У Красному? Та не було б Красного, якби пан Данило, хай земля йому пером, краще б про службу військову дбав, а не про оковиту та жіночі спідниці! Так! – Хмельницький, помітивши, що Іван хотів заперечити, грюкнув кулаком до столу і підвищив голос: – Якби канчуками різних Шпаченків учив, як сторожу нести, не було б Красного! Якби сам стільки часу полк не тримав на пиятиках, не накрили б мокрим рядном! Так от, полковнику. А щодо нашої справи… Тут тебе не виню за різкі слова. Ти маєш під своїм перначем полк, отже, звик поки що мислити у своїх межах. Є багато речей, невідомих тобі, є дещо відоме, але з таємним вмістом, таким, який не дозволяє тобі, Богуне, осягнути всієї картини. Але коли вже насмілився ти мені докори робити, знай – стільки дипломатичної роботи, як було проведено за цю зиму, не було зроблено ніколи раніше. І ми маємо чим пишатися. Насамперед у питанні з Москвою. Нещодавно повернувся звідтам мій посол Суличич. І не сам – царського посланця, боярина Лопухіна привіз. З листами від Олексія Михайлови-

ча. – Хмельницький підхопив зі столу сувій жовтуватого пергаменту і, розвернувши, почав читати: – «… запороскіх дє Черкас своімі людішкамі счітаєм, понєже вєри одной с намі. Оттово войни с німі чініть нє намєрєни…» Ти знаєш, що це? Три роки Москва над нами немов той дамоклів меч, погрожуючи поєднатися з Польщею і придушити нас, вдаривши з двох сторін. А тепер в Москві готові переглянути свої пріоритети і надати допомогу скоріше нам, аніж Яну Казимиру. Це мало? Султан дав розпорядження виступити нам на допомогу володарям Трансільванії, Молдавії і Волощини, сілістрійському паші. Іслам-Ґерай нарешті погодився поновити наш союз. Ось так ми працюємо, полковнику. Ти задоволений моїм звітом?

– Я не мав наміру вимагати у вашої ясновельможності будь-яких звітів…

– Але ти мав нахабність звинуватити мене у зволіканнях та бездіяльності! Ти знахабнів до того, що почав звинувачувати мене в усіх бідах Вінниччини, котрі вона пережила завдяки нашестю Калиновського з Лянцкоронським. Забуваючи, що ти як полковник кальницький мав перейматися долею тих земель, а не я, твій гетьман. Урешті, полковнику, ти зробив стільки, аби порушити наші з тобою добрі стосунки, що само собою постає питання: твоя неприязнь продиктована лише тим, про що ти пишеш у листі, чи, може, ти не

задоволений своїм гетьманом?

Запанувала мовчанка. Іван добре зрозумів, що Хмельницький має на увазі, поставивши останнє запитання, – це було майже пряме звинувачення у спробі державного перевороту, а за такі спроби з початку війни вже скотилося кілька непокірних голів (тут Хмельницький не зоглянувся б ні на які старі заслуги).

– Я задоволений моїм гетьманом, – чітко вимовив Іван, – але хотів би, щоб гетьман знав: я не лише віддаю йому мою шаблю, військове вміння і всього себе без останку. Я ще й запитаю його про те, як він використовує мене задля загального добра Батьківщини.

Хмельницький зблиснув очима:

– Бережись мене, Богуне! Не перед тобою мені давати відповідь, а тобі переді мною!

– Я відповідаю перед Богом, а лише тоді перед гетьманом. І тепер я готовий тримати таку відповідь. Якщо ваша ясновельможність вважає, що я не заслуговую наданої мені довіри, – Богун витяг з-за очкура срібну палицю полковницького пернача, – я готовий стати в батаву в якості простого козака і захищати Україну так, як мені велить моє серце.

З легким стуком пернач ліг на завалений паперами стіл перед Хмельницьким. Гетьман якусь мить дивився на блискуче руків'я богунового шестопера, після чого відкинувся на спинку фотеля і поглянув на Івана

уже спокійно, навіть дещо насмішкувато:

– Браво, хоробрий Богуне! Овації тобі laudetur, vacat, periculosus,[56] – гетьман рвучко нахилився до краю столу. – А те, що чиниш ти, не є зрадою нашій з тобою справі? Чи, може, думаєш в батаві заховатися від відповідальності за доручені тобі людські життя? Звичайно, там легше, аніж на чолі. Як смієш звинувачувати мене, коли сам готовий кинутись в очерет?

– Я нікуди не тікаю, батьку, – з погордою мовив Іван. – Хочу, щоб лишень ти вирішував, чи заслуговую честі мати полковництво.

Хмельницький дістав люльку і табакерку.

– Ось що, Богуне. Коли ще раз трапиться подібне, не помилую, так і знай. А тепер забирай пернач і йди. Твій полк чекає на тебе, а перед нами ще одна важка і виснажлива кампанія. Забудемо все, що було сказано в хвилини роздратування або розпуки, ми всі живі люди. І… спасибі тобі за Вінницю, полковнику.

– Це був мій борг, – схилився Богун і нарешті наважився сказати те, про що думав майже від самого зняття облоги Вінниці: – Дозволь, пане гетьмане, переслідувати Калиновського і помститися за все, що він здійснив на Брацлавщині і Поділлі.

– Ні, полковнику, – повільно похитав головою

---

[56] *Laudetur, vacat, periculosus (лат.)* – прославлений, вільний, небезпечний.

Хмельницький. – Не твоя то справа. Я віддав наказ переслідувати ляхів генеральному осавулу Демку Лисовцю. Усе, можеш бути вільним.

Так і закінчилася для Івана коротка аудієнція в гетьмана. Проте, незважаючи на примирення, яке нібито відбулося між ними, Богун розумів: так ставитися до гетьмана, як ставився після Жовтих Вод, він вже не зможе ніколи. Знав і Хмельницький, що ніколи не зможе забути зухвалому полковнику його звинувачень у слабкодухості й віддання переваги особистим справам перед справами державними. І ще могутній козацький гетьман відчув, чи не вперше за все своє життя, – перед ним постав чоловік, котрий може повести за собою не гірше, аніж це робив він, Хмельницький, а може, навіть краще. І цей чоловік нізащо не пробачить йому найменшої похибки в роботі над перетворенням України з заднього двору великої Речі Посполитої на самостійну, яскраву і заможну європейську державу.

А між тим хмари продовжували згущуватись над Україною, і з кожним днем все ясніше було зрозумілим – великий похід польської армії проти козаків почнеться одразу ж після того, як весняне сонце висушить шляхи і дасть можливість пересуватись громіздким військовим обозам, що ними завжди славилось посполите рушення, у якому шляхта зазвичай набирала із собою на війну таку кількість непотрібних пред-

метів розкоші, надлишки припасів і навіть меблів, що вервечки возів обозів зазвичай розтягувалися на цілі милі і сильно затримували пересування війська навіть за сприятливих погодних умов. Тим часом наказний гетьман Лисовець, котрого Хмельницький відрядив наздоганяти відступаючі реґіменти Мартина Калиновського в район Кам'янця, з тріском провалив покладене на нього завдання. Будучи людиною недалекоглядною, він, коли довідався, що польний гетьман розділив свої сили, зібрані в районі Кам'янця, на дві частини і, залишивши у фортеці кілька піхотних полків та три драгунських хоругви, решту повів під Сокаль, зробив те ж саме з дорученими йому полками. Тож замість того, щоб одним могутнім кулаком впасти на голови ляхів під Кам'янцем або під Сокалем, фактично ослабив себе полюванням на двох зайців. Результат такої тактики не примусив на себе довго очікувати – доки Кальницький полк, у числі інших залишений в районі Кам'янця, захопивши Карвасари,[57] обламував зуби до неприступних укріплень Руської брами, а решта козаків, за відсутністю чіткої координації дій, розсіялись уздовж берегів річки Мокші й атакували слабо захищені Жванець, Панівці, Кудринці і Чорнокозинці, Демко Лисовець марно заганяв коней у спробах на-

[57] *Карвасари* – район міста Кам'янця-Подільського, який знаходиться безпосередньо під скелею, на якій побудовано місто і Стару фортецю.

здогнати Калиновського. Лише мала чисельність козацького відділку була причиною того, що захоплений зненацька під час переправи через річку Стрипу Калиновський зміг вирватись, утративши лише кілька сотень німецьких піхотинців і рештки свого потріпаного обозу. У відчайдушній спробі не дати пошити себе в дурні слабкому і виснаженому довгим рейдом противнику, Лисовець провів ще одну спробу наздогнати Калиновського біля містечка Плугового на Поділлі, але й тут генерального осавула козацького війська очікувало розчарування. Розвідка Калиновського спрацювала чітко, і рештки зовсім ще нещодавно грізного п'ятнадцятитисячного війська коронного польного гетьмана спішно повернули на Бузьк і вийшли з-під удару козацької кінноти і за кілька днів були вже в королівському таборі під Сокалем. Роздратованому Демку Лисовцю не залишилось нічого іншого, як з пустими руками повертатися до гетьмана під Животів, одночасно віддавши наказ зняти облогу Кам'янця, котрий ще раз підтвердив свій статус нездоланної твердині. Задум Богдана Хмельницького ліквідувати авангард коронного війська зазнав фіаско. До Берестецької битви і найбільшої катастрофи українського війська за весь період народно-визвольної війни залишалися лічені тижні.

Розділ XI

I

Ласкавий травень прийшов до Галичини. З духмяними пахощами квітучих садів і першою зеленню на луках та полях, з теплими зливами і сонячним сяйвом, з бездонною блакиттю неба після довгих похмурих місяців залишився позаду, і вже червень пофарбував кривавим краплі вишень у потемнілих від пилу кронах, що шелестіли листям уздовж перелазів і парканів селянських господ у передмісті, а літня спека ставала такою звичною, що зовсім забувався зимовий холод і безрадісні думки про швидкоплинність літніх днів та довгу й нудну зиму. Давно пройшли й перші сінокоси, і копиці запашного сіна, немов гриби, виросли на зелених килимах поряд із селами і кляштором отців-бернардинів у Жвирці, висока дзвіниця якого купала своє відображення в тихих і спокійних водах Бугу, а базар у Сокалі щедро пропонував перші плоди нового врожаю. Земля, щедро напоєна травневими дощами, дякувала галицьким трударям за їхню працю солодкими черешнями і чистими краплинами порічок, зеленими пагонами цибулі і хрусткими молоденькими огірочка-

ми. З південних степів України вже потяглися чумацькі валки, навантажені першими в новому році кавунами і динями.

Людно було в Сокалі ласкавої літньої пори у червні 1651 року. Людно ще від початку травня, коли до критої ґонтою будівлі ратуші, з біленими крейдою стінами і високою гостроверхою пікою вежі, що її увінчувала, примчав запилений гонець і повідомив бурмістра й радців, що його королівська милість Ян Казимир обрав саме Сокаль своєю резиденцією на час підготовки нової кампанії проти козаків. Тож уже за день пан круль прибуде сюди на чолі шеститисячного коронного війська. Відтоді й пішло-поїхало – добра сотня королівських слуг, котрі прибули одночасно з посланцем, забігали містом, турбуючись найкомфортнішим розміщенням його величності в умовах, що їх могло надати хоч і наділене магдебурзьким правом, але все ж невеличке провінційне місто, яким був Сокаль ще від часів князів Зимовитів і який мало чим змінився за роки, що пройшли від занепаду цього колись знаменитого князівського роду. Заклопотана челядь перебрала з десяток можливих для розміщення королівських покоїв місць, включаючи навіть кляштор бернардинів, недобудовані костьол і монастир сестер-бригідок і навіть ратушу, зупинившись нарешті на приміщеннях замку, відбудованих усього кілька десятиліть

тому після одного з десятків татарських набігів, що від них страждав Сокаль протягом усього шістнадцятого і першої половини сімнадцятого сторіч. Уже надвечір до прийшлої челяді приєднався полк королівської гвардії. Королівські гвардійці одразу ж після прибуття зайняли пости на варті міської брами, на мурах і вежах замку, біля ратуші, а також у всіх малих і великих корчмах та шинках, наводячи звірячий страх на сокальських дівчат і молодиць своїм бравим виглядом, неймовірною кількістю зброї, навішаної на кожного гвардійця, горілчаним духом і безсоромними натяками на кохання за гроші. Але те пожвавлення, котре царювало напередодні прибуття його королівської милості, було дріб'язковою метушнею в порівнянні з подіями, котрі почали відбуватися одразу ж після прибуття оточеного почтом з коронного мечника, коронного хорунжого, коронних підскарбія, підчашого, маршалків і решти натовпу, без котрого не міг обійтися вихід королівської особи на війну. Незабаром після прибуття королівського війська в полі під мурами Сокальського замку зупинилися полки Миколая Потоцького в кількості семи тисяч жовнірів, серед яких, як і у реґіменті Яна Казимира, переважали своєю кількістю німецькі, голландські й угорські піхотинці, а також кіннота, зібрана головним чином із шукачів пригод і солдат удачі усієї Європи, від Венеції до Семиград-

дя і Волощини. Коронний гетьман сильно здав за час, що минув від нещасливого для нього Корсуня і турецького полону, але все ще вважав командування військом своєю прерогативою, тож виявляв часом доволі буремну діяльність, хоча пересувався тепер виключно в закритому екіпажі, не міг обходитись без тростини, а за плечима завжди мав двох вправних слуг, готових підтримати свого пана в разі, коли того не втримали б власні ноги. Потоцький майже щодня зустрічався з королем за сніданками і обідами, де не втомлювався обговорювати заходи, спрямовані проти знахабнілого без міри українського хлопства. Так, заходів неодмінно буде вжито після того, як армія Хмельницького перестане існувати (а перестане вона існувати неминуче, позаяк сам Бог надихає поляків на нову війну, а очолюють військо, окрім рейментарів, понад чотири сотні ксьондзів і навіть сам ігумен Холмського базиліанського монастиря преподобний Суша). Окрім довгих розмов за келихом угорського у резиденції Яна Казимира, пан Миколай з дивною для його літ енергією взявся також за бойове навчання свого реґіменту, яке, щоправда, складалося з постійного пересування з місця на місце табору, внаслідок чого було зіпсовано близько трьох ланів сінокосів сокальських міщан і навіть добрих двадцять моргів[58] посівів, належних кля-

[58] *Морг* – старопольська міра площі, котра дорівнювала приблизно

штору бернардинів. Окрім витоптування угідь, час від часу проводилися пишні урочисті виходи пристаркуватого коронного гетьмана до жовнірів. Такі дні особливо шанувалися у війську – пан Миколай, дивуючи всіх непритаманною йому щедрістю, широкими жестами роздавав найманцям цілі пригорщі золотих, викликаючи тим таке громове і багаторазове «Vivat!», котре було чути за кілька верст від табору коронного гетьмана.

Дещо пізніше, ледь відірвавшись від передових підрозділів Демка Лисовця, до Сокаля підійшли і Калиновський з Лянцкоронським, з бравурним виглядом продефілювавши перед королівським почтом на чолі добряче пошарпаного п'ятитисячного реґіменту – всього, що залишилося від півтора десятка тисяч жовнірів, котрі кілька місяців тому перетнули кордони Брацлавщини, сповнені рішучості перезимувати у Вінниці і розпочати літню кампанію, знаходячись значно східніше, аніж розташовувалися тепер. Усе ж, хоч і на півночі Галичини, але кварцяне військо було зібране в потужний кулак і було готове кинутися в бій за наказом короля. Хоча той самий кулак, складений з вісімнадцяти тисяч добре вишколених і озброєних жовнірів, був далеко не найкращою частиною війська – Річ Посполита за традицією покладала найбільші свої надії на

0,6–0,7 гектара.

кінні хоругви шляхетного посполитого рушення. А кількість шляхетних ополченців у складі все нових і нових гусарських, рейтарських і драгунських хоругв вражала. Уже за два тижні після прибуття Яна Казимира у Сокаль численність самих тільки шляхтичів, зібраних під королівськими знаменами, сягнула майже тридцяти тисяч військових товаришів у складі десяти полків. А якщо врахувати численні свити шеренгових пахолків, що їх за звичаєм вів за собою в похід більш-менш заможний феодал, посполите рушення під стінами Соколя становило не менше ста тисяч вояків, переважно важкої та середньо озброєної кінноти.

Змінився Сокаль. І якби мандрівник, повернувшись до рідного міста на початку червня 1651 року, зійшов на високу кручу над Бугом, з якої відкривалася панорама раніше тихого галицького міста, він не повірив би власним очам – наскільки могло охопити око, виднокрай почорнили багатотисячні військові табори. Вітер тріпотів цілими сотнями хоругв, знамен та штандартів, шляхами та манівцями поспішали десятки заклопотаних військовими справами верхівців, тяглися безкінечні вервечки возів з харчами і фуражем, із селітрою, порохом і свинцем, зі зброєю і арматою для війська. Хмарами куряви позначалося небо над новими військовими реґіментами, обозами та чередами худоби. Усе живе йшло і йшло до Сокаля. І захоплення нашого

мандрівника від величної картини неймовірно могутнього війська Речі Посполитої, котре було готове змести будь-кого з ворогів ойчизни, неодмінно змішувалось би з тугою і печаллю за зруйнованим райським куточком. Погубили смарагдову зелень луків, жовті хлібні ниви і чисту блакить Бугу десятки тисяч військового люду. Упень вирубали навіть тихі гаї, використовуючи їхню деревину на дрова для кабиць, вичерпали вершами крутобоких коропів і срібних карасів з темних глибин Бугу, вкрили мережею потворних зморшок-доріг пагорби і долини живописних сокальських передмість. Але навіть печаль нашого мандрівника була б лише мізерною неприємністю в порівнянні з важким становищем трудового люду як в самому Сокалі, так і на багато миль навкруги, аж до Карпатських гір на заході, Дністра на півдні і Случі на сході. Стації на утримання війська зросли багаторазово, і урядовці, що їх справно висилали на об'їзди навколишніх селищ старости й війти галицьких і подільських провінцій, здирали по три шкіри з простого селянства, не залишаючи часом ні крихти харчів у господі. І якщо в інший час така поведінка влади неодмінно призвела б до заворушень серед ображеного нею селянства, тепер наявність гігантського війська зовсім поряд стримувала незгодних від будь-яких необдуманих вчинків. Велика війна потребувала великих жертв, і першими

відчули на собі вірність такого твердження мешканці Галичини.

II

Приїзд до королівського табору воєводи руського, князя Ієремії Вишневецького був, як завжди, помпезною і надзвичайною подією, навіть якщо взяти до уваги прибуття за кілька днів до Ієремії загонів Корецького, Любомирського і Конєцпольського, котрі теж являли собою доволі потужні військові формування. Але в яке порівняння можна було ставити хоругви тих шановних панів з чотирма тисячами надвірного війська князя Вишневецького, заковані в обладунки, зроблені найкращими майстрами Речі Посполитої, Німеччини, Франції і Англії? Рівні похідні колони гусарії, посадженої на коней, найшляхетніших коней, із затягнутими леопардовими шкурами грудьми і орлиними крилами над залізними наплічниками начищених до блиску панцирів, десятки шитих золотом хоругв і сам гербовий штандарт Корибут! Навантажені десятками гармат артилерійські обози і сотні й сотні возів з військовими припасами, належними найкращому приватному війську Речі Посполитої! Так, Ієремія Вишневецькій і цього разу зміг приголомшити всіх. І якщо раніше серед магнатських кіл Речі Посполитої й поповзли чутки,

що, мовляв, блискучий князь через війну з Хмельницьким втратив майже всі свої колосальні маєтки і тепер знаходиться на межі убозтва, своєю появою під Сокалем Ярема враз розвіяв ті чутки. Хоча, як і в будь-яких чутках, що ми їх чуємо повсякчас, у тих розмовах було зерно істини – борги князя після набору і озброєння приведеного до королівського обозу війська були не менш величними, аніж вигляд самого війська. Проте це було мало кому відомо поза межами близького оточення князя, а в разі успішного закінчення битви ставало б і взагалі несуттєвим – князь Ярема знайшов би, як повернути з України все, втрачене ним за три з лишком роки війни.

Одразу ж по прибутті до Сокаля, блискучий князь отримав запрошення Яна Казимира на обід і приватну розмову. Пробігши очима листа з королівською печаткою, він здійняв очі на посланця, котрий доставив запрошення:

– Тобто мушу розцінювати це не як запрошення на бенкет або військову раду за участю решти рейментарів, а лише як приватне запрошення?

– Саме те його величність і мав на увазі, надсилаючи вам листа, князю, – поштиво схилив голову королівський камергер, у якому Богдан Хмельницький неодмінно б упізнав свого вірного помічника і резидента, котрий ось уже стільки років був найкращим аген-

том з усієї добре розгалуженої шпигунської мережі козацького гетьмана.

– Але чи не доречніше було б скликати принаймні коронних гетьманів і кількох командирів найбільших надвірних магнатських військ?

– Усьому свій час, князю, – прикрив повіками очі Верещага. – Сьогоденне запрошення має на меті продемонструвати особливе ставлення до вас його величності.

– Добре, – якщо Вишневецькому й полестила така заява, він не виказав цього жодним рухом або зміною інтонації. – Я буду у короля в призначений час.

Ян II Казимир, останній представник польської королівської династії Ваза, прийняв князя Вишневецького на порозі великої зали замку, прибраної так, як личило бути прибраними королівським покоям – різнобарвні вітражі у вікнах, вишукані меблі, задраповані шовком стіни і десяток палаючих свічок у золотих шандалах, призначені компенсувати нестачу світла в замку, котра давалася взнаки навіть сонячного літнього дня. Король з широкою посмішкою ступив назустріч князю і, приклавши руку до грудей, мовив глибоким оксамитовим голосом:

– Радий бачити вас, шановний князю. Прошу, проходьте і розташовуйтесь так, щоб вам було зручно. Зараз нам сервірують стіл, тож зможемо закусити, ви-

пити чудового вина і обговорити останні події. Мене надзвичайно цікавить думка із цього приводу людини, відомої в Речі Посполитій як ревний захисник наших славних традицій, а крім того, блискучий стратег і захисник Збаража.

– Дякую, ваша величність, – церемонно, але з прихованою у рухах самоповагою схилив голову Вишневецький. – Як вам відомо, мною завжди керувала лише любов до вітчизни та ненависть до її ворогів. От і сьогодні я тут не лише тому, що мене покликав ваш наказ про створення посполитого рушення. Значною мірою мене покликало власне серце. Залишається лише радіти, що ці два поклики спрямовані до однієї цілі, а отже, будуть керувати мною, подвоюючи моє бажання отримати перемогу.

– Перемогу, на яку ми усі заслуговуємо після тієї роботи, котру виконали заради того, щоб тут зібралася така кількість найкращого в Європі війська.

– Ваша величність як завжди має рацію, – стримано посміхнувся Вишневецький.

Він ковзнув поглядом по обличчю короля, і від допитливого погляду князя не заховалися сліди, залишені на обличчі Яна Казимира останніми роками, проведеними на королівстві під час зовсім не простого для Речі Посполитої періоду. І хоч пишний, шитий золотом, французький костюм короля виглядав блиску-

че, він не міг приховати сутулуватості плечей, у які король немов бажав втягти голову, ховаючись від сотень проблем, котрі поставали перед ним і Польщею завдяки зграям жадібних до польських завоювань сусідів. Гострі проникливі очі короля під воронового крила перукою і високим чолом усе ще палали розумом і енергією, але під ними вже залягли темні тіні і глибокі зморшки. І взагалі, Ваза, котрий був молодшим за Ієремію Вишневецького усього на якихось три роки, виглядав якщо і не старцем, то принаймні людиною досить потріпаною життям, старшою за князя десь на добрий десяток літ. «От і Річ Посполита, – чомусь спало на думку Ієремії Вишневецькому, – схожа на свого короля – така ж виснажена і жалюгідна, хоча поки що приховує це під пишнотою вбрання і дорожнечею деталей умеблювання».

– Перемога буде нашою, і нашою по праву, – сказав князь уголос, всаджуючись в крісло, на яке йому люб'язно вказав Ян Казимир.

Король сів навпроти і, підхопивши з невеличкої, вкритої позолотою таці тонконогий кришталевий келих, наповнив темним червоним вином.

– Прошу вас, пригощайтеся, – вказав він Вишневецькому на другий келих, точну копію першого, котрий стояв навпроти князя, – вважаю, що келих легкого вина перед трапезою не тільки не завадить, а й слугува-

тиме для збільшення апетиту і покращить процес засвоєння їжі.

– Дякую, – просто сказав Ярема і пригубив свого келиха. – Ви, ваша величність, натякнули в листі-запрошенні на те, що воліли б обсудити наодинці зі мною деякі аспекти майбутньої кампанії, тож готовий вислухати вас уже зараз.

– О, що ви, що ви! – запротестував король. – Усьому свій час, любий князю. Якими б нагальними не були наші справи, вони здатні зачекати, доки ми не закінчимо обідати і не вирушимо на невеличку кінну прогулянку околицями міста. Адже, я маю надію, князь не відхилить моє запрошення взявши участь у такій прогулянці?

Вишневецький ледве втримався, щоб не поморщитись. Після кількаденного переходу він був втомлений від верхової їзди і волів би краще відпочити спекотної післяобідньої пори. Але запрошення короля завжди залишається запрошенням короля, навіть коли ти Ієремія Вишневецький. Крім того, незрозумілі натяки Яна Казимира на те, що розмову краще вести за межами покоїв…

– Я лише буду радий розвіятися в такому почесному товаристві, ваша величність.

– От і славно! – король тричі плеснув у долоні. – Камергер!

– Усе готово, ваша величність, – виріс на порозі зали Верещага. – Прошу до столу.

Під час обіду Ян Казимир наказав видалити всіх, окрім двох лакеїв, котрі прислуговували їм за столом, хоча розмова велася світська і аж ніяк не утримувала в собі будь-яких державних таємниць.

– Як почуває себе пані Гризельда-Констанція? – ввічливо запитував король про здоров'я князевої дружини, як того потребували правила хорошого тону. – Маю надію, що вона не гнівиться на мене за те, що її малжонек знову змушений був покинути її і вирушити на захист Речі Посполитої. Бачить Бог, я сумую, що довелося послужити якщо й не прямою, то все ж причиною вашої розлуки.

– О, пан круль може бути спокійним, – стримано відповідав князь, – пані Гризельда не гірше нас із вами розуміє всю небезпеку, котра нависла над Річчю Посполитою в останній час, а разом з тим необхідність моєї присутності там, де доля держави покладена на вістря меча. Не дарма вона виросла в домі коронного канцлера. Можу побитися об заклад, вона сама змогла б дати раду Польщі краще за деяких сенаторів нашого сейму.

– Цілком з вами згоден, любий князю, – зааплодував від захоплення Ян Казимир. – І, напевне, ніхто не буде сперечатися, що покійний Еразм Ро-

тердамський[59] надто багато брав на себе і чоловічу частину людства, написавши своє: «Nam quod Plato dubitare videtur, utro in genere ponat mulierem, rationalium animantum, an, brutotum, nihil aliud voluit, quam insignem eius sexus stultitiam indicare».[60] Моєму твердженню прямий доказ – пані Гризельда. Не дивлячись на молодість і янгольську красу, вона наділена таким гострим розумом, що легко заткне за пояс добру половину цих пихатих недоумків, котрими кишить сейм.

– Дякую, – ледь-ледь схилив голову князь, – і головне, як я вже сказав, що вона розуміє, чому я повинен знаходитися тут, під вашими знаменами, мій королю, у той час як її святий обов'язок виховувати нашого сина, котрий рано чи пізно замінить мене і неодмінно буде вважати святими ті цінності, які є святими сьогодні для мене.

– Безперечно, пане Ієреміє, безперечно. Річ Посполита – держава, котра втілює права і свободи золотої шляхти. Країна, котру Господь обрав одночасно нести

---

[59] *Еразм Ротердамський* (1469–1536) – видатний гуманіст, письменник і вчений епохи Відродження. Автор монографії «Похвала глупоті», у якій висміює глупоту жіноцтва.

[60] Тут цитата з твору Еразма Роттердамського «Похвала глупоті»: «Ще Платон сумнівався, до яких істот занести плем'я жіноче, до розумних чи до нерозумних. Цим хотів показати, що глупота – характерна ознака жіночої статі».

світоч культури на дикий схід і затулити собою Європу від войовничих представників цього самого сходу. Вона заслуговує на те, аби не лише ми, а й наші діти, їхні діти і діти їхніх дітей були гордими, що можуть себе називати громадянами Речі Посполитої. Саме для того наше життя проходить у невпинній борні, і ми втрачаємо день за днем найкращих своїх товаришів.

– Сподіваюся, мій королю, наша борня знаходиться на кінцевому етапі. Ще одне зусилля, і ми підтвердимо: не дарма поляки є потомками своїх славних батьків, котрі зупинили колись тут орди татар і турецькі армади. Україна нарешті вгамується, і все піде так, як призначено Богом.

Ян Казимир погодився, поквапливо хитнувши головою, хоча якби князь придивився до погляду його очей, він би не побачив там впевненості у твердженні про скору перемогу і угамування козацької України. Вони ще близько півгодини неспішно куштували безліч найвишуканіших страв, що їх готували кращі королівські кухарі, вели неспішну бесіду, несподівано перескакуючи з пафосних патріотичних заяв до обговорення королівських полювань або хортів з елітних псарень Ієремії Вишневецького. Запивали десятирічним бургундським і двадцятирічним цекубою, не забуваючи співати хвалебних од виноробам Франції й Італії, дякуючи чому могли тепер насолоджуватись «воісти-

ну райським відчуттям смаку та навіть неземної легкості аромату».

Нарешті Ян Казимир відставив келих і витер вуста білосніжною серветкою, яка лежала поруч з ним на срібній таці.

– Якщо князь буде таким люб'язним скласти мені компанію під час невеличкої комонної прогулянки, я мав би на меті обговорити з ним ще деякі питання, котрі стосуються нашого найближчого майбутнього.

– Можу лише подякувати за запрошення. Я завжди готовий до ваших послуг, – з готовністю погодився Вишневецький.

Наповнений свіжими пахощами літнього гаю, що їх приніс лагідний вітерець з тих місць, де досі не встигли похазяйнувати жовніри, дійсно приносив насолоду, а сонце, що час від часу ховалося за невеличкі, схожі на пухнастих овечок хмаринки, не пекло, скоріше лагідно вигрівало землю. Король з князем Вишневецьким випередили свій почет на добрі дві сотні кроків і їхали поряд, з насолодою вбираючи в себе тепле пахуче повітря.

– Князь був здивований моїм запрошенням? – вимовив нарешті Ян Казимир, коли на обрії зникли мури Сокаля, залишивши по собі за спинами короля і князя лише невиразну стрічку Бугу і довгу шпицю дзвіниці монастиря бернардинів.

– Не те щоб здивований, – знизав плечима князь. – Дякуючи святому Яну, я ніколи не був обділеним увагою вашої величності. Але маю надію, ви поясните, чому лише я один? Чому ви не покликали гетьманів, шляхту? Чому нарешті для розмови ми повинні виїздити світ за очі, невже король Речі Посполитої змушений боятись чужих вух, знаходячись у власних покоях?

– Ви згущуєте фарби, – ніяково посміхнувся Ян Казимир. – Усе не так таємно, як вам здалося на перший погляд, князю. Дякувати Богу, я маю можливість вибирати з ким обговорювати або не обговорювати свої рішення і дії. У даному випадку мені здалося, що ваша думка, вислухана в розмові один на один, буде корисніша для мене, аніж розведення балаканини на військовій раді, котра неодмінно перетвориться на таку собі копію сейму. На таких радах здається, що ось-ось почуєш те дурнувате «liberum veto![61]». Що стосується гетьманів… Князю, ви втримали Збараж, коли у Хмельницького було війська значно більше, аніж у вас. Вони програли Корсунь і Жовті Води, коли перевага сил була на їхньому боці. Я повинен ще щось по-

---

[61] *Liberum veto* – принцип одноголосного прийняття рішень, який утворився в польському сеймі наприкінці XVI сторіччя. Надавав право сеймовій меншості або навіть окремому депутату зупинити діяльність сейму і анулю вати всі його рішення.

яснювати?

Вишневецький поквапливо відвів погляд убік, аби король не зміг побачити задоволеного блиску у нього в очах.

– І мені немає чого боятися у власних покоях, – продовжив Ваза. – Звичайно, шпигуни ворогів не дрімають. Але для них узнати зміст нашої бесіди однаково легко як там, так і тут, серед буяння природи. Будемо вважати, що ми з вами виїхали лише з метою отримати задоволення від краєвидів, вітру і свіжого повітря. Така мотивація влаштує князя?

– Отже, до справ. Пану відомо, що Хмельницькому, попри усі наші дії, все ж поталанило довести Іслам-Ґераю, що тому конче потрібно поновити союз із козаками?

– Так, ваша величність.

– Я не сумнівався у вашій обізнаності. Тож очікуємо тридцять тисяч татар на допомогу Хмельницькому, а за голову Нітшох-мурзи, котрий особисто переконував мене нещодавно в тому, що зможе відвернути Кази-Ґерая і навіть самого хана від союзу з Хмельницьким, я не дав би тепер і мідного шеляга. Але це ще не все. Три місяці переговорів з прихильною до нас козацькою старшиною, схоже, нічого не дали. Ті люди лише співали те, що ми хотіли від них почути, дій же ніяких не виявили. «Старшина бажає миру з По-

льщею, і лише чернь за Богданом», – чув я від них, але тепер військо Хмельницького зібрано, і старшина старанно виконує його накази. «Він тягає нас і мучить», – стогнав той народець, але тепер так ревно виконує свої обов'язки, що я кілька тижнів тому був неспроможний захопити жодного «язика», абись розпитати в нього про наміри Хмельницького. Коли ж нарешті нам пощастило піймати кількох у полон, вони навіть під тортурами відмовились говорити! І таких не одиниці! Ось уже кілька днів під сокиру ката лягають по десять-двадцять чоловік, а я майже нічого не знаю про плани Хмельницького. Знаєте, як це трапляється? Першому ставиться питання, і якщо він мовчить, йому стинають голову, а могилу йому наказують копати наступному, після чого те саме запитання ставлять йому. І так далі. Останнього закопує кат. А вони мовчать, пане Вишневецький! Тепер я вже остаточно зрозумів: сподіватися на мирне вирішення проблеми не приходиться, як би мене не запевняли в протилежному.

– Я в цьому не мав сумніву взагалі ніколи, ваша величність. Їх потрібно знищити, інакше я не заздрю долі Речі Посполитої. Можливо, вам не відомо, але в плани Хмельницького входить дещо більше, аніж ми від нього сподівалися після Зборова. Від надійних людей до мене надходять чутки, що хлопський гетьман мовив наступне: «альбо ж загину й пропаду, а зі мною і все

Військо Запорізьке, альбо з братією своєю ще влітку буду на Віслі, а восени – за Віслою». І Калиновському він минулої зими не забув: «Навіщо мені Нечая зніс? – мовив. – Взимку кара ляхів була, тепер моя буде!» Це виразка на тілі отчизни, ваша величність. А з виразкою неможливо домовлятися, її потрібно видаляти.

– Так. Я з вами цілком згоден, князю, домовини з Хмельницьким є зайвою втратою часу. Військо польське готове завдати козакам нищівного удару. Що ж, тепер давайте підступимо впритул до того, задля чого я вас, власне, і покликав. Де, на вашу думку, було б найкраще провести рішучу битву? Провести її так, аби залишки бунтарства, зібраного Хмельницьким, уже ніколи не змогли нас потурбувати?

Вишневецький замислився. По кількох хвилинах роздуму поглянув на короля:

– Був би вдячний вам за інформацію про теперішнє місцезнаходження Хмельницького. Мої дані, я думаю, дещо застаріли за кілька днів подорожі. Крім того, порівнявши наші з вами джерела, зможемо уникнути помилок і неточностей.

Ян Казимир посміхнувся. Від нього не заховалося оте зверхнє: «наші з вами джерела». Вишневецький давно почував себе державою в державі, і королю добре відомо про такий стан речей. Але що може вдіяти він, виборний король, котрого сейм може усунути

від правління в будь-яку хвилину? А що таке власне сейм? Сейм це і є Вишневецький та ще кілька впливових магнатських родів. Але чомусь король не відчув роздратування або ненависті до князя. Напевне, він надто звик до такого стану речей.

– Що ж, тоді розпочну я, – нарешті мовив король. – Якщо припущусь неточностей, виправите мене.

– Слухаю вас, мій королю, – сказав Вишневецький з таким наголосом, що Ян Казимир вдруге не втримався, щоб не заховати у вусах іронічну посмішку.

III

– Десь на початку травня ми мали інформацію, що військо Хмельницького зібрано у Масловому Ставу, після чого воно вирушило на Волинь у напрямку Володимира. Мені навіть доповідали, що звідтам козаки мають намір вирушити в Сокаль. І потрібно сказати, що такі чутки наробили нам немало клопоту – тут було на той час зовсім мало війська. На щастя, чутки не підтвердились, а ми мали лише невеличку сутичку неподалік від Полоного, коли ротмістр Маховський наголову розбив козацьку чату. Пізніше мали ще кілька сутичок, проте не з таким щасливим фіналом – під Дубно Потоцький утратив цілу хоругву драгунії, а козацький полковник Богун зайняв зі своїми козаками Корець.

– Богун, – звів очі Вишневецький, – на диво знайоме ім'я. Це часом не той схизмат, котрий кілька років тому пошив у дурні старого Конєцпольського, викравши прямо з його палацу племінницю пана Станіслава?

– Пан Ієремія має чудову пам'ять. Це саме той козак. Тобто правильніше буде сказати – полковник. Богун зробив у війську Хмельницького блискучу кар'єру – з нікому невідомого козака до посади полковника усього за два роки. Мені здається, він є людиною неабияких здібностей. Ми повинні у майбутньому пильніше придивлятися до його особи, якщо він так піде далі… – раптом король пригадав, що кілька хвилин тому вони обговорювали можливість повного знищення козацького війська, котре, звичайно, виключало необхідність домовлянь з будь-якими представниками козацького табору. – Утім, це не суттєво. До того ж мої люди у стані Хмельницького доповідають, що в останній час відносини гетьмана і Богуна почали псуватися у зв'язку з несприяння один одним як лідерів. Після осади Вінниці Богун дозволив собі занадто різко висловлюватися на адресу Хмельницького, чого йому, звичайно, не вибачили. Мовлять, Хмельницький навіть видав наказ закувати дружину Богуна, коли той несподівано зник з війська. Але як би там не було, полковник знову у війську, і Корець – його рук справа.

– Богун… – задумливо вимовив Вишневецький. –

Але ж так повеселити панство, оженивши на собі наречену пана Ястржемського! Запевняю вас, ваша величність, я особисто мав нагоду отримати задоволення, коли бачив обличчя старого ловеласа після його повернення до Варшави з невдалих залицянь! – Вишневецький розреготався розкотистим сміхом.

– Наприкінці травня до мене дійшли чутки про малочисельність татарської орди, котра перебувала при Хмельницькому, – продовжив король, не сприйнявши веселого тону Вишневецького. – І одразу ж Потоцький отримав листа від Субхана Кази-аги, який виявив бажання бути посередником у переговорах між нами і ханом. На жаль, це так і не знадобилося. Одночасно з тим прийшли звістки, що Хмельницький уже на Поліссі і нібито рухається в напрямку Дубно. Мною було віддано наказ Лянцкоронському з чотирма тисячами кінноти вирушити до Берестечка і взяти під охорону переправи через Стир, що він успішно й виконав, залишивши залогу в Берестечку, а також відрядивши під'їзди під Кремінець і Дубно. Ми мали намір негайно вирушати під Берестечко.

– Надзвичайно добра думка, мій королю.

– Так. Але вчора я отримав з Хотина листа, у якому повідомляється, що Іслам-Ґерай з тридцятьма тисячами орди рухається на з'єднання з Хмельницьким. Ми скликали військову нараду, і от тоді й почалося!

Ті, хто був зобов'язаний виконувати накази свого короля, почали безцільну балаканину. Мені рекомендували залишити військо в Сокалі, вирушати на Глиняни, йти на Дубно і ще багато чого. Усе, окрім походу на Берестечко. Напевне, тому, що з Хотина доповіли про напрямок руху Іслам-Ґерая. Він прямує до Берестечка. Тож хочу взнати вашу думку, князю: нам потрібно йти до Берестечка чи залишатися тут, у Сокалі?

– Безперечно, ваша величність має рацію! – вигукнув Вишневецький не задумуючись. – Тільки на Берестечко! Район Глинян непридатний для використання переваги у кінноті, а Сокаль не зможе прогодувати військо більше, аніж ще один тиждень.

– І ви, князю, будете стояти на тому, що армія повинна вирушити до Берестечка? – кинув Ян Казимир на Вишневецького запитливий погляд.

– Так, мій королю!

– Це все, що я хотів від вас почути, – у голосі Вази відчувалась така полегкість, ніби він вирішив щойно неймовірно важливу для себе проблему. – Сподіваюсь, удвох з вами ми вчинимо це і не дозволимо розводити балаканину перед важливою битвою.

IV

Ян Казимир мав рацію, вважаючи, що після того,

як його рішення про вихід війська в район невеликого волинського містечка, котрому зовсім скоро судилося стати місцем найстрашнішої катастрофи армії Богдана Хмельницького за усі роки народно-визвольної війни 1648–1654 років, стане неминучим, попри всі потуги незгодних з таким рішенням. Вишневецький не дарма вважався найавторитетнішим командиром коронного війська, котрого обожнювали прості жовніри і на котрого рівнялися командири нижчої ланки – поручники, хорунжі і ротмістри. Тож не встигла добігти до свого завершення перша декада червня, як велика і неповоротка польська армада вирушила до Берестечка, залишивши позаду сплюндрований Сокаль. Слідом за королівськими хоругвами виступали, заквітчуючи видноколо різнобарвними прапорами, хоругвами і штандартами, полки Миколая Потоцького, коронного гетьмана, Мартина Калиновського, польного гетьмана і воєводи чернігівського, Яна-Симеона Щайворського, воєводи брестського, князя Ієремії Вишневецького, воєводи руського, Станіслава Любомирського, великого маршалка коронного, Станіслава Лянцкоронського, воєводи брацлавського; князя Сапєги, віце-канцлера литовського, Станіслава Потоцького, воєводи подільського та Олександра Конєцпольського, воєводи чигиринського і коронного хорунжого Речі Посполитої. Окремо від найманих ландс-

кнехтів кварцяного війська хвацько виступали закуті в найсучасніші обладунки німецьких майстрів загони, прислані на допомогу Польщі бранденбурзьким електором. З веселим співом ріжка й дробом барабанів, з лісом гострих пік над головами йшли вони нога в ногу слідом за своїм рейментарем, ветераном Тридцятирічної війни, славним полковником Вальроде.

Але, не дивлячись на піднесений настрій Яна Казимира і оптимістичні прогнози, вихід війська був зовсім не схожий на бравурний парад або демонстрацію потужних м'язів – початок скоріше нагадував хаотичне пересування натовпів озброєного люду, між якими не було жодної координації дій і керівництва. Тихий жах селян з навколишніх селищ перейшов у паніку, котра супроводжувала жорстокий грабунок, що ним не гребувало жовнірство у всякі часи. Із селянських господ виносилося все, що могло становити хоч дріб'язкову цінність, а самі господарі, у разі спроби противитися, отримували частування зброєю, котра за визначенням повинна була їх захищати. Виття жінок над убитими чоловіками або тихе скигління зґвалтованих дівчат потопало в гуркоті руху громіздких обозів і хвацького чвалу закутого у залізо лицарства. Рейментарі відводили погляди від димів, що подекуди виростали над селянськими хатами, намагалися не чути зойків і благань.

Коронному писареві Станіславу Освенціму насилу вдалося переконати короля відкинути план Стефана Чарнецького роздробити військо, окремо відрядивши кінноту, а обози й піхотні підрозділи відправити трьома різними шляхами. Утім, шляхетні товариші комонних хоругв і без згоди короля не дуже поспішали полишити свої дорогоцінні обози на челядь і найманців – пани цілком обґрунтовано вважали, що залишені без нагляду обози одразу ж буде піддано такому грабунку, який не поступався грабунку під час програної битви, коли одна з воюючих сторін була змушена, покинувши обози, рятувати власне життя. Тож шляхетне панство з ентузіазмом сприйняло рішення вирушати всім разом. Усе ж спочатку вирушили обози, котрі завдавали темп війську, після чого знялися з місця основні сили. І почалося. Метушня здійнялася страшенна. Ніхто не знав порядку і напрямку руху, кожен на власний розсуд обирав собі шлях. Не обійшлося навіть без сутичок серед гонорової шляхти, для котрої приводом до поєдинку могла стати не лише дріб'язкова образа, а навіть незручність пересування в натовпі, що було обов'язковою умовою неорганізованого виходу війська. Цілі реґіменти збивалися з дороги, заходили зовсім не туди, куди планувалося на початку. Військо все дробилося і розсіювалося, займаючи велетенську площу, коли від найбільш віддалених одна від одної

частин деколи налічувалось кілька десятків верст. Із самого ранку до заходу сонця відбувався цей марш, більше схожий на паломництво богомольців, аніж на вихід військових підрозділів. А коли в сутінках показалися околиці села Тартаки, і Вазі доповіли про кількість пройденого, він ледь стримався, щоб не вилаятись подібно простолюдину:

– Матко Боска, лише одна миля! Ми будемо з такою швидкістю долати шлях до Берестечка протягом усього літа! Клянусь Богом, я припиню цей безлад, чого б мені це не вартувало!

Але грізна заява короля залишилася лише грізною заявою. Ранком другого дня паломництво богомольців продовжилося, як не намагалися рейментарі перетворити його на військовий похід. Король мужньо споглядав на галасливі натовпи, котрі подекуди навіть випереджали свого короля, ламаючи видимість строю, що склалася більш-менш чітко принаймні в оточенні Яна Казимира. Роздратований, король наказав перешикувати військо так, аби кожен полк супроводжував вози свого обозу і пересувався слідом за попереднім полком, у жодному разі не намагаючись обігнати його. Після такого заходу хмари пилу перестали летіти в напрямку королівського почту, але військо розтяглося довгою вервечкою на добрих п'ять верст і в той час, коли передні полки подумували вже над тим, щоб зро-

бити привал і пообідати, ар'єргард усе ще перебував у Тартаках. Серед рейментарів середньої ланки поширилися чутки про можливий напад козаків – ситуація для їхньої атаки складалася більш аніж сприятлива. Ці чутки пожвавила інформація про те, що до короля повернувся посланий напередодні до козацького табору драгоман[62] пана коронного маршалка на ім'я Марко. Він доповів про те, що Хмельницький рухається їм назустріч, маючи під своєю булавою дев'яносто тисяч піхоти і більш як двадцять тисяч кінноти. За ним прямує семитисячний корпус татар, а хан з основними силами своєї кінноти вже на Паволочі і дуже скоро приєднається до війська українського гетьмана.

Проте на короля такі чутки не справили сильного враження. Його більше непокоїло пересування армії або, якщо бути точним, його майже повна відсутність. Другу ночівлю було організовано на околицях села Фусів, котре відстояло від Тартаків навіть дещо ближче, аніж Тартаки від Сокаля. Наступного дня на шляху війська з'явилася перша перешкода – болотиста низина завширшки близько сотні сажнів з неширокою тихою річечкою, що протікала серед заростів осоки всередині тієї самої низини.

Король вигравав жовнами і робився все більш по-

---

[62] *Драгоман* – перекладач при дипломатичних представництвах країн Сходу в той час.

хмурішим, проїжджаючи верхи вздовж реґіментів, котрі готувалися до переправи. Урешті-решт, він почав на підвищених тонах віддавати розпорядження рейментарям, відчитувати полковників і навіть вилаяв власного кухаря, котрий невчасно попався під руку. Але ні перше, ні друге, а тим більше ні третє не допомагало – на підготовку до переправи через річку, котру й річкою назвати в повному розумінні слова не було можливості, військо втратило шість годин. Ще півтори години зайняла сама переправа. Коли сонце схилилося до заходу і денна спека змінилася прохолодним вечірнім вітерцем, Ваза був змушений дати наказ ставати на ночівлю проміж сіл Брама та Довге, з околиць яких були навіть у сутінках добре помітні високі селянські клуні у Фусові. Але найголовніше розчарування цього дня доля приготувала для короля вже вечірньої пори: несподівано табором пройшла чутка, що кілька козацьких полків знаходяться зовсім поруч і з хвилини на хвилину вдарять на не готове до бою військо. Сум'яття, яке миттєво утворилося в таборі, перевершило все, що відбувалося досі. Почалася паніка, і кілька великих загонів покинули табір у різних напрямках, причому неможливо було зрозуміти, йдуть вони ворогу назустріч чи просто тікають, рятуючи власні життя. Під час біганини загинуло кілька фірманів з коронного артилерійського обозу і було потро-

щено десяток мажар з гарматами. І якщо до цього часу Ян Казимир, пам'ятаючи своє високе аристократичне походження, стримувався в репліках, тепер з його вуст полилася така відбірна лайка, яку ошелешений Освенцім навіть не сподівався почути у виконанні пана круля.

Сум'яття припинилося вже за північ, коли з'ясувалося, що ніяких козаків поруч немає. Табір, котрий гудів, немов бджолиний вулик, поступово затих і заснув, про всяк випадок, виставивши навколо себе подвійну варту.

V

Іван Богун стояв на окопі й поглядав на навколишні пагорби, з яких по табору козаків вела безперервний обстріл численна польська армата. То на одному з них, то на іншому яскраво зблискувало, й зі стволів, схожих на відстані на маленькі лискучі олівці, вихоплювалися хмаринки сніжно-білого диму, слідом за чим вітерець доносив далекий гуркіт і наростаюче ревіння снаряда. Пронизливе й моторошне те ревіння робилося все гучнішим і нарешті, подолавши найбільш високу й страшну свою ноту, обривалося в гуркоті вибуху й криках переляканих людей всередині табору. За хвилину все повторювалось. Знову й знову.

Кількість загиблих від вогню польської армати зростала, перетворюючись з одиниць в десятки, з десятків у сотні. Люди шукали хоч якогось порятунку від невблаганної смерті, але не знаходили його – у будь-якому місці великого козацького табору їх переслідував невмолимий фатум і лише він вирішував, кому померти, а кому залишитись жити ще на невідомий термін, переживаючи муки страху перед цим колосальним молохом, котрий перемелював усе нові й нові жертви. Але з відстані не відчувалося цього крижаного страху, який охоплював душі й тіла десятків тисяч людей, з пагорбів, на яких після зради Іслам-Ґерая зайняла позиції польська армата, усе здавалося іграшковим, і польські гармаші з азартом посилали чавунні гостинці в людський мурашник козацького табору. Милувалися стовпами вогню й диму, котрі, немов гриби, виростали там, примушуючи мурах-козаків прискорювати свою метушню, насміхалися з розпачливих спроб артилерії Хмельницького протистояти їм зі своїх невигідних і погано захищених позицій. Богун відчув у грудях тупий біль і не зрозумів, чи то турбує стара, отримана під Збаражем рана, чи шука виходу пекельна туга, котра поселилася в серці кілька днів тому, коли з табору зник Богдан Хмельницький. І в пам'яті сплили до болю реальні картини останніх днів, тих, коли переможний шлях могутньої козацької армії перетворився несподі-

вано в її побиття…

Першим приголомшливу звістку приніс спітнілий Нечипоренко. Він з'явився на порозі полковницького шатра в променях сонця і, ввалившись, безсило пройшов шатром та сів на Богунове похідне ліжко. Рухом смертельно втомленої людини здійняв свій бронзовий бургіньот і кинув його прямо на підлогу. Заходився послаблювати ремені, що утримували залізні наплічники.

Іван, котрий сам щойно зайшов до шатра, використовуючи затишшя, яке утворилося в битві, щоб нашвидку перекусити, кілька секунд мовчав, здивовано поглядаючи на осавула. Очікував, що той почне розмову першим. Урешті не витримав. Сів у фотель поряд з великою скринею, котра одночасно правила і за стіл, указав рукою на ліжко:

– Ти нічого не переплутав, осавуле?

– Про що ти?

– У мене склалося враження, що мій осавул приперся до мене і тепер скидає обладунки з метою завалитися тут спати. Може, переконаєш мене у протилежному?

Нечипоренко зітхнув.

– Вибач, полковнику, щось я зовсім втомився. Надто довго ми сюди йшли, аби все так закінчити.

– Як? – напружився Іван. Він згадав, що не біль-

ше години тому Нечипоренко вирушив із двома сотнями в дозор з метою відшукати можливі шляхи обходу польського лівого флангу. До здивування його дивною поведінкою домішалося передчуття чогось поганого. І передчуття не ошукало.

– Іслам-Ґерай замирився з ляхами і знявся з табору. В даний час він прямує на південь. Ми втратили майже сорок тисяч чудової легкої кінноти.

– Чорт забирай! – Богун одним стрибком підскочив до стіни, де поруч зі зброєю та обладунками висів футляр з далекозорою трубою. Швидко, майже бігом вискочив він із шатра і навів трубу на східну частину табору, туди, де поміж вишикуваними до бою полками утворився великий проміжок і де ще півгодини тому розташовувався татарський кіш. І хоч місце для спостережень було обрано не надто вдало – заважали зарості верболозу і насипаний козаками вал, навіть звідси можливо було помітити пусте поле на тому місці, де ще вчора палали багаття татарського обозу, витоптану тисячами ніг траву і купи різноманітного непотребу, котрий залишився після татар. Іван опустив трубу і повернувся до шатра. Мовчки кинув прилад на скриню і сів у крісло…

До пізнього вечора козацьке військо стримувало удари польських полків, котрі з відходом орди активізувалися настільки, що почали тіснити частини пра-

вого флангу війська Хмельницького, хоча раніше битва велася з невеликою, але перевагою козаків. Усе ж навіть зрада Іслам-Ґерая не призвела до катастрофічних наслідків, котрі могли настати з утворенням у фронті козацької армії такої широкої проріхи. Богдан Хмельницький швидко перекинув на оголену дільницю вісім тисяч кінноти і дав наказ відходити до болотистих берегів Пляшівки. Саме вони, вкриті верболозом і майже непролазним баговинням, могли досить ефективно прикрити тил війська, котре раптово опинилося перед загрозою бути оточеним майже чвертьмільйонною польською армією.

Ніч пройшла досить спокійно, а над ранок серед козаків Кальницького полку поширилися неясні чутки, що Хмельницький нібито полишив табір і вирушив у невідомому напрямку. Богун швидко вмив обличчя, нахилившись над умивальником в кутку шатра, і покликав джуру. Наказав викликати Нечипоренка.

– Я піду до гетьмана, – кинув він до осавула. – Залишишся тут за мене.

– Панська воля, – знизав плечима Нечипоренко, – та тільки ноги дарма зіб'єш. Немає Хмельницького в таборі.

– Тобто як немає?

– А так! – Нечипоренко зайшовся злим сміхом. – Люди мовлять, помчав Мотрону свою ловити, клята баба

чи то знову з Чаплинським сплуталася, чи то листування з ним розпочала.

– Але це неможливо…

– Чому?

Іван не встиг відповісти. До шатра увійшли полковник Джеджалій і Омелько Деривухо. Джеджалій привітався, коротко кивнувши головою, і запитливо подивився на Богуна:

– Тобі вже відомо?

– Про відхід татар чи про відсутність у таборі гетьмана? Я волів би знати більше, чорт забирай!

– Іслам– Ґерай відмовився брати участь у битві й веде орду у напрямку Козина.

– Це я вже бачив. Але чому?! І де Хмельницький?

– Достеменно невідомо, на мою думку, поляки провели з ханом досить великий переговорний процес, наслідки якого ми сьогодні бачимо. Крім того, ще від часів Зборова хан досить чітко давав зрозуміти, що його зовсім не влаштовує наша цілковита перемога над Польщею. Що ж до Хмельницького… Я маю звістку, що він кинувся наздоганяти хана і був ним заарештований. Тепер гетьман у татарському коші.

Богун, не бажаючи вірити почутому, повільно покрутив головою:

– Але це неможливо! Під час битви… Ляхи отримують таку перевагу, котрою не скористався б хіба що

дурень.

Джеджалій зітхнув:

– На жаль, це так.

Далі все відбувалося, наче в поганому сні. За допомогою надлюдського напруження сил до ранку проміж болотистою Пляшівкою та її невеликим рукавом, котрий носив назву річки Плісняві, було побудовано потужний табір з високими валами, шанцями і ровами. Польська кіннота, котра була вже готова кинутися для того, аби одним потужним ударом докінчити почату зрадою татар справу, змушена була зупинитися. Укріплений табір був надто міцним горішком для важкоозброєної кінноти. Піхотні ж підрозділи, кількість яких була не надто великою, ризикували зазнати надто важких втрат, здобуваючи цю вирослу за одну лише ніч фортецю. Після довгих нарад і суперечок польські командири вирішили відмовитися від штурму, адже, попри те, що вали таїли в собі цілком реальну небезпеку позбутися піхотних полків, козацьке військо було не менш сильним, аніж на початку битви, тож могло досить вдало контратакувати драгунів і гусар після того, як ландскнехти обламають зуби під час штурмів. Набагато вдалішим королеві й сенаторам видався план взяти козацький табір в облогу і поступово заморити голодом відрізаних від постачання українських вояків. Спливав день за днем, запаси хлі-

ба танули на очах. Табір гудів голосами невдоволених, старшина завмерла в марному очікуванні появи гетьмана. Узагалі ситуація виглядала так, що дехто з генеральних старшин війська бажав не брати на себе відповідальність за будь-які кроки, котрі могли в майбутньому накликати гнів Хмельницького на свою голову, а дехто, навпаки йшов на такі заходи, котрі викликали загальне обурення козацької черні. Так, полтавський полковник Пушкар зробив спробу вивести з табору свою кінноту і податися з нею в невідомому напрямку. Утім, його спробу було припинено доволі безцеремонно – обурені козаки роззброїли полтавських комонників і заарештували їх у повному складі, залишивши очікувати розпорядження гетьмана щодо їх подальшої долі. З'явилися, як то нерідко буває, й сексоти, котрі потяглися до польського табору, маючи на меті виміняти свої мерзенні життя на можливі послуги, що знадобилися б полякам. Був серед тих старшин і полковник Криса, котрий радо відкрив королеві всі плани керівництва козацького війська на найближчий час і, не вдовольнившись такою зрадою, запропонував загатити течію Пляшової нижче козацького табору, з метою викликати там повінь і капітуляцію козаків. Були й інші, котрі навперейми намагалися довести полякам свою лояльність. Але таких було зовсім мало. Основна маса козацької старшини зали-

шалася вірною ідеям, які обстоювала ще з часів Жовтих Вод. На скликаній загальній раді був обраний на час відсутності Хмельницького наказний гетьман, котрим став популярний серед сіроми Филон Джеджалій. Але скоро симпатії черні перемінилися, і булава наказного гетьмана перейшла до полковника Гладкого – вибір не надто вдалий, позаяк Гладкий з перших годин гетьманства продемонстрував незрозумілу пасивність, викликану небажанням проводити за відсутності Хмельницького будь-яких активних дій. Іван, звернувшись до нього з проханням відрядити його на чолі двох полків для атаки ворожих позицій, отримав у відповідь невиразне мугикання і виразний заперечливий жест.

Тим часом поляки підвезли з Бродів важкі гармати і почали готуватися до бомбардування погано захищеного від вогню мортир табору, а кілька тисяч обозної челяді під керівництвом панів Гетканта, Пшиємського і Убальда почали зводити високі редути для встановлення гармат і мостити загату на річці. Не залишалося нічого іншого, аніж спробувати домовитись з королем якщо не зброєю, то за допомогою дипломатії домогтися найменших для себе наслідків невдалої військової кампанії. Тож на восьмий день облоги до королівського табору вирушили Криса (який там і залишився), наказний гетьман Гладкий і писар Переясла-

вець. Чи варто й казати, що запропоновані Яном Казимиром умови здачі примусили схилити голови сивочубих Гладкого і Переяславця?

– Що ж, ви самі до мене прийшли, – карбував слова король, і очі його блищали холодним блиском. – Прийшли, аби врятувати свої життя від неминучої загибелі. Я надам вам таку можливість. Але для цього вам належить дещо зробити.

– Ми готові вислухати умови вашої величності, – тихо, але з відчуттям самоповаги вимовив Гладкий.

– Умов зовсім мало, – вуста Вази скривилися в глузливій посмішці. – В полон до мене вирушають усі полковники козацького війська. Половину з них буде страчено у покарання за бунт, решта ж залишиться в якості заложників за Хмельницького і Виговського. Ви віддаєте мені всіх польських полонених – від шляхтича до останнього жовніра, віддаєте у цілості, живими і здоровими. Ви розриваєте на віки вічні свій поганський союз з татарами. Ви складаєте зброю і присилаєте до мого обозу всю свою артилерію, перед моїм шатром ви складаєте свої хоругви, бунчуки, литаври, булави й перначі. Ви урочисто клянетеся повернутися до умов Куруківської угоди і розпускаєте своє військо по маєтках шляхетного панства, тобто туди, де й належить перебувати підлому хлопству. І лише тоді ми збираємо сейм і на ньому вирішуємо вашу подальшу

долю. У противному разі я втоплю в Пляшовій вас усіх до одного, не зглянуся ні на жінку, ні на дитину. Я все сказав, панове схизмати, можете вирушати до свого табору і передати, що моє терпіння має кінцеву межу і я не погоджусь чекати надто довго. – Ян Казимир стер гаптованою хусточкою з обличчя дощову краплю, котра впала з відкинутого догори забрала його срібного, із золотою насічкою, арме,[63] і притримав наполоханого громом коня. – Тим більше тут надто вогко, і я не бажаю сидіти в цьому баговинні.

З тим і поїхали старшини до свого табору. А на ранок наступного дня, після стихійно зібраної чорної ради, на стіл Яна Казимира лягла письмова відповідь Війська Запорізького, у котрій козаки відмовлялися видати старшин і клейноди, полонених і артилерію, але погоджувалися на припинення союзу з Кримом і повернення на Україну польських панів (тільки не збройних загонів жовнірства). Тієї миті, коли король дочитав лист, Станіслав Освенцім удруге за своє життя почув від короля таку брудну лайку, яку не чув навіть у корчмі від п'яних кондотьєрів.

Того ж самого дня в козацькому таборі було зібрано чергову загальну раду, і булава наказного гетьмана перейшла з рук нерішучого полковника Гладкого до

---

[63] *Арме* – закритий шолом із забралом, котре відкидалося догори або в бік.

кальницького полковника, котрий, несподівано для себе опинився найбільшим авторитетом у велетенському війську. Міцно стиснувши зуби, Іван Богун прийняв з рук полковника Гладкого булаву, стримано подякував за честь і промовив:

– Ви віддали мені в руки булаву і власні життя. Знайте ж, лицарство: або я виправдаю ваші сподівання, або прийму смерть у бою поряд з вами! Розходьтеся з Богом, пора припиняти раду…

Від спогадів вивело дзеленчання обладунків. Іван перевів погляд з пагорбів зайнятих польською арматою, на того, хто став поряд, і побачив Омелька.

– У Чигиринському полку двадцять козаків щойно накрило, – глухим голосом мовив Деривухо, не дивлячись на Івана. – Один постріл – два десятка мерців. Виводь нас звідси, Іване.

Іван зітхнув.

– Ти вважаєш, я повинен дати команду полишити табір? – запитав він.

– Я вважаю, ти повинен припинити цю бійню.

– Але це… Це ж початок нової бійні, може, ще більш страшної аніж та, котру переживаємо. Гадаєш, ляхи не готові до того, що ми підемо на прорив?

– Звичайно, готові.

– Тоді наказ про вихід з табору стане смертним вироком для тисяч козаків.

– Так.

– Вони обрали мене наказним гетьманом для того, щоб я зберіг ці життя.

– Бути гетьманом важко.

Зовсім поряд, прориваючи яму в розмоклій після останніх злив землі, вдарила велика чавунна куля. Бризки, змішані з клаптями дерну і шматками масного чорнозему, здійнялися в повітря і за мить посипалися на голови козакам.

– Ти повинен дати такий наказ! – Омелько, не помічаючи наслідків близького вибуху, схопив Богуна за металевий наплічник і заглянув йому в очі.

Хвилину Іван мовчав. Напруженим поглядом дивився в обличчя побратима, немов хотів знайти там щось таке, що раніше вислизало від його погляду.

– Омельку, – нарешті мовив він. – Важко.

– Я знаю, брате.

– Важко розуміти, що гори трупу залишаться тут, а на смерть їх поведу я, той, кому вони вірили. Я не зможу їх покинути. Передай Ганні…

– Стій, Іванку, – голос Деривуха раптом став м'яким, і він почав говорити з Богуном так, як говорив колись неймовірно давно, у часи, коли після повернення з походу Оліфера Стеблевця взявся виховувати і навчати військовій науці сина хорунжого Федора Богуна, – я нічого не буду передавати Ганні. Я так зрозумів, ти

хочеш скласти голову тут, під Берестечком?

– Я повинен.

– Нічого ти не повинен, хлопчисько! Не ти призвів військо до такого становища, котре ми маємо тепер, не тобі платити за нього. Ти сам скажеш Ганні і своєму сину те, що хотів передати через мене. І ти потурбуєшся про тих, хто переживе Берестечко. Пообіцяй мені.

– Омельку…

– Пообіцяй мені! – повторив Деривухо, і рубець, який перекреслював його обличчя, почав біліти.

– Я обіцяю, – Іван схилив голову, немов шкодливий учень перед учителем. Ніхто і ніколи після смерті батька не примусив би його зробити це. Ніхто, окрім Омелька Деривуха.

VI

Розв'язка берестецької трагедії українського війська відбулася близько десятої години ранку сонячного дня двадцять дев'ятого червня 1651 року. Сонце, котре ось уже кілька днів ховалося за низькими сталевими хмарами, виринуло на бірюзовому небі, ласкаво посміхаючись знесиленим облогою і боями козакам. Краплини вологи, що залишилися після дощу, який рясно пройшов за годину до світанку, яскравими діа-

мантами зблиснули в травах на полі і в заростях чагарників, котрими опоясалася Пляшова. Сонечка кульбаб, що ними густо було засіяно навколишні пагорби, поєднуючись із зеленню трави і синню неба, створили таку разючу гаму кольорів, котра зовсім не гармонувала з картиною страждань тисяч людей, оточених у козацькому таборі переважаючими силами блискучого польського лицарства. Лише потворні плями свіжих могил, насипаних безпосередньо поблизу окопу, і сотні вкритих брудними закривавленими бинтами нещасних на возах козацького шпиталю створювали іншу картину, ту, яка зовсім не гармонувала з виглядом чудового літнього ранку, розлитого долинами і пагорбами Волині.

Щойно настав ранок, Богун на чолі двотисячного загону вирушив, долаючи переправу, створену напередодні через болото Пляшової, з метою розвідати можливий напрямок відступу війська в напрямку найслабших з його точки зору позицій Станіслава Лянцкоронського – той за наказом Яна Казимира зайняв із двома полками німецьких піхотинців і хоругвою драгун протилежний козацькому табору берег річки і саме проводив інженерні роботи, укріплюючи відтинок, на якому коронне військо найменше очікувало прориву обложених козаків.

Комонні сотні, тримаючи ратища списів напоготові,

саме обережно минали переправу, намощену із затоплених у багно возів, дощок, поламаних ратищ, діжок і скринь, коли до Івана швидким чвалом, ризикуючи поламати ноги власним коням, кинулися кілька старшин на чолі з Джеджалієм.

– Потрібно повертати, Богуне, – на обличчі Джеджалія була така тривога, що Іван притримав Цигана і повернувся назустріч прибулим.

– У чому справа?

– У таборі паніка! Козаки полишають свої місця на окопі і поспішають сюди. Ще трохи, і зупинити їх буде неспроможний ніхто!

Іван рвучким рухом розкрив далекозору трубу і почав оглядати окоп, на якому ще півгодини тому рясно червоніли козацькі каптани – тепер там було майже безлюдно, а в таборі зчинилася така метушня, що годі було й розібрати, що там відбувається. Крики і віддалений тупіт усередині велетенського табору посилювались з кожною хвилиною, тож скоро для того, аби зрозуміти, що у таборі починаються заворушення, не була потрібною й далекозора труба.

– Але чому ви не зупинили безладу?! – зиркнув Іван на Джеджалія. Той лише покрутив головою.

– Цього не спроможний тепер зробити сам Бог. Табором пройшла чутка, що старшина зібралася поблизу переправи через Пляшову і незабаром кине їх у па-

щу ляхів. А такі чутки після дій Пушкаря і зради Криси падають у їхню свідомість, наче смолоскип у купу пересохлого хмизу, сам не гірше за мене знаєш. Потрібно їх зупинити, і я боюсь, що зробити се зможеш лише ти, той, кому вони повірили після минулої ради.

– Господи всемогутній! – Богун здійняв на мить обличчя до високого блакитного неба, але за мить уже поганяв коня у зворотному напрямку.

– За мною, панове старшини! Ми повинні зупинити їх доки військо не перетворилося на безладний натовп переляканих людей!

І Іван помчав чимдуж у напрямку табору, примушуючи поспішати за собою чималенький почет з генеральної старшини, яка чомусь, невідомо звідки, зібралася поряд з ним.

Він спізнився. Спізнився на лічені хвилини і зрозумів це ще до того, як повернувся у табір, залишений ним усього півгодини тому. Але яку разючу зміну застав він тут! Оточений з двох боків валами і шанцями, трикутник площею у добрих п'ять десятків моргів, котрий нещодавно носив назву козацького табору і дивував чіткою організацією пересувань великих та малих підрозділів, рівними рядами наметів, вервечками возів уздовж земляного окопу, розташованих на рівній відстані одне від одного багать і навіть загонами для худоби, якій не дозволялося вештатися табором, по-

рушуючи військову дисципліну. Але тепер картина, котра радувала око будь-кого, хто вважав себе добрим вояком і звик проводити значну частину свого життя саме в таких військових таборах, перестала існувати. Натомість перед Богуном постало розбурхане море людей, коней, волів, возів і гарб, серед яких годі було й сподіватися навести будь-який лад. Паніка, підхоплюючи полк за полком, кидала їх назустріч жалюгідній жменьці старшини на чолі з Богуном, примушувала залишати в таборі вози з припасами, зброю і навіть поранених, штовхала в болото Пляшівки з такою силою, немов за ними прожогом гнався сам Люцифер.

– Стійте, браття, стійте! – намагався спинити Богун ці безкінечні хвилі переляканих людей, але дуже скоро зрозумів, що вдіяти вже нічого не в змозі – на передніх, тих, хто впізнавав наказного гетьмана і сахався, приходячи до тями від вигляду його булави, напирали задні, перекидаючи їх, і скоро сам Іван опинився в такому щільному людському потоці, що його почало зносити разом з іншими, незважаючи навіть на то, що вірний Циган щосили опирався натовпу і навіть час від часу поривався піднестися дибки, аби обрушити на голови тим, хто напирав, усю міць удару своїх страшних копит.

– Назад, козаки! Не полишайте окопу, зупиніться ж, чорт забирай! – Іван за допомогою неймовірних зу-

силь зміг вирватись з натовпу і застиг на невеличкому глинистому підвищенні. – Панове старшини, я наказую зупиняти тих, хто поширює паніку, силою вашої зброї!

Зціпивши зуби від розуміння того, що йому потрібно було вчинити, Іван потяг із піхов шаблю.

– Назад! На окоп! – щосили заревів він, здіймаючи над головою блискуче лезо.

Півтори сотні старшин кинулися навперейми десяткам тисяч переляканих людей з оголеною зброєю у руках і навіть дещо відтіснили деяких з них протягом невеличкого відтинку шляху, котрий вів з табору в баговиння Пляшівки, де вже копирсалися, скидаючи один одного з вузьких смужок імпровізованих загат, сотні й сотні козаків, а також селян і міщан, котрі приєдналися до війська гетьмана напередодні битви. Але навіть такий відчайдушний крок мало чим зарадив. Загнана козацька чернь, в спину якій вже била викочена на вали табору польська артилерія і гриміли залпи мушкетерських полків, кидалася на шаблі власної старшини так, немов перед ними постав лютий ворог. У якусь мить перед Богуном виріс залитий кров'ю козак у блакитних шароварах і розірваній на грудях вишиванці, відсутність обладунків на якому промовляла про його належність до нестройових частин, ймовірно, до обозної челяді.

– Пусти! Пусти, вашмость! Не дай загинути, діточок дрібних троє в мене! – кричав він до Богуна і намагався протиснутися далі, туди, де в болоті грузнули й борсались тисячі людей, ще день тому називані Запорізьким Військом.

– Куди ж ти, чоловіче? – заволав до нього Іван, намагаючись перекричати натовп. – Там смерть, не на окопі! Ніколи ще втеча не рятувала військо, лише хоробрість і стійкість!

– Хоробрість, кажеш? – обозний раптом засміявся хрипким сміхом. – А чи не уся старшина першою накивала п'ятами, залишивши нас тут воронам на поживу?! Із самим Богуном на чолі!

– З Богуном?

– З ним!

– А я тоді хто?!

– Бог тебе знає, пане, – обозний, почувши неподалік від себе вибух порохової гранати, раптом почав труситися і кинувся під живіт Івановому коневі, котрий загороджував йому дорогу до порятунку. – Пусти або зарубай, іроде! – заверещав він тремтячим голосом.

За мить переляканий обозний зник з очей Богуна. Він озирнувся навколо. Сурмач і довбиші біля литавр усе ще згідно з його наказом скликали козаків під полкові й сотенні хоругви, але їх уже ніхто не слухав. Табір під Берестечком перестав існувати, залишилося лише

стотисячне стовписько охопленого панікою люду, і саме цей люд методично винищували польські реґіменти, котрі вели наступ на фронт і обидва фланги, підтримуючи його рясним артилерійським вогнем. Настала мить, коли в Богуна були готові опуститися руки. Саме цієї миті невідомо звідки взявся Омелько.

– Тут уже нічим не зарадиш, – мовив він гаряче, вказуючи на табір, у якому починалися пожежі. – Вирушай, пане наказний, за Пляшову, спробуй виправити все, що можливо, хоча б там. Усе не так і погано – Лянцкоронський, помітивши наших наляканих хлопів, сам наклав у штани і відвів полки ближче до королівського табору, дорога вільна. Потрібно лишень виладнати їх і зупинити цей безглуздий біг. Не гайся!

Іван із вдячністю подивився на свого колишнього курінного. Як добре коли він поряд! Як добре, коли є кому підказати й підтримати у хвилину, коли сама земля, розверзаючись, тікає з-під ніг.

– Діло Омелько говорить! – підтримали полковники Джеджалій і Хмелецький. – Ми повинні рятувати те, що залишилося!

– Добре, Омельку! – Іван нагадав, що з Деривухом усе ще перебувають триста козаків Низового війська, котрі прибули під оруду свого колишнього військового судді напередодні битви. – Твої запорожці мені допоможуть! Ті люди не могли бігти подібно до інших, де

вони зараз?

Омелько, дивлячись Іванові прямо в очі, повільно похитав головою:

– Вони лишаться зі мною.

– Але ти… – все ще не розуміючи, мовив Богун. І раптом він усе зрозумів. Омелько не мав наміру допомагати йому владнати охоплене панікою військо після того, як воно відірветься від переслідування передових польських частин. Він узагалі не мав наміру покидати табір.

– Що ти надумав, Омельку? – чужим голосом запитав Іван.

– Ми затримаємо їх тут і дамо змогу оговтатися вам. Не гайся кажу тобі!

Іван рвучко вхопив Омелька за плече.

– Згадай власні слова! Адже не ми призвели до того, що маємо, чому ж платити повинен ти?

– Тому, що хтось повинен це зробити, – на обличчі Деривуха заграла посмішка. – Уперед, гетьмане, вперед! Зустрінемося ще!

Богун озирнувся. Очі полковників і генеральної старшини, котрі натовпом оточували його, запитливо поглядали на нього. Вони очікували від нього наказів, самі вже зневірившись яким-небудь чином перетворити перелякані натовпи на козаків і припинити бійню, котра розгорялася все більше й більше. Так, тепер не

місце і не час для м'якотілості й дитячих спогад.

– Зустрінемось, – коротко кинув він. – Роби свою справу, курінний!

Рвучко розвернувши коня, він кинувся геть з табору, туди, де потопали в багні сотні козаків, де потрібна була його допомога й талант полководця.

– Зустрінемось, Іванку. Та тільки, мабуть, у кращому світі, – зітхнув Омелько, дивлячись услід Богуну, а за мить уже летів, вимахуючи шаблею, у зворотному напрямку. За ним, приєднуючись по одному, по троє або й цілими десятками, вирушили виряджені у найкращі свої вбрання січові відчайдухи. Запорожці завжди ходили на смерть, як на свято…

VII

Блискуча шляхта посполитого рушення першою ступила на територію покинутого козацького табору, випередивши цього разу не лише ласих до здобичі ландскнехтів, але й коронні хоругви важкої кінноти. Утім, для такого геройства тут не потрібно було мати надто багато хоробрості або затрачувати надто багато сил – після того, як козаки незрозуміло чому піддалися паніці і в цілковитому безладі кинулися до нашвидкуруч зведених через болото переправ, у таборі ніхто не міг чинити будь-якого організованого опору,

окрім хіба що задньої його частини, де продовжувалась стрілянина і чулися навіть бадьорі запорізькі пісні. Але туди кидатися не надто поспішали, краще було воювати біля прорваних окопів та всередині табору. Серед купок поранених козаків, жінок або дітей було годі й відшукати когось, хто міг би здійняти зброю проти закутих у броню шляхтичів та їхніх численних пахолків. Хоча відсутність опору не вберегла нещасних від смерті – різня, що її вчинили поляки, знищила всіх поголовно. Не переймаючись, хто перед ними, пахолки зі злістю, тупою прискіпливістю або й без виявлення будь-яких емоцій, швидко довершили те, що не встигла зробити армата, а потім тіснява під час втечі. Кілька тисяч ополченців швидко розсипалися серед поламаних возів, котрі стояли дибки, лежали на боці або догори колесами, серед куп покинутого табірного майна, мішків з хлібом, діжок із солониною і пастремою, покинутих наметів, виставлених у піраміди списів і рушниць. Серед десятків людських і кінських трупів та розірваних пороховими бомбами волів, серед перемішаних з баговинням і кров'ю знамен, одягу та столового срібла, поламаних гарматних лафетів. І хоча в польському війську завжди підсміювались над найманцями, котрі приділяли інколи грабунку ворожих позицій більше уваги, аніж самій битві, пахолки шляхетного лицарства, а подекуди й самі шляхетні товариші з таким ен-

тузіазмом стали грабувати козацький табір, що рештки розбитих козаків змогли перейти через Пляшову і наздогнати тих, хто розпочав втечу раніше за них, хоча вже й не сподівалися вислизнути з пазурів щербатої. Ландскнехти, помітивши, що з-під самого носа в них вислизає їхній «законний» хліб, теж не занадто наполягали на переслідуванні ворога і розпочали тягнути те, до чого не встигли добратися ополченці. Битва фактично припинилася, тим більше що вся верхівка польського війська на чолі з Яном Казимиром і Ієремією Вишневецьким зібралася на якусь дивну нараду, до якої його величність наказав збити накривки з трьох напівбочок особливо коштовного старовинного вина. Незначні сутички продовжилися лише поблизу перетворених на велетенське болото Пляшової і Плісняв-ки. Там три сотні січових запорожців стали залізною стіною, і хоч вони нічого не могли вдіяти з поляками, котрі грабували їхній табір і вбивали на їх очах близьких їм людей, вони були сповнені рішучості зупинити вороже військо і не дати йому переслідувати і добити дезорганізовану козацьку армію.

У перші хвилини захоплення табору на невеличкий заслін із запорожців, котрі стояли з мушкетами напоготові за двома рядами возів, перегороджуючи шлях до переправи, майже ніхто не звернув уваги. Однак дуже скоро, коли принаймні половина польського війська

перевалила через окоп табору і наводнила укріплення й наметове містечко, а оточення Вази на радощах видудлило усі три діжечки з вином, на несподівану, хоча й сміховинну перешкоду нарешті звернули свої погляди. Коротко й азартно пролунала сурма, й на запорожців кинувся батальйон піхоти бранденбурзького електора. Проте не встигнувши добігти до лінії возів і на півсотні кроків, добра третина батальйону впала в збите ногами втікаючих козаків багно, зрізана дружним залпом з мушкетів, решта ж зупинилася і, ставши у дві лави, спробувала відповісти залпом на залп. Хвацько й злагоджено вдарили аркебузи німецьких піхотинців, але кулі лише заторохкотіли до возів обшитих міцними дубовими дошками, а другий залп козацьких мушкетів примусив їх, не захищених нічим, окрім легких кірас і мідних іспанських шоломів, відступити, втративши принаймні половину свого складу. На землі залишилися корчитися кілька десятків поранених, котрих козаки, не надто переймаючись питаннями високої моралі, швидко перестріляли, тим самим приєднуючи до тих, хто лежав непорушно.

Така нахабна витівка жалюгідної жменьки запорізького лицарства швидко зігнала ейфорію з облич керівництва польського війська, а серця жовнірів наповнила люттю. Деякі з них навіть припинили грабунок і швидко почали підтягуватись до переправи через

Пляшову.

– Що ж, панове лицарство, тепер уже недовго, – спокійно мовив Омелько Деривухо, котрий поряд з іншими стояв за возами, стискаючи у руках мушкет. – Я маю надію, тут усі розуміють, яка доля на нас чекає?

– А хіба що, варениками пригостять? – безтурботно кинув котрийсь із запорожців.

– Та ні, то навряд чи, – парував інший, – ти поглянь лишень на пику он того гладкого полковника. У такого й снігу серед зими не випросиш.

– Ну то ми їх пригостимо, – гукнув ще хтось.

Омелько, помітивши, що до них стягується не менше п'яти тисяч поляків, зрозумів, що більше одного-двох залпів зробити їм не дадуть. Потім, можливо, кількадесят хвилин буде можливість боронитися з возів холодною зброєю, а далі… Далі несуттєво – останні з тих, кому пощастило врятуватися під час переправи, вже відійшли не менше, аніж на дві версти. З ними Богун. Він дасть собі раду і врятує військо. Омелько повернувся до запорожців.

– Простіть же мене, браття, за все, як я вам прощаю, простіть і один одного. І веселіше, браття, скоро ми опинимося поряд з Господом Богом.

Козаки загомоніли. Дехто з ним чоломкався як із побратимом, хтось хрестився, а хтось шепотів молитву. Але приреченості або страху не було в поглядах за-

порожців, була там лише криця. Поляки підтягайся на відстань ста сажнів і різко засурмили до штурму.

– Готуйсь, – скомандував Омелько. Три сотні мушкетних стволів здійнялися, спрямовуючись в темні маси польських драгунів.

– Вогонь! – щосили крикнув Омелько, коли гуркіт копит загону, що кинувся на приступ, залунав зовсім поряд.

– Вогонь! – крикнув вдруге, і друга злива вогню нещадно заторохкотіла до людських і кінських тіл, вириваючи зі строю десятки жовнірів.

– На списи! – заволав Деривухо і першим скочив на воза, з ратищем напереваги…

Криваве безумство, котре шаленіло біля входу на переправу через Пляшову, вразило навіть досвідчених жовнірів, вояків, які встигли за своє життя побувати в десятках боїв. Здавалося, не люди, а залиті кров'ю демони билися з ними, стоячи на своїх возах. Вони стріляли впритул зі своїх пістолів, а коли зброю було розряджено, скидали з коней потужними й влучними ударами списів. Коли ратища, неспроможні витримати надлюдського напруження бою, ламалися, в руках запорожців з'являлися шаблі, а коли й вони випадали з долонь, козаки як несамовиті кидалися в саму гущавину бою і били кулаками, ногами, гризли зубами ненависних ворогів. Навіть проколоті десятка-

ми пік, намагалися дотягнутися до жовнірів і в останньому пориві зімкнути пальці на горлянках нападників. Вони діяли так відчайдушно, що король, котрому доповіли про шалений опір трьохсот козаків, не повірив своїм вухам:

– Але це неможливо! Там тримає оборону принаймні один полк! – вражено вигукнув він.

А запорожці продовжували боронитися. Стояли непорушно на тому місці, де їх застав перший удар бранденбуржців, і налякані таким диявольським опором польські вояки не помітили навіть, що давно вже не три сотні бійців протистоять їм. Лише половина запорожців, укритих ранами і пошматованих, відбивали удари польської зброї, стоячи серед куп польського трупу, котрі сягали вже вище возів. А коли настали най скрутніші хвилини, вони зі сміхом і жартами, не припиняючи шаленого опору, почали діставати з кишень та очкурів гроші й коштовності й жбурляти їх у болото.

– Не лише грошей не пожалкуємо, – кричали вони полякам, – самого життя! І вас, собаки, із собою візьмемо!

І страх, який наводили слова й скажений сміх запорожців на ляхів, потроював їхню кількість в очах ворогів.

– Добре, дітки мої! За славу козацьку, за Січ-матінку! За те, щоб пам'ять про нас жила на Україні! Стояти! –

весело гукав Омелько, і гуркіт битви не міг перекрити його голосу…

Не менше години витримували запорожці шалені атаки польського лицарства, але зрештою сила переламала силу. Впали один за одним останні десять сміливців, і залишився перед густою стіною ляхів сам Омелько Деривухо. Поранений багаторазово, із залитим кров'ю обличчям і порубаним панцирем, але з холодним блиском сталевих очей і з твердою рукою, котра рішуче стискала чорне від запеклої крові лезо дамаської шаблі. З боків і за спиною мав болото, з якого потворними купинами визирали трупи козаків і ляхів, котрі навіки залишилися в ньому, припинивши смертельну борню. А попереду темно було від лав польського війська. Але, не дивлячись на те, що перед багатьма стояв лише один, ляхи не поспішали кидатися на гостре лезо, котре тільки щойно на їхніх очах позбавило життя одного за одним сімох записних рубак з гусарської хоругви князя Вишневецького.

– Кидай шаблю, лотре, – сичали гусари і задкували, не в змозі відвести очей від страшного леза в руках у Омелька.

– Здавайся, тобі немає надії!

– Ти лише загнаний в кут пацюк, прийми ж смерть, якої заслуговуєш, як ця мерзенна тварина!

– Я перед вами, пани-ляхи, йдіть і візьміть мою шаб-

лю, – хрипким голосом говорив Омелько, і його очі сміялися з викликом бундючному панству.

Не витримав молодий гусарський поручник, вистрибнув наперед з криком:

– Маєш померти!

Гукнув це і сповз на землю з розтятою до хребців шиєю.

– Усі помремо, юначе, – тільки й відповів Омелько. Коло навкруг нього, котре поступово почало стискатися, знову подалося назад, немов сотні звиклих до війни бійців налякалися одного знесиленого козака.

– Це чаклун!

– Триклятий відьмак! Заколоти його піками!

– Розстріляймо з мушкетів! – почулися крики.

Здивований незрозумілим сум'яттям біля переправи, котра стала вільною від оборонців чверть години тому, до натовпу, який оточував Омелька, під'їхав оточений почтом Ян Казимир. Налякані жовніри мовчки дали дорогу королю.

– Що тут відбувається, панове? – запитав він бадьорим після легкої перемоги і кількох келихів голосом.

– Тут запорізький характерник, поганський чаклун, – видихнув, вирячивши на короля перелякані очі, німецький ландскнехт.

– У чому ж криється чаклунство цього вояка? – король здивовано оглянув завмерлого в колі доброго де-

сятка трупів Омелька. Той стояв, відкинувши геть кармазиновий жупан і видрову шапку, і довгий немов гадюка його оселедець падав аж на залізний наплічник козацького панцира. Шаблю тримав на рівні грудей, сміливо спрямувавши її прямо на короля.

– Його не бере зброя і будь-хто із сміливців, які наважувалися схрестити з ним шаблі, не встигали зробити жодного удару. Лише чаклун може зробити таке!

– Або людина, яка вміє майстерно фехтувати, – пхикнув король. – Але панове, – Ваза повернувся до князя Острозького і лівонського генерала Енгофа, які знаходилися поруч, – я бачу, цей козак заслуговує якщо й не на лаври переможця, то принаймні на збереження життя. Хоробрість завжди повинна бути оцінена справжніми лицарями, чи не так?

– Ваша величність – взірець милосердя, – улесливо погодився Острозький, – хоча й волоцюга позбавив життя стількох добрих жовнірів…

– Він достойний більшого, аніж життя! Клянуся мощами святого Бенедикта, такого вояка хотів би мати під своїми знаменами будь-який генерал! – запально мовив лівонець. – Прошу вас зберегти йому життя, і я знайду аргументи, аби він погодився служити в моєму війську!

– Пан Енгоф або надто мало знає запорожців, або надто багато має запропонувати йому за службу. За-

порожець – те саме, що ландскнехт, хіба що дуже хитрий ландскнехт.

– Але хіба його життя це не висока плата йому?

– Не думаю. Утім, ви можете самі пересвідчитися, – король зробив знак охоронцям бути напоготові й наблизився до Омелька.

– Ти добре бився, запорожцю. Ти заслуговуєш на кращу долю, аніж загинути в цьому баговинні. Я хочу запропонувати тобі угоду.

Деривухо оскалився, і його вкрите подряпинами і старими рубцями, залите кров'ю обличчя здалося Вазі й насправді якимось чаклунським.

– Угода, що її пропонує сам король! Що ж має для мене ваша величність? У скільки оцінив він моє намагання прорідити його військо, багато чи мало?

– Тобі видніше, козаче. Я пропоную залишити тобі життя, це багато чи мало?

Омелько на мить замислився.

– Добавити б щось! – мовив нарешті. Король поглянув на здивованого Енгофа, мовляв: а що я вам казав?

– Ти бажаєш торгуватися, нерозумний? – холодно кинув він запорожцю.

– Ніколи! – вигукнув Омелько, і голос його втратив жартівливі нотки, виріс і зміцнів. – Бажаю лише, пихатий королю, вмерти так, як личить справжньому воїну. Як вмирали батько і дід мої на полі бою, залишаючи

по собі світлу пам'ять і науку кохати свою Батьківщину. І не турбує мене життя, що його ти великодушно пропонуєш мені повернути, позаяк воно тобі не належить. Лише Богу і Батьківщині.

Ян Казимир, відчуваючи, як у грудях у нього росте роздратування, повернув коня і поїхав геть.

– Він не чаклун, він звичайний дурень, – кинув він злим голосом, – убийте його!

І одразу ж постав перед Омельком цілий ліс жовнірських пік. Зібравши останні сили, кинувся він на них і раптом застиг, відчувши під самим серцем холодну крицю. Здійняв погляд до блакитного неба Омелько і прошепотів:

– Прощавайте, браття мої любі, прощавай, Україно мила! Прощавай і ти, Богуне, зроби, що я не зміг і не встиг!

І погляд старого вояки згас, а душа його полетіла у блакитну височінь.

Частина третя

В Путивлі-граді вранці-рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
«Полечу, – каже, – зигзицею,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі. І на тілі
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани…»

Тарас ШЕВЧЕНКО. Плач Ярославны

Розділ I

I

Хрустка крига під копитами коней кришилася, наповнюючи околиці тріском на багато сотень сажнів. Шлях, котрий напередодні розмерзся під променями незвично яскравого для Різдвяних свят сонця, за ніч знову закам'янів, і шматки криги, що її вчора перетво-

рили на калюжі копита коней і полоззя саней, тепер зрадливо повідомляли околицям про пересування величенького загону верхівців. Проте на подорожніх це не справляло жодної дії – вони спокійно їхали, вишикувавшись у колону по чотири, не виставивши навіть передових дозорів. Так, як їде господар своєю землею. З кінських ніздрів вихоплювалися хмаринки пару, мляво перекидалися словами козаки, кожен з яких мав у руках ратище списа з червоно-чорним значком на вершечку, розмірено порипували двійко саней на чолі колони.

Засніжені пагорби навкруги шляху мимоволі приковували до себе погляди подорожніх, милували їх довершеністю білої пустелі, в чисті кольори якої, після кількаденного снігопаду, не домішувалися будь-які сторонні тони. Навіть віти ялин, що величними обелісками застигли обабіч шляху, біліли паморозззю, яка вкрила їх настільки густо, що годі було й повірити у справжній, темно-зелений колір кошлатих ялинкових лап. Єдиною річчю, яка не гармонувала з картинами білої пустелі під сивою димкою низького неба, був, власне, сам шлях з козацьким загоном на ньому, а тріск криги у німоті снігового безгоміння здавався потужнішим, аніж гуркіт весняного кригоплаву.

– Добряче приморозило. Так, що й рота зайвий раз не відкриєш – страшно, аби язик не відмерз, – казав

один з козаків, які їхали на чолі валки. Під вовчого хутра киреєю він мав шитий золотою ниткою кармазиновий жупан, на голові високу, увінчану павичевим пером шапку, а на ногах, просунутих у срібні стремена, підбиті козячим хутром жовті сап'янці.

– Ну, цим ти, я бачу, не надто переймаєшся, – насмішкувато позирнув на нього інший старшина, одяг котрого відрізнявся хіба що бобровим хутром, з якого було зроблено шапку, а також червоним оксамитовим плащем, що його мав замість хутряної киреї.

– Я, пане Михаиле, взагалі багатьма речами не надто переймаюся, – відповів перший, – хіба що думками про гарну вечерю, що її будемо мати на Святвечір із благословення пані полковникової, та, може, ще барильцем меду доброго, та цебра оковитої з полковницьких погребів.

– Та, може ласкавих дівочих посмішок, що їх у почті пані полковникової завжди вистачало.

– Чи мені їх у Вінниці бракувало? – пхикнув козак, дещо знітившись.

– То тобі дівчата з мого хутора в зуби колють? – з жартівливою суворістю запитав ставний старшина, котрий їхав до цього на кілька кроків попереду, придержуючи правицею вкритого паморозззю полковницького пернача. Тепер він притримав свого чорного, немов ніч, коня, у вигляді якого читалась належність до най-

шляхетнішої арабської породи, хоча й похилий, як для тварини, вік дещо псував від неї враження. Порівнявшись з рештою старшин, він запитливо поглянув на того, який був у вовчій киреї:

– Ганна пише мені, що Ярина все про тебе, шибеника, запитує, зітхає довгими вечорами, шибку до дір прогледіла. А ти у Вінниці з дівками фіглі-міглі крутиш!

– Як можна, пане полковнику?! – звився Микола (а це був саме він). – Тільки про неї й думки! – і він хитрувато підсміхнувся.

– Знаю я ваші думки, – без злості пробуркотів полковник. – А тільки Ярина – донька Пилипенка нашого, котрий заради справи спільної життя не пошкодував, під Збаражем голову зложив. Її руку, Миколо, заслужити потрібно. А ти ось ще до весілля її ображати надумав.

Микола одразу став поважним.

– Ти ж знаєш, вашмость, кохаю її… Як би смів образити? Та й Пилипенка пам'ятаю, земля пером йому…

– Отож, – зсунув брови полковник.

– То наша умова в силі? – запобігливо поглянув у очі полковнику Микола.

– Час покаже, – ухилився від відповіді той.

Миколі залишилося лише стримати зітхання. Нечипоренко, котрий їхав поруч, зі сміхом вдарив його по плечу:

– Краще б дійсно язик за зубами тримав, Миколо. Якщо й не відмерзне, то життя тобі вже точно не полегшить! Він, Богуне, так лише базікає, а сам Яриною кожної ночі снить. Он дивись, геть схуд, бідака!

– І нічого я, пане осавуле, й не схуд, – набундючився Микола. – Жупан ось новий пошив, ловкий. Сидить на мені, немов улитий.

– Та на тобі все сидить, – змахнув рукою осавул Нечипоренко, – а таки схуд!

Тим часом валка, проминувши замерзле плесо крихітного озерця проміж двома пагорбами, повільно тяглася шляхом на пагорб. Сани, де мав їхати полковник Богун, збочили зі шляху і стишили хід – коні, чиї ковані копита ковзали крижаним схилом, безсило захропли, і кучер був змушений спрямувати їх на узбіччя, де вони одразу ж застрягли в глибоких снігових заметах. Богун лише поглянув на сани і покрутив головою:

– Таки верхи краще, – мовив він і зітхнув. Погляд його впав на другі сани, котрі, на відміну від перших, розфарбованих у веселі кольори і застелених червоним сукном, були поверх соломи вкриті простою чорною тканиною. Там стояла важка домовина з гладко обтесаних дубових дощок, а поряд з кучером сидів закутаний в овечий кожух панотець.

– Молодці, сани не впустіть! – гукнув Іван козакам,

котрі їхали позаду саней.

Без зайвих розмов четверо козаків першої шеренги спішились і підставили плечі під люшні саней. Кучер легенько цвьохнув батогом, і коні, котрі готові уже були піти слідом за першими санями у замети, налягли і навіть випередили верхівців, котрі їхали на чолі загону. Богун теж зіскочив з коня, кинувши повід джурі, і приєднався до козаків, які штовхали сани. Козаки знітилися – сам полковник сани підтримує, тож налягли ще міцніше. Сані настільки пришвидшились, що коні, з боків яких вітер здмухував хмаринки пари, почали задніми ногами зачіпляти передок саней.

– Не швидіть, пане полковнику, – благаючим поглядом глянув на Богуна кучер.

Іван не відповів. Зрозумівши в чому річ, козаки стишили натиск, і сани пішли рівніше. За хвилину виповзли на вершечок пагорба, звідки відкривалася живописна панорама застиглої в зимовій урочистості стрічки Південного Бугу, старих тополь вздовж його низького берега, засніжених нив і садів. А далі, там, де низьке небо уже майже зливалося з білосніжною рівниною, курилися кілька десятків димів над досить великим селом. Богун, який не був тут ще від часів вінницької оборони, зміг лише здогадатися, а не упізнати старий батьківський хутір.

– От ми й дома, Омельку, – вимовив він, і разом зі

словами мимоволі вирвалось довге зітхання. – От ми з тобою знову вдома…

Хутір дійсно не можна було впізнати. Там, де колись стояла маленька, оточена міцним дубовим частоколом купка будівель, тепер височіла справжня фортеця. Кілька критих червоною черепицею дахів визирали з-за двосаженного кам'яного муру, могутні муровані вежі, немов уважні вартові, поглядали вічками численних бійниць на шлях, по котрому наближалася валка. Навкруги фортеці розкинулося досить велике селище – не менше сотні дворів. Чисті, немов умиті, хатинки позирали на подорожніх зацікавленими блюдцями зеленкуватих вікон з-під щедро посиланих снігом солом'яних стріх. Тини й перелази, що ними оперезалися оселі козаків, утворювали цілі вулиці, кожна з яких, збігаючись, немов промені, в центрі утвореного хатами кола, вела навпростець до високої, кованої почорнілим залізом брами проміж двома найбільшими вежами фортеці. Окремо, підставляючи вкриті памороззю бані похмурому небу, на пагорбі, де колись починався яблуневий садок, стояла невеличка церква, мурована з каменю і дбайливо вибілена крейдою.

Ще здалеку подорожні помітили пожвавлення, котре царювало на подвір'ях хатин під стінами фортеці. Там, поспішаючи в напрямку шляху, по якому наближалася валка, метушилися люди, шляхом їхали кілька

верхівців, неквапно розчинялася брама фортеці. Скоро з церковної дзвіниці вдарили веселими переливами великі й малі дзвони. Помилитися було неможливо – село зустрічало своїх вояків, котрі поверталися з походу.

– Нумо порівнятися! – гукнув козакам Нечипоренко, помітивши таке заворушення. – Музики, ладнай бандури, бубни та сопілки. Щоб мені так до села увійшли, як личить бравим воякам!

За хвилину музики, вишикувавшись попереду колони, не змовляючись, заграли таку бойову та веселу мелодію, що усі до останнього козаки хвацько побралися в боки, підбили шапки на потилицю і стишили темп, приділяючи незрівнянно більше уваги рівнянню й своєму бадьорому вигляду, аніж робили це протягом усього шляху.

Богун, який їхав на чолі загону, порівнявся лишень з крайніми хатками селища, коли строкатий натовп зустрічаючих перетнув шлях і зупинився урочистою лавою, вітаючи козаків за православним звичаєм.

– Хлібом і сіллю, – густим голосом промовив один із сивочубих козаків, котрі поважно йшли попереду інших, а тепер зупинилися і зняли свої смушкові шапки. – Хлібом-сіллю вітаємо тебе, пане полковнику і вас, славне товариство! Хлібом-сіллю та щирим серцем!

Іван, зійшовши з коня, вклонився козакам і підійшов до Яринки, дочки загиблого Пилипенка, котру, погодившись з проханнями Ганни, забрав до себе одразу після закінчення вінницької облоги, і на котру вже довгий час заглядався молодий Охріменко. Дівчина стояла попереду інших зустрічаючих, одягнута в розшитий барвистим шиттям кунтушик і вінок з різнобарвних стрічок. До грудей притискала дошку, на якій лежав свіжий рум'яний коровай. Підморгнувши дівчині, Богун відщипнув від хлібини невеличкий шматочок, стромив його до сільниці, котра стояла поверх короваю, і поклав до рота.

– Дякую, люди добрі, за теплу зустріч, – мовив він, підвищивши голос так, щоб його могли почути навіть у задніх рядах. – Вітайте ж своїх рідних та близьких, привів усіх… кого лише зміг, – останні три слова Іван вимовив тихим і сумним голосом. Багатьох, ох, багатьох не дорахуються рідні після останнього року боїв, що його провів вінницький полк як у складі армії гетьмана, так і діючи окремим підрозділом або з кількома іншими полками, котрі усе частіше доручалися під командування Богуна. Та не час для журби, коли всі, кому Господь дарував можливість повернутися з тієї війни, повернулися до рідних домівок. – Вітайте козаків, люди!

Що тут почалося! Стрій миттєво зламався, а проміж

коней, що на них сиділи козаки, кинулися десятки жінок. Матері вітали своїх синів, обливаючи їх слізьми радості, жінки падали в обійми чоловіків, сором'язливі дівчата несміливо брали за руки парубків. Крик, радісний сміх та гіркі ридання перемішалися поміж собою. Іван відшукав очима Ганну і рушив до неї, пробиваючись крізь натовп. Ось нарешті й вона. Міцно стиснув в обіймах, притискаючись неголеною щокою до шовковистої шкіри її обличчя.

– Нарешті мій любий, – почув, як видихнула дружина і ще міцніше притислася до нього, немов боялася випустити після довгої розлуки.

Іван нарешті обережно відсторонив дружину і кинув погляд на сина, котрий стояв поряд з Ганною, стискаючи в руці свою дерев'яну шабельку.

– Здоров будь і ти, Тарасе! Як ти тут без мене, приглядав за порядком? – урочисто мовив Іван і простягнув малому звільнену від рукавиці руку. Той поважно потиснув її і відповів:

– Плиглядав. Та тільки цого його плиглядати, вони усі красце за мене то вміють?

Іван, заглушивши лемент натовпу зустрічаючих розкотистим сміхом, взяв малого на руки і високо підкинув його, діставши мало не до неба.

– Козачок ти мій любий, – мовив він і притис малого до серця.

За мить вже чоломкався з Настею і потискав руку Степану. Сестра тримала на руках сповите в ковдри немовля і посміхалась щиро й радісно. Степан, який з часу їхньої останньої зустрічі став ще круглішим з виду, відповів міцним потиском руки.

– Здоров будь, пане полковнику! – весело мовив він. – Поглянь лишень, як ми твій хутір відбудували! Кращий, аніж був?

– Кращий, Степане, дякую тобі.

– Та що ти, – несподівано знітився Степан, – це ми тобі маємо низько вклонитися за те, що відстояв ти наш край від ляха, дав можливість жити і працювати. А руки ще побудують! І харчів до війська стільки відрядимо, скільки потрібно буде, аби козак ситим та доглянутим у бій пішов!

– Досить боїв! – посміхнувся Богун якоюсь сумною посмішкою. – Досить! Доброго бенкету хочу!

– Авжеж! – вдарив руками об поли Степан і кивнув кільком хлопцям, котрі стояли у нього за спиною: – Біжіть до полковникового двору, попередьте, що ми уже йдемо.

– Усе готово, усе для дорогого гостя, – заторохкотів Степан, але швидко взяв себе до рук і гукнув поважним, як і належало людині, котра виконувала обов'язки сільського голови, голосом: – Пан полковник вінницький Іван Федорович Богун запрошує всіх при-

сутніх до свого дому на бенкет! Не баріться, люди добрі, козаки наші з дороги!

II

Два роки минуло від трагічних подій під Берестечком, коли велике і добре озброєне козацьке військо, завдячуючи зраді хана і відсутності власного гетьмана, котрого Іслам-Ґерай утримував у своєму коші протягом тижня, зазнало разючої поразки від поляків. І хоча наслідки стихійної втечі козаків з Берестечка могли бути значно гіршими, чого й очікували поляки, цілковитого знищення козацької армії не відбулося. Можливо, саме завдяки купці сміливців, котра, жертвуючи собою, залишилась прикривати втечу дезорганізованих полків. А ще надлюдським зусиллям Богуна, призначеного радою козацької черні командувати військом у найскрутнішу для нього хвилину. І хоч Іван навіть у думках нізащо не погодився б із тим, що він отримав під Берестечком власну перемогу, вона була надто явною, аби не кинутися в очі гетьману, генеральній старшині козацького війська, а також багатьом у верхівці командування польського війська. Плани по цілковитому знищенню козацтва й оволодінню Україною, звільненою від самого духу бунтівників, що їх виношували ясновельможні, зазнали поразки. Битва, ко-

тра підвела поляків так близько до бажаної ними розправи над козацтвом, лише деякою мірою підточила сили Хмельницького, а після звільнення з татарського полону гетьман, не втрачаючи часу, кинувся скликати нову армію. Можливо, завдяки саме йому, Івану. І хоч ім'я Богуна, як ми бачили, й раніше доходило до вух самого короля, тепер про вінницького полковника заговорили в повний голос, порівнюючи з покійним Кривоносом і, навіть, самим Хмельницьким.

Відгомоніли пристрасті у ставці гетьмана й командуванні коронного війська. Кампанія 1651 року, котра обіцяла полякам повну перемогу над ворогом, закінчилася у вересні підписанням Білоцерківського мирного договору. Згідно з ним козацтво, хоча й значно втрачало позиції, надбані за минулі роки, все ж змогло зберегти не лише власний статус, а й деякий суверенітет. Реєстр, зазначений Зборівською угодою в сорок тисяч козаків, було зменшено до двадцяти тисяч, вільні помешкання козаків обмежувались кордонами Київського воєводства, а польському панству в черговий раз поверталися всі його маєтки, втрачені під час війни з початку її в 1648 році. Зрозуміло, що Хмельницького, а також і його старшин, одним із найближчих серед котрих став Богун, не міг влаштувати Білоцерківський мир, тож поновлення війни тепер було лише питанням часу. Не влаштовував цей мир і корону,

проте, не дивлячись на видиму позицію сили під час його підписання, не все було добре всередині польсько-шляхетського табору. Ще одразу після закінчення берестецького розгрому посполите рушення, набране Яном Казимиром з такими потугами, відкрито відмовилося переслідувати розбитого і деморалізованого ворога й розсіялося, поспішаючи придушувати у власних маєтках численні селянські повстання, котрими Великопольша озвалася після того, як усі сили магнатства було спрямовано супроти України. Слідом за посполитим рушенням почало бродити у кварцяному війську – ненаситні найманці, у кишені яких перекочувала під час грабунку козацького табору під Берестечком казна Хмельницького розміром у тридцять тисяч талерів, а також чималенькі військові трофеї, за звичаєм, почали вимагати збільшення утримання, погрожуючи полишити королівське військо в разі невиконання вимог і оголосити конфедерацію. Багато втрат спіткали й табір найближчих помічників короля, найвагомішою з яких, безумовно, можна вважати смерть у таборі під Паволоччю князя Ієремії Корибута-Вишневецького, котра викликала такий разючий резонанс серед рейментарів польського війська і навіть рядового жовнірства, що кілька днів по смерті князя військо бродило значно сильніше, аніж після заяв найманців про конфедерацію. Дивною була та смерть: повний

життєвих сил тридцятидев'ятирічний князь протягом кількох днів перетворився на розбитого хворобою старезного діда і помер у страшних муках. Тож не дивно, що табором поповзли чутки про отруєння Вишневецького. Жовніри, котрі щиро любили свого полководця, ледве стримувалися, щоб не кинутись зі зброєю в руках на найближче оточення князя, що його, за звичаєм, звинуватили в отруєнні Вишневецького. Зупинити вояків зміг лише привселюдний розтин тіла померлого, котрий не підтвердив факту отруєння, і офіційною причиною смерті було визнано кишкову хворобу, котра розпочалася після вживання Вишневецьким свіжих огірків та медового вина. Наскільки правдивою була версія лікарів князя, не судилося взнати нікому навіть у наш час. Тіло Вишневецького, набальзамоване і поховане в склепі бенедиктинського абатства Святого Хреста у Польщі, загинуло вдруге під час пожежі абатства у 1777 році. І лише у двадцятому сторіччі стало відомо, що виставлені на оглядини паломникам останки князя йому не належали – у труні зі скляним верхом покоїться тіло шестидесятирічного чоловіка, котрого ніколи не торкався ніж анатома під час розтину.

Але втрати Польщі не зупинилися лише на особі славетного князя, котрого сучасники пихато прозивали cosacoram terror.[64] Незадовго після підписання Бі-

---

[64] *Cosacorum terror (лат.)* – жах козацький.

лоцерківського миру від несподіваного апоплексичного удару помер коронний гетьман Речі Посполитої Миколай Потоцький, котрий так і не зміг оговтатись після корсунської поразки й бусурманського полону, а ще через рік не стало і Калиновського – шляхтич, непримиренний до козаків та ідеї української незалежності, склав голову під час битви під Батогом у 1652 році. Рокованою для пана Мартина стала друга зустріч з козаками Богуна. І хоч давно загинув велетень Пилипенко, котрий так безцеремонно захопив гетьмана в полон ще під Корсунем, знайшлися в полку Івана інші буйні голови, котрі спромоглися зробити могилою магната схили гори Батіг над Південним Бугом на Вінниччині. Разом з гетьманом були вбиті і брат майбутнього польського монарха Марек Собеський, командир німецьких ландскнехтів Пшиємський, а також вісім тисяч вояків. А ще через рік Стефан Чарнецький, зустрівши в полі під Монастирищем козацькі полки під орудою Богуна, надовго втратив інтерес до подальшого перебігу війни, отримавши в горлянку стрілу з козацького лука.

А Іван, котрому Хмельницький, приховавши до пори особисту неприязнь, доручав усе більш важливі завдання по обороні кордонів козацької держави і з кожним разом все більші реґіменти козацького війська, стояв на охороні Брацлавщини, немов цербер. Сот-

ні польських атак були приреченими на поразку одразу ж після того, як про них дізнавався Богун. А коли, в черговий раз зрадивши козацького гетьмана під Жванцем, хан з розбитою на численні чамбули ордою йшов на Поділля і Вінниччину з метою дозволеного Яном Казимиром збору ясиру серед українського населення, на заваді ворожим планам став саме Богун. Смертельним вітром повіяло в обличчя хижих до грабунку кочовиків, коли вивів полковник вінницький вісім тисяч гетьманського війська їм на згубу. З якою пекельною люттю спрямовував він швидкі комонні сотні й кидався сам зі списом напереваги і шаблею наголо, воліючи вилити на татар все те, що накопичилося в душі колишнього запорожця ще від часів Зборова! І страшною для татар була зустріч з Богуном – подекуди з чотиритисячних загонів залишалися рештки по чотири-п'ять сотень аскерів, котрі, побиті й налякані до смерті, прибували до ханського коша, ладні цілувати своїх коней, котрі винесли їх живими із зубів самого шайтана.

Покінчивши з татарами й дізнавшись, що гетьман надає йому невелику відпустку для відпочинку від ратних справ, Іван кинувся на Волинь і після двох тижнів, проведених серед замерзлих боліт колишнього табору під Берестечком, відшукав-таки на невеличкому цвинтарі поблизу сільської церкви невідомо-

го села напівзасипаний снігом горбик землі під простим дерев'яним хрестом. Людина, похована тут, була знайдена місцевими жителями в болоті неподалік від козацького табору й перенесена сюди завдяки великій повазі, що виявили селяни, спостерігаючи з лісу, у якому ховалися від жовнірів, за битвою одного проти багатьох.

– Великий то воїн був, – сказав Івану панотець, настоятель церкви, біля якої було влаштовано поховання. – Один супроти сотні став. І не відступив.

І Богун зрозумів: тут лежить Омелько.

– Я хочу забрати його, отче. Хочу, щоб лежав він у рідній землі, поряд з тими, хто дорогим йому був за життя і кому дорогим був він.

– На все Божа воля, сину мій, – лише хитнув головою пристаркуватий священик. – Якщо він привів тебе сюди, так тому і бути.

І ось під відбудованим хутором Богуна, на кладовищі, котре розрослося за останні буремні роки, поряд з могилами Федора Богуна і Мирона Охріменка з'явилася ще одна могила. Омелько Деривухо знайшов нарешті свій вічний дім. А Богун, той, кого все своє життя Омелько намагався підтримати, вберегти від небезпеки і ненастирливо підставити плече, коли потрібно було зробити нелегкий вибір, кинувся назустріч новим боям.

III

Гість прибув несподівано, без попередження, проте Іван зрадів його приїзду так, як зрадів би найкращому товаришу. Навіть попри те, що до сьогодні бачився зі своїм теперішнім гостем лише двічі. Вперше ще під час битви під Жовтими Водами, вдруге зовсім недавно, на нараді в гетьмана, перед Жванецькою битвою, де й мав сміливість сперечатися зі Хмельницьким у присутності решти старшини про розташування полків на майбутньому полі бою. Тоді, вийшовши з гетьманського шатра і усе ще палаючи гнівом від наказу Хмельницького вести себе поштиво, Богун несподівано для себе побачив поряд із собою значного запорожця, котрого в колі генеральної старшини добре знали й поважали як хороброго вояка і талановитого полководця.

– Батько Хмель не любить, коли йому суперечать, це я знав завжди. І про полковника вінницького мені відомо, того, котрий неодноразово викликав гнів гетьмана. Тепер я сам став свідком такої суперечки і мушу визнати: у твоїх словах було зерно істини, а гнів Хмельницького безпідставний, – просто сказав запорожець і посміхаючись простягнув руку. – Дозволь познайомитися з тобою, полковнику. Мене звуть Іваном

Сірком.

Іван не вагаючись простягнув руку назустріч і відповів міцним й щирим потиском.

– Богун, – відповів він, – радий знайомству.

– Здається мені, Богуне, доля ще неодноразово зведе нас із тобою, – мовив Сірко багатозначно, й Іван не зрозумів тоді, що той має на увазі.

Тепер, почувши, який гість наближається до його резиденції, Іван, у супроводі полкової старшини, поспішив виїхати назустріч запорожцям далеко в поле. Так і зустрілися вони втретє, сидячи в сідлах один навпроти одного, на вершині пагорба над Південним Бугом.

– Здрастуй, товаришу мій дорогий, – мовив Сірко і простягнув руку для привітання, вивільнивши її перед цим з металевої рукавиці, ювелірно виготовленої з вузьких, укритих золотою насічкою, пластин.

– Доброго дня, пане Іване, – простяг руку й Богун. – Радий бачити тебе.

– Вибачай, що без запрошення, – розвів руками запорожець. – Мовлять у нас на Низу: незваний гість гірший татарина.

– Козак козаку не буває незваним гостем, а запорожці завжди бажані візитери в моєму домі. Тож ласкаво просимо тебе, Іване Дмитровичу, і вас, – Іван підвищив голос так, щоб його міг почути кожен з трьох

сотень супроводжуючих Сірка козаків, – лицарство запорізьке! Будьте моїми гостями стільки, скільки на те ваша ласка.

Після таких привітань Іван, а за ним і решта старшини, повернули коней і поїхали до хутора, здіймаючи хмарки білої снігової куряви обабіч неширокого шляху.

Не наважуючись першим запитати про причину візиту, Богун мовчав. Незручну мовчанку перервав сам Сірко.

– Чув я, ти відшукав тіло Омелька і попрямував з ним до дідизни своєї. Поспішав і я віддати шану останню покійному пану судді, та бачу – спізнився. Ти поховав його?

– Так, – кивнув головою Богун. На якусь мить знову запанувала мовчанка.

– Мертвим Царство Небесне, а нам, живим, доробляти те, що вони не встигли. Віддамо шану Омельку мушкетним салютом. Хоч і запізно, але віддамо. А ось є ще справи, котрі зробити нині не пізно. Вони є другою причиною того, чому здолав я з лицарством шлях від Чортомлика до твого хутора, Богуне. Вислухаєш мене, полковнику?

– Лише після доброго бенкету, коли запорожці підкріплять втрачені під час подорожі сили.

– Не варто, – пригладив Сірко довгі гадюки вусів, – лицарство моє хоч бенкет і полюбляє, але не час те-

пер для нього. Що ж до мене, вважаю кружляння горілки та інші надмірності під час посту ділом гріховним, тож з радістю поміняю їх на молитву. Якщо, звичайно, не ображу цим господаря.

Богун, котрий немало чув про аскетизм і глибоку релігійність Сірка, не став противитись.

– Воля гостя свята для мене, а образа ніколи не западе в козацьку душу за молитву, вознесену Господу побратимом його, – мовив він.

– Дякую, – схилив голову Сірко. Він деякий час їхав мовчки, після чого повернув голову до Богуна:

– їдьмо спочатку на цвинтар, – мовив напівзапитливо, напівствердно.

Цвинтар, на якому раптом стало тісно від такої великої кількості козаків, озвався розкотистим карканням крука з вкритих паморозззю віт старезної осики й подувом крижаного вітру, який саме набирав розгону на пагорбі, де було влаштовано кладовище. Сірко мовчки зняв шапку, пригладив свого довгого оселедця і підійшов до розлогого кам'яного хреста, що його тільки напередодні встановили за наказом Івана. Погладив долонею шорсткий і холодний камінь.

– Ось і зустрілися, товаришу мій любий, – задумливо мовив він, поглядаючи на вкриту імлою стрічку Південного Бугу вдалечині.

Більше не вимовив жодного слова. Постоявши кіль-

ка хвилин, повернувся до козаків, котрі встигли за спиною в Богуна вишикуватись у три шеренги і приготувати для салютування мушкети.

– Давай, – махнув рукою Сірко до когось із старшин, котрі стояли виструнчившись.

Небо, озиваючись урочистим громом до засніженого гаю на обрії, тричі розкололося від злагоджених мушкетних залпів. Цілі хмари гайвороння, наляканого пострілами, злетіли у височінь. Кілька хвилин птахи метушливо літали, сповнюючи повітря різноголосим криком, після чого почали вгамовуватись. Сірко рішуче натягнув на голову шапку і покрокував геть.

– Мертвим Царство Небесне, а нам час іти і дбати про живих, полковнику, – кинув він на ходу до Богуна.

У великій залі нового Іванового будинку, котрий був побудований на зразок тих європейських шляхетних помешкань, що їх так полюбляли поляки, палахкотів камін, кидаючи метушливі відблиски на протилежну від нього, задраповану кремового відтінку тканиною, стіну. Тьмяно виблискували клинки старовинної зброї, що ними було щільно увішано іншу стіну. На столику, під високим вікном з олив'яною рамою, палали в золоченому шандалі дванадцять свічок, а на гостей чекали два м'яких крісла, поставлених упівоберта одне до одного так, щоб тих, хто сидів у них, м'яко обігрівало тепло багаття в каміні.

– Прошу, – вказав Богун на одне з крісел, коли вони з гостем залишилися нарешті наодинці (на чому наполягав Сірко). Лише тепер Іван зміг добре роздивитися його і з подивом визначив, що раніше зовсім не звертав уваги на особливості зовнішності запорожця.

Зростом Іванів гість був трохи меншим за шість футів, хоча й здавався дещо вищим за свій зріст за рахунок прямої постави, широко розправлених плечей і гордовито піднятого підборіддя. На голові мав, за запорозьким звичаєм, оселедець, довгі вуса, що як уже говорилося раніше, скидалися на двох звивистих гадюк. Міцна постать Сірка була немов збита і взагалі увесь його вигляд свідчив про велику фізичну силу, котрою було наділено цього чоловіка, а високе чоло і проникливі карі очі повідомляли про його неординарні розумові здібності. Прямий ніс і міцне вольове підборіддя свідчили про твердий, немов камінь, характер. Була на обличчі майбутнього легендарного кошового отамана низових запорожців ще одна цікава риса – велика червоняста пляма на підборідді, дещо нижче правого куточка губ. Пляма, котру сучасники Сірка вважали «печаттю Божою», що нею Творець відмітив особливий статус цього визначного чоловіка. І тепер Богун упіймав себе на тому, що його погляд завжди затримується саме на цій рисі обличчя співрозмовника. Не заховалося це й від Сірка.

– З розжареним гарматним ядром цілувався, – іронічно пояснив він і сів у крісло.

Богун ніяково відвів погляд. Щоб загладити незручність, запропонував:

– Вина або меду?

– Дякую, – заперечливо похитав головою. – Вистачить склянки джерельної води. Приятелева вода краща ворогового меду, адже так мовлять у народі.

Богун особисто наповнив водою з порцелянового глечика кришталеву чарку і подав запорожцю. Сам взяв до рук кубок з вином.

– Що ж, давай вип'ємо за дружбу, і я вислухаю те, заради чого ти здолав шлях від Запоріжжя до нашої спільної з тобою батьківщини. Я маю на увазі Поділля.

Сірко задумливо подивився на вогонь, потім одним духом випив зі склянки воду і поставив її на срібну тацю, котра стояла поряд.

– Як живеться вам тут, на прикордонні? Чи не турбують ляхи?

– Чому не турбують? – знизав у відповідь плечима Богун. – Не забувають про нас ясновельможні. Але ж і у нас голова не на те, аби шапку носити. Зустрічаємо.

– Часто?

– Часто.

– Не стомлює?

Іван, перед тим як відповісти, помовчав, після чого

пригубив вино і подивився в очі співрозмовнику:

– Чи не стомлює, пане Іване? Але ти не менше мого знаєш, що не до втоми нам тут. Не можемо дозволити собі втомлюватися. П'ять років війни минуло. Десятки, а то й сотні побратимів пішли у вічність, забрала їх ця боротьба. А ми досі живі, тож мусимо її продовжувати, не маємо тепер права опускати рук, хоч як би непереливки було. Та треба сказати, що й ляхи не такі сильні тепер, як колись. І вони втратили в цій війні багато людей, багато сил, а що найголовніше – коштів. Ті загони, що з ними зустрічаємося тут на ратному полі, лише жалюгідні примари минулих шляхетних військ.

– Так, то правда, – погодився Сірко. – Сили в Польщі значно поменшало. Але вважати, що вони закінчаться в ляхів раніше, аніж у нас, було б виявом недалекоглядності з нашого боку. Справа скоріше йде до взаємного знекровлення, котрим, я думаю, рано чи пізно скористаються ті, хто тепер зайняв очікувальну позицію.

– Хан? – підвів очі на Сірка Іван.

– І хан, звичайно. Принаймні точно знаю, що наслідків переходу у Крим після битви під Жванцем він нам з тобою не подарує. Є й інші.

– Є вони й у Яна Казимира.

– Так, безперечно.

Богун вирішив очікувати наступного запитання

мовчки, тож ніяк не прокоментував сказаного.

– Ти вже отримав наказ прибути на Різдво до Переяслава? – подивився Сірко на Богуна після досить довгої паузи.

– Так.

– І які думки маєш із цього приводу?

Якщо Іван і мав досі якісь сумніви з приводу мети Сіркових відвідин, вони миттєво розвіялись. Так, запорізький отаман, котрий останнім часом командував січовиками, тими, що виявили охоту брати участь у битвах Богдана Хмельницького, відчув у ньому однодумця і вирішив викликати його на пряму розмову з приводу думки щодо до майбутньої Переяславської Ради і корінної зміни у відносинах козацького гетьмана і Москви, що про неї ось уже довгий час гуло як серед козацької старшини, так і в полках та сотнях, серед черні.

– Думок багато, – розвів руками Богун, – але напрямок їхній один. Невеселі ті думки, Іване Дмитровичу.

– Невеселі, кажеш? Чому ж? Мали б бути навпаки… повними ентузіазму, чи що? Хмельницький знайшов союзника. До того ж такого союзника, котрий має сили більше за кримського хана. Православного союзника, що для нас, козаків, надзвичайно важливо. На цьому напрямку зроблено надзвичайно багато роботи. Невже ти проти союзу з Москвою? – Сірко подиви-

вся на Богуна здивовано, навіть підозріло. Той спокійно витримав погляд. «Отже, він не однодумець. Тоді хто? Для чого приїхав? Можливо, хоче посперечатися з приводу укладання чи не укладання союзу з Москвою? Хоча навряд. Можливо, хоче подивитися на реакцію Богуна після таких тверджень? Так, це цілком ймовірно. Що ж, не у звичках Богуна приховувати те, про що думає».

– Невеселі думки, – повторив він, – а для ентузіазму не бачу жодних мотивів. Я вважаю, що Хмельницький робить страшну помилку, погоджуючись присягти московському царю.

– Чому?

– Тому, що тим самим він веде Україну і все Військо Запорізьке до такої кормиги, котра перевищить за важкістю лядське панування! – Богун підхопився з крісла і закрокував по кімнаті, супроводжуваний поглядом Сірка, котрий слідкував за ним уважним поглядом з-під напівзаплющених повік. – Страшна та країна у своєму дикому деспотизмі, сліпій покорі своєму царю, що з нього роблять особу, наближену до Бога. Страшна до своїх власних людей, котрих ніколи не рахувала під час малих та великих війн, а для нас утричі страшніша, позаяк чужі ми для них, чужими й залишимося! І не важливо, що віри вони однієї з нами, бо віра їхня хоч православною зветься, такою не є! Цар їхній

визначає її постулати. Цар і лише цар є володарем, решту люду ніби народжено на світ Божий, аби нічого не мати і бути рабами. Навіть вищий державний люд і бояри інакше, аніж раби цареві, не іменуються. Як можемо віддати Україну такому відвертому деспотизму?

Сірко не відповідав, лише ледь-ледь похитував головою, і неможливо було сказати, чи тим похитуванням погоджується з вінницьким полковником, чи висловлює свою з ним незгоду. Іван продовжив:

– Де ж були цар московський і цей його посіпака Бутурлін, коли ми Жовту Воду почервонили? Коли Корсунь брали, Поділля, стопа за стопою, звільняли? Чому не прийшли надати руку допомоги своїм одновірцям? Я скажу чому: тому що тоді ладні були скоріше руку лядських католиків тримати, аніж нас, православних! А Хмельницький для них був «вором і бунтарьом», котрий постав супроти закону і порядку в Речі Посполитій, проти короля, чия влада, як відомо, від Бога. Чи не так? Що ж перемінилося за ці роки, може, одумалась Москва? Може, засоромилась сидіти в бездіяльності, доки ми тут кров проливаємо? Ні! Не вірю! Ласий шматок землі хочуть відхопити в знекровленої нами Речі Посполитої, тому й згадали про наші з ними нібито спільні корені. Але немає в нас, українців, спільних коренів з ними, нащадками татарських орд, котрі зруйнували Київську державу! Тож кажу тобі, як

вже сказав те Хмельницькому: не можна вірити московитам і йти на союз з ними, навіть на рівноправний союз. Не буде ніякої рівноправності проміж нами і ними, буде лише нова неволя для українського народу. Неволя, страшніша за попередню!

Очі в Богуна палали, коли він говорив ці слова, уся постать зібралася і ніби приготувалася до стрибка, як то часто бувало за хвилину до того, як полковник мав кинутися у бій. Було помітно, що питання, котре зачепив його гість, надзвичайно тривожило вінницького полковника. Сірко спокійно вислухав його і погоджуючись схилив голову.

– Дякую за щирість, пане Іване, – мовив він. – Утім, все, що я чув про тебе раніше, не давало мені приводу сумніватися, що почую від тебе лише ті слова, котрі йдуть від твого серця. Знай же – я згоден з тобою. І не тримай на мене зла за те, що не дав тобі того зрозуміти від початку нашої розмови. Не тому я так діяв, що хотів спочатку взнати твою думку з цього приводу, скоріше для того, абись зрозуміти й надати за твоєю допомогою словесної оболонки тим думкам, котрі давно вже купчаться в моїй голові. Дякую тобі за це, полковнику.

Іван став біля вікна, поглядаючи на засніжене подвір'я. З хмар, котрі щільно вкривали небо сталевого кольору ковдрою, сипонуло густим і лапатим снігом.

– Так думаю не лише я, – тихо мовив він. – Такі думки є у старшини Полтавського, Кропив'янського і ще деяких полків. Мене підтримує наше духовенство і навіть міщани багатьох міст України. Ось, – Богун підійшов до великого дубового столу в протилежному кутку кімнати й відчинив невеличку скриньку, майстерно прикрашену срібними бляшками, чеканка на них зображувала сцени з античних міфів, а кришку увінчувала гравюра, на котрій легендарний Персей, прикриваючись щитом, заніс свій меч над потворною головою Горгони. Змії, котрі росли з голови Торгони, спрямовувалися роззявленими пащами в напрямку блискучого щита, що його тримав у руках грецький герой, а обличчя Медузи, передане невідомим венеційським майстром до найдрібніших подробиць, було екзистенцією ненависті й жаху.

Зі скриньки Богун видобув скріплений восковою печаткою сувій пергаменту.

– Лист київського митрополита Сильвестра Косова. Точно такий відправив митрополит і гетьману. Він пише, що не прийме присяги московському царю ні за яких обставин. Як і решта українського духовенства. Закликає і нас не йти на це. Вважаю, лише одного цього листа повинно було б вистачити, аби Хмельницький зрозумів: союз із Москвою на таких засадах, які пропонує Бутурлін, неприпустимий! Але Хмельниць-

кий, здається, цього не розуміє. Тож підозрюю, що присяга все ж відбудеться.

– Так, – Сірко відкинувся на високу, обтягнуту зеленим англійським сукном спинку крісла, – присяга відбудеться. Їй не завадять і запорожці. Гетьман, пам'ятаючи, хто дав йому притулок у важкі дні й спорядив для походу на волость, писав листа на Січ. У ньому, хоча й формально, але просив благословення на майбутній союз. «…Кдіж ми яко махину війни зачинили з поляками не без волі і ради вашої, братів наших, так і сього, не меншого діла про протекцію вказану московську, без вашего дозволу і поради чинити не хочем…», – процитував він рядки гетьманського листа, після чого розвів руками. – Товариство погоджується з ним у тому, що протекції шукати потрібно. На жаль, на Низу настільки недалекоглядні, що не вникають в умови такої протекції. Хоча й це нічого б не змінило. Лист Хмельницького на Січ, повторюю, є лише формальністю.

До кімнати, тихо постукавши перед тим у двері, увійшов джура, вбраний у червоний, перепоясаний шалевим поясом жупан і смушкову шапку.

– Обід готовий, пане полковнику, – стиха доповів він.

– Дякую, – Богун видалив джуру з кімнати помахом руки. – Пропоную продовжити нашу розмову за обі-

дом.

– Радо погоджуюсь пообідати, пане Іване. Проте цю розмову продовжувати немає сенсу. Дай мені відповідь лише на одне запитання: Вінницький полк буде присягати на відданість московському цареві? – Сірко дивився прямо в очі Івану, і в погляді його читалася напруга.

– Ні, – твердо відповів Іван. – Ми не присягатимемо, навіть коли за те впаде на нас немилість гетьмана. Маю надію, майбутнє розставить усі крапки над «і».

– Так, – Сірко простягнув руку Івану. – Саме так. Знай же, полковнику, що в моїй особі ти завжди матимеш однодумця.

– Я вдячний тобі, – потиснув Богун простягнуту руку і, щоб перервати паузу, котра прослідувала за цим, указав на двері, за котрими щойно зник джура. – Прошу до столу.

Сірко мовчки кивнув головою і ступив до дверей. Уже стоячи у дверях, повернувся до Івана.

– Нещодавно став я свідком дивного пророцтва, – мовив він, поглядаючи на Богуна. – Проголосив його протопоп черкаський Федір Бурський, богослов, відомий в народі, й не лише на Черкащині. Мова йшла про дари, що їх піднесли гетьману посли трьох націй, протекція яких розглядалася нами: Польщі, Туреччини і Московщини. Як від трьох царів, сказав божий чоло-

вік, чи волхвів, піднесені немовляті Христу дари: золото, ладан і смирна символами були і знаменували буття і страждання його у світі, а потім повернення на небо. Тобто золото означало царя, ладан – покійника, а смирна вказувала Бога. Так і дари послів гетьману символізують дари царів народу. А те в що одіті або покриті дари, буде покровом або одягом народу в разі, якщо прийме ті дари, а з ними й протекцію. Польські дари, що їх привезли мужі шляхетні, домагаючись завершення війни й примирення з Україною, були покриті сукнами і килимами. Дари Туреччини було сповито в шовки та бавовняну тканину. Те носитимуть і люди, обери вони протекцію тих або інших. Так от. А ми обираємо протекцію Москви, – сумно посміхнувся Сірко. – Що ж, пахощі накритого до обіду столу не дають мені спокою вже тут. Ходімо.

– Чим же були покриті дари московського царя? – запитав Богун.

– Рогожею, пане Іване, – зітхнув Сірко і прочинив двері. – Простою подертою рогожею.

IV

Прадавній Переяслав, місто, котрому волею долі було призначено стати крапкою у важкій війні українського народу проти Речі Посполитої і поєдна-

ти Україну з Московською державою, лежав серед широких, вкритих сіткою малих і великих річок, рівнин Придніпров'я, дещо на схід від Києва. Лише птаху, який з висоти свого лету міг окинути поглядом широкі простори лісостепу, що розкинувся навсібіч від міста, давали оглянути себе в повній мірі блакитні води річок Трубіж, Альта і Карань, які, немов блакитна мережа, оточували сиві мури полкового міста, зелені луки і поля, котрі щороку щедро обдаровували хліборобів урожаями, тихі й живописні дубові гаї і пагорби, котрі мовчазними вартовими завмерли серед неосяжних рівнин. Лише птах міг охопити оком усю велич та безкінечність землі, котра нині носить назву Придніпровської западини.

Проте в перших числах січня 1654 року, коли десяток козаків Вінницького полку на чолі з полковником Богуном і полковим осавулом Михайлом Нечипоренком долали шлях між Києвом і Переяславом, поспішаючи на оголошену гетьманом Раду, блакитні стрічки численних рік, річечок та ручаїв, жовтогарячі сонечка кульбаб на широких луках і загадковий шелест крон віковічних дубів у темних гаях, не розкривали перед подорожніми принад літнього Придніпров'я. Натомість, скільки бачило око, поставала безкінечна снігова рівнина, сонливу безтурботність якої подекуди порушували подорожні на шляху й поблизьких манівцях, а та-

кож закутані в сивуваті димки села і хутори, котрі тулилися у вузьких балках або на берегах річок, тобто там, де місцевість понижувалась і допомагала зробити селище менш помітним з відкритого степу. Зі степу, котрий завжди міг приховувати в собі хижі очі татар або інших ласих до чужого добра й гарно озброєних людей.

Шлях від Києва, котрий становив до Переяслава приблизно сто п'ятнадцять верст, Іван із своїми супутниками міг у разі необхідності здолати за один день, але, зрештою, вирішив, що зайвий поспіх не потрібний, тож напередодні зупинився на ночівлю у великому трактирі на околиці одного із сотенних містечок. Місце для ночівлі на шляху, яким на Раду в Переяслав збиралося козацтво з усієї України, знайти було досить складно, проте для Івана і його супутників ця проблема була вирішена досить швидко – як тільки сивочубий козак, господар заїжджого двору, прочув, що в нього має спинитися сам полковник Богун, він особисто вийшов на подвір'я і хлібом-сіллю та низьким поклоном вітав прибулих.

– Не вибачив би собі до кінця життя, – мовив він щиро, відповідаючи на запитання Богуна про наявність вільних кімнат, – якби не знайшов місця для Богуна! У власних покоях поселю мостивого пана, а догоджу тому, хто кров свою проливав за Україну.

– Хіба я один її проливав, батьку? – знизав тоді плечима Іван, на що отримав таку відповідь, котра глибоко схвилювала його:

– Багато було таких, вашмость. Багато ще буде. Але Богун у нас один. Його мусимо шанувати за рани, отримані в Збаражі, і за те, що врятував нас, нерозумних, у Берестечку. Двоє синів моїх врятувалися тоді. Третій загинув, і не знаю, де могила його, то правда. Але правда й те, що якби булава наказного гетьмана була не в тебе, вашмость, навряд чи дочекав би з походу й інших двох. Прошу тебе, велику милість зробиш, коли зупинишся на ночівлю в домі моєму, – козак ще раз вклонився до землі.

Тепер, гарно відпочивши і вирушивши у подальшу дорогу після вишуканого сніданку, над котрим господар заїзду особисто трудився ще за ночі, вінницькі козаки швидко долали милю за милею, тож наблизилися до Переяслава задовго до темряви, котра в цю пору не примушувала на себе довго чекати, а за наявності на небі низьких сивих хмар, як то було тієї днини, повинна була заволодіти землею ще до п'ятої години опівдні.

Коли з-за обрію показалися спочатку розмиті, а потім усе більш чітко вималювані на тлі неба золоті бані Успенської, й пофарбовані яскравою блакитною фарбою бані Покровської церков, проміж яких височіла,

схожа з відстані на шпицю, вежа міської ратуші, Івана наздогнав Нечипоренко. Притримавши коня, поїхав поряд.

– На шляху, немов на ярмарку, – вказав він на десятки возів, ридванів і бричок, сотні комонного й пішого, різного чину люду від іноземних послів і козаків до простих селян, що широким потоком текли до брами Переяслава, поблизу якої зчинилося справжнє стовпотворіння.

– Багато люду козацького нині в Переяславі, – відповів Іван. – Від кожного полку, окрім старшини, десяток-другий козаків. Та Переяславський полк у повному складі, та гетьманська канцелярія з обозом, та московського боярина Бутурліна свита до півтисячі, напевне, нараховує. Ну а де таке збіговисько, там і торгашів ціле море. Мислю я, у передмісті потрібно спинятися, тут легше ночівлю відшукати.

Але планові Богуна залишитися до початку Ради, котру було призначено на завтрашній день, у селянському передмісті Переяслава, не судилося бути втіленим у життя. Ще на під'їзді до міста його відшукав багато вбраний гетьманський джура, котрий і передав наказ Хмельницького: усім полковникам зі своїм найближчим оточенням ставати на стацію в місті, в будинках старшини і значних козаків Переяславського полку, де для них приготовано все необхідне.

– У мене тут усі найближчі, – обернувшись, Богун оглянув десяток своїх проводжатих і кивнув на них гетьманському посланцю, – ці пани їдуть зі мною.

– Як завгодно вашій милості, – поспішив погодитись джура. – Прошу їхати за мною, я покажу, де саме вам зупинитися. Тепер у місті занадто людно.

– Я помітив, – спокійно відповів Іван, а за хвилину представники Вінницького полку, котрі прибули на Раду впорожні, без возів і поклажі, з одними лише саквами, притороченими до кульбак, розчинилися в тисячному натовпі, котрий рухався в напрямку міської брами, схожий на велетенського строкатого слимака.

Проїхавши вузькими вуличками, тісними від сотень людей, котрі поспішали одним їм відомими напрямками під святковий передзвін, що лунав з високих дзвіниць десятків переяславських церков, розташувалися у просторому будинку переяславського полкового кантаржея Семена Грабовського, поряд з будинком самого полковника переяславського Петра Тетері, котрого Богун добре пам'ятав ще з часів, коли, з гетьманської ласки, посів полковницьку посаду в Кальнику і став частим гостем у канцелярії Хмельницького в Чигирині.

– Вітаю, пане Іване, – просто й без зайвих слів простяг Богуну руку Грабовський на знак привітання. – Розташовуйся якомога зручніше, про тебе і твоїх супутників потурбуються. А мені потрібно до полковни-

ка, тож не гнівись, повинен тебе покинути. Там у нього і гетьман, – сказавши це, Грабовський зітхнув: – Ох, не люблю, коли стільки начальства укупі. Та ніц не вдієш.

– Хмельницький зупинився в Тетері?

– Звичайно, де ж йому ще зупинятися? Та ти розташовуйся, пане полковнику, обід зараз подадуть.

Проте пообідати Івану вдалося не одразу. Не пройшло й п'яти хвилин після того, як у напрямку полкової канцелярії зник Грабовський, на подвір'ї, яке стало тимчасовим пристанищем для Богуна і його почту, з'явився той самий гетьманський джура, котрий провів їх сюди від міської брами. Уклонившись, він повідомив Богуну про наказ Хмельницького прибути до нього в покої за годину.

– Добре, козаче. Передай гетьману, що я буду в призначений час. Нечипоренко, котрий стояв поряд, подивився на Івана.

– Чомусь я очікував саме такого розвитку подій, – мовив він зітхаючи.

Богун хвилину мовчав, супроводжуючи поглядом джуру, який крокував геть, виконавши покладене на нього доручення.

– Я теж, Михаиле, – сказав він згодом.

V

Просторий і гарний дім полковника Тетері, побудований у новітньому стилі бароко, з масивними ногами чотирьох колон фасаду над високим кам'яним ґанком, котрі притримували на собі прикрашений ліпленням дах, з високими вузькими вікнами в олив'яних рамах і побіленою крейдою балюстрадою, котра тяглася поверх обох крил будинку, праворуч і ліворуч колонади, стояв посеред досить широкого, вимощеного кам'яною бруківкою подвір'я. Велика, не менше півтора сажні заввишки, огорожа, котра являла собою ті ж колони у стилі бароко, поєднані проміж собою чавунними решітками з чорними мордами левів проміж кованими ґратами і гострими піками на верху. За огорожею, відмежовуючи вимощене камінням подвір'я від ґанку і колонади, тяглися кущі, дбайливо підстрижені й вкриті тепер товстим шаром снігу.

Богун, проминувши високу браму і вартових біля неї, швидко пройшов дбайливо вичищеною від снігу й криги бруківкою повз виставлені в ряд жовті тіла великих гармат. Бронзові «панянки» грізно дивилися в обличчя усім гостям полковницького палацу, міцно впершись в землю дебелими, в зріст людини, кованими подвійною залізною шиною колесами. Легко збіг схо-

дами до дверей. Порівнявся з вартовими, серед яких упізнав джуру, котрий приніс йому звістку про виклик гетьмана. Джура, помітивши Богуна, зник за дверима. За мить з'явився в супроводі генерального осавула Демка Лисовця.

– Доброго дня, полковнику, – холодно кивнув головою Литовець, котрий тримався з Іваном демонстративно стримано ще від часів свого провалу під час переслідуванні війська Лянцкоронського і Калиновського, у котрому чомусь винуватив Богуна, якого тоді гетьман відсторонив від переслідування розбитих під Вінницею поляків. – Його ясновельможність очікує на тебе, не барись.

Іван у відповідь кинув на осавула байдужний погляд і сказав:

– Я ніколи не барюсь, пане Демко.

Лисовець мало не заскрипів зубами, але промовчав і, круто повернувшись на підборах, повів Івана в гетьманські покої.

Хмельницький прийняв Богуна, стоячи посеред просторої кімнати із занизькою, як для Іванового зросту, стелею, перськими килимами на стінах і на долівці, з масивними, зробленими не надто витонченим теслею, меблями. Зодягнений був просто: у білу полотняну сорочку, оксамитові шаровари й м'які домашні сап'янці. Лише на плечах мав підбитий соболиним

хутром кармазиновий жупан, настільки щільно вкритий золотим шиттям, що тканина на ньому буквально переливалася у світлі кількох десятків свічок, які палали в численних підсвічниках і канделябрах. Обличчя гетьмана, котре помітно змарніло після недавніх подій у Сучаві, виглядало надзвичайно втомлено, а в чуприні, підстриженій за польською модою, з високо виголеними скронями, а також у довгих вусах помітно побільшало сивини, відтоді як Богун востаннє бачив Хмельницького. Високе чоло гетьмана перекреслила, додавшись до попередніх, ще одна глибока зморшка, що робило вигляд його обличчя ще більш стомленим, аніж це було насправді. Іван пригадав, що сина гетьмана, Тимофія Хмельницького, котрий загинув від вибуху гарматного ядра в Сучаві, поховано лише тиждень тому.

– Доброго дня тобі, батьку козацький, ясновельможний пане гетьмане, прийми мої співчуття з приводу втрати дорогої тобі людини, – мовив Іван, знімаючи шапку і згинаючись у низькому поклоні.

– Здоровий будь і ти, полковнику, дякую за співчуття, – Хмельницький вказав Богуну на стілець, який стояв поблизу великого столу. – Сідай, розмову до тебе маю.

Іван мовчки сів на вказаний стілець. Хмельницький примостився на лаві навпроти нього, прихилившись

спиною до мармурового підвіконня і щільніше застібуючи жупан. Деякий час мовчав, потім дістав з кишені жупана люльку, набив її тютюном і припалив від поданої Богуном свічки.

– Дякую, Іване, – гетьман помахом руки наказав Богунові сісти на стілець, з якого той підхопився, щоб подати вогню. – Знаєш про що піде мова?

– Здогадуюсь.

– Отже, здогадуєшся… – Хмельницький на кілька хвилин замовк, щось обдумуючи. Нарешті зітхнув. – Ти бачиш скільки люду зібралося, тут у Переяславі? З Правобережжя, з Лівобережжя, з Січі. З самої Москви люди приїхали. Багато верст шляху здолали. Тобі відомо, скільки верст від Москви до Переяслава?

– Близько тисячі, ваша ясновельможність.

– Немалий шлях. Адже тобі відомо, що таке шлях, ти теж не раз долав довгі милі шляху за моїм наказом. Бував і послом від Війська Запорізького. Востаннє, якщо не помиляюся, спільно з панами Пушкаренком та Сахновичем, під началом писаря мого, Виговського, їздив до Кам'янця посольством до Іслам-Ґерая?

– Так, пане гетьмане.

– Ну, тоді будь ласка, полковнику, нагадай мені чим закінчилося те ваше посольство?

– Хіба Виговський досі цього не зробив? – знизав плечима Богун.

– Поганий би був я гетьман, коли б він цього не зробив! – дещо підвищив голос Хмельницький. – А ти все ж нагадай.

– У переговорах, котрі відбулися між ставкою Сефера Кази-аги і польськими комісарами неподалік від Нового замку у Кам'янці, ми участі не брали, а надалі, коли відмовилися обговорювати з канцлером будь-які питання, доки не буде відновлено умов Зборівського трактату, – були, м'яко кажучи, з'ігноровані. Поляки з турками вели домовини про майбутній похід на Москву.

– Так. Залишається доповнити тебе лише тим, що нам байдуже до мети тих домовлянь. Не байдуже лише те, що почалися перемовини нашого єдиного союзника з нашим ворогом, і робиться це через нашу голову! І ще одне. Тобі має бути добре відомо: поляки відмовляються від підписання нового мирного договору, який би залишив усе на позиціях, визначених у Зборові.

– Мені відомо про це.

– Тоді чому ти дозволяєш собі брати під сумнів мої рішення і прагнення більшості військової старшини, відмовляючись присягнути на вірність московському цареві?! – голос Хмельницького задзвенів під стелею, і гетьман із силою торохнув кулаком до застеленої оксамитом лави. Богун згадав, що точнісінько так са-

мо дзвенів голос гетьмана тоді, у наметі, коли під час походу війська на Сучаву з метою визволення з осади Тимоша Хмельницького, до шатра увірвалися полковники і почали вмовляти гетьмана повернутися на Україну, відмовившись від мети походу.

– Доки за сином будеш ходити, України позбудешся, – мав тоді необережність мовити нещодавно призначений на черкаське полковництво Яцько Пархоменко, після чого миттєво позбувся лівої руки вище ліктя – знервований останніми переживаннями й нетверезий гетьман відрубав її одним помахом своєї шаблі.

Але на Богуна крик гетьмана не справив такого враження, яке зазвичай чинив на більшість генеральної старшини і полковників, не говорячи вже про рядових козаків.

– Рабства не хочу, батьку, – люто зиркнув він на Хмельницького.

– Рабства?! Ми всі скоро матимемо його! Чи мало зроблено мною, жеби закінчити війну і вільно запанувати на власній землі? Немало! Скільки крові пролито, скільки сил віддано, а що ми маємо? Трансильванія, Волощина, навіть Молдова проти нас. Польща з Кримом домовляється, з Литвою мир вилами по воді писаний, чи ти сліпий, полковнику? Чи не відчуваєш, що ось-ось, немов голодні собаки, кинуться на нас з усіх

сторін, абись розірвати тіло вітчизни нашої на тисячі клаптів? – Хмельницький підхопився з лави і закрокував кімнатою, як робив те завжди, коли хвилювався. І скільки прихованої сили, скільки стрімкості відчувалося в його постаті, немолодої вже, побитої ворожою зброєю і життям людини!

– Легко казати так, як се робиш ти, Богуне! Легко сперечатися! Думаєш, я не бачу, на яку небезпеку наражаємось, йдучи у підданство дикому цареві північному? Добре розумію. І бачу. Але розумію й те, що виходу іншого не маємо. Особливо тепер, після Земського собору, котрий затвердив усе ж прийняття Війська Запорізького під протекцію Москви. Дорогого мені те коштувало, полковнику. І ми підемо в підданство. Бо лютує голод в Україні вже після стількох років війни, бо чума винищує міста і села сотнями від Дністра до Дніпра. Тому що люди ремствують, а я мушу універсалами своїми забороняти під страхом смерті продавати коней та зброю, а збиратися під полковими знаменами в разі нужди. Це ті самі люди, котрі йшли за мною до Пилявців, і я приймав їх, непрошених, десятками тисяч до війська!

– Слушні слова, батьку, – Богун відчув, як у ньому зростає гнів. – Але вислухай і мене! І слово моє таке буде: не приймай їхню собачу протекцію! Багато витримували ми за ці роки і ще витримаємо! Бог нас не

полишить…

Хмельницький лише стомлено махнув рукою:

– А окрім Бога, ти маєш союзників, Богуне?

– Мечі наші в тебе, гетьмане!

– То так. Але замало їх для всіх ворогів наших. Не смій радити мені, полковнику. Сперечатися не смій. Ти присягнув мені на вірність, тож виконуй свою присягу. Завтра ти підпишеш усе, що буде потрібно, і не примушуй мене гнівитись на тебе.

Іван і собі піднявся зі стільця. Поклавши руку на руків'я шаблі, низько вклонився:

– І ти не примушуй мене порушувати клятву мою. Не тобі одному присягав я, Україні присягав. А після цього не можу клястися їй на згубу і йти під руку царя варварського.

Хмельницький кілька хвилин мовчав, задумливо поглядаючи на Богуна. Нарешті зітхнув і щільніше загорнувся в жупан.

– Ти можеш собі пояснити, полковнику, чому досі тримаєш пернач?

– На все воля Божа.

– Божа і гетьманська, Іване.

– Так, ваша ясновельможність.

– А от я собі не можу цього пояснити. Було багато людей, котрі згинули від мого гніву від речей, набагато більш невинних, аніж ті, що ти їх дозволяв собі в моїй

присутності. Я страчував за звинуваченням у державній зраді людей, котрі почувалися занадто вільно. Не знаю, може, й ти готуєш комплот[65] проти мене, таких вже немало було. Але чомусь ти подобаєшся мені, Богуне. Можливо, саме тому, що ставиш для себе Україну вище, аніж мене, її гетьмана, навіть себе самого. Що ж, іди. Не буду чинити тобі нічого й цього разу. Обійдемося й без присяги вінницького полковника.

– І Вінницького полку, пане гетьмане.

– Так.

– Окрім нас, протекцію Москви не підтримає Київський патріархат, Брацлавський, Кропив'янський, Полтавський і Уманський полки.

– Мені про це відомо. Решта козаків підтримують моє рішення, а їх більшість. На цьому завжди трималася козацька рада – ухвалюють рішення, котре обирають більшістю вільних голосів, при арматі. Іди полковнику, скоро почнеться призначений мною прийом царських послів. Іди, але знай: ти в черговий раз засмучуєш мене.

– Вибач, батьку, інакше не можу чинити, – щиро мовив Богун.

– Йди.

Іван вклонився гетьману, тихо причинив за собою двері і, наповнюючи тишу великого будинку дзвоном

---

[65] *Комплот (заст.)* – зговір, змова.

острогів, швидко збіг сходами в широку залу передпокою. Там побачив десяток одягнених у довжезні соболині шуби і високі, мало не у півсажня заввишки, шапки, бороданів, котрі про щось упівголоса розмовляли. Побачивши Богуна, вони замовкли. Серед інших Іван помітив і самого Василя Бутурліна – найвищого і найгладшого серед послів, зі здоровим рум'янцем на пухких щоках і довгою чорною бородою, котра доходила боярину аж до пояса. Вдаючи, що не знає нікого з присутніх, хоча з Бутурліним йому і доводилося зустрічатися на кількох бенкетах у Хмельницького, а одного разу навіть супроводжувати його посольство під час мандрівки крізь володіння Білгородської орди, Богун проминув двері і вийшов на високий ґанок дому Петра Тетері. Переповнений людьми Переяслав зустрів його гамором, криками, рипінням возів та іржанням коней, що лунали з-поза меж полковницької господи.

VI

Переяславська Рада розпочалася ранком восьмого січня 1654 року зібранням у гетьмана усіх полковників, сотників та іншої прибулої полкової старшини, передзвоном усіх церков Переяслава, а також шумом великих натовпів на вулицях і майданах міста. Серед цього гамору стримано і урочисто рокотали військові

литаври. Тисячі людей, котрі дотепер тулилися в хатинках, корчмах або й хлівах передмістя, кинулися в місто, додаючись до численних мешканців самого Переяслава і представників козацьких полків, котрі прибули на Раду. Внаслідок цього полкове місто перетворилося на справжній мурашник. Людське море клекотало до обідньої пори, гублячись у пересудах, де можна побачити Хмельницького, подивуватись з небачених убрань московських послів або просто підкріпитися чи випити чарку оковитої. Нарешті Переяславський полк у повному складі вишикувався на головній площі міста неподалік від Успенської церкви, де мала відбутися процедура прийняття присяги московському цареві Олексію Федоровичу. Генеральна старшина Війська Запорізького, а з нею й українське духовенство й найвідоміші представники переяславського міщанства, потяглися в ридванах, верхи на конях або й просто на своїх двох, ближче до Успенської церкви, неподалік якої ще від учора було влаштовано поміст, з якого мав звертатися до людей гетьман. Тепер з килимів, що ними було вкрито поміст, видаляли паморозь, якою ті вкрилися за ніч, а також установлювали хоругву Війська Запорізького і гетьманський штандарт. Міщани, такі як червонолиций пан бурмістр, що стояв у центрі натовпу з радців, цехмістрів і найбільш поважних майстрів переяславських цехів, поглядали по-

хмуро. Не дивлячись на своє чималеньке положення в місті, сьогодні пан бурмістр, очевидно, пригнічений неймовірно великою кількістю високих посадовців козацького війська і самого гетьмана, тримався якомога подалі від дбайливо вкритого десятками перських килимів, а поверх них червоним, немов кров, сукном, ґанку Успенської церкви. На самому ґанку, вочевидь, уже почуваючи себе тут справжніми хазяями, вишикувались довгобороді московські посли – бояри, думні дяки, писарі, стряпчі й усі, хто був необхідним у складі посольства. Не вистачало лише самого Бутурліна, який, з метою надання своїй персоні особливого статусу, не вважав за потрібне з'являтися перед людські очі до приїзду Хмельницького.

Нарешті литаври вдарили гучніше, дзвінко заграли сурми, і на площу, примушуючи сколихнутись людське море, верхи на білому коні в'їхав гетьман Хмельницький, слідом за ним трималися Виговський, генеральний суддя Богданович, генеральний обозний Коробка і генеральні осавули Місько і Яненко.

– Гетьман! – почулося в натовпі.

– Гетьман! – видихнули задні ряди, котрі, щоб краще бачити все, що діялось на майдані, зайняли всі можливі підвищення, включаючи будівлі козацької пушкарні й ковану огорожу будинку Тетері. – Хмельницький!

– Слава Хмельницькому!!! – заволав хтось у натовпі, й за мить тисячі голосів заревіли, вітаючи гетьмана. У відповідь той на мить затримав коня, приклав ліву руку до грудей і здійняв високо вгору свою булаву. Над шеренгами Переяславського полку вгору злетіли сотні шапок.

Бутурлін, який з'явився невідомо звідки якраз у ту мить, коли на майдан в'їхав гетьман, тепер стояв на чолі посольства, розпливаючись у посмішці, і усім своїм виглядом давав зрозуміти: він надзвичайно задоволений таким теплим прийомом, що його вчинили підвладні Хмельницькому. Повним тріумфу поглядом обвів Бутурлін рівні шеренги затягнутих у червоне сукно козаків Переяславського полку і різнобарвний натовп за спинами переяславців. Зауважив хвилювання гетьманського оточення, не пройшов і повз хитруваті очі Виговського, котрі мало не підморгували йому, немов змовнику, (хохол ще вчора приходив і тайкома від гетьмана пропонував свою допомогу, туманно натякав на власну лояльність, на сподівання отримати землю і владу з рук царського уряду, в разі коли це стане в їхній компетенції). Зупинився радісний погляд боярина, лише наткнувшись на повні ненависті очі Богуна. Немов спіткнувся, налетівши серед пустоти на перешкоду. Посмішка повільно сповзла з обличчя Бутурліна і він, примружившись, оглянув високу

й струнку постать полковника, і заграв щелепами під чорною, немов смола, бородою. У прямому й відкритому погляді Богуна він відчув виклик. Ні, не собі. Це був виклик державі, котру боярин тут собою ототожнював, котрій служив вірою і правдою, подяки якої за вдало виконану тут роботу очікував. А дякувати було за що! За землю, котра могла прогодувати мільйони й мільйони людей, родючу українську землю, котру рано чи пізно можна буде поділити й панувати на ній. Населення, мільйони робочих рук, котрі уже шість років, не втомлюючись боротися з ворогами із заходу, добровільно визнають владу царя Олексія, – все це дарував Москві він, Василь Бутурлін! І лише погляд вінницького полковника, на котрий він так несподівано наткнувся серед натовпу, протверезив боярина, нагадуючи йому, що Мала Русь, котру він таємно уже вважав у кишені царя-батюшки, може принести Московщині ще багато прикрих та болючих сюрпризів.

Відволік боярина від невеселих думок голос генерального осавула Яненка:

– Тихо, люд православний! Прошу тиші! Слухайте слово його ясновельможності пана гетьмана Війська Запорізького Низового і Городового, Богдана-Зиновія Хмельницького!

Повільно, зароджуючись перед помостом, на який у оточенні генеральної старшини піднявся Хмельни-

цький, і поступово відкочуючись до найдальших берегів людського моря, пройшла хвиля такої дзвінкої тиші, що стало чути скрип невидимого звідси колеса на водяному млині в передмісті. Тричі заграли сурми і пророкотали, замовкнувши раптово, литаври. Хмельницький, неспішно оглянувши весь простір заповненого людьми майдану до найдальшого куточка, до якого від помосту було добрих півтори сотні сажнів, набрав у легені морозного повітря і почав промову:

– Панове полковники, осавули, сотники і все Військо Запорізьке, і всі православні християни! – залунав над притихлим натовпом гучний і розкотистий голос гетьмана, голос, який від часів Жовтих Вод слухали, як музику гімну, наповнюючись гордістю за себе і власну країну, за силу, що її відчули, ставши під знамена славного гетьмана. – Відомо вам усім, як Бог свободив з руки ворогів, що гонять церкву святу і кривдять все християнство нашого східного православ'я. Шість років живемо ми в землі нашій без господаря – в безнастанних війнах і кровопролиттях з гонителями й ворогами нашими, що хочуть винищити церкву Божу, аби ім'я руське ані згадувалось в нашій землі. Вельми се нам усім докучило і бачимо, що не можна нам більше жити без царя.

– Чому ж, батьку? – не стримався Богун і зиркнув на Хмельницького, наче вогнем обпік. – Кров проли-

ваємо, правда, шість років війни і утисків, теж правда. Тільки нам гетьман – володар, для чого нам цар?

У відповідь Хмельницький лише люто зиркнув на Івана й продовжив промову:

– Тому нині зібрали ми явну раду всьому народові, абисьте вибрали собі господаря з чотирьох, котрого хочете. Перший – цар турецький, багато раз він накликав нас через послів своїх під свою владу. Другий – хан кримський. Третій – король польський: коли того захочемо, він ще й тепер нас може прийняти до давньої ласки. Четвертий – православний государ Московського царства, котрого ми вже шість літ безнастанно собі випрохуємо!

Після цих слів Хмельницького Богун відчув на собі погляд. Підвівши голову, зустрівся очима з Бутурліним. Очі боярина знову сміялися. «Чуєш, непокірний полковнику, випрохуємо! Благаємо, наче милості!» – промовляв той погляд. Пальці, якими у безпомічній люті впився в руків'я шаблі при поясі, побіліли. А слова Хмельницького все капали й капали в його свідомість, неначе розплавлений свинець, неначе вирок тому, за що він, Богун, бився усі ці роки:

– Вибирайте кого хочете, – говорив Хмельницький. – Турецький цар бусурмен, усім вам відомо, яку біду терпить наша братія – православні греки, і в якому вони утиску від безбожних. Кримський хан теж бусур-

мен, поневолі прийнявши його в приятелі, які незносні біди ми потерпіли. А яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові було від панів польських, того нікому з вас не треба оповідати: всі ви знаєте, що за краще вони мали жида і пса, аніж християнина, брата нашого. Православний же великий государ, цар східний – одного з нами грецького закону, ми з православними Московщини – одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Сей великий християнський государ змилувався над незносними кривдами православної церкви нашої Малої Русі. Не злегковаживши безнастанних наших шестилітніх благань, він прихилив до нас своє милостиве царське серце і прислав до нас своїх великих ближніх людей з царською ласкою. Коли ми тепер його щиро полюбимо, то, крім його великої руки, не знайдемо благотишніного пристановища. – Хмельницький зітхнув, подивився на Богуна і добавив дещо тихіше, але все ж так, що його почули всі, хто стояв поряд з підвищенням:

– А хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче – вільна дорога![66]

І, немов підводячи солідний підсумок словам

---

[66] Промова Б. Хмельницького тут наведена в тому вигляді, як вона подається у праці М. Грушевського «Історія України – Руси». – Т. 9, розділ 7, с. 2. Грушевський, в свою чергу, посилається на ще більш ранні джерела: Історія Бантиша-Каменського 1822 р.

гетьмана, вдарив залп кількох десятків гармат – це Виговський помахом руки віддав наказ салютувати фортечним гарматам. І ще високі мури не встигли затамувати низький гул луни гарматних пострілів, як наперед натовпу, мало не під саме підвищення, на котрому стояв гетьман, підскочив сивовусий козак, у якому Богун одразу ж упізнав все того ж гетьманського джуру, що його бачив учора в будинку Тетері.

– Волимо під кріпкою рукою царя восточного, православного, в нашій благочестивій вірі помирати, ніж ненависнику христовому, поганинові, дістатися! – заволав він з такою силою, що його почули, без сумніву, й задні ряди.

– Волимо! – почулося з натовпу.

– Царя православного!

– Геть собак бусурманських!

– Геть ляхів з їхнім жидівством! До московського царя в підданство веди, гетьмане! – заревіли навколо, і одразу ж крики потонули в урочистому співі сурем і рокотанні литавр. З підвищення поважно зійшов Петро Тетеря, котрий до цієї миті стояв поряд з Іваном Виговським за спиною в гетьмана. Твердим кроком ступав він уздовж кола, яке оточувало підвищення, зодягнений у кармазиновий жупан, зеленого сукна підбиту лисячим хутром кирею, соболину шапку і червоні сап'янці із золотими острогами. Праву руку ніжинський

полковник гордовито тримав на руків'ї оздобленої слоновою кісткою карабели, лівою стискав срібного полковницького пернача.

– Ви чули, панове-молодці, лицарство козацьке? І ви, люд переяславський? Чули, про що мовив гетьман наш? Тож кажіть: чи всі так призволяєте? Чи всіх вас волю висловив його ясновельможність?

І цієї миті Богун помітив заворушення, котре почалося надто далеко від помосту, щоб йому надали занадто великої ваги, – на самому краю майдану раптом звилась малинова хоругва, і учинився крик, серед якого Іван розрізнив лише кілька окремих реплік, значення котрих було занадто недвозначним, щоб його можна було віднести до чогось іншого, окрім виявлення незгоди з промовою гетьмана і майбутньою угодою.

– Не православні вони, татари є! Від насіння татарського! – чулося звідтіля.

– Не віддай народ у неволю, батьку! – вторив першому другий голос.

– Козацтво славне до смерті ведеш, гетьмане! – лунав третій голос.

– Україну продаєш!

– Кривавими ріками і слізьми гіркими її ми до цього торгу омили!

Обличчя Тетері скам'яніло. Він кинув швидкий погляд на осавула, який виструнчився поруч, і за мить до

того місця в натовпі, звідкіля чулися вигуки, вирушили, супроводжуючи свій шлях криками невдоволення та болісними зойками людей, що їх так безцеремонно розкидали, звільняючи собі шлях, кілька десятків старшин Переяславського полку. З обличчя Бутурліна і облич його радників миттю зійшов благодушний вираз, що його непорушно зберігали впродовж останніх годин. В оточенні московського посла почалося жваве перешіптування. Хмельницький, здавалося, не помічав усього, що відбувалося, – він був зайнятий своєю булавою, котру йому саме зараз необхідно було дбайливо примостити на оторочений золотим шиттям оксамитовій подушечці, що її запобігливо підніс булавничий. За хвилину в кутку, звідки доносились крики, почувся шум бійки, зойк пораненого, після чого когось поволокли геть. Стривожений, мов бджолиний вулик, натовп ще деякий час гудів, після чого поступово почав стихати, а після чергової серії ударів литавр і співу сурем притих зовсім. Тетеря, котрий увесь цей час ходив уздовж утвореного козаками кола, немов лев уздовж огорожі, відкашлявся і заволав удруге:

– То чи всіх волю висловив гетьман? Чи всі так призволяєте?

На цей раз нічого не завадило, і дружні, сповнені ентузіазму голоси, які якось надто вже симетрично лунали з різних відтинків кола, сповістили:

– Усі однодушно!!!

Хмельницький, вдоволено махнувши головою, вимовив гучним своїм і чистим голосом. Тим самим голосом, як пригадав цієї миті Богун, котрим кликав у бій з ворогом ще тоді, напередодні Жовтих Вод:

– Нехай так і буде! Нехай Господь укріпить нас під царською кріпкою рукою!

– Боже, утвердь! Боже, укріпи! Аби ми всі навіки однодушні були! – не забарилися ті самі дружні голоси, котрі щойно твердили про однодушність тих, хто зібрався на Раду в Переяслав. За хвилину схвальними криками розкотився увесь велетенський майдан.

– Помилуй нас Господь, – почув Богун і побачив поряд повні сліз очі Нечипоренка. – Дай сили витримати все, що на нас ще чекає.

– Мусимо, Михаиле, – Іван стиснув правицею плече вірного осавула. – Ходімо, нам нічого тут робити.

І Богун покрокував геть, не звертаючи уваги на здивовані погляди інших старшин, котрі почали рухатись до сходів Успенської церкви, де мала відбутися присяга на вірність московському цареві Війська Запорізького й усього народу Русі Малої, як зболили величати Україну за східним кордоном. Слідом за полковником поспішив Нечипоренко і вінницькі козаки, котрі прибули з Іваном до Переяслава за наказом гетьмана. За їхніми спинами урочисто задзвонили, заливаючи май-

дан басовитим гудінням великих і веселим співом малих дзвонів. У широкі двері Успенської церкви, де нині переяславський протопіп Григорій мав служити разом з прибулими з Москви священиками, густими лавами пішли багато вбрані старшини і московські посли.

Прибувши до господи Семена Грабовського, де застав лише старого козака, котрий був у полкового кантаржея за розпорядника, Богун одразу ж віддав своїм козакам наказ ладнатися в дорогу.

– Повинні за годину вирушити, – кинув він похмуро, нічого не пояснюючи розпоряднику.

– Але пан Грабовський велів готувати для вас бенкет… – не зрозумів Іванової поспішності розпорядник.

– Не до бенкету, козаче.

– Може б, не варто проти ночі? – промимрив іллінецький сотник на ім'я Дурдило.

– Варто, я сказав! – визвірився на нього Богун. Більше ніхто не промовив жодного слова: у Вінницькому полку добре знали, що Богуна у такому стані чіпати не варто.

За годину до сутінків, коли до Переяслава поспішали останні з тих, хто запізнився на таку видатну подію, як присяга на відданість Московському царству, а на майдані натовп розпався на сотні невеличких куп охочих до безкоштовного частування гультіпак; коли московські посли пакували у скрині, з яких раніше

діставали царські грамоти, даровані гетьману, підписані рукою Хмельницького завіряння у вічній покорі, а у найбільших залах готувалися заставлені вишуканими стравами та напоями столи для бенкету високих осіб, крізь міську браму проїхала мовчазна валка з десятка вершників, котрі чомусь не поділяли загальної радості й не поспішали погуляти за рахунок гетьманської казни. Вони їхали геть, і сонце, яке сідало за невисокі пагорби на обрії, золотило їхні силуети своїм ласкавим промінням.

Розділ II

I

– Ти приїхав, мій любий, – ласкавий голос Ганни відігнав геть тугу і все, що гризло свідомість протягом усієї мандрівки від Переяслава, а на душі стало легко і затишно, як було завжди, коли поряд була вона. У каміні палахкотів вогонь, а на килимі поряд грався, заклопотаний своїми надзвичайно вагомими справами і знайомством з привезеними татком гостинцями, син Тарас.

– Я така щаслива, Іване, ти знову поряд. Договір з Москвою підписано, війну скоро буде скінчено. Нарешті ти будеш поряд, а мені відпаде потреба проглядати очі до сліз, спостерігаючи порожній виднокрай.

– Так, люба, так.

– Милий мій, милий. Такий заклопотаний, чоло твоє ясне потемнили зморшки, а на чорняву голову першим непроханим снігом лягла сивина. Очі твої віддзеркалюють таку надлюдську втому, що серце стискається, коли позираю в них. Що турбує тебе, полковнику мій?

– Усе добре, Ганно, усе буде добре.

– Ми будемо тепер поряд, адже так, Іване?

– Звичайно. Ми тепер завжди будемо поряд.

Іван бачить перед собою її ясні очі й не може відвести погляд, не може поворухнутися, стискаючи в обіймах ту, котру так щиро кохає і з якою нещадна доля зводить значно рідше, аніж із спрямованою у власні груди зброєю в чистому полі. Навіть цієї хвилини, обіцяючи, що залишиться вдома назавжди, звикле вухо полковника чує з подвір'я іржання бойових коней та дзвін збруї. Скільки ж, скільки подарує доля йому цього разу можливостей побути разом з тими, хто йому є по-справжньому дорогим? Усе менше й менше рідних йому людей залишається поряд, забирає клята війна, одного за одним, дорогих серцю побратимів. І лише Ганна, як тиха заводь, приймає його, побитого життєвими бурями, лише син Тарас, котрий вже так виріс і навіть встиг змінити дитячі іграшки на перші книжки, додає наснаги продовжувати давно колись розпочату боротьбу. Так, минуло бозна-скільки часу, минуло ціле життя…

– Не слухай, Іване, не слухай, – чує Богун гарячий шепіт дружини. – Не до походу кличуть тебе коні. То лише конюхи доглядають їх, теж стомлених довгою дорогою.

– Так, Ганно, усіх нас стомила ця війна. Надто багато сил вона відібрала, занадто багато кращих синів України вихопила з наших рядів. Довго, довго буде

гоїтися земля на полях минулих битв. Довго матері будуть ростити синів на зміну тим, кого ми втратили за ці безкінечні роки.

І на якийсь час Богун дійсно став глухим до поклику війни. Повісив на стіну шаблю й пістолі, зняв з пліч обридлий тягар обладунків й занурився з головою в мирне життя. Хоча знав – війну не закінчено, і ще багато кровопролитних боїв чекає його попереду, відгородився до пори від неспокійного військового життя. У тісному сімейному колі вечеряв обігрітий вогнем каміна і м'яким світлом свічок, а потім довго й ніжно пестив дружину, заглибившись у такі незвичні розкоші подружнього затишку. Зустрічав схід сонця, задумливо стоячи на мурі фортеці, на котру перетворився тепер колись зовсім крихітний батьківський хутір. Повними радості очима спостерігав початок кригоплаву на Південному Бузі. Кригоплаву, котрий свідчив про початок весни, теплої і ласкавої. Нога до ноги їхав верхи поряд із сином місцями, де малюком і сам полюбляв гратися, а потім полював на зайців, лисів і тетерок. Спостерігав, як прокидається природа від глибокого, немов смерть, зимового сну, показував синові ті хитрощі, знайомі кожному мисливцю, які йому колись відкрили батько і Омелько, учив малого стріляти з мисливської рушниці, щиро радіючи першим успіхам семирічного козачка.

А коли річка, розлившись весінньою повінню навколишніми заливними луками, поважно повернулася у звичні свої береги, вийшов з Тарасом вперше на високий берег, на те саме місце, де колись осягав за допомогою Омелька складну науку бойового фехтування. Обережно і дбайливо підставляв клинок своєї важезної карабели під невмілі поки що удари маленької шабельки сина. Терпляче пояснював йому істини науки, писаної кров'ю десятків поколінь бійців. Учив захистам і нападам, справедливо вважаючи, що за умов, у котрі поставлено українську націю, фехтування її синам потрібне більше, аніж латина, отже, й вчити фехтуванню потрібно тоді, коли ще не даються для осягнення поетичні рядки Овідія і філософські роздуми Станіслава Оріховського[67] про Батьківщину. А Тарас із захопленням, яке сяяло феєричним сяйвом у його очах, слухав повчання батька:

– Ось він, справжній витвір мистецтва для вкорочення людського життя, що тримаєш його ти у своїх руках, Тарасе. Ім'я йому: шабля. Просто і дієво. Складається вона…

– З руків'я та леза! – гордий тим, що засвоїв минулий урок, відповідає Тарас.

– Так. Руків'я, у свою чергу, ділиться на голівку, дер-

---

[67] *Станіслав Оріховський* (1513–1566) – видатний український письменник, оратор і публіцист.

жак та гарду.

– Гарда, – повторює пошепки хлопчина і торкається пальцями холодного металу гарди, виконаної у формі ромбоподібної поперечини, прикріпленої навхрест до лінії руків'я і леза.

– Так, вона, а також ланцюг, що йде від неї до голівки, захищатиме твої пальці від ковзання ворожого леза. Далі лезо, – Іван майже закоханим порухом погладив блискучу поверхню полірованої криці, яка зблиснула грайливим сонячним зайчиком в очі малому. – Це польська шабля, так звана «карабела». Вона особлива незначним вигином леза, прямим руків'ям, кільцем для великого пальця на гарді і голівкою у формі голови орла. Турецькі або ординські шаблі, котрі носять назву «кілідж», більш криві, і бій на них має свої особливості, але про це згодом. Ти нагадаєш мені, з яких частин складається шабельне лезо?

– Так, батьку, – голос Тараса мало не переходив на крик від нетерпіння, – застава, міць і…

– Вірно, застава, – Богун вказав на першу третину леза від руків'я, – далі міць, – пальці ковзнули другою третиною леза, – котра витримувала під час поєдинку найбільшу кількість ударів, тому й носила таку назву. А далі, невже забув?

– Забув, – зітхнувши, признався Тарас.

– Може штих?

– Так, штих! – радів малий. – Штих з молотком-елманню!

– А для чого на шаблі елмань? – запитав Богун, вказуючи на потовщення леза, котре починалося неподалік від загостреного кінчика.

– Щоб сильніше вдарити!

– Молодець! – з посмішкою куйовдив волосся сина Богун.

А Ганна боязко приховувала сльози радості, забачивши їх удвох, коли поверталися з таких прогулянок, коли чула повні захоплення розповіді сина про заняття, бачила його сяюче радістю обличчя. Ті дні першої весни по Переяславській Раді стали в житті Ганни, напевне, найкращими. Нарешті вона могла спокійно зітхнути і не малювати в уяві сотні небезпек, назустріч яким нісся її Іван на чолі козацьких сотень, нарешті могла заснути в нього на плечі і бачити уві сні не гуркіт гармат під стінами Вінниці, або змарніле, бліде обличчя Богуна, коли застала його, пораненого після невдалого штурму Збаража. Тепер вона снила радісне обличчя сина, зелень садів, що кільцем оточували їхній дім, і небесну блакить, котра немов раділа разом з нею ясним дням, після довгої і безрадісної темряви.

Полкові справи тепер не надто обтяжували Богуна. Нечипоренко, котрий з родиною поселився у фортеці, виконуючи прохання Богуна, значну кількість тур-

бот перебрав на свої плечі. Він вирішував ту невелику кількість судових справ, котрі виникали в сотенних містечках та козацьких маєтках і за козацьким звичаєм повинні були вирішуватись полковником, у разі коли їм не міг дати раду полковий суддя. Він вів листування з гетьманською канцелярією, узгоджуючи новий полковий реєстр, і лише подеколи радився з Іваном з тих питань, котрі сам не наважувався вирішувати. Час від часу Богун приймав інших полковників і навіть генеральних старшин козацького війська, гостинно зустрічаючи й пригощаючи їх, проте щоразу уникав будь-яких розмов про Переяславську Раду і своє до неї ставлення. Позицію очікування, скоріше за все, зайняв і Хмельницький – гетьман жодним словом або вчинком не прокоментував зухвалу поведінку вінницького полковника і його від'їзд, учинений всупереч наказу залишатися в Переяславі до особливого розпорядження. Виняток, дозволяючи розпочати розмову про наболіле, Іван робив лише для Сірка, котрий після закінчення Ради осів у своєму хуторі Мерефі, що на Слобожанщині, і частіше бував на Січі, аніж виїздив на Гетьманщину або Брацлавську землю, котра стала тепер прикордонням з Річчю Посполитою. Але коли він все-таки виїздив, ніколи не оминав маєтку вінницького полковника, ставлячись до нього з якоюсь особливою теплотою, так, як може ставитися лише старий това-

риш. Із Сірком Богун довгі години проводив у розмовах про наслідки Переяславської Ради для України. Ті, які вже настали і які можуть настати в перспективі, коли Москва нарешті відчує, що сильна настільки, аби не перейматися своїми обіцянками автономії для Малої Русі, в яку раптом перетворилася Україна.

– Їх не надто радо приймають у містах і містечках, – говорив Сірко, неквапно посмоктуючи люльку і дивлячись на зелені хвилі, що їх залишав вітер у кронах дерев за розчиненим настіж вікном. – Але, думаю, на інше вони не розраховували. Митрополит прийняв усе ж таки присягу цареві, з ним архімандрит і решта святих отців, але зі слізьми на очах вони ту присягу приймали. Ще у Переяславі все на волосині повисло, коли Васюк Бутурлін від імені царя відмовився хрест цілувати. Але не тобі пояснювати – коли все обумовлено раніше на такому високому рівні, подібні речі є лише дрібницями і недбалою організацією. Включаючи й бунт проти присяги цареві в Чорнобилі, а також побиття царських послів киями в Полтаві й Кропивній. Лише вади організації. Вони це радо перетерплять. Радо перетерплять навіть більше. Ти читав Березневі статті?

– Так.

– Яке враження?

Іван махнув рукою:

– Казав пан – кожух дам…

– Отож-бо й воно, пане Іване, отож-бо й воно.

Згадка про Березневі статті, прийняті після довгих переговорів козацького посольства в Москві, особливо сильно пригнічувала Богуна – кожен, хто хоч трохи задумувався про їхню суть, розумів: Москва не збирається додержуватись цих постанов. Але навіть там, у документі, який складався з одинадцяти пунктів, надто сильно обмежувалась можливість козацького самоврядування. Так, наприклад, Березневі статті оголошували право обрання урядів у козацьких містах самими козаками, але прибутки від будь-якої діяльності у тих же містах мали надсилатися царським посланцям. Гетьман Війська Запорізького тепер був не вільний у своєму бажанні зноситися з Річчю Посполитою і Оттоманською Портою без дозволу московського царя. Крім того, Московське царство навесні починає війну з Річчю Посполитою, для чого й відряджає на кордон, тобто на Брацлавщину і Вінниччину, великий корпус війська. Ось-ось поряд з козацькими помешканнями мають з'явитися тисячі стрільців московського війська. Це, звичайно, не жовніри, проти присутності яких так довго і жорстоко бився Богун. Але чим відрізнялися вони, чужа-чужаниця, від польських вояків, повних презирства до українського населення? Того, котре годувало їх і надавало їм дах над головою, часто-густо відбираючи цей самий дах у власних ді-

тей? Хіба мало, щоб зрозуміти, що помилка гетьмана при обранні протекції уже починала даватися взнаки? Та навіть не це турбувало Богуна.

– Скажи мені, пане Іване, – запитував він у Сірка, – чому гетьман погодився на реєстр у шістдесят тисяч козацького війська? Чи те саме не могли ми виторгувати в Яна Казимира? Чи не могли на таких же, а то й кращих умовах, повертатися під владну королівську руку?

Сірко не одразу відповів на таке запитання. Лише випускав хмаринки тютюнового диму зі своєї люльки. Коли нарешті озвався, говорив неквапно, так, як говорять люди, коли відповідають на надзвичайно важливі для себе питання:

– Хмельницький пропонував московитам військо з покозачених селян кількістю у дві, навіть три сотні тисяч шабель. Цар відмовив. Очевидним є те, що сильна Україна не має нічого спільного з інтересами царської корони. Кому потрібне таке велике військо, котре, підкоряючись гетьманській булаві, може бути спрямоване проти самого царя? Та серце стискається навіть не тому, Богуне, що лише в Москві протидіють покозаченню селян. У першу чергу цьому протиборствують подібні Виговському і Тетері. Вони вбачають тут загрозу для себе. Для них куди вигідніше мати ці тисячі посталих під знамена гетьмана селян своїми крі-

паками. Тоді золото, зароблене селянськими руками, потече ріками до їхніх скринь. Вистачить і їм, і Москві. Господи, помилуй Україну! – остання фраза Сірка пролунала, як зітхання.

Важко, ох як важко було Івану після таких розмов. Не тому, що Сірко відкривав щось нове для нього в політичних течіях українського шляхетства і козацької старшини після Переяславської Ради. Знав про все полковник вінницький. Похмурим робилося полковникове чоло скоріше тому, що відчував у розмислах тих резонанс зі своїми власними висновками.

Але час збігав. На зміну теплій і ласкавій весні, на околиці сотенного містечка Вороновиці, неподалік якої знаходився маєток Богуна, прийшло спекотне літо. Сонце, таке бажане зимової пори, тепер піднімалося рано, і вже о п'ятій годині ранку перегріті за минулий день околиці, що не встигли за коротку ніч вичахнути під прохолодним нічним диханням, знову зазнавали на собі палючих променів сонця, котре піднімалося цілим морем вогню і кидало на землю спопеляючі списи свого проміння. Одного такого спекотного ранку у одній з кращих кліток полковницької стайні помер старий вороний жеребець на прозвисько Циган. Той, котрого багато років тому вивів з власної конюшні Федір Богун, споряджаючи єдиного сина в далеку подорож до Січі, слави і безкінечної війни, на котру судилося перетво-

ритися життю Івана. Богун ще встиг прийти, почувши слова стайничого про агонію, котра почалася в його вірного товариша на світанку. Він сів поруч, на м'яку теплу солому, і підняв голову Цигана на руки, відчуваючи долонями численні рубці від ран, отриманих у десятках боїв, що їх пройшли вони разом. Велике темне і сумне око тварини спокійно поглядало на свого господаря, немов промовляло: «Усе добре, хазяїне. Усе пливе призначеним ходом».

– Так, Цигане. Усе пливе призначеним нам ходом. Ти до кінця пройшов свій шлях. Прощавай, мій вірний товаришу.

І стайничий, котрий стояв, завмерши в дверях клітки, помітив, що по чорним з сивиною вусам полковника потекла блискуча сльоза. Того дня вперше за кілька років Богун напився. Він не лютував і не кидався, як звір у клітці, він не виливав усе накипіле на душі в п'яних балачках. Іван просто сидів за довгим столом у літній кухні, що була єдиною будівлею, котра збереглася від старого хутора, дивився на вогонь за відчиненою засувкою великої печі і мугикав якусь не зрозумілу ні для кого пісню, не забуваючи через кожні кілька хвилин заливати в горлянку міцну, як вогонь, оковиту.

II

Тривогу здійняли козацьки чати, що їх дбайливий Нечипоренко висилав у поле щоночі. Незадовго до світанку до фортеці причвалали двоє розпашілих і збуджених козаків і, коротко кинувши отаману нічної варти, щоб будив своїх козаків, поспішили до осавула. Той вислухав їх, заклопотано махнув головою і, наказавши піднімати усіх, хто був у фортеці, пішов до полковника. Але будити того не прийшлося: не встиг Михайло збігти сходами на ґанок полковницького дому, як побачив Богуна. Той йшов йому назустріч, на ходу чіпляючи шаблю до широкого шкіряного череса, що його підперізував.

– У чому справа, Михаиле? – запитав тоном, у якому не відчувалося й тіні хвилювання.

– Від Охріменка козаки прибігли, з чати. Мовлять: люди озброєні з'явилися неподалік. Чи не ляхи на чергові відвідини?

– Багато?

Нечипоренко знизав плечима:

– Наче не дуже. Утім, поговори з ними сам, вони тут, зі мною.

– Хто? – не одразу зрозумів Богун.

– Козаки Охріменкові.

Іван поглянув туди, куди вказував Нечипоренко, і помітив двох козаків у потертих синіх жупанах й червоноверхих баранячих шапках.

– Розповідайте пану полковнику все, що бачили, – махнув до них рукою Нечипоренко. Ті поспішили наблизитися.

– Та ніби небагато їх, райтарів,[68] вашмость, – почав один з козаків, сорокарічний чоловік на ім'я Йосип Бриль, колишній селянин з Вороновиці, котрого Богун пам'ятав ще з часів Берестечка, а зовсім нещодавно наділив часткою землі у своєму маєтку, коли почув, що Бриля, двічі пораненого у боях за Україну, викинули з реєстру і хочуть покріпачити разом із сім'єю.

– Двісті шабель хіба набереться, – докинув другий козак, у якому Іван, придивившись, упізнав Андрія – Брилевого старшого сина. – Пан сотник наказали доповісти, що вони чату на три частини розділять і тихцем розвідають, чи поряд з тими немає інших відділків. За годину чата з'єднається і стане, закриваючи ворогу шлях до селища.

– Хто б то міг бути? – задумливо мовив Нечипоренко. – Якщо ляхи, чому так мало?

– От що, Михаиле, – Богун рішуче змахнув рукою, – виводимо людей у поле. Усіх! Давно ми щось не гуляли.

---

[68] *Раїтар (заст.)* – розбійник, грабіжник. Не плутати з рейтарами.

– Зрозуміло, – бадьоро кивнув головою осавул. Він побіг униз сходами, а за хвилину над подвір'ям фортеці, на котрому вже кілька хвилин як було повно козаків, почулися його чіткі команди і спів сурми. Зі зброярні з'являлися списи і мушкети, козаки швидко надягали кільчасті панцирі зі сталевими наплічниками, шоломи, зі стаєнь виводили і сідлали коней. Усе діялось швидко й узгоджено, відпрацьоване на десятках навчань, тож Богуну було відомо, що не більше як через десять хвилин біля фортечної брами на нього будуть очікувати, вишикувані в рівні ряди, сто озброєних і закутих у броню вершників. Ще двісті козаків, з тих, що проживають у селі, приєднаються за воротами. Усіх наявних сил він мав під орудою триста тридцять чоловік, включаючи три десятки, котрі перебували з Охріменком у чаті. Майже половина Вінницької сотні – беручи до уваги відносно спокійний час, Богун дозволяв козакам жити з родинами, залишаючи у Вінниці лише половину складу сотні в якості залоги.

Від думок Івана відволікло покашлювання. На нього нетерплячим поглядом поглядав старший Бриль:

– То най пан дасть нам волю йти з рештою хлопів кабуз[69] харцизяк погромити?

– Устигнете до погрому, – покрутив головою Богун. – У мене для вас буде інше завдання.

---

[69] *Кабуз (заст.)* – дощенту.

– Усе виконаємо! – Йосип штовхнув сина вбік і вклонився полковникові. Слідом за батьком вклонився і син.

– До Вороновиці непоміченими дійдете?

– Чому не дійти? Бачмаги[70] старі, дорогу додому знають… Ми б, звичайно раднєй[71] з паном полковником…

– Не баріться, – обірвав Іван розсуди Бриля. – Сотнику у Вороновиці передасте, щоб був готовий на допомогу виступити і гінців до Вінниці посилав. Усе зрозуміло?

– Усе, мостивий пане.

– Їдьте.

Через п'ять хвилин після розмови з Брилем Богун на чолі свого невеликого війська, затягнутий у крицю обладунків, виїздив за ворота фортеці. Він вирішив покінчити з ворогом одним швидким ударом, не допускаючи спустошення околиць селища, яких було б не оминути, вирішивши відсидітись у фортеці. Уже у воротах його наздогнала Ганна. За роки війни вона так і не звикла спокійно переживати хвилини, коли чоловік йшов у бій. Тремтячою рукою вхопилася за стремено і на мить застигла попереду двох покоївок, котрі, поспішаючи за своєю панією, ледве встигли накинути по-

---

[70] *Бачмаги (заст.)* – черевики.

[71] *Раднєй (заст.)* – ліпше, з більшою охотою, швидше.

верх нічних сорочок кунтуші. Мовчки простягнула Івану іконку.

– Візьми, це з Лаври, – прошепотіла.

Богун зітхнув і перегнувся в сідлі, важкий від обладунків, обережно обіймаючи дружину закутою в залізну рукавицю рукою. Швидко поцілував її у вуста.

– На вулиці прохолодно, Ганнусю, – посміхнувся він. – Іди до хати.

– Будь обережний.

– Я буду обережним, – він легенько торкнув коня острогами і поїхав.

Ганна відступила на крок і перехрестила його постать, котра віддалялась, поступово ховаючись у ранішні сутінки. Поряд бачила десятки таких же, як сама, козацьких дружин. Мовчазний жіночий натовп збоку був схожий на зборисько лісових мавок у довгих білих сорочках.

Проте тривога козацьких дружин, як і приготування до бою самих козаків, цього разу виявилися марними. І хоч помічених уночі поляків Богун дійсно зустрів, не встигнувши віддалитися від селища й на три версти, бою не відбулося – лише зазвучала сурма, віддаючи козацьким комонникам наказ перешиковуватись у батаву, і поляки зупинилися як йшли – похідною колоною. Нерішуче почали топтатися на місці.

– Чортівня якась, – знизав плечима Нечипоренко, –

чому вони не стають у каре?

– Шаблі наголо! – коротко скомандував Богун. – Приготуватися до бою в лавах!

Від хижого шипіння добутих з піхов клинків серед польських рядів почалось замішання. Там заіржали й рвонулися коні, почулося кілька здавлених криків. Проте Іван, звиклий до частих відвідин території свого полку ворожими військами, не звертав уваги на дивну поведінку польських драгунів, справедливо вважаючи, що прояснити будь-яке непорозуміння не пізно буде й після бою.

– Козаки! – забринів у вранішньому прозорому повітрі голос Івана. – Ми не кликали до себе вельможних панів, вони прийшли сюди непрошеними. Тож почастуймо по-козацьки ляхів…

– Пане полковнику! – раптом перервав Богуна голос Нечипоренка.

– Що ще?! – повернувся Іван нетерпляче.

– Там… – осавул упився поглядом на щось чи когось серед ворожих рядів. – Там Охріменко!

– Що?! – заревів Іван. Він придивився пильніше до колони легкоозброєної польської кінноти і дійсно побачив серед жовнірів кількох козаків з Охріменкової чати, а на чолі загону, поряд з шляхтичем у блискучій кірасі і прикрашеному страусовим пір'ям бургіньоті, самого Миколу. Від уваги полковника не сховалося те,

що сотник був озброєний і тримався досить упевнено, зовсім не так, як пристало полоненому.

– Не розумію! – почувся голос Нечипоренка. – Невже вони не прийняли бою?

Іван не відповів, натомість ударив коня батогом і виїхав на кілька десятків кроків уперед.

– Миколо! – гаркнув він так, що із заростів осоки неподалік від шляху вихопилась і, залопотівши крилами, полетіла геть важка чапля.

– Я, пане полковнику! – почув голос Охріменка.

– Ти що там забув?

– Нічого, пане полковнику!

– Якого ж дідька до ляхів пристав?

– Не приставав я!

– Тоді сюди йди!

– Не можу, вашмость.

– То ти полонений?

– Знову невірно!

Іванів кінь закрутився дзиґою, відчувши відпущений повід.

– Не марудь, бісів сину, кажи у чому справа!

– Шановне панство до пана полковника у якості гостей, тож і прохали мене за них слово замовити.

– У якості кого?!

– Гостей, вашмость!

Шляхтич у блискучих обладунках, котрому, судячи з

усього, набридла розмова між Богуном і Охріменком, підігнав коня і швидко почав наближатися, демонструючи бездоганну виправку і чудову інохідь свого чорного, немов ніч, огира. За спиною Богуна клацнули, зводячись, кілька курків.

– Не стріляти! – крикнув Іван, не озираючись. Він кілька хвилин приглядався до поляка, котрий швидко наближався, після чого пустив коня йому назустріч. За хвилину двоє рейментарів готових кинутись один на одного відділків з'їхались посеред вкритої яскраво-зеленою осокою, котра сягала коням вище колін, галявини. Зупинилися, коли їх розділювали всього кілька кроків. Іван пильно придивився до шляхтича, чиє, вкрите зморшками і бойовими рубцями обличчя, здалося йому знайомим. Богун уважно оглянув постать старого вояки.

III

На полякові був просторий у плечах, вишитий золотим шиттям червоний камзол, сталева, із золотою насічкою кіраса без наплічників, дорогий бургундський шолом з піднятою догори пластиною, котра в бойовому положенні мала захищати перенісся, і пофарбованим у червоні й білі тони польського прапора пір'ям на вінці. Груди поверх кіраси було перев'язано шкурою

леопарда, а на короткому багряному плащі, який вився за спиною, пишався, очевидно, родовий герб. Ноги шляхтича до колін захищали пластинчасті набедреники, котрі знизу закінчувались високими ботфортами. Постать кремезна, досить огрядна, у відкритому погляді очей самоповага, хоча й без тієї притаманної полякам пихи, що її Івану багато разів доводилось спостерігати у виразі обличчя подібних до нього панів. Богун ще раз пильно оглянув обличчя шляхтича. Сиві, дещо вицвілі очі, бронзова шкіра, пишні, із сивиною, вуса. Колись це обличчя, спітніле й зосереджене, йому, без сумніву, доводилося бачити з-поза схрещених у поєдинку шабельних лез.

– Дозволь привітати тебе, полковнику, і привітати цього разу не як ворог на полі битви, а як старий знайомий, котрий мав честь зійтися з тобою колись у поєдинку і котрий був вражений твоєю майстерністю і великодушністю, – першим почав розмову поляк.

Іван, який увесь час, коли говорились вищенаведені слова, не відривав погляду від шляхтича, примружив очі. Голос, чутий раніше, доповнив недостаючі ланки ланцюга пам'яті, у свідомості зрушили, складаючись у картинку, деталі хаотичної мозаїки минулого, і Богун, немов це було щойно, побачив теперішнього співрозмовника на галявині край лісу, поряд кількох поранених жовнірів і Нечая із Савкою, теж спітнілих і з шаб-

лями наголо. Перед ним стояв ротмістр Тицевський.

– Радий бачити вельможного пана, – з погляду Богуна можна було взяти під сумнів радість від такої зустрічі. Це не випало з-поза уваги ротмістра.

– Я розумію настрій пана, – схилив голову поляк, – але все ж хотів би висловити мою пошану. Старий солдат уміє пам'ятати шляхетне поводження з власною особою. Дозволь запитати, як почуває себе пані полковникова? Мені вкрай прикро, що я, попри обіцянку, не зміг піднести особисто достойний її милосердя дарунок до весілля шляхетної пані. Але обставини іноді бувають вищими за наші прагнення, чи не так, мій друже?

– Для чого пан ротмістр прибув на землю мого полку? – запитав Іван, пускаючи повз вуха останні слова Тицевського.

– В усякому разі, не для війни. Тож славний полковник гетьмана Хмельницького може сказати своїм козакам, щоб вони заховали зброю. Попри те, що відбулося проміж Річчю Посполитою і Україною за останні роки, ми створені паном Богом не лише для того, аби вбивати одні одних. Господь дарував нам розум і можливість порозумітися за допомогою словесних аргументів, а не разючої криці.

Іван хвилину мовчки міряв ротмістра очима, а той вів далі:

– Пан має пам'ятати: коли б я хотів війни, а не мирного діалогу, не вийшов би назустріч йому, як вівця йде назустріч голодному вовку. Крім того, жовніри, що їх пан має можливість бачити, не є серйозним військовим реґіментом, це скоріше мій почет. До такого твердження можу додати слово шляхтича, що це всі мої люди, поряд немає прихованих загонів.

Іван промовчав.

– Отже?

– Заховайте зброю, лицарство! – крикнув Іван, повернувшись до козаків.

Напруження потроху почало вщухати. Поляки, котрі, вочевидь, почували себе не надто комфортно перед лицем переважаючих сил противника, змогли вільно зітхнути. Поволі спрямовані в бік ворога списи піднялися вгору, а шаблі повернулися в піхви.

– Я слухаю пана ротмістра, – Іван ледь схилив голову, звертаючись до Тицевського.

– Ми будемо розмовляти в полі? – із сумною посмішкою запитав той.

– Ви прийшли без запрошення, пане ротмістре. Прийшли на мою землю і прийшли тим самим шляхом, котрим останніх чотири роки пройшли тисячі ласих до цієї землі поляків. Багатьох з них вже немає на світі. Ми вороги, пане ротмістре, тож не варто гратися в добрих сусідів. Я був би поганим полковником свого

гетьмана, якби без його відома приймав у своєму домі наших ворогів, отже, прошу вибачити мені такий вияв негостинності. Якщо ж пан все ж воліє розмовляти, я готовий вислухати його саме тут.

– Добре, – рішуче кивнув головою Тицевський. – Мушу визнати – я не сподівався на кращий прийом. Принаймні я можу розраховувати на дозвіл пана приготувати обід і дати перепочити моїм жовнірам?

Іван, погоджуючись, кивнув головою.

– Ви можете перепочити до вечора, ротмістре.

– Дякую, великодушний полковнику. У такому разі, чи не погодишся ти стати гостем біля мого багаття, хоч воно і розкладено на твоїй землі? Повір, розмова, що її маю до тебе, надзвичайно важлива і може принести користь як нам з тобою, так і нашим народам.

Іван поглянув у далечінь поверх голови Тицевського і голосно розсміявся.

– Я сказав щось кумедне? – стрепенувся Іванів співбесідник.

– Як це схоже на вас, поляків, ротмістре!

– Прошу? – не зрозумів Тицевський.

– Робити нас гостями на нашій власній землі. Що ж, я розділю з тобою трапезу і вислухаю тебе.

Через годину, сидячи просто на двох великих, порослих мохом колодах, обабіч великого багаття, розкладеного на галявині проміж двох усе ще насторо-

жених військових загонів, Богун і Тицевський спокійно розмовляли. Поряд був накритий білосніжною скатертиною похідний столик, заставлений пляшками і стравами. На вогні, скрапуючи із залізних шпаг янтарними краплинами жиру, рум'янились дві заячі тушки.

– Отже, твоя челядь попрацювала на славу, пане Тицевський, а страви на цьому невеличкому столику нічим не поступаються тим, котрі подаються в домах краківських вельмож. То, може, швидше закусимо і перейдемо до справи, заради якої ти вчинив цей дивний візит?

– Так. Признаюсь, пахощі смаженого м'яса лоскочуть мій ніс після кількох годин верхової їзди. Але, може, для початку, келих цього чудового вина?

– Пан ротмістр припрошує мене не гірше справжнього кельнера, – послав «шпильку» Тицевському Богун. Проте той утримав себе в руках і зі своєю сумною посмішкою відповів:

– Іноді в обов'язки дипломата входить знання роботи не лише кельнера, а й когось значно менш престижного.

– Тобто ти хочеш сказати, що приїхав до мене в якості дипломата, – уважно подивився на поляка Богун.

– Пан не помиляється. То як щодо вина? – він узяв зі столу і продемонстрував Івану пляшку зеленого скла, з високим горлом і залитим сургучем корком.

– Наливай, ляше, – погодився Богун.

Тицевський спритно вибив з пляшки корок і по вінця наповнив два великих срібних келихи.

– Я хотів би виголосити тост, – сказав він, взявши до рук свого келиха.

– Радо вислухаю, – Іван був заінтригований появою Тицевського і його туманними натяками. Він поглянув на своїх козаків, котрі сиділи в сідлах і очікували команди, готові в будь-яку мить кинутися на ворога. – І не лише тост, а й причину прибуття до мене вельможного пана.

– Тоді дозволь мені, козацький полковнику, випити це добре старе вино за те, щоб ми могли частіше зустрічатися. І зустрічатися не на полі битви, не на чолі ворожих один одному військових реґіментів, а просто як два добрих старих знайомця. Бо воістину немає нічого кращого, аніж мир і добрі стосунки двох сусідів. Наші з тобою народи були такими сусідами досить довгий час. Ми разом стояли проти поганих татар і повних надії загарбати нашу землю османів. Разом захищали християнську віру, а корона польських королів була для України тим самим, чим є вона для поляків. У сеймі кращі представники козацтва сиділи поряд з польською шляхтою і разом вершили долі Речі Посполитої. Нині ці часи в минулому, і я здіймаю мій кубок за їх повернення!

Іван лише кивнув головою і пригубив свого келиха. Потім мовчки подивився в очі Тицевському, очікуючи на продовження його балачок.

– Прошу, полковнику, – поляк витяг з вогню смажену зайчатину і одну зі шпаг подав Івану. Той прийняв її й уп'явся в соковите м'ясо зубами. Зайчатина була чудовою. Не дивлячись на те, що Тицевський виїхав для виконання важливої місії, а не на полювання, його челядь, очевидно, встигла не лише вимочити у воді м'ясо впольованих звірів, а й натерти його спеціями і підготувати до смаження.

– Гарне м'ясо, – прокоментував Богун.

– О, це так, – погодився Тицевський. – Рецепт, за яким воно приготовано, мій кухар тримає в секреті, тож можу з гордістю сказати, що такої зайчатини пану полковнику їсти ще не доводилося.

Тицевський скоро запропонував випити ще по одному келиху, потім ще. Він розхвалював приготовані кухарем страви, за найменшої нагоди і без неї пускався у спогади про минулі роки, коли Україна була частиною Речі Посполитої, Військо Запорізьке вірою і правдою служило короні. Згадував роди православної української шляхти, такі як Острозькі, Вишневецькі, Киселі й Тишкевичі, що залишилися вірними королю навіть серед цієї війни. Жалкував про втрачених у боях видатних людей, як з боку Польщі, так і козаків,

досить щиро зітхав і робив трагічне обличчя, вимовляючи їхні імена. Богун слухав, лише час від часу відпускаючи короткі репліки, з яких неможливо було зрозуміти його ставлення до витіюватих тирад Тицевського.

Нарешті трапезу було закінчено. Іван дістав люльку і запитливо подивився на ротмістра.

– Ну от що, пане ротмістре, давай перейдемо до справи. Хто тебе до мене прислав і з якою метою?

Тицевський одразу ж змінив тон з мрійливо-пафосного до ділового:

– Пан полковник – людина надзвичайно проникли-ва. І це мене не дивує. Минулого разу, коли ми зустрічалися, він був, якщо мене не зраджує пам'ять, сотенним хорунжим. Тепер переді мною сидить надзвичайно популярний у війську полковник, котрий не раз мав під своїм перначем реґіменти, складені з кількох полків, і навіть обирався наказним гетьманом усього війська. Блискуча кар'єра, пане Богун. Я маю запропонувати тобі дещо.

– Від чийого імені?

– Що ж, буду відвертим з тобою. Хоча, у свою чергу, буду вимагати не меншої відвертості. Ми домовимося?

– Я можу або вислухати тебе, ласкавий пане, або повертатися. Ніяких вимог з твого боку. Отже? – Іван

поправив підшоломник і взяв з колоди місюрку, демонструючи готовність припинити розмову.

– Добре! – замахав руками Тицевський. – Я згоден, ніяких обіцянок.

– Хто прислав тебе до мене? – повторив Богун дещо нетерпляче.

– Імена тих людей надто відомі, щоб промовляти їх. Можу сказати, що результати мого посольства очікують у Варшаві. В резиденції коронного канцлера Речі Посполитої.

– А це вже цікаво! – криво всміхнувся Богун. – Чого ж ясновельможні хочуть від мене?

Тицевський зітхнув і розвів руками:

– Я вважаю, пан полковник далекий від думки, що нашу увагу не привертають останні явища в Україні. Зокрема, різдвяні події в Переяславі.

– Твоя правда, я досить далекий від такої думки.

– Отже, нашу увагу було звернуто до Переяслава, а пізніше до угоди між Хмельницьким і Москвою, тієї, котра отримала назву Березневі статті. Повірте, нас надзвичайно пригнічує рішення Хмельницького присягнути московському царю, а також те, що він примусив прийняти ту… скажімо, не популярну присягу, більшість козацької старшини. Хочу завірити…

– Жодного слова більше! – перебив Тицевського Іван. – Доти, доки я не почую імен людей, котрі стоять

за тобою, ротмістре.

– Але…

– Ніяких але, – нетерпляче змахнув рукою Богун. – Не потрібно бути надто проникливим, щоб зрозуміти мету твого приїзду. Адже ти прибув для того, щоб переконати мене зрадити Хмельницького і взяти руку твоїх сюзеренів. Так?

– Це не зовсім вірно. Я волів би дотримуватись менш категоричних висловлювань.

– Перестань, ротмістре! Адже ти жовнір і жовніром був усе своє життя. Не личить старому вояці займатися словоблудством. Тим більше, якщо йому це погано вдається. Зраду можна називати якими завгодно словами, але від того вона не перестає бути зрадою. Тож давай говорити начистоту. Хто тебе прислав, Лянцкоронський? Може, Потоцький?

– Пан недооцінює важливість своєї особи, – прикрив повіками очі Тицевський.

– Як?! Невже сам канцлер?!

Тицевський зітхнув. Він відставив порожній кубок, узяв до рук вкриту кіптявою й залишками жиру шпагу, що на ній нещодавно смажилась зайчатина, й задумливо почав підгортати нею вкриті сивою паволокою попелу жаринки в багатті.

– Нехай буде по-твоєму, полковнику Богун. Я вирушив у цю мандрівку за наказом короля.

Іван з несподіванки аж присвиснув.

– Тебе відрядив…

– Мене відрядив Ян Казимир Ваза. Тепер ми можемо продовжити розмову?

– Так. Тепер я готовий вислухати, для чого королю знадобилося посилати тебе в таку неблизьку й далеко не безпечну подорож, – Богун випустив кільце тютюнового диму й уважно подивився в очі поляку. Той відповів твердим поглядом своїх вицвілих очей.

– Королю відома твоя позиція по відношенню до Переяславської Ради і віддання України під протекцію Московській державі. Це дуже необдуманий вчинок Хмельницького. Вчинок, котрий може призвести до надзвичайно тяжких для козацтва наслідків. Король підтримує тебе і має тобі дещо запропонувати. І повір мені, на таких умовах, котрі тебе влаштують значно краще, аніж примусова присяга, що до неї підштовхував вінницького полковника Хмельницький.

– Тобто ти хочеш сказати, що твоя поява тут є наслідком моєї відмови присягати московитам?

– Значною мірою. Ну і, звичайно, не слід забувати про конфлікт, що продовжує поглиблюватись між паном полковником і Хмельницьким. Так, не дивуйся, у Варшаві відомо багато чого з того, що діється у ставці гетьмана Хмельницького. А тепер, після викриття і страти Верещати, навіть більше, аніж Хмельницький

може знати про стан речей у королівському палаці й сеймі.

– Верещагу страчено? – посміхнувся Богун. – Панове ляхи надто оптимістичні. У мене інші відомості: камергер його величності врятувався з фортеці і нині спокійно проживає в Україні. Це можу стверджувати, адже лише нещодавно я особисто зустрічався з паном Василем у Чигирині.

Тицевський мимоволі скривився.

– Я не маю необхідної інформації, щоб сперечатися з паном із цього питання. Та й доля шпига не є суттєвою для питань, котрі ми з тобою маємо розглянути. Отже, про твої непрості відносини із Хмельницьким нам відомо. Відомо й про те, що вже двічі Хмельницький мав намір стратити тебе, а одного разу навіть видав наказ закувати в кайдани пані Ганну. Ми вважаємо, що Хмельницький не є насправді тією людиною, котра нині потрібна Україні, ти згоден зі мною, полковнику?

– Продовжуй, – хитнув головою Богун.

– Він утрачає популярність, і це ні для кого не секрет. Нині вже значно менше пам'ятають Жовті Води і Корсунь, аніж Білоцерківський договір і виступи бунтівних Вдовиченка та Мозирі.[72] Пам'ятають і те, що в

---

[72] *Мозиря і Вдовиченко* – козацькі старшини, котрі після підписання Б. Хмельницьким Білоцерківського миру у 1651 році очолювали виступи

тих виступах був відчутний і голос полковника Богуна. І вважають дії полковника цілком логічними. Але ті події вже стали вчорашнім днем, натомість маємо події дня сьогоднішнього. І вони підказують нам, що гетьман Хмельницький зробив надто багато помилок. Ці помилки шкодять не лише Речі Посполитій, вони шкодять і козацькому війську. Московія чужа Україні, для України повинен бути інший шлях, аніж протекція царя Романова.

– І ви вважаєте, що я здатен повернути події в інше русло, віддаливши Україну від Московії і схиливши її в інший бік? Але я лише вінницький полковник, ви звертаєтесь не до тієї людини.

Тицевський повільно похитав головою:

– Не варто принижувати власного значення, пане Богун. Ваша популярність у війську після Берестечка і Жванця, а також слава серед місцевого населення Поділля, Брацлавщини і навіть східної Волині має такі розміри, що вже давно перейшла рамки, обумовлені посадою вінницького полковника. Якщо вам невідомо, я розповім: у селах і містечках аж до Кам'янця і Острога ім'я Богуна гримить значно сильніше, аніж ім'я самого Хмельницького. Це відомо у Варшаві. Тож там

проти гетьмана. Бунт був жорстоко придушений вірними гетьману козаками. Л. Мозиря був страчений, Вдовиченко страти уник. У числі учасників заворушень тієї пори проти Хмельницького деякі дослідники історії України називають з-поміж інших й Івана Богуна.

вважають, що Богун є людиною, здатною дещо перемінити у стосунках між козаками і Польщею.

І раптом Іван зрозумів, для чого прибув до нього ротмістр Тицевський. Для чого приїхав сюди, виконуючи вказівку самого короля і веде тепер такі довгі й приємні вуху полковника речі. А коли зрозумів, відчув до Тицевського холодну ненависть. Ні, він жодним рухом, навіть поглядом не виказав того, що з великим задоволенням стромив би цієї миті у горлянку ротмістрові лезо шпаги, котрою той діловито підгрібав до купи жаринки пригасаючого багаття. Лише втягнув у себе духмяне повітря галявини й кинув коротко:

– Ти пропонуєш мені підняти повстання проти Хмельницького?

– О, ні! – замахав руками Тицевський. – Я пропоную пану лише один келих вина! Звільнити Україну від божевільного Хмельницького тобі пропонує його величність.

– Зрозуміло.

– Ні, тобі ще не все зрозуміло! – голос Тицевського несподівано став твердим і категоричним. Умить пропала деяка дипломатична м'якість, навіть улесливість, що її дотримувався Тицевський раніше. – Пану відомо, що після Переяславської Ради Хмельницький, фактично, поставив крапку у стосунках з Кримським ханством? І результат не забарився: нині

у Варшаві готується посольство до Бахчисарая. Дні Іслам-Ґерая пораховано, а новий хан, яким, безумовно, стане Магомет-Ґерай, значно радше прийме руку Польщі, аніж руку Хмельницького. Москва вам не допоможе, її значно більше турбує Смоленщина, аніж Україна. Отже, стає зрозумілим, що зовсім скоро ви будете змушені витримати ще одну надзвичайно важку кампанію. Разом з нашими хоругвами на Україну підуть тридцять тисяч татарської кінноти. На цей раз вам не вистояти. Тобі цікаво, яку мету переслідуватиме майбутня кампанія?

– Яку ж?

– Здобуття Поділля, Брацлавщини і далі, аж до Умані і Черкас! Ми викинемо вас з Правобережжя, а кров знову заллє цей багатостраждальний край! Але… – голос Тицевського знову пом'якшав, і він навіть винувато посміхнувся, – є інший план розвитку подій.

– І головну роль у ньому призначено мені, – продовжив Богу н.

– Так! І дуже скоро ти побачиш – ненависні тобі московити луснуть від зазіхань на землю України!

Іван кілька хвилин мовчав, намагаючись зібратися з думками.

– Добре, – нарешті мовив він, – що буду мати з усього я особисто?

Тицевський почав совгатись по колоді, на якій сидів.

– Пан практичний чоловік і з ним приємно вести розмову, – скоромовкою вирік він. – Як щодо пропозиції гетьманської булави Війська Запорізького? Мені було наказано запропонувати тобі посаду, що її обіймає Хмельницький, і ніяк не менше. Його величність вважає, що ти підходиш на роль гетьмана Війська Запорізького якнайкраще.

– І це все? – запитав Богун, холодно дивлячись в очі ротмістру.

– Звичайно, ні. Його величність уміє бути вдячним!

Іван рішуче піднявся.

– Дякую за пригощання, ротмістре, думаю, час мені вирушати. – Він одяг на голову шолом, поправив перев'язь із шаблею і рушив у напрямку свого загону.

– Але… Прошу пана, я не зрозумів, – підхопився й собі Тицевський.

– Що ж тобі не зрозуміло, ляше?! – рвучко повернувся до нього Богун. Він навис над пристаркуватою постаттю ротмістра – високий, стрункий і широкоплечий, із закутими у броню широкими грудьми і поглядом очей, що кидали блискавки. – Я не можу вбити людину, з котрою щойно розділив хліб. І я обіцяв спокійний відпочинок твоїх жовнірів до вечора. Я звик виконувати свої обіцянки, ротмістре, але стережися мене, коли не зникнеш з моїх очей після заходу сонця! Упень ви-

рубаю весь загін, а твою голову власноруч насаджу на свій спис. Геть з очей моїх, мерзенний крамарчук, ти торгуєш зрадою! Так, у мене багато протиріч із Хмельницьким, але я ніколи не вчиню того, що ти тут пропонував мені. Я не бажаю союзу з Москвою, але й від вас, ляхів, не візьму подаяния. І я не боюся татарських псів. Якщо ви приведете їх сюди, знайду кожному по сажню подільської землі. Так передай королю і його псу Потоцькому!

Ще довго клекотало у грудях Богуна після того, як він повернувся до козаків, скочив у кульбаку і звелів повертати до фортеці. Невже він якимись своїми діями давав ляхам зрозуміти, що йому можна запропонувати зраду Хмельницькому? Невже не бився з ними жорстоко й нещадно всі останні роки? Де припустив помилку, котра дала ляхам привід для подібних візитів? Так, він не мирився з Хмельницьким, і це знали в оточенні гетьмана. Але він не дозволяв собі жодного натяку на сумніви в тому, чи справді гетьманська булава у тій руці, котрій повинна належати по праву. «А може, таких послів, як цей Тицевський, нині немало в Україні? – раптом змінили напрямок думки Івана. – Може, потрібно було стриножити старого й відіслати до Чигирина з листом до Хмельницького?» Від цієї думки Іван навіть притримав коня, але одразу ж рушив далі. Він пригадав обличчя Бутурліна в сінях дому

Петра Тетері й заповнений людом майдан Переяслава. Натомість покликав Нечипоренка, який тримався позаду:

– Потрібно перевірити, скільки пороху маємо у Вінниці й сотенних містах. Козаків наступного тижня зібрати до навчань потрібно. Заодно зброю й спорядження в полку перевіримо.

– Зроблю, – кивнув головою осавул. – Чого лях хтів?

– Казав, аби ґав не ловили, а їх у гості дожидалися, – буркнув Іван.

Уже перед брамою фортеці Богуна наздогнав вороновицький сотник, котрий примчав чвалом у супроводі хорунжого і кількох козаків.

– Вороновицька сотня готова розвернутися в бойові лави, пане полковнику, де противник?

Богун кілька хвилин дивився на сотника, не розуміючи як той тут опинився. Лише згодом згадав, що сам посилав по нього Брилів.

– Дай собі спокій, пане сотнику, – махнув він рукою. – Сьогодні ворога не побачимо. Готуйся до відвідин восени.

IV

Богун не помилився, вважаючи, що осінь 1654 року принесе в Україну нову війну, а її багатостраждально-

му народу нові муки і страждання. Польський орел у черговий раз учинив спробу відновити своє панування над Поділлям і Брацлавщиною, сповнений рішучості якщо й не повернути всі українські землі, то принаймні відкинути козаків за Дніпро і, надійно закріпившись на Правобережжі, можливо, готуватися до нової експансії і відновлення свого панування аж до кордонів Московського царства й Кримського ханства. Так це було чи ні, достеменно нам невідомо, але те, що над Брацлавщиною нависла цілком реальна загроза бути відірваною від Гетьманщини, швидко зрозуміли в Чигирині, Путивлі і навіть у Москві. Північний сусід отримував перші плоди своєї влади над Україною – йому пропонувалося пристати до боротьби, яку вже протягом семи років вело, стікаючи кров'ю найкращих своїх синів, козацтво. Що ж, цар миттєво заходився виконувати закріплені Переяславською Радою і Березневими статтями угоди? Жодним чином! Україна знову залишалася сам на сам з ворогом, з тією лише різницею з попередніми роками, що Кримське ханство, розгніване договором між Україною та Московським царством, розірвало свій союз із гетьманом і розпочало пошуки нових союзників у Варшаві. Уже в червні туди прибув посол Іслам-Ґерая Сулейман-ага, який і передав Яну Казимиру лист хана. У листі, не багато не мало, обговорювався розподіл військових трофеїв, що їх По-

льща і Крим могли мати у разі перемоги. Іслам-Ґерай погоджувався віддати короні всі міста й землі належні зараз гетьману й царю, взамін за що прохав собі підкорені Іваном IV Московським Казанське й Астраханське ханства. Такий розподіл, природно, не викликав жодних незгод із боку короля, тим більше, підкріплений обіцянками хана відрядити сто тисяч війська на допомогу в майбутній війні. Тож на сеймовому засіданні, на котре прибув Сулейман-ага, шляхта почала, забувши свої звичні суперечки, розробляти проект «Вічного договору» з Кримом. Результати договору не примусили на себе довго очікувати: вже наприкінці липня до ставки гетьмана в Чигирин почали прибувати, один за одним, гінці від полковників прикордонних полків. Вони приносили тривожні звістки. Польське військо збиралося для чергового походу в Україну, нарощуючи «м'язи» під Зборовом. До Глинян йшли валки шляхетного панства, котре поспішало приєднати свої хоругви до лав посполитого рушення. Сумнівів бути не могло: війна ось-ось розпочнеться. Якщо такі сумніви й залишалися в когось з гетьманського оточення, їх розвіяв допит присланого Богуном полоненого – шляхтича на ім'я Лукаш Збуйновський. Його Хмельницький вирішив допитати особисто.

Коли прохолодного ранку в підземелля до бранця, освітлений скупим світлом, що пробивалось крізь

крихітне віконце, увійшов Хмельницький у супроводі кількох похмурих козаків, Збуйновський, здається, не здивувався. Він мовчки піднявся з укритого перепрілою соломою тапчана, на якому досі сидів, і став у кутку, гордовито схрестивши на грудях руки. Один із козаків, котрі супроводжували Хмельницького, стромив у вкрите іржею гніздо на стіні смолоскип, інші заходилися встановлювати посередині льоху невеличку жаровню і роздмухувати в ній полум'я. Збуйновський спокійно поглядав на Хмельницького. Єдине, що його здивувало, це вигляд гетьмана. (Хмельницький був одягнений надзвичайно скромно, навіть дещо простацьки, а при боці мав лише просту, без прикрас, шаблю.)

– Я повинен дивитися як ти корчишся в муках, пане Лукаш, чи може, приберемо вогонь, і ти розповіси мені все добровільно? – без довгих преамбул поставив запитання Хмельницький.

Лукашу Збуйновському зовсім не посміхалось знайомство його шляхетного тіла з розпеченим залізом, тож він погодився не вагаючись:

– Я дам тобі відповіді на всі запитання, гетьмане. Звичайно, лише ті, котрі знаю.

Жодного слова не сказав більше гетьман, лише кивнув головою, згоджуючись вислухати бранця. І полилися з вуст Збуйновського зізнання. Такі, від яких усе більше темніло чоло Хмельницького, різкішими роби-

лися глибокі зморшки під його пронизливими очима, а на вилицях грали жовна. Про збір війська під Зборовом і Глинянами оповів шляхтич, про тисячі важкоозброєної гусарської кінноти полковника Маховського сказав, про намір полковника вже у найближчі дні порушити кордон України і йти в Подністров'я, щоб згодом вдарити на землі Брацлавського полку. Про укладення договору між Річчю Посполитою і ханом не забув розповісти, а також про наміри володарів Трансільванії, Волощини і Молдавії приєднатися до того союзу. І хоча наміри трьох останніх країн, як і значної частини підданих кримського хана, були вилами по воді писаними, мав про що замислитися Хмельницький, особливо коли згадати розмиті й неясні відповіді Москви на прохання прискорити прибуття царевих ратників на допомогу козакам.

Події, передбачені Збуйновським, не забарилися, і вже за кілька тижнів до Фастова, де на той час стояв табором Хмельницький, посипалися невтішні звістки. Поляки зайняли Мотилів на Поділлі, підсунули впритул до кордону великі реґіменти війська і почали все настирливіше шарпати наскоками Богуна, а також підвладні полковникам брацлавському, Михайлу Зеленському, і паволоцькому, Михайлу Богаченку, землі. У відповідь на це цар Олексій Михайлович дав гетьману зовсім незрозумілий наказ виступати до Лу-

цька і там з'єднатися з військом Трубецького. Складним був для Хмельницького, зв'язаного присягою цареві, той наказ – адже його невиконання могло б призвести до погіршення відносин з Москвою, а виконання ставило під загрозу Брацлавщину, на території котрої мали розгорнутися основні події. Не пішов тоді гетьман супроти царського наказу, вирушив до Луцька, де й з'єднався, як було домовлено, з московськими полками. Дещо остудили пристрасті посли молдавського господаря Георгіце, котрі теж прибули до табору під Луцьком і заявили про готовність Молдавії взяти протекцію Москви, а також листи трансильванського князя, у котрих той писав про своє бажання дотримуватись миру з Україною і прохав прислати козацьке посольство до свого двору. Але ці невеличкі успіхи гетьманської політики не зменшували шкоди, що її вже відчутно зазнавали села й міста Брацлавського, Уманського, Корсунського і навіть Чигиринського полків від нападів татар і восьмитисячного реґіменту Маховського. На обрії вже поставала облога Умані й жорстока Охматівська битва, під час якої козацьке військо і навіть сам гетьман опинилися під загрозою винищення. Загрозою навіть більшою, аніж та, котра виникла колись у Берестечку.

Першим до ніг польського війська впав Брацлав. Щоправда, зовсім не такою легкою, як здавалося спо-

чатку Станіславу Потоцькому, видалася битва за місто. Швидше схожим на парад, аніж на важливу військову експедицію, був підхід війська, очолюваного коронним обозним Стефаном Чарнецьким, до стін Брацлава. Хіба сподівався Чарнецький на серйозний опір? Чарнецький, котрий щойно захопив добре укріплене містечко Тиманівку, залога якого здалася майже без бою після того, як все командування гарнізону зникло невідомо куди, ледве отримавши звістку про наближення польського війська. Але марно сподівався коронний обозний на ключі від міста. Рівними лавами кінноти, вишикуваної в полі перед міськими укріпленнями, зустрів Брацлав нападників, десятками гармат, націлених на поляків, піхотними сотнями на валах, готовими кинутися в бій за першим наказом наказного гетьмана Томиленка. Кілька атак, проведених Чарнецьким силами легкої кінноти, не призвели до бажаного ним результату, а вогонь козацьких гармат змусив його відступити значно поспішніше, щоб це було схоже на звичайне небажання піддавати ризику авангард. Навіть коли Чарнецький повернувся сюди на початку грудня, перемога не видалася йому занадто легкою – кількаденна запекла битва не лише забрала життя багатьох козаків, самого наказного гетьмана і навіть зятя Хмельницького, сотника Влиська. Погуляла смерть і рядами польського війська – кілька тисяч жовнірів і

шляхти не дорахувався Станіслав Потоцький у своєму війську після того, як Богун, зачувши про прихід до поляків багатотисячної татарської орди, спалив Брацлав і відступив разом з козаками й міщанами до Умані.

Надто міцним горішком для коронного гетьмана виявилась укріплена вінницьким полковником Умань. Так, як і кілька років тому, під час вінницького протистояння, міцно засів Богун за міськими мурами. Так, як і тоді, був сповнений рішучості втримати місто і не віддати його ворогу навіть у випадку, коли б приступом на нього йшла вся без винятку польська армія. Тільки цього разу Іван Федорович мав під своєю рукою не лише Вінницький полк, тепер до нього приєдналися пошарпані останніми боями, але все ще цілком боєздатні Уманський і Брацлавський полки. Три лінії оборони пролягли спаленим Богуном передмістям, у згарища перетворилися й найближчі хутори, з яких ворог міг би чинити несподівані наскоки. Чистим гірським кришталем заблищали политі водою і перетворені лютим морозом на кригу вали «верхнього міста», де вирішив Богун витримувати найважчого удару. Спогади з неймовірно далекої у часі молодості підказали полковнику рішення перетворити вали міста на крижані неприступні скелі – ту давню битву в ногайських степах, коли йшов за Павлюком, згадав Іван, і табір серед степу, перетворений водою й морозом на неприступну фор-

тецю.

Шістнадцятого січня, у вівторок, пішли на приступ непокірної Умані польські хоругви. Лівий фланг зайняли німецькі й угорські піхотинці під проводом Лянцкоронського, здійняли хижі свої хоботи гармати в центрі польського війська, націлились на прихованих за окопом козаків. Сам коронний гетьман командував артилерією і хоругвами центру. Різнобарвною комашнею вкрили сковану холодом землю драгуни подільського ловчого Кароля Потоцького. Дружно вдарили на козаків. Вивергнули полум'я з гарматних і мушкетних стволів, розпекли холодне повітря ненавистю нескінченно довгої війни і… відступили, не в змозі зробити щось із чітко організованою обороною міста. Десятки й десятки трупів, ще годину тому сповнених надій на майбутнє і сподівань вижити людей, трупи коней і потрощену зброю залишили вони під крижаними мурами. Але й тоді не припинилися невдачі польського війська. Ще не встигло сонце сісти за засніжений виднокрай, як швидка вилазка козаків на чолі з Богуном і Зеленським позбавила життя ще мало не тисячу жовнірів, потрощила і зіпсувала кілька десятків гармат, наробила паніки й сповнила тваринним жахом серця тих, кому пощастило вийти неушкодженим з-під козацьких клинків. І наступного дня продовжили козаки свої сміливі контратаки, і ще через день. Пристар-

куватий Потоцький був за крок від розпачу.

– Я не розумію, хто кого тримає в облозі! – кричав він, бризкаючи слиною в обличчя завмерлих перед ним підлеглих. – Ми осадили Богуна, чи він тримає нас в облозі, з кожним днем успішно зменшуючи кількість коронного війська?!

А ще через кілька днів відбулися події, котрі замалим не стали найбільшою трагедією для козацького війська, а Хмельницькому мало не коштували життя: гетьман, котрий з кількома полками поспішав на допомогу Богуну, несподівано втрапив у засідку коронного війська поблизу Охматова. Лише непересічний талант полководця допоміг гетьману вийти переможцем у тій битві, а її наслідки перетворити якщо й не на перемогу, то принаймні на бойову нічию. Польське військо нічого не змогло вдіяти з Хмельницьким і, поєднавши свої зусилля з п'ятидесятитисячною ордою Менглі-Ґерая, взялося перетворювати Брацлавщину на пустелю. П'ятдесят великих та малих міст ще зовсім недавно квітучого краю лягли руїнами до ніг поляків, десятки тисяч українського люду потяглися кривавим шляхом до Перекопу і невільницьких ринків, захоплені татарами в ясир. І хоча поляки й схаменулися, зрозумівши, що втрачають контроль над озвірілими від можливості здобути легку здобич татарами, вплинути на хід подій вони вже не змогли. Весна, котра прийшла на

Брацлавщину, застала край розореним так, як не могли розорити його за всю попередню історію тисячі нападників з різних країн. Забув до часу і Богун про свої суперечності з гетьманом і свою нелюбов до Москви. Потрібно було спільно рятувати становище й завадити татарам перетворити на руїну решту правобережних земель.

V

Сторицею доля відплатила Польщі за страждання Брацлавщини у наступному році. Страшним виявився для Речі Посполитої той рік, настільки страшним, що розмежував усю історію тієї великої й гордої європейської країни на «до» і «після» триклятої війни зі Шведським королівством, до якої призвели необдумані зазіхання на трон у Стокгольмі. Навіть загибель польського війська під Адріанополем у сиву давнину, навіть поразка під Цецорою, програні Богдану Хмельницькому битви не могли зрівнятися зі страшними для Польщі подіями того року. З кількох напрямків почали шматувати її тіло одразу кілька сильних противників. Князівство Литовське палало під смолоскипами стрільців князя Волконського і козаків відрядженого українським гетьманом ніжинського полковника Івана Золотаренка. З півночі шведський король Карл X пере-

можним маршем пройшов польські воєводства й увійшов до Варшави, внаслідок чого останній з королів династії Ваза, сповнений горя Ян Казимир мусив рятувати своє життя, утікаючи до Сілезії. Із заходу й півдня загрожували Семиграддя, Бранденбург, Молдавія і Волощина. Зі сходу Хмельницький повторив свій похід 1649 року, вдруге обложив Кам'янець, пройшовся Галичиною і зупинився під стінами Львова. Тепер він вимагав уже не лише визнання козацької республіки в межах Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. «До Вісли! Усю Русь, і Червону й Білу! Усі землі, де здавна живе народ руський-український!» – почули поляки страшні для себе слова. Затріщала Польща, як стара латана свитина. І лише татари, ті самі погані бусурмани, союзом з ким звикли докоряти в Польщі Хмельницькому, лише вони виступили на захист Польщі, змусивши Хмельницького, урешті-решт, відступити від стін церкви Святого Юра у Львові й погодитися на запропоновану командуючим міської залоги Кшиштофом Гродзецьким контрибуцію.

Недовго тяглося й мовчазне перемир'я вінницького полковника, котрий вже давно став фактичним командуючим усіма козацькими військами Правобережжя, з гетьманом України. Протиріччя, що виникали між ними щоразу сильніше й сильніше, підштовхували їх назустріч конфлікту і, зрештою, вилились у нього у

1657 році, напередодні смерті гетьмана. Нещасливим для козаків видався похід сорокатисячного козацького війська під командою наказного гетьмана Ждановича і наказного генерального обозного Богуна в Польщу на допомогу полкам семиградського князя Д'єрдя II Ракоці. Від початку настрої у війську склалися таким чином, що Жданович, Богун і решта старшини були змушені стримувати обурення козаків. Постачання війська на чужій землі було організоване вкрай погано, і Богун, докладаючи неймовірних зусиль, буквально вибивав із союзників потрібне війську продовольство, фураж і спорядження. Але навіть його зусилля були недостатніми – угорці звисока дивилися на козаків і обурено заявляли, що не зобов'язані вести постачання української армії. Сутички, які часто-густо виникали між угорськими найманцями Ракоці і козаками, подекуди переростали у справжні криваві драми, у яких гинуло не менше людей, аніж у битвах з дезорганізованими загонами польської шляхти, яка все ще намагалася протистояти нападникам. Усе ж надлюдськими зусиллями Жданович і Богун утримували до пори контроль над ситуацією. Скоро до їхніх ніг ліг Брест, а за ним Варшава і Краків. Шляхта, і православна, і католицька, благала Хмельницького, звертаючись через Ждановича, про взяття її під протекторат України. Здавалося, все йшло на лад, хоч і з великими зусиллями. І саме тоді,

наче грім серед ясного неба, надійшла звістка…

– Дозвольте, пане обозний? – у напівтемряві промоклого від кількаденних дощів намету, що його освітлював лише невеличкий каганець, Іван не одразу впізнав того, хто його збудив. Він рвучко звівся і сів у ліжку. Провів руками по обличчю, відганяючи рештки сну, й пильніше придивився до прибулого. Перед ним стояв хорунжий Ждановича, одягнутий у жупан, з-під якого виглядали лати.

– Мені шкода, що змушений був потурбувати пана…

– На біса мені твої вибачення, – буркнув Богун, котрий щойно уві сні бачив Ганну і Тараса. Дружина їхала у просторому екіпажі, запряженому цугом четвіркою коней, а він, їдучи поряд верхи, тримав її руку і розповідав про те, що зовсім скоро повернеться додому. Тарас, непосидючий, як і всі підлітки його віку, чвалав своїм струнконогим коником круг них, час від часу віддаляючись на добру сотню сажнів, після чого щодуху мчав назад. Свіжий вітер куйовдив його солом'яного кольору волосся, а волошкові очі хлопця сяяли радістю. Радість він бачив і в усміхнених очах дружини…

Хорунжий, не знаючи, що відповісти, замовк.

– Джуро! – покликав Іван. – Води дай.

Напившись із принесеного джурою кухля, Богун махнув головою хорунжому:

– Я слухаю.

– Пан гетьманич терміново викликає вас до себе.

Іван встав і накинув на плечі жупан.

– Що за нетерплячка?

– Козаки збунтувалися, пане обозний!

– Мені відомо про те, – Іван кілька секунд дивився на хорунжого, після чого відкинув відлогу намету і неквапно вийшов геть.

На вулиці дощ не припинявся вже багато годин. Величезний табір, котрий був затягнутий димами сотень кабиць і вогкою імлою, зустрів гудінням розтривоженого бджолиного вулика.

– Нечипоренка до мене! – крикнув Іван у імлу.

– Я тут, Іване, – почув голос, а за мить вже розрізнив обважнілу за останні кілька років постать осавула. Він стиха віддав Михайлу кілька розпоряджень. Той швидко махнув головою і зник за струменями дощу.

– Передай гетьманичу, що я скоро буду, – кинув він хорунжому, повернувшись у намет.

Через кілька хвилин, не очікуючи, доки джури підведуть коня, Іван швидко покрокував у напрямку середини табору, туди, де було розташовано шатро Юрія Хмельницького, з військом якого реґімент Ждановича поєднався напередодні, після того, як Богдан Хмельницький, чиї помисли останнім часом було спрямовано на підтримку такого необхідного тепер для України союзу з Ракоці, відправив сина в супроводі полковни-

ка Лесницького на з'єднання з полками Ждановича.

Весь час, прямуючи крізь табір, Богун напружено вдивлявся в обличчя зустрічних козаків, підходив до досить великих груп, котрі то тут то там збиралися і про щось голосно сперечались. Однак в обличчях перших він не бачив нічого, окрім звичайної поштивості до старшини такого рівня, яким був Богун, голоси других притихали з його наближенням, і козаки в гуртах пригнічено мовчали, не наважуючись поглянути наказному генеральному обозному в очі. Нарешті розбита тисячами ніг земля, котра давно перетворилась на багнюку, пішла вгору, Іван проминув якесь скупчення возів, закопане в землю сховище для пороху, пройшов повз ряд великих, зелених від окису гармат, і підійшов до намету Юрася Хмельниченка. Кинулося в очі те, що перед шатром не було звичної варти з чотирьох козаків. Згасли й обидва багаття, котрі напередодні палали біля входу в намет. З пагорба, на якому розташовувалася ставка гетьманича, було видно юрбу козаків, яка зібралася не далі як за сто сажнів від неї, неподалік від возів зовнішнього периметра табору. Іван навіть розрізнив якогось козака в довгому, розхристаному на грудях каптані, чия постать висилась над натовпом. Козак, очевидно, стояв на діжці і щось пристрасно доводив оточуючим. Ковзнувши по ньому поглядом, Богун увійшов у гетьманський намет.

– А, Богун, – було помітно, що Юрась зрадів його візиту. Він сидів за столом у центрі шатра, як завжди блідий, з опущеними, наче від непомірної ваги, тендітними, немов у дівчини, плечима і дивився на прибулого поглядом червоних від безсоння очей. Від уваги Богуна не заховалося й те, що гетьманич був сильно стривоженим. – Добре що прийшов, Іване! Може, хоч ти порадиш, як маю діяти?

Іван подивився навкруги. Поряд із Хмельницьким стояв похмурий Лесницький, трохи поодаль завмер, заклавши руки за спину, Жданович.

– Що відбувається? – запитав, вказуючи позад себе, на невидимий за стінами шатра табір.

– А ти хіба не помітив, коли йшов до мене? – Хмельниченко вишкірився неприємною посмішкою. – Бунт відбувається! Ці сучі виплодки сміють вказувати, як мені поводитись!

За межами намету, перекриваючи собою шурхіт дощових крапель по парусині, почувся низький і урочистий дріб литавр.

– Ось! – Юрась щосили гепнув кулаком по столу. – Маєш! Про що говорять тобі ці звуки?

– Очевидно, у когось з'явилася необхідність збирати військо на раду, – спокійно знизав плечима Богун.

– Але не в мене! – верескнув Хмельниченко і подивився на Лесницького. – Може, в тебе?

– Жодним чином, ваша ясновельможність! – чітким голосом відчеканив той.

– Може, ти, пане Жданович?

Жданович зітхнув і, наблизившись, сів за стіл навпроти Хмельниченка.

– Досить, Юрію, не поводься, наче дитина, – він був на двадцять літ старшим за гетьманича, знав його ще зовсім малим, тому часом дозволяв собі говорити прямо, не стримуючись навіть у присутності сторонніх. У відповідь Хмельниченко лише скрипнув зубами і опустив голову.

– Що ж маю робити?

– Це говорить про те, що ми дуже скоро станемо свідками чорної ради, пане наказний гетьмане, – Богун сів за стіл навпроти Юрія, поряд із Ждановичем, і подивився Хмельницькому в очі. – Не приховуй від себе, гетьманичу, того, що вона була неминуча. Чому тепер дивуватися?

Хмельницький схопився на ноги і нервово закрокував наметом.

– Це катастрофа! Моє військо збунтувалося, чуєш, пане обозний?! І зараз мене, а разом зі мною тебе й іншу старшину потягнуть до кругу, наче баранів!

– Ну чому ж потягнуть? – Іван, не питаючи дозволу, взяв зі столу кришталеву карафу з медом, налив собі кухоль і з насолодою випив. Потім, неквапно, об-

тер вуса хусточкою і поглянув на молодого Хмельницького. – Якщо погодимося піти доброю волею, ніхто тягнути не буде.

– У пана ще вистачає гумору говорити про це таким тоном? – Юрій, щоб зайняти чим-небудь руки, почав застібати на гаплики жупан.

– А що нам залишається? – розвів руками Богун. – До речі, чудовий мед.

– Ви знаєте, чого вони хочуть?

– Це відомо всім, – зітхнув Лесницький.

– Звичайно, – Іван відкашлявся. – Вони хочуть повертатися додому. Як і всі ми.

– Нечувано! І ти, пане обозний, говориш мені це так спокійно, ніби річ іде про повернення гультіпаки з вечорниць! Ти розумієш, які з усього цього можуть бути наслідки?!

Іван втомлено зітхнув. Чи розуміє він можливі наслідки? Звичайно, розуміє. Настрої у війську останнім часом були такими, які не давали приводу сумніватися в тому, що рано чи пізно полки збунтуються і скличуть чорну раду. Питання стояло лише в тому, коли це станеться. Добре розумів наказний генеральний обозний і наслідки, що їх матимуть усі вони після неї. Козаки, без сумніву, вирішать повертатися і, не довго роздумуючи, покинуть слабку армію трансільванців напризволяще. І як тільки це станеться, армія Д'єрдя II Ракоці

зазнає поразки – угорці останні кілька місяців відверто нехтували потребами спільного ведення війни, й левова частка зусиль по успішному веденню кампанії припадала саме на козацький корпус. Такий стан речей, звичайно, не влаштовував козацтво, хоча й особливих виступів з його боку не викликав до тієї пори, коли успіхи в битвах змінилися низкою невдач, і становище армії почало стрімко погіршуватись. Спочатку на початку липня десяток важкоозброєних комонних хоругв Стефана Чарнецького атакували козацько-угорське військо під Магеровим, унаслідок чого Жданович був змушений відступати через болота, втративши значну частину обозів. Незабаром гарячі сутички виникли й під Жовквою. Розгубленість як Ждановича, так і Ракоці ставала помітною для широких мас козацької черні, адже скоріше їм, простим козакам, потрібно було дякувати за більш-менш успішне подолання боліт і те, що втрати від несподіваного удару Чарнецького були мінімальними, на цьому жодною мірою не позначився полководницький геній Антона Ждановича. І от, щоб вберегти своє військо від поразки, Д'єрдь II Ракоці був готовий йти на переговори з Польщею й тим самим порушувати договір з Хмельницьким. Для Богуна не було великою таємницею й реакція на переговори Трансільванії і Польщі з боку Волощини, Молдавії і Бранденбурга – антипольська коаліція, заради

створення якої Хмельницький витратив стільки часу і надлюдських зусиль, мала неминуче розпастися. Щоб якось запобігти цьому, Хмельницький, котрому одразу ж доповіли, що Жданович кілька тижнів тому відступив на схід через Збараж і Ожегів, у той час, коли Ракоці пішов через Зборів, Озерну і Тернопіль у напрямку Скалата, де й зустрівся з союзниками поляків – татарами, вислав на допомогу Ждановичу кілька тисяч козаків під керівництвом свого сина Юрія і полковника Лесницького. Урешті, військо Ракоці було оточено під Вишнівчиком Магомет-Ґераєм, і чутки про переговори Д'єрдя з поляками почали набувати реальних обрисів. Але на козаків Ждановича після проведеної на чужині семимісячної кампанії не справило враження ані прибуття молодшого Хмельницького, ані його прохання схаменутися й повертатись до семиградського князя. Напевне, саме тому, коли повний надій на свій авторитет у війську Хмельниченко оголосив, що вони повертаються до Ракоці, козаки не лише відмовилися виконати наказ, а й заремствували вголос. Тоді, у відповідь на крики гетьманича і його вимоги примусити козаків коритися, Жданович лише знизав плечима, а Богун махнув рукою і попростував до себе в намет. Таких речей Богдан Хмельницький не вибачав нікому, тож у разі відходу війська Ждановича в Україну і початку переговорів між Ракоці й поляками за голову са-

мого Ждановича і його старшин ніхто не дав би й ламаного гроша.

– Так, пане Хмельницький, звичайно, я розумію, що твій батько нас за це просто зітре із земної поверхні. Але я знаю й те, що коли будемо пручатися, це значно скоріше зроблять наші власні козаки.

До намету зайшов мокрий від дощових крапель Нечипоренко в повному обладунку, із шаблею при боці й парою пістолетів за поясом.

– Розпорядження пана полковника мною виконано, – коротко промовив він, вклонившись спочатку Хмельницькому й іншим полковникам.

– Дякую, Михаиле, – Іван помахом руки видалив осавула.

– Що це означає? – здивовано здійняв брови Юрась.

Іван зітхнув і встав з-за столу. Неспішно підійшов до відлоги намету і, відкинувши її, кілька хвилин роздивлявся стривожений табір.

– Немає потреби хвилюватися, це означає лише те, – нарешті повернувся він до Хмельниченка, – що козаки Вінницького полку зайняли позиції навколо ставки гетьманича і в разі погіршення настроїв козацької черні до відвертого вияву агресії вони будуть намагатися стримати тих, хто захоче нас із вами вбити.

– Але… Невже це так… – Юрій Хмельницький, не

знаючи що сказати, підійшов до Богуна і простежив за його поглядом. Від побаченого з його грудей вихопився здивований зойк: навколо возів периметра, який з'явився кілька хвилин тому навкруги шатра, за рівними шеренгами вінницьких реєстровиків у червоних жупанах, шаленів багатотисячний натовп.

– Виходь, Юрасю! – чулися крики.

– Покажись товариству, розкажи, як будемо далі чинити!

– А може, нас у чому послухай!

– Досить чужими землями кров проливати, додому веди!

До Богуна і Хмельницького, завмерлих біля виходу з шатра, наблизився Жданович.

– Досить швидко, чи не правда? Признатися, я не очікував такого стрімкого розвитку подій. Але тепер це вже несуттєво. Думаю, ти маєш сказати їм кілька слів, пане гетьманич, – похмуро кинув він.

З горлянки молодого Хмельницького знову вихопився довго тамований зойк. Він кілька хвилин помовчав. Нарешті зітхнув і ступив уперед, під косі струмені дощу.

– Так. Звичайно… – раз прийнявши рішення, Хмельниченко навіть трохи став схожим на батька – стриманого й звиклого до перипетій військового життя старшини й полководця. – Коли вибір між стратою і роз-

правою, я радше оберу страту. Не хотілося, аби мої правнуки знали, що мене вбили під час походу власні козаки…

Уже наступного дня після чорної ради союз Ракоці й українського війська припинив своє існування: армія Ждановича знялася і пішла на Гетьманщину. Переляканий цим Д'єрдь II Ракоці, під чиїм началом перебувало п'ятнадцятитисячне військо, спішно споряджав послів з білими прапорами до табору Магомет-Ґерая, у якому перебувало лише вісім тисяч здатних тримати у руках зброю вояків.

VI

За ним прийшли пізно вночі. Іван відчував, що вони прийдуть, ще від вечора у грудях немов вогнем палало нестерпно-пекуче відчуття того, що ось-ось на порозі з'являться люди з письмовим наказом гетьмана, і на його руки ляжуть важкі холодні кайдани. Передчуття, як завжди, не підвело – приблизно за годину після півночі брама колишнього панського фільварку розчинилася, і подвір'я наповнилось хропінням потомлених коней, дзвоном збруї і криками людей. Іван перевернувся на спину і заклав руку під голову. Він навіть не піднявся, хоча, безумовно, зрозумів, що означає несподіване прибуття великого військового загону.

У двері обережно постукали.

– Зайди! – Івана самого вразив його спокійний голос.

Двері з рипінням розчинилися, і за ними з'явився розгублений Нечипоренко в жупані, нашвидкуруч накинутому на плечі. У руках осавул мав шандал з двома свічками, котрі горіли, викидаючи в повітря цівки масної кіптяви.

– Погані справи, полковнику, – загудів з порога.

– Хто?

– Сам генеральний суддя. У нього наказ Хмельницького…

– Де він?

– Зараз буде тут.

Іван мовчки піднявся з постелі і почав одягатися. По дошках ґанку загупали кілька пар важких чобіт. Через кілька секунд тупотом наповнилися сіни, і нарешті, відтісняючи Нечипоренка вглиб кімнати, з'явилися двоє озброєних мушкетами козаків, слідом за якими у світлицю увійшов Самійло Богданович. Козаки застигли обабіч дверей, а Богданович, оглядівшись, підступив до Богуна, який саме замотував навколо себе шалевий пояс.

– Бачу, не спиш, полковнику? – запитав дещо сиплуватим голосом і одразу ж зайшовся кашлем. – Триклята погода. Клянуся небом, не для моїх кісток такі поїзд-

ки!

Богун знав генерального суддю Війська Запорізького вже не перший рік. Знав навіть тоді, коли той ще не став на посаду генерального судді, хоча вже тоді був у фаворитах Хмельницького. І хоча він не мав приводу бути незадоволеним будь-якими вчинками Богдановича, чомусь відчував до нього ледь вловиму неприязнь, ту неприязнь, яку може відчувати людина, звикла сама йти у бій на чолі своїх людей, до людини, що її зустрічає серед паперово-чорнильного господарства військової канцелярії. Хоча, якщо зазирнути вглиб, генеральний суддя був людиною, безумовно, талановитою в політиці, що, однак, не зменшувало його хоробрості в бою.

– Співчуваю тобі, пане Самійло, – вказав Богун рукою на стіл, де стояла зелена скляна сулія і кілька келихів. – Склянку меду з дороги?

– Дякую, не до того, – лише махнув рукою суддя. – Ти здогадуєшся, чому я тут?

Богун закінчив затягувати пояс, натягнув на голену голову шапку і, знявши зі стіни перев'язь з шаблею, простягнув її Богдановичу:

– Не дитина.

Богданович якусь мить дивився на простягнуту зброю, після чого поглянув на одного з козаків. Той мовчки прийняв шаблю з полковникових рук.

– Не гнівись на мене, Іване, не моя на те воля. На ось, прочитай.

Богун прийняв з рук судді великий аркуш паперу, на якому було написано усього кілька рядків, а внизу пролягав розмашистий підпис Хмельницького і кривавою плямою застиг сургуч з його особистою печаттю. Текст проголошував наказ гетьмана заарештувати полковника вінницького і наказного генерального обозного Війська Запорізького Івана Федоровича Богуна і якомога скоріше доправити його в Чигирин. Іван склав папір і повернув його Богдановичу.

– Я очікував на тебе.

Суддя відвів погляд. Очевидним було те, що йому була неприємною процедура, котру мав виконувати з волі Хмельницького.

– Це не все, – чомусь зітхнув він. – Після прибуття в Чигирин тебе, Ждановича і всю причетну до бунту старшину буде страчено. Такий наказ гетьмана. Він винуватить вас у всьому.

– На все воля Божа, – стримано відповів Богун. – Дай мені, Самійло, кілька хвилин. Я маю написати листа.

Богданович вагався лише мить.

– Добре. Ми чекатимемо надворі. Мушу виїздити не перепочивши і прямо в ніч, – він, зітхнувши, розвів руками. – Така воля гетьмана.

З цими словами він подався за поріг. Слідом вийшли супроводжуючі суддю козаки і Нечипоренко.

«Ось і все, Ганнусю, моя кохана, от і прийшов мій час. Не побивайся, мила моя, і не плач за мною, тому, що мушу загинути за ті ідеали, які обстоював протягом усього свого життя. І хоч не ворожа зброя у чистому полі повинна відібрати моє життя, а меч ката за наказом гетьмана, котрому служив я вірою і правдою, не маю чого соромитися я. Тому що ніколи й нікого не зраджував і лише задля Батьківщини віддавав до останку сили мої. Лише про Україну були помисли мої як раніше, так і сьогодні. І ні лях, ані московит не зможе сказати, що тримав його руку Богун, ніхто не звинуватить мене, що я, подібно декотрим зі старшини, за посаду чи привілей на землю готовий був лизати руки можновладним. Бог їм суддя, як і гетьману нашому, котрий злим вирішив відплатити мені за дев'ять років війни, що їх провів я під його знаменами. Прощавай же, кохана моя. Доглядай Тараса, вчи його тим взірцям, які мені були близькими.

Навіки твій Іван».

Богун згорнув листа у невеличкий сувій, вклав у мідну руру, запечатав її нагрітим над свічкою сургучем, ще раз оглянув задумливим поглядом напівтемне приміщення, і рішучим кроком вийшов надвір. Там, озирнувшись, простягнув осавулу.

– Передаси Ганні, – мовив похмуро.

Нечипоренко прийняв листа і повільно покрутив головою:

– Він не зробить з тобою… Він не вчинить так!

– Поживемо – побачимо, – знизав плечима Богун. У відповідь Михайло рвучко наблизився до нього і гаряче зашепотів:

– Тобі варто лише наказати, полковнику! Лише єдине твоє слово, і Вінницький полк підніметься, як один козак! Ми не віддамо тебе божевільному старому… бачить Бог: він вижив з розуму, після того як пережив апоплексичний удар! Ми вирушимо у Січ, і братчики розсудять тебе з ним, і захистять тебе, як захистили колись його, гнаного ворогами!

Іван лагідно поклав руку на плече вірному осавулу і посміхнувся, заглянувши в очі:

– Ти не зробиш цього, Михаиле, пообіцяй мені.

– Але чому?!

– Ти гарна людина, Михаиле, я вдячний тобі за все… Негоже нам у власному таборі розбрат чинити, навіть якщо це потрібно для врятування мого життя. Надто багато у війську тих, хто вірить мені. Мій виступ призведе до розколу, а це катастрофа. Круки навкруги України, Михаиле, і вони чекають. Чекають, доки ми дамо привід кинутися на нас. Віддай листа Ганні. Але лише тоді… Одним словом, пообіцяй мені: ти переда-

си цього листа, лише коли впевнишся в моїй смерті.

Нечипоренко довгим поглядом подивився на Богуна, і яка буря почуттів вирувала в його погляді! Тут була і лють, і жага діяти, і нестерпна туга через те, що має статися і чого він, Михайло Нечипоренко, не спроможний зупинити. Нарешті його погляд поступово згас, а плечі опустилися.

– Я все зроблю, Богуне. Все, що ти наказав…

– Дякую, – Іван, не прощаючись з осавулом, повернувся і крикнув: – Коня мені!

Два дні загін козаків Чигиринського полку, очолюваний Самій – лом Богдановичем, пересувався форсованим маршем, зупиняючись лише для короткого перепочинку та їжі, і врешті, десь о полудні третього дня, подорожні помітили на обрії застелену пеленою блакитної імли гору Чигиринського замку. До Богуна, котрий їхав в оточенні комонників Чигиринського полку, притримавши коня, наблизився Богданович.

– Богуне, я мав розпорядження доставити тебе в кайданах.

– Твоя воля, пане суддя, – стримано відповів Іван, і собі притримуючи коня. – Роби те, для чого тебе послано.

Богданович зітхнув. Він помахом руки відрядив вперед оточення козаків і, хвилину зачекавши, звернувся до Богуна:

– Я повинен був доправити тебе в кайданах. Я відмовляюсь чинити так. Ти можеш вважати мене тим, чим собі забажаєш… Знаєш, Богуне, я виконав свій обов'язок. Про одне хочу прохати тебе.

Затяглась мовчанка.

– Вважаю за потрібне запитати: про що? – першим порушив мовчанку Богун.

Богданович так потяг на себе вузду, що його кінь став і спробував здійнятися дибки. Нарешті він спинив тварину і наблизився до Богуна майже впритул.

– Богуне, він слабує. Ми навіть не впевнені в тому, що витримає бодай тиждень… Звістка про бунт у війську Ждановича була для нього особливо важкою. Пообіцяй мені, полковнику, що ти будеш берегти його.

Іван від почутого завмер.

– Пане Самійле, ти вважаєш мене людиною, котра може нашкодити гетьману?

– Ні! Ти не зрозумів мене, полковнику…

– Та годі тобі, суддя! Наш діалог – то лише розмова приреченого на смерть і його охоронця.

Богданович, перегнувшись у сідлі, вхопив Богуна за комір.

– То було б правдою, якби перед твоєю стратою він не наказав привести тебе до нього!

Богун, поклавши свою долоню на руку судді, м'яко зняв її. Він не очікував на такий розвиток подій. Його

не здивував смертний вирок для себе, але хіба сподівався Богун на розмову з Хмельницьким? Він не сподівався на таку розмову.

– Гетьман хоче бачити тебе, Богуне, – глухим голосом вимовив Боданович.

– У кайданах?

Богданович рвучким порухом відкинув від себе полковника і поклав руку на шаблю.

– Так!

– Одягай кайдани, пане суддя! Але не прохай милувати його, не до старця ведеш, до гетьмана!

– Перед стратою старшини війська, відрядженого до Ракоці, гетьман волів побачитися з тобою… Я благаю тебе, полковнику!

– Гм, – зітхнув Іван, – чого ти вимагаєш від мене? Моя шабля у твоїх козаків, я приречений на смерть, хіба не дивна наша розмова?

Богданович помовчав. За хвилину, повернувшись до почту, гаркнув:

– Уперед, хлопці! – Після чого поглянув на Богуна: – Прийми смерть так, щоб не забрати із собою Богдана.

– Я готовий до цього, – стримано відповів Богун.

Шлях через міську браму і вузькі вулички Чигирина зайняв лічені хвилини. Поблизу будинку, що його займав Хмельницький, Богдановича і Богуна полишили на самоті. Вони мовчки зійшли на ґанок, несподівано

для себе зустрівшись з митрополитом київським. Той лише подивився на них, зітхнув і продовжив свій шлях до ридвана, котрий очікував його неподалік, в оточенні доброго десятка священиків у сутанах. Богданович зупинився в передпокої.

– Він очікує на тебе, – мовив голосом, у якому чувся біль душі. Богун кивнув головою, прочинив двері і увійшов у велике, освітлене доброю сотнею свічок, приміщення.

Хмельницький сидів за столом у зручному фотелі й дивився на нього поглядом своїх проникливих очей. Та чи той це був Хмельницький, котрого бачив Іван востаннє, незадовго до відправлення в похід до Д'єрдя Ракоці?! Іван не повірив своїм очам, так охляв гетьман. Обличчя, завжди бронзове від загару, тепер було жовтим, наче восковим, гримаса болю перекосила його правильні риси й застигла на обличчі гетьмана печальною маскою – очевидно, параліч м'язів обличчя став наслідком недавнього удару, що про нього говорив Богданович. Очі немов дві пригаслі жаринки, вуста безкровні і сизі.

– Швидко повернувся Богданович, – мовив гетьман, і його голос укотре здивував Івана, таким кволим і знівеченим був. – Устиг я ще на тебе подивитися, Богуне. А думав – не встигну.

Богун мовчки очікував продовження гетьманової

речі.

– Завжди всупереч мені і мовив, і діяв, а все ж радий, що бачу тебе. Скажи, за віщо так ненавидив мене, Богуне?

– Неправда то, батьку! Ніколи не було до тебе ненависті у мене в душі!

– Неправда… Хотів би повірити, та не можу. – Хмельницький звів свою руку, котра помітно тряслася, і обвів нею кімнату. – Легко повірити, що стіни навколо мене мають вуха. Важче, але можливо, що чимало тих, хто за стінами цієї кімнати, не очікує нетерпляче, коли я сконаю. Не всі, звичайно… Але зовсім важко вірити у те, що якісь інші почуття, аніж ненависть до мене, керувала тобою тоді в Переяславі і потім, коли відкрито кидав мені в обличчя слова непокори! Жодного наказу мого не пройшло так, аби ти не піддав сумніву його необхідність, його розсудливість. От я й покликав тебе, щоб перед стратою ти сказав мені, за що ненавидів мене, полковнику? Саме від тебе хочу чути, знаю-бо, не збрешеш. Ніколи не боявся мені правду в очі кинути, тож і тепер, коли оби-двоє ми на порозі смерті, почую ту саму правду. Ну? Я слухаю тебе, бунтівний Богуне!

– Для чого вона? Яка користь від слів приреченого на смерть? Чи не краще закінчити все скоріше й не здіймати гнів у душі?

– Так, ти приречений на смерть! Приречений мною! – голос Хмельницького вивищився і на мить Богуну навіть здалося, що він бачить того, колишнього Хмельницького, котрий, піднявши над головою булаву, гримів так, що чули на кілька сотень сажнів: «За славу козацьку! Уперед, дітки мої!»

Але Хмельницький одразу ж замовк і тремтячою рукою схопився за голову, очевидно, перечікуючи напад нестерпимого болю.

– Приречений, – незабаром повторив він кволо, – і ти заслуговуєш кари. Ти і подібні тобі загубили діло, заради котрого я втратив надто багато… Я міг би додати, що ти небезпечний для мене, полковнику. Але не скажу цього, хоч і нашіптують мені таке на вухо. Для мене вже немає небезпечних людей. За що ж ти ненавидиш мене, Іване? – Хмельницький подивився в очі Богуну поглядом запалених очей.

Іван зітхнув. Повільно звів руки поперед себе, демонструючи Хмельницькому надягнуті на них кайдани.

– Хоч ти й дарував мені клейноди сі, гетьмане, не маю ненависті за те. Не маю й за те, що привезено мене в Чигирин з твоєї волі для того, аби життя позбавити. Я винен у бунті… Як і Жданович, твій син і решта старшини…

– Юрася не чіпай! Його на поміч вам послав, а ви

що? Чернь не змогли в руках втримати до його приходу! Себе винувать!

– Так, себе й звинувачую. У тому, що твої козаки, котрі сім місяців воювали в Польщі, не змогли більше потерпати від зверхності семиградського князя, котрому принесли на рихвах своїх списів не одну перемогу. Себе звинувачую й у тому, що не зміг прикласти своєї руки до ярма, що його ти, гетьмане, у Переяславі на Україну натягав. Пройшов час, і мої слова, сказані у Переяславі підтверджуються. Небагато користі від Москви нам у війні – як гинув люд України, так і гине. Лях рубає і татарин палить. Але тепер ще й воєводи московські по городах наших розійшлись, тепер вони стали при владі в наших домівках, їм мусимо звіт давати про справи наші. Я питаю: чому? Хто мені такі Бутурлін зі Скуратовим та Шереметьев з Трубецьким? Чому маю їхньої ради слухатись як мені жити на світі? Чому ти, гетьмане, присягу прийняв, коли царський раб відмовився хрест цілувати? А тепер уже запізно, пане Хмельницький, тепер зовсім не просто в царя такий ласий шматок витягнути, яким є для нього Україна.

– Мовчати! – раптом крикнув Хмельницький різким голосом. – Мовчати, кажу я тобі!

Він рвонув комір каптана й зайшовся кашлем. Хотів було піднятися, але вчасно зрозумів, що являтиме жа-

люгідну картину у своїй кволості, й залишився сидіти, лише руками вп'явся в дошку столу.

– Бунтівник! Ти бунтівник і реблізант! Та що відомо тобі про те, яку роботу проводив я усі ці роки, аби втримати те, що вибороли у кривавій борні?! Що знаєш ти, полковнику, про те, як почуває себе гетьман Війська Запорізького, коли змушений клястися в покорі цареві, одночасно балансуючи, немов лицедій, проміж Польщею і Москвою?! Що відомо тобі про десятки тисяч готових кинутися в Україну татар і ляхів, шведів і московитів, про те, з яким напруженням потрібно продумувати на переговорах кожне своє слово, кожний рядок у листі до якого-небудь путивльського воєводи… Бачить Бог, я зробив все, від мене залежне, щоб втриматися на жердині над прірвою – саме таке становище України тепер. І нарешті, що ти знаєш про відчуття, коли після важкої й клопіткої праці ти раптом взнаєш, що вся твоя праця виявилась марною, а домовленості розповзаються, немов сорочка на тілі в голодранця?! Розповзаються тому, що твої козаки відмовляються виконувати накази свого гетьмана, а поставлена над ними старшина неспроможна втримати їх у покорі й вважає за доцільніше рятувати свою шкіру від київ черні! Не потрібне мені таке військо!

– А ти мене не сором, гетьмане! – раптом Іван відчув, що втрачає контроль над собою. Гетьман не міг би

сильніше принизити його, навіть якби хотів цього, натякнувши, що Богун налякався власних козаків. – Вони заслужили того, аби повернутися на батьківщину. Сім місяців вони билися, не уявляючи, з якою метою ллється їхня кров! Угри не дотримувалися прийнятих на себе зобов'язань! Хочеш вкоротити мені віку – орудуй, на те твоя гетьманська воля! Але не смій винуватити їх і мене!

Хмельницький не відповів. Лише через хвилину Іван підняв погляд на нього і від побаченого рвонувся вперед з наміром допомогти: обличчя гетьмана посиніло, очі вирячились, а на вустах закипіла жовтава піна. Скоцьорбленими пальцями він марно намагався втриматись за стіл і повільно сповзав з фотеля на підлогу.

– Батьку! – Богун умить забув свою злість на гетьмана. Він підхопив немічне тіло Хмельницького і обережно поклав його на долівку. Після того майже бігцем кинувся до дверей.

– Лікаря! Швидко лікаря! – крикнув він, прочинивши двері.

Однак раніше за лікаря – підстаркуватого шотландця, котрий останні кілька місяців піклувався про здоров'я козацького гетьмана, до світлиці забігли Виговський, Тетеря і Богданович.

– Що трапилось?! – тремтячими вустами вимовив

Виговський.

– У нього напад. Де лікар, чорт забирай! – відповів на запитання генерального писаря Тетеря. – Твоя робота, Богуне? – скрикнув він, метнувши на Івана погляд. Богун промовчав.

Раптом Хмельницький підвів голову з жупана, що його, нашвидкуруч скрутивши валиком, стромив йому під голову Іван.

– Підійди, полковнику, – було помітно, що до кожного слова Хмельницькому доводиться докладати неймовірних зусиль.

– Так, ваша ясновельможність. – Богун підійшов і опустився на коліна поблизу вмираючого гетьмана. Той мляво вхопився за ланцюг кайданів на Богунових руках.

– Бог напевне… не бажає твоєї смерті… цього разу йому потрібен я… помилую тебе і Ждановича. Ти матимеш нагоду, бунтівний полковнику, побачити, як круки кинуться на Україну після моєї смерті… Ти зможеш переконатися – все, що я робив, зроблено для України і козацтва. Дай вам усім Бог розуму зробити не гірше, аніж це робив я. Але не маю на те надії… А тепер усі геть! Залиште мене з моїми рідними…

Іван повільно вийшов зі світлиці, перейшов через коридор і великий передпокій. Зупинився, минувши сходи високого ґанку. За спиною чув десятки збудже-

них голосів, тупіт, жіночі зойки і плач. До тями прийшов лише після того, як хтось утретє посмикав його за рукав.

– Пане полковнику, пан генеральний суддя наказав зняти кайдани, ходімо в кузню, – мовив до нього незнайомий козак у синьому жупані й червоноверхій смушковій шапці.

– Що? Що тобі? Яка кузня?

– Кайдани, пане полковнику. Пана Богдановича наказ.

Іван подивився на козака, потім на свої кайдани і лише тоді зрозумів, що від нього хочуть.

– Ходімо.

Повернувшись за десять хвилин до ґанку гетьманського будинку, Іван, несподівано для себе, застав тут натовп, який складався не менше ніж з півтисячі люду. Усі присутні поводили себе збуджено, про щось пошепки перемовлялись, час від часу кидаючи у бік ґанку тривожні погляди.

– Зовсім кволий, кажуть, – почув Іван голос огрядного старшини, судячи з вигляду, рангом не менше сотника. – Панотець у нього, сповідає.

– Господи, Господи, – зітхав його співбесідник, такий самий старшина нижчої ланки. – Може, ще й мине нас нещастя…

– Дав би Бог. Сиротами залишимось.

– А як дуб був, – приєднався до розмови старшин кривий на одне око, підстаркуватий кобзар у благенькому латаному кожусі, з полотняною торбою і кобзою через плече, – най Господь милує, що ми без Хмеля?

Перший зі старшин кинув на кобзара презирливий погляд, але нічого не відповів.

– Юрасеві булаву заповів, – мовив до свого співрозмовника.

– Юрась Юрасем, а Богдана другого не матиме Україна, – сумно зітхнув той і перехрестився. – Помилуй нас Всевишній, не відбирай його в нас!

Раптом на ґанку і під ним почалося якесь заворушення. Десь у нетрях гетьманського будинку заголосили жінки. Натовп наче схлипнув і подався вперед, примушуючи передні ряди підступити впритул до сходів. На ґанку з'явився Виговський в оточенні Тетері, Богдановича і ще кількох старшин. Іванові одразу кинулося в очі те, що всі на ґанку були простоволосими.

– Плачте, люди! – прокотився над притихлим натовпом голос генерального писаря. – Наш великий батько, гетьман України і Війська Запорізького, Богдан-Зиновій Хмельницький помер щойно у своїх покоях. Страшне горе маємо пережити, панове-молодці, на долю всієї України випало страшне горе!

У відповідь на його слова з найближчої церкви сумно та урочисто вдарив дзвін…

До Вінниці Іван вирушив лише через кілька днів, коли прах Хмельницького було поховано з усіма почестями в суботівській церкві, а генеральна старшина розпочала чвари за гетьманську булаву. Стало зрозумілим, що виконувати заповіт Хмельницького і віддавати булаву його сину Юрієві ніхто не збирається. Але це вже не турбувало Богуна. Він був присутнім на всіх зборах і радах, що їх потребувала його полковницька посада, але ніде не виявляв жодної активності, відбуваючись статусом стороннього спостерігача. А щойно поховальну царемонію було закінчено, послав за Нечипоренком, на час знявши кімнату в одному з чигиринських заїздів.

Михайло примчав за чотири дні з невеличким загоном, і Богун, на прощання відвідавши Виговського і запевнивши його в лояльності до нього Вінницького полку, вирушив у дорогу. Те, що булава без сумніву, перейде в руки генерального писаря, розуміли усі, від полковника до останнього гультіпаки в чигиринських шинках.

Розділ III

I

Як і очікував Богун, смерть Богдана Хмельницького одразу ж жбурнула знекровлену довгими роками війни Україну в нові кола пекла під назвою громадянська війна – страшне явище, котре змушувало ще від часів могутнього Риму здіймати зброю братові супроти брата, а батькові супроти своїх дітей. На раді старшин, котру було зібрано незадовго після смерті гетьмана, булава перейшла до Виговського, що значною мірою посилило розкол поміж шляхетським станом України і селянами, тобто тою верствою населення, котра не меншою мірою, аніж козаки, природні воїни, прийняла на плечі свої увесь тягар, що його принесла Україні війна з Річчю Посполитою. З самого початку гетьманування колишнього генерального писаря йому докоряли тим, що він обраний на роль вершителя долі України, попри заповіт Богдана. Докоряли в Гетьманщині, докоряли й в Запоріжжі. Там Виговського, чий родовий герб був Абданк, той самий Абданк Богдана Хмельницького, не вважали за свого, до нього чомусь ставились стримано, навіть вороже. Іван Сірко, котрий на

ту пору вже набув великої ваги серед вільного і буйного низового товариства, не поспішав долучати ані себе, ані запорізьку чернь до тих, хто підтримував новообраного гетьмана. І лише листи, які донесли до нас сутність того страшного часу напередодні великої української Руїни, висловлюють почуття запорожців, дихають на нас, тричі упостережених дітей славної нації Українців, словами з історії:

> «Два увідомленія, скорбное и радостное, въ письмі вашемъ панскомъ, присланом до насъ, войська низового запорожскаго, чрезъ нарочныхъ посланцевъ, мы получили. Изъ этихъ уведомлений первое особенно наполнило наши сердца печалію и отяготило насъ, потому что черезъ неухранную смерть, опреділеніем Бога вышняго, владіющаго человечіскою жизнью, мы лишились своего гетмана, добраго вождя и счастливого отъ непріятелей защитника нашего отечества, пана Богдана Хмельницкаго, которому за многіе въ здішней, земной жизни подвиги и труды, пусть подасть Господь Богъ на лоні Авраама вічное успокоеніе въ райскихъ селешяхъ, – объ этомъ особенно просимъ. Другое извістіе, избраніе на тоть урядъ гетманский вашей панской милости, насъ нісколько увеселило и печаль нашу уменьшило, потому что осиротілая наша отчизна, получивши въ вашемъ лиці новаго себі господаря…

Однакожъ избранные то и ваша елекція безъ воли и совіта нашего, всего войска низового запорожскаго, только одной братіей нашей, панами старшиною генеральною, полковниками и войскомь украинскимъ городовымъ, не должна была и назначатся и совершаться; такъ какъ и небожчикъ Богданъ Хмельницкій получилъ начало своего гетманства не въ Чигирині, а в Кошу нашемъ січевом…»[73]

І хоча Виговський від самого початку не надавав багато уваги такому факту, як невдоволення низового козацтва, а також широких верств козацької черні від того, що він порушив заповіт Хмельницького віддати булаву його єдиному живому сину Юрієві, відлік його днів уже почався – надто великою була прірва між новим гетьманом і його народом. Була й ще одна, не менш вагома сила, аніж Запоріжжя, – Московська держава, яка стрімко набирала впливу на теренах України. І хоч Іван Виговський спочатку не відкидав домовленостей з Москвою, його нестерпно дратував той протекторат, який загрожував рано чи пізно перерости в повне панування московського абсолютизму в Україні. Вихід з такого стану речей був для Ви-

[73] Д. І. Яворницький. «Історія запорозьких козаків». – Т. 2. с 194. Лист цитовано тодішньою російською мовою через те, що царська влада Російської імперії не дозволяла автору друкувати свої твори українською мовою.

говського очевидним – Річ Посполита, особливо слабка після низки потрясінь, що випали на неї за останні роки, здавалася йому значно кращим союзником, аніж швидко набираюча силу Москва. Без сумніву, маневр гетьманської політики в бік Польщі міг принести Україні немалу користь. Але чотири роки, що встигли пройти після Переяславської Ради, безсумнівно, залишили глибокий слід у розумах козацької старшини, а щедрі дарунки московських дипломатів і ще більш щедрі обіцянки на майбутнє, зроблені в десятках приватних розмов з ласими до власної вигоди старшинами, котрі легко йшли на контакт із царевими шпигами, давно принесли свої плоди. Тож годі було й дивуватися, що вже через рік після смерті Хмельницького і початку гетьманування Виговського, військо вибухнуло першим бунтом – не без нацьковування з Москви проти гетьмана підняв зброю полтавський полковник Мартин Пушкар. Виговський відреагував цілком закономірно – жодної миті не замислившись про наслідки війни поміж козаками, які зовсім нещодавно пліч-о-пліч били ненависних ляхів, – дав команду збирати військо і виступати до Полтави.

Дивною була та битва, котра розпочалась під Полтавою наприкінці травня 1658 року. Дивним було гетьманське військо, котре мало у своєму складі більше німецьких найманців і татар, аніж реєстрового ко-

зацтва. Дивним був склад полків повстанців Пушкаренка: у вимові доброї половини «підлеглих» полтавського полковника однозначно вгадувалась путивльська, смоленська і рязанська говірка. Дивним був і вибір запорожців, котрі, попри недавно висловлену в листі радість з приводу обрання гетьманом колишнього генерального писаря, приєднали свої шаблі до шабель повстанців. Тоді доля виявилась прихильною до Виговського. Хоч і з великими втратами, він зміг довести, хто є справжнім господарем в Україні.

Після першої битви в полі під Полтавою повстанці Пушкаря, зазнавши поразки й похнюпивши голови, відійшли під захист міських мурів. Довгі два тижні точилася облога міста, протягом усього цього часу козаки з обох сторін чухали свої чуби і не розуміли: чому ж вони стоять навпроти своїх побратимів, стискуючи в руках зброю. Тоді вони ще не знали, що в Полтаві проходила всього лише репетиція майбутньої братовбивчої війни, на порозі якої мала дуже скоро стати виведена Богданом Хмельницьким з польської неволі держава. І несли швидкі коні козаків Виговського попід мурами міста, і люто кричали з них верхівці:

– Проти кого мушкети здіймаєте, браття? Проти кого шаблі оголили?

– А що маємо робити? Чи горілку прийшли ви до нас кружляти, чи, може, крівці нашої пустити, за тим і

німців та бусурман за собою привели? – відповідали їм з редутів похмурі голоси.

– А може, й крівці пустити, коли з москалями домовились, супроти гетьмана посміли піти!

Були й посланці від Мартина Пушкаря до Виговського. Полковник хоч і не схаменувся, не припинив бунту, все ще маючи надію на царських воєвод (при нагоді й без неї навперейми обіцяли воєводи підтримку й скору допомогу), але все ж робив спроби владнати все миром і уникнути великого кровопролиття. Та що це? Ніби хто підмінив завжди спокійного і дипломатичного Виговського.

– Скажіть його посланцям – кровопролиття не буде, лише якщо голову свого полковника мені на списі принесуть! Лише коли в його мертві очі гляну, тоді облогу зніму! А як ні, нехай не гніваються на мене, не буду розбирати, де московський стрілець, а де земляк, усіх порішу! Хай десятому буде заказано бунтуватися супроти гетьмана свого, радою вільних людей при арматі військовій обраному! – шипів він, стискуючи в руках шаблю, й у такі хвилини здавалося, що він навіть зможе кинутися на парламентерів.

Урешті, першого червня Виговський стомився очікувати на голову Пушкаря і кинув свої полки на приступ, перед цим віддавши розпорядження німецьким полкам зайняти позиції поблизу Соколиного Байраку, а

татарам приславши суворий наказ не покидати свого коша. Не хотів розумний і далекоглядний Виговський, щоб в Україні пішли розмови про перемогу іноземних найманців гетьмана над українцями.

Тричі того кривавого дня сходились повстанці Пушкаря і запорожці Барабаша з козаками Виговського, і тричі встеляли поле сотнями своїх трупів. Тричі перемога переходила від одних до других, аж доки не свиснув наказний кошовий отаман Барабаш молодецьким посвистом, і з засідки не вискочила тисяча найкращих запорізьких вершників, з ходу перекидаючи реєстрові батави. Застогнала земля під копитами коней, заволали помираючі, стиснулися від смертельної розпуки сотні материнських сердець по всій Україні – від Галичини до Слобожанщини, від Полісся до запорізьких паланок. Схопився за голову гетьман Виговський і здійняв руки до неба.

– Чому, чому, Господи Всевишній, не можемо ми жити в мирі, чому злими псами кидаємося один на одного?!

Після слів тих надовго замовк гетьман. І лише коли йому доповіли, що реєстровики не мають сили втримати табір і починають панічний відступ, він гаркнув:

– Німців сюди! Татар сюди! Ми повинні взяти Полтаву…

Коли ніч вкрила закривавлене поле і сон зморив по-

томлених бійців, укріплення міста були цілковито в руках Виговського. Порубаний труп Пушкаря з мовчазної згоди Виговського було віддано його дружині, а добряче потріпані й поріділі загони запорожців відступали в напрямку Дикого Поля. Перший виступ проти себе Виговський утопив у крові.

II

Хропли коні під вершниками, високо в бірюзову небесну блакить здіймався брудно-жовтий стовп пилу, а від тупоту копит, бряжчання кінської збруї і дзвону бойових обладунків на кілька верст від чигиринського тракту перелякані зайці і лиси, перепели і дрохви, гадюки й полози налякано утікали світ за очі, рятуючи свої життя від небезпеки зустрічі зі своїм найзапеклішим ворогом – людиною. На запаморочливій височині, серед прозорої блакиті, здивовано позираючи на степ, що враз ожив тисячами озброєного люду, висів гордовитий орел.

Шляхом на Чигирин просувалося козацьке військо. Попереду, під хоругвами та штандартами, бунчуками та знаменами, їхав на струнконогому арабському огирі гетьман Виговський, оточений генеральною старшиною та полковниками, далі просувалися комонні підрозділи реєстрових полків, за ними довгі вервечки

обозів і бага-точисельна гетьманська армата. Замикали валку, котра розтяглася полем на кілька верст, піхотні полки. З Полтави повертався гетьман Виговський, після перемоги над бунтівним Пушкарем. Проте не було в душі гетьмана радості від такої перемоги. Мовчали полкові музики й кобзарі, мовчав гетьманський почет, похмурим був і сам гетьман. Не було чого веселитися Івану Виговському. Так, гніздо бунту, котрим на час стала Полтава, зруйновано, і там тепер стоїть вірний гетьману гарнізон. Великі зміни відбудуться й у реєстрі Полтавського полку, як, втім, і серед решти полків. Він викоренить сам дух бунту з цих нещирих, заздрісних людей, на котрих так несподівано перетворилась козацька реєстрова старшина. Хіба його тестеві, Богдану, було так важко? Хіба так, як до нього, цілком і повністю відданого справі покійного гетьмана, ставилися буйні голови до Хмеля? О ні, йому було значно легше! Так, полював, полював на нього рудий Чаплинський, але на Низу його прийняли, обігріли і обласкали. А що ж йому, Івану Виговському, яку йому ласку зробили запорожці? Тільки те, що вирубали майже до ноги дві сотні Чигиринського полку і мало не дійшли в несамовитій люті своїй до шеренг гетьманської сторожі. Важко було Хмельницькому, звідусіль повзла пошесть в Україну, відбивати мусів, ночі не спав, думу думав, як оборонитися. Та

втричі понад той труд важче нині Виговському! Адже й тепер Україна не має спокою, знову й знову злітаються до неї шуліки з Ногайських степів і з Москви. Через Дністер перелітають і з-поза Вісли прямують. Але не має на кого покластися гетьман Виговський, на відміну від коханого народом свого попередника! Де ж ті віддані Кривоніс і Нечай, Ганжа і Чорнота?! Вже й сліду немає по них на землі… до кінця віддали свій борг гетьману й Батьківщині, та й зникли потому, поглинуті гарячим полум'ям війни. Хто залишився йому? На кого покластися зможе важкої хвилини? Може, на Тетерю? Он, їде позаду, надутий, як сич. Може, на Брюховецького? Так і зиркає з-під лоба. Не треба мати сім п'ядей в голові, аби зрозуміти, що ховається за цим поглядом, – немов кіт, який заховався в затінку, позирає на горобця на гілці, такого ласого та до пори недоступного. Ні, ці не підтримають, радше підіпхнуть, коли заточиться… Нічим вони не кращі за Пушкаря, може, й навіть гірші, адже усім відомо – краще видимий ворог у чистому полі, аніж той, що до часу затаївся за спиною і може ужалити будь-якої хвилини. На кого ж покластися, кому звірити свої думки? І тут Виговський згадав Богуна, вінницького полковника, котрого мало не стратив Хмельницький напередодні своєї смерті. Тепер Богун значно переріс рамки полковника і навіть посаду наказного генерального обозного, котру отри-

мав під час свого походу зі Ждановичем. Мовлять, на Поділлі й Брацлавщині на нього мало не моляться, шанують так, як шанували свого часу Хмельницького і як ніколи не шануватимуть його, Виговського. Гетьман пригадав виступи Богуна на радах і зборах. То були не ті, повні єлею слова Брюховецького і невиразне бурмотіння Тетері, то були слова людини, котра звикла дивитися небезпеці у вічі і ніколи не кривити душею. От хто потрібен йому! Ось кого потрібно перехилити на свій бік за будь-яку ціну! До такого, як Богун, і Тетеря, і Брюховецький зуби обламають.

– А де ж Богун? – повернув Виговський голову до хорунжого, поглянувши наперед навколо себе – серед натовпу генеральної старшини і полковників з тієї породи людей, котра намагається завжди знаходитись напохваті в сильних світу цього.

– Пан полковник вінницький на чолі свого полку, ваша ясновельможність, – доповіли Виговському за кілька хвилин.

– Покличте до мене! – Виговський був роздратований недалекоглядністю підлеглих, які доповіли йому про місцезнаходження Богуна, не додумавшись одразу ж викликати того до гетьмана.

Через кілька хвилин Богун притримав свого гнідого і поїхав поряд з Виговським, вклонившись йому.

– Вітаю, батьку, – голос вінницького полковника чо-

мусь вселив у Виговського впевненість у собі.

– Віват, славний полковнику! – посміхнувся Виговський. – Твої козаки славно билися, дякую тобі за них, пане Іване.

– Радий служити гетьманській ясновельможності, – притис закутий у сталеву рукавицю кулак до грудей Богун. На мить його погляд ковзнув по обличчю Виговського, але як не намагався, жодної емоції не зміг прочитати там гетьман. Лише уважний погляд розумних сірих очей.

– Побудь зі мною, Богуне. Поговорити хочу. Твої думки послухати хочу. Проїдьмося?

І Виговський, крикнувши почту, щоб його залишили з Богуном, повернув з битого шляху в поле.

– Важко мені, Богуне, – почав розмову він, коли коні пішли кроком серед високих трав, віддалившись на кількасот кроків від голови війська. – Думи обсідають. Хочу розповісти тобі про них.

– Я знаю, які думи турбують тебе, батьку, – схилив голову Іван.

– Правда? – поглянув на нього Виговський, примружившись. – Мій полковник є характерником?

– У цьому немає жодної потреби. Достатньо лише поглянути на кількість вовків, які тебе оточують, і розуміння прийде одразу. Ти відчуваєш, наскільки хитке твоє становище, гетьмане. Ти розумієш – сил, котрі

тебе підтримують, надто мало, аби протистояти усім твоїм ворогам. Пушкар був лише першою ластівкою твого краху, це тобі теж відомо. Чернь проти тебе, Запоріжжя також.

Виговський кілька хвилин мовчав, не в змозі щось відповісти. Емоції, котрі бурхливим потоком наповнили його після почутого від Богуна, ледь-ледь втримували поведінку гетьмана в межах допустимого при розмові з можливим союзником. Нарешті він все ж таки опанував себе і з посмішкою мовив:

– Так-так, тепер я розумію, у чому крилася постійна причина твоїх негараздів з Хмельницьким. Твої слова занадто, е-е… відверті. Дивно, що ми розмовляємо з тобою, адже покійник навряд чи вибачив би тобі мову, подібну до тої, яку чув я від тебе щойно.

– І все ж таки я живий, – хмикнув Іван.

– Я помітив. А скажи мені, полковнику, чому ж такий улюбленець черні, як ти, пішов у бій під моїми хоругвами? Чи ти не поплутав тих, з ким маєш бути?

– Жодним чином.

– Ну тоді поясни мені, чому.

Іван притримав коня і поглянув Виговському в очі.

– Я завжди був з гетьманом, навіть коли мав з ним певні суперечки. Нині гетьман ти, батьку, тож я з тобою. Так і тільки так я зможу послужити ся Україні і вберегти її від того, абись невдячні діти не розтягай її

тіло, немов круки.

Виговський, якому останні слова Богуна безумовно сподобались, дещо розвеселився. Він навіть посміхнувся і молодецьким посвистом підігнав полохливого зайця, котрий вихопився з тирси, злякавши коней.

– Я радий, що ти зі мною. І все ж хотів би зараз чогось більшого, аніж холодна оцінка мого нинішнього становища у війську. Так, багато хто проти мене, сам знаю. Ти скажи, що в біса маю діяти з цим. Так, щоб ви там на кордоні не проклинали мене і не йшли проти мене, подібно до Пушкаря.

Богун втягнув в легені свіже і до нестями ароматне повітря степу.

– Не забувай, пане, хто допоміг Хмельницькому ту державу створити, над котрою тепер пануєш, чия кров пролилася від Жовтих Вод до Варшави. Не заганяй покозачених селян назад у ярмо, а решта владнається. То дарма, що ляхи кричать, мовляв, татари Хмельницькому війну виграли, ти ж сам мусів бачити, на чиї плечі та війна лягла, не мені тебе розуму вчити.

– А ти думаєш, усе так просто? – пхикнув Виговський. – Роздали землі, привілеї і все? Чи, може, поспільство покозачене тепер мене від подібних Пушкарю врятує? Старшина козацька тепер в Україні панує, а її бажання зовсім не співпадають з висловленою тобою ідилією. Вони, – Виговський вказав затис-

неним у руці батогом у той бік, де виїздила пишна голова реєстрових полків, – хочуть шляхетства, землі і рук, котрі оброблятимуть їхню землю. За це підуть хоч за московським царем, хоч за кримським ханом, хоч за самим чортом із пекла! І якщо їм цього не дам я, дасть інший, невже не розумієш того, полковнику? Чи, може, у вас інші вітри віють?

– У мене інші! – вперто відповів Богун.

– Які ж?

– Такі, батьку, що шепочуть мені: не за те кров проливали. Не за те майже всі мої побратими кістки склали. Тому з ляхами бився й московитам не присягав. За Батьківщину мою багатостраждальну билися ми й за устрій, подібний січовому, коли на свободній землі вільний трудівник буде збагачувати себе, родити дітей і звеличувати мою Україну. Де не буде іноземного пана, де не будуть православних, немов бидло, у вози запрягати. Тож, коли чую – Москва, кажу: не наш шлях! Коли чую – Польща, кажу: не наш шлях!

– Це нісенітниці, – Виговський лише змахнув рукою. – Ми не втримаємось самі навіть року.

– З поспільством утримаємось, гетьмане.

Виговський помовчав.

– Ти розумієш, що я не можу дати тобі обіцянки одразу ж змінити все. Але коли я скажу, що мене зацікавили твої думки, і я повинен подумати над тим, про що

ми тут розмовляли, ти пообіцяєш підтримувати мене?

– Лише до тієї пори, доки не побачу, що твої дії шкодять Україні.

Виговський натягнуто посміхнувся:

– Принаймні, чесно. Ну, до того аби змінити все за твоїм ідилічним сценарієм, ще надто далеко. Насамперед належить означитись: потрібний нам союз з Москвою чи ні. Особисто я вважаю, що нині набагато краще піти на договір з королем. Польща слабка, і там ми зможемо почувати себе краще, аніж під протекцією Москви, чий апетит щодо панування в Україні зростає навіть не по днях, а по годинах. Ти підтримаєш договір з Польщею?

Іван відповів не одразу.

– Це залежатиме від змісту такого договору.

– Зміст тебе не розчарує, можу пообіцяти.

– Що ж, принаймні якийсь час протримаємось проти московських зазіхань. Моє слово незмінне, ваша ясновельможність – я підтримаю тебе, доки це не нестиме шкоди Україні. А союз із Польщею нам тепер потрібніший, аніж з Москвою, твоя правда.

Виговський з посмішкою кивнув головою. Його дратувала надто вільна поведінка полковника, злили і його розмисли про чернь, котра повинна жити вільно на власній землі, тій землі, що могла б належати і йому, Виговському, його дітям і онукам. Але він вирішив жод-

ним чином не проявляти свого роздратування. Знавбо: під знамена Богуна, у разі необхідності, стане все Поділля, Брацлавщина і навіть Полісся. Таку силу краще мати в числі союзників, аніж ворогів. Тим більше, коли ворогів і так ціла верета.

– Я радий, що ми порозумілись, – він простягнув Богунові руку і відчув міцний потиск.

Зовсім поряд почувся шурхіт ковили і приглушений нею стукіт копит. До них наближався джура.

– Посланець білоцерківського полковника, ваша ясновельможність!

– Клич, – відкашлявся Виговський.

За хвилину він уже читав листа, що його з шанобливим поклоном передав йому втомлений і спітнілий козак у запиленому овечому кобеняку. Пробігши послання очима, він кілька хвилин дивився вдалечінь, після чого хмикнув і подивився на Богуна.

– Що ж, полковнику, маю першу нагоду довести тобі своє несприйняття дій Москви. Київський воєвода Бутурлін призначив у Білу Церкву воєводу. Не погодивши справу зі мною! Іч, жеребець москвинський! Ну, в Чигирині мені собака Скуратов на це відповідь дасть!

III

Нещодавно призначений чернігівський воєвода

Скуратов, здається, зовсім не здивувався з того, що гетьман Виговський, одразу ж після прибуття з походу на Полтаву, викликав його до себе на аудієнцію, не перепочивши бодай кілька хвилин, як то велося зазвичай, коли гетьман повертався навіть з невеличкої комонної прогулянки. Воєвода щойно вийшов з церкви, коли помітив на дорозі, що вела до замку, гетьманський почет, швидких комонників полкової сотні й вози з гарматами, котрі жваво котилися до гетьманської резиденції, викликаючи несамовиту радість чигиринських дітлахів і пересуди ласих до пустих розмов гуляк на майдані. Воєвода Скуратов був середнього зросту сухорлявий чоловік років п'ятдесяти, з вогненного кольору довгою бородою, орлиним носом і пронизливими очима, підозрілий погляд яких промовисто вказував на те, що їх власник ніколи й нікому не йняв віри і не забував жодного промаху, а за доброї нагоди завжди міг тими чужими промахами скористатися. Одягнутий він був, як і решта московитів з його почту, занадто тепло для теплої літньої днини, але так, аби дати зрозуміти оточуючим про велику значимість власної персони. Провівши довгим поглядом ряди війська, котре поверталося на місце своєї дислокації, він вказівним пальцем поманив дячка з довгим гусячим пером за вухом, який, напівзігнувши спину (очевидно, такою була його звична поза у присутності воєводи), мету-

шився поряд.

– Ето штой, нікак гєтьманішко возвратілся?

– Верно, батюшка, он самий! – в обов'язки дячка входило не лише писання, а й знання всіх найсвіжіших новин.

– Однако бистро он от Полтави… Молві сотскім наших ратних людішек, што с нім пробивалі, штоб перед ужином ко мне явілісь, доклад сдєлалі.

– Слушаюсь, мілостівєц! – дячок так швидко почав бити поклони, наче його затрясла пропасниця.

– Давай коляску, – всепрощаючим жестом Скуратов відпустив дячка.

Але замість відкритого екіпажу під широкі сходи церкви підскочили кілька комонників, серед яких воєвода упізнав Юрія Немирича – генерального писаря гетьмана Виговського. Від несподіванки Скуратов завмер, не подолавши донизу всього кілька сходинок. Прикипів своїми гострими очицями до пещеного обличчя генерального писаря – вихідця з відомого у Польщі магнатського роду.

– Пана воєводу очікує його ясновельможність, – стримано вимовив Немирич з ледь відчутним польським акцентом.

На мить очі воєводи зблиснули несамовитою люттю, але лише на мить, після чого він одразу ж впанував себе і з сумною посмішкою проспівав:

– Дела меня ждут, і дєла нємаловажниє. Какая надобность во мне у гетмана, што зовет?

– Його ясновельможність розповість про все особисто, пане Скуратов.

– А ти мне, лях, не указивай! Я вери православной, не тебе, католіку, чета. К тому же царя-батюшкі слуга верний, не твоего гетмана холоп! – процідив крізь зуби Скуратов.

Немирич, який був протестантом, нічого не відповів на випад, лише презирливо подивився на Скуратова.

– Його ясновельможність очікує, – повторив він і, стиснувши боки коня острогами так, що той захропів, поїхав геть. Слідом за ним кинулися супроводжуючі генерального писаря козаки.

Скуратов зітхнув. Звичайно, він не був підлеглим гетьмана і за найменшої нагоди намагався це продемонструвати. Але добре розумів воєвода і те, що йти зараз на загострення відносин з Виговським, котрий і так не відрізнявся лояльністю до Москви, було б зайвим. Він, не поспішаючи, вмостився на дбайливо застелене лисячими шубами сидіння коляски і владно кинув візниці:

– К гетману правь, смерд!

У покоях гетьмана Скуратов чомусь відчув, як на нього накочується хвиля невпевненості. Чому Виговський викликав його так спішно, не пояснюючи при-

чин виклику? На якусь мить Скуратов навіть уявив перед собою розгніване обличчя гетьмана, ясно побачив перед собою свіжоструганy колоду плахи й блискучий меч в руках у дебелого ката, котрий стояв поряд з тією самою колодою. Зусиллям волі він відігнав це неприємне видовище. Урешті, він чигиринський воєвода, призначений сюди самим царем. Вони не посміють! Не посміють, незалежно від причин виклику і наслідків розмови, яка зараз відбудеться.

Коли Скуратов став під дверима гетьманських покоїв, очікуючи доки джура Виговського доповість про його прибуття, від хвилинної слабкості чигиринського воєводи не залишилося й сліду.

– Доброго здравія господіну гетману желаем, а также здравія і благополучія, – ледь прихилив він голову, ставши перед гетьманом Виговським.

– Дякую, – непривітно буркнув Виговський. – Та тільки не для обміну люб'язностями тебе покликано, воєводо. Скажи мені краще: як так у нас тепер діється, що воєвод в городи наші без нашого ж відома призначають? Чи, може, вже гетьман на Вкраїні не господар? – Виговський не запропонував Скуратову сісти, хоча сам сидів, відкинувшись, в обшитому блакитним сукном кріслі. Не заховалась від проникливого погляду Скуратова й гидлива гримаса на обличчі присутнього тут полковника Богуна – той поглядав на мос-

ковського воєводу так, ніби перед ним знаходився великий кошлатий павук.

Скуратов зітхнув. Якщо ці малороси вважають, що його так легко вивести з рівноваги, вони помиляються.

– Што ж, воля гетмана такова. Ми люді малєнькіє, царя-ба-тюшкі раби. Можем хоть любєзнічать, хоть об дєлє толковать. А только єслі об чєм спрашіваєшь, сам пріпомні, нє с твоего лі ведома то деется, за что гнєвішся, гетман?!

Виговський підхопився з крісла.

– Що?! Про що мовиш, воєводо?! Почути від тебе хочу одне – знову в Україну царські воєводи йдуть бунти зчиняти? Я щойно одного бунтівника позбувся, кого наступного на мене нацькуєте?

– Ведомо об чем, – з глузливою посмішкою витиснув Скуратов. – Нє ти лі, гетман, пісьма слал, просіл воєвод от царя-батюшкі в своіх городах посадіть? Нє ти ль ратовал перед его царской мілостью?

– Брешеш! – гепнув кулаком до столу Виговський. – Те, що я до вас у Москву пишу, над тим там сміються, мені то добре відомо! Ніколи я не писав, щоб у Білій Церкві був воєвода. Тож знай – як той ваш воєвода прибуде, так у зворотний шлях і вирушить, нічого від мене не отримає, нічого давати йому не дозволю! Государеві воєводи мусять приїздити спочатку до мене, лише після того в наші міста їхати. А то у вас так по-

велось, що я нічого не відаю, а вони по наших містах роз'їжджаються!

Скуратов, відчувши в голосі гетьмана не звичайне роздратування, а реальну загрозу, зрозумів, що настав час дещо пригасити накал суперечки.

– Нє гнєвісь, гетман, нє зла раді то делалось, токмо для користі обоюдной. От татар і ляхов лєгчєй отбівátся, колі наші воєводи с ратью совместно с казакамі стоять будут. Общее же дело делаем.

– Спільна справа? – на Виговського слова воєводи справили зовсім не те враження, яке хотів би бачити Скуратов – гетьман почервонів і навіть несвідомо схопився за руків'я шаблі. – Спільна, кажеш?! Чому в Києві цареві люди з українцями киями б'ються? Мовчиш?! А з Пушкарем чому государеві люди під час бою були? Скажеш, неправда? Дзуськи! Мої німці у них барабан взяли! Тепер новий воєвода їде бунти заводити. От така вона, воєводо, спільна наша з вами справа…

Скуратов кілька хвилин помовчав. Несподівано його погляд вдруге натрапив на повне зневаги обличчя Богуна. Полковник, не приховуючи своїх почуттів, обпікав Скуратова повним зневаги поглядом. Той відкашлявся і вказав на Богуна, звертаючись до гетьмана:

– С глазу на глаз надобно толковать нам, гетман. Прікажи своему полковніку оставіть нас, віжу, прогля-

деть насквозь меня он желает.

Іван ступив назустріч унизаному перснями пальцеві воєводи, який вказував йому у груди.

– Пече? – запитав, усіма силами намагаючись стримати почуття, які наказували йому стерти з земної поверхні, знищити, зруйнувати людину, котра стояла поряд і уособлювала собою частину тієї підступної сили, котра м'яко, подібно до струменя води, точить камінь, підточує, все нарощуючи міць, фундамент створеної покійним Хмельницьким незалежної України. – Ще й не так запече, коли запитаємо вас про все, що в Україні чините! Для чого приїхали до нас? Свого мало? Так вам скільки не дай, мало буде. Тепер он жінок, дітей наших переписуєте, для чого то діється? Чи не тому, що вже тепер нас за своїх хлопів маєте? Та рано ви то затіяли, москалику, надто рано. Маємо силу ще! Якщо з-під польської корони змогли вийти, зможемо й ваші жадібні лабети скинути, так і знай!

Скуратов пополотнів.

– Оградіть прошу меня от подобних виходок! – заволав він, намагаючись стати так, щоб між ним і Богуном знаходився Виговський.

– Іване! – звів руку Виговський. Проте на Івана його голос не справив жодного враження. Цієї хвилини він, здається, не бачив нічого, окрім ненависного обличчя московського воєводи, не чув нічого, окрім його

деренчливого голосу.

– У Чигирин до нас воєводою прийшов?! – гаркнув він і поклав долоню на руків'я шаблі. – Дивись, не своїми від нас вийдеш! – рішуче ступив назустріч Скуратову.

– Богуне! – тієї ж миті задзвенів, аж під стелю стурбований голос Виговського: гетьмана не на жарт налякав вигляд розлюченого Богуна і його слова. Попри сказане Скуратову, він не мав наміру розривати відносини з Москвою саме зараз. Зробивши крок назустріч Богуну, Виговський поклав йому руку на плече й зазирнув у очі.

– Заспокойся, пане Іване, – мовив він. – Не своєчасна ся мова…

Богун кілька хвилин їв очима Скуратова, після чого перевів погляд на гетьмана.

– Боюсь, що запізно почата, – він рвучко повернувся і вийшов з гетьманських покоїв, крокуючи назустріч свіжому подиху вітру, блакиті неба і манливій зелені поля за межами чигиринських стін.

IV

Юрій Немирич повертався з Гадяча до Чигирина наприкінці вересня 1658 року, сповнений надій на майбутнє, гордий своїми досягненнями на дипломатичній

ниві. А пишатися й справді було чим! Поруч з ним, на обшитому дорогим сап'яном сидінні ридвана, лежала об'ємиста, лакована скриня горіхового дерева, тішачи погляд тьмяними відблисками, що їх залишало вечірнє сонце. Воно, прощаючись до наступного ранку, зазирало до ридвана крізь запилене віконце і гладило боки скрині своїми променями. Час від часу, пересвідчившись, що за ним ніхто не спостерігає, пестив скриню долонею і сам Немирич. Адже саме там, під кількома шарами червоного, немов кров, оксамиту, лежала його «лебедина пісня» на дипломатичній ниві – великі, згорнуті у сувій аркуші добротного пергаменту, котрі колись отримають назву Гадяцьких статей. І Немирич, сидячи поблизу цих, списаних дбайливим писарем аркушів, майже відчував, як його ім'я перетворюється з простого імені на частину чогось великого і вічного, частину історії України. Так, воно просто зобов'язане залишитися в пам'яті потомків, лунати в сторіччях. Адже це він, польський шляхтич Юрій Немирич, виступив творцем трактату, рівного якому не було в історії України! Хай запам'ятають це ті, котрі досі шиплять поза його спиною, що війну Немирич почав у таборі противників Хмельницького, після чого перейшов на бік Швеції і лише напередодні смерті Хмельницького присягнув на вірність козацькому гетьману. Так, він воював з Хмельницьким. І воював на совість, він міг кинути це

в обличчя будь-кому з тих неотесаних старшин, вихідців з козацької сіроми, котрі, не приховуючи ворожнечі, вбачали в ньому ворога й тепер. Але не для нього, що навчався у кращих університетах Англії і Франції, бачив Голландію і Швецію, Іспанію і Рим, не для нього такі вузькі рамки світогляду, що їх мав свого часу князь Ієремія Вишневецький. Він, на жаль, так і не зміг побачити у Хмельницькому не просто бунтівного сотника, а яскравого лідера нової формації, гетьмана війська, котре змусило заговорити про себе у всіх європейських і навіть азійських столицях. А Немирич побачив у Хмельницькому такого лідера. Побачив і зрозумів – держава, яку він створив, відірвавши її від зів'ялого парламентаризму Речі Посполитої, має майбутнє і заслуговує на те, щоб докласти зусиль до її відродження. Не безвідплатно, звичайно, а з переспективою на реалізацію своїх захмарних амбіцій. Адже висока державна влада завжди належала людям з амбіціями і ніколи не ставала слабшою від наявності таких.

І ось поряд з ним лежить у скрині текст договору, рівного якому не було підписано навіть самим Хмельницьким. Зборівський, Переяславський, не говорячи вже про невдалий Білоцерківський договір популярного в народі Хмельницького, усі ці трактати лише підтверджували зверхність Польщі над Україною, надавали останній невелику автономію і регламентували коза-

цький реєстр у межах, встановлених до початку війни (виключаючи хіба що Зборівську угоду). З видимою насолодою генеральний писар почав пригадувати текст документа, який знав напам'ять:

> «Во ім'я Боже амінь. До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім завжди.
>
> Комісія поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманом і Військом Запорізьким з другого боку через вельможних Станіслава Казимира Беневського, волинського, Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштелянів із сейму від найяснішого Яна Казимира, з Божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського і руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянського, смоленського, чернігівського, готського, вандальського дідичного короля та всіх станів коронних та Великого князівства Литовського призначених комісарів з вельможним Іваном Виговським, гетьманом та всім Військом Запорізьким в обозі під Гадячим дня 6 вересня року Божого 1658, Бог дав, щасливо і вічнотривало закінчена…»

Вперше за весь час війни з Річчю Посполитою було документально підтверджено створення у складі її Великого князівства Руського, що означало рівнозначний

союз між Польщею, Україною та Литвою, з обранням короля усіма трьома народами, з сенаторами у сеймі від усіх трьох націй. Вперше гарантувалась Україні повна автономія зі збереженням гетьманської влади, власного судочинства, створенням власної державної скарбниці і монетного двору, призначенням міністрів і військової старшини. Скасовувалась церковна унія, проти якої сини козацької нації боролися і помирали ще від 1596 року, заборонялось будівництво в Україні нових костьолів і прилучення до католицизму нових віруючих, а православна віра зводилась в один ранг з вірою католицькою. Чітко підводилась межа й у відносинах з Московською державою – у разі війни між Москвою і Польщею, Україна могла зберігати нейтралитет, у разі ж нападу Москви на кордони Великого князівства Руського, король зобов'язувався захищати їх. Далі мовилося про видання книг мовою руською, відкриття шкіл і колегій. Реєстр гетьманського війська встановлювався у 60 000 тисяч козаків, а крім реєстру, гетьману надавався десятитисячний корпус найманців.

Немирич наказує лакеєві відчинити вікно і налити собі келих вина. Він дихає на повні груди і підставляє обличчя степовому вітру, не помічаючи пилу, що його збивають у повітря кінські копита. Він насолоджується власною значущістю, він гордий тим, що саме

ім'я Немиричів збережеться для потомків, пов'язане з історичним трактатом. А Виговський змушений буде визнати, яку людину він має в себе генеральним писарем. Урешті, й Виговський не вічний, а там, хто зна… Гетьманська булава була б достойною дякою за працю людини, яка вболіває за Україну…

У той самий час, коли в хмарах пилу, запряжений вісімкою добрих коней ридван ніс сповненого честолюбних мрій генерального писаря до Чигирина, у вінницькому замку приймали дорогого гостя – до полковника вінницького прибув із Запоріжжя кошовий отаман Війська Запорізького Низового Іван Сірко. Він, як завжди, зберігаючи на обличчі холодний вираз, слухав господиню, яка сиділа поряд з чоловіком і вела з гостем розмову, зміст якої надзвичайно зацікавив би Немирича, а відповіді Сірка на запитання Ганни надзвичайно б охолодили райдужні настрої генерального писаря з нагоди підписання Гадяцької угоди.

– Чули ми тут, – говорила Ганна, і Богун, позираючи на дружину, мимоволі милувався її гордовитою осанкою, манерами королівни й обізнаністю придворного дипломата, – що в Гадячі творилось останніми днями майбутнє України. Що там найкращі розуми гетьманської канцелярії готують трактат, рівного якому не знав навіть покійний гетьман у кращі свої часи, а Україна після його підписання перейде на новий

рівень, зайнявши гідне місце серед європейських держав. Як на Низу ставляться до цього, люб'язний пане Сірко? Чи підтримає Запоріжжя гетьмана? Чи забуде йому Полтаву?

– Питання, що їх ставить вельможна пані, насправді є надзвичайно важливими як для Гетьманщини, так і для Запоріжжя, – ввічливо схиляючи голову, відповідав Сірко. – Доля України вирішується нині не на полях битв, а за круглими столами переговорів. Що ж до нашої підтримки дій гетьмана Виговського, тут неможливо відповісти однозначно. Вам, безумовно, відомо, що Січ не є чимось однорідним, і навіть моя влада кошового отамана не надає мені можливості скеровувати в потрібний мені бік силу цієї буйної стихії. Запорожець, пані полковникова, то, в першу чергу, людина вільна і вільна в усьому, – від вибору старшини, до обрання війська, на боці якого запорожець воліє виступити в тій чи іншій битві. Єдиним і непорушним для нас є лише боротьба за віру святу, решта – сама непостійність. Тому важко сказати, чи підтримаємо ми гетьмана після підписання Гадяцького трактату. Час покаже. За смерть Пушкаря і братчиків важку образу мають мої козаки на Виговського, але й це не головне, головне у тексті самого трактату.

– Що ж саме турбує низове братство і його славного кошового в Гадяцькому трактаті? – вступив до роз-

мови Богун, відпиваючи з невеличкої чашечки темну ароматну каву – слуги якраз подали до столу напій і срібну тацю зі східними солодощами.

Узявши до рук свою чашку, Сірко кілька хвилин помішував у ній каву, ніби дослухаючись до чогось нечутного співрозмовниками.

– Нас турбує сам трактат, – відповів він нарешті. – Від першого аркуша й до останнього. Справа в тому, що сей документ, сей, як зволяють мовити деякі в Чигирині, верх сучасної української дипломатії, зовсім не є тим, чим намагаються нам його репрезентувати. Він скоріше є спробою Речі Посполитої відкупитися від козацької старшини, очолюваної Виговським, шляхетними привілеями, змінити сам їхній статус, зробивши цих людей нобілітетом і тим прийняти їх до свого кола, а Україну, себто князівство Руське, перетворити на частину Польщі. Цим кроком, як не дивно, закінчиться полонізація, яка триває вже багато десятиріч. Хіба не зрозуміло, любі мої, що саме на це робиться наголос у Гадяцькому трактаті, а прийнявши його, ми станемо тим лицарем, який переміг дракона лише для того, щоб самому перетворитися на дракона. А народ, просте поспільство, на чиї спини ліг тягар усієї війни, залишиться ні з чим. Народ зненавидить нас, і їхня ненависть буде цілком справедливою. І все це, хочу зауважити, у разі, якщо сейм взагалі ратифікує положення

Гадяцького трактату. А він їх навряд чи ратифікує в тому вигляді, у якому вони є. Навіть зараз я можу сказати, що реєстр у шістдесят тисяч козаків Варшава не дозволить. Ляхи радше нададуть вагу найманому корпусу гетьмана, який допоможе їм контролювати його дії. Не погодяться там і на скасування унії, надто багато їх святості вклали коштів і сили для її просування на наших теренах. Не вірю й у заборону будівництва католицьких костьолів, рівність нашого духовенства з їхнім.

– З ким же ти, пане Іване? – кидає Богун на товариша погляд. І в погляді цьому, як і в самому запитанні, надто багато, щоб відповісти загальними фразами.

– З козацькою черню, – відповідає Сірко по хвилині роздумів і з насолодою п'є темну ароматну каву. – А зараз це означає скоріше бік Москви, аніж Варшави й Чигирина.

Мовчить Іван Богун. Гірко на душі в полковника. А як же має себе почувати, коли чує таке з вуст свого товариша? Бік Москви ближчий, аніж бік Чигирина для низових братчиків. Як же це так, хоче сказати Богун. Як же відокремлюєш себе від гетьманської столиці, ставши третьою силою, та ще й збираєшся попри волю гетьмана тримати руку Москви? Але він мовчить, яке має право винуватити свого гостя в симпатіях до Москви, коли вся Україна стоїть на порозі великої бра-

товбивчої війни? Чи сам він вирішив, на чиєму боці буде йти в бій з метою зберегти хоча б крихти від здобутого Хмельницьким, завадити своїм і чужим ворогам шматувати беззахисне тіло Батьківщини? Хоча одне знає Іван Богун напевне – він не підпише Гадяцький трактат так само, як не підписав свого часу Переяславської угоди.

Очевидно, думки Богуна відбилися на його обличчі, тому що Сірко, відставивши від себе спорожнілу чашку, зітхає.

– Знаю, пане Іване, страшні речі мовлю. Але так потрібно. Мусимо боронитися тим, чим можемо.

– Не подякує тобі Москва за союз із нею.

– А я від них дяки не чекаю, дасть Бог, народ України воздасть мені дяку, і се буде найголовнішою оцінкою для мене.

V

Від густих пахощів бузку паморочилося в голові, а вітерець, пустуючи, час від часу налітав з-поза міських палісадів, приносив свіжий подих зораної землі, додаючи до бузку те невловиме, яке ми звикли називати ароматом весни. Земля і віти дерев, котрі ще несли на собі блискучі у променях сонця сліди недавнього дощу, раділи теплим квітневим дням свіжою зе-

ленню, а пухнастий килим трави за пушкарнею невидима рука рясно всіяла жовтими сонечками кульбаб. Земля раділа теплу сонця, свіжим струменям весняних дощів і співу птаства, котре, повернувшись з вирію, немов намагалося відшкодувати свою довгу відсутність цілою зливою дзвінкого співу.

Іван випростав руки й поглянув на дружину, котра вже деякий час мовчки стояла, поклавши йому голову на плече і милувалась тим чарівним пташиним співом. Скільки років пройшло від часу, коли він уперше побачив це миле серцю обличчя? Двадцять? Чи може, двадцять п'ять? А вона все така ж чарівна, якою була тоді, у палаці невідомого турецького вельможі, коли ступила назустріч нахабним козакам з кинджалом у руці, хоробро захищаючи свою дівочу честь і людську гідність. Уже й голову Івана обсипало рясно снігом, виріс, перетворившись на юнака, син Тарас, росли дві дочки – старша Оксанка і молодша Горпина, а Ганна наче все та ж чарівна бранка, знайдена під час походу, а пізніше відбита з рук самого коронного гетьмана. Життя, котре бурхливими хвилями пропливало повз них, не зачепило, нітрохи не прив'янлило її красу, лише наповнило тією витонченістю, якою відрізняється жінка від сором'язливої дівчини.

– І знову в похід, – сумно посміхаючись, мовила Ганна. – Знову в негоду й назустріч вітру степів. Як же

недовго був ти поруч зі мною цього разу.

– Потрібно, Ганнусю. Потрібно…

– Знаю, любий. Пообіцяй лишень, що не будеш марно ризикувати собою. Надто багато спрямовували на тебе заліза за твоє життя, надто багато вилила я сліз, уявляючи всі ті небезпеки, що чигали на тебе. Тепер нехай інші приймуть на свої груди удари ворожої зброї.

– Так, Ганно, – Іван поцілував її, розуміючи, що не виконає прохання дружини. Не звик полковник Іван Богун ховатися за спини підлеглих. Не звик раніше, коли прийняв з рук батька сотенну хоругву, не звик і тепер, коли залишив за плечима посади полковника, наказного гетьмана і генерального обозного.

Він їхав у Литву. Два дні тому прийшов довгоочікуваний наказ залишити командування Вінницьким полком Василю Лобойку і прийняти під своє командування сім хоругв кавалерії, розташованих у Литві. Що ж, у Литву то й в Литву. Він підтримав рік тому обрання гетьманом Юрася Хмельницького, тож тепер мусив виконувати його накази. І якщо гетьман вважає, що його полковник потрібен у Литві, полковник мусить там бути. Але то буде пізніше. Зараз він ніжно обіймає дружину, відчуває щокою тепло її шовкової щічки, чує до болю рідний голос і не має бажання пришвидшувати події.

– Нехай усе погане буде завтра. Нехай цей день бу-

де нашим і лише нашим, без листів, джур і захеканих посланців, які не дають тобі проходу щодня. Ми підемо додому і проведемо вечір разом з дітьми, а ніч в обіймах одне одного. – Обличчя Ганни було усміхненим, і лише з глибини очей не могла вона вигнати темну тугу.

– Так, Ганно, ти знаєш, що нам потрібно.

І вони сиділи у великій камінній залі, вдивляючись у світло свічок і яскраві спалахи блискавок за вікном. Надворі бурхотіла громовиця. Перша в цьому році весняна гроза, поливаючи землю щедрими струменями дощу, била залізними ковадлами в небесній кузні, жбурляла до пагорбів і долин Поділля криві списи блискавок. Але в кімнаті було тихо і затишно, а на столі стояли страви, які Ганна особисто приготувала до вечері, не дозволивши сьогодні зробити це челяді. Шістнадцятирічний Тарас похмуро сидів за столом, час від часу кидаючи на батька сором'язливі погляди, а дівчатка бавилися поряд, розклавши по застеленій сукном лаві вздовж стіни свої дівчачі забавки – дерев'яні ляльки, глиняні фігурки тварин, строкато пофарбовані писанки й шматочки тканини.

– Я буду в лялечки мама, – діловито розповідала Оксанка Горпині своє бачення правил майбутньої гри, користуючись тим, що була на цілі три роки старшою від чотирирічної Горпини. – А ти будеш у неї сестричка.

– Добле! – не вагаючись погодилась менша. – А півник буде мій!

Оксанка крадькома зітхнула, але погодилась. Що ж, компроміс потрібно шукати навіть у дитячій ігрі. І хоча їй ніяк не вдавалося відірвати погляд від яскраво-червоного півника, про котрого вона згадала, лише коли той опинився в руках у сестрички, дівчинка все ж вирішила пожертвувати іграшкою заради високого звання ляльчиної мами.

– Батьку, – не втримався нарешті Тарас. – Чому не візьмеш мене з собою? – голос його, був сповнений образи.

– Тарасе, – зітхнула Ганна. – Що ти, сину мій? Навіщо тобі на війну?

– Хіба я не козак?! – палко мовить хлопчина.

Іван, подумки посміхаючись, поклав руку на плече сину.

– Зачекай, голубе. Прийде й твій час. Зарано ще тобі до війська.

– Чому ж рано? – не вгавав Тарас. – Чи мало в сотнях хлопців, які молодші за мене? А на Січі?!

До цієї розмови вони поверталися протягом кількох останніх тижнів мало не щодня. Іноді Іван гримав на сина і казав так, як казав колись до нього самого його батько, лякаючи батогами в разі, якщо той погано навчатиметься, а іноді терпляче пояснював, що Тарас по-

винен залишитися з мамою і сестричками, доки він не прибуде з війни. Після того сам брався їхати з ним на Січ, провідати свого товариша Сірка, доправити сина до військової науки і самому згадати веселі юнацькі роки.

– А нині мусиш бути з мамою і сестрами, Тарасе, хто ж їх захистить, як не ти?

– Добре, батьку, – погоджувався Тарас, щоб скоро почати штурм на батька з іншого боку. Йому надто пекло перебування вдома, надто вабив степ і військове життя, щоб отак просто взяти й забути про свої прохання.

– Тарасе, Тарасе, – зітхала Ганна, – і тебе війна тягне. І ти хочеш життя на вічну боротьбу перетворити…

І таку зачаєну тугу побачив Богун в очах дружини, що мимоволі підкотився до горла клубок.

– Не ми обираємо війну, Ганно. Вона нас обирає. Така, видно, доля в України. Кров і біда. Чим ми кращі за інших? Чим кращі за Омелька і його дитину, котра не встигла навіть побачити світ Божий? Чим кращі за Нечая, чим кращі за сотні тисяч інших?

Ганна мовчки піднялася з крісла і вийшла. Іван зітхнув.

– Прости мені, батьку, – глухим голосом вимовив Тарас.

Богун піднявся й собі.

– Тобі немає за що просити вибачення, сину.

Ганна стояла в затінку, під навісом над високими сходами, і дивилася в далечінь, туди, де розбурхане небо кидало на знівечену непогодою землю нові й нові блискавиці. Вона була схожа на струнку й мовчазну скульптуру, котра вимальовувалась на тлі неба. Івану стало до болю шкода її, таку сильну у своєму жіночому героїзмі і одночасно таку слабку, змушену все життя очікувати, все життя боятися за нього і дітей, кожен день кидати на олтар частину самої себе, свого горя і надії, краяти серце, кожної миті очікуючи страшної звістки.

Богун підійшов і став поряд. Уперше в житті він не зміг обійняти її, вперше в житті відчув нерішучість.

– Ганно, – почав він чужим голосом.

Вона кинулася йому на шию і Богун відчув на обличчі гарячі сльози, груди струсонули ридання дружини.

– Не йди, Іване! – гаряче зашепотіла вона, – не йди, заклинаю тебе! Серцем чую, біда поряд з тобою! Ох, не хотіла казати цього… до крові кусала вуста, примушувала себе мовчати! Та несила, Богуне! Не можу, серденько рветься навпіл! Лишися з нами тепер! Багато разів проводжала тебе, сотню разів по сотні молила Діву Марію вберегти тебе від напасті, але так тривожно, як нині, не було мені на душі. Немов стая вовків страшним виттям лякає мене, коли сплю, а про-

кинусь – не можу заспокоїтись, усе страшні картини зі сну рвуть мені душу! Запишись, Богуне!

Іван мовчки притис Ганну до грудей і зміг лише натомість ласкаво погладити її голівку. Що він міг відповісти? Чим міг заспокоїти людину, котра так щиро кохала його, так гідно переносила їхнє подружнє життя, котре він сам перетворив на суцільну смугу розлук і коротких побачень, витримувала тривогу довгих одиноких ночей, коли холодна постіль була для неї страшнішою кляштору. Того кляштору, на який обіцяла приректи себе колись давно, повставши проти волі Конєцпольського і Ястржемського. Чи раніше не відчував того відчайдушний полковник, що життя без нього стало нестерпною мукою для дружини? Відчував і знав напевне. Та що він міг подіяти з цим… Ми не обираємо боротьбу за Батьківщину, вона обирає нас. А обравши, примушує віддати не лише власне життя, вона потребує життя найдорожчих людей. Жорстока борня ся.

Але Ганна вже примусила себе заспокоїтись. Зібрала свої емоції й наказала їм згаснути так, як то може зробити лише жінка.

– Не відповідай мені, Іване. Давай просто мовчки постоїмо. Усе добре, любий мій. То лише буревій. То лише громовиця налякала мене. Обійми мене, милий, і давай помовчимо.

– Так, серденько, так, горличко моя люба. Ми помовчимо. Нам достатньо стояти так, ми зможемо пережити наш страх, коли будемо поряд.

– Так, якщо будемо поряд.

Довго, повільно тягнеться час. Уже баба-покоївка визирнула на ґанок і, помітивши панів, які завмерли в обіймах один одного, мовчки похитала головою, мимоволі схлипнула й пішла вкладати панночок. Уже й Тарас, закашлявшись від гіркого тютюну, покинув незвичну поки що люльку й тихцем подався до своїх покоїв. Затихла, вирушивши на захід, гроза. А вони все стояли, стискаючи одне одного в обіймах. І як багато говорила їм ця їхня мовчанка! Так, як не могла б сказати найщиріша розмова. Не винайдено слів, щоб оповісти ту тугу, біль, кохання й ніжність, яку мали передати одне одному Іван і Ганна тієї неспокійної ночі.

VI

Рік минув, а по тому ще рік. Здійнялося сонце в зеніт, щоб знову завмерти, котячись над обрієм, раз і вдруге. Померла природа після буяння, стихла в білій німоті, щоб ще раз прокинутись весняним дзюркотінням ручаїв, блиском сонячних променів у діамантах танучих бурульок на високих, критих червоною черепицею, дахах будинків шляхти. Звеселило навіть

почорнілі солом'яні стріхи селянських помешкань у містах та містечках Литви. Заколосилися ниви, після чого вийшли на них косарі, збираючи свій урожай. І знову був сніговий сон природи, і знову весняне буяння. Два роки подорожував Іван Богун, виконуючи накази гетьмана Юрія Хмельницького, залитими багнюкою або вкритими рудим пилом шляхами північної частини Речі Посполитої. День накладався на день, тиждень подорожував за тижнем. Важкими були ті два роки для Івана, неймовірно важкими. І навіть не тому, що доля вперто кидала його назустріч все новим і новим боям, звик до них Іван. Та й що пам'ятав він у своєму житті, окрім цих безкінечних битв, сутичок, похідних буднів і ночей у польовому шатрі? Важкими були самі часи, що настали, примушуючи полковника кидатися від одного союзу до іншого, бити вчорашніх союзників і, зціпивши зуби, простягати руку вчорашнім ворогам. Лише одне додавало йому наснаги – ніхто й ніколи не зміг би звинуватити полковника Богуна в діях, котрі б шкодили Україні, ніколи не шукав він власної вигоди, а подекуди й відверто нехтував нею, часто-густо викликаючи підсміювання зажирілої генеральної старшини. О, не та то була старшина, яка свого часу підтримала Богдана! Не та, хоч обличчя її не змінилося. Ті самі Тетері, Брюховецькі, Виговські й ще десятки подібних до них. Не обличчя змінилися, змінився їх вираз. Зажирі-

ли від сотень тисяч злотих, отриманих усіма можливими шляхами, обличчя ті. Розпростерли свої зажерливі руки над тисячами ланів дарованих Москвою і Варшавою земель, забули не лише тих, чиїми кістьми пройшли до свого панування, забули й самі ідеї покійного гетьмана. Та не таким був Богун. І хоч змушений був кидатись то на ляхів, зупиняючи спільно з Остапом Гоголем та Ханенком похід польських військ на Брацлавщину, збурюючи козаків та жовнірство до конфедерації за припинення війни з Москвою, то кидатися під знаменами Хмельниченка на Лівобережжя, проти знахабнілих московських воєвод, лише вигоду Україні виборював полковник. Утрачав усе нових і нових соратників, отримував свіжі рубці, доповнюючи ними колекцію отриманих у минулих боях. Але не зупинявся і не оглядався назад.

> «Лише про них думаю, – писав Іван на Запоріжжя Сірку. – Про нещасливих людей наших, змушених стояти на невільницьких ринках у Криму, гнути спину на лядського пана, гинути в батавах нерадивих гетьманів і годувати старшину надлюдською працею. Як знаходять вони в собі силу не опустити рук? Як можуть народжувати дітей, котрі, скоріше за все, не побачать іншої долі, аніж мук надсильних? Як не заволають до Бога, проклинаючи власне життя? Тож усі мої сили прикладу і навіть життя, не вагаючись,

долучу до справ моїх, аби полегшити становище народу нашого…»

Одного не встигав Богун – ніяк не міг знайти вільну днину, щоб відвідати залишену у Вінниці сім'ю. І хоч страждав від цього, жодного разу не принесли швидкі коні полковницького почту до міста над Південним Бугом, того, яке колись лише власним талантом полководця й безмірною хоробрістю відданих собі людей зміг втримати від навали. І лише скупі нечисленні листи доносили до Ганни новини із життя полковника Богуна. Не надто ніжними й зовсім короткими були ті листи. Але вміла проміж рядків прочитати їх Ганна. Раділа їм немов юначка першим зізнанням у коханні, цілувала крадькома цупкий, пропахлий пилом і шляхами папір, дякувала Богу за те, що живий ще Іван, щоденно відвідуючи церковні служби. А ночами гірко плакала, зневірившись побачити його, такого коханого, не дивлячись на роки, які пройшли в їхньому подружньому житті.

Раз і вдруге відродилась і померла природа. Раз і вдруге одвічна круговерть життя завернула свої кола, що ім'я їм роки. І врешті-решт почало справджуватись те, чого так боялась Ганна. Закрутилися, згущуючись над головою Богуна, чорні хмари. Надто непримиренним до сильних світу цього став полковник Богун, надто багато вимагав від них. Бо хіба можна вима-

гати справедливості від тих, хто має владу? Хіба можливо чекати доброчесності від них, котрі забули про все, окрім грошей і збереження тієї влади? Не можна і неможливо. Немає честі в людей тих…

* * *

– Пане полковнику, зрада! – Нечипоренко увірвався в закривавлених латах, з шаблею наголо. – Ляхи порубали наші чати, йдуть сюди! Утікай, Богуне, коні готові!

Богун обернувся до осавула. Він стояв біля вікна невеличкої селянської світлиці, яку обрав для своєї резиденції на час перебування реґіменту в невеличкому литовському селі неподалік від Бреста. Нечипоренко помітив, що на полковнику був повний обладунок, включаючи залізні наплічники й поруччя. Блискучий шолом лежав поряд, на столі. Богун немов чекав на появу осавула.

– Великі сили? – запитав спокійним, навіть сумним голосом.

– Великі, пане полковнику, – видихнув Нечипоренко. Він стяг з голови шапку, стомлено стер з чола піт і підійшов до відра з питною водою. Напився з ковша, проливаючи воду на вологе сукно жупана і вкритий кривавими плямами панцир. – Ляхів немов зірок у небі.

– Я очікував на них.

Нечипоренко підійшов упритул.

– Ось що, Богуне. Ти нічого не врятуєш. У них наказ взяти тебе живим або мертвим. Більшість наших хоругв зрадили тебе, ті ж кілька сотень, котрі залишилися вірними нам, радше допоможуть вдома, аніж тут. Потрібно утікати.

Іван зробив заперечливий жест, та Нечипоренко притримав його за руку.

– Заради всього святого, полковнику! Ти нічого не вдієш! Хіба не зрозуміло, що все зроблено лише для того, аби усунути тебе… Господи, Богуне, їдьмо, інакше Україна втратить ще й тебе!

Десь неподалік, розриваючи ранкові сутінки, загриміла шалена мушкетна стрілянина, яку супроводжували несамовиті крики і тупіт коней. На подвір'ї козаки похапцем готували до бою кілька гармат і десяток гаківниць – усе, що було в розпорядженні особистої охорони полковника.

– Вози під паркан! Колеса в'яжіть! Швидше, братики, швидше! – долетів стривожений голос когось із сотників.

– Ось що, Михаиле, – Богун прийняв рішення як завжди швидко, а прийнявши його, почав діяти стрімко, не припускаючи сперечань. – Гасло в хоругви давай, нехай всі, хто зі мною, поспішають під мої знамена. Ко-

ли зберуться, починаймо відхід. Якщо тікати, то усім. Усе!

Нечипоренко махнув головою і вийшов. За довгі роки, що провів їх, воюючи поряд з Богуном, він затямив одне – сперечатися з ним у такі моменти безглуздо.

– Сурмач! Сурмач, скурвий сину! – почув за мить Іван його повний металу голос знадвору.

Рішучим рухом Богун одяг на голову шолом і вийшов у сиву вогкість майбутнього ранку. Туди, де палала на сході заграва, а з півдня підкочувався гарячий бій…

Усе закінчилося швидко, надто швидко, навіть беручи до уваги те, що чотири сотні козаків все ж таки покинули розташування своїх хоругв і приєднали свої шаблі до почту полковника. Без страху або бодай нерішучості кидалися вони на темні лави польських жовнірів, хоробро захищаючи його відхід ціною власних життів. Падали, вражені гострим залізом і гарячими кулями, з останніх сил оголошували порослі сивими від роси дрібними сосенками околиці відчайдушним козацьким «Слава!», відкочувались від наїжачених рушничними стволами мушкетерських батав. Падали і знову піднімалися, помітивши величну постать полковника, який йшов поряд з ними в атаку, не ховаючись за спинами відданих йому людей. І сила зламала силу: сотня стікаючих кров'ю, змушених затис-

кати страшні рани козаків, опустила зброю, виконуючи наказ Богуна. Решта вже не змогла почути наказу. Вони залишилися там, де їх знайшла славна бойова смерть. Смерть, котра люба кожному справжньому козаку. Гусарські хоругви, пустивши наперед своїх шикувань німецьких пікінерів, закінчили оточення дрібної жменьки козаків під проводом Богуна.

Різким співом озвалася сурма, і блискучі лави жовнірів, котрі щільним колом стояли навкруги залишків Іванового загону, рушили, пропускаючи на майданчик, укритий залишками селянських будівель, купами перегнилої соломи, сухої глини й мотлоху, що на нього перетворилося після бою обійстя, на котрому була резиденція Богуна, десяток пишно вифранчених польських шляхтичів.

– Скласти зброю, лотри! На землю вашу кляту зброю! – волав один з них, не зважаючи на те, що козаки кинули зброю раніше, виконавши наказ Богуна.

Шляхтичі, все ще напружено озираючись, під'їхали впритул до Богуна і Нечипоренка.

– Іменем короля! – прокричав один з них. – Котрий з вас полковник Богун?

– Я Богун, – Іван взяв за вузду коня польського вояка, котрий надто напирав на нього. – І клянусь розп'яттям, ви заплатите за те, що так підступно напали на моїх людей. Хіба не за вас вони воювали тут?!

– Пану на те не варто розраховувати! – зі сміхом вимовив шляхтич. – Прошу слідувати за мною!

Богун не ворухнувся з місця.

– Пан примушує мене бути неввічливим?! – лиховісно засичав шляхтич.

– А ти хіба ввічливий, ляше? – блиснув очима Іван. – Забери свою шкапу, щоб вона не потоптала поранених, назви своє ім'я і подай мені коня, коли хочеш, аби я йшов за тобою. Мого твої хорти розстріляли, наче перед ними була не тварина, а найлютіший ворог.

Шляхтич якийсь час напружено думав, після чого махнув рукою одному із жовнірів:

– Віддай коня полковнику, – він повернувся до Богуна і процідив: – Ротмістр Квасецький. Прошу вас слідувати за мною до пана каштеляна брестського. Вас заарештовано за наказом сейму.

Богун помахом руки зупинив Нечипоренка, котрий поривався щось йому сказати. Натомість запитав у Квасецького:

– Пан може заприсягтись, що за моєї відсутності моїм людям не буде завдано шкоди?

Шляхтич лише пхикнув:

– Боюсь, ви, полковнику, знаходитесь зовсім не в тому положенні, аби ставити нам будь-які умови. Пропоную просто проїхати зі мною.

Іван, який вже був готовий заплигнути в сідло підве-

деного жовніром коня, відсторонив простягнуту вузду і схрестив руки на грудях:

– У противному разі, ляше, я залишуся тут. Передай каштеляну, що для мене кращим є померти поряд з тими, хто залишився вірним мені, аніж бесідувати з ним, коли не маю гарантій їхньої безпеки.

– Ви забуваєтесь, полковнику! – збуряковів Квасецький. – Вас заарештовано! Зволь проїхати за мною до каштеляна Славинського, або я буду змушений доставити вас силою!

У відповідь козаки щільніше оточили свого рейментаря.

– Ви можете спробувати, – загравши жовнами, відповів Іван. Згадування прізвища одвічного ворога справило на нього гнітюче враження. Усе поверталося на круги своя. Знову Славинський і нещастя, що їх несе йому ця людина ось уже багато років. Доля підносила недобрий сюрприз. – Козаки знесилені й у вас чисельна перевага. Але ви спробуйте.

Квасецький спересердя сплюнув і вилаявся.

– Я даю слово шляхтича, що ваших недобитків мої люди не зачеплять. Прошу вас проїхати зі мною до каштеляна!

З часів останньої зустрічі Богуна з Славинським той помітно постарів і ще більше висох, унаслідок чого пергаментна шкіра на старечому обличчі каштеляна

виглядала так, ніби обтягувала череп мертвяка. Очі, вицвілі й вкриті рясними червоними прожилками, дивилися з байдужістю, а одяг, хоч і шитий добрими кравцями з кращого сукна та кармазину, звисав з нього так, немов був одягнений на опудало. Утім, байдужий погляд миттєво змінився вогнем зловтіхи.

– Полковник Богун, – зарипів Славинський, немов немащений віз. – Славетний козацький полковник… Ти значно виріс з тих пір, коли вперше з'явився на моєму шляху. Тоді ти був звичайним хлопчиськом, запальним і ласим помахати шаблею, як і усі запорожці. Це було давно. Надто багато води стекло з тих пір, змінилося надто багато навколо нас… – він зайшовся кашлем. Кашляв довго й надривно, судомно притискаючи до вуст батистову хусточку. Нарешті перевів подих і знову впер в Богуна погляд своїх вицвілих очей. – Ти надто часто опинявся на моєму шляху з того дня, занадто часто, аби я зміг спокійно відчувати себе, доки ти продовжуєш ходити по землі. Я подорожував Поділлям, Волинню, Брацлавщиною і завжди чув твоє ім'я: Богун, Богун, Богун… Мене завжди дивувало, як ти зміг сягнути таких висот, з молодих літ звикнувши переходити дорогу людям, сильнішим за себе. Спочатку я, потім гетьман Конєцпольський. Сам Хмельницький неодноразово мав бажання стяти твою непокірну голову. Виговський, Хмельниченко… Усім ти, немов

кістка поперек горла! Москві, Польщі… Як ти живий досі, Богуне?

Іван поглянув на Славинського твердим поглядом своїх сталевих очей.

– Напевне, тому, що служу одній батьківщині, не намагаючись віднайти власної користі, як то робиш ти. Утім, я бачу, ти теж досі живий. Можливо, варто віднести це до промислу Божого?

– Так. Звичайно, на все Його воля. Але, схоже, ти таки допік його величності настільки, що він був змушений особисто подбати про те, аби тебе було відсторонено від командування й заарештовано, – Славинський у черговий раз зайшовся кашлем.

– Сухоти, – констатував Богун, – ти теж допік комусь, Славинський. Але вище, аніж Варшаві. Значно вище.

– Мовчати! – зненацька заверещав Славинський. – Іменем короля проголошую тебе, полковнику Богун, винним у заколоті проти корони і конфедерації проти війни з Москвою, яка зашкодила Польщі. І це лише одна з твоїх численних провин. Закувати лотра! У кайдани! У кайдани!

За спиною в Івана здійнялася шалена стрілянина, змушуючи звитися дибки кількох коней у почті Славинського. Він кинув погляд на кам'яне обличчя Квасецького і, відчуваючи, як холоне у грудях, повернув-

ся. Передчуття не обманули Івана. Там, де залишилися стояти оточені польським військом його козаки, все потопало у хмарах порохового диму – мушкетери злагодженими залпами розстрілювали козаків.

– Собаки! – Іван рвонув коня, шукаючи при боці неіснуючу шаблю. – Собаки! Спиніть їх, Квасецький, адже ви дали слово шляхтича!

Ротмістр у відповідь лише посміхнувся. Не тямлячи себе від люті, Іван скочив на сідло ногами, відштовхнувся від нього, скільки вистачило сил, і за мить уже котився по землі, відчуваючи, як під пальцями тріщить горлянка Квасецького. Він ще встиг встати на ноги і зігнутись, приймаючи стійку, готовий голими руками битися з усім оточенням каштеляна, але отримав з-за спини важкий удар по голові й провалився у дзвінку безодню. Останнім, що побачив Богун, була постать Нечипоренка. Той звів високо над головою шаблю, заносячи її для удару, та за мить упав, переломлений навпіл одразу кількома важкими кулями з жовнірських мушкетів…

Розділ IV

I

На охайному килимі трав у дельті Вісли стоїть могутня твердиня Мальброк. Оточена глибокими ровами, в які пустила Ногат – одну з проток, котрі стрімко несли води великої польської ріки до недалекого Балтійського моря, цитадель високо здійняла свої гостроверхі вежі. Мало рівних фортеці у Марієнбурзі. Мало рівних за неприступністю, потужністю мурів, військовою довершеністю й останніми інженерними рішеннями у фортифікації. Мало рівних і за красою. Мури викладені з червоної цегли, стрункі обриси веж, фортів і редутів, рівні, тендітні лінії зубців на тлі блакитного неба. Так, не кожна фортеця могла посперечатися тим, що, маючи потужність найміцніших з твердинь, радувала око охайністю, витонченістю і грандіозністю одночасно. І не лише тут, у східній Пруссії, але й у добрій половині усієї Європи. Найбільшою з цегляних фортець був Мальброк в усі часи, займаючи тридцять моргів землі, надзвичайно дорогої землі в дельті Вісли, там, де кожний її не залитий водою клапоть був справжнім багатством. Це зрозуміли ще лицарі ста-

родавнього Тевтонського ордену, тож побудували тут свою фортецю, стверджуючи своє право на цю землю. Йшли сторіччя, мінявся світ, мінялося розташування королівств, герцогств, князівств і графств, мінявся розподіл сил на мапі Європи. Сходили до свого зеніту і канули у безвість цілі династії і навіть народи. А могутній Мальброк гордо ніс до небес свої червоні, немов сонце на обрії, мури і криті червоною черепицею дахи. Він і не збирався старітися чи зникати, подібно до тевтонських лицарів, які заснували його. Став лишень частиною Поморського воєводства Польщі і зайняв місце в обороні рубежів Речі Посполитої.

Але було в Мальброка ще одне призначення, окрім захисту північних кордонів Польщі, й саме його повинен був оцінити заарештований польською короною за численні інтриги проти влади і військ у Литві полковник Іван Богун. А саме – відчути на собі атмосферу тюрми, що на неї перетворилася фортеця тевтонських лицарів. Атмосферу темних і вогких коридорів, крихітних камер і казематів, лунких кроків пильної сторожі й жалюгідних променів світла, котрі насмілювались пробиватися у фортечні підземелля крізь мізерні щілини, що їх і вікнами не назвеш.

І заспокоїлися на час пристрасті у Варшаві. Нарешті був спійманий один з останніх бунтівників, що їх щед-

ро наплодив покійний Хмельницький. Один з останніх, а на той час і найнебезпечніший для корони та сейму. Бо хто ще після смерті Кривоноса і Ганжі, Нечая і Морозенка, Тимоша Хмельницького і, нарешті, самого гетьмана, хто ще міг підняти за собою хмари поспільства і повторити зроблене чотирнадцять років тому Богданом Хмельницьким? Не було таких людей в Україні, і це добре розуміли поляки. Хто грошима, хто шляхетними привілеями, а хто й просто погрозами, всі більш-менш значущі козацькі старшини Правобережжя були знешкоджені, а Україну поділено між Польщею і московським царем по Дніпру. Бо хто завадить? Може, гетьман Хмельниченко? Той, котрий два роки тому отримав поразку від Польщі під Чудновим і змушений був підписати Чуднівський договір, повертаючи Україну під владу Речі Посполитої? Чи ті ласі до булави лівобережні Сомки, Золотаренки чи Брюховецькі, обласкані східним царем? Ні, їм достатньо й того, що мають поза Дніпром. І лише Богун бунтував народ, не в змозі змиритися з таким станом справ. Та ось знешкоджено і його.

– Каземати Мальброку вогкі й холодні, – хрипів, висунувшись з ридвана й притискаючи до рота батистову хусточку, схожий на мерця Славинський, коли повз нього проїздив віз із закованим по руках і ногах Богуном. – Хвороби не минають того, хто змушений знахо-

дитись там кілька місяців, не в змозі побачити сонця. А ти, схизмате, просидиш там значно довше, аніж кілька місяців. На жаль, я, напевне, не зможу стати свідком твоєї паскудної смерті, я надто старий і хворий, щоб дочекатися, доки ти сконаєш. Але на смертному одрі мене зігріватиме думка, що ти заживо гниєш у підземеллях цієї фортеці й дуже скоро приєднаєшся до мене у пеклі!

І потяглися довгі дні й ночі, котрі мало різнилися одне від одного, хіба скупими візерунками, що їх малював несміливий сонячний промінчик рідкої сонячної днини на вкритих пліснявою стінах камери. Двічі на день з грюкотом відчинялось невеличке віконце в іржавих дверях камери, і у ньому з'являлася глиняна миска з пісною баландою і кухоль з водою, після чого знову тиша і знестерпне відчуття приреченості й самотності. День за днем. Іван напружував усі сили, збирав у кулак сталеву волю, примушуючи звиклу до широкого степу душу не розбитися на тисячу дрібних скалок, не дати затьмаритись розуму, ізольованому від звичного світу міцними мурами Мальброку. А коли ставало зовсім важко, Іван затуляв очі й бачив привидів. Так, звичайних привидів. Але це були не видіння хворої уяви, не химерні, породжені безумством істоти, це були люди в минулому житті, близькі Богуну, ті, ким він дорожив і кого втратив у одвічній війні, ім'я котрій

життя. Вони приходили і сідали поруч, вони розмовляли з ним, доки він не розплющував очей і не бачив перед собою шорсткого каменю й напівтемного простору. Вони, народжені лише його волею, допомагали йому триматися і, будучи часткою нереального, утримували від розриву з реальністю. Це були батько і Омелько, Нечай і Савка Обдертий, сміхотливі й ласі до чарки Макогін і Зоря, відданий до останнього подиху своєму полковнику Нечипоренко й повні трагізму у своєму нездоланному шляху до волі й справедливості велет Пилипенко й Іван Коваль. Життя зводило Богуна з багатьма людьми, і люди ті більшою мірою були людьми добрими й чесними, тож тепер, маючи вдосталь часу, аби перегорнути численні сторінки фоліанту на ім'я життя, Іван просто пригадував їхні обличчя, голос, намагався оживити в пам'яті поведінку, рухи і жести, вкладав в їх уста слова і подумки розмовляв з ними, часом так віддаючись цій вигаданій грі, що не помічав, як похмурий ранок змінявся темною ніччю, й минав ще один день триклятої неволі. Вирваний з життя день, який наближав його до жаданого кінця ув'язнення або смерті.

– Так, Іване, важко тобі тепер, – говорив до нього своїм низьким, але чистим голосом батько, – проте ти сам обрав такий шлях.

Світ недосконалий, і тобі це відомо. Честь, хоро-

брість і відданість своїм ідеалам не завжди приносять нам плоди, на які заслуговуємо ми, ставлячи на перше місце для себе такі чесноти. Чомусь поряд з нами завжди знайдуться люди, для яких головними чеснотами є підлість і обман. Вони, подібно Іуді, отримують свої тридцять срібляників і живуть на них. Подекуди їхня доля легша, аніж доля праведників.

– Але чому так складається, батьку? – поряд з батьком Іван був тим самим юнаком, котрий так мріяв вирушити на Січ. – Хіба Бог не бачить несправедливості?

– А чи маємо ми право засуджувати Його? Чи змогли б начистоту сказати, що протягом усього життя помисли наші були чистими, яку Нього, того, що прожив і помер заради людей, котрі закатували Його?

– Чому ж так важко, батьку?

– Терпи, Іване. Козак не таке лихо боров. За правду терпіти муки не так важко, як буває тому, хто викупив власну свободу ціною честі.

– Так. Ти правий. Ти завжди правий…

А ось і Омелько усміхається, лежачи на топчані в причепі діда. На грудях його бинти і кривава пляма на них, але Омелько, як завжди, веселий. На його обличчі немає потворного рубця, він молодий та вродливий.

– Нам є що згадати, Богуне! – каже він, і Іван майже відчуває дружній потиск руки старшого товариша і

побратима. – Ми прожили гарне життя. Багато ворогів знайшли свою смерть, опинившись у нас на дорозі. Я радий, що ти був у мене. Як би я хотів мати такого сина, як ти! Я й вважав тебе за сина ще відтоді, як прийшов ти на Січ. А потім я зрозумів, що повинен стати тобі товаришем. Я не хотів, аби ти відчував над собою опіку, я просто хотів бути поряд, спрямовуючи твої сили й талант у найкращому руслі. Але ти не повинен думати, що зобов'язаний мені за те, ким ти став. То твоя власна заслуга.

– Я багато в чому зобов'язаний тобі, Омельку. Ти завжди був поряд і я відчував твоє плече. І як же мені бракує тепер твоєї ради, твого плеча і просто знання того, що ти поряд! Мені дуже важко самому, Омельку!

– Ми не здатні нічого змінити, тобі це добре відомо.

– Це жорстоко.

– Так, це жорстоко. Але хіба жорстокість не була супутницею всього нашого життя, хіба вона не ступала поруч з нами, залишаючись невід'ємною часткою наших учинків?

– Вимушена жорстокість. Наше життя було війною.

– Воно продовжує залишатись війною для тебе. Ми не обираємо долю, доля обирає нас. А доля і є жорстокість. Прийми її, Іване, і борись далі. Ти сильний, ти подолаєш її.

– Звичайно, подолаєш! – озивається Нечай. Він

стоїть, широко розставивши ноги, зовсім як тієї місячної ночі, поблизу замку Конєцпольського в Барі. На плече заклав руку з пістолем, у зубах зелене стебельце трави, на обличчі іронічна посмішка. – Той хто вихопив дівчину з рук коронного гетьмана знайде можливість залишити за спиною клятий Мальброк. Ти ще маєш погуляти, ковтнути горілки, годі киснути в цьому казематі! Ти потрібен клятим ляхам, Богуне, інакше для чого вони лишили тобі життя?!

– Їхні плани навряд чи збігаються з моїми. Тож коли питання стане: поступитися честю чи свободою, ти знаєш мій вибір, пане Данило. Адже ти й сам не поступився тим, у що вірив, полковнику.

– А мене хіба хто питав, – сміється безтурботний Нечай. Але Іван знає: нізащо не вчинив би його побратим гешефт із власною совістю. І лише тому знайшов свою смерть у Красному тієї давньої зими.

– Діло мовить Нечай, – підкручує вуса Савка, впершись своїми нахабними очима в обличчя Івана. – Честь твоя завжди з тобою. А ляха обдурити, в тому безчестя немає. Тому й запорожець хитрістю проживає – а душу лицарську свою має білою й незаплямованою. Будеш мати нагоду – обіцяй ляхам покору. А коли матимеш шаблю, коня та чисте поле, тоді твоя сила, тоді й за честь будеш думати.

Було ще одне обличчя, що його часто бачив Бо-

гун, віддаючись спогадам, – обличчя Ганни. Вона теж з'являлась іноді перед ним, сумна і задумлива, як того останнього вечора перед розставанням. Але Ганна чомусь не говорила з ним. Вона мовчала, і погляд її блукав десь далеко, а обличчя ставало дедалі невиразнішим, як буває невиразним обличчя людини, на яке дивишся крізь напівпрозору шибку вікна. Івана дивувало, що він набагато яскравіше може уявити собі обличчя батька, покійного ось уже багато літ, аніж обличчя дружини, котру обіймав лише два роки тому. Йому навіть спало на думку, що він тепер значно ближчий до минулого життя і світу мертвих, аніж до живих, тому так яскраво й уявляє собі тих, кого втратив, і не може згадати тих, хто живий. Коли така думка прийшла вперше, Іван зовсім не злякався її, лише важко зітхнув, відчуваючи щодо Ганни вину.

– Ти була права, Ганнусю. Прости, якщо зможеш, – прошепотів він і затулив руками обличчя. Він не боявся смерті, й лише те горе, що його принесла б його смерть близьким йому людям, примушувало хмурніти полковникове чоло…

Дні минали за днями, місяць холодним сяйвом своїм наповнював підземелля у ночі, коли повня, і перетворювався на тонкий серпик, ледь-ледь заповзаючи тендітними щупальцями до темного Богунового помешкання. Сонце, даруючи ощадливо відраховані

промені, поволі сповзало до обрію, все рідше та рідше заглядаючи до схожого на мушкетну бійницю вікна камери. Іван збився з рахунку днів, проведених у неволі, рахував лише нечасті відвідування мовчазних охоронців, коли вони, виконуючи вимоги в'язня, виводили його до схожого на колодязь подвір'я й давали змогу помитися в бочці з річковою водою, котру для цього привозили сюди з Вісли. Навіть опинившись у такому скрутному становищі, навіть відчувши скору смерть, Богун намагався утримувати себе в чистоті, чим немало дивував вартових, котрі бачили на своєму віку багатьох іменитих в'язнів, зломлених Мальброком, доведених до відчаю і повної байдужості безвиходдю й повільним вмиранням без надії на порятунок. Він боровся. Боровся так, як звик боротися зі зброєю у руках, кидаючись у бій серед поля чи відбиваючи запеклий штурм на мурах фортеці. З тією лише різницею, що тепер у нього не було жодної зброї, окрім безмежної мужності, хоча й мужності приреченого.

II

Королівський палац на Вавельському пагорбі у Кракові, перебудований зі стародавнього готичного замку у більш сучасну резиденцію польських королів ще Сигизмундом I Старим, зустрів новообраного гетьмана

Правобережної України Павла Тетерю величчю і тишею, як і годиться споруді такого рівня й такого значення. Грандіозний замок, що являв собою яскравий зразок стилю пізнього ренесансу, з'явився несподівано у проміжках між густими кронами лип, що ними поріс шлях над Віслою. Ще одна петля мощеної бруківкою дороги, і височенні мури закрили половину неба, постаючи перед почтом гетьмана, немов скеля. Високі шпилі веж проткнули небесну блакить, криті черепицею галереї над муром пильно поглянули на мандрівників, які своєю присутністю ризикнули потривожити нерухому ідилію величі й могутності.

Утім, почет Тетері був не єдиним рухомим об'єктом на широкому шляху, що вів до головних воріт королівського замку. Назустріч козацькій старшині траплялися пишні карети, запряжені цугом, з кучерами в лівреях, з обличчями гарненьких панянок, літніх, але поважних пані, або й безмірно заклопотаних панів, що їх можна було помітити з-поза піднятих завіс на невеличких віконцях, виїздили зодягнені в кармазини шляхтичі на тонконогих арабських скакунах, з коштовними палашами або карабелами при боці; притискаючись до порослих плющем лип, обабіч дороги йшли міщани більш дрібного ґатунку. Водяною гладдю Вісли, берег якої проходив паралельно дорозі не далі аніж за десять сажнів, пропливали кілька великих і малих

човнів, з яких за почтом Тетері, оточеним супроводжуючими королівськими пажами, спостерігали рибалки й торгівці деревним вугіллям, котрі поспішали до палацу, з метою отримати невеличку платню за свою працю.

Павло Тетеря, котрий їхав, сидячи поряд з уманським полковником Михайлом Ханенком у відкритому візку, втягнув у себе прохолодне ранкове повітря і озирнувся навколо.

– Краса! Краса, полковнику, і милий душі спокій, – сказав він піднесеним тоном.

Ханенко, визнаний мовчун, лише промугикав щось незрозуміле.

– А чи думав ти рік тому, пане Михаиле, що нині опинишся на Вавельському пагорбі? На прийомі в самого короля!

Ханенко у відповідь лише знизав плечима. Тетеря, запал якого дещо охолов після крижаної реакції полковника, зітхнув і деякий час мовчав. Потім, звертаючись більше сам до себе, аніж до Ханенка, мовив:

– Вавельський пагорб – то добре… Чи відпустить його Ян Казимир? Чи повірить мені?

– Не знаю, Павле, не знаю, – вперше озвався Ханенко.

– От і я не знаю. Але він потрібен мені, Михаиле! Дуже потрібний.

Не дивлячись на те, що гетьман Правобережної України прибув незадовго до сніданку, який, з огляду на звички пана круля, проводився досить пізно – о десятій ранку, аудієнцію було призначено лише на третю годину по обіді. А поки що гостям було запропоновано відпочити з дороги в покоях для іменитих гостей, випити вина й насолодитися краєвидами Кракова, котрі можна було добре роздивитися з вікон замку, побудованого чи не в найвищій точці міста. Тетеря, котрий щойно отримав гетьманську булаву і не був надто звиклий до королівських прийомів, лише зрадів нагоді привести думки в порядок і дещо порозмислити про те, як він розмовлятиме з королем. Адже тема, що її мусить вирішити ця зустріч, надзвичайно важлива як для самого Тетері, так і для майбутнього походу на Лівобережжя, що його так ретельно планували у ставці гетьмана, у сеймі та королівських палатах. Можливо, людина, про яку прохатиме нині Тетеря, буде однією з ключових фігур майбутнього походу. І хоч Тетеря ніколи не міг сказати, що більш-менш приязно ставився до того, за кого їхав прохати, питання приязні або неприязні залишалися поза державними інтересами, а саме їх приїхав обстоювати у Краків новообраний гетьман Правобережжя.

Король Ян Казимир II Ваза вирішив прийняти гостей у саду, де для такої мети й було підготовано стіл,

вкритий білосніжною шовковою скатертиною, на якому стояли лише кришталеві вазочки з виноградом, апельсинами й цитринами, а також пляшки з шампанським і бургундським винами. Коли коронний маршалок увів делегацію старшин до саду, котрий, оточений високим муром, був, власне, відкритим продовженням королівських покоїв, Ян Казимир, як і належало монархові, сидів у кріслі з високою спинкою, котра сягала не менше сажня і була прикрашена позолоченим гербом королівського роду. Поблизу короля застигли кілька вельмож, чия присутність на прийомі була необхідною для надання зустрічі офіційного статусу. Тетеря, а за ним полковники Ханенко, Дорошенко, Лісницький і Гоголь, наблизились до короля, вклонилися низько, за козацьким звичаєм, і застигли, очікуючи, доки Ян Казимір першим почне розмову. Той ледь-ледь схилив голову, показуючи, що йому подобається поведінка гетьмана і його оточення, після чого промовив, погладжуючи свою коротку іспанську борідку, у якій сивину було майстерно замасковано за допомогою найкращих іноземних барвників:

– Радий бачити гетьмана України в доброму здоров'ї. Як дорога? Не надто притомила вас?

Тетеря відкашлявся і, намагаючись вимовляти польські слова без акценту, відповів:

– О, нехай ваша величність не переймається таки-

ми дрібницями. Ми козаки, тож звикли до похідного життя. А радісна надія побачити в кінці шляху нашого славного короля зовсім позбавила мене й моїх людей незручностей, які можуть виникнути в дорозі. Ми просто не помічали таких дрібниць.

З такими словами гетьман, покірливо опустивши голову, поцілував пещену, унизану коштовними перснями королівську руку. Слідом за Тетерею до руки Яна Казимира підійшли й його полковники.

Король кинув на Тетерю швидкий погляд з-під напівопущених повік. Схоже, цей схизмат не настільки неотесаний, щоб розуміти, як потрібен поводити себе васал у присутності сюзерена.

– Прошу, присядьте, любі мої. Прошу спробувати шампанського. Сподіваюсь, мої славні воїни не досить часто вживають цей чудовий винахід французького монаха-бенедиктинця, у противному разі мене засмутить те, що я не зміг підготувати для них сюрприз.

Тетеря, а за ним і решта старшин, намагаючись бути обережними у своїх довгополих кунтушах серед тендітних європейських меблів, розсілися за столом. Звичайно, гетьман нічого не чув про шампанське вино, котре лише кілька років тому з'явилося з-поміж цінителів ігристих напоїв серед польської шляхти, крім того, він вчасно зрозумів, що факт його непоінформова-

ності буде приємним королю, тож не став приховувати своєї відсталості від європейських звичаїв:

– Наші козацькі горлянки звикли до більш примітивних напоїв, тож боюсь, ми не зможемо оцінити в повній мірі всі якості цього, є…

– Шампанського, – завбачливо підказав Ян Казимир з легкою посмішкою.

– Так, ваша величність, шампанського вина.

– Нічого, панове козаки. Ви спробуйте, а потім скажете. Справжня якість не потребує обізнаності, вона відчувається серцем!

Тетеря, а за ним Ханенко і решта полковників, наслідуючи короля, підняли стрункі тонконогі келихи.

– За що ж ми вип'ємо, шановні лицарі? – звів брови Ян Казимир.

– За здоров'я пана круля! – гаркнув Тетеря. – За мудрого й доброго правителя Речі Посполитої!

– За славу польської корони! – спокійно додав Ханенко.

– Дякую вам, друзі мої, – Ян Казимир ледь пригубив свого келиха й запитливо поглянув на старшин, – ну як вам цей чудовий брют?

Тетеря, не знайшовши в «чудовому напої» ніякої відмінності від яблучного квасу, все ж таки поспішив закотити очі від задоволення.

– Нектар, ваша величність! Справжній напій богів.

Ханенко перевів погляд на Гоголя і лише знизав плечима.

– Що ж, – поспішив король перевести розмову на більш прозаїчну тему, – маю надію, пан гетьман у загальних рисах обмалює мені ситуацію, яка склалася в Україні напередодні задуманої нами кампанії на Лівобережжі.

Тетеря відставив келих.

– Так, ваша величність. Власне, для того я й прохав вельможного пана прийняти мене. Ми, вірні слуги вашої королівської милості, робимо все залежне від нас для підтримання домовленостей між моїми попередниками та вашою милістю. А оскільки домовленості ті складені, щоб бути міцними і непорушними навіки, дбаємо, скільки сил наших стає, про виконання їх до найдрібніших деталей.

Тож коли я отримав від вашої королівської милості наказ збирати військо й готувати його до великого походу на захоплене Москвою та недоумком Брюховецьким Лівобережжя, ми намагалися зробити все залежне від нас, щоб пан круль був задоволений нашою працею. Тож нині нам є чим похвастати. Двадцять тисяч козацького війська готові стати під знамена вашої величності. Мною зібрано кращих полководців, удосталь гармат та припасу, десятки млинів від Костянтинова до Черкас мелять порох, вози з продовольством

удень і вночі йдуть до Чигирина. Полки будь-якої години готові виступити у вказане вашою величністю місце для збору. Вам варто лише наказати, мій ясний пане, – закінчив Тетеря, схиливши на знак покори голову.

– Радий чути вас, пане Павло, – Ян Казимир був явно задоволений мовою Тетері. Він, плануючи новий похід, що мав за ціль об'єднати під владою польської корони розірвану кілька років тому між двома гетьманами Україну, безумовно, розраховував на лояльність пропольської старшини Правобережжя і в їх числі й новообраного гетьмана, і не помилився. Усе ж особистий приїзд Тетері і його запевнення в повномірній підтримці під час кампанії потішили самолюбство короля. Польща, котра хоч і встигла дещо оправитись після страшних потрясінь кінця п'ятдесятих років, не могла нехтувати кількома десятками тисяч відмінної піхоти (до того ж неймовірно дешевої), якою були козаки. На радощах Ян Казимир плеснув у долоні.

– Ще шампанського моїм друзям! – з пафосом продекламував він, звертаючись до загону лакеїв, які вишколенно застигли на деякій відстані за спинами тих, хто сидів за столом. Пінисте вино заграло в келихах, а Ян Казимир уже підхопив свій бокал.

– Я хочу підняти цей келих, панове, – сказав він, ретельно вивчаючи обличчя старшин, – за подальше взаєморозуміння між нами. Протягом багатьох років

ми всі могли пересвідчитись, що ворожнеча між Польщею й Україною не несе нічого доброго як першій, так і другій. А добрий мир навпаки може сприяти звеличенню наших держав, про що яскравим свідоцтвом є складений у Гадячі трактат. Він показує, що у складі Речі Посполитої українці можуть почувати себе, як рівний з рівними, з поляками і литовцями. Маю надію, положення Гадяцького трактату ми зможемо втілити в життя вже після того, як виженемо московських воєвод та їхніх посіпак з Лівобережжя. Москва не повинна володіти одвічними землями Речі Посполитої. Ще живі люди, котрі пам'ятають, як царський трон у Московщині посів мій покійний брат, тож я мушу бути гідним його пам'яті. Як пан гетьман дивиться на те, щоб нашим військам спільно дійти до Глухова і Новгород-Сіверська, після чого, об'єднавшись з військом князівства Литовського, вирушити на Москву?

Отже, Москва. Відкинувши ліцемірні запевнення у тому, що похід на Лівобережжя має єдиною своєю метою об'єднання українських земель, король прямо поставив питання: чи погоджується козацький гетьман брати участь у такому амбітному підприємстві, як війна з Московщиною на її території? Тетеря добре розумів, що така війна несла велетенську загрозу як йому особисто, так і Україні взагалі. Московщина вже не та, якою була в часи Смути, хоча ще тоді Володислав

і разом з ним Сагайдачний розбивали лоба об феноменальну здібність московитів воювати, не рахуючись ні з якими жертвами і отримувати перемогу, не зважаючи на кількість втрачених вояків. Москва подібно до Риму епохи війни з Ганнібалом, виставляла на заміну знищених тисяч ратників нові й нові полки і рано чи пізно домагалася свого. Але знав гетьман Тетеря й інше: його, на відміну від обраного чорною радою на Лівобережжі Брюховецького, висунула на гетьманство Варшава. І звідтіля йому вже неодноразово натякали на можливість повернення з полону Виговського, у разі якщо він, Павло Тетеря, не задовольнить покладених на нього надій. Ще до прибуття у Краків у гетьмана не йшло з голови озвучене щойно Яном Казимиром питання, тож він, обдумавши його вже багато разів, мовив, не зморгнувши оком:

– Ваша величність може розраховувати на нас у будь-яких своїх починаннях.

«А він і насправді далеко не такий неотесаний, яким здався мені одразу», – майнуло в голові Яна Казимира, а вголос він мовив наступне:

– Легко порозумітися з мудрою людиною.

І втретє пінисте шампанське вино полилося до келихів, після чого Тетеря нарешті наважився заговорити про найважливіше щодо свого приїзду у Краків:

– Ваша величність, ви могли би зробити мені одну

послугу?

– Послугу?

– Так.

– І у чому ж вона складається, ця, прошу, послуга?

Тетеря зітхнув і наостанок ще раз оглянув присутніх з ним полковників. Ті сиділи поряд, суворі й зосереджені. Перед такими не варто критися, вони бачать наскрізь.

– Всемилостивий пан круль має знати, що в нашому війську дещо інші порядки, аніж у війську коронному. Козацька чернь у нас є значною силою, у чому вже впевнились на Лівобережжі, коли саме рада черні призначила гетьманом Брюховецького.

– Так, я чув про ті події, – погодився король.

– Я в жодному разі не покривив душею, доповідаючи вам про приготування до походу в моїх полках. Але є ще одна обставина.

– У чому ж вона полягає?

Тетеря ще раз зітхнув.

– Я ніяким чином не тішу себе тим, що серед козацької черні мій авторитет є надто великим, тож маю деякі побоювання, що під час бойових дій на Лівобережжі ми можемо мати багато проблем з утриманням влади над військом. Ваша величність не має забувати, що завтрашні вороги ще вчора спільно билися проти коронного війська під знаменами Хмельницького.

– Так-так, – звів брови Ян Казимир, – що я чую? Пан гетьман не впевнений у своїй владі? У такому випадку… Що ж ви можете запропонувати?

– Я лише відвертий з вами, ваша величність, – спохмурнів Тетеря. – Мова не йде про невпевненість у моїй владі. У разі бунту я знаю, як мені належить діяти і я почну діяти швидко й жорстоко, будьте у цьому впевнені. Але зараз мова йде не про моє вміння розправитись з бунтівниками. Я мовлю про успіх майбутньої кампанії. Заради нього ми повинні подбати про усунення будь-яких труднощів, перед якими можемо стати у майбутньому.

– Що ж, – лише розвів руками Ян Казимир, – мушу погодитися з вами. Що ж пропонує пан гетьман?

– Мені потрібен Іван Богун.

Цього разу здивуванню Вази не було меж:

– Богун? Свєнта Діво, чи я справді чую його ім'я? Пан гетьман, прошу пробачення, з'їхав з глузду!

– Жодним чином, – парирував Тетеря, – я в здоровому глузді. Ця людина потрібна мені у війську.

– У війську, котре піде під рукою Польщі, вам потрібен чи не найголовніший ворог Польщі з тих, яких ми маємо на сьогодняшній день?

– Але пан круль має пам'ятати, що Богун є не меншим ворогом Московщини, аніж Польщі.

– Можливо.

– Тоді ви маєте зрозуміти його корисність. Адже ми йдемо війною саме проти Московщини. Богун надто популярний серед козацтва правобережних полків, аби можна було нехтувати ним. Повірте, якби ви чули про Богуна стільки, скільки чув я на Брацлавщині, Поділлі, Уманщині й Волині, ви б не мали жодних сумнівів у тому, що його потрібно звільнити. В обмін на згоду сприяти нам, звичайно.

Ян Казимир замислився. Попри негативне ставлення, яке він мав до Богуна ще з часів, коли вперше почув його прізвище, він відчув у словах Тетері доцільність. Колишній вінницький полковник і насправді надзвичайно популярний серед козацтва, тож, заручившись його підтримкою, вони отримують у свій табір не просто талановитого полководця, вони отримають зацікавленість широких кіл козацької черні у перемозі над Москвою. Такими речами гарний політик, а саме гарним політиком і був Ян Казимир, нехтувати не міг. Разом з тим, в особі Богуна, відомого своїм незалежним характером, можна отримати прихованого ворога у власному стані, й тоді його популярність серед козацтва відіграє зовсім протилежну роль.

– Але ви розумієте відповідальність, яка ляже на ваші плечі, у разі коли вашому бунтівному полковнику закортить перекинутись на бік ворога? Адже, як мені відомо, такі фортелі він викидав неодноразово, керу-

ючись своєю хворобливою ідеєю вільної України?

Тетеря був готовий і до цього запитання.

– Я добре розумію всю складність цієї справи, ваша величність. Можете не мати жодних сумнівів, над Богуном буде такий нагляд, що не лише його дії – його думки й навіть сни будуть відомі мені, а значить, і вам.

Ян Казимир, якому полестила остання частина відповіді, посміхнувся. Деякий час помисливши, він, за своєю звичкою, розвів руками:

– Можемо спробувати. Але знайте – вдруге Мальброк Богуну не загрожує. У разі його поганої поведінки я скараю на горло його і будь-кого з тих, хто наважиться його захищати.

– Я щасливий тим, що над нами влада мудрого короля, – зігнув голову в поклоні Тетеря.

Ян Казимир, не знайшовши за потрібне продовжувати розмову, встав з-за столу і попрощався. Аудієнцію було закінчено.

III

Легенький грудневий морозець уже встиг просушити розгрузлий від осінньої негоди і сотень малих та великих військових відділів, що їх зібралося в районі перевозу через Дніпро поблизу Чигирина, тож верби, котрі ще не встигли повністю скинути своє зелене навіть

зараз листя, виглядали дещо дивно на тлі ледь-ледь припорошеної першим снігом землі. У вкритому низькими сталевими хмарами небі вилася зграя гайвороння. Чорні птахи стурбовано ґелґотали, рухаючись по колу на невеликій відстані від землі, немов виконували незрозумілий, дивний танок. Коли вони помітили невеличку групу вершників, яка, покинувши гостинець, пустила коней широким вигоном, котрий закінчувався урвищем над широкою стрічкою Дніпра, здійнялися вище й поступово розчинилися в сивому небі. Кволий вітерець дмухнув швидше, намагаючись прискорити рух важких хмар, але, мабуть, зрозумів, що це йому не під силу й заспокоївся остаточно. У тихому прозорому повітрі чувся навіть тріск криги, котру ламали біля невеличкої пристані козаки.

На чолі купки верхівців, які, не поспішаючи, прямували вздовж берега, їхали двоє козацьких старшин, поглянувши на яких, одразу можна було зрозуміти, що ці люди займають надзвичайно високе положення серед козацького війська. Ними були Іван Богун та Павло Тетеря. Відокремившись на кілька десятків кроків від гетьманського почту, без якого, звісно, Тетеря, в силу свого положення, обходитись не міг, вони пустили коней повільним кроком і вели бесіду, тема якої, очевидно, не була легкою для гетьмана – його очі бігали, не знаходячи, на чому спинитись. Погляд Богуна, як

завжди, був задумливим і трохи сумним.

– І ти не думай, Іване, що витягти тебе з Мальброку було для мене легкою працею, – емоційно говорив гетьман, стискаючи в руці прикрашений срібними бляшками повід. – Сам знаєш – з тих стін мало хто виходить живим.

– Так, гетьмане, мені те добре відомо, – відповідав Богун.

– Чому ж поводишся так?

– Як я поводжуся?

На мить Тетеря примусив себе поглянути співбесіднику в очі, але не зміг там прочитати ні насмішки, ні прихованої злості. Він просто запитував.

– Відокремлено. Якщо не сказати більше.

– Кажи, пане Павле, не утримуй у собі.

– Вороже! – Тетеря зітхнув. – Зрозумій, Іване, не я тебе туди спровадив. І вдіяти нічого не міг, рішення взяти тебе під арешт йшло безпосередньо від короля.

Іван знизав плечима.

– Мені все відомо. І я не виню тебе. Повір, у мене немає ворожості до тебе особисто. Просто… Просто я надто довго змушений був спілкуватися з привидами, чому ж ти дивуєшся тому, що я поводжусь відокремлено?

– То ти виконаєш моє прохання? Ти приймеш булаву наказного гетьмана і візьмешся спільно з Петром

Дорошенком вести військо у похід на Лівобережжя?

Іван довго мовчав. Вони повільно їхали неподалік від урвища, милуючись широкими просторами Дніпра.

– Лівобережжя, Правобережжя… Що ж ви тут наколотили, гетьмане? Ти перед ляхами спину гнеш, там Брюховецький Золотаренка із Сомком зі світу зжив. До чого ж котитесь, адже разом колись під Богдановою рукою були, ляхів били.

Тетеря засопів. Йому з біса не подобалась така мова, але він стримувався. Утім, знаючи Богуна не перший рік, іншого від нього і не чекав. Він, звичайно, міг одним помахом руки припинити ці влучні, а від того надто образливі слова, адже Богун був тут сам, за ним, котрий для всього війська все ще був в'язнем Мальброку, не стояло жодної сили, тож варто було лише наказати… Але хіба для цього він їздив цілувати руку королю?

– Ти звинувачуєш мене в тому, від чого я сам постраждав. Собака Брюховецький загарбав булаву, вона йому не належить. Це він розділив Україну, намагаючись догодити Ромодановському і його московським сюзеренам. Навіщо ображаєш мене?

– Не ображайся, – зітхнув Богун. – Найшло. Я хотів лише одного – вигнати з України ляхів і москалів. А вийшло зовсім інакше. Вони просто розірвали її. І тепер бачу, що вдіяти нічого не можливо. Громадянська

війна неминуча.

– І ти маєш взяти в ній участь. Так чи інакше, вона тебе не омине. Чому б не дати руку допомоги мені й спробувати об'єднати здобуте Хмельницьким під моєю булавою?

Іван поглянув на гетьмана і голосно розреготався.

– А в мене є вибір? – сказав він крізь сміх, і у голосі його чувся метал. – Чи ти, гетьмане, думаєш, що я не розумію свого становища? Я ж дня не проживу після того, як дам тобі негативну відповідь!

– Ти не надто високої думки про мене, – набундючився Тетеря. – Я…

Богун перевів подих і по-дружньому поплескав Тетерю по плечу.

– Не переймайся, пане Павле, я вже казав тобі, що не маю за що ненавидіти тебе. Просто розумію, під які гарантії мене відпустили ляхи. І знаю, хто тебе підтримував, коли ти здобув булаву, хто підтримує й нині. Адже коли стане вибір між моєю і власною долею, він буде не на користь Богуна, чи не так?

Тетеря дістав люльку і нервовими рухами спробував висікти вогню. Урешті роздратовано жбурнув кресало на землю і повернувся до почту.

– Джуро! Вогню дай!

По невеличкій паузі, яка допомогла йому зосередитись, гетьман продовжив:

– Як ти так багато знаєш і розумієш, чому б тобі не дати відповідь і припинити цю розмову?

– Моя відповідь очевидна.

– І все ж я хотів би почути її.

– Так, – Іван зупинив коня і повернувся, упритул глянувши на Тетерю. – Я піду з тобою на Лівобережжя. Тільки знай: якщо Господь дарує нам перемогу, ти згадаєш мої слова і не віддаси Україну ляхам!

Цього разу Тетеря не відвернув очей.

– Знай же й ти, Богуне, – кожен твій крок, кожне слово і дія будуть відомі королю. В разі найменшої підозри в нещирості тебе просто зітруть із земної поверхні.

IV

За тиждень до католицького Різдва почався похід польського війська на Лівобережжя України. Вже кілька років не знала Польща таких масштабних подій. Сам король вів військо, маючи намір раз і назавжди поставити переможну крапку у війні з Московським царством, війні, котра затягнулася понад усі мислимі межі й приносила короні все нові й нові витрати. Ще від кінця літа, потім протягом усієї осені тяглися побори до казни на проведення майбутньої кампанії, велася закупівля зброї, підготовка жовнірів і жваві перемовини сеймових комісарів з можливими союзниками

Речі Посполитої. Утім, в останньому пункті надто великий прогрес не відчувався – окрім гетьмана Тетері і його правобережних полків, жоден з володарів у Східній і Західній Європі не наважився виступити проти Москви, котра повільно, але невпинно набирала ваги в європейській політиці завдяки своїм безмежним землям, невичерпним людським ресурсам, міцній владі й дивовижній властивості підданих московського царя ставитися до нього з не меншою любов'ю, аніж до сина Божого, прощаючи йому найстрашніші гріхи у своєму фанатичному коханні до «помазаника». Звичайно, Московщина ще не набрала такого впливу як Оттоманська Порта, була слабшою й за переживаючу свої не найкращі часи Річ Посполиту, але… У Москві відчувалась сила й амбіційність, цього було досить, аби Ян Казимир залишився наодинці з Ромодановським і Брюховецьким, вдершись на Лівобережну Україну. Наодинці, якщо не рахувати гетьмана Павла Тетері і його наказних гетьманів Петра Дорошенка й Івана Богуна, котрі вели своїх козаків на битву з їхніми братами-козака-ми, спираючись лише на популярність серед козацької сіроми, ту, яку отримали за довгі й непрості роки Хмельниччини.

І струснулося Лівобережжя. Від Переяслава до Чернігова, від Полтави до Запоріжжя покотилися чутки про могутність польської армади і десятки виграних

нею великих і малих битв. Потяглися шляхом на схід перелякані міщани та селяни, за лихоманило прикордонних московських воєвод, на чиї плечі було покладено завдання підтримати ратниками Брюховецького і Ромодановського. А Ян Казимир, переможно дефілюючи на чолі блискучих гусарських хоругв, оминув лише Київ та Ніжин, котрі мали сильні залоги, тож у разі осади могли примусити поляків утратити багато дорогоцінного часу, решту ж міст та містечок брав з наскоку, примушуючи їхні гарнізони, що складалися з козаків лівобережних полків і похмурих московських бороданів, складати зброю, або швидко вшиватися, залишаючи напризволяще міщан, котрих мали захищати в разі ворожого нападу. Протягом кінця грудня, відколи почався похід, і до першої половини січня більша частина Лівобережної України опинилася під владою поляків.

Не відставали від польських вояків і козацькі загони правобережного гетьмана. Хіба що там, де йшли на штурм козацькі батави, менше лилося мирної крові, легшою була доля захоплених міст. Що ж стосується тієї ділянки фронту, котра була доручена Богуну, тут справи йшли ще краще – майже всі населені пункти, що їх отримував наказ захопити наказний гетьман, підіймали білі прапори вже після коротких перемовин, лише взнавши, хто командує військами, котрі їх обло-

жили. Але, не дивлячись на такий перебіг подій, з кожним днем усе більше похмурнів Богун. Усе рідше можна було помітити його на чолі полків під час маршу, коли молодецьки виїздив на струнконогому огирі, все рідше брав наказний гетьман особисту участь у битвах. Натомість позирав на бій через оптику далекозорої труби і вигравав жовнами, не знаходячи за потрібне покидати межі табору. Бачив-бо: рідна, козацька кров ллється у цій війні і з того, і з їхнього боку. А кому, окрім ворогів України, вигідний такий перебіг подій? Москва і Варшава обидві, зайняті пошуками власної вигоди, руйнують його батьківщину, а він, Богун, котрий все своє життя віддав боротьбі за неї, змушений не просто стояти осторонь, він змушений брати найактивнішу участь у цьому процесі руйнації.

Про поведінку Богуна був добре поінформований Тетеря, а від нього далі, до самого короля, йшли вичерпні доклади, у котрих розписувався мало не кожен крок Богуна протягом дня. Надто вже боявся Ян Казимир заворушень у власному війську, що їх будь-якої хвилини міг спровокувати бунтівний полковник колишнього славного гетьмана. До часу, щоправда, нічого підозрілого не вбачали поляки у вчинках Богуна. Він чітко виконував усі накази, а його козаки були першими в бою. Він не дозволяв собі будь-яких висловлювань, котрі могли б виявити розбіжність його поглядів

з офіційною політикою короля, а численні шпиги, що їх щедро насаджував у оточенні Івана гетьман Тетеря і навіть сам Ян Казимир, лише розводили руками – їм не вдавалось здобути жодного факту, який би вказував на неблагонадійність наказного гетьмана.

Так точилося майже до кінця січня. Палала Лівобережна Україна. Брюховецький і його невтомний помічник, воєвода Ромодановський, терпіли одну поразку за іншою. Залізні полки Яна Казимира з ентузіазмом виконували наказ короля: безжально пройти вогнем і мечем від Києва до Глухова та Новгород-Сіверського. І раптом щось потворно задеренчало в чітко відлагодженому механізмі королівської військової машини, щось збилося на фальш, руйнуючи бравурний марш, що на нього перетворився похід на Лівобережжя. Раптом виявилось, що не все так добре у війську Тетері, як того хотів правобережний гетьман, продавши душу й тіло короні. І Дорошенко, і Ханенко, а з ними й Гоголь з Гуляницьким почали виказувати невдоволення наслідками походу. Побачили пани полковники, до чого веде їхня братовбивча війна, стримали свої полки, оголили порядки польської шляхти, які вже давно звикли до того, що перший удар повинні прийняти на себе козаки, даючи їм можливість воювати хоч і без великого ризику, зате з великою славою. І ні вмовляння Тетері, ні його гнів та різкі слова під час військових рад

не змогли переконати полковників змінити точку зору, продовжити в попередньому темпі наступ на ненависного Тетері Брюховецького. Марно гетьман обіцяв нечувані винагороди й привілеї в разі, коли йому допоможуть об'єднати під своєю булавою Україну.

– Козаки б'ються, ваша ясновельможність, і бачить Бог, я не можу наказати їм битися ще більш озвіріло. Серце обливається кров'ю, – говорив під час однієї з рад Гоголь, – сам радше під мушкетний вогонь, аніж бачити, що виробляємо…

– Лівобережними розчинили, нами замісять, – охопивши міцною долонею своє високе чоло, вторив йому Ханенко.

– Ще від Жовтої Води ляхи мріяли нас лобами ударити, ось і винайшли спосіб, – хитав головою Гуляницький.

І якщо полковники все ще не полишали знамен Тетері, причина тому була лише одна – у такому разі вони прирікали б на смерть не лише себе й своїх козаків, а й їхні родини, котрі залишилися за їхніми спинами у повній владі польських каральних загонів Стефана Чарнецького. Тож продовжували воювати. Без мети й натхнення, з несамовитістю примушеного захищати власне життя звіра.

Лютував і Ян Казимир. Йому добре зрозумілим було те, що відбувалося в козацькому таборі, й хоча ко-

роль, будучи гарним стратегом і людиною розумною, давно передбачав такі наслідки війни між козацтвом, те, що відбувалося тепер на його очах, примушувало скаженіти.

– Кляті схизмати хочуть пошити мене в дурні! – кричав він на сеймових комісарів у той день, коли йому принесли особливо неприємну звістку про наслідки дій козаків ненависного йому Богуна. – Каштеляна брестського до мене! Негайно!

По-старечому згорблена постать Славинського горбилась ще більше, усім своїм виглядом намагаючись довести власну мізерність і жалюгідність у присутності королівської особи, а рука, вкрита пігментними плямами рука старого діда, котра стискала тростину, тряслася більше від переляку, аніж від хвороби.

– Чи пан каштелян особисто не вмовляв доручити йому слідкувати за реблізантом Богуном, завіряючи мене, що знайде на нього протягом тижня компромат, достатній, аби передати лотра у руки ката? – грізно глянув на Славинського Ян Казимир.

– О, так, ваша величність, мої люди не сплять ані вдень, ані вночі, вони…

– Але мені байдуже, коли відпочивають ваші невдахи-шпигуни! Чи, може, Богун покинув бути ворогом Польщі, що вдало робив усе життя? Може, він обстоює інтереси корони?

– Але все схоже на те, – розвів руками Славинський. У відповідь Ян Казимир лише розреготався.

– Напівбожевільний старий, шкапа, годна на те лиш, аби здерти з неї підкови! – кричав він в обличчя переляканому Славинському. – Чи відомо тобі, що майже всі землі, що їх було зайнято корпусом Богуна, тепер палають у вогні повстання? Що в містах, котрі, як нам доповідали, захоплював Богун, гарнізони не лише залишено в живих, у них навіть не відібрано зброю. Тепер та зброя спрямована нам у спини! Геть з очей моїх! Я позбавляю вас уряду брестського каштеляна! Мені не потрібні божевільні старі, котрі не помічають нічого далі свого носа. Я маю намір припинити життєвий шлях Богуна. Досить терпіти його зухвальство!

Опустивши голову, серед тиші, особливо дзвінкої від того, що панувала вона серед повного людей шатра, пройшов Славинський до виходу з намету, ступив у морозний вечір. Зробив лише кілька кроків, минаючи вартових жовнірів, зайшовся кашлем і впав. З рота йому відкрилася кровотеча, і за хвилину життя покинуло сумлінного служаку. Помер, як пес біля ніг свого господаря, не витримавши розпуки від того, що господар вигнав його, не зглянувшись на роки вірної служби.

V

У наметі був хтось сторонній, тож Іван, прокинувшись швидко й нечутно, натренований роками бойового життя, намацав під подушкою руків'я пістоля. У темряві клацнув курок.

– Кому зобов'язаний пізнім візитом? – запитав він у темряву.

У відповідь морок у дальньому кутку, за кількома складеними одна на одну литаврами і вішалкою, де Іван вішав зайвий одяг, зарухався, й почулось обережне шарудіння.

– Тихо стій! – Іван рвучким рухом наставив зброю у напрямку руху й звівся, сівши на постелі. – Не примушуй пороховим димом повітря в наметі псувати.

– Не стріляйте, пане полковнику, – долинув нарешті напружений шепіт. – Свої!

– Що ж то за такі свої, що, немов злодії, скрадаються? – Івану голос видався знайомим, але зброї він не опустив. – Підійди ближче, погляну на тебе… і дивись мені!

До того, як невідомий показався в колі примарного світла, що його давала крихітна лампадка під образами, з вулиці почулися стурбовані голоси, й скоро на порозі з'явилася постать сотника Совенка – мовчаз-

ного й підозрілого коротуна, що його було призначено командувати особистою вартою Богуна за настирливими рекомендаціями Тетері.

– У вас усе добре, пане наказний? – повів той носом, звикаючи до темряви, котра була у наметі.

– Так, сотнику, – невдоволеним голосом відказав Іван. – І було б ще краще, якби ти не вдирався до мене й не заважав відпочивати.

– Пробачте, – Совенко знітився або зробив вигляд, що знітився. Намагаючись не привертати уваги Івана, він крадькома роздивлявся в шатрі. – Мені доповіли, що у вас чути якісь голоси, і я…

– І ти, чорт забирай, заскочив сюди без дозволу, щоб подивитися, хто тут розмовляє?!

– Але ми непокоїмось, пластуни Брюховецького…

– У мене в наметі?

– Я не те мав на увазі, ваша ясновельможність, – поспішив виправдатись сотник. – Годину тому в обозі двох вартових зарізали, я думав…

– Ти думав, що я з ними заодно?

– Що ви, я…

Іван вдав, що не на жарт розлючений:

– Мені здається, сотнику, такі події, а точніше, їх недопущення входить скоріше у твою компетенцію, аніж у мою! Щоб до ранку були знайдені винуватці вбивства, особисто доповіси!

– Слухаю, вашмость!

– Пішов геть.

Совенко, картаючи себе за недалекоглядність, вискочив надвір. З усього, що він з'ясував, було лише розуміння: цієї ночі йому поспати не доведеться. Ех, і потягнув чорт його за язик розповісти про порізану варту. Хіба то перший чи останній випадок з тих пір, як вони підійшли до Глухова і опинилися майже у прямій видимості полків Брюховецького й Ромодановського?

Деякий час Іван мовчав. Потім повернувся у куток і поманив стволом пістолета.

– Іди сюди.

З темряви нечутно вислизнула одягнена у вивернутий хутром назовні овечий кожух людина. Придивившись пильніше, Богун зрозумів, що обличчя гостя і навіть його долоні були щільно вимащені в багнюку.

– Доброї ночі, пане Іване! – почувся бадьорий шепіт.

– То ще не відомо, чи вона тобі добра. Кажи, хто такий, чого хочеш від мене?

– Та чи не признали мене?

Іван придивився до обличчя прибульця пильніше. Грязюка на ньому, а також примарне світло лампадки робили таку спробу приреченою на невдачу.

– А хто тебе впізнає, хіба такі чорти, як ти сам.

– Охріменко я! Микола! – гість тихцем засміявся. – Ох і нелегко до вас потрапити!

Богун підхопився, взяв прибулого за плечі й нахилив до лампади. Навіть спотворене грязюкою усміхнене обличчя Миронового онука він не впізнати не міг.

– Тю, то я не помилився, коли казав, що ти чорт! Звідки ти, чому таким чином?

Охріменко зітхнув і вказав на похідне ліжко, де щойно спав Богун.

– Усе розповім. Ви, ясний пане, лягайте, а я неподалік, у темряві присяду, тоді й пошепочемся. Надто вже у вас вартові знаттєлюбні.

Богун ліг на постіль, закинувши руки за голову, і впер погляд у темну стелю шатра.

– Звідки ти, з Вінниці? Тебе Ганна прислала? Як вони? – мимоволі вихопились запитання, котрі пекучим болем засіли у свідомості ще відтоді, як за ним зачинилися двері каземату в Мальброці. (Тетеря, пославшись на брак часу, не дозволив йому бодай на кілька днів відлучитися додому.)

– Не знаю, пане Іване, давно їх не бачив. Ще відтоді, як за вами вирушив у Литву. Коли вас заарештували, я спочатку думав додому повертати голоблі, та не довелось. Так і воюю до цієї пори.

– Стривай, здається, ти був з нами, коли напали ляхи! Але мені казали, що вас усіх вбито!

Охріменко стиха зітхнув.

– Не всіх, вашмость. Шестеро нас врятувалося. По-

гнали коней на схід, думали на Запоріжжя… Але то довга байка. Одним словом, з Брюховецьким я.

На хвилину запанувала мовчанка.

– Ось тобі й маєш, Миколо, – нарешті озвався Богун. – Розвела-таки нас доля по різні боки війни, довелося ворогами побути. То ті вартові, що про них Совенко казав, твоїх рук справа?

– Моя робота, – схилив голову Охріменко. – Так потрібно було, пане Іване. Не міг інакше, повірте.

– Немає за що вибачатися, війна йде. Кажи краще, навіщо прийшов. Я так розумію, не заради привітань ти в нашому таборі.

Микола хитнув головою і поліз за пазуху.

– Так, справа в мене. Важлива справа, пане Іване. Лист від Брюховецького.

Богун у темряві посміхнувся. Він ніколи не мирився з пихатим Брюховецьким, тож те, що той власноруч прислав йому листа, промовляло про немалу скруту лівобережного гетьмана, котрий змушений був слати листи у ворожий табір, та ще й до людини, котру завжди мав за свого прихованого ворога. Іван встав, підійшов до опущеної відлоги шатра і кілька хвилин слухав, що відбувалося зовні. Окрім тихих голосів вартових біля недалекого вогнища, напівсонного іржання коней та приглушених вигуків Совенка, котрі чулися з боку обозу, нічого не порушувало спокою сплячого та-

бору. Він підійшов до столу, запалив каганець і сів у крісло.

– Давай листа, – коротко кинув Охріменкові. Той швидко подав клаптик паперу, від якого тхнуло болотною тванню, і ступив у затінок. Богун розвернув послання. Кілька хвилин мовчав, пробігаючи його очима, після чого підніс до язичка полум'я над каганцем і спалив, задумливо поглядаючи на те, як жовтувате полум'я неохоче їсть вологий папір. Притоптав ногою недопалки.

– «Як Каїн на Авеля, як звірі, що не пам'ятають рідних своїх…» Гарно складає пан Брюховецький. Тільки хто тут Каїн, а хто Авель? – зітхнув він, задумливо поглядаючи на Охріменка. – Приблизно таких слів я й очікував від Брюховецького: Україна, здобутки Хмельницького… Але чим він кращий од Тетері? Той одного ката веде, Брюховецький іншого. І він чекає, що я, ризикуючи власним життям, підтримаю його? Я не вважаю його тим, хто справді потрібен Україні.

Охріменко підхопився на ноги.

– Але ви не можете так вчинити! – він мало не задихнувся від обурення. – Брюховецький…

– Заспокойся, Миколо, – перервав його Богун помахом руки. – Повір, я тут не в такому становищі, щоб людина, подібна до тебе і знайдена у моєму шатрі, змогла просто так піти собі у разі, якщо її тут знайдуть.

Боюсь, у такому разі ми, скоріше за все, розділимо одну гілку на двох. Хоча мені, як шляхтичу, очевидно вкоротять віку яким-небудь більш благородним способом. І попри все, я ще не казав тобі, як саме збираюся вчинити.

– Тобто ви погодитесь на переговори з Брюховецьким? – з усього сказаного Охріменко вловив лише останні слова, зрозумівши їх по-своєму.

– Ні.

– Ні?

– У жодному разі. Нам для них не дадуть часу. Ти просто передаси Брюховецькому, що я погоджусь пристати до нього на тих умовах, які будуть запропоновані мною. Якщо мостивий пан не погодиться, діалог буде закінчено.

Охріменко уважно вислухав свого колишнього ватажка і посміхнувся, показавши міцні білі зуби.

– Так, я все передам!

– Добре. Як ти збираєшся пройти через табір у зворотному напрямку?

– Так, як сюди, – знизав плечима Микола.

– Ну от що, – Іван вказав рукою на умивальник, який було прилаштовано неподалік від виходу з шатра. – Зараз ти умиєшся, перевдягнешся в інший одяг і ляжеш спати, а ранком я знайду спосіб вивести тебе.

– Я впораюся, – запротестував було Охріменко, але

Іван був невмолимий.

– Досить патякати, – звелів він тоном, який не припускав сперечань. – Ти пройшов сюди лише завдяки тому, що Совенко більше шпигує за мною, аніж переймається моєю безпекою. Але двічі й він не помиляється. Крім того, з мене досить і двох порізаних вартових.

Сива імла сутінків зустріла Івана міцним морозцем і першими звуками військового табору, котрий повільно просинався. Ще спали, заховавшись від холоднечі в наметах, козаки, але вже порались біля кабиць кашовари. Молодики носили дрова з возів і воду від великих, теж навантажених на вози діж. Похропували коні, дбайливо вибираючи з навішаних їм на морди парусинових торб ячмінні зерна, десь в обозі пронизливо заверещала і швидко замовкла свиня, яку, очевидно, було призначено на сніданок. Біля монастиря, де розташувалася ставка Яна Казимира, яскраво палахкотіли багаття і перегукувались вартові гвардійці – там, на відміну від огорнутих сутінками хатин передмістя, де власне й розташувався козацький табір, життя вирувало. Лише пізно ввечері напередодні литовське військо закінчило переправу через Десну, зібравши всі човни й човники на кілька верст нижче й вище по течії Новгород-Сіверського, і ніч, яка минула, пройшла для них у тривожному облаштуванні нового табору, який би вмістив обидві армії – коронну і князівства Ли-

товського. За темними палісадами Новгород-Сіверського, котрий кожного дня реагував на спроби поляків і козаків взяти його штурмом жвавою стрілянною з гармат і мушкетів, тепер панувала мертва тиша. Обложені в місті ратники воєводи Ромодановського берегли сили для відбиття майбутніх штурмів, тож використовували для відпочинку кожну хвилину, коли поляки не виказували наміру поновити атаки.

Козаки біля вогнища поблизу намету наказного гетьмана спали міцним сном, але Богун не будив їх. З невеселою посмішкою подумав про те, що за таке несення варти іншого разу покарав би їх немилосердно, але зараз радше б нагородив. Урешті, що ж візьмеш з підлеглих такої людини, як сотник Совенко? Він став спиною до виходу з шатра, як і було домовлено з Миколою, і замислився.

Які ж умови він висуне Брюховецькому? Що вимагатиме від нього за згоду полишити Тетерю і приєднати свої полки до лівобережних? Іван поки ще не знав, якими будуть ті умови, але розуміння того, що потрібно щось змінювати, прийшло вже кілька тижнів тому. Союз із ляхами був згубним для козацтва, і це не втомлювались знову і знову демонструвати польські реиментарі, лишаючи козакам найважчі ділянки у битвах, все більше й більше скасовуючи серед підлеглих Тетері полків автономію і самоврядування, а

після об'єднання з литовським військом, яке відбулося напередодні, потрібно було очікувати ще більшого поглиблювання протиріч між козацтвом та шляхетним станом. А можливо, й виступів з боку деяких особливо ворожих полякам старшин Тетері. В умовах, які склалися, такі виступи неодмінно призвели б до кровопролиття і поразки. Але зовсім іншого змісту набули б вони у разі, коли б їх спрямувати в потрібне русло, впорядкувати й очолити. Звісно, зміну одного сюзерена на другого не варто було вважати надто вдалою грою з боку Богуна. Але хто мовив про таку зміну? Здається, давно вже настала пора згуртувати третю силу, котра б на противагу Брюховецькому й Тетері поставила більш корисні для козацтва й простого народу цілі. Саме ту третю силу, про яку неодноразово вели вони розмови із Сірком, яка здійняла б над Україною знамено визволення й припинила таке бездумне розбазарювання здобутків Богдана Хмельницького, яке велося останні шість років. Богун не тішив себе надіями на те, що все владнається швидко й надто просто, але шанси були. Були хоча б тому, що Україна заслуговувала на кращу долю, аніж несли їй люди, подібні Брюховецькому і Тетері. Були тому, що повстання селян, яке поступово розгорялося на Лівобережжі, могло швидко перекинутися на Правобережжя, туди, де поспільство вкрай незадоволене поновленням поляками звичаїв,

що їх мали ще до приходу Богдана Хмельницького. Були нарешті тому, що протягом усієї війни аж до незрозумілої Переяславської Ради, селянство показало, що здатне стати саме тією рушійною силою, котра змогла б раз і назавжди скинути з України трикляте іноземне ярмо. І саме тепер, виведений зі стану прострації відвідинами Охріменка, стоячи серед морозного ранку, котрий поступово пригашував цяточки зірок і фарбував жовтогарячими тонами схід, Іван відчув у собі спромогу очолити цю велику силу і вести її до перемоги. Так, він продовжить почату Хмельницьким справу або накладе головою. Напевне, саме в цьому його справжнє призначення. Перемога або смерть! Іван відчув легке тремтіння в тілі від збудження, що його принесли думки про грандіозність справи, котру він скоро має розпочати. Він примусив себе заспокоїтись. Спочатку потрібно обмізкувати всі умови, котрі він поставить Брюховецькому як плату за перехід до нього і «зраду» Тетері та його польських господарів.

Коли Богун, вперше за багато часу, веселий і жвавий повернувся до свого шатра, Миколи Охріменка там уже не було. Далеко за межами табору торохкотіли вози, послані за наказом Богуна в навколишні села за дровами й фуражем.

VI

Що відчуває людина, знаходячись за крок від смерті? Коли шалений або розмірений, повний подій або занурений у сиву нудьгу ритм її життя має ось-ось обірватися, підкорюючись всесвітнім законам? Що думає вона, переповнена планами на завтрашній день, котрого вже не має? Можливо, серце приреченого стискається від незрозумілої туги, а свідомість пригнічена передчуттям чогось страшного, хоч до часу й невідомого? Чи у свідомості тим або іншим чином відбивається невмолимий хронометр, що вже почав відраховувати останні хвилини непростого, а для більшості людей неймовірно складного, але такого бажаного усіма земного життя?

Іван Богун не відчував крижаного подиху скорої смерті, коли, оточений кількома вірними козаками, вирушав з королівського табору під Глуховом до невеличкого села Команя, що заховалося в густих верболозах на березі невеличкого потічка за кілька верст від Новгорода-Сіверського. Саме там його мали очікувати посли від гетьмана Брюховецького, щоб отримати останні умови переходу десятитисячного корпусу відданих Богуну козаків на сторону антипольської коаліції. І вони з нетерпінням очікували на візит ле-

гендарного полковника, образ якого став чи не єдиною надією на закінчення війни з більш-менш легкими наслідками для Брюховецького і московських воєвод. А Богун, у свою чергу, мав що сказати посланцям лівобережного гетьмана – не дивлячись на всі спроби утримати його в залізному кулаку, звістка про те, що Богун гуртує навкруг себе вірних людей і має виступити за закінчення братовбивчої війни, швидко поширилась серед козацької черні і так прискіпливо зберігалась у таємниці, що про неї не дізнався жоден зі шпигів Тетері або Яна Казимира. Козаки поводилися спокійно, продовжували виконувати накази, припинили навіть збурення, яке зовсім недавно не на жарт лякало Тетерю і його генеральну старшину. Ім'я Богуна, пригасле в пам'яті рядового козацтва за час його перебування у Мальброку, знову засяяло над буйними козацькими умами знаменом волі й боротьби за козацькі привілеї, затоптані в багнюку новими порядками на Правобережній Україні. Тож коли Іван вирушав у Комань, усе було готово до повстання, призначеного на передранкові години наступного дня. Після гасла, отриманого від Богуна, таємно призначені старшини мали тихцем вивести з королівського табору озброєних і готових до кількаденного переходу козаків, після чого вести їх оборонною рукою до Комані, де разом з Богуном на них повинні були очікувати два вислані

Брюховецьким комонні полки. Після цього об'єднане військо форсованим маршем повинно було відійти до місця розташування війська Брюховецького, за двадцять верст на схід від Новгород-Сіверського. Іван Богун знову був на чолі, він знову був готовий кинутися у бій, не зломлений і небезпечний для ворогів батьківщини. Як колись, під знаменами Богдана Хмельницького. Проте невмолимий фатум вирішив інакше…

Дозор польського війська, висланий так далеко у степ, був, судячи з усього, зайвим – чат ворожого війська, ані будь-яких їхніх слідів виявлено не було, що мовило про те, що цілком вистачило б і варти в самому таборі. Тож двацятичотирирічний поручник з довгим і манірним ім'ям Ян Володислав Почобут-Одланицький відверто нудьгував у оточенні двох десятків своїх мовчазних драгунів, котрі, час від часу, почерзі відокремлювались від загону з метою виїхати на невеличкий пагорб і оглянути місцевість. З напівсонного стану його вивів крик одного з жовнірів:

– Троє вершників за кількасот сажнів на схід, пане поручнику!

– До зброї! – стріпнувся Почобут-Одланицький. – Не дайте їм утекти, нам конче потрібен «язик»!

Драгуни, привчені довгим військовим життям у степу до будь-яких несподіванок, без зайвих допитувань пустили коней у чвал, розтягуючись широкою підко-

вою, ріжки якої були спрямовані у бік незнайомих вершників. Проте ті, здавалося, і не збиралися утікати. Помітивши польську чату, вони зупинили коней, а над одним з них у струменях вітру затріпотіло невеличке біле полотнище.

За кілька хвилин поручник і кілька драгунів, тримаючи напоготові зброю, наблизилися до вершників, решта жовнірів приготувала до залпу мушкети за кількадесят кроків від невідомих.

– Хто такі?! Відповідати! – погрозливо залунав голос Почобут-Одланицького.

Найстарший з незнайомців, судячи з одягу козак, підняв, показуючи відсутність у них зброї, обидві руки.

– З ким маю честь? – запитав у свою чергу чистою польською мовою.

Ян Володислав, підкорюючись своїй юнацькій запальності, хотів уже відповісти щось грізне, але погляд очей незнайомця, холодний як погляд змії, примусив його полишити погрозливий тон.

– Поручник його величності Ян Володислав Почобут-Одланицький із жовнірами, – відрекомендувався він. – Дозор коронного війська. З ким я маю честь?

– Заховайте зброю, поручнику, – я та мої люди не несемо загрози короні. Загроза у вашому власному таборі. У мене важливе повідомлення до його величності.

– Але чому я маю вам вірити? – ошелешено закліпав очима поручник.

– Ось чому! – незнайомець тицьнув йому мало не під ніс шмат пергаменту з викарбуваною на ньому королівською печаткою. – Не марнуйте час, ваші козаки ось-ось почнуть бунт, а їхній ватажок Богун недалеко від місця, на якому ми з вами займаємося пустими балачками, домовляється з послами Брюховецького про зраду королю!

За кілька хвилин загін Почобут-Одланицького, котрий поповнився трьома вершниками, вже чвалав, не розбираючи дороги, до ставки Яна Казимира…

Військова рада, призначена на третю годину по обіді п'ятнадцятого лютого, почалася на добрих дві години пізніше призначеного терміну, і причиною того були три великі вози, котрі під посиленою охороною прибули ранком з Варшави до розташованої у монастирі ставки короля. У возах знаходились скрині горіхового дерева з новим гардеробом його величності, що їх не встигли доставити з Парижа напередодні виступу його величності у похід, тож Ян Казимир був серйозно зайнятий ще від ранку, розглядаючи і примірюючи численні туалети, пошиті кращими майстрами французької столиці. У великому шатрі військової канцелярії про це знали, а від того ще більше шаленіли, не в змозі відкрито протестувати проти такої нару-

ги над командуванням коронного війська. Усе ж, коли стрілки великого нюрнберзького годинника, який було встановлено поруч із шафою для мап і паперів, показали за двацять хвилин п'яту по півдні, відлога шатра широко розкрилася, і в супроводі десятка гвардійців до шатра ступив бадьорий, одягнений у шиту з кращого англійського сукна кирею, з-під якої тьмяно виблискували воронені лати, Ян Казимир.

– Прошу пробачення у шляхетного панства за затримку, – сказав він, розташувавшись у кріслі, – мусив відволіктися задля деякої державної переписки. Отже, почнемо раду. Вважаю, час для рішучої битви настав, і ми нарешті повинні показати міць польської зброї схизматам, котрі, призвавши на поміч московського царя, відреклися ойчизни і зрадили нас. Хтось має пропозиції щодо місця і часу генеральної битви з Брюховецьким?

У відповідь на бравурну промову короля, з вулиці почулися збуджені голоси, серед яких долинуло навіть кілька криків і гучний постріл.

Ян Казимир перелякано глипнув на відлогу шатра.

– Що тут діється?! – гукнув він.

Кілька гвардійців з королівського оточення, а з ними пани Обухович, Храповицький і Єрлич, котрі були присутні на нараді, з шаблями в руках побігли до виходу. За хвилину, оточений озброєними шляхтичами, перед

королем стояв козак, котрого кілька годин тому зустрів у степу поручник Почобут-Одланицький.

– Зрада, ваша величність! – видихнув він мало не в обличчя Яну Казимиру. – У ставці Брюховецького йде підготовка до поєднання з полками Богуна. Вони мають знятися вночі й вирушити на село Команьь, туди підійде й кавалерія Брюховецького. Богун уже там, а разом із ним посли лівобережного гетьмана. Поспішайте, ваша величність.

Обличчя Яна Казимира стало схожим на крейду. Руки його затремтіли, а спину під новою паризькою білизною вкрив неприємний холодний піт. На мить йому здалося, що козаки Богуна вже біжать сюди і ось-ось з'являться на порозі шатра, криваві й нещадні, як тоді, під Замостям, коли прорвали щільні ряди гусарії і нестримно наближалися до королівського почту, а зупинилися лише завдяки владному голосу Хмельницького, котрий вирішив припинити битву в такий несприятливий для польського війська момент. Стан короля одразу ж помітив Єжи Любомирський, який стояв поряд. Він швидко взяв зі столу пляшку з коньяком, плеснув з неї у великий келих добрячу порцію і подав королю. Той, кинувши на Любомирського вдячний погляд, жадібно випив напій.

– Богун посилав людей у Глухів та Новгород-Сіверський з метою підбурити людей для висту-

пу і прохав ударити на ваше військо спільно з його козаками та кіннотою Брюховецького. Його задум полягає в тому, щоб оточити і повністю знищити польське військо.

– Скільки я маю часу? – усе ще намагаючись зупинити тремтіння в руках, запитав Ян Казимир.

– Достатньо для того, аби вжити запобіжних заходів проти зрадника, – шанобливо схиливши голову, відповів «козак». Його голос, а найбільше шанобливі манери, допомогли Яну Казимиру заспокоїтись більше, аніж коньяк.

– Панове, – він оглянув присутніх, – дозвольте рекомендувати вам пана Сопрановича. З деяких зрозумілих причин ви не мали можливості привітати його раніше. Довгий час пан Сопранович був моїми вухами і очима у ворожому нам таборі. – Король повернувся до Сопрановича і по-акторськи обійняв його, розцілувавши в обидві щоки. – Я не забуду твоєї відданості, жовніре! Ти отримаєш нагороду, достойну твоїх діянь!

І раптом погляд короля впав на Тетерю, котрий у оточенні кількох старшин сидів у кутку. Обличчя гетьмана було не менш блідим, аніж хвилину тому в самого Яна Казимира. Очі короля звузилися.

– Не менший ворог Московщини, аніж Польщі? Ти обіцяв доповідати про будь-які кроки лотра!

Тетеря мовчав. Він розумів, що будь-які виправдан-

ня зайві й лише ще більше роздратують короля. Але той вже відвів від нього свій палаючий погляд і оглянув присутніх.

– Я хочу, щоб не пізніше, аніж за годину, козаків Богуна було роззброєно, а ранком наступного дня його привели сюди і передали в руки ката. Все! Виконуйте, панове, раду закінчено! Лише після того, як я побачу холодний труп сієї найзлішої у світі людини, ми продовжимо наступ.

VI

Команьь, що складалася всього з якогось десятка вбогих селянських помешкань, зустріла козаків пригніченою тишею і схожими на пусті очні ями черепа вікнами помешкань, звідки пішли, рятуючись від навали польського війська, люди, і дзюркотінням ручаю, котрий, місцями вкритий кригою, а місцями пульсуючи поміж позеленілим камінням, ніс свої води до недалекої Десни. Кінь збуджено заіржав, відчувши близьку присутність кобили, й Богун притримав його, примушуючи втихнути. Незабаром під одним з тинів помітив прив'язану до перекособоченої конов'язі винуватицю – ряба осідлана кобила пряла вухами і сторожко позирала в бік прибулих.

– Гасло! – раптово різонув у вуха чиїсь голос.

– Десна, – відповів Іван, натягнувши повід.

Одразу ж з-за ближньої хати показалися кілька козаків, ведучи коней за повіддя. Наблизившись, вони зачекали, доки Богун та обидва його супроводжуючі спішаться, після чого один з незнайомців подав руку для привітання.

– Радий познайомитися, вельможний пане, – з пошаною вимовив він, – дозвольте представити себе: сотник Коваленко. Я та мої товариші, – він вказав на мовчазних козаків у себе за спиною, – маємо щасливу нагоду виступити тут від його милості пана гетьмана Івана Брюховецького й узгодити наші подальші дії. Зарані можу сказати, що його милість погоджується на всі ваші вимоги, тож маємо обговорити лише кілька дріб'язкових питаннь по узгодженню вашого виступу.

– До ваших послуг, – кивнув, погоджуючись, Іван.

Коваленко посміхнувся.

– Тоді прошу, закусимо біля нашої скромної кабиці, вип'ємо по чарці оковитої і побалакаємо.

– Зачекалисьмо, – виступив з-за спини сотника усміхнений Микола Охріменко.

Поручник Почобут-Одланицький горів від нетерпіння. Усе навкруг нього діялося надто повільно. Повільно збиралися жовніри, призначені для експедиції до Комані в невеличкому й темному дворі-колодязі монастиря. Повільно радилися в королівських покоях офі-

цери, вирішуючи якісь другорядні питання його, Почобут-Одланицького, майбутньої експедиції. Повільно йшли коні, навіть пущені за наказом поручника риссю, алюром не надто комфортним для важко озброєних жовнірів. Молодий пан Ян Володислав не знаходив собі місця, з жахом уявляючи, як вони, затримані всіма цими безглуздими зволіканнями, застануть лише покинуте селище, а хитрий, немов лисиця, Богун вислизне з його рук, щоб дістатися у здобич і примножити славу когось іншого. О, тричі помиляються ті, хто вважає, що високе походження й родовитість самі собою гарантують положення в суспільстві, військову славу, а надто здійснення честолюбних планів амбітної молодої людини, якою, безумовно, був поручник Ян Володислав. Адже всі його вчинки мимоволі будуть порівняні з подвигами знаменитих предків, кожен крок нелегкими сходами до слави і благополуччя зіставлений з їхніми славними діяннями, проаналізований і безліч разів обговорений у колі родинних рад, після чого, звісно, залучений до надто блідих виявів кращих рис родин Почибутів і Одланицьких. Так, вони надто прискіпливі, ті старовинні поборники родинної честі, й задовольнити їхні надто високі критерії непросто, особливо коли на твій вік не випали славні й переможні війни з османами та степові рейди на татарські улуси. Навіть Хмельниччина залишилася позаду, зали-

шивши молодому поручнику для здобуття слави лише цю незрозуміло тягучу війну з Московським царством, відсутність великих битв і можливості відзначитися. Тож хіба міг поручник дозволити собі втратити нагоду прославитись, як людина, котра взяла в полон ненависного добрячій половині Польщі полковника Богуна? Пов'язати своє ім'я з падінням з п'єдесталу козацької слави одного з найближчих поплічників Хмельницького, того, хто зупинив Мартина Калиновського у Вінниці й вивів з-під носа всього коронного війська козаків під Берестечком? Так, доля, без сумніву, піднесла пану Яну надзвичайно гарний дарунок, і лише від нього залежало, як він скористається з такої нагоди. Якщо вірити Сопра-новичу, лотрів у Комані усього кілька десятків – Богун вирушив на перемовини сам, не бажаючи привернути увагу до своїх дій до того, як кавалерія Брюховецького підійде впритул до місця їхньої ймовірної зустрічі. Це й є його помилка. Ось тільки б коні йшли швидше, тільки б жовніри передчасно не сполохали звіра…

– Тому, хто візьме Богуна, триста злотих від мене особисто! – гукнув поручник, звертаючись до жовнірів, і з задоволенням побачив, як запалали їхні очі, як пожвавилися обличчя. За три сотні злотих вони викладуться повною мірою, тож у загнаного в пастку Богуна буде ще менше шансів.

За версту від Комані, як і було умовлено раніше, загін розбився на три частини і почав стискати коло навкруг селища, намагаючись до останнього не відкрити своєї присутності, у чому немало допомагали зарості верболозу, що ними було вкрито болотисті околиці села. Окрема півсотня драгунів зайняла позицію за півтори версти від Комані в напрямку Новгород-Сіверського – місцевість тут являла собою порослу лише степовою тирсою кручу, котра вела майже до самого міста, тож проглядалася на значну відстань, а Почобут-Одланицький, боячись передчасно виказати свою присутність, був надто обережним. Не минуло й години після того, як король Речі Посполитої віддав наказ припинити злодіяння Богуна, як лещата навкруг нього почали невпинно стискатися…

– Я радий, що ми змогли порозумітися, – сотник Коваленко піднявся з-за столу й вклонився Богунові. – Мушу йти, рейментарі призначених вам на допомогу полків очікують новин від мене. Пан наказний гетьман залишиться в Комані?

– Ні, – раптом відкинув Іван раніше розроблений план. – Мушу бути коло своїх людей у час, коли залунає сурма. Для них це важливо, та й мені спокійніше.

– Але якщо вас було помічено на шляху сюди, у ляхів можуть виникнути питання, адже ми говорили про це.

Іван заперечливо покрутив головою.

– Я впевнений у своїх людях, сотнику. Тож які б питання до мене не виникли в пана круля та його підручних, маю великий сумнів у тому, щоб вони могли поставити їх мені без моєї на те згоди. До ранку, сотнику, до швидкої зустрічі.

– Так, до зустрічі, – Коваленко ще раз вклонився і попрямував до дверей. Цієї миті за сотню кроків від тину, у засипаному кучугурами снігу садку драгуни Почобут-Одланицького нарешті встали на повний зріст, приготували до залпу мушкети й почали обережно наближатися.

– Ляхи! – крикнув хтось із козаків на подвір'ї й тієї ж хвилини впав, обливаючись кров'ю, збитий з ніг першим залпом ворожих мушкетів. Заіржали, метаючись, біля конов'язі коні.

– Ляхи, – видихнув Охріменко і кинувся до вікна. Не далі як за п'ятдесят кроків він побачив темні шеренги ворожих драгунів. Швидким кроком перебіг до вікна у протилежній стіні – та ж сама картина. Вилаявшись, кинувся в сіни і прочинив двері на вулицю. Прямо перед ним у калюжах крові конали троє козаків, кожен отримав по кілька мушкетних куль – драгуни, перезарядивши зброю, підходили впритул до низького тину, котрий відокремлював невеличке подвір'я від посиланого на зиму коров'ячим гноєм городу.

– Усе, – мовив він, повернувшись до світлиці. – Обложили, наче вовка у лігві. Не вибратись…

Богун спокійно підійшов до вікна й заглянув крізь зеленкувату шибку. Він зрозумів, що сталося, після першого ж пострілу на дворі.

Швидко підпалив від каганця лист Брюховецького і кинув його на глиняну миску, яка стояла на столі.

– Ось що, сотнику, – повернувся він нарешті до Коваленка, – вони по мене. Не лізьте на рожен.

– Я з вами, пане Іване, – повільно покрутив головою Охріменко. – Мій дід, мій батько завжди під рукою Богунів служили, під нею й голови склали. Видно й мені така доля.

– Не мели дурниць! – вигукнув Іван. – Скажеш – простий козак, сказали їхати, поїхав. Нічого не відаю. Дасть Бог, виживеш.

– Ні, Богуне, – з кривою посмішкою Микола потягнув шаблю з піхов. – Ти пан розумний, та в мене своя голова.

– Він правий, – підтримав Миколу Коваленко і теж потяг шаблю. – Нам усім одна доля. Попрощаймося краще, аніж сперечатися. – Він підійшов упритул до Івана. – Багато чув про тебе, полковнику, давно хотів познайомитись, тож сам Брюховецького вблагав, щоб з листами мене відрядив. Ось і познайомились… Але головне те, що я не жалкую. Прости ж мені, славний

полковнику, як і я тобі прощаю.

– І ти прости мені, сотнику, – поклав йому руку на плече Іван. – І ти, Миколо, може, коли образив чим.

– Прости й ти мені, Богуне, – озвався Охріменко.

На вулиці чулися швидкі команди польською мовою і гупання важких жовнірських чобіт.

– Ех, доведеться без попа Богу душу віддати, – сплюнув спересердя Коваленко.

– Виходьте всі з халупи, і ми збережемо вам життя, – почувся з вулиці дзвінкий юнацький голос.

– Ба, дітей по нас прислали, – збив шапку на потилицю Охріменко.

– Виходьте, доки ми не підпалили це гніздо до дідька лисого! Іван втомлено зітхнув. Ось і все. Він не жалкував ні про що.

Усі з ким починав цю війну, вже давно покояться з миром, і лише йому, гнаному теренами життя, досі вдавалося уникнути смерті. Але вічно неможливо уникати її. Рано чи пізно щербата з косою постане у дверях і накаже йти за нею. Що ж, він готовий.

– Прости й ти мені, люба Ганнусю, – прошепотів одними губами…

Коли поручник Почобут-Одланицький утратив терпіння і зрозумів, що живим Богун в руки не дасться, його охопила злість. Як сміє він, загнаний у кут пацюк, псувати так гарно проведену Почобут-Одланиць-

ким операцію? Як сміє відбирати щасливу нагоду похизуватися перед самим королем, ведучи до нього закованого в кайдани бранця? Що ж, нехай мертвим, але він доставить його королю!

– Напшуд, жовнєжи! – гаркнув поручник і першим кинувся через тин до хати, з якої щойно вилетіли від мушкетного залпу шибки підсліпуватих вікон. Драгуни, побоюючись пострілів у відповідь, знехотя послідували за рейментарем.

– Напшуд! – ще раз крикнув він і тієї ж миті зустрівся поглядом з Богуном.

Міцний, немов скеля, невмолимий, немов рука Господня, йшов йому назустріч наказний гетьман козацького війська, тримаючи в одній руці важку карабелу, в іншій – пістолет. Слідом за Богуном ступали ще двоє козаків зі схожими на зрізи мушкетних стволів, відстороненими очима. І немов налетівши на невидиму стіну, зупинився поручник. У якомусь диявольськи повільному темпі побачив він могутню постать козацького ватажка, що насувалася на нього, заступаючи сонце, і гостру шаблю, котра була невмолимо близько від обличчя. Паралізуючи свідомість страхом, уявив, як її лезо, зметнувшись, опускається на його голову. Не помітив навіть, як випустив з ослаблої руки палаш. І цієї хвилини в полі його зору на мить з'явилося, обриваючи притомність, руків'я пістолета, що його тримав у

лівій руці Богун. Скрикнувши, немов дівчина, впав поручник Почобут-Одланицький, і хвиля безпам'ятства надовго накрила його повну амбіцій і честолюбства свідомість. Він уже не почув переляканого крику хорунжого, котрим той намагався владнати перелякану батаву стрільців.

– Готуйсь! – волав хорунжий, а сам не міг примусити себе подивитися на постать козацького ватажка, яка, немов зачарована, швидко наближалась до нього, на ходу зарубавши кількох драгунів з тих, котрі кинулися до хати слідом за поручником.

– Вогонь! – від напруження й страху хорунжий верещав.

Важкий залп гулко вдарив, злетівши до небес, розриваючи морозну тишу, збив паморозь з навколишніх дерев і повернувся криком переляканого гайвороння.

І знову бачена колись брама серед почорнілої, немов сажа, землі постала перед втомленим поглядом Івана. Тільки цього разу він рішуче підійшов до неї і штовхнув холодне шорстке дерево, намагаючись широко відчинити її. І вона відчинилася тихо й легко. Примусила затаїти подих від несамовитої хвилі добра і неземної легкості. Свідомість, розколовшись на тисячі кришталевих друзок, розчинилася в чомусь величному і неосяжному, як сам всесвіт. Залишились лише тиша та спокій…

– Усе закінчено, – оглянувши тіла викладених у ряд козаків і Богуна, підкоморій мозирський, стражник великого князівства Литовського, пан Михал Леон Обухович відійшов від убитих і невідомо навіщо старанно витер руки білосніжною хусточкою. – Він знайшов свою долю.

Єжи Любомирський, усе ще злий через те, що йому довелося за наказом короля покинути ставку і їхати до Комані, аби особисто засвідчити, що вбито саме Івана Богуна, колишнього полковника кальницького, а нині наказного гетьмана козацького корпусу коронного війська, відвернувся спиною до викладених у рядок мерців.

– Що з поручником? – запитав коротко.

– Живий. Отримав сильний удар по голові, тож зараз лежить у моєму ридвані. Він хотів особисто доставити тіло Богуна пану крулю.

– Очевидно, удар був досить сильний, – кинув крізь зуби Любомирський і вирушив до своєї карети, яка очікувала неподалік. – Закопати їх усіх за селом, сліди поховань замаскувати. Ви хоч розумієте, ким був для козаків Богун і що вони зроблять у разі, коли у таборі з'явиться його тіло? – сказав наостанок. Через три хвилини запряжена цугом шістка коней уже несла екіпаж Єжи Любомирського до розташованої в монастирі королівської ставки.

* * *

Війна повільно відступила від околиць Новгород-Сіверського, і люди, змушені майже всю зиму переховуватись у навколишніх лісах, нарешті змогли повернутися до своїх осель для того, щоб поправити занедбане за зиму господарство, зорати землю і продовжити свою важку боротьбу за виживання. Повернулися до своїх домівок і жителі невеличкого села Комань, що заховалося у верболозах над невеличким потічком неподалік від Десни. Порали худих корів. Орали землю, допомагаючи одне одному, підмащували глиною хатки, котрі після відвідин польських жовнірів узимку мали жалюгідний вигляд. Поступово неспішне селянське життя поверталося у своє звичне русло, і навіть панський урядник з Новгород-Сіверського завітав, щоб порахувати тих, хто пережив минулу зиму і тепер міг працювати на панщині, а це промовляло про наявність завтрашнього дня в Комані. Поступово залишилися в минулому спогади про нещодавню польську навалу, про страх при вигляді рейтарських роз'їздів і ласих до грабунку зграй ландскнехтів, про холод і голод у виритих в мерзлому лісовому ґрунті землянках. Пам'ять не зберігає поганого надто довго, а суворе кріпацьке життя надто важке, аби можливо було довго

згадувати події, котрі несли голод, страх і холод, адже завтрашній день міг принести їх знову. Забулися події минулої зими в Комані.

І лише одна подія сколихнула неспішний плин життя в селі. За тиждень після Зелених свят принесли швидкі коні до Комані невеликий ридван, оточений почтом із двох десятків озброєних козаків. Єдиною пасажиркою загадкового ридвана була висока моложава жінка, одягнена в жалобний наряд. Повільно пройшла вона по селу, тримаючись за руку стрункого юнака в довгополому козацькому каптані з відкинутими назад рукавами. Повним суму поглядом намагалася заглянути в очі незвиклих до уваги вельможного панства селян, немов хотіла їх запитати про щось, але не наважувалась і йшла все далі й далі. Час від часу людям здавалося, що пані ледве тримається на ногах, і лише рука козака, на юному обличчі котрого ледь-ледь почали пробиватися перші вуса, утримувала її від того, щоб впасти знесилено на вкриту жовтуватим пилом вуличку. На якусь хвилину вона зупинилася біля господи Петра Хліба, тієї самої, котру більше од інших пошкодили минулої зими ляхи, зі стін якої Петро, поправляючи їх навесні, виколупав кілька десятків важких мушкетних куль. Тремтячими руками вхопилася за низький, порослий пагонами квасолі тин, і деякий час так і стояла, доки юнак, що супроводжував пані, не

обійняв її й не повів далі.

– Ходімо, мамо, ходімо…

І лише на вигоні над селом, там, де дерся вгору звивистий шлях до Новгород-Сіверського, вона зупинилася надовго, попросивши сина зачекати на неї біля ридвана. Не менше години стояла вона, вдивляючись в обрій, над яким, пофарбувавши його червоним, висіло готове вирушити в нічну мандрівку далекими землями сонце. Відшукувала очима кожний кущик, дрібну билинку, найменшу деталь краєвиду, намагаючись довіку зберегти в пам'яті картини місць, де зустрів свою загибель милий її серцю чоловік.

– Спи, мій любий, – шепотіли її вуста. – Тепер ти можеш відпочити від праць. Тепер тебе не пожене в морок і заметіль твоя немилосердна доля. Тепер ти маєш спокій, котрий заслужив…

І лише з останніми променями сонця, коли на буйні трави впала важка холодна роса, повернулася вона до ридвана. Цвьохнув батіг, і гарячі коні понесли геть від здивованих жителів села Комань дивну пані та її мовчазний почет. Понесли, щоб більше ніколи не повернути в дорогі її серцю місця.

29 березня 2008 року

2